Посвећено сенима
Божидара Ферјанчића

Dedié à la mémoire
de Božidar Ferjančić

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXXVIII

BEOGRAD
1999/2000

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXVIII

БЕОГРАД
1999/2000

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ:

Министарства за науку и технологију Републике Србије
и
Атинске академије

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

РЕЧ О АКАДЕМИКУ БОЖИДАРУ ФЕРЈАНЧИЋУ

Са мучним осећањем неверице и туге пишем ове редове о Божидару Ферјанчићу, професору, академику, а изнад свега постојаном и честитом човеку. У једном делу мог живота, када сам службовао на Филозофском факултету у Београду, срели су се наши путеви у готово истоветним токовима — од доцента 1960. године па до пензионисања 1994. године. Оба смо бирани за управнике својих одељења, он за историју, ја за историју уметности, подудара се и наша научна каријера у САНУ, у коју је Божидар Ферјанчић изабран 1978. године за дописног, а 1988. године за редовног члана. У тим дугим годинама, испуњеним многим стрепњама и искушењима, све до најновијег страдања српског народа Божидар Ферјанчић је откривао све своје раскошне врлине не само као научник, већ и као бескомпромисни заступник људског достојанства, као човек који успешно брани целовитост своје личности и штити своја грађанска начела. Памтим га као поузданог пријатеља, са мелемним осмејком и смислом не само за учена научна питања, већ и за сасвим обичне људске радости као што је спорт, а посебно љубав према оперској музици. Сећам се да је до ситница познавао оперски репертоар, певаче наше и стране, зналачки разликујући њихове интерпретаторске способности, боју гласа, глумачку изражајност. Од студентских дана Ферјанчић је био највернији љубитељ опере, пратећи своје омиљене певаче са стајања на последњој галерији.

О научним врлинама академика Божидара Ферјанчића изговорене су већ давно многе похвале, тако да се с правом истиче и као први наследник београдске византолошке школе Георгија Острогорског и на Филозофском факултету и у Византолошком институту САНУ, у којем је био дугогодишњи директор и одговорни уредник чувеног Зборника радова, часописа којем је, и после првог уредника и оснивача академика Острогорског, сачувао високи међународни углед. Као генерални секретар САНУ, памтићу Божидара Ферјанчића као дисциплинованог и марљивог сарадника који је, на један тихи начин, увек извршавао све послове које му је поверавала САНУ.

Из свих тих разлога, прерани одлазак академика Божидара Ферјанчића представља губитак не само за ужу српску науку, већ и за ширу породицу светских византолога. Све што је радио и како је живео, остаће упамћено као пример научног и људског поштења и духовног склада, а то су врлине које баш данас, у свету померених и изгубљених вредности, блистају својом старинском али непомућеном лепотом.

Академик Дејан Медаковић, председник САНУ

БИБЛИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА БОЖИДАРА ФЕРЈАНЧИЋА

Antoine Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'à 1204, Paris 1951, Историски гласник 3–4 (1953) 119–122 (приказ)

F. Dölger – M. Schneider, Byzanz, Bern 1952, Историски гласник 1–2 (1953) 107–108 (приказ)

H. G. Beck, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952, Историски гласник 3–4 (1953) 124–126 (приказ)

Vizantiski izvori o Slovenima. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 599–602

Зборник радова Византолошког института 3 (1955), 4 (1956); Историски гласник 3–4 (1955) 180–186 (приказ)

О упаду Склависијана на Пелопонез за време Романа Лакапина (*Der Einfall der Sklavisianer auf den Peloponnes unter Romanos I. Lakapenos*), ЗРВИ 3 (1955) 37–48

G. Ostrogorskij, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, Историски гласник 1–2 (1956) 116–117 (приказ)

О деспотским повељама (*Zur Frage der Despotenurkunden*), ЗРВИ 4 (1956) 89–114

Византиски извори за историју народа Југославије II (*Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes, tomus II*), Београд 1959

Деспоти у Византији и јужнословенским земљама (*Die Despoten in Byzanz und in den südslavischen Ländern*), Београд 1960

О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа (*Notes sur les chartes du roi Stéphane Douchane au Monastère du Treskavats*), ЗРВИ 7 (1961) 161–168

Породица Малиасина у Тесалији (*La famile des Maliassènes en Thessalie*), Зборник Филозофског факултета VII-1 (1963) 241–249

I. Ševčenko, Etude sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1963, Југословенски историјски часопис 1 (1964) 123–125 (приказ)

Када се Евдокија удала за Сшефана Немањића (*A quel moment la princesse Eudokia a-t-elle épousé Stevan Nemanjić*), Зборник Филозофског факултета VIII-1 (1964) 217–224

Почеци Солунске краљевине (1204–1209) (*Les débuts du royaume de Salonique 1204–1209*), ЗРВИ 8-2 (1964) 101–116

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, Commentary, ed. R. H. J. Jenkins, London 1962, Jugoslovenski istorijski časopis 2 (1964) 110–119 (приказ)

Византија и Јужни Словени, Београд 1966

Византијски извори за историју народа Југославије III (*Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes, tomus III*), Београд 1966, 5–12, 23–39, 45–50, 361–365

Када је умро десйош Михаило II Анђео (*Quand mourut le despote Michel II Ange*), ЗРВИ 9 (1966) 29–32

Поседи йородице Малиасина у Тесалији (*Les possesions des Maliassines en Thessalie*), ЗРВИ 9 (1966) 33–48

Note de diplomatique byzantine, ЗРВИ 10 (1967) 251–296

Rapports entre Grecs et Latins après 1204, ЗРВИ 10 (1967) 171–176

Десйош Андроник Палеолог у Солуну (*Despot Andronikos Palaiologos in Thessaloniki*), Зборник Филозофског факултета X-1 (1968) 227–235

M. Andreev, Le chrysobulle de Vatopédi et les problèmes du droit bulgare, Sofia 1965, BZ 61 (1968) 318–322 (приказ)

Севасшократори у Византији (*Les sébastokrators à Byzance*), ЗРВИ 11 (1968) 141–192

U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, Jugoslovenski istorijski časopis 3–4 (1968) 159–162 (приказ)

Сирмијум у доба Византије, у: Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 33–58

Айанажни йосед кесара Јована Рогерија (*L'apanage du césare Jean Roger*), ЗРВИ 12 (1970) 193–201

I. Raybaud, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258–1354), Paris 1968, BZ 63 (1970) 106–110 (приказ)

Севасшократори и кесари у Срйском царсшву (*Les sébastokrators et les césars dans l'Empire Serbe*), Зборник Филозофског факултета XI-1 (1970) 255–269

F. Dölger – J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre I, München 1968, BZ 63 (1970) 329–334 (приказ)

Византијски извори за историју народа Југославије IV (*Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes, tomus IV*), Београд 1970, 173–252

J. W. Barker, Manuel II Palaeologos (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick 1969, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 18, 4 (1971) 611–612 (приказ)

Крушевац и околина до 1371. године (*La ville de Kruševac et ses environs jusqu'à l'an 1371*), Крушевац кроз векове, Зборник реферата са Симпозијума „Шест векова Крушевца", 4–9. октобра 1971, Крушевац 1972, 3–8

Још једном о почецима титуле деспота (*De noveau sur les débuts du titre de despote*), ЗРВИ 14–15 (1973) 45–53

Београд од почетка сеобе народа до досељења Словена (375–602), Историја Београда I, Београд 1974, 105–113 + табл. (1)

Михаило IX Палеолог (1277–1320) (*Michael IX Palaiologos 1277–1320*), Зборник Филозофског факултета XII-1 (1974) 333–356

Тесалија у XIII и XIV веку (*La Thessalie aux XIIIème et XIVème siècles*), Београд 1974

Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371), (*L'idéologie du souverain dans la diplomatique serbe après la ruiné de l'empire*), О кнезу Лазару, Београд 1975, 139–150

Lj. Maksimović, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972, BZ 68 (1975) 423–428 (приказ)

Међусобни сукоби последњих Палеолога (1425–1449) (*Les luttes intestines entre les derniers Paléologues, 1425–1449)*, ЗРВИ 16 (1975) 131–160

Поседи припадника рода Палеолога (*Possesions des membres de la famille des Paléologues*), ЗРВИ 17 (1976) 127–164

Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantines après 1204, XV Congrès International d'études byzantines, IV. Pensé, philosophie, historie des idées, Athènes 1976, 3–12

A. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton 1977, Istorijski glasnik 1–2 (1978) 154–157 (приказ)

Академик Георгије Острогорски у светској византологији (*Georges Ostrogorskij et la byzantinologie internationale*), ЗРВИ 18 (1978) 269–271

Структура 30. главе списа De administrando imperio (The Structure of Chapter 30 of the Treatise De administrando imperio), ЗРВИ 18 (1978) 67–80

Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија (*L'autocéphalie de l'église serbe et l'archevêché d'Ohrid*), Сава Немањић — свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 65–72

Солунски цар Манојло Анђео (1230–1237) (*The Thessalonican Emperor Manuel Angelus 1230–1237*), Зборник Филозофског факултета XIV-1 (1979) 93–101

Поседи византијских провинцијских манастира у градовима (*Domaines des monastères provinciaux byzantines en villes*), ЗРВИ 19 (1980) 209–250

Вести Димитрија Хоматијана о „власти" Другувита, са Ф. Баришићем (*Informations de Démétrius Chomatianos sur le "pouvoir des Drougoubitai"*, avec F. Barišić), ЗРВИ 20 (1981) 41–58

Одбрана Немањиног наслеђа — Србија постаје краљевина, Историја српског народа I, Београд 1981, 297–314

Освајачка политика краља Душана, Историја српског народа I, Београд 1981, 511–523

Византијски печат из Сирмијума (*A Byzantine Seal from Sirmium*), ЗРВИ 21 (1982) 47–52

Quelques significations du mot stratiote dans les chartes de basse Byzance, ЗРВИ 22 (1983) 59–117

Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји (*Informations sur l'histoire médiévale serbe dans les chroniques brèves*), Глас САНУ CCCXXXVIII (1983) 154–173

Оглед о парохијском свештенству у позној Византији (*On the Parish Clergy in Late Byzantium*), ЗРВИ 22 (1983) 59–117

Invasions et instalation des Slaves dans les Balkans, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Collection de l'Ecole française de Rome 77, Rome 1984, 85–109

Повеље севастократора и кесара (*The Charters of Sebastokrators and Ceasars*), ЗРВИ 23 (1984) 105–118

Bizantologija u Srbiji, Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1985, 752–754

Севаст и протосеваст Прибо (*Sebaste and protesebaste Pribo*), Зборник Филозофског факултета XV-1 (1985) 91–96

Византијски извори за историју народа Југославије VI (*Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes, tomus VI*), Београд 1986, 224–306, 354–575

Les états et les raports internationaux après 1204, The 17th International Byzantine Congress, Major Papers, 3–8 August 1986, Washington 1986, 639–668

Племство у епирској држави прве половине XIII века (1204–1261), (*La noblesse d'Epire dans la première moitié du XIIIème siècle, 1204–1261),* Глас САНУ CCCLXIV (1986) 133–178

Савладарство у доба Палеолога (*La co-souveraineté sous les Paléologues*), ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384

Византинци у Србији прве половине XV века (*Les Byzantines en Serbie durant la première moitié du XVème siècle*), ЗРВИ 26 (1987) 173–215

Иван Дујчев (1907–1986), Годишњак САНУ XCIII (1986), Београд 1987, 535–536 (некролог)

G. Chr. Soulis, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan 1331–1355 and his Succesors, Washington 1984, BZ 80 (1987) 101–103 (критика)

Албанци у византијским изворима (*Les Albanais dans les sources byzantines*), Илири и Албанци, Београд 1988, 285–302, 303–322

Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261) (*La Serbie et le monde byzantin durant la première moitié du XIIIème siècle*), ЗРВИ 27–28 (1989) 103–148

Пол Лемерл (1903–1989), Годишњак САНУ XCVI (1989), Београд 1990, 561–563

Архиепископ Данило II и Византија (*L'archevêque Danilo II et Byzance*), Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 7–18

Далмација у спису De administrando imperio (*La Dalmatie dans De Administrando Imperio — sources et circulation des informations*), ЗРВИ 29–30 (1991) 9–21

Света Гора и епирски Анђели (*Le Mont Athos et les Anges d'Epire*), Хиландарски зборник 8 (1991) 19–35

Манастирски људи у византијском и српском граду (*Les gens relevant des monastères dans la ville Byzantine et Serbe*), Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII век, Београд - Смедерево 1992, 51–65

Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку (*Cattle Raising on the Estates of the Athonite Monasteries in the Middle Ages*), ЗРВИ 32 (1993) 35–127

Георгије Острогорски, 1902–1976 (*George Ostrogorsky, 1902–1976*), Глас САНУ CCCLXXII (1993) 57–95

Византијски и српски Сер у XIV столећу (*Byzantine and Serbian Serres in the XIVth Century*), Београд 1994

Дионисиос Закитинос, 1905–1993, Годишњак САНУ C (1993), Београд 1994, 479–499

Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији (*Problèmes de l'héritage byzantin en Serbie de nord-ouest*), Ваљево — постанак и успон градског средишта, Београд - Ваљево 1994, 49–58

Просопографска белешка о Теодору I Анђелу (*Note prosopographique sur Théodore I Ange*), Зборник Филозофског факултета 18-A (1994) 101–108

Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина (*Stefan Dušan et les seigneurs serbes dans l'oeuvre de Jean Cantacuzène*), ЗРВИ 33 (1994) 177–194

Vizantija i Turci u vreme Kosovske bitke, са Љ. Максимовићем (*Byzance et les Turcs au temps de la bataille de Kossovo*, avec Lj. Maksimović), Годишник на Софийския Университет Св. Климент Охридски 86, 5 (1995) 27–40

Византија у делу Стојана Новаковића (*Byzantium in the Works of Stojan Novaković*), Стојан Новаковић — личност и дело, научни скуп поводом 150-годишњице рођења, Београд 1995, 239–248

Света Гора Атонска и Латини, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 66–80

Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389–1402) (*Byzantine Basileus and the Turks from Kossovo to Angora, 1389–1402*), Глас САНУ CCCLXXVIII (1996) 99–129

Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво — осврт на нова тумачења (*L'arrivée des Croates et des Serbes dans la péninsule balkanique — observations sur nouvelles interprétations*), ЗРВИ 35 (1996) 117–154

Василије I и обнова византијске власти у IX веку (*Basile Ier et la restauration du pouvoir byzantin au IXème siècle*), ЗРВИ 36 (1997) 9–30

Ласкарис Михаило, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 461–462

Острогорски Георгије Александрович, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 548–550

Ферлуга Јадран, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 694–695

Византија према Српском царству (*Byzance et l'Empire serbe*), Глас САНУ CCCLXXXIV (1998) 155–171

Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, са Љ. Максимовићем (*St Sava and Serbia between Epiros and Nicaea*, with Lj. Maksimović), Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–25

Хиландар и Византија, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62

Срђан Пириватрић

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.5.01(093.33):342.365(091=773):877.3-54.091

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

СМЕЊИВАЊЕ НА ПРЕСТОЛУ У ГРЧКИМ *ЦАРСКИМ ГОВОРИМА* IV ВЕКА

Сукцесија на престолу није била регулисана византијским законодавством. Дворска реторика одражава оба главна приступа овом проблему — избор најбољег али и право на престо на основу династичког легитимитета. У оба случаја, врховна одлука била је у божјој руци.

У византијском законодавству сукцесија на престолу никад није била регулисана нити је икад принцип династичког легитимитета био формално утврђен.[1] У вишевековној пракси Царства цареви су долазили на власт било формалним избором војске, сената и представника народа, било успешном узурпацијом, било наслеђивањем у оквиру једне породице. Нормална тенденција да владар обезбеди власт својим природним наследницима била је свакако најјача. Тако је и само трајање Византије омеђено двема династијама — оном последњом, породице Палеолога, која је најдуже трајала, готово читава два века, и оном првом, коју је отпочео оснивач Источног царства, Константин Велики.

Као да се у IV веку могу распознати сви модели сукцесије. Чињеница је да — поред личних државничких способности и несумњивих каснијих успеха, Константин свој високи положај првобитно дугује свом оцу, односно његовим верним трупама. Династичко право Константинових синова било је потврђено крвопролићем готово свих мушких чланова шире породице, јер се очигледно некоме, војсци или самим синовима, овакав поступак чинио неопходним. Јулијан је уз помоћ својих трупа извршио преврат, и само је Констанцијева изненадна смрт спречила грађански рат. Јовијана, и веома брзо потом Валентинијана I, изабрала је војска, док је сâм Валентинијан за своје

[1] *J. B. Bury*, The Constitution of the Later Roman Empire, Cambridge 1910; Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 44 Halbband, Stuttgart 1954, s. v. princeps (*L. Wickert*); *Е. Хрисшофилоūулу*, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Атина 1956; *H. G. Beck*, Senat u. Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte, München 1966; *G. Dagron*, L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios, TM 3 (1968) 65 sqq.; *idem*, Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin, Paris 1996, 31 sqq.

савладаре бирао у оквиру своје породице, одмах по сопственом проглашењу, рођеног брата Валенса а касније сина Грацијана. Његовог недораслог сина Валентинијана II прогласила је војска после његове смрти уз накнадну сагласност постојећих царева (Валенса и Грацијана).[2] Проглашење последњег цара Римског царства пре коначне поделе, Теодосија I, представља модел близак тетрархијском — цар на власти именује себи савладара одлучивши се за способног војсковођу изван своје породице.

Како се у царским говорима IV века, политичким манифестима тога времена али уједно и списима у којима се таложе трајније идеје о свим видовима царске идеологије, одражавају ове бројне варијанте различитих модела сукцесије? Покушаћемо да одговоримо на ово питање листајући похвална слова која су епископ палестинске Цезареје Евсевије, будући цар Јулијан и ретори од заната Либаније и Темистије упућивали у разним свечаним приликама низу царева од Константина I до Теодосија I.[3]

Хришћанско царство IV века, у доба уочљивих епохалних промена са многобројним дубоким историјским импликацијама, израсло је из тетрархијског система у коме су принципи римске републике формално и даље трајали. На идеолошком плану свест о цару који влада захваљујући заједничкој вољи сената, војске и народа преплиће се са представом о владару као божјем изабранику и његовом представнику на земљи. У слику се увлаче и елементи реалности тога времена — династичке тенденције, велика улога војске, преврати и крвопролића. Сви ови фактори у датом тренутку у овом превасходно пропагандистичком жанру морали су добити своје оправдање или бити приказани у посебном светлу.

Родоначелник прве хришћанске династије, отац Константина Великог, Констанције Хлор, један од тетрарха, у Евсевијевом говору састављеном за Константинова живота не игра никакву улогу, павши потпуно у засенак свог великог сина. Већ у време владе Константинових синова Либаније и Јулијан придају извесну важност њиховом деди у формирању идеје о породичном легитимитету. За своје узвишено достојанство Хлор је имао да захвали најстаријем августу, Диоклецијану, који му је „дао део царевине“, „пружио му власт“. Додуше, као и Максимијан, његов старији колега а таст Константина Великог, сматран је достојним владања због своје врлине (Jul. I, 5; III, 2). Либаније му приписује важну улогу онога који је власт над Царством стекао за своју породицу. Царство је постало породично власништво, οὐσία (Lib. Or.

---

[2] Cf. *M. Milin*, Valentinien II — Imperator legitime declaratus?, Mélanges d'histoire ed d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou, Beograd 1997, 117–124.

[3] Eusebii Oratio de laudibus Constantini (Tricennalia), Eusebius Werke I, ed. *I. A. Heikel*, Leipzig 1902. Евсевијев јубиларни говор сачињавају у ствари две беседе, једна одржана у Цариграду 336. године у царевом присуству (LC I–X) и друга претходне године над Христовим гробом у Јерусалиму (SC 11–18). Cf. *H. A. Drake*, In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricenial Orations, Berkeley — Los Angeles 1976. Libanii Opera, IV, rec. *A. Foerster*, Lipsiae, Or. 59; Libanius, Selected Works I, ed. *A. F. Norman*, London — Cambridge, Mass. 1969, 1–98. Julianos, Oeuvres compl., I, 1, ed. *J. Bidez*, Paris 1932; Themistii Orationes I, ed. *G. Downey*, Leipzig 1965. Уп. *Н. Радошевић*, Подела власти у грчким царским говорима IV века, ЗРВИ 34 (1995) 7 сл.

59, 13). Поред тога, свој високи положај он је искористио да међу својим синовима изабере оног који ће бити најбољи чувар Царства (Lib. Or. 59, 17). Приклонивши се божјој вољи, одредио је свог сина Константина за августа, а истовремено се постарао да својим ауторитетом осталим синовима наметне свој избор (τὴν ἡσυχίαν ἐκείνοις ἐπιτάξας).[4] Пошто је одлуком очевом и избором војске (Jul. I, 6, ἐκείνου τῇ κρίσει καὶ τῶν στρατοπέδων ἁπάντων τῇ ψήφῳ) постао цар, Константин је добио подршку по градовима и по селима целокупног становништва (τὸ πλῆθος) жељног да он њиме влада. Ослободио је од тираније остале делове Царства и припојио их делу који му је припадао (τὴν προσήκουσαν αὐτῷ μοίραν) после очеве смрти 306. године.

Наследивши од тетрархије царство огромне територије, био је принуђен да преузме од претходне владавине и установљену административну поделу. Увођење савладара у власт наметнуто реалним околностима у којима је било неопходно умножавање државне контроле истовремено је указивало и на сукцесију у случају смрти главног цара који је своју власт делио. Константин је преузео од својих претходника систем постављања цезара. Али су за разлику од тетрархијског времена цезари, практично потенцијални наследници престола, били чланови најуже цареве породице а не колеге истакнуте по сопственим заслугама.[5]

Мада је Константиново постепено произвођење синова и једног нећака за цезаре Евсевије углавном приказао у функцији послушног четворопрега који извршава науме увек будног врховног цара Хелиоса, можемо код цезарејског епископа понегде препознати алузије на династичку политику Константинову усмерену ка непосредној будућности.[6] Крст који се Константину показао на небу није само симбол хришћанске монархије и победе над непријатељима него и знак који је обезбеђивао трајање његовој династији увећавајући његову породицу, учвршћујући кроз дуги низ година његов престо и „похрањујући плодове врлине добрим синовима, његовоме роду и њиховим наследницама“.[7] Синови који олакшавају оцу тешко бреме царевања, као да обећавају и продужетак онога што је отац отпочео. Међутим, с друге стране се стиче утисак да кад Евсевије говори о синовима Константиновим од Бога постављеним да учествују у заједништву царског престола (LC III, 1), он подразумева само, у служби политичког тренутка, једну од манифестација Константинове власти без неког указивања којим ће правцем ићи бу-

[4] Са Максимијановом поћерком Констанције Хлор је имао тројицу синова и три ћерке — RE, col. 2149. Занимљиво је овде споменути податак који Дагрон наводи из једног житија иконоборског времена где се син кога је Констанције Хлор имао са ћерком свог старијег колеге тетрарха супротставља Константину Великом, рођеном док је Констанције био приватно лице и то са женом ниског порекла и готово са улице — *Dagron*, Empereur et prêtre, 62 sq. Ради се свакако о једном од аргумената из антиконстантиновске традиције која се од њему савремених паганских писаца пренела и у један део хришћанске литературе.

[5] *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire, Oxford 1964, I, 322.

[6] *J. Straub*, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939, 53 sq.

[7] LC IX, 18: παισὶν ἀγαθοῖς καὶ αὐτοῦ γένει, διαδοχαῖς τε τούτων τοὺς τῆς ἀρετῆς καρποὺς ταμιευόμενον.

дућност. Коме је заправо Константин намеравао да остави свој престо — не може се са сигурношћу рећи. Да ли само једном од својих синова, да би се наставио облик владавине за који се тешко изборио,[8] или целом „четворопрегу", богомданој „младој влади у цвету", што би значило враћање на облик тетрархије који је са успехом сам укинуо и на територијалну поделу Царства које је тријумфално ујединио.[9]

У време кад је долазак Константинових синова на престо био свршен чин, и кад су, после смрти најстаријег, двојица преосталих делили царство, Либаније упадљиво инсистира на династичкој заснованости њихове власти. „Јер се нису, избацивши власнике, домогли туђег наследства нити су пак удварајући се гомили купили достојанство као неки пијачни товар, него као што појединци наслеђују очинску и дедовску имовину позвани на то законом, тако и овима царевина припада одозго, на основу права треће генерације."[10] На исто право се позива и Темистије (ἐκ τριγονίας βασιλικῆς, Them. Or. 1, 2b).

Неколико година доцније, кад је од Константинових синова Констанције остао сам на кормилу државе, његов панегиричар и рођак Јулијан подвлачи очеву предилекцију према овом средњем сину, коме је поверио власт и надзор над браћом (σοὶ τὰ περὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς διοικεῖν ἐπιτρέψας μόνῳ — Jul. I, 37).[11] Темистије тврди да је Констанцијева љубав према браћи било то што га је једино спречавало да не узме себи цело царство, имплицитно наговештавајући да је он на то имао неко право (Them. Or. 2, 38c). Претрпевши неуспех, узурпатор Ветраније се повлачи из борбе за престо враћајући Констанцију царско достојанство као неки дуг који му припада по праву очевине (ὥσπερ ὄφλημα βασιλεῖ πατρῷον ἀποδοὺς ἁλουργίδα, Jul. III, 22, 77c).

Приморан нуждом, Констанције је изабрао себи за савладара Јулијана са којим је био у крвном сродству, ојачаном брачном везом и, што је још важније, блискошћу погледа на свет и заједничком врлином (Them. Or. 2, 40a).

---

[8] *G. Dagron*, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974, 28 sq. Cf. *E. Stein*, Histoire de Bas-Empire, I, Bruxelles 1959, 131 sq. и пропратне напомене 1 и 2 *J. R. Palanque*, издавача овог француског превода; *Jones*, Later Roman Empire, I, 84–85, 112–113.

[9] У Vita Constantini, делу писаном после Константинове смрти и после крваве војне интервенције у корист Константинових синова, Евсевије сасвим експлицитно тврди да су Константин II, Констанције и Констанс по закону природе наследили царство од свог оца као што је то био случај и после смрти његовог оца (VC 4. 68.2). Cf. *Th. D. Barnes*, Constantine and Eusebius, Cambridge — London 1981, 267.

[10] Lib. Or. 59, 3: οὐ γὰρ τοὺς κεκτημένους ἐκβαλόντες εἰς ἀλλότριον κλῆρον ἐνέβησαν οὐδ' αὖ τὸ πλῆθος θεραπεύσαντες ἐώνηνται τὸ σχῆμα καθάπερ τι τῶν ἐξ ἀγορᾶς ὠνίων, ἀλλ' ὥσπερ οἱ καθ' ἕκαστον πατρῴας καὶ παππῴας κληρονομοῦσιν οὐσίας νόμῳ πρὸς τοῦτο καλούμενοι, οὕτω καὶ τούτοις ἄνωθεν ἐκ τριγονίας ἡ βασιλεία προσήκουσα. Уп. и сличан израз код Филона Александријског кад говори о Тиберијевом унуку да је евентуално могао бити κληρονόμος τῆς παππῴας ἀρχῆς — cf. RE, 2106.

[11] J. Bidez, издавач Јулијановог говора, сугерише на овом месту постојање неког Константиновог тестамента који је Констанција одређивао за наследника.

Овакав избор сумњичавог и подозривог цара била је почаст проблематичне вредности која се могла, као у случају Јулијановог старијег брата Гала, фатално завршити. Међутим, Јулијан, човек од пера склон мистицизму синкретистичких религија, неочекивано се показао способним војсковођом и спремним да прихвати изазов проглашења за цара од стране својих централном политиком незадовољних трупа. Овај преокрет у Јулијановој судбини изазван је очигледном неопходношћу (φαινομέναις ἀνάγκαις) а и тајном одлуком богова (Lib. Or. 13, 34). Либаније, разумљиво, на више места у негативном светлу алудира на Констанција као на Јулијановог непосредног противника, али истиче славу породице у целини, породице у којој велики примери нису недостајали и у којој су „врсни родили врснијег" (Lib. Or. 12, 6). Јулијанов интелектуални развој и необично широко образовање учинили су да је он у суштини „царевао и пре саме царске хламиде". Војни успеси новог цезара на бојном пољу и у обнављању запустелих провинција Царства навели су његове војнике да пожеле да Јулијану овенчаном победама ставе на главу и царски венац украшен драгим камењем. Царско достојанство било је уздарје за храброст и врлину (αὐτῆς τῆς ἀνδραγαθίας τὸ γέρας — Or. 13, 33). Свечани и узбуђени, војници су подигли цара на штит. Хелиос, врховни бог, није дозволио да дође до крвопролића, мада је ретор убеђен да би, и да је било оружаног сукоба, овај био краткотрајан и незнатан, јер је огроман део трупа био на страни новог цара.

Цар Јулијан је умро од задобијене ране у војном походу против Персијанаца. У овим изузетним околностима војска је на лицу места изабрала мало познатог и ничим се истичућег Јовијана. Темистије (Them. Or. 5) згуснутим фразама дочарава сву драматичност ситуације. „А наши гласачи и војници дадоше предност сродности душе над оном телесном и одредише за наследника пурпура удеоника врлине, и то не у доколици, не у миру, јер прилике нису дозвољавале." Ретор посебно на више места истиче да није војска изабрала цара већ Бог и самим тим указује на пресудну улогу армије у постављању новога владара.

Јовијановом смрћу затечена, војска је изабрала Валентинијана I за цара. Његова лична врлина указује на то да је он у ствари са неба изабран а не да га је због његове снаге оружје наметнуло (Them. Or. 6, 73b). На лицу места је нови цар, као доказ своје врлине, огромне љубави према брату, одредио овог за савладара. Тиме се одмах успоставила нова династија и створила нада за одређени континуитет власти. Приликом наименовања трогодишњег Валентинијановог сина истог имена за конзула Темистије с поносом каже да је то „први члан већ и до тада срећне породице (τῆς εὐδαίμονος οἰκίας) повијен у пурпур" (Them. 9, 121a).

Кад је Валентинијан I умро у једном од својих легендарних напада беса, његов најстарији син Грацијан, мада још веома млад, од савладара у сенци постао је прави партнер свом стрицу Валенсу. То је био сасвим природан чин, јер коме би иначе припала дужност да чува „очинску кућу" (τίνι φυλακτέον πατρῷον οἶκον), пита се ретор Темистије (Or. 13, 175a).

Грацијан проглашава за цара (τῷ τῆς βασιλείας στεφάνῳ ἀνεκήρυξεν) срчаног војсковођу Теодосија, препознајући у његовој души тежњу ка подражавању Бога (Them. Or. 15, 188c/d). Мудри млади цар није тражио сродност у крвној вези већ у лепим моралним особинама (198b). Дакле, обнавља се у овом примеру најбоље тетрархијски принцип да владар бира себи колегу међу најспособнијима. Темистије и касније поново истиче мудру одлуку о Теодосијевом избору за цара у којој су учествовали и Бог и Грацијан и читава екумена. Због толиких потреса у држави „позива Бог у помоћ јединог који је у стању да се супротстави оваквој катаклизми. Грацијан проглашава вишњи избор, земља и море прихватају ову прокламацију због добрих надања и добрих предзнака" (Them. 16, 207a/b).

Тако би, у најкраћим цртама, изгледао хронолошки преглед свих случајева сукцесије у IV веку од Константина I надаље — онако како су нашли свог одраза у царским говорима тог периода. Могли бисмо додати још неке заједничке црте и закључке.

Као што династички легитимитет у Римском царству и у Византији никад није био институционализован, тако није постојала ни јасно формулисана институција примогенитуре. Уобичајено право и поновљена пракса цара да бира себи наследника надјачала је установљивање примогенитуре. Као што су тетрарси бирали међу истакнутим старешинама себи колеге сацареве, тако је и цар могао да изабере међу својим синовима оног који му се чинио најспособнијим. Међутим, пракса је већином била друкчија и прворођени син је обично имао предност. Уколико би се десило супротно, увек се истицала изузетност ситуације, као што је рецимо случај са претпостављеним Константиновим избором средњег сина за наследника. Примогенитура није закон — али је стално присутна, као чињеница на коју би се претендент могао позвати. Принцип старешинства Либаније назива τάξις τελειωτέρα (Or. 59, 40).

У случајевима кад је породица била од скорашњег датума везана за царско достојанство, могао је теоретски да се јави и проблем односа примогенитуре и порфирородства. Карактеристично је да је Темистије сматрао за потребно да истакне да се цару Валентинијану I, који је био у дворским круговима потпуни homo novus, родио син „повијен у пурпур" (Them. Or. 9, 121a, πρῶτος γὰρ δὴ τέως τῆς εὐδαιμόνος οἰκίας ἐσπαργανώθης ἐν ἁλουργίδι). Овим цитатом би се повећао број помена рађања у порфири у IV веку.[12]

Адопција, још једна од институција тетрархије, има своје трагове и у таквим случајевима кад се представља однос међу савладарима члановима једне породице. Валентинијан I је Валенсу брат по крви а отац у оквиру савладарског тима.[13] Будући цар Валентинијан II, додуше — као трогодишње дете

[12] B. *G. Ostrogorsky — E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches. Chronologische u. verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, Byz. 7 (1932) 199 = Сабрана дела, V, Београд 1970, 289; *G. Dagron*, Nés dans la pourpre, TM 12 (1994) 107.

[13] Them. Or. 6, 76b: ἀδελφός ὁ πατήρ, μὲν ἐκ τῆς φύσεως, τὸ δὲ αὐτὸν ποιήσας. Cf. *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, 107, 195; *Straub*, Herrscherideal, 49.

тек изабран за конзула —, имао је „два непобедива оца“, свог оца Валентинијана I и свог стрица Валенса (Them. Or. 9, 120c). Однос владара и савладара кога он сам бира био је идеализовано замишљен као однос оца и сина. Кад је млади цар Грацијан поделио своју власт са угледним и већ зрелим Теодосијем, по владарском стажу му је био отац а син по годинама и искуству (Them. Or. 14, 183a).

Већ се у четвртом веку успоставља једна идеализована, духовна династија, померена у раван општег и теоретског, која идеолошки обједињује све Богом постављене цареве Ромеја. Мада је до краја тог века историјска личност Константина отишла у прошлост и сублимирала се у уопштени архетип хришћанског владара утемељивача Царства, његова улога родоначелника династије се не заборавља. Хвалећи бригу цара Грацијана за изглед Цариграда, Темистије никако не превиђа чињеницу да је овај син владара био ожењен постхумном ћерком императора Констанција, и да је тиме „крвљу био повезан са бесмртним родом оснивача“ Цариграда (Them. 13, 167c).[14] Залазећи све дубље у древна времена, ова царска „породица“ прима у своје окриље Клаудија II Готског (Jul. I, 5), или чак оснивача Рима Ромула.

Поред тога што је светост узвишеног положаја родитеља на одређен начин обухватала и децу, за предодређену улогу царског порода била је веома важна и припрема, школовање за владарски занат.[15] Припадање царској породици имало је за будућег владара веома конкретну предност на којој Либаније очигледно инсистира. Угледајући се на Платона, он истиче као неопходност солидно образовање које је Константин пружио својим синовима као пропедевтику за њихове будуће узвишене дужности. Очигледна настава коју им је њихов отац владар примером својих врлина пружао у великој мери је допринела њиховом образовању (Lib. Or. 59, 22; cf. et LC I, 3 — πάτροθεν τὸ μάθημα παρειληφότες). Константинове синове није васпитавао кентаур у пећини, већ су се царским одгојем у порфири припремали за свој узвишен позив (Lib. Or. 59, 30). И Либаније и Јулијан виде у преузимању цезарског достојанства младих царевих синова припрему за будуће још веће обавезе, prooimion самосталног царевања. Кад паганин Либаније уздиже паганина Јулијана, он претпоставља да су богови „који познају будућност“ омогућили Јулијану изванредно образовање припремајући га за његов узвишен позив (Lib. Or. 13, 8). Његов запостављен положај у младости у оквиру царске породице антиохијски ретор претвара у предност тврдећи да су често за власт спремнији они који расту као приватна лица и као учесници свакодневних проблема које цар треба да разрешава (Lib. Or. 13, 5 et 6). Толико хваљену чињеницу да су Константинови синови имали прилику у младости да се упознају са тајном владања, сад под другим режимом Либаније критикује алудирајући на оне који су царевали пре него што је то могло да донесе неке користи (Or. 13, 8).

---

[14] RE, col. 2153.

[15] Cf. *N. Radošević*, The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine Basilikoi Logoi, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., New Rochelle, New York 1993, 268 sq.

Код свих поменутих ретора постоји тежња ка идеји о личним способностима којима појединац стиче право на власт. Либаније каже на једном месту да би Константинови синови сами себи стекли власт и да је нису од оца наследили. Наслеђе не мора да буде обавезно династичко. Κλῆρος се стиче врлином и одлуком божјом.

Још је у хеленистичко време постојала идеја о божанском пореклу царске власти. Хришћански епископ Евсевије је ту идеју разрадио створивши тиме темеље свеколике потоње политичке државне идеологије. И пагански ретори IV века стављају коначну одлуку приликом избора цара у божанске руке. Као паралела, али и као супротност људском закону, стоји божанска одлука „одозго“. Богови су ти који облаче пурпурну хаљину новом владару. Темистије се обраћа сенату уздижући владавину двојице царске браће за коју су се сенатори одлучили уз божји пристанак (ἣν ὑμεῖς ἐλάχετε ἐπινεύσαντος τοῦ θεοῦ) прихватајући претходни избор војске. „Али, немојте, о племенити, мислити да су војници господари тако важног избора (χειροτονίας, sc. гласања дизањем руку), него је одозго дошао тај избор (ἡ ψῆφος), горе је обављено проглашење (ἡ ἀνάρρησις).“ Нешто мало даље, истичући свеопште прихватање двојице царева, Темистије спомиње и избор народа (ἡ τοῦ πλήθους ψῆφος). Тако овде имамо присутне све релевантне чиниоце приликом идеалног избора новог владара: војску, која је стварно цареве изабрала, сенат, пред којим ретор иступа и чију је сагласност било пожељно имати, и народ Цариграда који је својим акламацијама увеличавао узвишеност скупа. И најзад, ту је божанска воља која усмерава одлуке сва три изборна тела (Them. Or. 6, 73b — 74a).

На питање ко је достојан да влада, да ли онај који је рођењем наследио престо или онај ко га је стекао својим изузетним особинама, ретори IV века дају двојак одговор, према захтевима тренутних околности.

Ретори су писали за цареве на власти и пред њима читали своја свечана слова. Састављани у пропагандном циљу, величајући тренутну постојећу власт и користећи одређену слободу коју им је пружао жанр (увеличавање позитивног, prećуткивање негативног), царски говори су о многим појавама говорили ad hoc, у зависности од потребе политичког тренутка. Могло се и очекивати да ће и порекло царске власти бити интерпретирано у тим текстовима од случаја до случаја, сходно начину на који се одређени цар попео на престо. Од царевог порекла, наравно, зависило је да ли ће панегиричар на првом месту да хвали род или врлину.

Реално стање ствари наметало је беседнику своје захтеве и од његове вештине и сналажљивости је зависило за којим ће поређењем посегнути. Првог цара ван Константинова рода, Јовијана, Темистије укључује у имагинарну породицу римских императора. Очеви његовог царства (οἱ πατέρες τῆς σῆς βασιλείας — Them. Or. 5, 63d) били су Август (ὁ Σεβαστός), Тиберије, Трајан, два Антонина и Диоклецијан.

Дворска реторика IV века, још са јасним траговима тетрархијског уређења, у основним цртама означава будуће главне линије византијске царске идеологије. Династички легитимитет никад није био институционализован

ни идеолошки заснован, али се за њим у пракси константно тежило. Током времена, идеја о божанском пореклу царске власти у Византији у тој мери је постала јака, дубоко укорењена и теоретски разграната да је наткриљивала и бацала у засенак сваки покушај институционализовања династичког права на престо.

Уколико се ретори и позову на nomos у контексту наслеђивања престола, чини се да се у том случају не ради о озакоњеном наслеђивању престола у оквиру једне династије него о стилској фигури, поређењу са законодавством грађанског права које се односи на имовинскоправне односе у оквиру једне породице.

Царски говори, нека врста манифеста текуће политике али истовремено и носиоци ширих и трајнијих идеја о јединственом, Богом створеном, универзалном царству, на различите су начине, различитим нијансама, реченичким обртима одражавали а истовремено и формирали идеологију вишевековног Византијског царства.

Ninoslava Radošević

CHANGES ON THE THRONE IN THE GREEK *BASILIKOI LOGOI* FROM THE 4TH CENTURY

In Byzantine legislation the succession to the throne was never regulated, neither was the principle of dynastic legitimacy formally defined. In the centuries-old practice of the Empire, emperors came to power either after being formally elected by the army, the senate and representatives of the people, or by successful usurpation, or by succession within one family. The natural tendency of sovereigns towards securing rule for their heirs was certainly the strongest.

All models of succession can be identified in the 4th century. They are echoed in the *basilikoi logoi* of that epoch.

The Christian Empire of the 4th century grew out of the system of Tetrarchy in which the principles of the Roman republic were still formally valid. On the ideological plane the consciousness of the emperor who rules owing to the will of the senate, army and people is intertwined with the representation of the ruler chosen by God to be his envoy on this earth. The elements of reality of that epoch — dynastic tendencies, the prevailing role of the army, coups and bloodshed ought to be brought into connection with all the previously outlined. In *basilikoi logoi*,

which were a primarily propagandistic genre, all these factors had to be justified or depicted in a specific light.

Dynastic legitimacy was never institutionalized in the Roman Empire and in Byzantium. Thus, the clearly differentiated institution of primogeniture never existed. Common law and the repeated practice of the emperor choosing a heir were stronger than the establishment of primogeniture. However, in most cases the practice was different and the first-born son was usually given priority. In other cases, the exceptionality of the situation was always emphasized.

In cases when a family recently acquired the imperial dignity, the problem of the relationship between primogeniture and porphyrogenesis could have theoretically arisen. Thus, Themistios deemed it necessary to emphasize that a son „wrapped in purple" was born to the Emperor Valentinian I, who was completely a „homo novus" in court circles. This is another instance of the appearance of this concept in the 4th century.

Traces of adoption, another institution of Tetrarchy, can be discerned in cases when relations between co-ruling members of one family are depicted. The relation between the emperor and the co-emperor selected by the emperor himself was ideally conceived as the relation between the father and the son. As early as the 4th century an idealized, spiritual dynasty was established, shifted onto the plane of general and theoretical, ideologically uniting all emperors of the *Romaioi* selected by God. Although by the end of that century the personality of Constantine became history and was sublimed into the general archetype of the Christian ruler, founder of the Empire, his role of the dynasty founder was not forgotten.

All rhetoricians of this epoch display a tendency to favour the idea of personal characteristics through which the individual acquires right to rule. Heritage does not necessarily have to be dynastic. *Kleros* was acquired by virtue and divine decision.

The idea of the divine origin of imperial rule existed as early as the Hellenistic epoch. The Christian bishop Eusebios developed that idea, having thus laid the foundations of all types of subsequent political state ideology. Fourth-century pagan rhetoricians also placed the final decision in the choice of emperor in the divine hands.

Rhetoricians wrote for ruling emperors and read before them their solemn words. Composed for propagandist purposes, glorifying the existing rule and making use of certain freedom offered by the genre, *basilikoi logoi* described many phenomena in an *ad hoc* manner, in accordance with the requirements of the political situation. It could be expected that in these texts the origin of imperial rule would be interpreted differently, depending on the particular case and the manner in which a particular emperor ascended the throne. Whether a panegyric would praise descent or virtue depended on the emperor's origin.

Court rhetoric of the 4th century, displaying clear traces of the structure of Tetrarchy, delineates future main characteristics of the Byzantine imperial ideology. Dynastic legitimacy was never sanctioned by law or ideologically founded, but it was something that was constantly aimed to be achieved in practice.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 871-6.06/.09:248.21 Hieronymus

МИРОСЛАВА МИРКОВИЋ

ДВА ХИЈЕРОНИМОВА СНА, EP. XXII 7 И 30

Предмет студије су два сна која Хијероним наводи у писму Еустохији, ћерки своје римске следбенице Пауле, Ep. XXII, као примере одрицања које она треба да следи на свом путу у монашко-аскетски живот. У првом сну, Ep. XXII 7, Хијероним говори о својим телесним патњама и визијама задовољстава у време када се налазио у Маронеји, на ивици халкидске пустиње, и настојао да живи еремитским животом; други сан, Ep. XXII 30, значајан је због тога што се Хијероним пред небеским судом одриче од сваког даљег читања класичних, паганских писаца и заклиње се да их више никада неће узети у руке. Ови пасажи се у модерној научној литератури тумаче на разне начине, па и као текстови на основу којих се може открити Хијеронимова личност и успоставити његов психограм. Аутор чланка се опредељује за другојачије значење: снови би били реторска форма коју Хијероним користи да би показао у Риму 384. године да је спреман да се одрекне и од онога што му је најдрагоценије и што чини његово духовно биће, ако се то од њега захтева. То би била његова жртва за веру: он неће више бити *Ciceronianus*, већ *Christianus*.

Хијероним, премда је познавао онирическе теорије свог времена,[1] сан у било којој функцији, као премониторну или профетску појаву или облик који користе демони као заседу да би навели на грех и искушење, ретко користи у писмима и другим својим текстовима. У писму Еустохији, међутим, два пасажа се тумаче као сан, Ep. XXII 7 и 30. Они заслужују пажњу из више разлога, пре свега као аутентични или замишљени доживљај једног еремите који се одриче свог дотадашњег начина живота и окреће се монашко-аскетском. У антици и модерној литератури пажња је посвећена пре свега сну Ep. XXII 30, због тога што се у њему Хијероним одриче свог класичног образовања и заклиње да никада више неће читати Цицерона ни остале паганске писце; у новијим радовима, пре свега оним који се баве Хијеронимом као личношћу,

[1] О Хијеронимову животу и књижевној делатности уп. до данас непревазиђено, објективно и детаљно дело *G. Grützmacher*, Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte, I–II, Leipzig–Berlin, 1901–1908; в. и *J. N. D. Kelly*, Jerome. His Life, Writings and Controversies, 1975; *S. Rebenich*, Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen, Historia Einzelschriften 72, 1992. О сновима у делу Хијеронима уп. *M. Duleay*, Le rêve dans la vie et la pensée de Saint Augustin, Etudes augustiniennes 1973, 61 sq. Хијероним, као и други учени писци после Тертулијана, прихвата поделу снова на истинске, символичне и снове без вредности као и оне приписиване демонима.

на основу оба текста се реконструише његов психолошки портрет. Треба напоменути да Хијероним о свом пустињском искуству не пише, како би се очекивало, у време када се налазио у пустињи, 373–377, и када би требало да је доживео снове или визију, већ десетак година касније, око 384. у Риму, у писму XXII упућеном Еустохији, ћерки Пауле, своје римске ученице и касније доживотне пратиље у монаштву у Витлејему.

Писмо XXII, у ствари трактат О неговању девичанства (*De virginitate servanda*), вишеструко је значајно, пре свега као текст у коме Хијероним даје свој, књижевно уобличен, идеални модел младе монахиње. Пажњу Хијеронимових савременика морала је изазвати пре свега главна тема: Хијеронимови савети Еустохији како да истраје на свом мукотрпном путу и оствари идеал аскезе, одричући се не само начина дотадашњег живота богате римске наследнице, већ и мисли које би подстицало читање класичних писаца, а пре свега поезије, јер и поетски језик може да заведе.[2] Критика истина образованих, али извештачених римских матрона и још више размажених градских монаха у овом тексту, дакле онога што треба избегавати на правом путу у аскезу, изазвала је реакцију у Риму: текст је постао популаран код пагана и преписивао се и умножавао као антихришћански спис.[3] Кључно питање у овом писму, о коме су полемисали Хијероним и Руфин у антици, па се и данас о њему дискутује, остаје уметнути пасаж о Хијеронимовом одрицању од класичног образовања, доживљеном, како он то хоће да представи, као сан или визија. Већ у његово време се постављало питање искрености или привидности његове заклетве да више никада неће узети у руке Цицерона и обећања да ће се у будућности окренути једино светим списима. Одрицање од цицеронијанства, под којим су се подразумевали не само Цицерон већ и оданост идеалима класичне књижевности и философије уопште, он доживљава под драматичним околностима физичког злостављања од стране анђела, у присуству судије Христа. Његово еремитско искуство описано у XXII писму с. 30, сан, како се данас конвенционално назива,[4] требало би да је сведочанство о његовом сопственом „другом преокрету“, о напуштању класичног, дакле световног образовања и окретању читању светих списа и хришћанске литературе. Поред овога сна, ер. XXII 30, кошмара или визије, како се некад тумачи, који је послужио и као основа на којој се гради психолошки портрет Хијеронима и успоставља његов психограм, у истом, XXII писму наведен је у с. 7 још један доживљај привиђања или сна у пустињи Халкиде који би се могао сврстати у исту категорију. Док се о првом пасажу често расправља, онај наведен у XXII 7 ретко се користи, бар када је у питању дискусија о психолошком портрету Хијеронима. Како се чини да су за разумевање Хијеронимова литерарног поступка, а и његове личности, важна оба пасажа, вреди их навести у целини. Ради се о следећем тексту:

---

[2] О томе вид. *N. Adkin*, Adultery of the tongue, Hermes 121 (1993) 100 sq.

[3] Rufinus, Apologia contra Hieronymum II, 5, ed. *M. Simonetti*, CCL, 1961.

[4] Једини међу модерним истраживачима који се у том погледу колеба је *P. Antin*, Autour du songe de S. Jérôme, Recueil sur Saint Jérôme, Collection Latomus XCV, 1968, 71 sq. (= REL 41, 1963, 380 sq.), с правом, бар када је у питању текст писма XXII и став како га тада формулише Хијероним: „C'est l'expression reçue, mais il vaudrait mieux dire le cauchemar.“

Ер. XXII 7

7. О колико сам пута, налазећи се у пустињи, у оној бескрајној самоћи која исушена пламеним сунцем представља сурово уточиште монаха, веровао да сам усред задовољстава Рима! Седех сам, јер бејах испуњен горчином, удови су ми стрчали као кости натрпане у безобличну врећу, испуцана кожа је давала телу изглед човека етиопске расе. Свакодневно сузе, свакодневни уздисаји. И ако би ме некада, упркос мом отпору, сан савладао, ударах огољеним костима о суво тле. А да не говорим о храни и пићу: чак и они који су малаксали нису узимали друго до свежу воду, а узети нешто кувано био би прави луксуз. Ја, дакле, бејах онај који је, из страха од пакла, себе казнио таквом тамницом у којој су ми једино друштво били скорпиони и звери, док ми се причињавало да сам усред кола младих девојака. Лице ми је било бледо због поста, али ми је мисао горела жељама, док је тело остајало хладно. И пред човеком који је телесно био више мртав но жив, пламтео је једино пожар жеља.

И тако лишен сваке помоћи, лежах пред Христовим ногама које сам квасио сузама и покривао својом косом. Тело које се опирало настојао сам да савладам свакодневним постом. Не црвеним због тога што сам био несрећан, већ пре жалим што више нисам оно што сам био. Сећам се да сам својим крицима спајао дан и ноћ и да нисам престајао да шибам своје груди све док ми претње Господа нису поново донеле мир. Како сам се и саме своје ћелије плашио као сведока својих мисли и срџбе на самог себе, кренух са̂м даље у пустињу. Тамо где бих угледао дубоку долину, дивљу планину или стрму стену, ту би било место моје молитве и робовска радионица за моје бедно тело. Бог ми је био једини сведок и после многих суза, пошто су ми очи биле приковане за небо, чинило ми се да сам усред мноштва анђела. Срећан и радостан, певао сам: „Следимо те по трагу мириса твога“![5]

8. Ако све ово подносе они који се, тела измучена, само још у мислима боре, шта тек може искусити млада девојка која живи у раскоши? Ево шта каже апостол (Павле): „Живећи, она је мртва“.

О сну или визији у време када је покушавао да живи еремитским животом ради се и у 30. поглављу истог писма, али Хијероним не повезује ова два искуства, већ препушта да се верује да је то доживљај у некој другој прилици који се тиче другог аспекта греха и испаштања, због оданости паганској литератури:

Ер. XXII 30

30. Када сам пре много година оставио родитеље, сестру и рођаке и оно што је било још теже — обичај да се обилно једе и то све због царства небеског, и упутио се у Јерусалим да бих постао војник Христа, нисам могао да се лишим библиотеке коју сам уз највећи напор и труд сакупио у Риму. И тако, бедан ја, постих пре но што приступих читању Цицерона. После честих ноћних бдења, и проливања многих суза које су ми навирале из дубине душе при сећању на раније грехове, узимао бих у руке Плаута. Када бих се потом окретао себи и почињао да читам пророке, њихов сиров језик би изазивао ужас у мојој души. Како светлост нисам могао да видим јер сам био слеп, сматрао сам да грешка није у очима већ у сунцу.

[5] Цитат из Песме над песмама, I, 3.

Док се тако стара змија поигравала са мном, после четрдесетодневног поста изнурено тело нападе унутрашња грозница и не допуштајући ми предах — скоро невероватно звучи — тако је изјела моје удове да су се одржавали једино на костима. Већ су ми и погреб припремали, а у телу које се већ било охладило треперила је још једино душа у једном углу мојих груди. Изненада ме нешто зграби и у души бејах изведен пред трибунал судија. Ту је из оних који су ме опколили избијала тако блистава светлост као муња да се ја простреx по земљи и не усуђивах се да подигнем поглед. Када ме упиташе за моју веру, одговорих да сам хришћанин. На то ће онај који је председавао: „Лажеш“, рече, „ти си цицеронијанац, а не хришћанин“, „тамо где је твоје благо тамо је и твоје срце“.

Ту заћутах и између удараца — наредио је, наиме, да ме шибају — више ме је мучила моја савест док сам у себи понављао стих: „А у паклу, ко ће те хвалити?“ Почех да јаучем и уз крике да говорим: „Смилуј се, Господе, смилуј се на ме!“ Мој глас је одјекивао између удараца бича. Најзад падох на колена пред оним који је председавао. Они који су овоме присуствовали молили су га да се смилује мојој младости, да дозволи да место заблуде заузме кајање, да ћу бити кажњен ако поново узмем да читам неку паганску књигу. А ја, нашавши се у таквој ситуацији, бејах спреман да обећам и веће ствари и почех да се заклињем, призивајући његово име: „Господе, ако икада поново узмем у руке световне списе, ако их будем читао, биће као да сам се тебе одрекао.“ Овим речима заклетве бејах ослобођен и вратих се на земљу и, на опште чуђење, отворих очи, лијући такву кишу суза да су се и они који су били пуни неповерења уверили у мој бол. То није био сан нити празно сновиђење које нас често заводи. То сведочи трибунал пред којим сам лежао, а суд кога сам се толико плашио је сведок. Нека ми Бог не дâ да више икада доживим таква испитивања. Рамена су ми се још тресла од страха, и по буђењу сам осећао још ударце. После тога сам с таквом пажњом читао божанске књиге с каквом никада нисам гледао дела смртника.

Први текст снажно делује на читаоца сликовитим контрастом, хладног тела и пламтећих жеља у мислима, потпуне усамљености и снова о гозбама и колу младих девојака, празне пустиње и његових крикова и уздаха који испуњавају дан и ноћ. Наглашена супротиост између сневаног иреалног и доживљаваног стварног одсликавају телесна искушења која се привиђају Хијерониму на врелом сунцу пустиње: задовољства Рима и коло младих девојака. Првом се као стварност супротставља исцрпљујући пост и одрицање од навике да се обилато једе, другом тело које остаје хладно, док мисао гори жељама.

Први текст, Ep. XXII 7, литерарно сјајно формулисан, ипак је маргиналан у дискусији о Хијеронимовој личности и успостављању његова психолошког портрета.[6] Пуну пажњу у модерним делима о личности Хијеронима изазвао је сан у другом пасажу, с. 30, али првенствено због Хијеронимова одрицања од класичног образовања које је до тада чинило основни садржај његова духовног бића и свечане заклетве да и у будућности неће читати класичне паганске писце. Дакле, радило би се о самоодрицању од дотадашње духовне оријентације и окретању Светом писму као јединој правој поуци на

[6] О њему в. *P. Brown*, The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity, 1988, 167: „This artistically briliant contraposto“. Уп. и *P. Cox Miller*, вид. даље.

путу у аскетизам.[7] Формално гледано, сан је нашао места у писму монахињи Еустохији као *exemplum* у саветима како да издржи на свом путу у аскетско-монашки живот. Он се надовезује у ствари на тему претходног поглавља, образовање жене у раном хришћанству и неспојивост класичног образовања и ранохришћанског аскетизма. Ту неспојивост световног (класичног) и духовног (аскетског) он истиче у реченици коју ће касније Руфин посебно цитирати у свом нападу на Хијеронима: *Quod faciet cum Psalterio Horatius, cum Evangeliis Maro, cum Apostolo Cicero? Nonne scandalizatur frater, si te viderit in idolio recumbentem?* Овде се опет ради о парафразирању Тертулијановог знаменитог *Quid ergo Athenis et Hierosolymi*,[8] или Павловог у II посланици Коринћанима — *Quae enim communicatio luci ad tenebras*.[9] То је оправдање за навођење сопственог одрицања од паганске литературе. Данас као и у антици, пасаж о сну у Ер. XXII се с правом одваја од осталог текста и посматра аутономно и независно од њега. Дискусију изазива чињеница да је тај пример, премда је дат као сан или као снивање, требало да има сасвим реалне последице: очекивало се од Хијеронима трајно одрицање од свега што му је дало класично образовање, од мисли које је оно развијало. У новије време на основу овог текста се реконструише психолошки портрет Хијеронима. Тему у једном и другом смислу развиле су у новије време — с једне стране B. Feichtinger, 1992,[10] и с друге P. Cox Miller, 1994,[11] користећи метод модерне психолошке науке.[12]

Patricia Cox Miller спада у ретке истраживаче који паралелно посматрају оба сна, као текстове који би имали исту поруку.[13] У оба случаја, с. 7 и с. 30, ониричко тело би било основа на којој се испитује и гради аскетска верзија

---

[7] О проблему сна, осим у монографским делима о Хијерониму, као што су у новије време *J. N. D. Kelly*, Jerome. His Life, Writings and Controversies, London 1975, 45 sq.; *S. Rebenich*, Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen, Historia Einzelschriften 72 (1992) 38 sq., расправља се и у већем броју специјалних студија: *P. de Labriolle*, Le songe de St. Jérôme, Miscellanea geronimiana. Scritti varii publicati nel XV centenario dalla morte di San Girolamo, Roma 1920, 127 sq.; *P. Antin*, Autour du songe de S. Jérôme, Recueil sur Saint Jérôme, Collection Latomus XCV, 1968, 71 sq. (= REL 41, 1963, 380 и д.); *N. Adkin*, Some Notes on the Dream of Saint Jerome, Phylologus 128 (1984) 119 sq.; *B. Feichtinger*, Der Traum des Hieronymus — ein Psychogramm, Vigiliae Christianae 45 (1991) 54 sq.; *P. Cox Miller*, Dreams in Late Antiquity, Studies in the Imagination of a Culture, Princeton 1994, 205 sq. Без ближег тумачења или анализе, снове у Хијеронима наводи и *M. Dulaey*, La rêve dans la vie et la pensée de Saint Augustin, Etudes Augustiniennes, 1973, 61 sq. Чланак *J. S. Hansen*-а, Dreams and Visions in the Greco-Roman World and Early Christianity, ANRW II-23, 2 (1980) 1395–1427, представља општи преглед у коме се посебно не расправља о Хијерониму.

[8] Слично је поступио и у неким другим текстовима, нпр., и Tertul., *Praescr. haeret.*, 7.

[9] II Cor. 6, 14–15.

[10] *Feichtinger*, op. cit., у нап. 7.

[11] *Cox Miller*, op. cit., у нап. 7.

[12] Учено и надахнуто тумачење XXII Хијеронимова писма дала је *Elisabeth A. Clark*, у књизи Jerome, Chrysostom and Friends, расправљајући о пријатељству међу људима различитог пола у време раног монаштва.

[13] *P. Cox Miller*, Dreams in Late Antiquity, Studien in the Imagination of a Culture, Princeton 1994, 205 и д.

личности. Људско тело са својим патњама је основа психичког преображаја, физичке патње воде до преображаја у аскетску личност.

Cox Miller у тумачењу сна полази од уверења да је сан аутентичан доживљај Хијеронима у пустињи и тиме добија психолошку раван у којој се одиграва оно што је одраз Хијеронимове подсвести. Не оспоравајући намеру аутора овог писма да истакне свој доживљај сна и преокрета као *exemplum* Еустохији, она се, бирајући као правац истраживања метафизичку фигурацију, окренула истраживању оног значења које, независно од намере аутора, проистиче из текста и које се од њега не да ни контролисати ни ограничити. Скрећући пажњу на то да снови, уколико их има у Хијеронимовом делу, имају наглашено физички карактер, она полази од телесног у истраживању: тело и телесна патња су основа духовног преображаја. У основи то је женско тело и у Хијеронима оно је трансформисано од буквалног у метафизичко, и тропама старозаветне *Песме над йесмама*, постало је у Хијеронима творевина језика. За разлику од Еустохијина тела, које је префињена материјалност, његово, грубо и реално, могло се трансформисати једино у сну. Ту би она видела функцију сна у XXII писму: посебно би било речито кретање од бичеваног тела из оniричке у свесну реалност; злостављено и измучено, оно има функцију знака драматичне промене свести; то би била основа на којој се може испитати и градити аскетска верзија његове личности. Са Питером Брауном,[14] она узима да тело и душа нису супротстављени једно другом у раном хришћанству, како се то у старијих истраживача узима, већ тело служи као ментор или тутор души; у Хијеронима једино је онирично тело, тело као метафора, могло служити као психички тутор. Отуда бекство од буквалног физичког женског тела према метафоричном, према замишљеном. Оно у сваком случају остаје централна основа у сновима који њега интересују.

B. Feichtinger, као и P. Cox Miller, подржава данас углавном прихваћен став који искључује сваку сумњу у аутентичност сна. Она је при томе скренула пажњу на једну важну ствар о којој се мора водити рачуна ако се расправља о аутентичности: постоји разлика између аутентичности сна и аутентичности примера, која је својствена причама о чудесима, легендама о свецима и мученицима. При томе би се радило о аутентичности ауторове намере да у примеру наведе основне замисли вере. Она не сумња у то да је аскетско просветљење Хијеронима — његова жеља за одвајањем од света, за испаштањем и самобичевањем достигла врхунац за време боравка у пустињи Халкиде, у време у које он сâм ставља свој сан и да је довела до његовог радикалног одрицања од паганске културе. Она је без сумње у праву када прихвата као вероватну и могућност да су аскете у својој усамљености имали снове и визије које су подстицале њихово стремљење аскетизму. Томе треба додати да су имали и демонске визије које су их подсећале на земаљска задовољства. Питање да ли је Хијероним заиста доживео сан, са свим појединостима које се наводе у Ep. XXII, она свесно оставља по страни као мање важно у рас-

[14] *P. Brown*, The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity, New York 1988, 176 sq.

прављању о његовој личности. Оно што сматра далеко важнијим је чињеница да је Хијероним своју одлуку да се одрекне класичног образовања оденуо у погодне речи и формулације, да би је истакао као пример, који има функцију опомене и поуке Еустохији. Међутим, она даље закључује да треба озбиљно узети Хијеронимову одлуку да се одрекне читања паганске књижевности у будућности. Он у „сну" себе стилизира као изабраног кога Бог опомиње у једном сну и већ стога може служити као пример. Околност да је сан искуство старо десет година у време када је текстуализовано даје Хијерониму могућност дистанце: *Ја* онога ко прича није исто са *Ја* онога о коме се прича, премда је у питању иста личност, али у временском размаку од десет година. Према томе, постаје неважно да ли је Хијероним оно о чему говори доживео као сан или није, да ли је свој завет да неће читати класичне писце испунио или није; важно је једино то да је он себе у дидактичке сврхе тако представио као да се то њему догодило. Његова намера да избегава паганску литературу била би, по њеном мишљењу, бар толико истинска колико и његова жеља да и младу жену одврати од тога. Он се у том примеру појављује као личност чије самоодрицање иде до крајњих граница сопствених снага и то све у тежњи ка аскетском идеалу који је неспојив са његовим класичним образовањем. Одрицање од онога што је дотада у сржи његове личности извршено је под принудом. На једној страни је самостилизација Хијеронима као хришћанског мученика, на другој — његова представа Бога. Сан би био израз једне конфликтне психолошке ситуације Хијеронима. Неспособан да промену прихвати и преузме свесно одговорност за њу, као што је то учинио Августин у *Retractationes*, због проблематичне структуре своје личности која није била у стању да промену интегрише у своје биће, он је представља као последицу мучења и смртне опасности и чини одговорним Бога за сопствено одрицање од класичног образовања и одлуку да не чита више паганске писце. На крају Feichtinger долази до закључка да се у Хијеронима ради о личности са неразвијеним „ја" (*mit unterentwickeltem Ich*).[15] Он је променио став, али је то учинио не по сопственој одлуци, већ у смртној опасности: био је принуђен да то учини. И ту се појављује амбивалентна слика старозаветног Бога као неумољивог судије који кажњава, који својом немилосрдношћу застрашује, а с друге стране као милосрдног Бога који прашта онима који се кају. У основи разматрања B. Feichtinger биле би следеће поставке: потиснути део подсвести не пропада, већ се повлачи од човека и преноси на Бога. Психичка потиснутост несвесног води његовој теолошкој пројекцији у божанско. Као последица тога, биће Бога навлачи на себе осећаје амбивалентности и противуречности, који остају несавладани у личности монаха; с друге стране, тако настала слика Бога појављује се као оно надмоћно што стоји насупрот даљем развитку „ја" које се заснива на самопоуздању, преко принуде и осећања кривице што у њему настају. Раздвајање и супротност између „захтева" „бога" и сопствене жеље постају конститутивни део психе.

---

[15] *Feichtinger*, Der Traum des Hieronymus — ein Psychogramm, Vigiliae Christianae 45 (1991) 62–68.

Основни конфликт у Хијеронимовој личности био би, сматра Feichtinger, између његове љубави према класичној литератури и захтева строгог аскетизма који се заснива, поред осталог, и на одрицању од класичног образовања и даљег читања Цицерона и других класичних писаца; према томе онога што се везује за световни живот. Анализа текста сна Хијеронимова доводи је до даљег закључка: у наведеној визији је рационализован конфликт. Онтолошка несигурност, осећај пропадања, страх од слободе, од саобраћаја са индивидуалним „ја", воде до грађења једног повећаног „над-ја" чијем диктату који све одређује оно потчињава своје „бити", једно „бити" које се у својој форми, која постаје унутрашња, све више редуцира од принуде и спољног управљања ка мисаоним категоријама доказивања и одрицања. Порасту страха од казне може се изаћи у сусрет само аскетским стремљењима која су патолошки порасла и једном теоријом жртве која постаје унутрашња. Пренето на Хијеронимов случај, тај закључак би значио: Хијероним није сопственом одлуком одустао од паганске литературе и то сигнализира у којој мери је сопствено „над-ја" пројецирано у Бога, колико је апсолутно отуђивање. Дакле, поједностављено тумачење се своди на следеће: Хијероним не решава свој проблем сам, већ по наређењу Бога који је строги, старозаветни судија; његово „ја" је неразвијено, он није у стању да се сам суочи са насталом променом у својој личности и схватању, већ то чини под принудом Бога. Он тежи аскетском идеалу до самоодрицања, али самоодрицање није акт његове воље.

Нема сумње да се и у тумачењу сна Хијеронимова може поћи од значења које, независно од намере аутора, проистиче из самог текста. Остаје, међутим, и могућност да се у овом тексту открије намера аутора, мање или више скривена, али усаглашена с оним што се од једног монаха очекивало, било у пустињи 373–77. било у Риму 384. год. Код овог, као и код других разматрања о личности Хијеронима створених на основу једног или другог пасажа, не може се запоставити расправљање о томе да ли се ради о аутентичном сну и стварно доживљеном, искреном унутрашњем конфликту у личности Хијеронима, у чијем би решавању он несвесно откривао своје скривено Ја или о реторској форми која је искоришћена да се изложи једна идеја и став који би одговарао времену и ситуацији у којој се Хијероним нашао у Риму, дакле ономе што се запоставља у новијим радовима: свесној намери аутора да истакне свој духовни преображај и самоодрицање. Кључно је питање да ли је његово преобраћање, тј. потпуно одрицање од даљег читања класичне литературе, описано у сну и потврђено заклетвом, било искрено и стварно, и у пустињи Халкиде у периоду 373–377. и у Риму 384, и како је он на то гледао касније, у Витлејему око 404. године.

Мишљења о овом пасажу у антици и данас разликују се у једној битној ствари: док су данас многи склони да верују Хијрониму, Руфин је сумњао у искреност његове заклетве, а још више у његову намеру да у будућности не чита ни Цицерона ни друге класичне писце; сам Хијероним је неконсеквентан: око 384. он жели да се верује у истинитост и његова доживљаја и његове намере да никада више не узима у руке паганске писце; заклетве се, као што је познато, није држао, па, нападнут због тога, касније настоји да заклетву

обезвреди тиме што ће тврдити да је она дата у сну. Код модерних истраживача овај став је различито тумачен, па и као последица грознице и болести. Једини који је посумњао у аутентичност сна и био склон да га тумачи као реторски пасаж био је P. de Labriolle.[16] У новијим радовима у њу се не сумња, али се она и не испитује, већ се прихвата мишљење Келија и Хагендала о томе.[17] Ако се о томе расправља као и о аутентичности доживљеног и искрености намере Хијеронима да се одрекне од световне, тј. паганске књижевности, не може се запоставити став самог Хијеронима према овом тексту, а он се мењао, од 384. када га је написао и касније, 404. године, када је био нападнут да се не држи заклетве.

У причи о доживљају у пустињи Халкиде, Ep. XXII 30, Хијероним инсистира на томе да нису у питању *vana somnia*, већ нешто што је он физички и болно доживео и што је оставило видне последице у његовом бићу: доказ су суд, заклетва и модрице од удараца на леђима, видљиве и после буђења, и најзад потпуна преданост читању божанских књига, са жаром какав никада није имао када се радило о делима смртника, XXII 30: *Nec vero sopor ille fuerat, aut vana somnia, quibus saepe deludimur. Teste est tribunal, ante quod iacui, iudicium teste est quod timui: ita mihi nunquam contingat talem incidere quaestionem. Liventes habuisse me scapulas, plagas sensisse post somnum et tanto dehinc studio divina legisse, quanto mortalia ante non legeram*. Око двадесет година касније ће Руфин, некадашњи блиски пријатељ Хијеронима који се у време спора око Оригена преобратио у огорченог непријатеља, цитирати овај текст, подсећајући га на заклетву дату пред Христом као судијом и анђелима, и оптужујући га да је се не држи: нема ниједне странице коју је касније написао на којој не би цитирао Цицерона, Вергилија и Horaцијa, Хризипа и Аристида, Емпедокла и остале грчке писце.[18] Руфинова тврдња може бити претерана, али је у суштини тачна. Модерна истраживања су открила још већи број античких писаца које Хијероним цитира.[19] Сам Хијероним, мада ће у Praef. ad Gal. III, p. 485–86, тврдити да 15 година није читао паганске писце, не каже да их неће цитирати. Како тврди у својој одбрани од напада Руфина, он то чини по сећању. Свој потоњи, а вероватно и реални став јасно ће формулисати: за објашњење Светог писма потребно је и знање које је давало класично образовање и познавање светих списа, *Eruditio saeculi* и *scientia scripturarum*, у писму Паулину из Ноле, LIII, 6, 1, *eruditio et simplicitas* истиче у *Praef. in Amos* III, 303.[20] То свакако није у сагласности са његовим ста-

---

[16] *P. de Labriolle*, Le songe de St. Jérôme, Miscellanea geronimiana. Scritti varii publicati nel XV centenario dalla morte di San Girolamo, Roma 1920, 127 sq.

[17] *Kelly*, Hieronymus. His Life, Writings and Controversies, 1975, 43; *H. Hagendahl*, Latin Fathers and the Classics, Goteborg 1958, 319.

[18] Apol. Contra Hieronymum, II 7, ed. *M. Simonetti*, CCL, 1961, 88: Residente in tribunalibus iudice Christo Domino, angelis adsistentibus et intercedentibus pro se, inter verbera et cruciatus positus, iurat se saeculares libros nec habiturum nec lecturum.

[19] Уп. *Labriolle*, 229; *Hagendahl*, op. cit., у нап. 14, 312 и д.

[20] О ставу ранохришћанских писаца према класичном образовању вид. *G. L. Ellspermann*, The Attitude of the Early Christian Latin Writers toward Pagan Literature and Learning, The Catholic

вом у Риму 384. Тада је следио други идеал, онај у коме је врхунска врлина монаха једноставност: свештеник не треба да чита паганске писце, а монах да поседује књиге.[21] У ствари Хијероним ће тек око 20 година касније, када га је напао Руфин за неискреност, свој еремитски доживљај прогласити за сан, да би оправдао све оно што је рекао у XXII писму о одрицању од цицеронијанства 384. У одговору Руфину Хијероним је настојао да сцени описаној у Ep. XXII 30 одузме сваки значај и озбиљност која би га обавезивала на одрицање од паганске литературе. То би био сан, тврдиће он, а заклетва у сну не обавезује, Adversus Rufinum I 30: *Magni criminis reus sum, si puellis et virginibus Christi dixi saeculares libros non legendos, et me in somnis commonitum promississe ne legerem* — „Окривљен сам за велики злочин што сам девицама и удовицама у Христу рекао да секуларне књиге не треба читати и што сам, у сну опоменут, обећао да их нећу читати", и I 31: *Nunc autem novum impudentiae genus, objicit mihi somnium meum... Sed tamen qui somnium criminatur, audiat prophetarum voces, somniis non esse credendum* — „Ево сада нове врсте бестидности, замера ми за мој сан. А онај који због сна оптужује нека чује глас пророка — да сновима не треба веровати". Ништавност сна поново ће с подсмехом истаћи у *Adv. Ruf.* III 32: „Ако сањамо лет, не значи да треба очекивати крила на нашим раменима; због прељубе у сну нико није доспео у Тартар и нико неће због венца мученика бити уздигнут на небо". Ово није једино сведочанство о варљивости снова у Хијеронима: има и других текстова у којима то наглашава.[22]

Веру у аутентичност сна и доживљеног слаби, осим Хијеронимова каснијег признања, и очити реторски карактер оба наведена текста, Ep. XXII 7 и 30. Реторски елементи у опису једног и другог сна Хијеронимова и аналогије са другим писцима, а пре свега са мартиролошком литературом, тако су бројни да и мишљење старијих истраживача да се ради пре о реторици но о личном доживљају,[23] запостављено у новијим, пре свега психолошким радовима, заслужује да се ближе испита. Томе се мора додати и данас занемарена изјава самог Хијеронима о вежбању у реторици у време еремитског искуства у пустињи Халкиде.

Посматрани паралелно, оба текста — Ep. XXII 7 и XXII 30 показују очиту сличност пре свега у формулацијама и описима телесне патње Хијеронима; паралеле се могу наћи у другим Хијеронимовим текстовима, а и у других писаца. Доминантна појава у оба текста је непрестано проливање суза и исцрпљеност тела која се манифестује у томе да су од њега остале једино кости и кожа. Одрицање од хране је први узрок физичке патње, како је наведено

University of American Patristic Studies LXXXI, Washington 1949. О ставу Хијеронима в. Ep. LX, 5, 1; Abd. 20–21. Cf. *R. Eiswirth*, Hieronymus' Stellung zur Literatur und Kunst, Klasisch-Philologische Studien 16 (1955) 10 sq.

[21] Didascalia apost. 3, 3; Tertul., Apol. 46, 1; Pseudo-Chrys. Hom. in Joh. 1, 1, 2; Euagr. Pont. Kephalaia gnostica, 2, 416 C. apoth. Уп. *Hagendahl*, op. cit., у нап. 11, 310 sq.

[22] Hier. 23, 25 (CSEL 59, 286); In Eccles. 5, 6 (PL XXIII, 1053 и д.).

[23] Уп. *Labriolle*, 227 и д. *P. Antin*, Recueil sur Saint Jérôme, Collection Latomus XCV (1968) 17 и д. По његовој дефиницији, доживљај Хијеронима у пустињи би био *delure de maladie*.

подједнако у једном и другом пасажу: XXII 7, 13: *de cibis vero et potu taceo, cum etiam languentes aqua frigida utantur et coctum aliquid accepisse luxuriae sit*; 30, 16: *Cum ante annos plurimos domo, parentibus, sorore, cognatis et, quod his difficilius est, consuetudine lautioris cibi propter caelorum me regna castrassem*. Од упечатљиве слике усамљености у првом тексту задржани су у другом једино опис исцрпљености и патње кроз сузе: XXII 7, 10: *Horrebam sacco membra deformis... cotidie lacrimae, cotidie gemitus et, si quando repugnantem somnus inminens oppressisset, nuda humo vix ossa haerentia conlidebam*, и XXII 7, 22: *ad Iesu iacebam pedes, rigabam lacrimis*; XXII 30, 22: *Post noctium crebras vigilias, post lacrimas, quas mihi praeteritorum recordatio peccatorum ex imis visribus eruebat; febris corpus invasit... sic infelicia membra depasta est ut ossibus vix haererem*. Обиље суза као спољашњи знак дубоког бола Хијероним понавља у XXII 30, 28: *oculos aperio tanto lacrimorum imbre perfusos*. Последица физичке исцрпљености је у првом случају, XXII 7, 18, бледо лице, хладно тело, више мртво но живо, и горуће жеље у мислима: *Pallebant ora ieiuniis et mens desideriis aestuabat in frigido corpore, et ante hominem suum iam carne praemortua sola libidinum incendia bulliebant*, у другом — унутрашња грозница и хладно тело, XXII 30, 3: *Interim parabantur exsequiae et vitalis animae calor toto frigente iam corpore in solo tantum tepente pectusculo palpitabat*.

Неке од ових формулација Хијероним користи и у другим текстовима: на пример, ону о костима које стрче из коже као неке вреће налазимо и у Ер. III 4 у којој описује аскезу свог пријатеља из младости Боноса на острву усред мора, што је исто као пустиња; о телу које се охладило док живот још трепери једино у души — у епитафију Паули, Ер. CVIII 28, 1.

Подударање између два текста тиче се, дакле, израза физичке патње у пустињи. Неоригиналност у том сегменту лако је доказати на основу паралелних места у других писаца. Напуштање породице је библијски мотив, нпр. *Luc.* XIV 26, *Eccl.* 3, 8, *Haggei* 1, 2 и др. Проливање суза које се среће и код ранијих писаца, нпр. Еузебије, *HE* V 28, 12, очекује се код монаха, који оплакује овај свет. Најзад, привиђање или снови су мотив чест у биографијама монаха. Већ у Атанасијевом *Живоӣу св. Анӣонија*, у првој биографији те врсте коју је Запад упознао, ђаво поставља заседу еремити претварајући се у жену: *Vita Ant. PL* 73, p. 129: *Ille (diabolus) per noctes in pulchrae mulieris vertebatur ornatum*. Мотив привиђања жене и гозбе, као заседе демона, Хијероним ће искористити у *Vita Hilarionis* коју је написао у Витлејему, око 386–391, PL 28, p. 32: *die noctique variae daemonum insidiae ... Quotiens illi nudae mulieres ... quotiens esurienti largissimae apparuere dapes*. Он чује и завијање вука док се моли — на могућност таквих привиђења скреће пажњу Евагрије — и види борбу гладијатора док рецитује псалме.[24] Тело и душа нису супротстављени, већ је тело ту да би довело до оздрављења болесног дела душе; тело је предмет искушења, али и снова у преображењу духа. Топос ранохришћанске литературе је без сумње и привиђање гозбе и кола девојака

[24] Vita Hilarionis, 16, 7, PL XXIII, 32.

или жене. Дословно исти текст налази се у *Практичном приручнику за монахе* Евагрија Понтијског, с. 54: Συμπόσια συγγενῶν καὶ χοροὺς γυναικῶν.

У опису телесне патње, дакле, у једном и другом пасажу, нема много оригиналности. Не ради се, међутим, о литерарној неспретности Хијеронима. Он у ствари следи текстове који се тичу монаха и аскезе, па његова телесна патња тиме постаје иста као код других еремита, према томе општа, не лични доживљај. Дакле, он је могао имати своје снове и привиђења у Халкиди, али их је описао тако као да су били исти као код других; његова телесна патња је приказана језиком патње ранохришћанских мученика.[25] Вешто искоришћен реторски поступак даје уверљивост реченом баш стога што он по својој формулацији представља опште место у монахолошкој литератури. Дакле, њему се догађало исто што и другим изабраним. На то указује и околност да се ови пасажи не само вербално и у формулацијама, већ и по избору мотива поклапају са оним што је речено било у ранохришћанских писаца или у новозаветним текстовима. Бичевање од стране анђела није оригиналан мотив; Labriolle је скренуо пажњу на слично место у Еузебија, *HE* V 28, 12, у причи о Наталију, његовом греху и враћању правој вери.[26] У опште мотиве у библијској литератури спада и напуштање родитеља и породице као у Новом завету, одрицање од хране, па и *tribunal iudicis* пред којим стоје ранохришћански мученици, испитивање о вери (*condicio*), јауци и запомагање, повратак међу живе, *ab infernis ad superos*. Своју патњу: суд, бичевање и признање, Хијероним представља језиком мартира, како је то на многим примерима показано.[27] Користећи језик и примере мартиролошке литературе, Хијероним једним поступком, признатим у модерној теорији књижевности, ствара сопствену слику самог себе као мартира за веру, свог греха (класично образовање) и испаштања.

Страх од пакла је у првом тексту, Ep. XXII 7, разлог Хијеронимова самокажњавања пустињом као тамницом. Паралела овом „сну“ у коме се Хијероним бори против физичких искушења у којима је *libido* основна слабост тела јесте други „сан“ у истом писму с. 30 у коме он прво признаје као грех да класичне писце носи са собом као своје благо (*thesaurus*) и да их чита као утеху после телесних патњи, а затим показује своју спремност да ослободи свој дух и да се одрекне оног што му је донело образовање: уживање у класичној књижевности и филозофији, и окретање и прилагођавање идеалу традиционалне хришћанске *simplicitas*. У овом последњем се, међутим, на грех надовезује казна. Визија суда и бичевања води до, истина изнуђене, заклетве да неће више читати паганске писце. Тело је и овде, као и у с. 7, база преображаја, а то одговара теоретском ставу формулисаном у Евагрија Понтијског, *Praktike*, с. 49:

Ἐργάζεσθαι μὲν διὰ παντὸς καὶ ἀγρυπνεῖν καὶ νηστεύειν οὐ προστετάμεθα, προσεύχεσθαι δὲ ἡμῖν ἀδιαλείπτως νενομοθέτηται. Διότι ἐκεῖνα μὲν τὸ

[25] *Adkin*, op. cit., у нап. 6.

[26] *Labriolle*, op. cit., у нап. 6, 229 sq.

[27] На многе од ових указано је у чланку *N. Adkin*, op. cit., у нап. 6, 124 sq.

παθητικὸν μέρος τῆς ψυχῆς θεραπεύοντα καὶ τοῦ σώματος ἡμῶν εἰς τὴν ἐργασίαν προσδεῖται, ὅπερ δι' οἰκείαν ἀσθένειαν πρὸς τοὺς πόνους οὐκ ἐπαρκεῖ. ἡ δε προσευχὴ τὸν νοῦν ἐρρωμένον καὶ καθαρὸν πρὸς τὴν πάλην παρασκευάζει, πεφυκότα προσεύχεσθαι καὶ δίχα τούτου τοῦ σώματος καὶ ὑπὲρ πασῶν τῶν τῆς ψυχῆς δυναμένων τοῖς δαίμοσι μάχεσθαι — „Није прописано да непрестано радимо, бдимо и постимо, али за нас је закон 'молити се без престанка'. Оно што води оздрављењу оболелог дела душе, има потребу за телом да би било извршено, а оно, због слабости која му је урођена, није довољно за те напоре. Молитве пак јачају и учвршћују дух у погледу борбе, јер је он од природе створен за молитву, и без учешћа тела и свом снагом душе да се бори против демона".[28]

Најзад, и сам Хијероним признаје и говори о реторском уобличавању свог еремитског искуства, у писмима Рустику, Ep. CXXV, и свештенику Непотијану, Ep. LII из 394. У првом истиче да није могао да поднесе своје мане и ватреност своје природе у време када се окренуо монаштву. Ову је сламао постом, док је мисао и даље горела у фантазијама (*cogitationibus*), кротио учењем јеврејског. Најзад, признаје да користи реторику као литерарну игру: *Sed in illo opere pro aetate tunc lusimus et calentibus adhuc rhetorum studiis atque doctrinis, quaedam scolastico flore depinximus*. P. Brawn ће бити у праву кад закључује да Хијероним није имао појма о патњама кроз које су пролазили монаси.[29] Тај утисак се појачава када се његови описи упореде са оним што је написао Евагрије Понтијски сумирајући своје еремитско искуство и испаштање за грех који је могао учинити, заљубивши се у удату даму у Константинопољу.

Хијероним, учени, образовани егзегета и преводилац Светог писма са јеврејског и грчког на латински, није ни догматски писац нити теоретичар. Он се не би могао сврстати ни у оне који су отворено могли говорити о својим манама и гресима, а још мање о својим намерама, па није био спреман као Августин на искрену исповест, а ни сличан Евагрију Понтијском који је, свестан свих људских слабости, и познајући и људску природу и горка искуства кроз која пролази монах у пустињи, написао приручник с намером да помогне и поучи оне који су кренули тим тешким путем на коме су многа искушења и где се тражило много одрицања. Најзад, он не спада ни у једноставне монахе који би причали своја пустињска искуства и сновиђења и признавали своје слабости да би истакли своју спремност на патњу и савлађивање свих напора да би дали пример, али и жеље на путу ка остварењу монашко-аскетског идеала. За Хијеронима се не би могло рећи да је имао свој монахолошки идеал који би бранио. Његова колебања у том погледу одражавају три монашке биографије које је написао, приказујући три типа еремите: Павла, Хилариона и Малха.[30] Како се аскетски идеал коме је тежио Хијеро-

[28] Euagr. Pont., Praktike, ed. *A. et C. Guillaumont*, Evagre le Pontique, Traité pratique ou Le moine, Sources chrétiennes 171, 1971.

[29] *P. Brown*, Body and Society, 375: „All that he had allowed his readers to know of his experience in Chalkis had been deliberately calculated to heighten their anxiety."

[30] О томе в. *M. Fuhrmann*, Die Mönchengeschichten des Hieronymus. Formexperimente in erzählender Literatur, Fondation Hardt, Entretiens 23, 1976, Christianisme et formes litéraires de

ним мењао, мењала се и његова оријентација. Многи су, међутим, његови текстови у којима жели да прикаже себе на одређени начин у одређеном тренутку. Као типично у том погледу могло би се узети писмо папи Дамасу из Антиохије или из Халкиде, Ер XV. У њему је показао спремност да следи папу у свакој догми коју он прогласи правом. Текст о сну у пустињи Халкиди у XXII писму несумњиво одсликава део његова скривена бића и несвесне поруке, али и оставља могућност да се открије његов свесни циљ и намера, а она се да препознати, ако се писмо XXII посматра у светлу познатих догађаја његова живота и ситуације у Риму 382. Премда није био теоретичар, није могао бити и није остао по страни у споровима у Цркви свог времена. У неким случајевима је нападао јеретике, али више лично но у сфери христолошких теорија и догме, у другим је био принуђен да брани своја тумачења библијских текстова, и најзад самог себе, као у дискусији са Августином или у сукобу око оригенства. Наведени текстови „снова" у писму XXII најпре би се могли уврстити у реторске конструкције које имају свој циљ да га представе јавности у Риму 384, када је постао секретар папе Дамаса. Он је сада човек Цркве који даје предност прокламованом идеалу апостолске једноставности над својом, како он жели да покаже, дубоком дотадашњом оданости класичним писцима и световној учености. То одрицање је реторски тако уобличено да је цитатима из Светог писма и ранохришћанских писаца приближено мартиролошкој литератури и учињено болним, а његово страдање типичним и општим. То искуство у Маронеји, на ивици халкидске пустиње, сврставало га је у мученике за веру на начин који се може чинити и парадоксалним: док су ранохришћански мученици губили живот да би сачували веру, Хијероним се одрекао онога што му је представљало духовно биће — да би спасао живот.[31] Међутим, одрицање од класичне, паганске литературе приказао је као тако велику жртву која је иста као и одрицање од живота. Она се од њега очекивала и на њу је био принуђен, уз велику телесну патњу (с. 30), која је већа од оне кроз коју се пролази при одрицању од телесних задовољстава (с. 7). *Eruditio* је оно што је суштина његова духовног бића, али он је показао спремност да се и ње одрекне да би постигао аскетску *simplicitas.* Прва је неизбрисива и, премда у Praef. ad Gal. тврди да 15 година није читао паганске писце, онога што је научио није се одрекао, јер је део његова духовног бића. Нападнут да се не држи датог обећања и заклетве из 384, он ће око 404. свој пустињски „доживљај" прогласити за сан, а оно што је у сну доживљено треба презрети, *Ea contemne quae somni sunt*, како он формулише, у коментару у Eccles. 5, 6 CCXXII 293.[32] И у сну, он се одрекао читања класичних писаца тек на захтев са „вишег места". У томе је преношење одговорности на Бога, али свесно и намерно: то је жртва која се од њега захтевала.

l'Antiquité tardive en Occident, 41 sq. О монахологији Хијеронима уп. *P. Antin*, Le monachisme selon Saint Jérome, и Monachologie de Saint Jérome, оба у Recueil sur Saint Jérôme, Collection Latomus XCV (1968) 102 sq. и 137 sq.

[31] *Feichtinger*, op. cit., у нап. 8, 126.

[32] Уп. и Daniel. 4, 2; Comm. in Math. 12, 36; Comm. in Herem. 23, 25, GSEL 59, 286.

Miroslava Mirković

JEROME'S TWO DREAMS IN EP. XXII

Jerome's two dreams, quoted in a letter to Eustochia, Ep. XXII 7 and 30 deserve attention, conceived either as his authentic experience during his stay in Maroneia on the border of the desert of Chalkis not far from Antioch in Syria, at the time when he pursued an ascetic and monastic way of life, or as rhetoric passage constructed as oneiric phenomena later in Rome, in order to show publicly his orthodoxy. In both cases they reflect the author's personality. The dream in XXII 30 was discussed in the Antiquity and today because of Jerome's renunciation of his classical education formulated in it. As he promised to read the classical writers never again in the story defined by himself afterwards as a dream, and by the modern authors also as a dream, a vision or even as a nightmare provoked by an illness, he was expected to consecrate his intellectual efforts only to the Scriptures. Both dreams have been studied by psychologists (B. Feichtinger and P. Cox Miller) as dreams that reflect Jerome's inner struggle between his ascetic and persistent profane desires. Therefore they consider them as testimonies which could be used as authentic for reconstructing Jerome's psychological portrait. For B. Feichtinger the main conflict in Jerome's personality was provoked by his devotion to classical education on one side and strict ascetic discipline on the other. She conceived the dream in Ep. XXII 30 as reflecting his preoccupation in striving to pursue the ascetic ideal. As he was unable to confront with the changes in his personality because of an underdeveloped ego and to make his own decision, he transmitted it to God who appears in this text as the strict and severe God of the Old Testament who punishes and also as the Christian merciful God ready to indulge. In her research Cox Miller starts from the text's significance which is independent of the author's intention, and devotes her study to the transformation of the physical body which provides the central ground of the suffering to a metaphysical and verbal one. Both, B. Feichtinger and P. Cox Miller accept the dreams in Leter XXII as an authentic and moving experience for Jerome as quoted in the letter to Eustochia to serve as an example to the young Roman lady for her path to the ascetic life. They do not discuss the authenticity of the dreams, but accept the view held by Kelly and Hagendahl.

The problem of authenticity of Jerome's dreams in Ep. XXII seems to be important either using Jerome's story as the basis for psychological researches of his subconscious in the desert 373/377 or for study of his conscious preoccupation in Rome in 384. In present-day researches the authenticity of Jerome's dreams has been accepted since Hagendahl's study on the Latin fathers and the classics. It is believed that an inner conflict existed between his education and his ascetic endeavor which found its expression in dreams. One of the few who understood the dreams as rhetorical passages was P. de Labriolle. The first to accuse Jerome of being insincere in his promise not to read Cicero, Virgil and other pagan authors was his contemporary Rufinus. Jerome himself was inconsequent in his attitude: by writing about his dreams in the Letter XXII in Rome around 384 his intention was to convince the reader that the dream in Ep. XXII 30 was not insignificative, *vana*

somnia, but something that he had experienced in the desert; later, about 404, in response to Rufinus' invective, he proclaimed his story to have been a dream, in order to demonstrate that nobody could blame him for what he dreams.

The quoted texts in letter XXII whether conceived as dreams or not, may indeed have reflected Jerome's personality. The meaning of the passage in Ep. XXII 30 could be discussed independently of author's intention and as reflecting his inner conflict between his classical education and the demands of asceticism. More important than that, it seems to disclose the Jerome's conscious intention. The author of the present paper stresses two points in her research: first, there is reason to doubt the authenticity of Jerome's dreams in Letter XXII; secondly, rather than reflecting an unconscious inner conflict, the passages concerning dreams may be interpreted as revealing Jerome's conscious intention. Probably he wanted to point out in Rome 384 the changes in his spiritual being as was expected from one who pursued the ascetic and monastic way of life and who was the Pope's secretary. There is reason to doubt not only the authenticity of the dreams but also the sincerity of Jerome's oath. He wearied his renunciation of pagan literature in a rhetorical form, using the vocabulary of martyrdom to describe his sufferings, as N. Adkin considered. It is not his literary inexperience, but rather his intention to present his suffering as being similar to the sufferings of the early Christian martyrs. In this way he identifies his experience in the desert as one that is common to all martyrs, and through this he becomes one of them. He had to expiate his love of pagan literature and philosophy and accomplished his transformation only by being whipped before God's tribunal. In this way his body became instrument for his spiritual transformation. Rufinus was right in admonishing Jerome for quoting classical authors on every page he wrote thereafter. Jerome admitted this; his aim was no longer to present himself as a martyr and one who reads only the Scriptures. *Eruditio* was as much an ideal to pursue as traditional Christian *simplicitas*. In order to defend himself for having broken his vow, he proclaimed the experience in the desert as a dream and quoted the Bible's words *Ea contemne quae somni sunt*. No one can be accused for what he dreams, because "if you dream of flying, you cannot expect wings on your shoulders; no one can be brought to trial for committing adultery in a dream, and the wreath of the martyr cannot bring one to heaven".

It may be true that Jerome was not unable to assume responsibility for his decision not to read the classical authors ever again. Even if the text in Ep. XXII 30 is interpreted as his conscious intention, he presented it as if he had done so under pressure, and by order of God. But there is a difference in the meaning of his renunciation in the dream and in reality. As dreams both passages Ep. XXII 7 and 30 could reveal Jerome's hidden personality; if interpreted not as dreams, but as rhetoric with which Jerome formulated his intention, this example he gives to Eustochia in the letter XXII 30 must have another meaning: Jerome wanted to show that he was ready even to make such a difficult sacrifice as to renounce his spiritual essence and stop reading Cicero and other pagan writers because it had been ordered by God. It was, as he wished to be understood, his sacrifice to the faith, which he equated with the sacrifices of the early Christian martyrs.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.01(093.5:496.11):936.36"04":281.911"04"

NADA ZEČEVIĆ

CONSIDERATION OF A DATUM FROM ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

A notice from the anonymous Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας — Πάτρια Κονσταντινουπόλεως about the rebellion of the Arians and the conflagration of the roof of the old church of St. Sophia in Constantinople has been analyzed from the aspect of its chronology and compared to some other source accounts. The results lead to the assumption that this notice was based upon the massacre of the Goths in Constantinople (400). Confirmation of this assumption might further contribute to answering two questions about the massacre of the Goths — the identification of the church in which the Goths sought shelter, as well as the clarification of the accounts on the massacre left by fifth-century church historians.

Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως's[1] historical value is sometimes considered "difficult to distinguish from the Constantinopolitan legend".[2] The evidence for such a statement is read in the beginning of the Anonymous' part Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας:

"Ἐν δὲ τοῖς χρόνοις Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου εἰς τὴν δευτέραν σύνοδον τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει γενομένην στασιάσαντες οἱ Ἀρειανοὶ κατέφλεξαν τὴν στέγην τῆς αὐτῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὄντος πατριάρχου Νεκταρίου τοῦ ἁγιωτάτου ἐν τῇ ἁγία Εἰρήνῃ τῇ παλαιᾷ καθεζομένου, ἣν καὶ αὐτὴν ἀνήγειρεν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος."[3]

(In the times of Theodosios the Great, during the Second Council that took place in Constantinople, the Arians, having rebelled, burned the roof of this great church /i. e. Agia Sophia — N. Z./, while the most holy patriarch Nectarios was

---

[1] Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως: Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, in *Scriptores originum Constantinopolitarum, fasciculus prior*, ed. Theodor Preger, Leipzig: In Aedibus B. G. Teubneri, 1901 (henceforth: Patria), 74–133. About the period of the Patria's origin cf. G. Dagron, *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil de Patria* (Paris: Presses Universitaires, 1984) (henceforth: Dagron).

[2] Alexander Kazhdan, "Patria of Constantinople", in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2 (Oxford: Oxford University Press, 1991) (henceforth: ODB), 1598. This is supported from everywhere in the Anonymous' text, *e. g.* Patria, chapter 2, page 75, lines 16–17. Also see commentary in Dagron, 212, n. 11.

[3] Patria, 1, 10–11, p. 74–1, 1–5, p. 75.

seated in the old church of the Holy Peace, the one which was also built by Constantine the Great).[4]

Even a casual examination confirms that the Anonymous narrates an event that is very hard to determine. Some sources bearing on church and secular history in the time of Patriarch Nectarios (381–397) mention a similar occurence in the Byzantine capital, but not during the Second Ecumenical Council.[5] Therefore, Theodor Preger, the editor of Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, considers the whole account to be wrong, while G. Dagron, connecting it with the second deposition of John Chrysostome,[6] proposes the burning of this church to have occured on June 20, 404.[7] On the other hand, the writings of church fathers, that is of Sokrates, Sozomenos, Philostorgios and Theodoretos of Cyrrhos, as well as the History of the pagan Zosimos, do record a similar event to have happened during the reign of Theodosios' son and ruler of the Eastern part of the Empire, Arcadios (395–408). However, this event is dated a few years before the year proposed by Dagron.[8] Therefore, this paper will attempt to reconsider the date of the event described in Patria. Subsequently, despite the general doubt about the Anonymous' account, this paper will argue in favour of the reliability of this particular passage.

---

[4] Dagron, 211–212, n. 1, about the preferable time of the first construction of the Ἁγία Σοφία during the reign of Emperor Constantios (337–361).

[5] Sokrates, *Historia ecclesiastica*, English translation. In *Nicene and post-Nicene fathers: Selected Library of the Christian church*, vol. 2, second series, edited by Philip Schaff, D. D., LL. D., and Henry Wace, D. D. (Peabody, Mass: Hendrickson, second printing 1995) (henceforth: Sokrates): 5. 13 about the Arians exciting a tumult in Constantinople, which ended in burning the 'house' of the patriarch Nectarios. Following Sokrates, the event is dated 388, since he mentions it as simultaneous with the Emperor's campaign against the usurper Maximinus [during the consulate of Theodosius with Cynegius]. However, not referring specifically to the church burned, the account of Sokrates is not considered here. Identically in Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, English translation with commentary by A. C. Zenos, D. D. In *Nicene and post-Nicene fathers: Selected Library of the Christian church*, vol. 2, second series, edited by Philip Schaff, D. D., LL. D., and Henry Wace, D. D. (Peabody, Mass: Hendrickson, second printing 1995) (henceforth: Sozomenos): 7. 14.

[6] As can be found in Theodoretos of Cyrrhos, *Historia ecclesiastica*, English translation. In *Nicene and post-Nicene fathers: Selected Library of the Christian church*, vol. 3, second series, edited by Philip Schaff, D. D., LL. D., and Henry Wace, D. D. (Peabody, Mass: Hendrickson, second printing 1995) (henceforth: Theodoretos): 5. 34. For further reference about the deposition, cf. *ibid*, n. 4. Sokrates, 6. 18 mentions this event in a very scarce manner, only in reference to the 'Johannites' who set fire to the church (but nothing about its roof).

[7] Patria 75, note: *Falsa tradit auctor*; Dagron, 213, n. 5. Dagron's opinion is supported by the account of Sokrates, 6. 18 (*cf. supra* n. 6) and of Sozomenos only at first glance. Sozomenos, 8. 22 does mention the conflagration of a church in connection with the deposition. Although the name of this church is not mentioned, it is described as a church with the 'house of the senatorial council' adjacent to it from its southern side (cf. Sokrates, *loc. cit.* mentioning the fire that was spread to the senate house from the church by the 'eastern' wind, thus not necessarily referring that these two buildings were joint). However, there is not a single mention that the crowd could have taken the roof of the church during the riots. In fact, Sozomenos does not even consider that the church was conflagrated by the 'Arians', as referred in Patria, *loc. cit.* On the contrary, he attempts to justify the role of the ordinary people during this event, assuming that the church was conflagrated from the Heavens.

[8] Editions used as in *supra*, n. 5 and 6. *Zosimus' New History*, translated with commentary by R. T. Ridley, second edition (Sidney: Byzantina australiensia, 1984) (henceforth: Zosimos).

The burning of a church, the name of which is unknown according to the aforementioned writers, is mentioned in connection with the "massacre of the Goths" that happened in Constantinople on July 12, 400.[9] The circumstances that had led to this bloodshed of Gothic soldiers under the command of the *magister militum*, Gainas, a Goth and Arian himself, as well as details about it, seem very obscure. Zosimos, for instance, points out that Gainas left the capital and went about 40 *stadia* away from it, most probably in the first half of July 400, "pretending" to 'have been forced by illness'.[10] Thus Gainas was accused of having planned the deposition of Emperor Arcadios.[11] Having discovered their leader's absence, the majority of the Goths followed Gainas. Somebody sent a signal to their companions in the City. The signal was discovered by the City guards.[12] Before the Roman army had been alerted, Zosimos' story mentions, the streets of Constantinople were full of ordinary people, whose negative attitude towards the Goths had already existed.[13] About 7000 Goths found themselves attacked, not only by swords, but by stones from the crowd as well.[14]

The version given by the church historians is conspicuously less detailed. According to Sokrates, Gaina's companions, following him to prayer in the church of St. John the Apostle (7 miles from the capital), having had their hidden swords detected by the City guards, started the fight. The day after the guards had been slain, the Goths were attacked inside the City, 'near the church of the Scythes'. Having had murdered 'lot of them', the Romans set this church on fire.[15]

[9] *Chronicon Paschale*, in *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*, vol. 9 (henceforth: MGH AA): ad ann. 400; *Ἰωάννου Ἀντιοχέως* (John of Antiochia) *Ἱστορία Χρονική*, in: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. 4 (Paris, 1885): fr. 190, 611; *Chronica Comiti Marcellini*, in *MGH AA 11*, part 2, dates the event to the preceding year, the one of the consulship of Theodore and Eunapios, 399. Omeljan Pritsak, "Goths", *ODB 2*, 862 dates the event into July 11/12 400.

[10] Zosimos, 5. 19. 1. Chronology of Gaina's departure from the Capital in the first half of July was made by the translator of Zosimus' work, T. Ridley. Eunapios, "Fragmenta", in *Historici Graeci Minores* vol. 1, edited by Ludvig Dindorf (Leipzig, 1870) (henceforth: Eunapios): fr. 75, 2, opens a possibility that Gainas was indeed ill of 'stones in the spleen'. Synesios, Περὶ τῆς προνοίας, PG 66: 2. 1 says Gainas had left to the church of St. John the Baptist with only a 'few soldiers', while Sozomenos, 8. 4. states Gainas, having left the capital, was moving to the South with a part of his army. Philostorgios, *Historia ecclesiastica*, edited by J. Bidez, revised by F. Winkelmann (Berlin, 1981): 11. 8 is, however, the only writer who states that Gainas did not go out of the City at all.

[11] Zosimos, 5. 18. 10.

[12] Most recent interpretation of the massacre is given by G. Albert, *Die Goten in Konstantinopel: Untersuchungen zur oströmischen Geschichte um das Jahr 400 n. Chr.*, in *Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, N. F. I. Reihe: Monographien 2* (Paderborn, 1984): 98–103. On particular problems cf. Émiliénne Démeugeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain 395–410: Éssai sur le gouvernement impérial* (Paris: Libraire d'Amérique et d'Orient, 1951), 256 sq.

[13] Zosimos, 5. 19. 3. About the anti-German attitude of Constantinople citizens, and the reasons for this cf. Synesios, *Περὶ τῆς βασιλείας*, PG 66: 20. 9–11.

[14] Zosimos, 5. 19. 3–4. The number of nearly 7000 Goths killed during the massacre can be supported comparing the account of Synesios, Περὶ τῆς προνοίας, PG 66: 2. 2, who counts 35 000 soldiers under the command of Gainas and the account of Zosimos, *loc. cit.* who tells about 'one fifth' of the Goths in the City after Gainas had left.

[15] Sokrates, 6. 6. It is important to note the suggested location of the Gothic church: "treating him [i. e. John Chrysostome, treating Gainas — N. Z.] with characteristic rudeness, because he [i. e.

Sozomenos accuses Gainas of planning usurpation while 'pretending to go to pray in the church of St. John the Baptist in Hebdomon'. Some of his companions remained in the capital, while others followed him. Then comes the same story about the hidden arms and the slaughter of the City guards. It is very important to note that Sozomenos' account suddenly becomes very general. He only mentions that the City was 'filled with screams'; the Emperor ordered the massacre of 'all the barbarians inside the City'; immediately afterwards, the 'church which was named after the Goths' was set on fire. It is important to note that he considers this church to be inside the City.[16] Philostorgios' narration is similar to Sozomenos' version, except that it is more detailed about the crowd around the City gate.[17] He is also silent about the exact location of the 'Scythian' church. By suggesting this church to be inside the City as well, Theodoretos does not differ from the aforementioned ecclestical writers.[18]

Returning to Zosimos' version, one part of the Goths sought shelter in a 'church near the palace'.[19] Significantly, Zosimos does not refer to it as to the Scythian — its location near the imperial palace connects this account with the passage from Patria. To continue, Emperor Arcadios, obviously trying to prevent the Gothic reaction, is said to have ordered their extermination. Knowing that church asylum would be violated by attacking the Goths inside, the Emperor is accused of ordering the removal of the church roof above the altar. Then, the whole building, together with the Goths in it, was set on fire from above.[20] The Emperor's violation of church asylum, as found in Zosimos, might explain why this entire event is missing in church histories. To hide such an event, it seems possible that the Goths, Christian Arians by religion and thus heretics, were blamed for the burning of the church. Thus, it seems not too difficult for church historians to "replace" the 'church near the palace' with the 'scythian' one.

Gainas — N. Z.] had presumed to request the emperor to assign the Arians, with whom he agreed in sentiment, one of the churches within the city."

[16] Sozomenos, 8. 4: "No sooner was this mandate issued [i. e. to kill all the Gothic soldiers — N. Z.], than the soldiers rushed upon the barbarians, and slew the greater number of them; they then set fire to the church which was named after the Goths; for as was customary, they had congregated there in the house of prayer, because there was no other refuge, since the gates were shut."

[17] Philostorgios, *loc. cit.*

[18] Theodoretos, 5. 30: "He [John Chrysostome — N. Z.] used frequently himself to visit it [i. e. the 'Scythian church' — N. Z.] and preach there ... This was his constant practice in the city" ... Cf. John Chrysostome, *Epistola* Σζ, PG 52, col. 727, ln. 29, who mentions a Gothic church outside the City walls. Note that the editor of Theodoretos' (Theodoretos, 5. 30 n. 1) fully accepts Theodoretos' account, identifying this church with the one of St. Paul.

[19] Zosimos, 5. 19. 4. It is most likely this part of Zosimos' account, from where H. Wolfram, *History of the Goths*, transl. by Thomas J. Dunlap (Los Angeles — London: University of California Press, 1988 as revised from the second edition in German): 149 (no additional reference given) supposes that the Goths found shelter in an orthodox church, not in their Arian.

[20] Zosimos, 5. 19. 5. About asylum right cf. Sozomenos (*v. supra* n. 16): "for as was customary, they had congregated there in the house of prayer, because there was no other refuge, since the gates were shut". The quoted part proves that Sozomenos was familiar with the fact that the Emperor did not respect this right, but for some reason he did not mention it directly.

While synthesising all the accounts given, the following details emerge as similar in all writings. Firstly, one church *inside* the City is mentioned in connection with burning during certain riots in Constantinople. Secondly, Gainas' Goths are identified as Arian heretics. Thirdly, it is significant that details about the church-burning seem to be deliberately omitted from the ecclesiastical accounts. Finally, Zosimos' detail about the church roof is surprisingly precise in comparison with the silence of the church histories. Anonymous' στασιάσαντες οἱ Ἀρειανοὶ κατέφλεξαν τὴν στέγην τῆς αὐτῆς μεγάλης ἐκκλησίας contains all these points. Moreover, if understood as a reference to the Gothic massacre, this account might be additionally used to discover the location of the burnt church.

The idea that Anonymous' passage is based on the massacre of the Goths can be further supported by evaluating his chronology. According to him, the first building of the Ἁγία Σοφία lasted 74 years. Subtracting this number of years from 381, the year of the Second Ecumenical Council, one arrives at A. D. 307, thus suggested to be the year of Ἁγία Σοφία's construction by Constantine the Great. However, at that time Constantine the Great (324–337) was only at the very beginning of his fight for the throne and therefore unable to order the construction of any building. On the other hand, when subtracting the same time span of 74 years from the year of the massacre in Constantinople, A. D. 400, the resulting year A. D. 326, perfectly matches the construction epoch in the capital initiated by Emperor Constantine. Even though the church construction under Constantine the Great is debatable,[21] Anonymous' chronology, if established from the year 400, is absolutely accurate in dating events of the *Nika* rebellion to 532.[22]

To conclude, although the majority of contemporary authors do not precisely mention the conflagration of the older church of Ἁγία Σοφία or its date, it seems that the main idea of Anonymous' passage in the Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας was to register it as a detail from the Gothic massacre in A. D. 400. It might be further argued why it was the pagan version of the massacre, given by Zosimos, that was obviously preferred by Anonymous. Such an argument might also open another debate whether the 'scythian church' was indeed inside the City, and whether this could have been the first Ἁγία Σοφία. Therefore, if this Anonymous' passage is given more reliability, his recording might be used at least to diminish the deliberate obscurity of the ecclesiastical accounts connected to the events of A. D. 400.

[21] V. *supra* n. 2.

[22] Patria, 1, p. 75, 7–10: Μετὰ δὲ ρλβ' χρόυνους τοῦ Θεοδοσίου, ση' ἐτῶν διελθόντων ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κονσταντίνου, εἰς τὸν πέμπτον χρόνον τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου... The editor's count for the same event, n. *ibid.*, also points it as follows, but not commenting the possible significance of the year 400: 324 + 2 + 74 + 132 = 532.

Нада Зечевић

РАЗМАТРАЊЕ ЈЕДНОГ ПОДАТКА ИЗ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Хронолошка анализа и поређење са извештајима црквених и других историографа који говоре о истовременим догађајима у ромејској престоници сугеришу да је одломку из анонимног Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας — Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως о нередима у Цариграду почетком V века могуће указати више поверења него што је то досада обичавано. „Побуна аријанаца" и паљење крова цркве — Аноним открива да се радило о старој цркви Св. Софије — детаљи су Анонимовог писања веома слични вестима црквених и паганских писаца о масакру над Готима аријанцима у престоници (400). Хронологија, прецизна у односу на устанак Ника (532), такође указује на то да је поменуте догађаје потребно довести у везу са масакром Гота, а не са свргавањем патријарха Јована Хризостома (404), како је до сада предлагано. Следствено, анонимни одломак помогао би при идентификовању цркве у коју су се Готи склонили од прогона, која је запаљена по налогу ромејског цара, а чије ближе одређење недостаје у другим изворним извештајима. Коначно, сигурнија потврда везе Анонимових вести о нередима у престоници са масакром над Готима свакако би била од помоћи за употпуњавање магловите представе коју су о крвопролићу 400. године оставили црквени историографи.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.01(262.3):936.361"05"

IVO GOLDSTEIN (Zagreb)

HOW THE BYZANTINES MADE USE OF THE ADRIATIC SEA IN THE WAR AGAINST THE OSTROGOTHS IN 535–555[1]

The author analyzes the way in which the Byzantines made use of the Adriatic Sea during the war against the Ostrogoths. He concludes that the Byzantines used their advantage of supremacy at sea in planning and executing campaigns, and this greatly contributed to their final victory.

The sea played an important role in maintaining Byzantine control over distant overseas lands: in the sixth and part of the seventh century Byzantium was the indisputable master of the Mediterranean, which was its thalassocracy.[2] However, we are especially interested in how Byzantium used the sea to wage wars. The war against the Ostrogoths in Italy asserted the importance of the eastern Adriatic coast and of the Adriatic Sea as a whole.

The reign of the Byzantine Emperor Justinian I (527–565) was one of many wars and large-scale constructions: one of his goals was to restore the Empire to the glory and the size it had enjoyed in the classical period of Roman history.[3]

A formal cause was necessary for the Byzantine Empire to launch a war against the Ostrogothic state in Italy and Illyricum. When Theodatus killed the Ostrogothic Queen Amalasuntha in 535, the Emperor set himself up as protector of

1 The text is a broadened and extended version of a chapter of the doctoral dissertation "Byzantium on the Adriatic from Justinian I till Basil I (6th to 9th centuries)" which was defended at the University of Belgrade in 1988. Professor Božidar Ferjančić was president of the commission.

2 H. Ahrweiler, Byzance et le mer, Paris 1966, 11; See, also, H. Antoniades-Bibicou, Etudes d'histoire maritime de Byzance, Paris 1966.

3 On this period, see L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1969, 30–42; Cambridge Medieval History IV, part I: Byzantium and its Neighbours, Cambridge 1967; A. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, 324–1081, t. 1, Paris 1932; J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius to the Death of Justinian (395–565), 2 vol., London 1923; E. Stein, Histoire du Bas Empire 476–565, t. II, Paris 1949; A. H. M. Jones, The Later Roman Empire I–II, Cambridge 1964; G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, 2nd ed., Oxford 1968; Dějiny Byzance, Praha 1992, 63–74. For Justinian's reign: Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901; B. Rubin, Zeitalters Justinians, München 1960; R. Browning, Justinian and Theodora, London 1971. For Dalmatia and Adriatic in Justinian's time: J. Ferluga, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 35–86.

the legitimate line of succession[4]. That is how Procopius of Caesarea, the most careful chronicler of the war against the Ostrogoths, presented events at that time, still very much in favor of Justinian[5]: "Theodatus ... killed Amalasuntha, — an act which grieved exceedingly all the Italians and the Goths as well..." Through his envoy Peter, Justinian informed Theodatus and the Goths "that because of this base deed there would be war without truce between the emperor and themselves"[6]. Comes Marcellinus also claimed that Justinian was enraged by the murder of Amalasuntha[7].

However, Justinian did not immediately attack Theodatus himself or the center of the Ostrogoths' state on the Apennine peninsula, instead, for strategic reasons, his first move was to order Mundus, the 'strategos of Illyricum', "to march on Dalmatia, which was subjected to the Goths, and make trial of Salona".[8] Mundus and the army engaged "with the Goths who encountered them there, defeated them in the battle and took possession of Salona".[9] At the same time the well-known commander Belisarius led an army to Sicily, took several cities, and finally conquered the entire island by taking Syracuse. The Emperor's intention was clear: to avoid any surprise attacks from the flanks, he first had to secure the rear, and only then could he attack the Apennine peninsula. That is why the chronology and running of the conquest were very logical and hardly had any alternative — first north Africa was taken in 533–534 after a war against the Vandals, then Sicily, and Mundus conquered Salona, a strategically important point on the eastern Adriatic coast and the capital of the former Roman province of Dalmatia. This made the centre of the Ostrogoths' state easily accessible from south, north and east, placing the Goths in a vise.

There had been many inducements to go to war against the Ostrogoths, because the Roman population in Italy had been showing their discontent since the twenties, but military and strategic conditions for the campaign were not ripe until the mid-thirties. The contemporary source "Excerpta Valesiana" (it is possible that the anonymous author was called Valesian) described the rule of the Ostrogothic King Theoderic in very fine words.[10] However, conditions deteriorated at the end of his reign (he died in 526), especially after 524 when the Romans Symmachus and Boetius were killed.[11]

---

[4] The same happened a year or two earlier when Gelimer removed Ilderic from power in the Vandal state in north Africa.

[5] On the evolution of Procopius' attitude to Justinian, see I. Goldstein, Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje (= Les critères historiographiques de Procope de Césarée), ZRVI 24–25 (1986) 25–101.

[6] Procopius of Caesarea, III, The Gothic War (BG) (books V–VI.15), Loeb Classical Library, London 1968 (four books about the Gothic war are quoted under the numbers V to VIII), Procopius, V, 4, 27–30.

[7] "Mortem Amalasuenthae imperator Iustinianus ut doluit, sic est ultus" — Marcellinus, Comes V. C., Ex Gallandii Bibl. Max. Vett., Patrologia Latina, tomus X, 941, for the year 534.

[8] Procopius, V, 5, 2.

[9] Procopius, V, 5, 11.

[10] Excerpta Valesiana, recensuit J. Moreau, Lipsiae 1961, 17–21.

[11] See in general: H. Wolfram, Geschichte der Goten von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie, München 1980, 353–411.

Judging from Procopius' report, Mundus used only land units against Salona, but the conquest of this city gave the Empire very important advantages, primarily at sea. The role of the eastern Adriatic coast was of crucial importance during the twenty years of war. Unlike North Africa and Sicily, which did not become important rear bases until the Byzantine-Ostrogothic war moved into the extreme south of Italy, or to the shores of the Tyrrhenian Sea, the eastern coast of the Adriatic Sea allowed very easy access to any point on the Italian coast. Control over the Eastern Adriatic was especially important when the fighting came close to Ravenna, the valley of the river Po, and Northern Italy. These regions were difficult to reach from the shores of the Tyrrhenian Sea.

Trans-Adriatic communication was also important because transport by sea was incomparably faster. Procopius claims that it took 5 days to reach Rome from Epidamnus (today Durazzo in Albania) through the Strait of Messina in a fair wind, whereas it took the army 40 days to march along the Adriatic shores, i.e. circle the Adriatic.[12] What is more, merchant ships probably took safer routes and landed and traded in coastal towns, while war ships (and ships that were part of war operations) chose the shortest and fastest routes.[13]

Unfortunately, there are no detailed reports about events on the eastern Adriatic coast: although the conquest of Salona and connected events were strategically as important as Belisarius' conquest of Sicily. Procopius of Caesarea was practically the only one to describe them, but he gave them different weight. As Belisarius' counsellor, he thought his commander's campaigns and acts much more important. It seems that Procopius underestimated the importance of eastern-Adriatic strongholds in the forties, too, in the period of the Ostrogoths' counter-offensive in which Belisarius did not take any part.[14] The eastern Adriatic coast and the Adriatic Sea were mentioned again in the early fifties, when Belisarius and the generals under his command took this route to Italy once more.

Despite Procopius' subjectivity, we have no option but to rely on his works in analyzing the Byzantine-Ostrogothic war because he was practically the only one who described it. It seems that Procopius also somewhat exaggerated the number of soldiers.[15] Be that as it may, these reservations are not decisive for our research into the role of the Adriatic in the war.[16]

---

[12] Procopius of Caesarea, V, The Gothic War (BG) (books VII.36–VIII), Loeb Classical Library, London 1978, Procopius, VIII, 18, 4.

[13] Ahrweiler, Mer, 11.

[14] On Procopius' subjective presentation of Belisarius, see Goldstein, Prokopije, op. cit. Exhaustive bibliography on Procopius, I. Goldstein, Historiografija o Prokopiju iz Cezareje (= Historiographie über Prokopios aus Caesarea), Historijski zbornik 38 (Zagreb 1985) 167–90.

[15] K. Hannestad, Les forces militaires d'après la guerre gothique de Procope, Classica et Medievalia, Revue Danoise de Philologie et d'histoire, vol. 21, fasc. 1–2, Copenhague 1960, 136–183.

[16] On the course of the war, see, L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der Byzantinischen Verwaltung in Italien 540–750, Leipzig 1889; Z. V. Udal'cova, Italiya i Vizantiya v VI veke, Moscow 1959; about the eastern Adriatic coast, see, F. Šišić, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara (= The History of the Croats under Croatian Rulers), Zagreb 1925 (2 ed. Zagreb 1990), 172–4; M. Suić, Povijest Zadra I, Zadar u antici (= The History of Zadar I, Zadar in Antiquity), Zadar 1980, 340–2.

Although the Ostrogoths handed Sicily over without any struggle, they could not allow the same to happen in Dalmatia. Thus "a great army under the command of Asinarius and Gripas and some others" came into this region.[17] It was obviously a land campaign, because the Byzantines were already masters of the Adriatic Sea at that time, or were at least a significant threat to trans-Adriatic communications. There was an encounter between a Byzantine reconnoitering party and the Ostrogoths in the immediate vicinity of Salona in which the Ostrogoths were victorious. Then the main Byzantine force clashed with the Ostrogoths with an indecisive outcome, during which the commander Mundus was killed. Both the armies left the battlefield, and neither entered Salona.[18] It seems that the Ostrogoths kept some strongholds near Salona ("they took possession of the strongholds in the neighborhood"), probably Klis that dominates the Salonitan ager and controls communications in its immediate hinterland.[19] The Byzantines probably retreated east.

As soon as Justinian heard what had happened in Dalmatia, he ordered his commander Constantianus to "gather the army in Illyricum (...) and make an attempt on Salona, in whatever manner he might be able".[20] It was not by chance that he "commanded Belisarius to enter Italy with all speed" at the same time. In the meantime, the Ostrogoths under the command of Gripa sent both sea and land forces to Dalmatia and took Salona. Constantianus concentrated his army in Epidamnus (today Durazzo in Albania) and used the navy to enter the Adriatic (this was the first time that Procopius specifically mentioned the navy). He cast anchor outside Epidaurus (modern Cavtat near Dubrovnik), and was followed by some kind of land forces. When the Ostrogoths learned that their enemies had come they retreated north-west of Salona, to Scardona (Σκάρδων).[21] Moving out of Epidaurus, Constantianus "put in at Lysina, which is an island in the gulf".[22] "Lysina" (Λυσίνη) was probably the town of Hvar on the island of Hvar.[23] This is the first mention of the Byzantine navy sailing along the Adriatic coasts and of their use of the Adriatic coastal line or the maritime limes: Epidamnus–Epidaurus–Hvar–Salona. It is not completely clear whether it really was Epidaurus–Cavtat in this case, or whether it was already Rausius (today Dubrovnik),

[17] Procopius, V, 7, 1.

[18] Procopius, V, 7, 2–10.

[19] Nodilo also considered that it was Klis, N. Nodilo, Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski (= Medieval History of the Croats and Serbs), book III, Zagreb 1905, 379. On the strategic importance of Klis for Byzantium, but in the 12th century, see, Ioannis Cinnami Epitome, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 170, 248–9, who wrote about the „glorious city of Klis" — for a more detailed account, see, I. Goldstein, Byzantine Rule in Dalmatia in the 12th Century, in: Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453, Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996, hrsg. von G. Prinzing und M. Salamon, Wiesbaden 1999, 97–125. On other possible Ostrogothic strongholds, see, I. Babić, Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve, Materijali 16, Peć 1978, 61–67.

[20] Procopius, V, 7, 26.

[21] Today's Skradin, 15 km north of Šibenik.

[22] Procopius, V, 7, 32.

[23] For a more detailed analysis, see, I. Goldstein, Bizant na Jadranu (= Byzantium on the Adriatic), Zagreb 1992, 22.

whose importance especially grew in the 6th century.[24] This „maritime limes" was a series of about a hundred fortifications, maybe more, built along the eastern and western Adriatic coasts all the way from Constantinople through the Aegean and Ionian Sea down to Brindisi in the furthest south of the Apennine peninsula. The system was probably started in the fourth and fifth centuries, and was completed in the reign of Justinian I.[25]

Finally, Constantianus entered Salona. Since the Ostrogoths had withdrawn to Ravenna, the Byzantines subjected all of Dalmatia and Liburnia.[26] This happened at the end 536, and after that nothing new happened on the Adriatic and its shores for a time because the Ostrogoths were busy fighting against Byzantine allies, the Franks, in northern Italy. At the same time Belisarius came up from the south to Naples and Rome, and then took Spoleto and Perugia.[27] This means that the front was slowly drawing closer to the Adriatic coast. At that moment the Ostrogothic King Vittigis took an at first glance unreasonable step — instead of preserving all his strength for the clash with Belisarius's army, "he sent to Dalmatia a great army with Asinarius and Uligisalus as its commanders in order to recover Dalmatia for the Gothic rule".[28] Vittigis had rightly judged that it was very dangerous to be under threat from two sides — from the Tyrrhenian Sea and from Dalmatia, i.e. the Adriatic, so he wanted to retake the eastern Adriatic coast. He ordered the commanders to "gather an army of the barbarians" in "the land of Savia" or "the territory around river Sava".[29] Asinarius started off for Savia, and Uligisalus came overland straight to Liburnia.[30]

---

[24] From the Middle Ages the description of the origin of Dubrovnik was based on a legend transmitted by Constantine Porphyrogenitus (Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Constantine Porphirogenitus De administrando imperio (DAI), Dumbarton Oaks 1967, 29/217–236.), in the chronicle "Historia salonitana" written by Thomas the Archdeacon of Split (1200–1268) (Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, digessit F. Rački, Zagreb 1894, 30) and in the chronicle of the Priest of Docleia (pop Dukljanin) from the 12th century (Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, Belgrade–Zagreb 1928, 318 ff.). In 1979 the remains of a 6th century basilica were discovered — Goldstein, Bizant, 35–39; R. Katičić, Uz početke hrvatskih početaka (= Concerning the Beginnings of Croatian Beginnings), Split 1993, 147 ff.; I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek (= The Croatian Early Middle Ages), Zagreb 1995; the most recent paper by I. Prlender, "Totius gentis metropolim", Historijski zbornik 51 (Zagreb 1998) 1–16.

[25] Ž. Rapanić, La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo, Settimane Spoleto 30, 1983, 831–869; Goldstein, Bizant, 32–59; idem, Byzantine Presence on the Eastern Adriatic Coast 6th–12th Century, Byzantinoslavica 57, 2 (1996) 257–264.

[26] Procopius, V, 31–6.

[27] Procopius, V, 16.

[28] Procopius, V, 16, 8.

[29] Procopius, V, 16, 9; V, 16, 12. Procopius' editions of Loeb Classical Library and Tusculum (Prokop, Gotenkriege, München 1978, 127) translate, without any comment, "the land (country) of the Suevi", i. e. "Suebenland", however, nothing in this region can be connected with the Suevi because the Suevi took a much more northerly route than the Pannonian Plain in their migration from the east of Europe to Spain. In any case, they arrived in Spain in 409, which means that they had already been living there for 125 years at the time of the Ostrogothic war. Σουαβία, probably means the area of the former Roman province of Savia or Pannonia Savia whose capital was Siscia (today's Sisak, 50 km south-east of Zagreb), in other words the Sava river basin from Emona (today's Ljubljana in Slovenia) to the Pannonian Plain, a region what was at the time already inhabited by various barbarian people desirous of warfare.

[30] This was the Liburnia of Antiquity, the territory of Hrvatsko primorje (the Croatian Littoral) and northern Dalmatia (extending southward to the river Krka).

In the meantime "many Gothic ships of war arrived, in order that they might be able to besiege Salona both by land and by sea".[31] Uligisalus' advance guard was defeated near "the place called Scardon and then retired to "the city of Burnus" (Βοῦρνον πόλιν)[32] waiting for Asinarius' troops to come. When the two Ostrogothic armies met, they set out for Salona.[33] Expecting the attack, Constantianus concentrated soldiers from "all the forts" (φρούρια) in Salona which probably functioned along the land and sea communications. A fierce battle began, the Ostrogoths besieging the city from land and sea. In the course of the battle the Byzantines "suddenly attacked the enemy ships and turned them to flight, and many of them they sunk". Although the Byzantines had achieved superiority at sea, "the Goths did not raise the siege, but maintained it vigorously..."[34] Finally the Goths had to retreat and thus at least temporarily abandon their plans to retake Dalmatia.

What happened later shows the importance of the eastern Adriatic coast and the Adriatic Sea, although no more battles took place in that region. The front now moved along the Roman Via Flaminia from Rome towards the Adriatic, i.e. to Ancona, Ravenna and the valley of the river Po. The Byzantines subjugated Rimini, then the Goths besieged it. In surrounded Rimini the Byzantine commander John spoke to his soldiers and claimed that "we never suspected that we would be besieged in the country along the coast, since the Romans command the sea so completely, nor would one have supposed that the emperor's army would so far neglect us..."[35] After great efforts by the Byzantine army, salvation again came by sea: strong Byzantine forces sailed in and disembarked near the besieged town. The rest of the army "marched down the coast, keeping near these ships..."[36] The Ostrogoths surrounded and attacked the Byzantine garrison in Ancona, and a ship bringing some soldiers arrived during the siege.[37] The Byzantine moves on land and on sea were coordinated so it seemed, and this was in 538/539, that final victory was very close. Soon Byzantine general Vitalius himself arrived from Dalmatia with his army and joined operations around the river Po,[38] after him the same route was taken by an army under the command of Constantianus and fighting began in the region of Ravenna.[39] The Byzantine army generally used Dalmatia as a resting place and refuge because, for example, the commander Vergentinus escaped from besieged Milan "through the land of the Veneti and the other nations of that region ... and betook himself with his follow-

[31] Procopius, V, 16, 10–12.

[32] This was the Roman city of Burnum near Kistanje in central Dalmatia.

[33] Procopius, V, 16, 13–18.

[34] Procopius, V, 16, 16–18.

[35] Procopius, VI, 11, 21; VI, 12, 1–22.

[36] Procopius of Caesarea, IV, The Gothic War (BG) (books VI.16–VII.35), Loeb Classical Library, London 1979, Procopius, VI, 16–17.

[37] Procopius, VI, 13, 5; VI, 13, 15.

[38] Procopius, VI, 28, 2.

[39] Procopius, VI, 30, 2.

ers to Dalmatia".[40] At that time only Byzantium controlled the Adriatic: "by this time the barbarians had already begun to experience some lack of provisions. For they were unable to bring anything in by the Ionian Gulf, since their enemy commanded the sea everywhere..."[41]

In 540 it seemed that the war was over: all that the Ostrogoths were still holding was the area north of the Po[42] and they had no direct access to the Adriatic. It is not very probable, as some researchers suggested, that the Ostrogoths maintained control over Liburnia and Istria right until the fifties.[43] At that time the Ostrogothic King Vittigis was taken prisoner by the Byzantines and sent to Constantinople, where he died in captivity.[44]

In the thirties a severe social and financial crisis was shaking Byzantium — hunger was frequent, there were earthquakes, and finally in 540 the most terrible plague epidemic of late Antiquity struck the Empire.[45] In 543 Comes Marcellinus wrote that "a terrible pestilence has destroyed the lands of Italy, the Orient and Illyricum were also affected".[46]

Then the Ostrogoths chose Totila for king.[47] After that the situation on the battlefield quickly changed and part of the Italian population began to sympathize with the Goths.[48] From the summer of 541, and in 542 and 543, Totila led the victorious Ostrogothic army from Pavia in the north right down to Naples. Several Byzantine strongholds on the Italian Adriatic coast resisted the onslaught. It seems that all of Dalmatia also remained outside the reach of this Ostrogothic offensive[49], so the main Byzantine force under the command of Belisarius and Vitalius, general of Illyricum, could start the first important counter-offensive already in 544. This announced new Byzantine campaigns that managed to reverse the Ostrogoths' offensive in the following years and finally, in the fifties, completely defeat them. In 544 the Byzantines mobilized soldiers in Illyricum, they reached Salona and from there planned to continue to the Italian front. Belisarius led his army to Pula, where he stayed for a short time and finally went to Ravenna.

[40] Procopius, VI, 21, 41.

[41] Procopius, VI, 28, 6.

[42] Procopius, VII, 2, 16.

[43] S. Antoljak, Da li je Istra upravo 539. potpala pod Bizant (= Was Istria Subjected to Byzantium in the year 539), ZRVI 4, 1956, 31–45; idem, Zadar unter ostgottischer Herrschaft, Diadora 6 (Zadar 1973) 207–220; J. Medini, Provincia Liburnia, Diadora 9, Zadar 1980, 363–435; for the opposite opinion, see, Goldstein, Bizant, 25–27.

[44] Procopius, VI, 30, 21; VII, 1, 2.

[45] See, Stein, Histoire, II, 547–622; G. Downey, Earthquakes at Constantinople and Vicinity, AD 342–1454, Speculum 30, 1955, 596–600; J. N. Biraben — J. Le Goff, La peste dans le Haut Moyen Age, Annales, Economies, Societes, Civilisation, n. 6, Paris 1969, 1489–1498.

[46] Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi, 11/2, 107.

[47] Procopius, VII, 2, 18; VII, 3, 1.

[48] See, J. Moorhead, Italian Loyalities During Justinian's Gothic War, Byzantion 53 (1983) 575–596; On this period, Bréhier, Vie, 38–39.

[49] Unlike the opinion of Udal'cova, Italiya, 355.

Later he returned from Ravenna via Dalmatia to Epidamnus.[50] This means that the Byzantine fleet controlled the Adriatic and this greatly helped to maintain balance in the war. In the following years the Goths lost the war initiative: the most important reason was, of course, the Empire's incomparably greater size and economic strength, but tactically one of the essential elements was that the Goths could not use the Adriatic nor prevent the Byzantines from using it.

The Byzantine navy managed to help and sustain the Byzantine beachheads and enclaves on Italian soil. The Byzantine war doctrine reflected the fact that the Empire had supremacy on sea: many times the Byzantines managed to enter a fortified coastal town (or one that was relatively close to the sea) with small forces and resist a much stronger enemy. They always planned for supplies and help to arrive by sea, and this usually happened.[51] On the other hand, at the end of 545 this tactic did not help the Byzantines keep Auximus (today Osimo) near Ancona, which was about 15 km from the Adriatic shore. At that time they did not even manage to keep hold of nearby towns on the coast. One of the important factors in breaking Byzantine resistance in Auximus and the neighborhood was the Ostrogoths' attack on the Byzantine unit that was bringing help to the besieged — "they killed two hundred Byzantine soldiers, some of them succeeded in escaping and fleeing into Ariminum (today Rimini), but the Goths captured all the pack animals".[52]

In 546 the Ostrogoths controlled all the communications in the interior of Italy, and Belisarius had to return as far as Epidamnus from Ravenna before he could safely continue for Rome.[53] However, at more or less the same time the Byzantine fleet controlled the Adriatic, because when the Goths were besieging Drius (today Otranto), a town in Calabria, from land, Valentinus came by sea to replace the garrison and, having done so, returned to Salona.[54]

In 547 Totila concentrated his army on the Adriatic coast near Monte Gargano to forestall Byzantine supremacy at sea and break off Byzantine communications,[55] but he did not succeed. He did not manage to conquer most of the Byzantine enclaves, either, and soon after the beginning of the campaign a large Byzantine fleet set sail from the south of Italy, from the Otranto Strait, and after almost perishing under the attack of Totila's forces in the south, at Crotone, part of it under the command of Valerianus peacefully sailed up the Adriatic Sea right to Ancona.[56]

Finally, in 549, Totila sent Indulfus "with a large army and a fleet to Dalmatia".[57] He arrived in the coastal town of Μουικοῦρον, probably today's Makarska (50 km south-east of Split). He entered the town by deception and then

[50] Procopius, VII, 10, 1–13; VII, 11, 1; VII, 13, 19.

[51] See, for example, the siege of Ariminum — Rimini, already described above.

[52] Procopius, VII, 11, 28–31.

[53] Procopius, VII, 18, 5.

[54] Procopius, VII, 10, 5–12.

[55] Procopius, VII, 22, 22.

[56] Procopius, VII, 30, 9–17.

[57] Procopius, VII, 35, 25.

"killed all people there and took all the valuables as plunder". Then he "descended upon another fortress situated on the coast, which the Romans call Laureate (Λαυρεάτη). He entered the town and slew those who fell on his way".[58] Wherever Λαυρεάτη was, neither it nor Μουικούρον were of any strategic importance. Had the Ostrogoths wanted to hurt Byzantine supply communications more seriously, they would have attacked Salona itself: according to Procopius, they did not even try to do this. The attack was a typical raid of the kind that avoided larger towns and greater concentrations of the Byzantine army. At the news of the Ostrogothic attack on Laureate the commander of Salona Claudian sent "dromones" against the Ostrogoths, but he was overwhelmingly defeated. So Indulf and the Goths returned to Totila with all they had captured.[59]

Soon after Indulf's expedition to Dalmatia, Totila attacked Sicily with the same strategic intentions. Like Dalmatia, Sicily was an important source of supplies for Rome and all of Italy and for the Byzantine army there.[60] The Byzantine garrison in Rhegium surrendered to the Ostrogoths and they plundered the whole of Sicily.[61] Nevertheless, when the Byzantine fleet arrived on the island, Totila evacuated his troops.[62]

In about 550 it was obvious that both sides were completely exhausted, which made travelling along the Adriatic a greater problem than before. The Byzantine army planned to go to Italy in 550 but it had to spend the winter in Salona — they could not travel down the coast because of bad weather, and they could not sail because there were no ships.[63]

At the critical moment of the war, in 551, the Byzantine navy once again showed its strength. At that time Ancona and Ravenna "were the only cities which were left to the Byzantines in the south of the gulf" and a fleet of 38 warships came to the aid of the besieged Byzantine garrison in Ancona. It anchored in front of nearby Senigallia. When the Ostrogoths found out, "prominent Goths embarked on 47 warships". Soon a fierce battle began, the first at sea in the full 16 years of war. It soon became obvious that the Ostrogoths were not experienced enough, they allowed the Byzantines to cut out completely and isolate some of their ships, and left the others in groups so that their might could not come to expression. The Ostrogothic ships even collided with one another: as they were "engrossed in difficulties they had with each other, they were themselves the main reason of their

---

[58] Procopius, VII, 35, 27–8. It is not clear what and where Laureate was — it seems to be identical with the Laureatum that is mentioned in 12th to 14th century documents, and this medieval locality is assumed to have been near Split (see, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Beograd 1955, 41; C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I–II, Wien 1901, B. I, 61). Since Laureate is very difficult to identify, I find acceptable the assumption that it was Omiš, a town 20 km south-east of Split (Vizantiski izvori I, 41; N. Nodilo, Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski II, Zagreb 1899, 450).

[59] Procopius, VII, 35, 27–30.

[60] See, Procopius, VI, 24, 14; VII, 6, 15; VII, 13, 7; VII, 16, 20; VII, 19, 13.

[61] Procopius, VII, 37, 18; VII, 39, 2; VII, 40, 9.

[62] Procopius, VII, 39, 6–8; VII, 40, 24–29.

[63] Procopius, VII, 40, 10–11.

enemy's victory..."[64] On the other hand, the Byzantine ships were coordinated in their attack, and when they noticed any confusion in enemy lines during the battle, they concentrated their attack in that direction. Finally the Ostrogoths went into a "disgraceful retreat". Eleven ships managed to escape, but all the rest fell into the hands of their enemy: many soldiers the Romans slew with their own hands, and many others they destroyed by sinking them with their ships. Those eleven ships were set on fire when the crews disembarked.[65] The defeat of the Ostrogothic fleet meant the failure of the siege of Ancona and enabled the Byzantine army to enter the enemy's camp without a man in it.

At that time Totila still thought that the Byzantines only had enough ships to ferry their army into Italy in small groups, which the Ostrogoths could destroy and block. He erected defense systems around some north-Italian towns getting ready for the crucial resistance. He hoped that the Byzantine army would not be able to penetrate into that region "because of a great number of navigable rivers which make the route entirely impassable".[66]

At the same time the naval defeat near Senigallia announced the final defeat of the Goths. Although the war had been almost completely waged on land, its outcome was partly decided by the years of complete Byzantine supremacy at sea. In the final operations that ensued, the Byzantines concentrated on regaining the most accessible territories — the south of Italy, up to Naples and Rome, and the northern regions, the north-western shores of the Adriatic and the valley of the Po. It was at that time, at the beginning of 553, that the Byzantine fleet under the command of Narses sailed out of Salona transporting a large army to the region of Venice. There is no mention of the number of Roman soldiers, but there were 2,500 Lombards, 3,000 Eruls — on horseback, 400 Gepaedes, "many Huns" and several other barbarian commanders with their armies. It seems that it was no problem for the Byzantine navy to ferry all of them to the other coast of the Adriatic.[67]

The initiative was on the side of the Empire, and the Ostrogoths' attacks in the direction of Sardinia and Corsica, and towards Crotone in the south of Italy, ended in failure.[68] The Ostrogoths' defeat at Busta Gallorum and Totila's death in 552 were the logical end of these events. In the next two years the Ostrogoths were definitely beaten. Italy was not finally united under imperial rule until 563 when the Byzantine soldiers forced the Francs out of Veneto.[69]

The Adriatic was an important military region at the time of the Byzantine-Ostrogothic war, but it was also a region in which builders travelled to

[64] Procopius, VIII, 23, 4–34.

[65] Procopius, VIII, 23, 35–39. Based on this and other information Stein, Histoire II, 598; Udal'cova, Italiya, 144 ff. conclude that the basic advantage of the Byzantines was not the number of their ships, but their skill.

[66] Procopius, VIII, 26, 22–23.

[67] Procopius, VIII, 26, 12–13. Paul the Deacon confirms that Lombards were transported to Italy from the eastern Adriatic coast — Pauli Diaconi historia Langobardorum, Scriptores rerum germanicarum ex MGH, Hannoverae 1878, II, 1.

[68] Procopius, VIII, 24, 31–37; VIII, 25, 24–26.

[69] R. Cessi, Storia di Venezia, Milano 1957, 26–27.

build fortifications, master artists to paint churches or make mosaics in them, merchants to trade. This was a time when very much was going on, but the limited space at our disposal has only allowed us to describe events in connection with warfare.

Ivo Goldstein

KAKO SU BIZANTINCI KORISTILI JADRANSKO MORE U RATU PROTIV OSTROGOTA 535–555. GODINE

Autor nastoji analizirati na koji su način Bizantinci koristili Jadransko more u Ostrogotskom ratu. U planiranju i u konkretnoj provedbi pomorskih ekspedicija Bizantinci su znali iskoristiti prednosti neosporne vlasti nad morem. Pogotovo je to značajno za Jadran i za njegovu istočnu obalu. Za razliku od sjeverne Afrike i Sicilije, koje su kao pozadinska baza bile do krajnosti iskoristive tek u vrijeme kada je linija bizantsko-ostrogotskog sukoba bila na samom jugu Italije ili na obalama Tirenskog mora, s istočne obale Jadrana mogla se vrlo lako dosegnuti svaka točka na talijanskoj obali. Pogotovo je vlast nad istočnim Jadranom sa centrom u Saloni bila važna kada su se borbe primakle Raveni, dolini rijeke Po i sjeveru Italije.

Bizantska mornarica je uspijevala pomagati i održavati bizantske mostobrane i enklave na talijanskom kopnu. Doktrina bizantskog ratovanja bila je prilagođena činjenici da Carstvo ima prevlast na moru: mnogo su puta Bizantinci s malim odredom uspjeli ući u neko utvrđeno primorsko mjesto (ili koje je relativno blizu mora) i odupirati se mnogostruko nadmoćnijem neprijatelju. Uvijek je bilo predviđeno da opskrba i pomoć stiže morem, i u tome se uglavnom uspijevalo.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.02(093.32=773)"07"

NIKOS OIKONOMIDES (Athens)

A NOTE ON THE CAMPAIGN OF STAURAKIOS IN THE PELOPONNESE (783/4)

The expedition was similar to such a kind of operations at this time: after the Slavs had been pushed from the plains to the mountains and then besieged, they were forced to surrender during severe winter conditions. That's why Staurakios, after his victory, triumphally entered Constantinople in the middle of the winter, in January 784.

In the year 783, the Byzantine Empire organised an important campaign against the Slavs of Greece, a campaign which is seen by some as a first major step in the *reconquista* of the southern European provinces which were escaping from the direct rule of Constantinople. Our main source for it is the Chronicle of Theophanes the Confessor, an almost contemporary witness, who wrote down his testimony just thirty years after the events. The testimony of other Byzantine chroniclers is devoid of interest because based on the information of Theophanes. Michael the Syrian also mentions the same campaign and in terms similar to those of the Confessor, but also contains gross inaccuracies.[1]

„In this year [782/783] Irene [the Byzantine empress], because she had made peace with the Arabs, found an opportunity to send a large force under the patrician and logothete of the imperial dromos Staurakios against the Sklavinian tribes. He went to Thessalonica and Greece, subjected them all, and made them tributary to the Empire. He also entered the Peloponnese, took many prisoners and much booty and brought it to the Roman Empire.

In this year, the seventh indiction, in January [784] Staurakios returned from the Sklavinias and held a triumphal procession to the hippodrome."[2]

---

[1] *Chronique de Michel le Syrien*, transl. J.-B. Chabot III, Paris 1905, 13, which places the whole event at the beginning of the reign of Nicephorus I: Stauracius fit une invasion dans la région du Péloponèse, qui était depuis longtemps aux mains des Taiyayê [= arabes]. Il le soumit aux Romains, y établit une garnison et revint, ramenant captive une nombreuse foule de Taiyayê, des troupeaux et des bandes de chevaux et de chameaux.

[2] *The Chronicle of Theophanes*, transl. H. Turtledove, Philadelphia 1982, 142. Cf. Theophanis, *Chronographia*, ed. C. de Boor, I–II, Lipsiae 1883, 1885, I, 456–457: Τούτῳ τῷ ἔτει εἰρηνεύσασα Εἰρήνη μετὰ τῶν Ἀράβων καὶ ἄδειαν εὑροῦσα ἀποστέλλει Σταυράκιον τὸν πατρίκιον καὶ λογοθέτην τοῦ ὀξέος δρόμου μετὰ δυνάμεως πολλῆς κατὰ τῶν Σκλαβινῶν ἐθνῶν. καὶ κατελθὼν ἐπὶ Θεσσαλονίκην καὶ Ἑλλάδα ὑπέταξε πάντας καὶ ὑποφόρους ἐποίησε τῇ βασιλείᾳ. εἰσῆλθε

Many scholars have discussed these events and tried to evaluate their importance for the 'Slavic question' in Greece.[3] It is true that there is a difference in the expressions used by Theophanes between the passage concerning Greece and the one concerning the Peloponnese. According to Lemerle, Staurakios would have obtained decisive results in Macedonia and Central Greece, while in the Peloponnese he would have undertaken a simple raid for booty, without going much to the interior and without subjugating the Slavs.[4]

I would like first to stress that in the 9th century Latin translation of Theophanes by Anastasius Bibliothecarius instead of Thessalonica, Thessaly is mentioned. There is no doubt that the city of Thessalonica was then firmly in Byzantine hands and that most probably the real campaign of Staurakios started after he had passed through this large city, in Thessaly and central Greece, where Slavic settlements are well attested. The Belegezitai in Thessaly were on good terms with Thessalonica during the Slavic attacks on the city described in the Miracles of St Demetrius[5] and were somehow incorporated into the empire, since we have the VIIIth c. seal of one of their archontes, Tichomir, who was also an imperial spatharios.[6] Another archon of this tribe, named Akamiros, revolted, on the side of the Helladikoi, i. e., the inhabitants or soldiers of the theme of Hellas, against the Empress Irene[7]; one has the impression that Akamiros, at least after the campaign of Staurakios, acted as a subject of the Empire. More to the south, in my opinion at the valley of the Spercheios, at a place known by the ancient and popular name of Hellas, Ellada, there was another important Slavic archontia, of which we have at least two seals of archontes, Peter hypatos (7th/8th c.) and Dargaskabos (8th c.), both issued before the campaign of Staurakios.[8] This also shows that at least some Slavic tribes were already, before 783, incorporated into

---

δὲ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ πολλὴν αἰχμαλωσίαν καὶ λάφυρα ἤγαγε τῇ τῶν Ῥωμαίων βασιλέᾳ. Τούτῳ τῷ ἔτει μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', κατέλαβε Σταυράκιος ὁ προρρηθεὶς ἐκ τῶν Σκλαβινῶν καὶ ἐθριάμβευσε τὰ ἐπινίκια ἐπὶ ἱπποδρομίας.

[3] I will quote only some relatively recent publications, where one will find the relevant literature: M. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel*, Munich 1978, 120–121; P. Speck, *Kaiser Konstantin VI.*, Munich 1978, 390; Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes*, Berlin 1991, 238–239; H. Ditten, *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien*, Berlin 1993, 237–240; R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI (780–802)*, Frankfurt am Main 1996, 172–173.

[4] P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *Revue des Etudes Byzantines* 21 (1963) 28.

[5] P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius* I, Paris 1979, 214–218 and II, Paris 1981, 121–123.

[6] W. Seibt, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999) 28.

[7] Theophanes, loc. cit., 473–474.

[8] N. Oikonomides, L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle, *Vizantijskij Vremennik* 55/2 (1998) 111–118; cf. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. Nesbitt and N. Oikonomides, Washington 1995, 2.8.2. Seibt, Siegel als Quelle, 29, considers that these seals could also attest a special command of all the Slavs of the theme of Hellas — but this would have been a unique case, since all other known Slavic archontes are at the head of tribes or groups of a localised character.

the Empire and exercised some kind of self-administration, but under the auspices of the emperor, most probably within the framework of the theme of Hellas, which had already been created before 695. It is possible that with the arrival of new immigrants this framework might have become fragile and that some chieftains might have distanced themselves from the imperial administration. But there is no doubt that the campaign of Staurakios reinvigorated the Byzantine presence in the region and obliged the Slavs to pay taxes and to obey orders — and to feel part of the Empire, as the example of Akamiros seems to show.

In the Peloponnese things were different. I take as granted that, in spite of some raids and wars, the eastern part of the peninsula had remained in Byzantine hands, as we are told in the chronicle of Monembasia and the texts related to it and is attested by archaeological finds.[9] But the central and western Peloponnese were then escaping from Byzantine control and the church was not officially represented there. This becomes obvious from the post-iconoclastic *notitiae episcopatuum*, which give to the metropolis of Corinth authority over five bishoprics of the Peloponnesian mainland (Damalas, Argos, Monembasia, Zemaina and Mani), all in its eastern part, together with two islands, Cephalonia and Zakynthos, situated beyond its western shores, while Patras, which was an archbishopric and became a metropolis in the beginning of the 9th c., has control over six mainland bishoprics, all new ones, situated in the western part of the peninsula (Lakedaimonia, Methoni, Koroni, Bolaina, Moreas, Elos).[10] The new bishoprics of the metropolis of Patras define more or less the part of the peninsula which was not under direct imperial control in the 8th. c. But the islands, more to the west, were firmly in the hands of the Empire, and not only had they bishops (dependents upon the distant metropolitan of Corinth), but they had also been transformed into a theme, as is shown by the 8th c. seals of strategoi of Cephalonia which have been preserved[11] — a theme that was undoubtedly orientated towards the sea but which at the beginning may have also been conceived as a way of handling the arrival and the incorporation into the Empire of the Slav immigrants.

Upon the arrival of Staurakios with his powerful army in the Peloponnese, the Slavs, who had never had a central organisation resembling a state, but rather functioned as a conglomerate of many chiefs, must have felt threatened, especially since from the west the strategos of Cephalonia was always lurking and could take them from the rear. Cornered as they were, they must have put up an effective resistance, not allowing the destruction of their forces; and the operations dragged on in time. The army of Staurakios was certainly pillaging and destroying the countryside — hence the large number of prisoners and the booty which he

[9] Anna Avramea, *Le Pélopnnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Paris 1997; eadem, Ανέκδοτα μολυβδόβουλλα από τα νησιά του Αργολικού Κόλπου, Σύμμεικτα 10 (1996) 11–25; Vasso Pennas, The Island of Orovi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center, *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995) 163–173; Lemerle, La chronique, loc. cit., 29.

[10] J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae constantinopolitanae*, Paris 1981, no. 7, l. 488–495, 549–555. Cf. P. Yannopoulos, Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaroslaves, *Byzantion* 63 (1993) 388–400.

[11] Cf. *Catalogue of Byzantine Seals*, 2.1.

brought back to Constantinople. But he did not have the opportunity to engage his enemies in a decisive battle, in which a regular army would have had many advantages against an army of peasants or of petty chieftains.

A detail in the Chronicle of Theophanes which should, I think, attract our attention is that Staurakios returned to Constantinople in January of 784, when the winter was well advanced, and then held a triumphal procession, no doubt because he had achieved, one way or the other, his objectives.[12]

But keeping an army on campaign late in the year was a very rare phenomenon. If Staurakios returned to Constantinople in January, this means that he must have left the Peloponnese sometime in November of the previous year: the journey from Corinth to Constantinople normally took for a small group approximately one month. The distance is approximately 1200 km. An army with baggage and prisoners and booty could not, on average, advance more than 20 km a day, probably considerably less if one bears in the bad weather which is inevitable after October.[13]

First, the expenses of the army were running all the time that the soldiers were away from their base; and many of the soldiers were recruited for this particular campaign, which meant that they had to be paid for all the time that they were mobilised. This was also true of the holders of military lands, who in my opinion existed at that time and who received a salary when taking part to a campaign away from their base.[14] If the army consisted of mercenaries, the financial burden was even worse. Of course, one can suppose that the army lived off the back of the local people, who willy-nilly provided food and booty. But this policy does not necessarily work all the time, because the enemy usually takes precautions and protects his movable property (the only kind that can be part of the booty) by taking it with him and protecting it, or by destroying it so as not to leave it for the invader to use.

Moreover, there were the problems posed by the weather. In Greece, rains start at the end of September and the weather turns really bad with rain in the plains, cold and eventually snow in the mountains in October–November. In the southern Peloponnese, the average daytime temperature in September is 23.3° C, and goes down to 18.9° in October, 14.9° in November and 12.1° in December. During the same period, the average relative humidity goes up from 64.9 to 73.3.[15] December and January are very bad months for travelling. If Staurakios

[12] M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986, [177–178 of Italian translation].

[13] Cf. I. Dimitrukas, Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος–11ος αιώνας), Σύμμεικτα 12 (1998) 7–42, esp. 16–17 for travel by heavy armies. See also I. Dimitroukas, Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι επιστροφής του Λιουτπράνδου, Σύμμεικτα 11 (1997) 68 and I. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jh. bis zur Mitte des 11. Jh.* I, Athens 1997, 331 ff.

[14] See N. Oikonomides, Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament, *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink at 75*, ed. J. Duffy and J. Peradotto, Buffalo 1988, 121–136.

[15] Statistics provided by the Greek Tourist Organisation on the Internet.

stayed in the Peloponnese as late as that, he must have had very serious reasons, given that he knew that on his way back he would have to cross northern Greece in bad weather — and this with a heavily equipped army and in increased train of baggage.

I think that the explanation of these particularities may be sought in the campaigns against the rebellious Slavs of the Peloponnese in the 10th c. The information comes from the book known as *De Administrando Imperio* of Constantine Porphyrogennetos.

It was in the reign of Romanos I Lakapenos, in the year 921. The tribes of the Melingoi and the Ezeritai, who lived on Taygetos and in the Helos of Lakonia, „rebelled and neither obeyed the strategos nor regarded the imperial mandate, but were practically independent and self-governing, neither did they accept an archon [appointed] by the strategos, nor agreed to go on campaign with him, nor would they execute any other service for the sake of the state". The strategos of the Peloponnese who received the order to subdue them „began his war against them in the month of March and burned their crops and plundered all their land; but they resisted and were able to bear this situation until the month of November. Then, seeing that they were being exterminated, they begged to negotiate for their submission ..."[16] From this passage it is clear that upon the arrival of the strategos, the Slavs left for the mountains, where the army could not reach them and where resistance was possible and easy. During that time, the strategos remained in the lowlands and plundered and destroyed whatever they had left behind. But when the winter came with cold and the inevitable shortages of supplies, life in the mountains became impossible, and the rebels were obliged to negotiate.

I would suggest a similar scenario for the campaign of Staurakios in the Peloponnese, which occured almost one and a half centuries earlier but in the same region, in the same geographical and climatic context. We do not know how successful his negotiations would have been in 783. But his campaign was perceived as (or was shown to be) a great success by the Empress who authorised a eunuch, Staurakios, to hold this public celebration, usually reserved to emperors. It is significant that some years later a separate theme of the Peloponnese was created, confirming the effective control exercised by the Empire over the peninsula.[17]

---

[16] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, 2nd ed., Washington 1967, ch. 50, 1. 28–32, esp. 42–45: ἀρξάμενος οὖν πολεμεῖν αὐτοὺς ἀπὸ μηνὸς Μαρτίου καὶ κατακαύσας τὰ θέρη αὐτῶν καὶ ληισάμενος πᾶσαν τὴν γῆν αὐτῶν, ἔσχεν αὐτοὺς ἀνθισταμένους καὶ ἀντέχοντας μέχρι μηνὸς Νοεμβρίου, ἀπὸ τότε δὲ ἰδόντες τὴν ἑαυτῶν ἐξολόθρευσιν.. For the date see Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* II, Commentary ed. R. J. H. Jenkins, London 1962, 186.

[17] For the creation of the theme of the Peloponnese, see the recent study of T. Živković, The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese, Σύμμεικτα 13 (1999) 141–155 (with the previous bibliography).

Никос Икономидис

БЕЛЕШКА О СТАВРАКИЈЕВОМ ПОХОДУ НА ПЕЛОПОНЕЗУ (783/784)

Ставракијев поход, описан у Теофановој хроници (ed. *De Boor* I, 456–457), сматра се првим значајним покушајем Византије да обнови царску управу у областима које су измакле њеној контроли због насељавања Словена. Овакве операције спровођене су и у областима западно и јужно од Солуна, где су и раније постојале словенске архонтије које су признавале царску власт, али нарочито на Пелопонезу, чији су централни и западни делови потпуно били измакли контроли државе, као што показује подела епископија Коринта и Патраса. Ради контроле овог непокорног дела Пелопонеза, у VIII веку је можда основана тема Кефалонија. Чини се да је Ставракије на Пелопонезу применио исту стратегију коју ће и касније примењивати византијске војсковође против Словена. Наиме, он је заузео и опустошио равничарске пределе и опсео Словене у брдима, док их зимске невоље нису принудиле на покорност. Стога је и схватљиво због чега се он у тријумфу вратио у Цариград усред зиме, јануара 784. године.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.5.02(093)"09":321.17.01(495.02)(093)

ВЛАДА СТАНКОВИЋ

ИДЕЈНА НАЧЕЛА КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА И ДАЛМАТИНСКИ РОМАНИ

Основу овог рада чини приказ карактеристика византијске царске идеологије у време цара Константина VII Порфирогенита. Полазећи од његовог објашњења о етничкој и политичкој припадности становника византијске Далмације који се само у De Administrando Imperio називају Романима, прати се развитак ставова самог цара, упоређен са неким особинама и идејним принципима писаца који су чинили интелектуалну елиту његовог времена.

О проблемима које у себи крије можда најконтроверзнији спис у читавој византијској повести, састављен по замисли цара Константина VII а познат по називу који му је наденуо чувени Меурсиус, као и о њиховој разноврсности, најбоље сведочи количина расправа написаних о њему.[1] Компилација κατ' ἐξοχήν, она својим карактером некад приморава истраживаче да недостатак података замењују својим домишљањима, или да између два супротна одаберу један, иако не постоји ниједан други извор за упоређивање. Из карактера дела проистекла је и нестабилност једном утврђених „истина", изведених, или управо наизглед изведених, из података и савета цара свом сину Роману, која и доводи до непрестаног преиспитивања, поновног ишчитавања и тумачења истих вести.[2]

---

[1] Почевши од *J. Bury*, The Treatise De administrando imperio, BZ 15 (1906) 524 sq. (= *Bury*, The Treatise), који је први детаљно обрадио овај спис, па до данас, литература је, углавном посвећена посебним проблемима, постала тешко прегледна и врло неједнаког квалитета, те нема потребе оптерећивати текст њеним набрајањем. Довољно је упутити на њено навођење на почецима различитих одељака у Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, Vol. II — Commentary, London 1962 (= Commentary), где је дат исцрпан списак и старијих дела, као и у *Константин Багрянородный*, Об управлении империей, Москва 1989 (= ОбУИ), 7 и д. За нашу тему треба посебно погледати литературу наведену у: *Б. Фержанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 67–80 (= *Фержанчић*, 30. глава); *исти*, Далмација у спису De administrando imperio — врела и путеви сазнања, ЗРВИ 29/30 (1991) 9–21 (= *Фержанчић*, Далмација); *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 24–32 (= *Максимовић*, 32. глава). В. и даље напомене.

[2] Довољно је само указати на конфузију која је постојала око царевих вести о досељавању Словена на Балкан, чак и ако се изузму јасно тенденциозна мишљења која немају потврде у тек-

De Administrando Imperio је двоструко јединствен извор: по својим подацима који се не налазе у осталим до нас стиглим, и по једином релевантном рукопису насталом у XI веку. Уколико је тачна реконструкција Ђ. Моравчика, наш, век млађи од оригинала рукопис не би био директан препис са архетипа, већ копија једног изгубљеног, насталог после 979. г. Дакле, још једна чињеница која усложњава проучавање, текст који је пред нама је урађен специјално за цезара Јована Дуку између 1059. и 1081. године.[3] Исувише добро позната, ова се чињеница ипак мора споменути као разлог за додатну опрезност пре сваког почетка тумачења и проучавања овог дела.

Далеко од тога да буду лишени особина које „красе" DAI, главе о доласку Словена на Балкан, и о ситуацији на Полуострву у наредним вековима, могле би бити образац за све наведене карактеристике Порфирогенитове компилације. И управо зато, осим сталне употребне актуелности која их прати, свеједно да ли се ставови и закључци преиспитују баш зато што се слични процеси дешавају у срединама које су просторни (и духовни?) наследници Порфирогенитових насељеника на Балкан, главе 29–36 још увек нису потпуно неинтересантне за истраживање. Управо прве две од њих, 29 и 30, могу послужити као добар пример за некохерентност списа у целини, те очигледност њихових разлика захтева да им се приступи са више страна и, пре свега, да се никад не посматрају издвојено од осталог списа.[4]

Различитост између ове две „далматинске главе" послужиће само као полазиште, да не кажемо оправдање за поновно бављење овим списом, и на њој ће се инсистирати само као на средству које може бити од помоћи да се, можда, дође и до општијих утисака о духовном свету састављача — о ставовима, светоназорима, и приступу старим подацима. Поред испуштања карактеристичних уводних свеза у 30. глави и њеног реторског увода,[5] као и кључне

сту, уп. само најновије прегледе са лит., *Б. Ферјанчић*, Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на новија тумачења), ЗРВИ 35 (1996) 117–151 (= *Ферјанчић*, Долазак Хрвата и Срба); *Љ. Максимовић*, Покрштавање Срба и Хрвата, ЗРВИ 35 (1996) 155–174; *С. Рајковић*, Византијска Далмација у спису De administrando imperio, ЗРВИ 36 (1997) 221–232 (= *Рајковић*, Далмација).

[3] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, english translation R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington D. C., 1967² (= DAI), 33. В. и издање Г. Г. Литаврина и А. Ап. Новосельцева, у коме је преузет грчки текст Моравчиковог и Џенкинсовог издања, ОбУИ. Осим тога, у којој мери је Константин Порфирогенит лично учествовао у компилирању извора, чијим је сакупљањем, то је неоспорно, сам руководио, немогуће је утврдити. Његови сарадници се такође не могу са сигурношћу идентификовати, тако да ће и само коришћење имена Константина VII бити помало условно, увек подразумевајући, осим самог цара, и његове сарадике на припреми DAI.

[4] Управо је расправа проф. Ферјанчића, Структура 30. главе, јасно показала да, упркос покушајима другачијег тумачења, ова глава по својим карактеристикама одговара целини дела, уклапа се у начин на који су подаци прикупљани и редиговани, и не издваја од многих других делова списа који су такође неусклађени и неуједначени.

[5] Који тешко да има конкретне алузије на садржину приче и на однос ове две главе, како то тумачи *Р. Новаковић*, Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio, Историјски часопис 19 (1972) 5–55, pass. (= *Новаковић*, Нека запажања). Уводу 30. главе је врло сличан и почетак додатка De ceremoniis aulae bizantiniis, ed. *I. Reiskius*, Bonnae 1829 (= De cer.), 455–456, где се такође помиње корисност знања и сл.

разлике у различитом именовању „далматинских" становника пре доласка варвара, о чему ће се још говорити, постоје још бројне разлике, као што је употреба византијске војне терминологије у 29. и њен изостанак у причи о истим догађајима у 30. глави.[6] Међутим, избегавајући замку да задржавањем само на детаљима замаглимо општу слику, морамо послушати апсолутни методолошки императив кад је у питању било какво проучавање овог списа, који се састоји у његовом целовитом посматрању, као неопходном предуслову да би се сваки појединачни податак правилно уклопио у целину.

Као згодно место за почетак упоређивања података о Ромејима/Романима, у главама 29–36, може послужити конјектура једног од приређивача најбољег издања DAI, ученог Р. Џенкинса, симболишући у исто време значај који је за садржај и изглед списа какав је стигао до нас имао његов састављач. Ради се, дакле, о исправци коју је Џенкинс и једино он, није наодмет напоменути, учинио у 36. поглављу, променивши τῶν Ῥωμαίων у τῶν Ῥωμάνων.[7] У свим осталим издањима и, што је много значајније, у нашем главном, једином византијском рукопису, стоји — Ромеји. Овако предочена, ова измена сама за себе не говори много, али је врло индикативна за читаву тему. Одговор на питање зашто је Џенкинс сматрао да је потребно, и правилно, да овако исправи оригинални текст, и који му је смисао тиме желео дати, мора се, дакле, налазити у самом DAI и односу који Константин Порфирогенит успоставља између термина Ромеји и Романи.

С једне стране, чини се да је све поприлично јасно када су у питању Ромеји. Константин Порфирогенит се може узети као један од најмарљивијих „пропагатора" византијске идеологије, који је, иако четврт века насилно одвојен од вршења царске дужности — или управо због тога — можда чак и претерано био свестан њеног јединственог достојанства, непрекинуте традиције која је из Рима прешла у Нови Рим.[8] Обликујући идеологију, као једно од важних упоришта моћи и надмоћи царства, њему је било јасно да је он Ро-

---

[6] Још је *Bury*, The treatise, 560, тврдио да је аутор, по њему убачене, 30. главе само прерадио иста документа из своје збирке далматинских материјала, а не како је *Новаковић*, Нека запажања, на више места, схватио да је једноставно прерадио главу 29. В. о структури и неким особинама DAI, Commentary, 1-8, 94-101; ОбУИ, 24 и д., 363; *Ферјанчић*, 30. глава, на више места.

[7] DAI, 164, 36/4. Није објашњена ни у издању ни у посебном коментару ова Џенкинсова исправка, те се само може наслутити да је учињена по угледу на нека друга места из наших поглавља, о којима ће бити речи касније.

[8] Узвишеност самог цара и свега што га окружује, што је свом наместнику Творац предао, јасно се види у опису како треба одбијати настојања варвара да дођу до царских ствари, па била то и грчка ватра, или женидба са царским родом, кроз који је ненаметљиво али довољно јасно дата критика „необразованог" и „нецарског рода" цара Романа Лакапина, DAI, 13/24 и д. В. и увод у De cer., 3 sq. Уп. и *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and Eastern European Review XXXV, No. 84 (December 1956) 1-14 (= СД 5, 263-278); *P. Lemerle*, Le Premier Humanisme byzantin, Paris 1971 (= *Lemerle*, Humanisme), 279. О идеји translatio imperii, и једном од извора на којима је заснована, уп. и *H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'Empire Byzantin, Paris 1975, 49 sq. (= *Ahrweiler*, L'idéologie); *P. Alexander*, The Donation of Constantine at Byzantium, ЗРВИ 8-1 (1963) 11-27, као и расправљање Лиутпранда из Кремоне о тој идеји у Цариграду, Liudprandi Antapodosis, ed. *J. Becker*, Hannover-Leipzig 1915 (= Liudprandi Antapodosis), 202-203.

меј, да се задржимо само на неким примерима из DAI, исто као што су то били они Римљани који су владали Шпанијом, или као римски војсковођа Квинт који је у исту ту Шпанију послат против побуњених Лузитанаца.[9] Непрекинутост Царства и пратеће идеологије има јасну последицу — Римљани су сви житељи Царства, небитно када и где живели, без обзира на то да ли је то било у време старе престонице или пошто је она пренесена на Босфор. Лепо обликовану потврду оваквог мишљења даје нам сам наш извор, на почетку 27. главе која говори о Лангобардији:[10] „Треба знати да су у стара времена читавом облашћу Италије, и то Напуљом, Капуом и Беневентом, и Салерном, Амалфијем и Гаетом, као и целом Лангобардијом владали Ромеји, наиме када је царска престоница био Рим. Али, кад је престоница пренесена у Константинопољ, читава ова територија била је подељена на две области за које је цар у Константинопољу слао два патрикија." Састављач је управо оваквим објашњењима јасно показивао да његова схватања, свет идеја чији је заточник, не потичу из непознавања правог стања ствари и односа, већ супротно, да је свестан и да добро зна разлику између некадашњег царства у Риму и његовог босфорског наследника. Али, такође, и да та реална различитост не представља препреку за идејну јединственост, која је баштињењем царства само ојачана. Па опет је сматрао да је његовом читаоцу, па макар био он и млади цар, потребно објашњење које ће уклонити могућност забуне, као и јасно временско разграничење између „римског" и „цариградског" царства.[11] Објашњавајући, у уводу биографије Василија I, разлог за писање, цар-писац каже да је хтео да запише историју Ромејског царства у Византу, и достојна дела царева, архоната, стратега и осталих значајних људи.[12]

Очигледно је да се разлог дихотомији између Ромеја и Романа налази у специфичности подручја где се она јавља, дакле у Далмацији у обиму који је имала у римско време, односно у каснијој византијској теми Далмацији у областима које су јој суседне.[13] Све до Далмације Порфирогенит је имао јасну ситуацију, а онда је сучељавање са чињеницама о специфичности ромејских поданика у Далмацији, које су Словени сатерали уз саму морску обалу, довело до потребе да се такво стање појасни да би се избегла забуна. У складу са чињеницом да је читав спис био тајног карактера, намењен за интерну дворску употребу, стоји и потреба да се објасни тачна ситуација „на терену".

[9] DAI, 23/14, 23/29, 24/5–8; ОбУИ, 28.

[10] DAI, 27/3–9.

[11] Говорећи у последњој глави DAI о Херсону, цар каже да се после Констансове смрти „зацарио у Риму Константин, његов син" који је дошао у „Византион", DAI, 53/124–125. Тако је једном успутном примедбом ипак јасно наглашена прекретница у животу Царства. Уп. и укратко, али прецизно приказане идеје византијске идеологије, *Gy. Moravcsik*, Βυζάντιον εἰς τὸ κάτοπτρον τῶν ὀνομάτων του, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 16 (Budapest 1968) 455–465.

[12] Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838 (= Theoph. Cont.), 211–212.

[13] Римска Далмација у свом пуном обиму спомиње се на више места у главама 29–36, негде само лапидарно као у 29/14–15, а негде опет са изузетно прецизно оцртаним границама као у 30/7–11.

Цар није имао намеру да суштински мења карактер података које је прикупио и управо у том настојању да се дају што прецизнији подаци, који ће омогућити успешно конкретно деловање, лежи сва суштина списа DAI.

Од свих списа чије је састављање повезано са Константином Порфирогенитом,[14] и као што ћемо видети то није случај само са царевим делима, једино се у DAI помињу Романи. Како су они окарактерисани и зашто су издвојени од осталих царевих поданика?

Идући редом од главе 29 до главе 36, већ на самом почетку предочава нам се специфичност провинције Далмације, или, боље речено, њених становника: „Цар Диоклецијан је много волео земљу Далмацију и зато је, довевши народ из Рима са њиховим породицама, населио њих у овој земљи Далмацији; они беху названи Романима, јер су из Рима пресељени и тај назив носе све до данас."[15] Ово је објашњење којим треба избећи сваку забуну, али колико су састављачи у томе успели? Иако је на први поглед очигледно и логично да се пресељеници из Рима називају Романима, ипак је несклад у теорији приметан. Јер и становници нове престонице су такође Римљани, и зашто је онда потребно правити разлику између једних Римљана и других? Али, да погледамо прво остала објашњења у нашим главама. У 31, хрватској глави, информација је идентична јер се каже да је Романе „цар Диоклецијан из Рима довео и населио, због чега су и названи Романи, пошто су из Рима насељени у ове земље".[16] Врло слично објашњење, али са једним изузетно значајним додатком, налази се у глави 33, где се прича о Захумљанима. Земљу коју су они населили, наиме, „раније су држали Ромеји, мислим Романи, које је цар Диоклецијан преселио из Рима, као што је речено о њима у историји Хрвата".[17] Права потврда тог колебања појмова Ромеји–Романи налази се у 35. глави о Дукљанима,[18] где се каже да су и њихову земљу „раније држали Романи" и даље све као и у 33. глави, чак и позивање да је то већ речено у историји о Хрватима. Сличност је још упечатљивија на грчком, с тим

[14] В. о делима Порфирогенита *K. Krumbacher*, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, München 1897², 253–255; 258–264. Византиски извори за историју народа Југославије II (обрадио *Б. Ферјанчић*), (= ВИИНЈ II), 2–6. *Lemerle*, Humanisme, 270 sqq. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane, Litteratur der Byzantiner, I, München 1978 (= *Hunger*, Litteratur), 340, 360–366.

[15] DAI, 122, 29/3–5; ВИИНЈ II, 9.

[16] DAI, 31/11–13; ВИИНЈ II, 39.

[17] DAI, 33/3–6; ВИИНЈ II, 59. Чини се да је у нап. 205, на истом месту, погрешно схваћен или протумачен смисао Порфирогенитове напомене да је то речено у историји Хрвата. Јер се ту каже да се „о насељавању романског становништва говори у 29 и 30 глави", па се онда ова „грешка" са спомињањем Хрвата наводи као потврда да су наслови касније укључени у главни текст. Да се о насељавању „Романа" говори у глави 29 већ смо видели, али у следећој о томе нема ни помена, на страну што се тамо Романи јављају само једном узгредно споменути и без објашњења. И не само то него се управо у „историји Хрвата", односно у глави 31/11–13 прича о пресељењу Романа које је извршио Диоклецијан. И даље, у глави о Дукљи, 35/3–5, где се, као што ћемо видети, спомиње иста прича, компилатор текста такође наглашава да је то већ испричано у „историји Хрвата". Дакле, аутор није направио никакву грешку, управо супротно, његово знање о предмету којим се бави и о текстовима којима располаже је врло прецизно и тачно.

[18] DAI, 162, 35/3–5; ВИИНЈ II, 63.

што су Ромеји избачени из 35. главе (о Дукљанима) и прихваћено је објашњење из 33. главе које је изједначило Ромеје и Диоклецијанове Романе. И тако стижемо до Ценкинсове конјектуре у последњем нашем поглављу, 36, где се и за земљу коју насељавају Пагани каже да су је некад држали — Романи по Ценкинсу, а по рукопису (и осталим издањима) Ромеји.[19] На страну колико је ова исправка тачна, чини се да није ни претерано потребна, нити да се до ње може доћи само здраворазумским тумачењем ранијих примера, јер је и сам састављач списа често недоследан или колебљив у употреби термина. Дакле, од осам поглавља, прича о Диоклецијановом пресељавању становника у Далмацију не налази се у специфичној 30. глави, а такође ни у 32. и 34. у којима се говори о Србима, односно Травуњанима и Конављанима. Ипак, у 32, српској глави, помињу се Романи у нешто другачијем — готово истоветном као у 30. глави — контексту, али имајући на уму исту популацију. Каже се да су Авари опустошивши земље које су касније населила словенска племена из њих изгнали „Романе који сада станују у Далмацији и Драчу".[20]

У многим горњим примерима уочљив је процес усклађивања података, у коме је важно место заузимало њихово прилагођавање званичној византијској идеологији. Константин Порфирогенит, или неки други компилатор, налазио се пред тешким задатком обраде података из прве руке, њиховог усклађивања и довођења, ако је то икако могуће, у међусобну повезаност. Јер, чини се да је очигледно да Порфирогенит није никако другачије могао доћи до податка да се становници теме Далмације називају Романима осим преко директних извештаја из саме провинције. Такође је незамисливо да би он могао увести такву дистинкцију, јер за то није имао никаквог разлога. Осим тога, она се и не уклапа потпуно у идеолошке принципе Царства. Назив Роман(и) мора потицати из извора којима се служио. То је латински термин преузет директно из Далмације. Сам, пак, термин, као и читава прича која га прати а која се односи на Римљане које је Диоклецијан преселио, више је имао сврху, у крају одакле је потекла, да одвоји новопридошле варваре од староседелаца него што је био на било који начин повезан са грчким становницима Царства.[21] Сам састављач је остао збуњен пред још једним називом за Римљане, очигледно не знајући да такав облик долази из латинског језика. За употребу, односно знање или незнање латинског имамо неколико сликовитих примера из ових поглавља, који показују да га Константин VII није познавао.[22] И нашавши се пред, заиста, нималo лаким задатком, Порфирогенит је, преузевши далматинску причу о пресељењу породица из Рима, био принуђен да их бар на идеоло-

[19] DAI, 164, 36/3–5; ВИИНЈ II, 64.

[20] DAI, 32/24–25; ВИИНЈ II, 49.

[21] Уп. и ОбУИ, 361.

[22] Причајући о Паганима и правилно преводећи њихово име као ἀβάπτιστοι, Порфирогенит не зна да они своје име дугују латинском, као што не зна за латински облик имена Неретве, в. DAI, 36/11; ВИИНЈ II, 64, нап. 234, 235; уп. *И. Ђурић*, Ромејски језик и ромејски говор Константина VII Порфирогенита, ЗРВИ 24–25 (1986) 116–117 (= *Ђурић*, Ромејски језик). С друге стране, име града Задра је доведено у везу са латинским „iam era", које је правилно преведено на грчки, уклопљено у несумњиво локалну причу о старости овог града, в. DAI, 29/273; ВИИНЈ II, 23; *Ђурић*, Ромејски језик, 121; *Ферјанчић*, Далмација, 16.

шком плану поистовети са Ромејима,[23] иако је често остављао податке да сведоче сами за себе, без објашњења — као у 32. глави.

Непотпуна усклађеност јасно се, готово егземпларно, испољава у 30. поглављу. За њеног аутора са Аварима ратују и Дунав прелазе искључиво Ромеји, али зато су, после словенског пустошења, у тврђавама/градовима (τὰ κάστρα) остали Романи који су обрађивали острва.[24] Осим тога, почевши причу описом римске Далмације, он је у истом стилу и наставља, говорећи да су се у Салони, као престоници Далмације, окупљали коњаници из осталих далматинских градова и ишли на Дунав да стражаре због Авара.[25] Међутим, начин на који су ови термини употребљени — ἐκ τῶν λοιπῶν κάστρων Δελματίας στρατιῶται ἔφιπποι.../οἱ Δελματίας — као да сугерише да је аутор, улепшавајући свој текст, овде подразумевао провинцијску војску не дајући њеним припадницима етничко обележје.[26]

Долазак Франака на ово подручје донео је, с друге стране, ново посматрање истих прилика и, могло би се рећи, прецизније и јасније, идеологијом неоптерећено одређивање етникона на далматинском подручју које нам може помоћи да боље протумачимо и званичне цариградске ставове. И после Ахенског мира 812. остао је проблем разграничења у Далмацији између Франака и Византинаца. Зато је 817. године цар Лав V слао цару Лудвигу два посланства због уређења граница између различитих етничких група у Далмацији, која се поклапала са границом две државе. Ајнхардови Анали и Vita Hludovici imperatoris називају становнике ове области, по провинцији, Далматинима, али очигледну разлику која међу њима постоји не превиђају, па ове Далматине деле на Романе и Славе.[27] Романи су живели у „maritime civitate" и они су у разграничењу припали Грцима,[28] док су Словени у суседству приморских градова припали Францима. Три деценије касније, бенедик-

---

[23] В. *Ђурић*, Ромејски језик, 125, 133.

[24] DAI, 30/121; ВИИНЈ II, 26 и д. *Ферјанчић*, Далмација, 18, сматра да је до промене Романа у Ромеје дошло у најужем царевом кругу у Цариграду, управо из идеолошких разлога. Тако и *Рајковић*, Византијска Далмација, 225.

[25] DAI, 30/19, 23, 51. ВИИНЈ II, 28–29. В. *I. Goldstein*, Bizant na Jadranu, Zagreb 1992 (= *Goldstein*, Bizant), 85.

[26] В. преводе у DAI, 142, 143, и ВИИНЈ II, 28; на стр. 29 је било немогуће превести τῶν Δελματινῶν било како другачије осим „Далматинаца", што никако не значи да су Порфирогенитови Романи из 29. поглавља овде једноставно прекрштени у Далматинце, како то изгледа у *Goldstein*, Bizant, 85. В. такође ВИИНЈ II, 29, нап. 78 и 79. У првој се каже да се „становници Салоне" у 30. глави „нигде не називају Романи, већ Δελματινοί", што није потпуно прецизно, јер је за њих, као што је речено, употребљен облик οἱ Δελματίας.

[27] Einhardi Annales, MGH, I, Hannover 1826, 203; Thegani Vita Hludovici imperatoris, MGH, II, Hannover 1829, 621. Уп. *К. Јиричек*, Романи у градовима Далмације током средњег века, Зборник Константина Јиричека 2, Београд 1962 (= *Јиричек*, Романи), 52.

[28] Einharti, Vita caroli Magni, ed. *Ph. Jaffe* (et *W. Wattenbach*), Berlin 1876, 38. *Јиричек*, Романи, 52. За идеологију Византијског царства називање њених поданика Грцима има значај оспоравања права на коришћење универзалног назива Римљана. Без обзира на помало подругљиви призвук који прати термин *Грци* још из антике када је био супротстављен називу *Хелен*, на Западу у ово време царска идеологија није била толико развијена, па можда ни византијске „сверимске" претензије нису биле јасно схваћене. Ајнхард дели цркву на Римску и Грчку (Annales, 145), Франци закључују мир са Грцима (Annales, 196), али за византијског цара не каже

тинац Готшалк каже да Трпимир „ide u borbu protiv naroda Grka".[29] Питање да ли је Готшалк овом приликом мислио на становнике далматинских градова,[30] или је био толико конкретан и прецизан дајући опис експедиције византијске флоте под њеним заповедником,[31] што би му с друге стране дало пуно право да припаднике војске назове грчким народом мада би његов исказ тиме за нашу тему изгубио значај, није ни много релевантно. Још једно сведочанство истог Готшалка показује да је он, ипак, имао јасну представу о стању у Далмацији, како етничком, тако и правно-идеолошком. Он наводи као становнике Далмације „ljude Latine podvrgnute carstvu Grka (homines Latini Graecorum nihilhominis imperio subiecti)".[32] Па то је управо иста слика какву нам покушава приказати и Константин Порфирогенит, само што је у век старијем Готшалковом извештају добила други колорит. Ради се о разлици између етничке припадности и политичке, или, још прецизније, политичке и идеолошке припадности једне исте личности, па тако и једне исте групације. Очигледно је да се налазимо пред два различита критеријума када су у питању становници византијске Далмације. То је јасно и из извештаја бенедиктинца Готшалка и из Порфирогенитових вести у DAI. По етничком мерилу они су Латини — Романи, гледано политичко-теоријско-идеолошки — они су Грци — Ромеји. Када је у питању Готшалк, он са идеологијом нема проблема, већ једноставно предочава стање у провинцији. На мукама су се нашли Константин VII и његови сарадници. Како уклопити Романе у идеолошку јединственост Царства чији су поданици, без обзира на националну припадност, Ромеји? Успостављајући делове мозаика свесног идеолошког напора Константина VII, И. Ђурић је дошао до закључка да је цар ромејским језиком равноправно сматрао и грчки и латински, и самим тим би Ромеји морали бити, да се задржимо на нашим случајевима, и становници теме Далмације. Тиме је успостављен пар Ромеји–Романија, а никако не Романи–Романија.[33] Дакле, очигледно је да су Романи „уљези" у идеолошкој конструкцији Констан-

imperator Graecorum већ редовно користи ознаку de Constantinopoli (Annales, 190, 191, 203 et pass.). Сам Порфирогенит био је веома обазрив да тај термин не употреби, свестан његовог уског значења, далеког од идеолошких постулата и конструкција које је спроводио. Па ипак, вероватно опет повучен документом, он је пренесен и у DAI, додуше само на једном месту — у причи о Пелопонезу у посредном, узгредном спомену, DAI, 49/6. С друге стране, управо су далматински Романи представљали једини проблем у том смислу, са којим се цар сусрео, што ће се видети и по томе што није имао узора за употребу термина *Романи* у византијској историографији. Такође, да се термин *Грци* у етничком, националном, али и идеолошком смислу поткрадао византијским писцима, в. даље о Лаву VI.

[29] *L. Katić*, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Posebni otisak BIHAĆA, Zagreb 1932 (= *Katić*, Gottschalk), 8: „Cum enim Tripemirus, rex Sclavorum, iret contra gentem Graecorum et patricium eorum..." *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 132.

[30] Како мисле *Katić*, Gottschalk, 15, 16, и *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 132. Остаје сумња кога је Готшалк подразумевао под gens Graecorum, односно да ли би се gens у овом случају могло поистоветити са грчким λαός са значењем војска. У наставку своје приче о сукобу хрватског кнеза са овим Грцима он за Трпимирове трупе користи стандардни израз exercitus.

[31] *J. Ферлуга*, Време постанка теме Далмације, ЗФФБ 3 (1955) 64; *исти*, Управа, 60, 66.

[32] *Katić*, Gottschalk, 9; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 132.

[33] *Ђурић*, Ромејски језик, 125.

тина Порфирогенита. О томе сведоче и ауторови напори да ситуацију појасни, односно нагласи да су ти Романи у сваком случају и Ромеји, тј. цариградски поданици, као што се видело из примера 33. главе о Захумљанима.[34] Можда није на одмет и видети да је збрка око Романа толико збунила преписивача DAI из 1509. године, Крфљанина Антонија Епарха, да је Ираклију, за кога је у тексту речено само да је цар, преправио титулу додатком *Романа*, те је он постао цар Романа.[35] Да је помен Романа заиста једна од карактеристика DAI, јединствена појава у византијској историографији, и тиме директно зависна од извора, докумената и извештаја које су цар и његови сарадници имали, може се видети и по томе што се у једном савременом делу, такође под руководећим оком цара писца, компилацији која наставља Теофана, Романи не спомињу, чак ни када се ради о словенским племенима у залеђу која су отпала искључиво од „ромејске" власти.[36] Боље речено, у овим одломцима се становници византијске Далмације посебице и не спомињу. Осим података Теофановог Настављача који су посвећени отпадништву словенских племена (Скита!, како су овде скупно названи, чему нема ничег сличног у DAI), једино када се говори о неуспесима за владавине Михаила II аутор каже да је „πᾶσα ἡ Δαλματία τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀπέστη τότε βασιλείας, καὶ γεγόνασιν ἅπαντες ἰδυορυθμοί τε καὶ αὐτοκεφαλοί μέχρι τῆς τοῦ Βασιλείου τοῦ ἀοιδίμου βασιλείας"[37] не прецизирајући на колику се територију тачно мисли, односно на коју Далмацију, римску или византијску. Нити спомена било каквих Романа нема ни код једног од царевих интелектуалних штићеника — Јосифа Генесија, чије дело садржи, уосталом, и многе друге занимљиве особитости о којима ће бити речи касније.

Да се Порфирогенит налазио пред новим задатком укључивања Романа у ромејску историју, види се из неких података старих писаца. Уколико би цар, покушавајући да се обавести о Романима из својих докумената, узео да прегледа угледног Прокопија, видео би да су се Готи, много година после Диоклецијановог „пресељења становника из Рима", око Салоне борили са Ромејима.[38] С друге стране, уколико је Константин Порфирогенит бар и мало читао Прокопијеву историју готских ратова, било би му јасно колики је значај за провинцију Далмацију имала Салона. Она је била кључна тачка византијске одбране и готских напада у Далмацији, центар око кога су се водиле

[34] DAI, 33/3–6: Ὅτι ἡ τῶν Ζαχλούμων χώρα παρὰ τῶν Ῥωμαίων πρότερον ἐκρατεῖτο, Ῥωμάνων δή φημί, οὓς ἀπὸ Ῥώμης Διοκλιτιανὸς ὁ βασιλεὺς μετῴκισεν.

[35] DAI, 29. Занимљиво је, такође, да је исти копист Романе споменуте само на једном месту у 30. глави, у складу са тенденцијом читавог поглавља, једноставно преправио у Ромеје, како је и остало у свим издањима до Моравчиковог и Ценкинсовог.

[36] Theoph. Cont., 84/2–5, 288/17–289/2, 291/1–14; уп. ВИИНЈ II, 79–80.

[37] Theoph. Cont., 84/2–5. Ове вести нема у Византиским изворима за историју народа Југославије I, Београд 1955 (= ВИИНЈ I), ни у ВИИНЈ II.

[38] Procopii Caesarensis opera omnia, vol. II, De bellis libri V–VIII, ed. *J. Haury*, Leipzig 1963 (= Procopius), 34/2–9; уп. ВИИНЈ I, 31–32 (обр. *Ф. Баришић*); такође, *Јиричек*, Романи, 26, где је die Romanen преведено као „Романи".

најбројније и најжешће борбе. И често, само помињање Далмације код Прокопија прати и спомен Салоне.[39]

Читајући дела старих писаца могао је наићи и на податак да су се становници Сирмијума, грчевито се борећи са Аварима, и погледујући ка другој обали Саве, узалуд надали да ће им у помоћ стићи нека ромејска војска из Далмације.[40] Такође, могао би сазнати да је река која је представљала важну граничну линију одбране Царства од варвара, од Гота па надаље, била Сава, коју он у „далматинским" поглављима не спомиње, утврђујући као limes Дунав, иако очигледно за њу зна.[41]

Јасно је, дакле, да цар није упоређивао податке својих извора о Далмацији са старим историчарима који су писали о истим просторима, иако их је, наравно, познавао, и користио у DAI. Тако је у 29. глави, али не у причи о Далмацији, већ о Солдану, убачен мотив управо из Менандра Протектора, који говори о точку као симболу за променљивост људске среће.[42] Кад је Прокопије у питању, изгледа да није уопште користио његов текст о готским ратовима, иако је употребљавао онај о вандалским,[43] што је још један показатељ за начин којим је приступљено компилирању података о Далмацији. Такође, такав однос при састављању ових осам поглавља као да упућује на свесну жељу Порфирогенита да пружи податке у што тачнијем, огољенијем облику, не правећи од њих класичну историју, и чинећи само по неко објашњење где је то неопходно потребно.

Уопште, сва поглавља о Далмацији — најмање 32 и 34 која се разликују од осталих и по неспомињању Романа и Диоклецијана[44] — одају јаку обоје-

---

[39] Procopius, 38. В. само неке примере повезаности Далмације и Салоне, сама Салона помиње се још чешће: Procopius, 25/6–7; 32/25; 37/28; 84/20.

[40] The History of Menander The Guardsman, ed. *R. C. Blockley* (= Menander), 240/1–3: Ὅτι ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας πόλεμος Ῥωμαίοις καὶ Ἀβάροις συνεκροτήθη, μηδεμιᾶς δυνάμεως Ῥωμαϊκῆς κατὰ πρὸς Δαλματίᾳ γέφυραν ἐπιφανείσης, уп. ВИИНЈ I, 97 (*Б. Крекић*), где је ова реченица само препричана, и *Јиричек*, Романи, 28. Успут, ова Менандрова информација је само једна од многих које оповргавају став *Р. Новаковића*, Нека запажања, 16 и д., да је било немогуће очекивати да би војска из Далмације могла ићи чак до Дунава да стражари, због велике удаљености. У истом смислу Menander, 226/92–93, где се каже да је у помоћ Сирмијуму, у ранијим сукобима, једна војска слата кроз Илирик а друга кроз Далмацију. Додуше, Новаковићу је та „невероватност" послужила као доказ да је „граница" била на Цетини, не спомињући при том Саву.

[41] Спомиње се само на једном месту у DAI, када се говори о Турцима (Угрима) који живе и између Дунава и Саве, 40/20. За разлику од Менандра који Саву (218/26, 31, 36; 220/46, 75 et pass.) пише увек у акузативу — τὸν Σάον, што би сугерисало номинатив ὁ Σάος, код Порфирогенита је генитивни облик — τοῦ Σάβα. Порфирогенитов Дунав у главама 29–36 може се схватити не као Дунав у својој непрекинутој линији, већ као једна условно права линија коју чине Сава и Дунав. Потврда таквог схватања могла би се наћи управо у DAI, јер на овде наведеном месту Угри живе између Дунава и Саве а у 30/21–22 се каже да су Авари живели „иза Дунава" где су сад Угри. Међутим, у ВИИНЈ II, 10, нап. 6, каже се да је поменом Дунава јасно да је византијска власт допирала до те реке. Тако царев Дунав схвата и *Goldstein*, Bizant, 85.

[42] Menander, 66/227–234. У DAI, 128/123–126, в. о томе DAI, 340.

[43] Тако по приређивачима DAI, 340.

[44] То је последица специфичности извора за ова два поглавља, нарочито за 32, који су најмање далматински. В. *Максимовић*, 32. глава.

ност локалном, далматинском традицијом. То се не односи само на јединствен спомен Романа, којих нема у другим византијским изворима, већ и на неке друге особитости које собом носе изворни подаци потекли из Далмације. Кључна личност далматинске историје у DAI је цар Диоклецијан. Осим што је преселио Римљане са породицама и населио их у Далмацији,[45] цар Диоклецијан је основао Сплит и у њему подигао своју палату,[46] такође Салону[47] (у њој и хиподром и палату!)[48] и Дукљу.[49] Да је личност овога цара оставила најјачи утисак на компилатора изворних предложака, толико да практично историја (римске) Далмације почиње њиме, односно његовим симболичним гестом којим је Римљане довео на супротну јадранску обалу, јасно је из самог почетка овог сегмента DAI. Сав значај ове провинције потиче фактички из Диоклецијанове љубави према њој, због чега је и палату у њој сазидао, и толико се бринуо о њеном уређењу.[50] Овај цар је остао усађен у дубоке слојеве историјске свести становника византијске Далмације и, као један од основних појмова и доказа традиције и значаја саме земље, његова историјска личност је све више облагана слојевима митолошких наноса који су се увећавали са новим нараштајима. Ћудљивост и неправилан ток историјске свести обликовао је и цара Диоклецијана у свести потомака његових некадашњих поданика. Ни сећање на свирепа мучења цара Диоклецијана, које је прилично равнодушно изречено,[51] није могло умањити провинцијски понос житеља земље која је у тим тренуцима трпела нападе различитих племена, а коју је цар „много волео".[52]

Да, ипак, историјско памћење није потпуно ишчилело у општевизантијској традицији која није претрпела регионалну обраду (која је у Далмацији довела до тога да је Диоклецијан постао готово „наш [sc. далматински] цар"), показује место из другог дела које је саставио Константин Порфирогенит. Реч је о, за време у коме је настала, поприлично неактуелној компилацији под именом Περὶ τῶν θεμάτων.[53] Далмације као теме у њој ни нема, што је објашњено њеном припадношћу Италији.[54] Међутим, да је Диоклецијан заи-

[45] DAI, 29/4–5; 31/12; 33/4–5; 35/4; 36/4–5.

[46] DAI, 29/8; 29/238; 30/15, 16.

[47] DAI, 30/14–15.

[48] DAI, 31/27–30.

[49] DAI, 29/11–14; 35/9–11.

[50] DAI, 29/3; ВИИНЈ II, 9: „Цар Диоклецијан је много волео земљу Далмацију..."; о царевим бригама око уређивања палате, 29/237 и д.; ВИИНЈ II, 22.

[51] DAI, 136, 29/243–245. ВИИНЈ II, 22.

[52] В. Commentary, 124. Коментаришући појаву да се у 31. глави (зашто само у њој?) становници теме Далмације називају Романи да би се направила разлика од Ромеја, односно од „становника Царства који говоре грчки уопште", Ф. Дворник примећује да је Диоклецијанова улога пренаглашена али да то показује његов значај у сећању „Далматинаца", као и то да су „Латини" из обалских градова били врло свесни својих веза са античким Римом. Цар Диоклецијан помиње се три пута и у последњој, 53. глави (о њеној специфичности в. Commentary, Општи увод, 2. и д., као и 205) али без икаквих специфичних одлика.

[53] De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1955 (= De them.).

[54] De them., 94/35–36: Ἡ Δαλματία τῆς Ἰταλίας ἐστὶ χώρα.

ста обележио ову провинцију посведочено је и овде, само што размишљања састављача вести о Диоклецијану у ова два списа нису имала додирних тачака. Овде се наиме каже да је из те земље Далмације поникао ὁ πάντων ἀνθρώπων ἀνοσιώτατος καὶ ἀσεβέστατος βασιλεύς Διοκλιτιανός. Да би ствар била запетљанија, и творац вести из De thematibus је имао на располагању неке локалне податке пошто зна да је у Диоклецијановом завичају који се назива Салона (земља а не град!) вода питка и слађа од свих других вода, „као што причају они што су је пробали".[55]

Време и околина Константина Порфирогенита развили су, као специфични облик зрелог византијског „хуманизма",[56] максималистичку царску идеологију, у којој су сва стварна оштећења која је Царство претрпело у догађајима током векова уклоњена и избрисана. Као један вид универзализма Порфирогенитове интелектуалне елите јавља се ромејски језик под којим се подразумевају и грчки и латински.[57] Да је у обликовање такве језичке „догме" уложен свестан напор, и да цар није био преварен подацима из Далмације и збуњујућим сличностима и разликама између Романа и Ромеја, види се и по разлици коју су многи аутори недвосмислено учинили пре тога, као већ помињани, и у Порфирогенитовом кругу читани, Прокопије и Менандар. Прокопије наводи у свом грчком тексту Сибилино пророчанство на латинском, али пошто није сигуран да су његови читаоци разумели шта значи Mundus и игру речи из које се сазнаје смисао, додаје да то τῇ Λατίνων φωνῇ значи и κόσμος, осим што је и име византијског војсковође.[58] И Менандру се чинило потребним да, с обзиром на знање латинског у Византији краја VI века, објасни да се писма византијских и персијских владара називају τῇ Λατίνων διαλέκτῳ σάκρας.[59]

И време много ближе настанку DAI показује велику неуједначеност у терминима. Ако се погледа увод Прохирона, закона Порфирогенитовог деде Василија I, видеће се да је он дао да се одредбе на ромејском (римском) језику преведу/прераде на грчки језик — τῶν δὲ ῥωμαϊκῶν λέξεων τὴν συνθήκην εἰς τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν μετεποιήσαμεν.[60] Да је постојало велико осећање практичне различитости Грка и њиховог језика од Римљана посведочено је на више места у Тактици Порфирогенитовог оца цара Лава VI. Ако се дистинкција између Хелена и Римљана, односно „нас" и Римљана из додатка може тумачити упоређивањем војски старих Македонаца, Хелена и Римљана,[61] онда је на

[55] Ibid., 94/38–39. Теофан кудећи Константина V каже за њега да је био лош али ипак — οὐχ ἧττον Διοκλητιανοῦ, Theophanis Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Leipzig 1885, 448.

[56] В., с друге стране, неприхватање могућности да се хуманизам повеже са духовним животом Византије, *C. Mango*, Byzantinism and Romantic Hellenism, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXVIII (London 1965) (= VR, Byzantium an its Image, London 1984, I).

[57] *A. Toynbee*, Constantine Porphyrogenitus and His World, London 1973 (= *Toynbee*, Porphyrogenitus) 552, који каже да је латински још увек називан ромејским језиком; *Ђурић*, Ромејски језик, на више места.

[58] Procopius, 33–34.

[59] Menander, 62/163.

[60] Jus Graeco-Romanorum II, ed. *J.* et. *P. Zepos*, Athenis 1931, 116.

[61] Tactica Leonis, PG, 107, 1097 (= Tactica).

неким другим местима разлика одраз стања које није прерађивано да би се уклопило у идеолошке премисе. Тако цар Лав, описујући свој труд при састављању једног овако преко потребног дела, каже да је: Ὅθεν ταύτας παλαιὰς τῆς τακτικῆς πολλάκις Ἑλληνικὰς μὲν ἐσαφηνίσαμεν λέξεις, Ῥωμαϊκὰς δὲ διηρμηνεύσαμεν.[62] Разлика у нијанси значења између ових термина је очигледна и тачна за конкретне случајеве, али није неопходно инсистирати на њој, јер за идеолошку „неопрезност" Лава VI (гледано из половине десетог века) имамо још упечатљивији пример. Наиме, многохваљени цар Василије учинио је много за обнову моћи Царства, па је тако уредио односе и са Словенима. Он их је одучио од старих обичаја, почаствовао светим крштењем, подвргао их владавини „на ромејски начин", и „погрчио их" — καὶ Γραικώσας.[63] Колико се нијанси крије у овом глаголу, и да ли је он повезан и са црквеном политиком Василија I или се односи на увођење Словена у византијски политички систем, немогуће је утврдити са сигурношћу. Оно што је значајно јесте да се ни у Лавовој Тактици, без обзира на које се тачно Словене мисли,[64] као ни код Теофановог Настављача не срећу Романи, односно становници далматинске обале. Ту су једино Словени, који су, тек да се покаже како Лаву VI византијска идеологија није била потпуно страна, „више волели да пропадну под архонтима свог рода него да служе Ромејима и да буду под њиховим законима".[65] Наравно, служење Ромејима било је много боље него подложност варварским вођама, па макар они били и из истог рода, па их је зато човекољубиви цар Василије, угледајући се, као што је ред, на јединог правог човекољупца, „ослободио од служења својим архонтима".[66]

Учесник у универзалистичкој идеологији био је и један од „кандидата" за ауторство прве четири књиге Теофановог Настављача, припадник кру-

---

[62] Ibid., 676.

[63] Ibid., 969, глава 101. У Софоклеовом речнику (*E. A. Sophocles*, Greek Lexicon of Roman and Byzantine Periods, London 1914), 338, налази се глагол γραικόω са значењем to make Greek, to convert into Greek, и као једина његова потврда наводи се управо ово место из Лавове Тактике (додуше са погрешним позивањем на главу 102) и са оградом, која се и нама намеће — if the reading is sound. В. и *Toynbee*, Porphyrogenitus, 98, где је превод „Graecized", *D. Obolensky*, The Byzantine Commonwealth, London 1974² (= *Obolensky*, Commonwealth), 113, „having made Greeks of them". И отац Константина Порфирогенита на овом месту, дакле, разликује етничку припадност од политичке, јер су Словени стављени под „ромејски" начин власти, а погрчени су. Таквом дистинкцијом Лава VI само је још јаче наглашено инсистирање на ромејству његовог сина.

[64] Осамнаеста глава Лавове Тактике доноси многе податке о Словенима, дајући у кратким цртама преглед њихове „историје" од преласка Дунава и ступања под „ромејску власт", па до покрштавања за време Василија I, све то праћено детаљима о изгледу, нарави и обичајима Словена. Већина ових података је преузета из Маврикијевог Стратегикона и односи се на време када су Словени живели на левој обали Дунава и пре него што је највећи део прешао на Балкан, уп. Das Strategicon des Maurikios, ed. *G. T. Dennis*, Wien 1981, 370/47 sq. Ипак, у овој глави Лавове Тактике се налази доста занимљивих података, који су у складу са знањима која имамо из DAI. Они нису употребљени у детаљној студији — *Б. Ферјанчић*, Василије I и обнова византијске власти, ЗРВИ 36 (1997) 9–29.

[65] Tactica, 968.

[66] Ibid., 969.

жока окупљеног око Константина VII, Теодор Дафнопат.[67] Дух времена у коме је састављао писма упућена Симеону у име Романа Лакапина, оличен у јачању идеологије Царства која је своје упориште у том тренутку имала више у духовном полету него у стварном ширењу ромејске власти, очитује се и у њима. Комбинујући начелну непопустљивост и спремност на уступке на које је Царство било принуђено, Дафнопат је вешто провлачио идеологију јединог хришћанског царства. Управо као што је Царство изгубило Далмацију због „млитавости и неспособности" (νωθρότητα καὶ ἀφέλεια)[68] некадашњих царева а нарочито Михаила II, и то никад није прежалило већ је чекало прилику да поново доведе одбегле провинције под свој „благи јарам", тако је било и са градовима које је Симеон отео и дрзнуо се да их сматра својима. Међутим, Ромеји се нису навикли на њихову „окупацију" нити су то заборавили. И „цареви који су тада то допустили" су због тога, по Дафнопатовим речима, „не мало кућени".[69]

Спровођење идеје римске clementia, која је у похришћаљеној Византији постала φιλανθρωπία, као типичног царевог начина деловања, и његове највеће врлине, среће се често у делима овог времена.[70] Сви царски поступци су вођени њом, па тако и покрштавање нехришћана. Цар мора нарочито бринути о добробити не само свог народа, односно Ромеја, према којима су сва дела доброчинства, већ и о осталим хришћанима, посебно ако су истоверни. Као једна врста заједничког старатеља над хришћанском екуменом, он стоји под народима који су поређани у хијерархијску пирамиду.[71] Што ближе врху, ближе су и, теоретски, благој царевој руци, чија је одговорност за њих тада све већа. Гледајући из Цариграда, Бугари су били управо у том положају. Сам Порфирогенит, кога је свест о ромејској величини довела до тога да неке народе осмотри са толико презира да је од модерне историографије чак оптужен за „расистичке" ставове,[72] умањујући уступак Романа Лакапина Бугари-

[67] Међутим, и овај аутор писама Романа Лакапина упућених бугарском цару Симеону још увек представља само несигурну претпоставку, в. *Krumbacher*, Geschichte, 264–265; *Hunger*, Litteratur, 340. Théodore Daphnopatès, Correspondance, edd. *J. Darrouzès*, *L. G. Westerink*, Paris 1978 (= Daphnopatès, Correspondance), 6 sq.

[68] DAI, 29/59.

[69] Daphnopatès, Correspondance, 65/122–124.

[70] В. нпр. увод у Тактику Лава VI, Tactica, 673 sq., где је и посао састављања војног приручника вођен пре свега због бриге за мир и срећу поданика, јер се цар ражалости и над несрећом само једног човека, а колико га онда више боле страдања миријада... Слично томе обрасцу и Vita Caroli, 48, где Ајнхард, размећући се као и у другим случајевима знањем грчког, каже да доброчинства која је Карло чинио сиромашнима „Graeci elemosinam vocant"; уп. и *H. Ahrweiler*, L'Idéologie, 53, n. 2.

[71] Уз поменуту расправу Г. Острогорског, в. и Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8 (1939) 41–61 (= СД 5, 238–263). В. и зборник La nozione di „Romano" tra cittadinanza e universalità, Da Roma alla terza Roma, Documenti e studi II, Napoli 1984, нарочито *D. A. Zakythinos*, Continuité de l'Empire romain à Constantinople 330–1453, 231–247. Такође, *Ahrweiler*, L'idéologie, pass.

[72] *Ahrweiler*, L'Idéologie, 51. Слично и *Obolensky*, Commonwealth, 158, који Порфирогенита убраја у „расне пуристе у Константинопољу".

ма удајом унуке, каже за њих да су они „хришћани и са нама истоверни“.[73] Уопште, Бугари су заузимали специфичан положај у очима Византинаца.[74] Први балкански сусед који је организовао своју државу, својим коначним прихватањем цариградског хришћанства, где улога Василија I није без значаја за посматраче прилика са Босфора, стекао је положај сличан оном који су стари Македонци имали у очима Атињана, тако да је његов вођа — без обзира на ромејску крв коју је пролио — зван у Цариграду semigrecus.[75] Одатле потиче и схватање Византинаца да је ратовање са Бугарима несвета ствар јер се пролива „хришћанска крв“, као и савети како да до тога не дође.[76]

И управо овај став послужиће нам као спона за упоређивање дела Константина Порфирогенита, пре свега Теофановог Настављача и DAI, са списом једног учењака из „унутрашњег круга“ самог цара — Јосифа Генесија. Он, додуше, није делио савете царевима како да се односе према Бугарима, али је пишући своје четири књиге о царевима — начин који је у складу са новим утицајима у византијској историографији — нагласио како је Михаило II одбио бугарску помоћ за време Томиног устанка јер је био брижан да не пролива хришћанску крв.[77] Писац друге књиге Теофановог Настављача, о Михаилу II, знао је да је овај цар одбио бугарску помоћ против Томе, али он додаје, не без злобе, да не зна да ли је овај то учинио зато што се стварно бринуо и смиловао својим истородницима, или зато што је штедео паре.[78] Када упоредимо како је оснивач аморијске династије приказан код цара Порфирогенита а како код Јосифа Генесија, може се видети колику су „антиаморијску“ прераду морали претрпети подаци да би били уврштени у дела која су била под директним надзором Константина VII.

У DAI је владавина Михаила II описана као најнижа тачка византијског утицаја у Далмацији. Тада су се обалски градови и племена у залеђу осамосталили од било какве зависности од Византије, а то се све десило због

---

[73] DAI, 13/160–161.

[74] Ромеји су после Симеонове смрти живели са Бугарима у „заједници братске љубави и слоге“, бар по орацији Теодора Дафнопата која је требала да прослави мир склопљен 927, *R. J. H. Jenkins*, The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates, Polychronion. Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966 (287–304), 289 (= *Jenkins*, The Peace). Уп. потпуна издања овог говора: *А. Сшавриду-Зафрака*, Ὁ Ἀνώνυμος λόγος „Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει“, BYZANTINA 8 (1976) 343–407; *I. Dujčev*, On the Treaty of 927 with the Bulgars, DOP 32 (1978) 219–295 (= Medioevo Bizantino-Slavo, IV-2, Sofija 1996, XLII); *Obolensky*, Commonwealth, 118, 159. *Ahrweiler*, L'idéologie, 52–53.

[75] Liudprandi Antapodosis, 87/21–22.

[76] Tactica, 956. В. такође писма патријарха Николе I, Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters, edd. *R. J. H. Jenkins — L. G. Westerink*, Washington D. C. 1973. Као последицу оваквог, специфичног, идеолошког становишта према Бугарима, могуће је тумачити и то што Дафнопат за Симеонове поступке најрадије бира реч ἀποστασία, *Jenkins*, The Peace, 291. Тако Јован Скилица карактерише и каснију Самуилову побуну, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiae, ed. *H. Thurn*, Berlin 1973, 256/80, 328/58.

[77] Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor, edd. *A. Lesmueller-Werner* et *I. Thurn*, Berlin — New York 1978 (= Genesius), 29.

[78] Theoph. Cont., 64.

„млитавости и неспособности тадашњих царева, а нарочито за Михаила Муцавог из Аморија".[79] Та „млитавост и неспособност" провлачиће се кроз читаву причу о Далмацији у DAI, као симбол свега што се у тој провинцији дешавало за време Аморијаца, од којих је најгори био оснивач династије. Подстакнут толико наглашеном негативном карактеристиком Михаила II, док о његовом унуку у далматинским поглављима, примера ради, нема ни помена, и комбинујући западне изворе, Ј. Ферлуга је дошао до закључка да је у његово време, вероватно због приморaности цара да брани свој тек освојен трон, заиста смањена византијска активност у Далмацији. Михаило II је једино настојао да се одлуке Ахенског мира „како-тако одрже", не постављајући никакве веће захтеве.[80] Како је овог „млитавог и неспособног" владара описао Генесије а како Теофанов Настављач? Осим што се бринуо да не пролива хришћанску крв, Михаило II је својим великим трудом одбранио острва која би иначе сва потпала под власт Агарена: Καὶ δὴ ἔκτοτε κατακεκράτηντο ἂν παρ' Ἀγαρηνῶν αἱ νῆσοι, εἰ μὴ Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀμορίου ἔσχεν φιλονεικότερον ἐλευθεριάσειν αὐτάς.[81] То је само најдрастичнији пример начина на који је код Генесија описан оснивач династије из Аморија, а који је довео до питања не само о изворима које је користио већ и о томе колико је Константин Порфирогенит, као наручилац дела, могао бити задовољан.[82] У складу са особинама поглавља о Михаилу II је и Генесијево ћутање о Далмацији за време његове владавине. А реч је о два дела чији су ствараоци потицали из истог интелектуалног и политичког окружења. Теофанов Настављач, односно писац његове друге књиге посвећене Михаилу II, изградио је сасвим различит однос према овом цару. И пре описа његове владавине, већ само Михаилово порекло и карактер довољно говоре какав је став аутор имао према њему: он је потицао из Амориона у коме цветају јереси, које је и сам прихватио;[83] учинио је зло свом првом добротворитељу Вардану и другом Лаву, који му је и сина крстио;[84] био је јеретик, изругивао се слављењу светих празника, и, сла-

[79] DAI, 29/58–66; ВИИНЈ II, 14.

[80] *Ферлуга*, Управа, 63. Ту је такође речено да су односи Цариграда и царске Далмације били тешњи до почетка његове владе.

[81] Genesius, 34.

[82] *F. Barišić*, Génésios et le Continuateur de Théophane, Byz. 28 (1959) 119–133; *исти*, Les sources de Génésios et le Continuateur de Théophane pour l'histoire de Michel II (820–829), Byz. 28 (1961) 257–271. Издавачи Генесија (Genesius, XII) с правом одбијају као неосновану претпоставку да је Порфирогенит дао да се напише наставак Теофанове хронике пошто је био незадовољан Генесијевим делом, али је цар ипак могао имати замерке на податке и начин како их је Генесије пренео, нпр. он именује Василија I као убицу Михаила III (Genesius, 80/81–83) — наравно, приморaног опасношћу по сопствени живот. Код Теофановог Настављача Василије се више не спомиње као убица (нарочито уп. Vita Basilii, Theoph. Cont., 245). Ипак, мора се бити опрезан код оваквих потпуних домишљања јер се и код самог Порфирогенита, у додатку првој књизи De cer., 457, Михаило III помиње као христољубиви господар, а и његови отац и деда се наводе без икаквих лоших епитета. Уп. и *А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 3. „Книга царей" и „Жизнеописание Василия", ВВ 21 (1962) 95–118.

[83] Theoph. Cont., 42.

[84] Ibid., 46.

бо образован, презирао грчко образовање;[85] муцао у говору,[86] и био нечаснији чак и од ћопавог варварина и бунтовника какав је био Тома.[87] Какви су могли бити резултати владавине таквог цара, није тешко претпоставити. Не улазећи у стилску разлику између Јосифа Генесија и, с друге стране, прве четири књиге Теофановог Настављача, Vita Basilii и DAI, које су, иако и саме међусобно различите, ипак писане упечатљиво једноставнијим језиком,[88] потпуно несугласје неких њихових података мора се тумачити различитим изворима и намерама аутора. Чини се да Генесије није познавао никакве изворне податке о Далмацији, чак ни о тамошњој активности Василија I. То понешто говори о карактеру тих извора, који изгледа нису били лако доступни или јавно познати, већ су чинили део царске архиве.[89] Осим тога, непомињање Романа у осталим делима ове епохе, такође надгледаним од стране Константина VII, још једном издваја DAI као спис специфичне намене, чији су извори дошли до нас једва нешто мало прерађени половином десетог века.

Да су, с друге стране, стари писци чија је дела Константин Порфирогенит прикупио имали утицаја на обогаћивање књижевног стваралаштва ове епохе,[90] види се по томе што се и сам цар угледао на њих. Тако је Живот Василија I писан по угледу на касноантичке и хеленистичке енкомионе и Плутархове животописе, где је оснивачу македонске династије намењена улога Августа. Трагови утицаја писаца чије је дело до нас дошло само у изводима који су направљени по заповести самог Порфирогенита — Николе из Дамаска, писца биографије „првог Цезара“, тј. Октавијана Августа — могу се наћи у царевом приказу живота његовог деде.[91]

---

[85] Ibid., 48, 49.

[86] Ibid., 52.

[87] Ibid., 53.

[88] В. наглашавање Порфирогенита да ће писати обичним језиком — каквим се говори у DAI, 1/10–15. Уп. *Lemerle*, Humanisme, 276, 278.

[89] О начину на који је Константин Порфирогенит прикупљао податке говори увод у расправу о ратној вештини која је додата првој књизи De cer., 455 и д. Ту се каже да није нашао ниједан такав спис у палати, па је тек после тражења по читавом царству успео да дође до једног у Сигријановом манастиру који је писао магистар Лав Катакилас, сада монах. Занимљиви су и термини које употребљава за необразовање и лошу писменост магистра Лава: он је био μουσικῆς Ἑλληνικῆς ἀμέτοχος πολλὰ βάρβαρά τε καὶ σόλοικα καὶ ἀσυνταξίας ἡ τούτου συγγραφὴ περιεῖχεν. В. и *Lemerle*, Humanisme, 273; уп. *J. Darrouzès*, Epistoliers byzantins du Xᵉ siècle, Paris 1960 (= *Darrouzès*, Epistoliers), VIII: 1/12–13, 3/5–6, 5/15–17, 7/1 и д., где сам Порфирогенит за своју необразованост користи дословно исте термине, βάρβαρος и σόλοικος, који се понављају из писма у писмо.

[90] О карактеристици историографије X века, новом приступу посматрању историјских збивања, и разлици у односу на претходну епоху, осим општих прегледа, в. *А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 1. О составе так называемой хроники Продолжателя Феофана, ВВ 19 (1961) 76–96; *исти*, Из истории византийской хронографии X в. 2. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, ВВ 20 (1961) 106–129; 127.

[91] В. Excerpta de insidiis, ed. *C. de Boor*, Berlin 1905, 33–58, Excerpta de virtutibus et vitiis, ed. *T. Büttner-Wobst*, Berlin 1906, 353–361. *R. J. H. Jenkins*, The Classical Background of the Scriptores Post Theophanem, DOP 8 (1954) 13–30 (= VR, *R. J. H. Jenkins*, Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries, London 1970, IV). Исти аутор је, тумачећи портрет Михаила III у

Константин VII допринео је да се корпус извора увећа, овековечивши тако нека документа за која није неумесно помислити да су била предвиђена само за очи високих царских достојанственика. С друге стране, овај цар „грчког царства", како би то рекао, не без ироније историје, први модерни истраживач овог доба,[92] био је препоносан на своју ученост. Он је могао дозволити себи, управо још једном истичући своје образовање познавањем правила епистолографије,[93] да се у писмима свом пријатељу Теодору — епископу Кизика, непрестано жали на своје необразовање, „које није скривено и тешко приметно, већ очигледно и јасно".

Vlada Stanković

IDEOLOGICAL TENETS OF CONSTANTINE PORPHYROGENITUS AND THE DALMATIAN ROMANS

Composing instructions for his son Romanos, known as *De Administrando Imperio*, Constantine Porphyrogenitus noted down some specific information about Dalmatia and its inhabitants. They were referred to as Romans (Ῥωμάνοι). The author was faced with the task of incorporating these Romans, for whom he claimed that they had been moved from Rome by Diocletian, into the Byzantine theory according to which all subjects, regardless of their nationality, were *Romaioi* (Ῥωμαῖοι). The problem facing him was even larger since old Byzantine writers, speaking of the same population and the same region, made exclusive mention of *Romaioi*. Obviously not knowing that this ethnonym was of the Latin provenance, he was forced to identify the Romans with the *Romaioi* on the ideological level. Thus, a distinction was made between the ethnic affiliation according to which they are Romans (in the same manner as they are Latins in western sources) and the political affiliation to the Byzantine universalistic empire, according to which they are *Romaioi* (Greeks in the west). The Byzantine ideology which experienced great ascent in the time of Porphyrogenitus had its linguistic

---

Порфирогенитовим делима дошао, другим путем, до истог закључка — да је Василије I „био" Октавијан Август, из јасних идеолошких разлога, пошто је Михаило III приказан по угледу на Марка Антонија, *R. J. H. Jenkins*, Constantine VII's Portrait of Michael III, Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Académie Royale de Belgique, 5e serie XXIV (1948) 71–77 (= VR, *R. J. H. Jenkins*, Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries, London 1970, 1). Сам Василије I је у Тактици свог сина, уза све своје заслуге, само πατὴρ καὶ Ῥωμαίων αὐτοκράτορ, Tactica, 969.

[92] *A. Rambaud*, L'Empire grec au Xe siècle, Paris 1870.

[93] *Darrouzès*, Epistoliers, 60; VIII: писма 1, 3, 5, 7. *Hunger*, Litteratur, 206–207, 214–233.

component. Constantine VII consistently considered both Latin and Greek to be one "Roman" language, while his grandfather Basil I and father Leo VI made a clear distinction between these two languages, designating only Latin as "Roman".

In addition, the local Dalmatian tradition preserves a good memory of the Emperor Diocletian which was transferred into DAI, contrary to the manner he was remembered in the rest of the Byzantine state and in the Christian world, even in the work *De thematibus* by Constantine VII himself.

As the patron of great literary creations and scholarly achievements, Porphyrogenitus gathered around himself a circle of learned men who shared many views. Thus, despite wars and the pronounced patronizing attitude, the Emperor and Theodore Daphnopates viewed their neighbours Bulgarians as Christian brothers of the same origin. In that, they continued the Byzantine tradition, for the *Tactica* of Leo VI also advocates the same standpoint that waging wars with Bulgarians and shedding Christian blood ought to be avoided. Nevertheless, some different views also existed among the Constantinopolitan intellectual elite. One of the members of Porphyrogenitus' inner circle, Joseph Genesios, described Michael II the Amorian in his history of the emperors as the Emperor because of whom the Agarens did not conquer all islands. He also claimed that the Empire was well governed in the epoch of Michael and Theodora, and pointed to Basil I as the murderer of Michael III. In the works which were under much stricter supervision of Constantine Porphyrogenitus, e. g. DAI and Theophanes Continuatus, the founder of the Amorian dynasty is depicted in the worst possible light, and, naturally, in connection with the murder of Michael III the founder of the new, Macedonian, dynasty is not mentioned any more. Returning to DAI and the data about Dalmatia, it is significant that neither the Romans, nor inhabitants of the Byzantine theme of Dalmatia, are referred to in Theophanes Continuatus (not even in Porphyrogenitus' biography of his grandfather), neither are they mentioned by Joseph Genesios, which points to the specific character of documents for the compilation of this work.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 877.3-94.073:807.73-31

ALEKSANDAR LOMA

SERBISCHES UND KROATISCHES SPRACHGUT BEI KONSTANTIN PORPHYROGENNETOS

Alle durch Porphyrogennetos überlieferten serbischen und kroatischen Appellativa, Personen-, Stammes- und Ortsnamen werden betrachtet, vor allem vom sprachgeschichtlichen Standpunkt aus, jedoch unter Berücksichtigung der außensprachlichen Relevanz der Befunde für die ethnogenetischen, kulturgeschichtlichen und historisch-geographischen Fragen.

1. Gegenstand und Ziel der Arbeit

1.0. Das Werk De administrando imperio des Kaisers Konstantin Porphyrogennetos stellt nicht nur eine der wichtigsten Quellen für die politische und ethnische Geschichte seiner Zeit, der Mitte des zehnten Jahrhunderts, dar, sondern hat daneben auch eine kulturhistorische und, nicht zuletzt, sprachgeschichtliche Relevanz, insofern es im beträchtlichen Maß fremdsprachiges, darunter slavisches Wort- und Namenmaterial enthält. Von verschiedenen Standpunkten an wurde diese Quelle in der modernen Forschung vielfach genutzt und betrachtet. Was die serbische und kroatische Geschitsschreibung betrifft, hat man diese Schrift in den letzten fünfzig Jahren zum Gegenstand mehrerer ernster Betrachtungen gemacht, unter denen das bislang maßgebende Kommentar aus dem Feder Božidar FERJANČIĆs (1959), dessen wir hier pietätvoll gedenken, den Ehrenplatz einnimmt.[1] Dagegen blieb die Sprachforschung an diesen Anstrengungen im Großen und Ganzen schon lange unbeteiligt, und zwar seit dem Erscheinen, im dritten Jahrzente des ablaufenden Jahrhunderts, von zwei sonst für ihre Zeit musterhaften Aufsätzen SKOKs (1927, 1928). Inzwischen hat die Entwicklung der slavischen Onomastik nach dem zweiten Weltkrieg es ermöglicht, auch dieses wichtige Stück der Nebenüberlieferung besser auszuwerten. Man verfügt heute über ein genaueres Bild der slavischen Namengebung gegen die Wende des ersten christlichen Jahrtausends, so daß wir uns beim Entziffern von Porphyrogennetos' Belegen leichter zwischen verschiedenen Möglichkeiten entscheiden können und jene bevorzugen, die sich in diesen jetzt schärfer umrissenen Rahmen einfügen, sei es als

[1] Als Ergänzung dazu kann eine sehr informative Übersicht über die neuere Forschung dienen, die der Altmeister kurz vor seinem Tode verfaßte (FERJANČIĆ 1996).

anderswo belegte Namenformen oder mindestens als typologisch plausible Prägungen. So unternahm ich es, von Skoks Ergebnissen ausgehend, sie durch die Befunde späterer Forschung, einschließlich meiner eigenen, zu korrigieren und zu ergänzen, um damit in den beiden Richtungen, in denen sich die Namenkunde geltend macht, als Abzweigung der Sprachwissenschaft und als historische Hilfswissenschaft, einen Schritt weiter zu machen. Einerseits werden mehrere Fragen der serbokroatischen Sprachgeschichte sich plausibler beantworten oder mindestens präziser stellen lassen, andererseits wird man nicht nur die Namen einiger historischen Persönlichkeiten richtiger schreiben und lesen, sondern auch Grenzen einzelner Gebiete anhand der neuen Ubizierungen von Ortsnamen genauer ziehen können.

1.1. „Slavisch", „Serbisch", „Kroatisch"

Porphyrogennetos — bzw. seine Quellen — machen keinen Unterschied zwischen den damaligen slavischen Dialekten; für sie besteht nur éine slavische Sprache, die in Südrußland und in Dalmatien mit dem gleichen Namen bezeichnet wird; so werden die slavischen Namen der Dniepr-Schwellen mit dem Adverb Σκλαβηνιστί „auf slavisch" von jenen „russischen", d.h. altschwedischen, unterschieden, während in jenem Teil des Werkes, wo über die Serben und Kroaten die Rede ist, die Ausdrücke „slavische Sprache" (κατὰ τὴν τῶν Σκλάβων γλῶσσαν) im 29. Kapitel, und sonst „slavischer Dialekt" (τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ 31, 34 bis; 36; παρὰ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ 33) verwendet worden sind. Es ist ja eine Frage, ob etwa diese Ausdrucksweise auf eine südostslavische Quelle zurückgeht, auf die sich die griechischen Verfasser der einzelnen Abschnitte bei ihrer Deutung der westsüdslavischen, und sogar der ostslavischen Namen stützten, worauf etwa die Lautformen (Βουσε)γραδέ und nicht *(Βουσε)γοροδέ < ursl. **gordě* Lok., °πραχ und nicht °ποροχ < ursl. **porgъ* in den „slavischen" Namen der Dniepr-Schwellen hinweisen (STRUMIŃSKI 1996, 139 f., BAGRJANORODNYJ 319 ff.); den Namen „Slaven" in seinem engeren Sinne trugen bekanntlich u.a. die in Griechenland angesiedelten Slaven, daher die Bezeichnung *ęzykъ slověnьskyj* für die von Kyrillos auf dem Grund ihrer Mundart ausgebaute „altkirchenslavische" Schriftsprache, die später der allgemeinen Verbreitung des Namens *Slověne* beitrug. Die Namen „Serben" und „Kroaten" selbst haben für den Purpurgeborenen keinen linguistischen Inhalt; sie sind bloß Stammesbezeichnungen, was u.a. aus den Stellen klar hervorgeht, wo er über die nördliche Abstammung der beiden Völker und ihrer einzelnen Abzweigungen spricht. Nie ist bei ihm von einer „serbischen" oder „kroatischen" Sprache die Rede, und wenn man seinem Werk eine Reihe Personnen- und Ortsnamen entnehmen kann, die als „serbisch" bzw. „kroatisch" bezeichnet werden dürfen, so ist es nur im Sinne, daß im Text von den Angehörigen der serbischen bzw. kroatischen Fürstenhäuser bzw. von den Ortschaften die Rede ist, die innerhalb der jeweiligen serbischen oder kroatischen Grenzen liegen, wobei Stammes- oder Staats-, kaum Sprachgrenzen gemeint sind. Da die beiden, die Kroaten sowie die Serben, schon seit langem den Weg betreten hatten, der sie über die immer festeren Stammesbünde von Stämmen zu Völkern und zur Ausbildung ihrer mittelalterlichen Staate führte, wird mancher von Porphyrogen-

netos den einen oder den anderen zugeschriebener Name in keiner unmittelbaren Beziehung zu dem ursprünglichen Kroaten- bzw. Serbentum stehen.

1.2. „Westsüdslavisch", „Serbokroatisch"

Unserer Quelle folgend, werden wir die Adjektive „serbisch" und „kroatisch" nur in der Bedeutung einer teritoriellen oder ethnischen, eventuell staatlichen, aber keiner sprachlichen Zugehörigkeit gebrauchen, und uns dafür mit der allgemeinen und neutralen Bezeichnung als „slavisch", eventuell „südslavisch" oder „westsüdslavisch", begnügen. Dieser Gebrauch erscheint uns dadurch berechtigt, daß nach unseren heutigen Kenntnissen, gegen das Ende des ersten christlichen Jahrtausends immer noch keine slavischen Einzelsprachen bestanden haben dürften, wie sie sich seit dem Anfang des zweiten Milleniums ausgebildeten, wohl aber mundartliche Anlagen zu diesen auseinandergehenden Entwicklungen innerhalb des auch Jahrzehnte nach der Zerspaltung des slavischen Siedlungsraumes durch die ungarische Landnahme immer noch einheitlichen spätgemeinslavischen Sprachraumes. Keime einer solchen Entwicklung, die zur späteren Ausbildung jenes westsüdslavischen Idioms, den wir „Serbokroatisch" nennen, führte, werden sich vermutlich, mindestens in einigen Punkten, auch an dem von Porphyrogennetos überlieferten Sprachgut erkennen lassen. Hier ist aber nicht zu präjudizieren; eine eventuelle Antwort auf diese Frage ist dem Schluß dieser Betrachtung vorbehalten.

1.3. Slavisches und Romanisches

Das Wenige, was an serbischen und kroatischen Namen in den anderen Schriften des Porphyrogennetos zu finden ist, wurde mit in unsere Betrachtung, ihrem Titel entsprechend, einbezogen. Die formale Absonderung des übrigen slavischen Sprach- und Namengutes, das bei dem Purpurgeborenen vorkommt, vom serbischen und kroatischen macht keine Schwierigket, und in sprachwissenschaftlicher Hinsicht ist seine Wiedergabe der ost- und westslavischen, sowie der ostsüdslavischen Namen auch für die Beurteilung des Hierhergehörenden lehrreich. Es sind vorslavischen Ortsnamen der Adriaküste, die in dieser Hinsicht zweideutig sein können, denn bei manchen davon läßt sich nicht entscheiden, ob die Form, in der sie Porphyrogennetos verzeichnet, dem romanischen oder dem slavischen Mund entstammt. Selbstverständlich sind für uns hier vor allem die slavisierten Namenformen von Belang, ausgenommen die Fälle, wo das romanische Material Aufschlüsse über das slavische gibt (Bόνα, Καναλῖται).

2. Wörter- und Namenverzeichnis

2.0. Mir lag die russische Ausgabe aus dem Jahre 1991 vor (BAGRJANORODNYJ), die in allen textkritischen Fragen jener MORAVCSIKs folgt, jedoch einen umfangreichen und up to date Kommentar enthält (der freilich zu den über die Kroaten und die Serben handelnden Kapiteln selten mehr gibt, als es bei FERJANČIĆ 1959 zu finden ist). Das Material habe ich nach verschiedenen Namenarten, und

innerhalb dieser alphabetisch angeordnet; mit einem Fragezeichen hinter der Namenform wird das obengenannte Dilemma ausgedrückt, ob sie slavisch oder romanisch bzw. griechisch ist, während jene sicher nicht slavischen, aber vom slavistischen Standpunkt aus zu berücksichtigenden Namen in eckigen Klammern eingetragen wurden. Die einschlägige griechiche Form (samt Lesarten) wird durch einen oder mehrere Lesungsvorschläge begleitet, die sich gegebenenfalls auf andere Belege desselben Namens oder auf Parallelen zu ihm berufen und möglichst knapp und nur zu Einzelpunkten kommentiert werden; für die allgemeineren Fragen der griechischen Wiedergabe, der slavischen Mundartforschung und Sprachgeschichte, sowie der historischen Geographie wird auf die folgenden Abschnitte dieser Studie verwiesen. Textstellen aus De adm. imp. werden bloß durch die Nummer des Kapitels bezeichnet.

2.1. Appellativa

βοάνος, ὁ 30, *boan(ъ)*, βοεάνος, ὁ 21 *bojan(ъ)*; die letztere Form ist älter, in der ersteren ist das intervokalische *-j-* schon ausgefallen, was die Vorbedingung für die Vokalkontraktion schuf, die im nächsten Jh. stattfand: Aserb. und akroat. seit dem Anfang der schriftlichen Überlieferung nur *bân*, so auch als LW im Ungarischen *bán* und im Rumänischen *ban*.[2] In der Toponymie und als PN kommt jedoch auch die unkontrahierte Form *Bojan* vor (vgl. GRKOVIĆ 1986, 38, mit einer unzutreffenden Deutung). Auch in Slovenien *Bojanja vas*, *Bojanji vrh*, altertümliche Possessiva, die dem skr. Typ *Banja Luka* entsprechen. Vgl. auch den aruss. PN *Bojanъ* im Igorlied. Gemeinsl. **bojanъ*, ein türkisches Lehnwort, vgl. avar. *bajan* „Anführer einer Horde", auch als PN, mong. *bajan* „reich" usw. (SKOK l.c.).

βοέβοδος, slav. (pannon.?) LW im Ungarischen 38 = *vojevod(ъ)* als Nebenform zu ursl. *vojevoda* f.; ein Masculinum kommt sonst weder in den slavischen Sprachen noch im Ungarischen selbst vor, wo dieses Wort *vojvoda* und mit Haplologie *vajda* lautet, sondern nur im Rumänischen *voievod*, s. SKOK III 580 f., 612 f.

ζουπάνος, ὁ 29, 32, 34 *župan(ъ)*; dieser Titel hatte eine gemeinslavische Verbreitung, war jedoch auf südslavischem Boden besonders im mittelalterlichen Kroatien und Serbien von Bedeutung, und im Norden scheint er mit der ehemaligen Verbreitung der Kroaten und Serben irgendwie zusammenzuhängen, folglich eine „Isonome" (Institutionsübereinstimmung) darzustellen, die die beiden Völker mit ihrer früheren Heimat verbindet (vgl. LOMA 1993a, 116). Das Wort ist seit dem 8–9. Jh. bezeugt (777 *jopan*, 852 *iuppani*, 892 *zuppani*, in einer protobulgarischen Inschrift ζούπανος μέγας, aksl. *županъ*; seine Herkunft ist umstritten (vgl. VASMER II 66, T. Wasilewski in SSS 7/1982, 269 f.). Am ehesten aus iran. **gau-pāna-*, 2. Teil zu airan. *pā-* „schützen, behüten", *°pāna-* (neben *°pā-*, *°pāvan-*) „hütend", das Vorderglied nach TRUBAČEV (ĖSSJa 7, 197 f.) zu iran. *gau-* „Rind", also ursprünglich „Rinderhirt", jedoch erscheint aus semantischen Gründen die Beziehung zu avest.

[2] Vgl. SKOK I 104 f., der die Lautentwicklung skr. *pòjās* > *pâs* vergleicht.

gav(a)- „Siedlung, Gebiet (in Sogdiana)", osset. iron. *qæw*, digor. *gæw* „Dorf" wahrscheinlicher[3], vgl. den apers. Titel (in elamischer Nebenüberlieferung) **gaupati-* „Haupt einer Siedlung, eines Bezirks", mpers. *gōpat*, Titel der sogdischen Fürsten, und andererseits apers. *xšaça-pāvan-* „Statthalter, Satrap", med. *xšaϑra-pā-* > gr. σατράπης, ξατράπης, akkad. *aḫšada-ra-pannu*. Die anzunehmende Grundform **gaupā-na-* kommt im altiranischen Bereich als EN vor (wieder elamisch überliefert, vgl. HINZ 105); man würde dafür im slavischen Mund ***gupanъ* erwarten, tatsächlich aber sind nur die slavisierten Formen *župan*ъ und (westsl.) **gъpanъ* belegt, die eine weitere Lautentwicklung von **gaupā-na-* zu **geupāna-* (vgl. osset. *gæw*) bzw. **gūpāna-* voraussetzen.[4]

[**ζουπανίας** (τὰς) 30, wohl eine griechisch-lateinische (lat. *jupania*, z. B. bei PRAESB. DIOCL. 324 usw.) Ableitung vom Grundwort ζουπάνος, wie es SKOK III 687 annimmt, vgl. Σκλαβηνία usw.[5]]

2.2. Ethnonyma (Stammesnamen)

[**Ἀρεντανοί** 29, 36 s. 2.3.1. Ἀρεντα.]

[**Ἄσπροι Σέρβλοι** (ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἄσπρων ἐπονομαζομένων 32) Über ein „Weißes Serbien", das dem „Weißen Kroatien" (ἄσπρη Χρωβατία) entspräche, ist bei Porphyrogennetos keine Rede. Ein ON *Beloserbye* ist 1393 in Polen zwischen Czarnków und Żnin (Flußgebiet der Noteć, eines rechten Zubringers der Oder) belegt, s. KOVAČEVIĆ 1967, 293, der auf das Vorkommen weiterer Ortsnamen im Raum zwischen der Oder und der Weichsel hinweist, die den Serbennamen enthalten. Zum Sinn der Bezeichnung s. Βελοχρωβάτοι.]

Βελοχρωβάτοι 30 = *Bělyje Xrъvati*, wohl über das Adj. *bělohrъvat-ьsk-*. Das Vorderglied kaum mit *v-* zu lesen und zu *velь* „groß" zu stellen, trotz ROSPOND (1968, 26); gegen diese Annahme spricht nicht nur die konstantinische Übersetzung Βελοχρωβάτοι ἤγουν ἄσπροι Χρωβάτοι, sondern auch der Kompositionsvokal *o*, und nicht zuletzt der Stammesname *Xrovate Bělii* der altrussischen Chronik, der sich eben auf die um den Oberlauf der Weichsel wohnenden „Weißen Kroaten" des Porphyrogennetos bezieht. Dagegen könnte SKOK 1928, 241 Recht haben, der auf die Synonymie ἄσπρη Χρωβατία = μεγάλη Χρωβατία hinweist und vermutet, der Kaiser oder sein Berichterstatter habe βελο-, in griechischer Aussprache /velo-/, mit slav. *velii* „groß" vermengt. Mit Rücksicht auf den besonders bei den Nomadenvölkern verbreiteten

[3] Vgl. weiter got. *gawi*, ahd. *gaw(i)a*, dt. *Gau*, das wohl aus dem Skythisch-Sarmatischen entlehnt ist (ABAEV II 299 ff.).

[4] Der kroatische Titel *špan* (15–16. Jh.) eher eine Rückentlehnung aus dem Ungarischen *išpan* < *župánъ*, als daß für das Gemeinslavische eine dritte Nebenform **žьpanъ* anzunehmen wäre. Für weitere Einzelheiten und Deutungen vgl. SSS, VASMER, ÈSSJa l.cc., SKOK III 687 ff. (dort auch zum Verhältnis zu *župa* „Gau", was eine Rückbildung sein wird).

[5] Dagegen *Županja* als ON stellt eine adjektivische Bildung auf *-ja* zu *vьsь* f. „Dorf". Skr. *županija* statt *župa* ein gelehrtes Wort?

Brauch, die Himmelsrichtungen mit Farben zu bezeichnen, erscheint mir die Annahme plausibel, die „Weißen" Kroaten bzw. Serben seien die „Westlichen", da weiß in der Farbensymbolik der türkischen Völker Westen bedeutet (vgl. TRUBAČEV 1974, 51, ŠIMUNOVIĆ 1986, 25, A. 22). Eine indirekte Bestätigung dieser Interpretation scheint Porphyrogennetos selbst zu liefern, indem er am Ende des 31. Kapitels, bald nach der Erwähnung des sog. „großen oder weißen Kroatien", bemerkt, dieses Land liege dreißig Tage vom Meer entfernt, das man „das Schwarze" nenne (ἡ σκοτεινὴ θάλασσα); es kann sich nur um die Ostsee handeln, die für die in den oberen Flußgebieten der Elbe, der Oder und der Weichsel wohnenden Serben und Kroaten eigentlich die „Nordsee" gewesen sein muß; nun pflegen dieselben türkischen Völker, die sich den Osten als die „weiße Himmelrichtung" vorstellen, den Norden als „schwarz" zu bezeichnen. S. unten 5.2, und vgl. die *ugri belii* und *ugri černii* „Weiß- und Schwarzungarn" der aruss. Chronik. Eine iranische Quelle dieser Bezeichnungsweise würde ich nicht ausschließen, angesichts der „Weißen Alanen", Ἀορσοί, Ἀλανορσοί, zu avest. *auruša-*, osset. *ors* „weiß" (VASMER 1923, 130 f.; ABAEV 1979, 282).

[**Διοκλητιανοί** s. 2.3.1. Διόκλεια.]

Διτζίκη, τοὺς 33. Wohl *Dičići*, entweder patronymisch „Nachkommen des *Dikъ*", oder, da sie von Visla (Βίσλας) stammten, „die Übersiedler vom Fluß *Dika*" aufzufassen, vgl. die Visla-Zuflusse *Dzika, Dzika Woda*,[6] und zu **-it'i* statt **-jane *Lędit'i* (belegt *Lendizi* bei dem Bayrischen Geographen) als Dublette zu **Lęd'ane*, auch aruss. *Kriviči / Kривičane* (vgl. u. 5.2.4). Jedenfalls besteht kein guter Grund, die überlieferte Namenform in Λιτζίκη o. ä. zu verbessern und einen Zusammenhang mit dem letztgenannten Stammesnamen, oder mit *Licicaviki* bei Widukind III 66 (dazu s. LOMA 1993b, 200), oder mit dem poln. ON *Łęczyca* im mittleren Flußgebiet der Weichsel, oder mit dem Namen von Mieschkos II Großvater *Lestek* anzunehmen.[7]

Ζαχλοῦμοι 29, 30, 32, **33**, 35, auch De cerim. I 691, Vita Bas. 52 (Ζαχλουμοί) aus slav. *Zaxlъm-jane*, über den Lokativ Pl. der *n*-Stämme **Zaxlumaxъ*, was das Auslassen von *-jan-* erklärt. Richtig schon SKOK 1928, 222, der russ. Σέβεροι für *Sěverjane* und Σκλάβοι / Σθλάβοι für *Slavjane / Slavěne* vergleicht. Später hieß das Land beim Pfaffen von Doklea *Chelmania* (PRAESB. DIOCL. 327 usw.), aserb. einfach *Hlъmъ*, *hlъmъska zeml'a*, mlat. *Chelm(us)*, vgl. hier 2.6. den Kastellnamen Χλοῦμ, sowie 2.5. den FlN Ζαχλοῦμα.

[**Καναλῖται** s. 2.3.1. Καναλή.]

Παγανοί 'ἀβάπτιστοι' 29, **36**; 30. Zweimal (29, 36) als slavische Benennung „die Ungetauften" erklärt, deshalb steht es hier eher für slav. *pogani* mit α für *ŏ* (s. u. 4.1.6), und nicht für das dem slavischen Wort zugrundeliegende rom. *pagani*. So schon SKOK 1928, 223. Zur konstantinischen Deutung vgl. 3.3.

[6] Diesen Flußnamen hat schon Il'inskij verglichen, der jedoch im konstantinischen Beleg ein Deminitivum daraus **Dičica / Dičika* f. annahm (vgl. VINJ 2, 60 f. A. 210), wogegen ja das Genus und Numerus der griechischen Namenform sprechen.

[7] Vgl. KOVAČEVIĆ 1967, 293 f.; SKOK 1928, 227 A. 1 wollte *Λινζίκη = **ledъska (rěka)*, d.h. Weichsel, lesen.

Σέρβλοι 29, 32, 33, 34; auch De cerim. I 691; Vita Bas. 52, 54 = *Sьrbl'i*, also ein palataler *o*-Stamm vom Typ *korabl'ь*, Pl. *korabl'i*, und keine Bildung auf *-ьje* nach *l'udьje*, trotzt den aserb. Formen *Srьbl'e* Nom. Pl. neben *Srьbli*, Lok. *Srьbl'ehь* neben *Srьblihь*. Hier spiegelt sich kein direkter Einfluß des Wortes für „Leute" auf den Volksnamen wider, sondern eher die gegenseitige Einwirkung der beiden Type, vgl., andererseits, *l'udi* Nom. Pl. neben *l'udije*, *l'ude* Akk. neben *l'udi*. Jedenfalls bleibt der Unterschied im Gen. *Srьblь*, wie *korablь*, später *Srьbalь*, nserb. *Srbalja* gegenüber *l'udi*, auch nserb. *ljudi* und im Instr. *Srьbli*, wie *korabli*, gegenüber *ljudьmi* (> nserb. *ljudma*) durchgehends erhalten (vgl. BOŠKOVIĆ 1978). Die alte, vom semantischen Standpunkt an sehr wahrscheinliche Beziehung von **Sьrb(j)i* auf ursl. **sębrъ* „Freibauer"[8] läßt sich nur unter der Annahme aufrechterhalten, dem Serbennamen, der zum ersten Mal im 2. Jh. auf dem damals sarmatisch-alanischen Raum auftaucht (Σέρβοι des Ptolemäus), liege das sarmatisch-alanische Gegenstück zum slav. Wort zugrunde: **særb*, das nach ABAEV III 88 f. in osset. *særvæt* „Gemeindeflur" fortlebt; das Wort enthält zwei Hauptmerkmale des Sarmatischen, *s* aus dem stimmlosen Palatal und die Metathese *br* > *rb*, wie sie unten auch im Kroatennamen angenommen wurde, nur weist *-b-* in **Sьrb(j)i* auf eine frühere Entlehnungszeit hin, bevor dieses *rb* zu *rv* geworden ist (vgl. LOMA 1999, A. 16). Altserbisch wird das Wort *srьbli* auch in der Bedeutung „Freibauern", als Synonym zu *sebrь* benutzt[8a]. Zur Deutung als 'δοῦλοι' 32 s. u. 3.3.

[**Τερβουνιῶται** 29, 34 s. 2.3.1. Τερβουνία.]

τζερβουλιανοί 32, Bezeichnung für die einfache Schuhe tragenden Leute, von Porphyrogennetos zu σέρβυλα „Sklavenschuh", und dies zum Volksnamen Σέρβλοι gestellt und letzten Endes auf lat. *servi* „Sklaven" zurückgeführt; in der Tat liegt eher eine Umdeutung (und -Bildung) des vom Norden übertragenen Stammesnamens **Čьrvl'ane* = **Čьrvьsci* > *(provincia) Ciervisti* (seit 948) > *Zerbst* vor; Zerbst war das Kerngebiet des altsorbischen Territoriums. Vgl. LOMA 1998, 159 f.; dort auch zur Etymologie des Namens, der mit **červьja* „Schuh" wohl nichts zu tun hat; zu diesem Wort s. u. 3.3.3.

Χρωβάτοι 29–31; 35; auch im Sing. Χρωβάτος, ὁ 30 = *xrъvatъ* < **xъrvatъ*. Der Archont Kroatiens wird auch De cerimoniis I, p. 691, die Kroaten (Κροβάτοι) auch in Vita Basilii 52 u. 54 erwähnt. Umgestellte Form auch in mlat. *Chroata* > it. *croato*, dt. *Kroate*; *Chrouuati* auch in der Begrenzung des

---

[8] So schon Solmsen, Preobraženskij, Kalima, Budimir; zu den früheren Deutungen dieses Ethnonyms s. VASMER III 603 f., SKOK III 315 f., LOMA 1993a, 122 f., 125 und die folgende A.

[8a] Ukr. *prysérbyty sja* „sich zugesellen" spricht zugunsten dieser Etymologie, und ukr. *páserb* „Stiefsohn" dürfte nicht dagegen sprechen, obwohl man auf das letztere Wort immer wieder zurückgreift, um die Ableitung des Serbennamens von slav. **sьrb- / sъrb-* „schlürfen" zu bekräftigen: Es läge ihm die Bedeutung „Muttermilch saugen" zugrunde. Dieses Verb kommt sonst in der slav. Namengebung vor, wie etwa im tschech. Siedlungsnamen *Mlékosrby*, wobei es sich nicht um die Muttermilch handeln muß, vgl. griech. Γ(α)λακτοφάγοι, Ἱππημολγοί als Bezeichnungen der sich von Stutenmilch ernährenden Nomaden Skythiens. Mann kann zwar es nicht ausschließen, daß **Sьrbji* durch hypokoristische Kürzung aus einer solchen Bezeichnung, etwa **Melko-sьrbi*, entstanden ist, jedoch macht das Alter dieses Ethnonyms, sowie die Tatsache, daß es zuerst außerhalb des slavischen Siedlungsraumes erscheint, die hier vorgeschlagene Deutung aus dem Sarmatischen mehr plausibel.

Prager Bistums aus 973 / 1086 (ŁOWMIAŃSKI 1963, II 173); dagegen russ. *chorvát*, ung. *horvát* < **xъrvatъ*. Wohl iranischer Herkunft, ursprünglich vielleicht EN des Stammvaters oder Herrschers, der auf den ganzen Stamm übertragen wurde, vgl. den sarmatisch-alanischen PN Χορουαθος, Χοροαθος in zwei Inschriften aus Tanais (2–3. Jh. n. Chr.), sowie Χρωβάτος als Namen eines der sieben kroatischen Stammeltern in der von Porphyrogennetos im Kap. 30 erzählten Einwanderungssage. Auch die Tatsache, daß im Mittelalter der Volksname **Xъrvat(in)ъ*, bzw. der Stamm **Xъrv-* in der Personennamengebung stark vertreten ist, im Gegensatz etwa zu *Sъrbinъ*, dürfte auf den urspr. anthroponymischen Charakter des ersteren hinweisen. Vermutlich sarmatisch *Xurvāϑ* < airan. **Hu-brāϑr-* „gute Brüder habend", also ein Bahuvrīhi.[9] Die Metathese *br* > *rv* wie im ossetischen Wort für „Bruder", iron. *ᵆrvad*, digor. *ærvadæ* aus dem airan. Nom. sg. *brātā*, ABAEV II 437 ff., dort auch zum sozialen Charakter dieses Terminus, der sich mehr auf Stammesordnung als auf Bluterwandschaft bezieht.[10]

2.3. Choronyma (Länder-, Landschafts-, Gaunamen)

2.3.0. In den meisten Fällen keine unmittelbare Wiedergabe einer slavischen Bezeichnung, sondern die griechischen Namenformen, aus den slavischen entweder abstrahiert (z.B. Ῥάση), oder umgebildet (Τερβουνία?), oder (meistens von den Volks- und Stammesnamen) abgeleitet (Παγανία, Σκλαβηνία, Σερβλία, Χρωβατία, ähnlich auch 2.1. ζουπανία. Vgl. SKOK 1928, 223.

2.3.1. Stammes- und Landgebiete

[**Ἄρεντα**, ἡ χώρα 36 zum mlat., ital. *Narenta* (seit dem 12. Jh. belegt), und nicht zum antiken Namen des Flusses Νάρων, *Naro*, auch nicht zu slav. *Neretva* (seit dem 13. Jh.). Im Kap. 36 ist ausdrücklich gesagt, die Namen Ἀρενταvoί, Ἄρεντα seien „romäisch" im Gegensatz zum slavischen Παγανοί (2.2). Vgl. SCHRAMM 1981, 301 ff. Das Auslassen des Anlauts *n-* wird nicht auf Kosten der Romanen gehen, wie es SKOK 1928, 223 anzunehmen scheint, denn mlat. stetts *Narentani* geschrieben wird, sondern ist eher erst im Grie-

---

[9] Eher als ein Karmadhāraya in der Bedeutung „guter Brüder", wie sie für aind. *su-bhrātṛ-* (Pāṇini), aserb. *Dobribratь* PN (GRKOVIĆ 1986, 79) anzusetzen ist.

[10] Die angenommene Lautentwicklung ist regelmäßig und schon zu römischer Zeit in der sarmatisch-alanischen Onomastik der nordpontischen Städte bezeugt (ABAEV 1979, 333); unsere Etymologie des iran. Personennamens trägt auch seines stammauslautenden *ϑ* Rechung, das nur vor einem *r* entstehen konnte, das später durch Dissimilation ausgefallen ist, vgl. slav. *bratь* neben *bratrъ*. Alle anderen bisher vorgeschlagenen Deutungen des Kroatennamens, die von einem ethnonymischen Wert ausgehen, erscheinen mir weniger wahrscheinlich, einschließlich jener VASMERS IV 262 f., zu airan. *harv-* „(Vieh) hüten", die ich selbst einst angenommen hatte (LOMA 1993a, 121), und dasselbe gilt im noch höherem Maße für die mutmaßliche Verbindung mit dem Namen der altpersischen Provinz *Harahvati-* „Arachosien", oder mit dem Sarmatennamen (ausführlich GLUHAK 1990, der S. 298 ff. die letztgenannte Deutung TRUBAČEVS in ÈSSJa 8, 149 ff. annimmt; einen knappen, aber guten Überblick über die neueren Deutungen dieses Ethnonyms hat jüngst D. BROZOVIĆ-RONČEVIĆ gegeben).

chischen stattgefunden, durch die Dekomponierung aus den Verbindungen mit dem auf -ν auslautenden Artikel, z.B. *τὴν Νάρεντα > τὴν Ἄρεντα, *τῶν Ναρεντανῶν > τῶν Ἀρεντανῶν. Vgl. auch skr. dial. *arćiz* < gr. νάρκισσος; das Wort ist belegt in der čakavischen Mundart von Brusje auf der Insel Hvar, die zu Porphyrogennetos' Zeit zum Herrschaftsbereich der Narentaner gehörte.[11] Zum Abfall von — diesmal slavischem — *n-* bei Porphyrogennetos vgl. Ἐσσουπῆ 9 statt Νεσσουπῆ = aruss. *ne sъpi*. Es kommt aber auch die Form Ῥεντανοί vor, Vita et res gestae Basilii c. 52.]

Βοΐκι, ὁ τόπος 32. Falls in Βοϊκή oder in Βοΐμι zu verbessern, dann = *Boiohaemum*, „Böhmen", vgl. den aserb. Gaunamen *Bojmi*, *Bojmica* am Mittellauf des Vardar (viell. vom Norden übertragen, s. u. 5.2.1). SKOK 1928, 223 f. ist geneigt, Βόϊκι in Βοῖοι zu verbessern, und τόπος als Übersetzung für ahd. *heim* < **haima* in *Boiohaemum* „Böhmen" zu betrachten, ähnlich wie es bei Tacitus, Germ. 28 durch *locus* übersetzt ist. Vgl. LOMA 1998, 159. Jedoch gibt es hier keine Sicherkeit. Auch der alte Vergleich mit dem Stammesnamen *Bojki* hat immer noch etwas für sich. Übrigens ist der Lautwert sowohl des Anlauts als auch des Stammauslauts ungewiß, denn κι läßt sich auch *ć(i)* lesen. So ist ein Patronymikon, *Bojići* oder *Vojići*, nicht ausgeschlossen.

Βόσονα, v.l. Βόσωνα (εἰς τὸ χωρίον B.) 32 = *Bosъna* (?). Man würde gegenüber der seit dem 12. Jh. in lat. Quellen mehrfach belegten Namenform *Bos(s)ina* eher *Βοσενα / *Βοσινα erwarten; zugunsten *ъ < *ĭ* spricht auch die vorgeschlagene Herleitung aus dem antiken FN **Basinus* < *Bathinus* (Vell. Paterc.), vgl. SCHRAMM 1981, 214 f. mit Lit.; aserb. *Bosъna* ist zweideutig; zur Chronologie des skr. Zusammenfalls der beiden Halbvokale s. u. 4.1.1. Dasselbe *-o-* kommt einmal auch bei dem Pfaffen von Doclea vor, der im Kap. IX von einer *ecclesia ... Bosonium* spricht PRAESB. DIOCL. 306 f.); sonst nennt er das Land *Bosna* (z. B. 307); der Unterschied läßt sich dadurch erklären, daß die Bezeichnung des Bistums auf der slavischen Adjektivform *bosъnъska crъkva* beruht, wo, anders als in der Grundform *Bosъna*, der Halbvokal vor *n* in sog. starker Position stand, heute *bosanska* gegenüber *Bosna*; jedoch bleibt die *o*-Färbung rätselhaft. Andererseits kann die Erscheinung auch nichtslavisch sein: Vielleicht wurde *-o-* zwischen *s* und *n* aus euphonischen Gründen in der griechischen bzw. lateinischen Aussprache eingeschoben, ähnlich wie -θ- in der Form Βόσθνα bei Kinnamos (wie nach Šafarik auch der konstantinische Beleg zu emendieren wäre).

[**Διόκλεια** v.l. Διόκληα, ἡ Διοκλείας χώρα 29, 30, **35**; auch in De cerim. I p. 691; Διοκλητιανοί 29, **35**, auch Vita Bas. 52. Griechische Amtsform, die als Name des Landes auch altserbisch in den Königstiteln vorkommt, einmal *Dioklija*, sonst *Dioklitija*, aber auch mlat. *Dioclia*, *Dioclea* (PRAESB. DIOCL. 305 usw.). Gegenüber vorsl. **Dŏclea* (Δόκλεα Ptol., *Doclia*, *Docleates* Inschriften) > serb. *Dȕklja*, alb. *Do(u)k'ε* als Bezeichnung der Ruinen der anti-

[11] ČDL s.v.; SKOK II 504 bemerkt richtig, daß *-ć-* hier auf eine direkte Entlehnung aus dem Griechischen hinweist, schlägt aber für den Abfall von *n-* eine kaum zutreffende Erklärung vor; er vergleicht dort den Anlautswechsel in skr. *nugao* „Ecke, Winkel" neben *ugao* dass., wozu vgl. LOMA 1998, 155.

ken Stadt (SKOK 1928, 222), ist Διόκλεια mit *-i-*, wie auch die anderen byz. Autoren und schon Aurelius Victor (*Dioclea* epit. 39, 2) diesen Namen schreiben, nicht unbedingt als „Papierform" zu beurteilen (so SCHRAMM 1981, 240, ähnlich schon SKOK l.c.: Volksetymologische Umdeutung), denn in dieser Lautgestalt leuchtet der Name etymologisch ein (griechische Possessivableitung zum PN Διοκλῆς),[12] und es ist möglich, daß urspr. *di̯-* schon in vorslavischen Aussprache in *d* vereinfacht wurde, wie es sich auch in einigen anderen Namen des Gebietes beobachten läßt: **Dianium / *Diania* (Διάνοια bei Proc. de aed.) > aserb. *Danj* (und nicht **Đanj* oder **Zanj*), *Medeon* > **Medi̯on* > *Medun*, vgl. auch die volkstümliche Form *(car) Dukljan*, in der der Kaisername *Diocletianus* fortlebt.]

[**Καναλή**, τὸ (χωρίον?) 34, τοῦ Καναλή 34, 35, romanisch aus lat. *Canalis*, vgl. it. *Canale*; zur paretymologischen Deutung des Namens als „ἁμαξία" s. u. 3.3.3. Es fällt auf, daß die gr. Form ein indeklinabiles Oxytonon ist. Skr. *Konavli* pl., *Konavlje* Koll. nach SKOK 1928, 223 nicht aus *canale*, sondern aus *cannabula*.]

[**Μωραβία** (τῆς Μωραβίας (ἄρχων) De cerim. I, p. 691; vgl. Μοραβία, ἡ 41; ἡ μεγάλη 13 Anfang). Entweder rein griechische Ableitung auf -ια von slav. *Morava*, oder durch slav. *Po-moravьje* „Moravatal" beeinflußt. Zum Historisch-Geographischen vgl. LOMA 1993b, 206 ff.]

[**Παγανία**, ἡ 30, 31, 32, **36** s. 2.2. Παγανοί.]

Ῥάση, τῆς 32, Femininum aus der Adjektivform *Rašьska* > *Raška* (Fluß- und Landesname) abstrahiert, oder, wie mlat. *Rassa*, aus dem Ethnikon *Rašane*, woher auch *-š-* des serb. Adjektivs stammt. Ähnlich SKOK (1928, 225): Nicht Stadt-, sondern Landname, die Gräzisierung des mittellat., bei dem Pfaffen von Doclea (PRAESB. DIOCL. 308 ff.) mehrfach belegten *Rassa*, was die ältere lat. Gestalt sei, gegenüber der spateren *Rascia*, wo *-sci-* auf der ital. orthograph. Wiedergabe des skr. *š* beruhe. Zum ON aserb. *Rasь* m., vgl. in der Urkunde aus 1020 Ῥάσου Gen.; das nur einmal belegte *Rassa* f., bei einem verhältnismäßig späten Chronisten, gibt die mittellateinische Form wieder; ung. *Rác* aus aserb. **Rasci (ljudje)*, dem Nom. Pl. m. vom urspr. Adjektiv **rasьskъ*; zur Verallgemeinerung von *-c-* aus dem Nom. (und Lok.) Pl. vgl. ung. *Olasz* < sl. *Vlasi, v Vlasěxъ*). Der aserb. Name leitet sich mit der Liquida-Metathese aus dem spätantiken *Arsa* ab, den Prokop De aed. IV 4 unter den justinianischen Kastellen in Dardanien anführt, wohl zu lat. *(terra / silva) arsa* „Brandstätte", rum. ON *Arsa*, vgl. LOMA 1991, 105.

[**Σέρβλια** 30, 32, 34, 35, 36, griechisch zum Stammesnamen Σέρβλοι 2.2.; wie bei mlat. *Serbia / Servia* neben *Surbia* (PRAESB. DIOCL. 306 u. a.), besteht hier keine Beziehung zum neuserbischen Namen des Landes *Srbija*.]

[**Σκλαβηνίαι** 9 bis, 28, 29, 30; der Terminus kommt in der byzantinischen Literatur seit dem 7. Jh. (erstmals bei Theophilakos Simokatta) vor, um die Terri-

[12] Selbstverstandlich fehlt es an vorromischen (illyrischen) Etymologien der als ursprünglich angesehenen Form ohne *-i-* nicht, vgl. MAYER II 41, ŠALABALIĆ 1967, RADUNOVIĆ 1982; zum kontroversen Verhältnis zu einigen anklingenden ON im slavischen Norden UDOLPH 1988, KUNSTMANN 1989.

torien einzelner slavischen Stämme oder Stammesbünde zu bezeichnen. Entweder rein griech. Abl. von Σκλαβηνός, vgl. o. Παγανία von παγανός, oder Umbildung einer slav. Form, einer Kollektivbildung auf *-ьje* vom Typ *l'udьje* m. pl.: **Slověnьje* > *Slovinje*, ekavisch (kajk.) *Slovenje, na Slovenjeh* „Slavonien", vgl. auch slovak. *Slovania* pl., oder eventuell Adj. auf *-ja* **Slověnja* (sc. *zemlja* „Land"), vgl. slov. *slovẹ́nji* „slovenisch", den ON *Slovenjgradec* „Windischgrätz" (SKOK III 281 f.; BEZLAJ III 265 f.).[13]]

Τερβουνία, ἡ 30, 32, **34**; 35: Unklar, ob eine vorslavische Namenform zugrundeliegt, oder slav. **Terbyn'e*, woraus aserb. *Trěbinje*, Lok. *na Trěbini* RKS, mlat. *regio Tribunia* (PRAESB. DIOCL. 320 usw.), 1357 *Tribigna* (JIREČEK I 196), heute *Trèbīnje*. Der konstantinische Beleg gibt den Namen in der nicht umgestellten TerT-Form wieder, wie er im serbischen Mund um die Mitte des 10. Jh.s schwierig gelautet haben kann, und übrigens kannte der Kaiser ihn auch in einer jüngeren Lautgestalt, mit vollgezogener Liquidametathese des ostsüdslavischen Typs Tr'aT, da er in De cerim. II 48 τῶν Τραβούνων schreibt, was der altserbischen Form *Travunija* (selten *trevunijski*, *Trovunija*) entspricht, die der byzantinischen Amtssprache entnommen ist. Vgl. SKOK 1927, 170, 179, 183; 1928, 221 und u. 4.1.3; 5.4.2. Zur konstantinischen Deutung als „ἰσχυρὸς (τόπος)" s. u. 3.3.2. Obwohl für diesen Namen kein Anknüpfungspunkt in der antiken Topographie Dalmatiens zu finden ist, kann er vorslavisch sein, aber auch slavisch: **Trěbyn'e* / **Trěbyn'a*, von der Wurzel **terb-* > *trěb-*, die sowohl in Personennamen als in topographischen Appellativen vorkommt; eher als an eine possessive würde man hier an eine deskriptive Bezeichnung denken, vom Verb **terbiti* „roden" mit demselben Suffix wie aksl. *pustyni* „Wüste" gebildet, mit genauer Parallele im 1153 belegten asorb. ON *Tribune*, wenn er *Trebynja* zu lesen ist, und nicht etwa *Trebuń* als Possessivbildung zum PN *Trebunъ* (dazu EICHLER 1958, 297). **Terbyni* „Rodung" als Bezeichnung des Ortes, wo die Stadt Trebinje sich entwickelte, hätte dann ursprünglich im Gegensatz zu dem benachbarten Trebinjer Wald (*Śuma*) gestanden.

[**Χρωβατία** 30, 32, 35 griech. zu 2.2. Χρωβάτοι, s.o. 2.3.]

2.3.2. Gaue

Meistens Feminina zum Gattungsnamen ζουπανία (s. o. 2.1). SKOK 1928, 225 f. sieht hier die „Gräzisierung von Gaunamen durch Hinzufügung von -α wie in Τράλιτζα / Τριάδιτζα für *Srědecь*, Πριζδριάνα für Prizren ..., das entweder die slaw. Genitivendung oder die altgriech. Akkusativendung wie in neugr. ON sein soll", jedoch ist von den zwei angeführten Beispielen nur das erstere ein Femininum, ἡ Τριάδιτζα in der Urkunde aus 1019, das letztere aber ein Neuturum plurale: τὰ Πριζδρίανα ebenda, wie hier τὰ Ἤμοτα. Mindestens in einigen

[13] Der ON *Slovinje* n. sg. (auch *Slovinja* f.) auf dem Amselfeld, seit dem 14. Jh. belegt, ist wohl als Bezeichnung der Übersiedler aus dem Savegebiet entstanden, in deren Mund er zu jener Zeit **Slověnje* gelautet haben wird, mit erhaltenem „jat" mit dem Lautwert etwa /eⁱ/, der von den ekavisch sprechenden Bodenständigen als /i/ wahrgenommen wurde; zu solchen Fällen LOMA 1985/87.

Fällen scheinen die gräzisierten Gaunamen auf den slavischen Adjektivbildungen auf *-ьska* zu *župa* zu beruhen.

Βρεβέρη, ἡ 30 *Brěběr-ьska*, zu *Breber* bei Vitezović, ikavisch *Bribir*, aus lat. *Barbaria* (SKOK 1928, 226; I 203).

Γουτζησκά, τὴν 30. Wenn man -τζ- als Schreibfehler statt τ beurteilen soll, wie etwa -ζ- in Τζένζηνα statt Τζέντηνα, dann würde die so gewonnene Form *Γουτησκά = *Gъtьska* mit den etwas früheren Belegen des davon abgeleiteten Stammesnamens *Guduscani* bei Einhard, *Goduscani* in Vita Hludovici übereinstimmen und hätte im heut. *Gacka* (seit 1494) eine regelmäßige Fortsetzung. Falls aber die Lesart der früheren Ausgaben Γουτζηκᾶ beizubehalten ist, dann läge bei Porphyrogennetos eine jüngere Übergangsform vor: *Gъcьka* < **Gъtьska*, wo nach dem Ausfall des schwachen Halbvokals das auslautende *t* des Stammes mit dem *s* des Suffixes in *c* zusammengeschmolzen ist, hinter dem sich dann vor *k* ein sekundäres Halbvokal entwickelt hat; solche Form ist in Wirklichkeit belegt, 1278: *Geçeca.*[14] Die überlieferte und von Moravcsik angenommene Schreibung kann nur eine Namenform **Gъčьska* decken, die gegenüber den übrigen Belegen des Namens schwer zu erklären wäre. Sollte der Adjektivform nicht der reine Namenstamm, sondern eine davon abgeleitete Einwohnerbezeichnung **Gъt-ьcь* zugrundeliegen, dann hätte sich aus **Gъtьčьska* im Femininum **Gъtьčka* > **Gatačka* ergeben; jedoch soll 1471 die Form *Gačka* belegt worden sein (RJA III 82), die sich in der Entwicklung der Halbvokale an das Masculinum **gъtьčьskъ* > **gъčьsk* angelehnt haben kann. Angesichts des Adjektivs *gatanski* (seit dem 15. Jh. belegt) ist als Stamm *gъt-* (und nicht *gъd-*) anzunehmen; die Tatsache, daß er ausschließlich mit dem die kollektive Zugehörigkeit ausdrückenden Suffix *-ьskъ* vorkommt, legt die Zurückführung auf den Stammesnamen **Gъti* „Goten" nahe, der aruss. als Sing. *gъtinъ*, Pl. *gъte* belegt ist; die Stammvariante *gatan-*, wo ja kein Ethnik auf *-jane* vorliegen kann, wäre dann am ehesten über **gъtъn-ьskъ* auf spätlat. **gotonensis* zu beziehen, vgl. lat. *Gotones* neben *Gothi.*[15]

Δαλέν, τοῦ; Δαλενοῦ, τοῦ 30, am ehesten = *dolьn(ъ)*, „der untere, niedrige Gau", im Gegensatz zum benachbarten „Berggau", *Gorska župa*; das von den meisten Gaunamen abweichende Masculinum vielleicht zu *krajь* „Gegend, Gau": **Dolьnъ(jь) krajь*. Weniger wahrscheinlich *dolěn(-ьska)* zu **Dolěne* /

---

[14] Es handelt sich nicht um einen svarabhaktischen Vokal, wie ihn SKOK 1928: 227 bezeichnet, sondern darum, daß der Name als eine Ableitung auf *-(ъ)ka* reanalysiert wurde.

[15] Unklar, ob hierher auch *Gacko* in Hercegovina, aserb. in einer Inschrift aus 1359 *Gьcko* ZN I 113°, bei dem Pfaffen von Doclea wohl **Gezco* zu lesen (v.l. *Gerico*, *Kezca*, PRAESB. DIOCL. 327, 365), also mit keinem ursl. *a* in der Wurzelsilbe, wie es SKOK I 542 annimmt. Das Adjektiv lautet hier *gatački*, selten aber auch *gadački*; die letztere Nebenform, sowie der Bergname *Gad* am Rande des Feldes von Gacko, haben SKOK a.a.O. veranlaßt, auf A. Brückners Spuren nicht nur *Gacko*, sondern auch *Gacka* zusammen mit *Gdinj* auf der Insel Hvar, poln. *Gdynia*, *Gdańsk* usw. auf ein nicht Belegtes slav. Gegenstück zu apreuß. *gude* „Wald" zurückzuführen (ähnlich auch ŠIMUNOVIĆ 1986, 87; 241). Die von PRVANOVIĆ 1957 vermutete Beziehung zum angeblichen vorsl. Namen von Kučevo in Ostserbien *Guduscum* erscheint wenig wahrscheinlich.

*Dol'ane „Talbewohner“, vgl. im Gebiet *Doljani* bei Čapljina, *Dol(j)e* bei Ljubuški; keine Vermengung von *Dolje* mit *Dalma* = *Duvno*, wie es SKOK 1928, 229 dünkt.

Ἤμοτα, τὰ 30, mit Rücksicht auf das Genus und Numerus eher aus *imot-ьska (župa)* abstrahiert als direkte Wiedergabe von *Imota* f.; als Gauname auch bei PRAESB. DIOCL. 327 belegt (im lat. Text *Gorimita*, aber in Orbinis Übersetzung *Imota*), heute *Ìmotskī*, m. zu *grad*. Der Name stammt über **jьmȍt-* aus vorsl. *Emate* < *Aemate* Itin. Ant. (SKOK 1928, 226; I 718), mit verschiedener Entwicklung des Anlauts gegenüber *Aenona* > *Nin*, s.u.

Κρίβασαν, τὴν 30 *krьba(v)-ska* (oder *kr̥b-*), zu *Kr̀bava* um 1100 in einer glagolitischen Inschrift die Gespanschaft *Krъbava* (RAČKI 488). Also nicht einfach verschrieben, wie man es annimmt (z.B. SKOK 1928, 227), sondern durch falsche Dekomposition aus dem Adjektiv entstanden, bei der das stammesauslautende *-v-* ausfiel (vielleicht wurde er vor *s* nur schwach ausgesprochen oder sogar verstummt: **kr̥ba^vska*), und statt ihm *s* des Suffixes eintrat. Falls slavisch, ist der Name als Bezeichnung eines Karstfeldes wohl dem Adjektiv *krbav* „rauh“ gleich, ursl. *kъrb-*, vgl. ĖSSJa 13, 206 f.

Λίτζαν, τὴν 30 *lič-ьska*, zum Fluß- und Landschaftsnamen *Líka* (1185 *Lica*). Vgl. SKOK 1928, 227, der vom Lokativ *v Licě* ausgehen möchte. Jedoch weist τζ, das hier wie in Ῥάστοτζα nicht für *c*, sondern für *č* steht, darauf klar hin, daß in den beiden Fällen die Adjektivformen auf *-(ь)ska* zugrundeliegen, und in Κρίβασα scheint sogar ein Teil des adjektivischen Suffixes sich auf den Stamm angeklebt zu haben (s.o.). Der Grundname ist vorslavisch und wird mittelbar durch den Namen des Ortes *Epilicus* auf der Tabula Peutingeriana belegt sein, der „bei (gr. ἐπί) der Mündung des Flusses **Licus*“ (d.h. der aus der Lika abfließenden Paklešnica) gelegen sein dürfte; er ist wohl auch vorrömisch, vermutlich illyrisch, wenn zum ON *Licus* „Lech“ im heut. Albanien zu stellen (vgl. SCHRAMM 1981, 285 f., mit Lit.).

Μοκρός, ὁ 30 *Mъkrъ* > *Makar* (seit 15. Jh.)[16], heute *Makarska*; der slav. Name geht auf den vorsl., bei Ravennas belegten *Muccurum* zurück, vgl. SKOK II 359; als Bischofssitz ist der Ort im Jahre 533 durch den Beleg von einem *Muccuritanus episcopus* gesichert. Die Anwohnerbezeichnung *Makarani* kaum unmittelbar zu *Makar*, *-kra* (so SKOK a.a.O.), sondern zu *Makar-ska* < **Mъkъr-ьska*). Vgl. auch SKOK 1928, 229.

Νίνα, ἡ 30 *Nin-ьska* (SKOK 1928, 226); -α kaum vom vorsl. Femininum beibehalten, wie es SKOK a.a.O. annimmt.[17] Zum ON *Nīn*, Gen. *Nína*, über spätlat. *Enona* (Ravennas) aus dem vorrömischen ON *Aenona*, Αἰνῶνα (Plin.; Ptol.), vgl. SKOK II 519.

---

[16] Die von ĆIRKOVIĆ 1998, 17 angeführte Form *Macarum* in einer angeblich gegen Ende des 12. Jh.s ausgestellten Urkunde kann wegen *a* < ь < ъ kaum vor dem 14. Jh. entstanden sein, vgl. IVIĆ 1981, 628.

[17] Später wollte SKOK (1954, 46) *Nedinъ* lesen und diesen Gau mit dem antiken *Nedinum*, heute *Nadin* bei Benkovac, in Verbindung setzen, während auf *Nin* < *Aenona* der Gauname Νόνα zu beziehen sei. Alles das erscheint mir ziemlich willkürlich; wenn etwas in diesem Verzeichnis zu verbessern ist, das wird eher Νόνα sein, s. das nachfolgende Stichwort. KLAIĆ 1971, 287, A. 52 dachte an *Tinj*, eine Festung in der Luka-Gespanschaft, kaum überzeugend.

Nόνα, ἡ 30. Eher in Νουα zu emendieren und *nov-(ь)ska*, zu *Novigrad* in Norddalmatien, ö. von Zadar, zu deuten, als mit SKOK darin eine doppelte Erwähnung des unter den kroatischen Gauen als Νίνα schon verzeichneten Nin-Gaus zu sehen, diesmal in der nicht slavisierten, romanisch-dalmatinischen Form des Ortsnamens *Nona*, die im Verzeichnis der Burgen Kroatiens Kap. 31 wirklich als Νῶνα figuriert.

[**Παραθαλλασία**, ἡ 30: Vermutlich Übersetzung eines Gaunamens **Primorje* „Küstenland"; so SKOK 1928, 226, der das mlat. Adjektiv zu einigen Župannamen *morsticus*, aus Pl. *morsti* < *morьsci* zu *more* „Meer" vergleicht.]

Πεσέντα, ἡ 30 *pьsęt-ьska*; Im Mittelalter *Pset* (auch *Pzet*, *Pezet* geschrieben), kaum zu slav. **pьsęto* „Hund", sondern wohl vorslavisch, vermutlich illyrisch, mit dem messap. Stammesnamen *Pissantini* vergleichbar, s. SKOK 1928, 226, III 64.

Πλέβα, ἡ 30 *plěvьska* oder einfach *Plěva*, zum FlN (ikavisch) *Plīva*, jekavisch *Pljēva* (SKOK 1928, 226). Hier, sowie im Beleg aus dem 12. Jh. bei den Pfaffen von Doclea *Pleva*, mit „jat" zu lesen, angesichts der heutigen Formen. Vorslavisch, durch Liquidametathese aus *Pelva* entstanden, das als ON in Itin. Ant. und inschriftlich durch das Ethnikum *P*]*elv(ensium)* belegt ist. Vgl. LOMA 1989, 14 f. mit Lit., dort auch zum event. Zusammenhang mit dem ON *Pljevlja*.

Ῥάστοτζα, ἡ 30 Eher aus dem Adj. *rastoč-ьska (župa)* abstrahiert, als auf einem Lok. *Rastocě* beruhend, wie es SKOK annahm (1928, 229 f.); letzten Endes zu *Rastok*, wie ein Dorf am gleichnamigen See bei Vrgorac heist. Die Benennung ist gemein- und urslavisch, **orz-tokъ*, vgl. etwa *Rostock*. Zur Authenzität von *Rastiza* in einem gefälschten Pfarreienverzeichnis s. o. Μοκρός.

Σίδραγα, ἡ 30 = *Sidraga*; eine Ortschaft dieses Namens (auch *Sydraga* geschrieben) wird in den Urkunden aus dem 11. Jh. im Luka-Gau (*Lučka županija*) erwähnt, und eine andere 1185 in der Diözese von Tragurion (Trogir), s. SKOK 1921, 112 f., der den Namen als **sǫ-dorga* oder **sъ-dorga* deutet (vgl. auch SKOK 1928, 226), aber sprechen die mittellateinischen Belege gegen solche Deutung, da sie alle, wie auch der konstantinische, *-i-* in der ersten Silbe aufweisen. Vielleicht **Si-draga* (*°*dorga*) „diesseits der Bucht gelegen", oder zu einem PN **Sidrag* < **Si-dorgъ*, vgl. zum ersten Glied **Si-gordъ* > apoln. PN *Sigrod*, serb. FlN *Sigrađa* (in Tamnava); im letzteren Fall würde man jedoch ein *j*-Possessivum ***Sidraža* erwarten.

Τζένζηνα, ἡ = *Cętina* oder *cętin-ьska*. Zum FlN *Cętina* (so bei Porph. selbst belegt, s. u. 2.5) > aserb. *Cetina* DAN., heute *Cètina*. Das zweite ζ statt τ verschrieben (durch falsche Assimilation: SKOK 1928, 226), oder spiegelt es die Aussprache *ti* > *t'i* >*ci* wider, einen phonetischen Zug, der im slavischen Norden zu Hause und den südslavischen Mundarten sonst unbekannt ist, mindestens in historischer Zeit (vgl. u. 5.2.5). Unentschieden, ob der FlN vorrömisch ist (so u. a. MAYER 1939, 127; SCHRAMM 1981, 222 f., obwohl der Fluß im Altertum zwei andere Namen, *Hippius* und *Tilurius*, trug), oder vielleicht lat. (zu den PN *Quintus*, *Quentinus*?), oder slavisch, etwa ein Possessivum zum PN **Cęta* (s. jedoch u. zu Ζετλήβη), vgl. zum Problem dieses

und der anklingenden Orts- und Flußnamen wie *Cetinje*, *Cetinja*, tschech. *Cetyně*, poln. *Cetynia* zuletzt LOMA 1997, 2 f.[18] Nicht gewiß, ob Τζέντινα, 30 als Gauname aufzufassen (diesmal richtig geschrieben!), oder vom Grenzfluß die Rede ist.

Τνῆνα, ἡ 30 = *Tnina* oder *Tnin-ьska (župa)*, zu *Tьninь*, s.u. 2.6. s.v. In den Urkunden *Tenenum*, *Tininium*, *Tyninium*, heute *Knin* (SKOK 1928, 226, II 109); vgl. den aserb. FN *Knina* in Metohija, entweder vorslavisch (so MAYER I 243; DURIDANOV 1979), oder slav. **tьn-ina* „Rodung" zu **tęti, tьnǫ* (so MIKLOSICH, dem SKOK II 109 folgt), jedoch ist eine feminine Form auf *-ina* anderswo nicht belegt. Vgl. jüngst LOMA 1997, 2.

Χλέβενα, τὴν 30 = **Xlevьnьska* zu *Xlěv-ьno*, s.u. 2.6. s.v. Kaum überzeugend SKOK 1928, 226: -α gebe den Auslaut *-o* des slav. Neutrums unmittelbar wieder. Dagegen Χλεβίανα, ἡ, 30 eher *Xlěvjan-ьska* zum Ethnikon **Xlěvjane* (vgl. zu diesem Ansatz *Cluiano* in Friaul) oder **Xlěvьn-jane*, mit Dissimilation *n — n > ø — n*. SKOK 1928, 228 erklärt diese Form unzutreffend als lateinische Ableitung auf -ίανα.

2.4. Nesonyma (Inselnamen)

2.4.0. Die großen bewohnten Inseln entlang der Adriaküste entsprachen, als territoriale Einheiten, den slavischen Gauen, ihre Bevölkerung war aber zu Porphyrogennetos' Zeit zu einem guten Teil romanisch, und es ist oft schwer zwischen den slavischen bzw. slavisierten und romanischen Formen der Inselnamen zu unterscheiden. In einigen Fällen der Slavisierung beobachtet man das Genuswechsel aus Femininum zu Masculinum, z. B. *Brattia* > *Brač*, *Issa* > *Vis*, was A. MAYER stets auf das männliche Geschlecht von kroat. *otok* „Insel" gegenüber serb. *ostrvo* n. zurückführen will (z.B. 1957, 95), jedoch läßt sich diese Erscheinung auch auf andere Weise erklären (vgl. SKOK 1928, 231), und überhaupt kann man von einer Anlehnung ans Grundwort mit Sicherheit nur dann sprechen, wenn die slavisierte Form eine adjektivische Umbildung aufweist; nun liegt eine solche in unserem Material nur bei *La(de)sta* > *Lastovo* vor, wo der Name offensichtlich in ein slavisches Adjektiv zu serb. *ostrvo* umgebildet ist, was ja zu den Angaben des Porphyrogennetos selbst über die Verbreitung der serbischen Stämme an der Adria gut paßt.[19]

Ἀλωὴπ 29 heute *Olib* neben *Ulib*, ital. *Ulbo*; nach SKOK 1928, 217; 1950, 79 f. gehe der Name auf lat. *alluvium* zurück; freilich könnte man, mit Rücksicht auf die ehemalige byzantinische Herrschaft in diesem Teil der Adria, auch

[18] Ein Appellativum *cetina* „Wasserlauf" in Poljica ist aus dem Flußnamen entstanden (ŠIMUNOVIĆ 1986, 213).

[19] Ja wird dieser klare Fall von Mayer verschwiegen (id. 202), während SKOK 1950, 222 davon spricht, hier wie in *(insula) Busi* > *Biševo* und *(insula) Zuri* > *Žirje* sei das alte slavische Wort *ostrvo* zu ergänzen, das sonst an der Adria verlorengegangen und für „Insel" die kroatische Form *otok* generalisiert sei; jedoch ist m. W. dieses Neutrum nur serbisch, während in den anderen slavischen Sprachen ihm das Maskulinum **ostrovъ* entspricht, vgl. VASMER III 165 s.v. *óstrov*. Vgl. auch ŠIMUNOVIĆ 1986, 93 ff., der die Anlehnung von *Lastovo* an *ostr(o)vo* ablehnt.

eine andere Etymologie erwägen, zum Heiligennamen Ἀλύπιος, wie ein Anachoret aus dem 6–7. Jh. heißt (bei den Ortodoxen wird er als *Alimpije Stolpnik* am 9. Dezember verehrt). Hinter der Schreibung ωη kann auch ein Versuch stehen, slav. *y* wiederzugeben, vgl. Βοϊσέσθλαβος und unten 3.1 u. 4.1.8; jedoch sprechen die spätmittelalterlichen Belege *Alluybum, ixola de Luibo, insula Alluyba* (15. Jh.), eher für romanische Aussprache (so SKOK a.a.O.).[20]

[**Ἄρβη** 29 romanisch, slav. *Rab.*]

[**Βέκλα** 29 romanisch, slav. *Krk.*]

Βράτζης, ὁ 36 wohl = slav. *Bračь* m., wobei -ης als Gräzisierung des Nom./Akk. auf -ь aufzufassen ist, kaum des Lok. **Brači*, wie es SKOK 1928, 231 f. annimmt; dagegen gibt Βράτζα ἡ 30 die romanische Namenform *Brazza* wieder, die das Geschlecht des antiken Namens *Brattia* bewahrt.[21]

Ἐστιουνήζ 29 (?), von SKOK 1928, 219 scharfsinnig als zwei miteinander verklebte Inselnamen erklärt, und zwar *Ἐστρουν = mlat. *Estrum*, wohl zu lat. *extraneus*, slav. in *Sestrunj* umgedeutet, und Ἠζ = *Îž*, ital. *Eso*. Unklar ist aber, ob der Kaiser hier slavische oder romanische Namenformen vermittelt.

Ἴης, νῆσος 36, die antike Issa, heute Vis; gegenüber der romanischen, seit dem 6. Jh. belegten Namenform *Lissa*, wo *l-* auf das rom. Artikel zurückgehen wird (so MAYER I 175, zweifelnd SKOK 1950, 192, III 596), gibt dieser Beleg wohl die slavisierte Form wieder, weicht jedoch von der heutigen *Vîs* im Anlaut ab, wobei das bei Porph. zu lesende *Jis* dem antiken Namen näher steht, während *Vîs* die angewachsene Präposition *v* „in" aufweist (SKOK 1928, 232), vgl. etwa den südserb. ON *Vinogošt* neben *Inogošt*, zum PN **Inogostь*. Man hält Ἴσσα für vorgriechisch, mit Rücksicht auf die Angabe Lycophrons Alex. 219, auch die Insel Lesbos habe einst so geheißen (vgl. SKOK 1950, 192), vgl. aber griech. hom. ἴσ(σ)α, ἴσ(σ)η „Gleichkeit, gleiches Recht", ἰσσασθαι bei Hesychios „losen, sich zulosen lassen" (FRISK I 738), also vielleicht als Synonym zu κληρουχία auf die griechische Kolonisation in der Adria zu beziehen.

Καταυτρεβενώ 29; wenn mit SKOK 1927, 163; 1928, 218 f. in Καταν γρεβενω zu verbessern, dann als Verschmelzung von zwei Inselnamen, deren der hintere *Grebeni* zu lesen und mit einem Teil des Dugi otok zu identifizieren wäre, das so heißt, und der vordere Καταν mit *Cotunum / Tuconum* der lat. Urkunden gleichzusetzen, heute slav. *Tkon / Kun*, ein Dorf auf der Insel Pašman; der erstgenannte Name ist gut slavisch, *grebenь*, Gen. *-ene* (ein *n*-Stamm), hier in der Bedeutung „Klippe(nbank), Riff" (vgl. SCHUTZ 1957, 28; -ω nach SKOK 1928, 228 aus dem Dativ *Grebenu*); der letztere ist undurchsichtig und es bleibt unklar, ob sein mutmaßlicher (und jedenfalls verdorbener) Beleg bei Porphyrogennetos slavische oder romanische Aussprache wiedergibt.

---

[20] Ein Inselchen bei Ragusa heißt *Ȍlipa*, nach SKOK 1950, 232 metaphorisch aus lat. *ălăpa* „Ohrfeige", was wenig überzeugt.

[21] Diese Lesart des Parisinus ist mit Moravcsik der Βράτζω des Palatinus vorzuziehen, während Βάρτζω der früheren Ausgaben keine Wert mehr haben kann; jedenfalls liegt hier trotz SKOK a.a.O. weder die neugriechische Liquidametathese noch ein neuštokavischer Lokativ auf *-u* vor.

Κίκερ, τὸ 36 = **Kъkъr* > aserb. *Kakrь* (PP 388), dissimilierte Nebenform von **Krьkъr* (aserb. Lok. *Krьkrě*, Adj. *krьkrьski* ZS 586) > *Krkar*, Gen. *-kra* bei den Ragusaner Schriftstellern des 16–18. Jh. (vgl. Skok 1950, 203; II 203).[22] Das slav. Maskulinum, urspr. **Kъrkъrъ*, steht bei Porphyrogennetos den romanischen Namenformen ἡ Κούρκρα (36) und τὰ Κούρκουρα (30) gegenüber, und geht zusammen mit ihnen auf lat. *Corcura* zurück, das seinerseits den vorrömischen Namen der Insel Κόρκυρα fortsetzt.[23] Aus *Corcura* mit ven. *u* > *ju* und der Dissimilation *r — r* > *r — l* ital. *Curzola*, daraus die moderne kroat. Form *Korčula* (Skok l.cc.).

Λάστοβον, τὸ 36 = *Làstovo*, wie der Name auch heute lautet. Aus vorsl. Λάδεστα / Λάδεστον Steph Byz., über dalmatorom. *Lasta* (in den Ragusaner Urkunden des 13–14. Jh.s belegt), das von den Slaven als ihr Wort für „Schwalbe", skr. *lasta* aufgefaßt und nach dem produktiven Typ *Kosovo (polje)* „Amselfeld" umgebildet wurde, wobei ihnen vor den Augen auch das synonyme *lastov-ica* schwebte; Neutrum hier zu *ostrvo* „Insel", vgl. Skok 1950, 222 u. o. 2.4.

[**Λουμβρικάτον** 29 romanisch, slav. *Vrgada*.]

Μαλοζεάται, τὸ 36 wohl *Μαλοζερτζι zu lesen, d.h. die Einwohner von *Malo Jezero* (älter: **Ozero*?), im Westteil von Mljet. Überreste einer römischen Siedlung und das frühmittelalterliche Kloster der Benediktiner weisen darauf hin, daß auch zu Porphyrogennetos' Zeit eben dort die wichtigste Siedlung dieser Insel lag.

[**Μελετᾶ**, τὰ 30, die spätere *Melata* (15. Jh.), ital. *Melada*, slav. *Molȁt*; dem konstantinischen Beleg liegt die dalmatisch-romanische Namenform zugrunde.]

[**Μέλετα** ἡ 36 gibt nicht die slavische Namenform *Mljȅt* (zum Akzent s. Loma 1993b, 214), sondern die ihr zugrundeliegende altdalmatische wieder; vgl. aber Μαλοζεάται. Im Altertum hieß die Insel Μελίτη, gleichwie Malta, auf das sich freilich die Erwähnung in der Apostelgeschichte bezieht.]

[**Ὄψαρα**, τὰ 29 romanisch, slav. *Osor*.]

Πιζούχ 29 = *Pьčuh* (eventuell *Πτζούχ = *Pčuh*), in den Belegen aus dem 15–16. Jh. *Piçuh*, *Pçuch*, aber 1689 *Zuch*, auch heute *Čûh*, ein Flurname auf dem Dugi Otok, mit dem Porphyrogennetos diese ganze Insel bezeichnet. Dürfte mit skr. *Pečuh* „Pecs in Ungarn" zu *peći* „backen, braten, brennen" zusammenhängen (so Skok 1915, 666; anders 1950, 115, 124), vgl. auch den ON *Pečuj* in Bosnien; vermutlich **pьci-/peci-uxъ* „Brennohr, brennohrig", was das auch topographisch bedeutet haben mag, oder ein Pflanzenname, etwa „brennendes Unkraut", falls das Hinterglied zu aruss. *ušь*, lit. *usnìs* „Distel".

---

[22] Der freilich den aserb. Beleg *Kakrь* nicht kennt und -ι- bei Porphyrogennetos als Wiedergabe von slav. *ṛ* erklärt. Zum Lautlichen vgl. u. 4.1.1.

[23] Ob den antiken Namen die griechischen Kolonisten gegen Anfang des 4. vorchr. Jh.s von Korfu her übertrugen, der ebenfalls Κέρκυρα / Κόρκυρα hieß, oder es sich hier wie dort um unabhängige Benennungen handelt, nach Mayer II 62 ff. illyrisch zu idg. **kʷerko-* „Eiche", bleibt offen; da die Kolonie von den Doriern aus Knidos gegründet wurde, deren Metropole auf einer Halbinsel, eben wie die neue Stadt, die heut. Korčula, ital. Curzola, gelegen war (vgl. Skok 1950, 200), würde ich am liebsten eine rein griechische Bezeichnung annehmen, **kerkᵒra-* „Erdzunge" zu κέρκος < **ker-kr-os* „Schwanz" (vgl. Frisk I 830 f.).

Das Schwanken in der Vordersilbe ginge auf das Nebeneinander zweier Imperativformen von **pekti* zurück, aksl. *pьci* neben *peci*.[24]

[**Πυρότιμα** 29 wohl die heut. Insel *Premuda*, mundartlich *Parmûda*; das Verhältnis der heutigen Namenformen zum konstantinischen Beleg bleibt unklar, gleichwie die Etymologie des Namens, vgl. SKOK 1928, 218. Jedenfalls kaum slavisch.]

Σελβώ 29 (?) entweder slav. **Sělba* > heute *Sĩ(l)ba*, oder rom., vgl. ital. *Selva*. Aus lat. *silva* „Wald". Vgl. SKOK 1928, 218.

Σκερδά 29, so auch 1203: *Skerda*; die beiden Belege können sowohl slav. **Skr̥da* > heute, mit čak. *ar* < *r̥*, *Škarda*, als auch romanisch **Skərda* < vorröm. **skarda-* „Steile, Kluft" wiedergeben; vgl. MAYER 1931/32, 27–30; LOMA 1991b, 313 und den folgenden Namen.

Σκιρδάκισσα (v.l. Σκηρδάκισσα) 29, wieder in zwei Namen zu teilen. Der letztere, Κισσα, ist dem antiken ON *Cissa* gleich, der die römische Siedlung auf der Insel Pag bezeichnete, und der erstere, Σκιρδά, bezieht sich auf ein Inselchen in der Nähe, das auch heute *Škr̃da*, čakavisch *Škarda* heißt. Auch dieser Name wird vorslavisch sein, mit dem vorangehenden ursprungsgleich, jedoch scheint hier -ιρ- / -ηρ- des konstantinischen Belegs eher slav. *r̥* als eine romanische Lautsequenz wiederzugeben; dagegen stellt Κισσα mit dem bewahrten *k* vor *i* eine dalmatisch-romanische Lautung dar (SKOK 1950, 69), während im slavischen Mund nur ein mittelbarer Reflex des antiken Namens fortlebt, die Adjektivbildung *Caska* < **Cьs-ьska*.[25]

Χώαρα, τὰ 36, τὸ Φάρα ibid. gleich, obwohl der Redaktor des Kapitels sie für zwei verschiedene Insel hält, nur ist die letztere Namenform romanisch, und die erstere gibt slav. *Hvâr* wieder (richtig SKOK 1928, 231 f., der auch den mlat. Beleg *Fara sive Quaro* anführt), mit der Substitution *xv-* für *f-* wie im aserb. PN *Hvilip* < Φίλιππος (vgl. SKOK I 697), vielleicht auch in südsl. *svila*, *svilo* „Seide" < **xvilo* < it. *filo* „Faden, Draht" (SCHRAMM 1997, 143; zur Palatalisation vgl. *svistati* < *xvistati*, *cvilěti* < *kvilěti*, *zvězda* < *gvězda*). Vorrömisch Φάρος (auch im Kap. 30 kommt diese klassische Namenform vor) ist, nach einer antiken Überlieferung, aus dem Namen der ägäischen Insel Πάρος entstanden, wovon Kolonisten kamen, die hier im Jahre 385/4 eine Stadt gegründeten, vgl. MAYER I, 267.

[24] Abzulehnen SUIĆ 1955: *Ἀπιδίουχος, etwa „an Birnen reich". Ausführlich habe ich diesen Namen in meinem Vortrag an „SKOKS etymologischem Treffen" betrachtet, das im November 1990 in Zadar stattfand; obwohl rechzeitig gesandt und zum Druck angenommen, sind die Beiträge der Teilnehmer aus Belgrad im Sammelband der Tagung nicht erschienen.

[25] Nach ŠIMUNOVIĆ 1986, 62 *Câška*. Diese Form auf *C-*, die in der dortigen Mundart üblich ist, in der jedes skr. *č* als *c* und *š* als *s* ausgesprochen wird, wurde als „Cakavismus" beurteilt und durch schriftsprachliche *Čaška* ersetzt; da aber zur Zeit der slavischen Einwanderung ein *k* vor den vorderen Vokalen zu *c*, nach der sog. zweiten Palatalisation, und nicht zu *č* nach der ersten wurde (z.B. *cьsarь / cěsarь < caesar*), liegt hier ein Fall der Hyperkorrektion vor, wie etwa in *Neviđane* statt *Nevijane*, dem Namen eines Dorfes auf der Insel Pašman, der auf ein *monasterium Sancte Neviane* zurückgeht; die amtliche Form ist einer falschen „Štokavisierung" entsprungen, die den Namen auf *viděti* bezog und in seinem *-j-* den čakavischen Reflex der Gruppe *dj* erkannte (vgl. SKOK 1950, 134 f.).

2.5. Hydronyma (Flußnamen)

Βίσλας (εἰς τὸν ποταμὸν Β.) 33 = slav. *Visla*; wenn der einheimischen Überlieferung entnommen, dann als Erinnerung aus der alten Heimat zum serbisch-kroatischen Sprachgut gehörig. Der Flußname geht bekanntlich auf vorsl. *Vistula* zurück. Vgl. u. 4.2.2.5.

[**Βόνα** s. unter den Kastellnamen.]

Ζαχλοῦμα 33, ein anderer Name der Βόνα = Buna, ähnlich wie die gleichnamige Burg auch Χλούμ hieß (vgl. VINJ II 61, A. 211)? — oder aus einer umschreibenden Bezeichnung **Zahlumska rěka* abstrahiert, die sich am ehesten auf Neretva bezogen haben kann?

Ζεντίνα, ἡ 30 s. unter den Gaunamen 2.3.2.

Κρίσος, ὁ 40 (?) bezieht sich auf den Fluß Kreisch und soll die sonst unbelegte slav. Form **Krišь* wiedergeben, die zwischen der spätantiken *Grisia*, *Gresia* (wohl mit *C-* zu lesen) und den heutigen ung. *Körös*, rum. *Criş(ul)* vermittelte (KISS 358, SCHRAMM 1981, 279 f.); jedoch beachte man den nichtpalatalen Stammauslaut -σος gegenüber der Wiedergabe von slav. *-išь* in Μορήσης, Τιμήσης. Mag die Namenform auch slavisch sein, hat sie mit den Serben und den Kroaten kaum etwas zu tun.

Μορήσης, ὁ 40, wegen -ο- = sl. *Morišь* „Mieresch" < vorsl. Μάρισ(ος), *Marisia*; ung. *Maros* aus dem Slavischen, rum. *Mureş* wohl aus dem Ungarischen, vgl. KISS 408, SCHRAMM 1981, 295 ff., wo auch zur Etymologie des antiken Flußnamens.

'Ορόντιος (ποταμός) 30, zu rom. *(N)arenta*, s.o. 2.3.1, an den syrischen FlN 'Ορόντης angelehnt? Oder, wenn ὀρ- = *vr-*, wie in 'Ορμός = Vrm, liegt die slavische Bezeichnung **v(ь)rǫt'ijь* „der Wirbelnde" zugrunde? Wenn **Vьrulja* als eine — phonetische oder morphologische — Abwandlung von **Vьruća* < **Vьrǫtja* anzusehen ist (vgl. zu Βερούλλια u. 2.6), kann es sich um den alten Namen des rechten Neretva-Zuflusses Trebižat oder Tihaljina handeln, an dessen linkem Ufer im 13–15. Jh. ein Gau gelegen zu sein scheint, der *Vrulja* (*Vruglizza*, *Vruja*) hieß (MIŠIĆ 1996, 26 f.).

Σάβα, ὁ 42 (τοῦ Σάβα ποταμοῦ) = *Sava* „Save". Wegen des *a*-Stammes, liegt hier die slavisierte Form des Flußnamens vor, wie sie in lateinischen Quellen schon seit dem 9. Jh. belegt ist (BEZLAJ 1961, 171 ff.); im Altertum war es ein *o*-Stamm, griech. Σάουος, Σάος, lat. *Savus*, Belege bei BEZLAJ l.c., SCHRAMM 1981, 347 ff.; der antike FlN hat sowohl „alteuropäische" als iranische Anklänge, vgl. einerseits frz. *la Save*, ein Nebenfluß der Garone, und zahlreiche Ableitungen wie *Savo, -onis*, *Savaria*, andererseits zwei Flüsse *Sava* in Rußland, wohl zu osset. *saw* „schwarz", airan. **syāva-*. Eine iranische Herkunft des seit der Kaiserzeit bezeugten Hydronyms ist nicht ausgeschlossen, da die ersten Bewohner des Savatals, die die Geschichte kennt, die iranischen Sigynner waren (Herodot V 9), jedoch scheint der kurze Vokal der vorslavischen Namenform (vgl. besonders *Săvus* in einem Vers des Claudian) eher zugunsten der „illyrischen" Etymologie Tomascheks zu sprechen, zu idg. **sou-* „pressen, fließen lassen; Saft" (im Iranischen hätte sich aus dem idg. **s-* ein **h-* ergeben). Vgl. neben Bezlaj, Schramm a.a.O. auch VAS-

MER 1923, 168, DICKENMANN II 101 f., MAYER I, 297, SKOK III 208. Die slavische Form weist aber einen langen *a* auf, das verschiedentlich erklärt wird (vgl. dazu besonders Schramm a.a.O.); es läßt sich m. E. auf eine Umdeutung des Namens im Munde der sich um die Zeitenwende an der mittleren Donau niedergelassenen Sarmaten zurückführen, wofür besonders die sich wohl auf die Save beziehende lateinische Benennung *Aqua Nigra* bei Jordanes (Getica LII 268, ad A.D. 455) zu sprechen scheint, denn Jordanes stammte aus dem unteren Donaugebiet und unabhängig davon, ob er seiner Abstammung nach ein Gote oder ein Alane war, dürfte gewisse Kentnisse im Sarmatisch-Alanischen besessen haben.

Τιμήσης, ὁ 40 = wohl slav. *Тьmišь* > skr. *Tămiš* „Temesch"; der FlN ist vorslavischen Ursprungs, im Altertum ausschließlich mit *-b-* belegt: Τίβισις, Τιβίσκος, *Tibisia*, so daß man für das zum ersten Mal bei Porph. vorkommende *-m-* die Slavisierung verantwortlich macht; da aber ein Schwanken zwischen *b* und *m* in der Hydronymie dieses Raumes schon zu vorslavischer Zeit bezeugt ist (Βάργος / Μάργος bei Strabo), können die Slaven bei ihrer Einwanderung auch eine schriftlich nicht überlieferte Namenform mit *-m-* von den Bodenständigen gehört haben. In diesem Fall braucht man die konstantinische Form nicht unbedingt als slavisch zu beurteilen, aber mit Rücksicht auf Μορήσης wird sie es doch sein. Vgl. KISS 408, SCHRAMM 1981, 376 ff.

Τίτζα, ἡ 40: Der Beleg bezieht sich sicher auf die Theiß, entspricht aber wegen -τζ- weder der slavischen Namenform *Tisa*, noch den aus ihr hervorgegangenen ung. *Tisza*, rum. *Tisa*, und läßt sich auch nicht aus den vorslavischen Belegen des Namens erklären: Τισσός, Τίσσος, *Tisia*, früher auch Πάθισ(σ)ος, *Pathissus*, bei Priskos Τίγας, mit ebenfalls unklarem *-g-*. Vgl. KISS 643, SCHRAMM 379 ff., beide mit Lit.

Τούτης, <ὁ> 40 nicht zu identifizieren, vielleicht kein eigentlicher Flußname, sondern der ung. Bezeichnung der Slaven *tót* < slav. **tut-* < kelt. oder illyr. **touta- / tauta-* „Volk" gleich, die ursprünglich auf die vorslavischen Eingeborenen Pannoniens bezogen war (vgl. jüngst LOMA 1993b, 213); in diesem Fall wohl auf einer ung. Umschreibung, etwa **Tótfolyam* „der slavische Strom" beruhend.

2.6. Ortsnamen

[**Ἄλβουνον** romanisch, slav. *Labin.*]
[**Ἀντιβάρεως** (τῆς), Ἀντίβαριν, τὴν 30, griechisch-romanisch, slav. *Bar.*]
[**Ἄρβη**, ἡ 29 romanisch, slav. *Rab.*]
[**Ἀσπάλαθον**, τὸ 29 griechisch, slav. *Splětъ* > *Split*, *Spljet.*]
[**Βέκλα**, τὰ 29 romanisch, slavisch *Krk.*]

Βελέγραδον, τὸ 31, v.l. Βελάγραδον P, heute *Biograd* an der kroatischen Küste; Βελέγραδον 32 (so Moravcsik, die Handschriften geben Βελάγραδον P, Βελόγραδον B), heute Belgrad (serb. *Beograd*) an der Mündung der Save in die Donau,[26] dieselbe Stadt wird auch im Kap. 40 als ἡ Βελέγραδα (Gen.

[26] Nach LILIE 1985, 41 beziehe sich auch dieser Beleg auf den kroatischen Biograd; vgl. u. 5.3.1.

τῆς Βελεγράδας) und im 42 als τὸ Βελέγραδα, v.l. Βελάγραδον erwähnt. Ursl. Zusammensetzung, wo sich das adj. **bělъ* wohl auf steinerne oder verputzte Mauer der Burg bezieht, vgl. skr. *bijeli grad*, *bijeli dvori* als schmückendes Beiwort in Volksliedern. Die Bezeichnung ist gemeinslavisch, vgl. aruss. *Bělъgorodъ*, tschech. *Bělohrad*, pol. *Białogard*, in Rumänien *Bălgard* (ĖSSJa 2, 78 f.). Zum Bindevokal vgl. u. 4.2.2.

Βελίτζιν, τὸ 31 (Βελίτζειν V) *Bělicę*; SKOK nimmt hier Gräzisierung eines Lok. sg. *vъ Bělici* durch -ν an, es kann sich aber auch um die genaue Wiedergabe eines Nom.-Akk. Pl. **Bělicę* handeln, vgl. heute den ON *Bilice* f. Pl. in Slavonien, in Bosnien und in Dalmatien bei Šibenik. Oder **Běličьn*, vgl. den poln. ON *Bieliczna / Bieliczne* (ROSPOND 1976, 121).[27] Sogar ein Anlaut *v-* ist nicht ausgeschlossen, angesichts von slovak. *Veličná* (id. 151).

Βερούλλια, τὸ 36 = *Vьrul'a*, heute *Vrulje* Pl. zwischen Omiš und Makarska, kaum *Brela* < *Vrela*, trotz Novaković, dem SKOK (1928, 230, A.1) und jüngst ĆIRKOVIĆ (1998, 16) folgen; vgl. die mittellat. Belege *Vrullam* 1185, *Brollia* 1277, *Virullas* 1290, *Urolla* 1303 (SKOK 1921, 158 ff.; ĆIRKOVIĆ l.c.). Zu *vrulja* als allgemeiner Bezeichnung für Quelle an der Meeresküste vgl. SCHUTZ 1957, 68, und zur ihrer Wiedergabe bei Porphyrogennetos jene des slav. Namens einer Dniepr-Schwelle im Kap. 9 Βερούτζη, als „βράσμα νεροῦ" richtig gedeutet = aruss. *Vьručij* < **Vьrǫt'ьjь*.[28]

[**Βόνα**, τὸ (κάστρον), auch ποταμός 33, wegen *-o-* romanisch, in seiner slavisierten Form lautet der FlN *Buna*, während die im 14–15. Jh. mehrmals erwähnte Burg *Blagaj* hieß, zu slav. **bolgъ-jь* „gut", was die von Porphyrogennetos selbst angegebene Bedeutung der romanischen Namen „καλόν": lat. *bona* f. wiedergibt (vgl. JIREČEK I 236, 293; DINIĆ 1978, 210, ĆIRKOVIĆ 1998, 13).]

Γαλουμαήνικ, τὸ 33: Die überlieferte Namenform ist offensichtlich verdorben; die einfachste Verbesserung besteht darin, statt dem zweiten α ein π zu lesen, also *Γαλουμπήνιϊ = *Golǫbinij* (zu -κ für *-j(ь)* s. 3.4–5; zum Problem der Nasale 4.1.7).[29] Heute *Golubinac*, ein Dorf am Südrand von Popovo Polje. Es ist 1285 als *Golubinez*, 1413 als *Golubinaç* belegt (DINIĆ 1978, 189). In der Nähe befindet sich das alte Kloster Zavala und nördlich des Dorfes erhebt sich der Berg Klisura mit einer Burgruine, die von DINIĆ op. cit. 207 als die 1444 erwähnte Festung Popovski in Popovo polje (*Popohosti Vpopohu*) identifiziert wird. Unabhängig von der hier vorgeschlagenen Namengleichung ist ĆIRKOVIĆ aus historisch-geographischen Gründen geneigt, Γαλουμαήνικ eben hier zu suchen (1998, 18 f.).[30] Die Burg scheint einen Weg kontroliert zu haben, der bei Slano die Küste erreicht. Dem auf diese Weise

---

[27] In diesem Fall ist der ON *Bilišane* bei Obrovac (IM) vergleichbar, der über **bilišanski* auf **Bilišno / Bilišna* < **Belično / -a* zurückgehen kann, jedoch liegen mir ältere Belege nicht vor.

[28] Ist hier das Suffix *-ul'a* nicht etwa auf eine Sonderentwicklung desselben participialen *-ǫt'-a* zurückzuführen? Vgl. in Dalmatien *oplji* < *opći* SKOK II 533.

[29] Oder Γαλουμπήνιγι, vgl. Βαγιβαρεία = Βαϊούρη De cerim. II 398, Ακουλεγία *Aquileia* (SKOK 1928, 224); oder *Γαλουμπήνισκ = *Golǫbinьsk*, s.u.?

[30] Mit der von mir einige Jahre zuvor vorgeschlagenen Identifizierung mit Golubinci (LOMA 1992/93, 122) scheint er nicht vertraut gewesen zu sein.

erschlossenen Ortsnamen liege das Adjektiv **golǫbinijь* „Tauben-“ > russ. *golubinij*, skr. *golubinji* zugrunde (zum Typ s. LOMA 1997, 16 ff.), eventuell durch das Sekundärsuffix *-ьskъ* erweitert, im Masculinum zu *grad*; zur Umbildung *-ьskъ* > *-ьcь* vgl. etwa *Vrgorac* < **Vrh-gorsk*, zu *Gorska (župa)*; sie ging vom Lokativ **Vrgorscě* > *Vrgorcu* aus. Unglaublich SKOK (1927, 166; 1928, 233), der von einer lat. Schreibung *a Glumaini c(astrum)* ausgeht, und die Burg mit der heut. Ortschaft *Glumine* in Popovo polje identifiziert (übrigens wird dieser ON keine alte und primäre Prägung sein). Verfehlt ist auch der Vorschlag D. Alerićs **Golohl̥mina* > *Glumina* zu lesen, der von R. Katičić mit Recht kritisiert wurde.[31]

Γράδεται, τὸ 35, wohl *Γράδετζι = *Gradьci* (Lok.) zu lesen; da *gradьcь* die übliche Bezeichnung für „Burg“ und ein sehr häufiger ON ist, muß man zwischen mehreren Lokalitäten dieses Namens wählen, die auf dem Boden der ehemaligen Duklja begegnen. Man kann ĆIRKOVIĆ (1998, 22) zustimmen, daß bei dieser Sachlage ein Bach im Gebiet von Grblje — *iupania Gripuli* des Pfaffen von Doclea — unsere besondere Aufmerksamkeit verdient, der in der ersten Hälfte des 14. Jh.s als *Potoc de Gradece, fluuius qui venit de Gradaç* erwähnt ist, ein Name, der einer Burg gedachte, die scheint damals schon der Vergangenheit angehört zu haben.

[**Δεκάτερα**, τὰ 29 romanisch, slav. *Kotor*, vgl. u. zu Κάτερα.]

Δεσνῆκ, τὸ 32 vielleicht *Desnik* oder, mit -ηκ fur **-ни** (vgl. u. 3.5), *Desnij* „die rechte, am rechten Ufer eines Flusses errichtete Burg“. Vgl. die Festung *Desna*, die sich in der zweiten Hälfte des 14. Jh.s beim Dorf Desne, am rechten Ufer des Neretva-Deltas befand (MIŠIĆ 1996, 148, 158).[32] Oder spätere, durch Ausfall der schwachen Halbvokale entstandene Lautform von Δεστίνικον = *Dъštьnikъ* > *Dъšnik*? Vorausgesetzt, daß das Kastell irgendwo um die Grenze zwischen Bosnien und dem übrigen Serbien lag, und versehentlich in die beiden Verzeichnisse eingetragen wurde.[33] Der Lage nach entspräche das Dorf *Daštansko* bei Vareš (zur Abgrenzung des damaligen Bosnien gegen Serbien s. ĆIRKOVIĆ 1998, 23 ff.), dessen Name, mundartlich auch *Dahčansko* ausgesprochen (SEZb XLIII/1928, 342; 366; 372), auf **dъščьnьsko* zurückgeht und den einzigen mir bekannten Fall des toponymischen Stammes *dъščьn-* auf altserbischem Boden darstellt, vgl. unten zu Δεστίνικον. Seiner Bildung nach ließe sich er als Bezeichnung für ein der Festung **Dъščьn-yjь* / **Dъščьn-ikъ* gehöriges Dorf auffassen. Übrigens ist all das äußerst unsicher, denn drei Kastelle in Serbien: Δεσνῆκ, Λεσνῆκ und Δρεσνέηκ unter den Namen verzeichnet sind, die sehr aneinander klingen, so daß jeder einzelne unter dem Verdacht steht, aus dem anderen verschrieben

---

[31] S. *Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, Posebna izdanja ANUBiH LXX, Sarajevo 1985, S. 151; der Beitrag Alerićs wurde an der Konferenz mitgeteilt, im Sammelband ist er jedoch nicht erschienen.

[32] Dieser ON läßt sich freilich nur als Parallele, nicht als Identifizierungsmöglichkeit anführen, denn das Gebiet westlich der Neretva im 10. Jh. nicht zu Serbien, sondern zu Paganien gehörte.

[33] Für solch ein doppeltes Verzeichen gibt es Beispiele bei Prokop De aed., vgl. LOMA 1993c, 222.

worden zu sein, und ja mischt sich hier auch Δεστινίκον ein. Vor jeder sprachlichen und historisch-geographischen Analyse stellt sich bei dieser Namengruppe die textkritische Frage.

Δεστινίκον, τὸ 32 wohl = *Dьštьnikъ* oder **Dьščьnikъ*, neben Δοστινίκα, ἡ 32 = *Dъštьnik(ъ)* o. **Dъščьnik(ъ)* „Bretterburg" (zu -στ- < *-šč-* vgl. u. 4.1.10). Die Schwankung ε / ο scheint jene zwischen ь und ъ in der Wurzelsilbe des Grundwortes widerzuspiegeln: Ursl. **dъska* < **dьska* (vielleicht durch russ.-ksl. *dьska* belegt), letzten Endes aus griech. δίσκος, vermutlich durch germanische Vermittlung. Keine der anderen bisher vorgeschlagenen Identifikationen (deren ein Überblick ist in VINJ II 58, A. 196 zu finden) wird der überlieferten Namenform gerecht; sie hat weder mit den Dörfern *Disit* und *Desna* im Gebiet der unteren Drina (trotz Šafarik), noch mit *Deževa* in Raška (trotz Novaković und Grot) etwas zu tun, schwerlich aber auch mit *Drsnik*, aserb. *Drьstьnikь* in Nord-Metohija (so Skok), denn in unserem Material liegen keine weitere Beispiele für das Auslassen eines *ṛ* vor, und dieser Name kommt bei Porphyrogennetos in zwei verschiedenen Formen vor, die offensichtlich auf zwei unabhängige Quellen zurückgehen, aber eine wie die andere kein -ρ- aufweisen.[34] Übrigens ist die Zugehörigkeit der Nord-Metohija zu Serbien im 10. Jh. äußerst fraglich, s. u. 5.4.1. JIREČEK I 244 schlug eine genauere Lesung: *Dьs(t)ьnik* und eine an sich plausible Lokalisierung in den Sjenica-Gau vor. Diese Annahme wurde neulich durch die archäologische Forschung gewissermaßen gestützt, aber kaum bewiesen, vor allem deshalb, daß eine toponomastische Anknüpfung fehlt. Der Stamm **dъščьn-* kommt in der westslavischen Toponymie vor, vgl. etwa den tschech. ON *Deštná*, 1320 *Desczna* < **Dъščьna* (BOREK 1968, 54).[35] Wenn wir den mehrdeutigen namen *Dašnica* (NO Bosnien, Zentral- und Ostserbien) beiseite lassen,[36] bleibt als einzige mir bekannte Parallele aus dem altserbischen Bereich *Daštansko* bei Vareš in Bosnien übrig (s. o. zu Δεσνήκ).[36a] Freilich widerspräche eine Ubizierung so weit im Westen dem allgemeinen Glauben, das konstantinische Destinikon müsse ein Grenzkastell gegenuber Bulgarien gewesen sein, s.u. 5.4.1. Übrigens kann sich dieser Name, wenn er wirklich die deskriptive Bezeichnung für eine Verteidigungs- und Zufluchtanlage aus Brettern war, auf beliebige Festung dieser damals in Serbien wohl üblichen Bauart bezogen haben.

---

[34] Vgl. in Epirus bei Ioanina gr. Δρεστενῖκον, Ντρεστενῖκον, arom. *Drästenik*, *Tärstenik*, nach VASMER 1941, 32 f. *Trъstěnikъ* (?).

[35] BOREK bemerkt dort, es sei manchmal schwierig zwischen den Ableitungen auf *-ьn-* von **dъska* „Brett" und **dъžd'ь* „Regen" zu unterscheiden.

[36] Er kann sowohl auf **Dъščьnica* als auch auf **Dъšьnica* (zu *dъxъ* „Dunst, Geruch"), oder auf **Dъnštica* (zu *dъno* „Boden") zurückgehen.

[36a] Die türkischen Urkunden aus dem 16–17. Jh. verzeichnen ein Dorf *Destin Dol* in NO Bosnien, in der Umgebung von Tuzla (HANDŽIĆ 1975, 307 f.; 1986, 28, 93). Obwohl sich der Name heute nicht horen läßt, scheint sie richtig gelesen zu werden, denn auch in Bulgarien gibt es ein *Destìn dol* bei Botevgrad (ZAIMOV 1973, 98, der diesen ON, kaum überzeugend, aus einem PN ableitet; vielmehr ist sein adjektivischer Teil zu ksl. *destyj*, slov. *desten* „rechter" zu stellen). Trotz alles Anklanges ist *Destin Dol* sowohl bildungs- als auch bedeutungsmäßig mit Δεστινίκον / Δοστινίκα schwer zu verbinden.

[**Διάδωρα**, τὰ 29 romanisch, durch griech. Paretymologie umgestalltet, slav. *Zadьr* > *Zadar, -dra.*]

Δοβρισκίκ, τὸ 33 = *Dъbrьski(j)* (vgl. 3.5). Das Kastell lag irgendwo in *Debre*, einer Gespanschaft in Chelmania = Zahumlje (PRAESB. DIOCL. 327), heute *Dabar-polje* in Hercegovina ö. von Stolac (s. zuletzt ĆIRKOVIĆ 1998, 19); der Gauname ist ursl. **dъbrь* f. „Schluchttal" gleich.

***Δόκλα**, τὸ (?), 35, wegen -o- gegenüber slav. *u* in *Duklja* eher romanisch; vgl. u. *Λόγγ und o. 2.3.1. Διόκλεια.

Δρεσνεήκ, τὸ: Der Endsequenz -εήκ läßt sich schwerlich das Suffix *-ik(ъ)* ablesen, vielmehr gibt hier, wie in Τζερναβουσκέη, -εη(κ) den Auslaut einer bestimmten adjektivischen Form des Nom.-Akk. Sg. m. wieder, wobei -κ auf das verlesene -**и** einer kyrillischen Vorlage zurückgeht (3.5); da weiter σν neugriechisch als /zn/ ausgesprochen wird, wohl ***Дрѣжныи** zu *drězga* „Niederwald, Gebüsch" (ĖSSJa 5, 111), vgl. pol. *Drzeźno*, tschech. *Dřizno* BOREK 1968, 49), eher *Drežanj*, Gen. *-žnja* sö. von Nevesinje, 1475–77 „Drežne" (ALIČIĆ 1985, 23), als *Drežnik* bei Užice in Westserbien (seit 1476, ALIČIĆ 1984, 70, 86), wie es Šafarik, Novaković und Grot annahmen (vgl. VINJ II 58, A. 199).[37] Die letztere Identifikation wäre nur unter der Voraussetzung möglich, daß die bei Porphyrogennetos sich niedergeschlagene adjektivische Namenform nachträglich durch das Suffix *-ikъ* substantiviert worden ist (ähnlich SKOK 1928, 233 f.; vgl. u. 4.2.1). Der Vergleich mit dem ON *Drsnik*, aserb. *Drьstьnikь* in Metohija (NOVAKOVIĆ 1981, 62; bewilligend FERJANČIĆ 1996, 146; ĆIRKOVIĆ 1998, 30) ist sowohl von der formalen Seite (/r̥/ wird sonst nicht durch ρε wiedergegeben, vgl. u. 4.1.2), als auch wegen der Lage des Ortes fraglich, mit dem andererseits auch Δεστίνικον identifiziert wird (s. o. unter diesem Namen und u. 5.1). Die völlig willkürliche Verbesserung in Βρεσνεήκ und Gleichsetzung mit Breznica = Pljevlje wäre kaum erwähnungswert, hätte sie nicht ihren Urheber in Jireček und ihre Anhänger in Šišić und Skok gehabt (vgl. VINJ II l.c.).

[**Ἑλκύνιον**, τὸ 30, wohl romanisch oder albanisch (wenn κυ = alb. *qi* in *Ulqi*; jedoch stimmt der Anlaut nicht); sicher keine slavische Form, vgl. aserb. *Lьcinь* > *Ocinj.*]

[**Ἐλλισσόν**, τὸν 30 griechisch, ital. *Alessio*, aserb. *Lěšь.*]

Ζετλήβη, τὸ 34 = *Cět(o)ljub(i)*, vgl. den tschech. ON *Cítoliby*. Heute *Ćetoljubi* in Ost-Hercegovina (LOMA 1993, 117; OS 74 f.), zum Historisch-Geographischen s. u. 5.4.2. Zum PN **Cětol'ubъ*, entweder als maskulines *j*-Possessivum: **Cětol'ub(l)'ь* (in diesem Fall würde das plurale *Cětol'ubi*, hier wie in Böhmen, auf dem Lok. **Cětol'ubi* beruhen), oder urspr. Plural als patronymische Anwohnerbezeichnung: „Nachkommen des Cětol'ubъ". Vielleicht vom Norden übertragen, s. 5.2.

Ἰοσλή, τὸ 33 *i-Osli* (Lok.), 1399. *pianura di Oslie*, heute *Ošlje* nö. von Ston (vgl. zuletzt ĆIRKOVIĆ 1998, 13). Entweder **Osьl-je*, nominalisiertes Adjektiv

[37] *Drežnik-grad* an der Korana kommt geographisch wohl nicht in Betracht, trotz JANKOVIĆ 1993, 25, vgl. FERJANČIĆ 1996, 146.

aksl. *osьlь* zu **osьlъ* „Esel" (< lat. *asellus*), n. zu *pol'e* „Feld": **Osьl'e pol'e* „Eselfeld", oder **Osl-ьje*, Kollektivbildung auf *-ьje* zu ursl. **osla* „Wetzstein".

Κάτερα, τὸ 32: Wohl zur südsl. Bezeichnung für „Flechtzaun, Hürde" (auch für eine Art primitiver Festung?), die in den Formen **koterъ* (nur in einer westbulg. Mundart bezeugt: BER 2, 674), **kotarъ* / **kotara* (weitverbreitet, vgl. ĖSSJa 11, 198 f.), **kotorъ* / **kotora* vorkommt; die letztere ist als toponomastischer Stamm in Bosnien vielerorts zu finden, was den Historikern Schwierigkeit bei der Identifizierung der bei Porphyrogennetos erwähnten Burg bereitet, vgl. zuletzt ĆIRKOVIĆ 1998, 28, der jedoch das von SKARIĆ 1927, 39 angeführtes Material nicht berücksichtigt, das nicht nur das Bestehen eines *Kotarac* im Feld von Sarajevo bestätigt, sondern auch einen Bergnamen *Kotorac* bei Zenica ans Licht bringt, im Gebiet, wo nach ĆIRKOVIĆ Κάτερα aus historischgeographischen Gründen zu suchen sei. Am ehesten ist *Kotor* zu lesen und die abweichende Wiedergabe durch eine Anlehnung an (τὰ) Δεκάτερα = it. *Cattaro*, slav. *Kotor* zu erklären. Das Grundwort leitet man aus ursl. **kotъ* her, das iranischen Ursprungs, aus altiran. *kata-* (so im Avesta; idg. **kn̥to-*) sein wird;[38] ob das *r*-Suffixs auf Kosten einer slav. Weiterbildung geht, oder eine — unbelegte! — vorslavische Vermittlungsform widerspiegelt, bleibt offen; das letztere erscheint wahrscheinlicher, angesichts der Schwankungen des vorangehenden Vokals.

Κλαβώκα, τὸ 31 = *Klobuk(ъ)*, -α vielleicht die Genitivendung, vgl. den späteren Beleg *de Cloboco* (SKOK 1928, 228), bislang nicht einstimmig ubiziert (vgl. KLAIĆ 1971, 288, A. 60); ω wohl = *u*, trotz der (wenig belegten) Nebenform des zugrundeliegenden Appelativs *klobok* (RSA) neben der normalen *klobuk* „Hut". Gemeinslav. LW aus dem Türk. *kalpak*, in der Ortsnamengebung wohl Metapher für eine auf dem Berggipfel hervorragende Festung; auch die im 13–15. Jh. oft erwähnte Burg *Klobuk* im herzegovinischen Vrm-Gau (vgl. u. Ὁρμός) war durch solche Lage gekennzeichnet.

Κλεῖσα 29 = *Klīs*, eine alte Festung bei Split. Unklar, ob hier diese slavisierte Form wiedergegeben wird, die über **Klysъ* auf lat. *Clūsa* (852), etwa „Umzäunung", zu *claudere*, zurückgeht (SKOK II 100 f.); die Entlabialisierung von *y* hinter *l, r, n* scheint auf altkroatischem Boden zu Porphyrogennetos' Zeit schon im Laufe gewesen zu sein, s. u. 4.1.8. Im Geschlecht stimmt aber die konstantinische Namenform mit der romanischen, nicht mit der slavischen überein. Die Schreibung mit -ει- erklärt sich durch die Anlehnung ans griech. Verb κλείω „schließe", aus dem der Kaiser selbst diesen ON ableiten will.[39]

---

[38] Merkwürdigerweise wird diese Etymologie in ĖSSJa 11, 212 s.v. **kotъ* III angenommen, aber S. 199 s.v. **kotarъ* abgelehnt!

[39] Dieselbe Paretymologie soll zur mittelgriechischen Form κλεισούρα „Schlucht" aus lat. *clausura* geführt haben, die sich in den Balkansprachen verbreitet hat; Skok, der a.a.O. eine norditalische Herkunft dieser Form erwägt, läßt die Tatsache unbeachtet, das das Wort zum ersten Mal bei Prokop De aed. als Kastellname in Haemimons vorkommt (Κλεισοῦρα ed. Haury 147, 19; auch Ἀναγονκλί Σούρας ibid. 14–15 ist Ἄναγον Κλισούρας zu teilen, vgl. LOMA 1993c, 226).

Κόρι, τὸ 31, nach SKOK 1928, 228 slav. **Kъrin(ъ)* aus lat. *Corinium*, heute *Kàrīn* bei Zadar (zum Lautlichen 4.1.1.2). Der Abfall des anlautenden *-n* sei durch die neugriechische Aussprache verursacht worden. Läßt man zu, daß zu jener Zeit an Ort und Stelle die älten *n*-Stamme immer noch nach dem Typ **kamy, kamene* „Stein", **kory, korene* „Wurzel" dekliniert wurden, ist mir auch ein slav. Nominativ ohne *-n*: **Kъri* denkbar.

Λεσνήκ, τὸ 32 wohl = *Lěsnij* oder *Lěšnij* (also ein weiterer Fall mit -ήκ = -ии, s. u. 3.5.), heute *Liješanj*, Gen. *-šnja*, Dorf in Ost-Bosnien s. von Zvornik, am Zusammenfluß von Drinjača und Jadar, unter der alten Burg Kušlat, auf die sich der konstantinische Beleg bezieht. Die Festung kontrolierte die wichtige Handelsstraße von der Neretva-Mündung durch Bosnien nach Belgrad in Serbien (vgl. JIREČEK 1879, 81). Im 14. Jh. hieß sie *Kučulat* (1345 *Chuçulath*, 1396 *Cuçolatta* id.ib.), im 15. ergab sich daraus *Kučlat* (1410 *Chuzlath* id. 39) und seit dem Anfang des 16. Jh.s (HANDŽIĆ 1986, 31 usw.) die heutige Form *Kùšlat*, die von Vuk in die erste Ausgabe seines Worterbuchs aus 1818 engetragen wurde, samt einem Volkslied, das der ehemaligen Karawanenstraße gedenkt. Der Name ist rumänischen Ursprungs und den walachischen Wanderhirten zuzuschreiben, vgl. in Siebenburgen *Cuciulat* bei Klausenburg und *Cuciulata* bei Kronstadt;[40] er hat zwischen dem 10. und 14. Jh. als Bezeichnung der Burg den älteren slavischen Namen verdrängt, der jedoch in Beziehung auf die Unterstadt (*Sub Chuçulath*, *Sochuçullato*, *Suchuzlat*: JIREČEK 1879, 81) überleben konnte, vgl. im türkischen Verzeichnis aus 1533 „Dorf *Podgrađe* (d.h. ‚Unterstadt'), auch *Lišnja* genannt, zu Kušlat gehörig" (HANDŽIĆ op.cit. 188). *Liješanj*, Gen. *-šnja* geht entweder auf **Lěš(č)ьnъjь* zu *lěska* „Hasel", oder, mit *snj* > *šnj*, auf **Lěsьnъjь* zu *lěsъ* „Wald, Holz" zurück, ursprünglich ein Adjektiv, später durch das Suffix *-jь* substantivisiert (das vielleicht aus dem Ethnikon *Lešnjane* stammt). Zu den bisherigen Identifikationsvorschlägen s. VINJ II 58: Rački las *Lěšnik* und wies an ein Dorf dieses Namens hin, das aserb. 1347–8 als *Lěšьnikъ* belegt ist, aber beim Zusammenfluß von Crni und Beli Drim, im heutigen NW Albanien, lag; Šafarik, Grot und Jireček dachten ans Städtchen *Lešnica* bei Drina in Westserbien, das unweit von der alten Burgruine Vidojevica liegt (s. ASNS I 45 f.), jedoch handelt es sich hier um einen ursprunglichen Flußnamen, **Lěščьnica*, etwa „Haselfluß", dessen schriftliche Belege erst am Anfang des 18. Jh.s ansetzen (ÖBSCHELWIZ) und der sich mit dem konstantinischen Beleg in keinen klaren sprachlichen Zusammenhang bringen läßt.[41]

---

[40] IORDAN (1963, 188, 348, 462 f.) setzt diese rumänischen Ortsnamen mit *Căciulata*, *Căciulatul* gleich und leitet sie aus *căciulă* „Pelzmütze" ab; es sei eine Metapher für den Berg mit schnee- oder waldbedecktem Gipfel gewesen. Die Variante mit *-u-* in der ersten Silbe versucht er durch den ungarischen Einfluß zu erklären, was angesichts des — ihm unbekannten — altserbischen Beispiels problematisch erscheint, zumal ein *Kušlat* auch viel südlicher, im Flußgebiet der Ćehotina, vorkommt (nach der topographischen Karte 1:50000).

[41] Dasselbe gilt für *Lišnica* im mittelalterlichen Usora-Gau (DANIČIĆ), der ja zum „getauften Serbien" des Porphyrogennetos gehörte (vgl. ĆIRKOVIĆ 1998, 23 ff.), sowie für den von NOVAKOVIĆ

***Λογγ** = *Lǫg*? Die naheliegende und von vielen vertretene Meinung, daß die Buchstabenfolge τὸ Λοντοδόκλα 35 zwei zusammengeflossene Kastellnamen enthält, die beiden mit dem neutralen Artikel τὸ eingeführt, deren der letztere (τὸ) Δόκλα sich auf die alte Stadt *D(i)oclea* bezieht (s.o.), ermöglicht es, in der ersten Silbe einen offensichtlich verstümmelten ON τὸ Λον... abzusondern; die einfachste und vom historisch-geographischen Standpunkt aus wahrscheinlichste Ergänzung wird *Λὸγγ sein, denn in der Nahe von Doclea lag im 12–14. Jh. eine Gespanschaft *Luška (župa)* und das Stammgebiet der *Lužani*, beides aus einem ON **Lǫgъ* abgeleitet (KOVAČEVIĆ 1967, 297; 320). Das auslautende *g* in Λόγγ (eine endungslose Form, wie τὸ Χλούμ 33) konnte bei dem Diktieren von einer Vorlage ausfallen, wo ihm die Konjuktion καὶ „und" folgte, dessen Anlaut auf ihn verstummend einwirkte: *Τὸ Λὸγγ καὶ τὸ Δόκλα.[42] Wie dem es auch sei, ist Λον- keinesfalls in Λου- zu verbessern und mit *Lovćen* in Verbindung zu setzten, trotz SKOK 1928, 237 f., der wohl auch hier, wie bei Νουγράδε (s. u.), mit der mechanischen Wiedergabe von lat. *ou* durch ου rechnet; zu diesem Bergnamen s. jüngst LOMA 1996, 124 ff.

Λουκαβέται, τὸ 34 (Λουκαβέτσι / -τζι) *Lukavьci*, Lok. zu **Lǫkavьcь* > *Lukavac* (vgl. KOVAČEVIĆ 1967, 333), zum Lautlichen s. u. 4.1.7. Es handelt sich um eine oft vorkommende toponomastische Bezeichnung, jedoch fehlt es bisher an einer konkreten topographischen Anknüpfung. Es gibt zwei Dörfer *Gornji* und *Donji Lukavac* zwischen Bileća und Nevesinje, im nach ihnen benannten Karstfeld *Lukavačko polje*; schon 1340 wird *Lucaueç de Nevesigna de Bosena* erwähnt (ĆOROVIĆ 1940, 256). Freilich dürfte diese Gegend zu Porphyrogennetos' Zeit eher zu Zachlumien als zu Travunien gehört haben, besonders wenn das zachlumische Kastell Δοβρισκίκ im südlicher liegenden *Dabarsko polje* zu suchen ist, was ja allgemein und wohl mit Recht angenommen wird; immerhin können des Kaisers Angaben über die travunischen Kastelle einer früheren Zeit entstammen, vgl. u. 5.4. Andererseits hebt ĆIRKOVIĆ 1998, 20 f. hervor, daß kein anderes der unter Travunien und Kanali verzeichneten Kastelle sich ins letztere Teilgebiet placieren läßt, und nimmt folglich an, dieses solle irgendwo in Konavli gelegen sein; in diesem Bezug weist er auf die dortige Ortschaft *Lukavica* mit Überresten alter Mauern (*Mirine*, zu lat. *murus*) in der Nähe hin, deren Name eine feminine Nominalisierung desselben Adjektivstammes **lǫkavъ* „krumm" gegenüber der maskulinen **Lǫkav-ьcь* darstellt. Letzten Endes ist ein Ansatz **Lukovьcь*, zu ursl. **lukъ* „Lauch", kaum ausgeschlossen, erscheint jedoch weniger wahrscheinlich; vgl. jedenfalls den Berg *Lukovac*, etwa 5 km. sw. von Trebinje bei dem Weg von Tvrdoš nach Ragusa (nach der topographischen Karte).

Μεγυρέτους, τὸ 32 am ehesten in Μεγυρέτζυε zu verbessern, vgl. u. 5.2. die Schreibung in der Urkunde aus 1019 Ζαόδρυα für *Zaodr(i)je*. Griech. γυ steht

---

1981, 68 f. zur Ubizierung des konstantinischen Kastells vorgeschlagenen Nebenfluß des Lim im Oberlauf *Lešnica*.

[42] Unter dieser Annahme ließe sich auch *Λογκα = **Lǫka* rekonstruieren, wie ich es seinerzeit vorgeschlagen habe, aber der Name der Gespanschaft *Luca* (PRAESB. DIOCL. 355), an den ich dabei dachte, wird doch aus *Lusca* = *Luška* verschrieben worden sein, wie es ibid. S. 326 steht.

hier für *đu* wie in (ὁ) γυλᾶς 40 = ung. *gyula*, vgl. auch (a)serb. *panađur* < πανήγυρις und u. 3.1. Man identifiziert es gewöhnlich mit dem Gebiet zwischen Piva und Tara bei ihrem Zusammenfluß *Međurečje*, wo im 15. Jh. die Festung *Samobor* erwähnt wird (s. zuletzt ĆIRKOVIĆ 1998, 29); plausibel an sich, ist diese Identifikation kaum gesichert, denn auch dieser ON sonst oft vorkommt, vgl. etwa das 1476 belegte Dorf *Međurečje* sö. von Rudo (ALIČIĆ 1985, 15).

Μοκρισκίκ, τὸ 33 (Μοκρισκίη?) *Mokrьskijь*, zu *Mokro* am rechten Ufer der Neretva (SKOK 1937; zur Lage s. ĆIRKOVIĆ 1998, 19, mit Lit.). Aus ***Мокрьскии** verschrieben (3.5)?

Μόκρον, τὸ 36 *Mъkrъ*, Hauptort des gleichnamigen Gaues, s.o. 2.3.2.

Νουγράδε, τὸ 35: Hinter dieser ungeschickten Wiedergabe mit ου /u/ (die SKOK 1928, 237 durch mechanische Abschreibung von *-ou-* in einer lateinischen Vorlage erklärt) steht fast sicher ein *Nov(i)grad* „Neuburg", wohl im Lokativ *°gradě*, vgl. russ. Βουσεγραδέ im Kap. 9; ein solcher Name ist auf dem Boden der ehemaligen Duklja sonst unbekannt, jedoch erscheint die Annahme berechtigt, die Festung sei irgendwo in der Nahe von Budva (Butua) gelegen, da diese Stadt altserbisch auch *Starigrad* „Altenburg" hieß, eine Bezeichnung, die das Nebeneinander einer „neuen Burg" impliziert; vgl. zuletzt ĆIRKOVIĆ 1998, 22, der auf die Namen *Veli Grad* und *Zagrađe* südlich der Bucht von Čanj hinweist. Jüngst habe ich gezeigt, daß der antike ON *Būtua* nicht nur in der romanisch vermittelten Form *Budva*, sondern auch in der von den Slaven beträchtlich früher übernommenen *Bytь* fortgelebt hatte, wie in einigen aserb. Urkunden aus dem 13–14. Jh. ein irgendwo in der Bucht von Budva liegender Ort heißt. Diese wohl älteste slavische Siedlung in der Umgebung von Butua, die mit ihrem Namen bezeichnet wurde, dürfte im Gegensatz zu der „alten", antiken Stadt als „neue Burg" gegolten haben (s. LOMA in OS 13, ausführlich zu erscheinen in OP XV).

[**Νῶνα**, ἡ 31 romanisch, zu vorsl. *Aenona*, slav. **Nynъ* > *Nĭn*, vgl. o. 2.3.2. den Gaunamen Νίνα.]

Ὀρμός, τὸ 34 (?) = *Vrmo*, eine der Gespanschaften Travuniens bei PRAESB. DIOCL., *Vermo* der Ragusaner Urkunden des 14–15. Jh.s, zur Lage vgl. ĆIRKOVIĆ 1998, 15. Etymologie des Namens ist unklar, wohl vorslavisch, vielleicht **Vьrmъ* < lat. **Firmus (mons)* „befestigter Berg"? Jedoch kann hinter der konstantinischen Schreibung auch eine romanische Namenform *Ormo* > slav. **V-ъrmь* stecken.

Ὄστρωκ, τὸ 36: *Ostrog* zu lesen, die Lage ist irgendwo in der Nahe des Franziskaner Klosters *Zaostrog* zu suchen. Ursl. Bezeichnung für einen mit Pallisaden befestigten Ort, kommt oft als ON vor (MIKLOSICH 1872–74, 408°).

[**Ὄψαρα**, τὰ 29 wegen *-ps-* romanisch, ὀ- gibt deshalb kein slav. *o* < *ă* in *Osor* < *A(p)sarus* wieder, sondern die dalmatische Verdumpfung des betonten *a* (MAYER I, 52).]

[**Πίταυρα** 29 romanisch, aus vorsl. *Epidaurus*, slav. **Cьvьtatъ* > *Cavtat* aus *civitas*, Akk. *civitatem*.]

[**Ῥαούσιν, τὸ** 29 romanisch, slav. **Dǫbrovьnikъ* > *Dubrovnik*.]

'Ρίσενα, τὰ 34 (?), wegen der Pluralform eher aus *risьnsk-*, dem Adjektiv zu aserb. *Risьnь*[43] abstrahiert, als aus einem mutmaßlichen romanischen Femininum *Rissena*, das bei dem Pfaffen von Doclea so belegt ist (die heutige ital. Namenform *Risano* beruht auf der neuserbischen *Rȉsan, -sna*, mit *ь* > *a* im Nom.-Akk.). Jedenfalls ist die Umbildung zu einem Neutrum plurale ein normales und weitverbreitetes Verfahren bei der Gräzisierung fremder ON, nicht nur bei Porphyrogennetos, vgl. etwa bei ihm Kap. 29 τὰ Βούτοβα = *Butua* f., τὰ Δεκάτερα = *Cattaro* m., in der Urkunde des Basilios II. aus 1019 τὰ Βελάγραδα, τὰ Πριζδρίανα = *Bělgradъ*, *Priz(d)rěnъ* m., τὰ Σκόπια = *Skopje* n. sg., schon in der Septuaginta τὰ 'Ιεροσόλυμα für aram. *Yᵊrûsālēm* usw. usw., vgl. unten 3.2.2.5; deshalb bietet der konstantinische Beleg keinen Anlaß zur Annahme von zwei oder mehreren Städten desselben Namens, trotz ĆIRKOVIĆ 1998, 15. Die slavisierte Form leitet sich angesichts ihres nicht-palatalen Auslauts am besten aus dem vlat. Lok. **Rĭsĭnī* zu *Risinium* ab, vorrömischen Ursprungs (griech. 'Ρίζων).

[**'Ρῶσσα**, ἡ 29 = heute *Rose* auf der Halbinsel Luštica, an der Einfahrt der Bucht von Kotor; der Name selbst und seine bei Porph. wiedergegebene Form wohl romanisch.]

Σαληνές, τὸ 32 (?), nach SKOK 1928, 235 f. = lat. **Salinae* „Salzgrube“, und zwar im Lok. *Salīnīs*; es wird allgemein angenommen, daß es sich um die mittelalterliche *Solь* der altserbischen, *Sale* der lateinischen, *Sow* der ungarischen Quellen handelt, später türkisch *Tuzla*, ebenfalls „Salz“, genannt, wie die Stadt auch heute heißt.[44] Die sonst plausible Annahme SKOKs (III 303), die bei Porphyrogennetos mutmaßlich bezeugte lateinische Benennung habe bis heute im Namen des Baches *Sòline* überlebt, der durch Tuzla fließt und dort in die Jala mündet, stoßt auf die Schwierigkeit, daß der Akzent der slavischen Form mit dem lateinischen nicht übereinstimmt. Vgl. u. S. 161.

[**Σαλῶνα** 29 romanisch, slav. *Solin*.]

[**Σέρβλια**, τὰ 32, heute τα Σέρβια, Städtchen in Mazedonien am Flusse Haliakmon / Bistrica. Die griechische Form eines Neutrum plurale gegenüber dem Femininum ἡ Σέρβλια als Namen des Landes ist in der Bezeichnung von Städten üblich (s. u. 3.2.2.5) und gibt jedenfalls keinen Grund, die Zugehörigkeit dieses Ortnamens zum Volksnamen Σέρβλοι zu leugnen (so FERJANČIĆ 1996, 129, A. 46).]

[**Σκόρδονα**, τὸ 31 romanisch, slav. *Skradin*.]

***Σλαβίνετζα**, ἡ 36. Wenn man mit Moravcsik nach der Lesart der Pariser Handschrift (P) εἰσλαβινετζα die Namenform auf die obige Weise restituiert, läge ein Ansatz **Slověnьskъ (gradъ)* „Slavische Burg“, Lok. **Slověnь(s)cě* am nächsten, freilich mit -ι- für das mittlere und -α für das auslautende „jat“. Ein „ikavisches“ Reflex ist zu jener Zeit noch nicht zu erwarten, aber hier kann die griech. Namenform Σκλαβηνοί, Σκλαβηνίαι sich eingemischt ha-

[43] Als Adjektiv auf *-ьnъ* dekliniert, vgl. *s gradomь Novimь i s Risnimь* MS 449.

[44] Ich weiß nicht welcher Quelle die Pluralform *Soli* entnommen ist, die in der modernen Fachliteratur weitgehend herrscht; die Belege bei DANIČIĆ sind auf den Dat. Sing. *Soli* im bosnischen Königstitel beschränkt.

ben; vgl. auch den obenerwähnten (2.3.1) ON *Slovinje* auf dem Amselfeld. Oder ist einfach mit Metathese *Σλαβένιτζα zu lesen? Sollte man aber eine Verwechslung von ζ und τζ annehmen (vgl. etwa Ζετλήβη, Τζουζήμερις), läge hier ein feminines *j*-Possessivum, *Σλαβίνεζα = **Slaviněža*, zum PN **Slaviněgъ* vor, für die mutmaßlichen Hypokoristika von den PN auf *-něgъ* vgl. u. Πριβουνία, Γοΐνικος (2.7.2). Die Interpretation **Slěvьnica* und Identifikation mit der heut. Ortschaft *Slivno* am linken Ufer der Neretva-Mündung (ŠIMUNOVIĆ 1986, 43) kann sich für α = *ě* nur auf Κρασιμέρης berufen, wo jedoch keine regelmäßige Wiedergabe vorliegt, vgl. u. 4.1.9. Übrigens gibt die Gruppe σλ Anlaß zu Bedenken gegen die von Moravcsik angenommenen Lesart, denn slav. *sl-* sonst in der griechischen Wiedergabe regelmäßig durch σκλ oder σθλ wiedergegeben wird (3.1.). Wenn immerhin Λαβίνετζα zu lesen, stünde unter den herkömmlichen slav. Prägungen am nächsten **Lovьnica*. Der wiederholte Vergleich mit dem ON *Lapčanj* (1417 *Labzian*) läßt sich sprachlich nur dann berechtigen, wenn man von der Lesart Λαβίνετζα ausgeht und annimmt, daß sie „durch falsche Umstellung" von Buchstaben aus *Λαβίτζανε = **Labьčane* Nom. Pl. verdorben sei (so SKOK 1928, 230).

[**Σταγνόν**, τὸ 33 romanisch, aserb. *Stonъ*.]

Στόλπον, τὸ 31 (?), mit *Stelpona*, *Stolpone*, *Stalpone* der mlat. Urkunden aus dem 13–14. Jh. identisch, heute *Stupin* bei Rogoznica in Dalmatien, mit *u* < *l̥* < *ъl* und *i* < *y* < vlat. *ū* < *ō*; wegen der Endung, kein slav. Name (etwa zu ursl. **stъlpъ* „Säule, Pfeiler; Acker"), sondern vorslavisch, vgl. den ON Στουλπί bei Ptolemäus, das Ethnikon dazu *Stulpini* bei Plinius, irgendwo im liburnischen Binnenland, also mit dem viel südlicher gelegenen Stupin schwer identifizierbar, vgl. MAYER I, 324. Unklar ist, ob Porphyrogennetos die slavische Form, etwa *Στόλπο<ι>ν = *Stъlpyn* oder *Stl̥pyn*, mit dem hinter dem Labial erhaltenen *y* wiedergibt (zur Schreibung οι vgl. unten), oder, was mir wahrscheinlicher erscheint, die romanische *Στολπον<α>, mit *ŭ* > *o*.

Τενήν, τὸ 31 = *Tьnin*, zum Gaunamen Τνήνα, s.o. 2.3.2. s.v.

[**Τετραγγούριν**, τὸ: Zugrunde liegt die rom. Form *Tragūrium*, durch griechische Paretymologie umgedeutet, und nicht die slavisierte **Trogyrь* > *Trogir*.]

Τζερναβουσκέη, τὸ 32 *Čr̥no(v)uškъj*, zu *Crnouzi* m. pl., Gen. *Crnouga*, Lok. *Crnouzima* (so noch am Anfang des 20. Jh.s), heute *Crnúzi*, Akk. *(u) Crnúge*, Lok. *(u) Crnúzima*, Dorf am linken Ufer des Lim sw. von Priboj;[45] zum historisch-geographischen s. u. 5.4.1. Slavisches Kompositum, mit unklarem zweiten Glied. Urspr. vielleicht **Čьrno-ǫsi*, „die Schwarzbärtigen", ein altertümlicher Siedlungsname, der in Böhmen und Polen wiederkehrt. Später dürfte statt dem nicht mehr gebräuchlichen Wort *us* < **ǫsъ* „Schnurbart" sich als Hinterglied *uho* „Ohr" durchgesetzt haben; eine solche Umdeutung kann man sich über den Nom. pl. **Čr̥nousi*, Lok. **Čr̥nousěh* denken.[46] Wei-

[45] SEZb 4/1902, S. 332, 336; NIKOLIĆ 1991, 217; *Crnuzi* auch in IM und auf der Karte.

[46] Ähnlich wurde in NW Serbien der ON **Svilousi*, Lok. **Svilousěh*, Gen. *-us(a)* „die Seidenbärtigen" (vgl. in derselben Bedeutung den Familiennamen *S(v)ilobrčić*, mit *°brk*

ter Gen. *Črnouh(a)*, Akk. *Črnouhe* > *Crnouγa, Crnuγe* und folglich Nom. *Crnouzi* statt *-usi*, Lok. *Crnouzima* statt *-usima*, wobei als Vorbild der Name des benachbarten Dorfes *Mokronozi, -ima*, Gen. *°noga*, Akk. *°noge* gedient haben kann; schließlich wurde *Crnouzi, Crnouge* zu *Crnuzi, Crnuge* vereinfacht, nach dem Namen des in der Nahe liegenden Dorfes *Crnugovići*, der dem aserb. Familiennamen *Crnugović* gleicht, vgl. den 1378 unter dem bosnischen König Tvrtko erwähnten Gespan *Vlьkьcь Črьnugovikь* (DANIČIĆ).

Χλεβένα, τὸ 31 = *Xlěvьno* (mit -α fur *-o*?) > *Hlivno* Dan. > *Livno*, jek. *Lijévno*, vgl. in Montenegro *Lijèvno*, in Ostdeuchland *Clevena* 1480 = *Chlěvno* bei Grimmen, poln. *Chlewno* (ROSPOND 1976, 102, 112), zum Grundwort **xlěvъ* „Stall" auf serbokroatischem Boden IVIĆ in OS 79 f.; zum Gaunamen Χλεβίανα oben 2.3.2..

Χλοὺμ, τὸ, κάστρον 33: Ein *castrum dictum Chum* wird in einer Ragusiner Urkunde aus dem Jahre 1465 erwähnt; es hat sich auf dem gleichnamigen Berg, dem konstantinischen (Gen.) ὄρους ... Χλούμου ibid., irgendwo in der Nähe des späteren Franziskaner Klosters *Zahum*, befunden, vgl. ĆIRKOVIĆ 1998, 14.

2.7. Anthroponyma (Personennamen)

2.7.0. Die slavischen Personennamen, die Porphyrogennetos belegt, sind fast ausschließlich Namen der Angehörigen der Fürstenhäuser (die Herrschernamen können in einzelnen Fällen Thronnamen gewesen sein, jedoch die Angaben dazu fehlen). Hier sind nur die einheimischen Namen der Serben und der Kroaten in Betracht gezogen, ihrer Bildungsweise nach angeordnet. Die von den Serben und den Kroaten getragenen christlichen Namen wurden ausgelassen, weil Porphyrogennetos sie nie in einer slavisierten Form wiedergibt, sondern in der griechischen, die keine Relevanz für die serbische und kroatische Sprachgeschichte hat; ihre kulturgeschichtliche Bedeutung wird unten 5.3.2. ausgewertet.

2.7.1. Composita (Vollnamen)

Hier nach den Hintergliedern angeordnet. Das Vorderglied in meisten Fällen ein Verbalstamm; am besten sind die Verba auf *-iti* vertreten: *klonit-ti, mǫti-ti, prosi-ti, stroji-ti, hvali-ti, krěsiti*, athematisch *priby-ti*, Intransitivum auf *-ěti čaja-ti*; manchmal ist die Form imperativisch aufzufassen, so *trpi* zu *trpěti*. Seltener kommt als Vorderglied ein Nominalstamm vor: *Vlasti-mir* zu *volstь* f. „Herrschaft", *Rodo-slav* (wenn so zu lesen) zu *rodъ* „Geschlecht", *Ćuđimĕr* zu **t(j)udjь* „fremd" (kein *i-*, sondern ein *i̯o*-Stamm; man würde **Ćuđemĕr* erwarten); in *Vyše-slav*, **Vyše-bud* ein Adverb.

„Schnurbart") in **Svilousi*, gen. *-uha* „die Seidenohrigen" umgedeutet; daraus entstand *Svilouha* (GISUD XLII/1875, 45) > heute *Svileuva*.

2.7.1.1. *°mirъ*

Βλαστίμηρος, ὁ 32, 34 *Vlastimirъ*, auch sloven. *Vlastimir*, wohl Umbildung von **Voldi-měrъ* „Waldemar", mit dem *i*-Stamm **volstь* „Herrschaft" als Vorderglied, vgl. atsch. *Vlastislav*, poln. *Włościsław*, *Włościbor*, *Włościbyt* (SVOBODA 1964, 92).

Κλονίμηρος, ὁ 32 *Klonimirъ*, ohne Parallelen (vgl. ÈSSJa 10, 66); **kloniti* sonst kein PNglied, hier am ehesten als Kausativ zu **klęti (sę)* „schwören", etwa: „Friedenseid veranlassend"? Oder ist *Klъni-*, mit dem Imperativ ursl. **klьni* „schwöre!" zu **klęti* zu lesen, wie ich es angenommen habe (LOMA 1998 b, 23), in diesem Fall mit *ь* > *ъ*, vgl. u. 4.1.2.3.[47]

Μουντιμῆρος, ὁ 32 = *Mųtimirъ*; der Name, den auch ein zeitgenossischer kroatischer Fürst trug, ist in lat. Urkunden als *Montimerus* 872, *Muntimirus* 892 belegt. Vom 11. Jh. *Mutimir*, auch heute *Mùtimīr* (RJA; RSA). Ursl. **Mǫtimirъ*, etwa „Friedensstörer, Vertragsbrecher" vgl. apoln. *Męcimir*, tschech. *Mutimir* (ÈSSJa 20, 142), zu den PN auf *-mirъ* mit negativen Semantik LOMA 1998b, 18.[48]

Στροΐμηρος, ὁ 32 *Stroj(i)mirъ*, etwa: „Friedensstifter", 1. Glied *stroji-ti* auch in aserb. *Stroislavь*, elbslavisch *Strosław* (SVOBODA 1964, 87; GRKOVIĆ 1986, 176).

2.7.1.2. *°měrь*

Gegenüber von fünf slav. PN auf -μηρος = *-mirъ* (neben vier oben angeführten gehört auch der Name des bulg. Prinzen Βλαδίμηρος 32 hierher) steht bei Porphyrogennetos vier Namen auf -μερις / -μέρης = *-měrь*; die beiden Typen sind gemeinslavisch und wohl verschiedener Herkunft, jener mit *-i-* dasselbe Wort wie *mirъ* „Frieden" (< iran. **mihra-* < **miϑra-* „Vertrag"?, vgl. die Entsprechung **Bogo-mirъ* : mpers. *Baga-mihr*), und jener mit *-ě-* < urgerm. **mērįa-*, vgl. ahd. *māri* „berühmt"[49] sowie die Paare **Voldiměrъ* : *Waldemar*, **L'udьměrъ* : *Liudmar*, **T'ud'iměrъ* : got. *Thiudimer* (s. LOMA 1998b, 21 ff. und u. s.v. Τζουζήμερις). Später wurde der Typ *-měr* im Serbokroatischen durch *-mir* zurückgedrängt, so daß die von Porphyrogennetos erwähnten PN Κρασημέρης, Τερπιμέρης, Τζουζήμερις, Φαλιμέρης bei dem etwa zwei hundert Jahre späteren Pfaffen von Doclea, wo von denselben Persönlichkeiten die Rede ist, als *Cresimirus*, *Crepemir* (sic!), *Tugemir*, *Chvalimir* vorkommen. Zum frühen Mischen der beiden Typen vgl. u. s.v. Τερπιμέρης.

Κρασημέρης (τοῦ πατρὸς τοῦ Κ.η) 31 *Krěsiměrь (-měr'ъ?)*, lat. *Cresimir* 940–946/1066 (RAČKI 20), *Cresimirus*, *Crescimir*, auch ikavisch *Crismerius* PRAESB. DOCL. 323 f., 327, 411), das Vorderglied zu *krěsiti* „anregen", vgl.

[47] Anders St. Urbańczyk in SSS 2/1964, 425: „ten, co ma nachylić pokój".

[48] Sonst ist **mǫti-ti* „trüben, stören" als PNglied äußerst selten, vgl. etwa den aruss. ON *Mutižir*, mit **žirъ* „Leben" als Hinterglied (SVOBODA 1964, 81, vgl. 93); aserb. *Mutivoda* und derartiges (GRKOVIĆ 1986, 132) gehört nicht hierher.

[49] Der schlechtin palatale Stammauslaut in der konstantinischen Wiedergabe dürfte den germanischen **įa-* < idg. **įo*-Stamm widerspiegeln; vgl. auch den poln. Typ *Kazimierz*.

atsch. *Křěsislav* (SVOBODA 1964, 77; ĖSSJa 12, 139), in der modernen Form mit *-š- Krešimir* (schon in der akroat. Übersetzung von PRAESB. DIOCL. 412 *Krišimir*) an *kresati, krešem* „beschneiden" angelehnt (vgl. SKOK I 180), und bei Porphyrogennetos an den anklingenden PN *Krasimirъ* (: *krasiti* „zieren").[50]

Τερπημέρης, τοῦ Τ.η 31 = *Tьrpiměrь/-měr'ь*, lat. *Tripimiro*, *Terpimer* (RAČKI 383); das erste Glied zu *tьrpěti* „dulden", vgl. atschech. *Trpislava*, apoln. *Cirzpisława* (SVOBODA 1964, 89).

Τζουζήμερις, ὁ P (Τζουτζήμερις edd.) 34 = **T'ud'iměrь*; PRAESB. DIOCL. nennt denselben travunischen Fürsten *Tugemir* (329 f.); diese zwei Jahrhunderte später belegte Namenform weist schon die Dissimilation *t' — d'* > *t — d'* auf, wie sie im Adjektiv selbst skr. *tuđ* < gemeinsl. **t'ud'ь* „fremd" urspr. „germanisch", zu got. *þiuda* „Volk", vollgezogen ist. Das ganze Namenkompositum läßt sich mit got. *Thiudimer* vergleichen, wie der Vater Theodoriks hieß (LOMA 1992/93 114, mit A.). Der Name ist sonst niergendwo belegt, vgl. jedoch den Flurnamen *Tuđemirine*,[51] dem eine Possessivbildung **Tuđemirna* zugrundeliegen dürfte, die zugunsten des palatalen Auslauts spräche. Zum Adj. **t'ud'ь* als PNglied vgl. noch den aserb. PN *Tugьkrai* (14–15. Jh., Metohija) = atsch. *Cuzkraj* (OS 73).

Φαλιμέρης, ὁ 34 = *Faliměrь* < **Xvali°*, beim Pfaffen von Doclea *Chvalimir*, vgl. mit *°mirъ* apoln. *Falimirus*, *Phalimirus*, *Chfalimirus* (TASZYCKI 1925, 68, 73).

2.7.1.3. *°slavъ*

Stets °σθλαβος, also mit Einschub von -θ- in die Gruppe *sl* geschrieben, vgl. neben den vier serbischen Beispielen auch aruss. Σφενδόσθλαβος 9.

Βοϊσέσθλαβος, ὁ 32 = *Vyšeslavъ*, vgl. akroat. in lat. Inschrift *Vuissasclauo* (Ende des 8. — Anf. des 9. Jh.s), weiter bulg. *Višeslav*, aruss. *Vyšeslavъ*, apoln. *Wyszesław*, atschech. *Vyšeslava* f. (SVOBODA 1964, 93; GRKOVIĆ 1986, 61).

Πριβέσθλαβος, ὁ 32: Am nächsten liegt die Lesung **Pribyslavъ* und die Gleichsetzung mit dem König *Pribislavus* bei PRAESB. DIOCL. XIX (vgl. Šišić id. S. 435), zum Lautlichen vgl. u. 4.1.8. Es ist auch möglich, **Pŗvьslav(ъ)* als Nebenform zu *Pьrvoslavъ* zu lesen, vgl. den aserb. PN *Prьvslavъ* 1220 (DANIČIĆ) und u. 4.1.2.[52]

Ῥοδόσθλαβος, ὁ 32 entweder *Rodoslavъ*, mit *rodъ* „Geschlecht" als Vorderlied (atschech. und aruss. belegt, vgl. SVOBODA 1964, 96), oder eine Verschreibung bzw. Nebenform des weitverbreiteten PN *Radoslavъ* (vgl. id. 83); im

---

[50] SKOK l.c. stellt irrtümlich das erste Namenglied zur skr. mundartlichen (sekundären) Nebenform *°kresiti* zu *krasiti* „schmücken"; dagegen sprechen nicht nur die atsch. Parallele, sondern auch der ikavische Reflex des „jat".

[51] 1475–77 als Name eines Ackerfelds im Dorf Rika in der Nahie von Mileševo belegt, ALIČIĆ 1985, 581.

[52] In neuerer Zeit ist bei den Serben der PN *Previslav*, *Privislav* belegt (GRKOVIĆ 1977); ob hier eine falsche Lesung des konstantinischen Fürstennamens, oder etwa ursl. **Per-/Pri-vě-slavъ*, oder etwas anderes vorliegt, läßt sich nicht entscheiden.

letztgenannten Fall könnte auch eine abweichende Liquidametathese vorliegen (4.1.3).[53]

Τζεέσθλαβος, ὁ 32 = *Čějeslavъ* „Ruhm erwartend", das erste Glied zu ursl. *čajati*, zum Lautlichen s.u. 4.1.10. Bei PRAESB. DIOCL. 313 ff. *Ciaslavus*, nserb. *Česlav* (neben *Časlav* < **Čajaslavъ*), vgl. weiter tschech. *Čěslav* neben *Čáslav*, pol. *Czasław* (SVOBODA 1964, 73) und PETRUŠEVSKI 1979, 40 ff.

2.7.1.4. Alia (*°gojь*, *°budъ* / *°bǫdъ*)

Προσηγόης, ὁ 32 *Prosigojь*, das erste Glied zu *prositi* „bitten", vgl. die PN atsch. *Pros(i)mír*, *Prosivoj*, apoln. *Pros/zimirus*, *Prozimirouich* 12–13. Jh. (SVOBODA 1964, 96; TASZYCKI 1925, 88), das zweite wohl nominal aufzufassen, vgl. besonders aserb. *goi* „pax" DAN., den ON *Bugojno* zu **Budigojь*.[54]

Βουσεβούτζης (Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Β.η) 33: (Patronymicon) **Vyšebuďь* (-*ǰь*?), vom PN *Vyšebudъ* (*°bǫdъ*?). Vgl. LOMA 1992/93, 144.[55] Der zugrundeliegende Personenname ist zwar nicht belegt, stellt aber eine an sich wahrscheinliche Prägung dar, da seine beiden Bestandteile häufig vorkommen (vgl. SVOBODA 1964, 72, 93).

2.7.2. Hypocoristica (Kurznamen)

Βελάης (τὸν υἱὸν Β.η, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας) 34 = entweder *Běloj(e)*, vgl. den ON *Bjelojevići* in Osthercegovina bei Stolac, oder *Veloj(e)*, der letztere aserb. gut bezeugt (GRKOVIĆ 1986, 53); zu serb. -*oje* gegenüber bulg., aruss., atschech. -*oj* vgl. SVOBODA 1964, 168.

Βράνος, ὁ 32 = *Bran(ъ)* (zu *Brani-slavъ* < *Borni°* usw.), vgl. den atsch. PN *Bran* (SVOBODA 1964, 108), ON tschech. *Branov*, poln. *Bronów*. Zur Nebenform (τὸν) Βόρενα ibid. s. u 4.1.3.

Γοΐνικος, ὁ 32 = *Gojnik(ъ)* oder *Gojnić(ь)*, entweder ein Hypokoristikum auf -*(ь)nikъ* — zu diesem (seltenen) Typ vgl. SVOBODA 1964, 156 — oder patronymische Ableitung auf -*ićь*, aus **Prosigojьnićь* gekurzt, zu *Prosigojь*, wie Goiniks Großvater hieß, wo -*n*- nach einem palatalen Auslaut die Rolle des Suffixes -*jь* in den Patronymiken vom Typ *Dobroslavľićь* spielte; jedoch wäre -*ić* eher durch -ικης wiedergegeben worden. Ein aserb. PN *Gojnić* soll im 12–14. Jh. belegt sein, nach GRKOVIĆ 1977 s.v.

Κραΐναν, τὸν 34 = *Krajьna* = apoln. *Craina* 13. Jh. (TASZYCKI 1925, 78); auch atsch. „Krajina" (SVOBODA 1964, 200) eher *Krajna* zu lesen, als mit dem Appellativ ursl. **krajina* „Grenzland" gleichzusetzen; also zu den Namen-

[53] Man stellt gewöhnlich das Vorderglied zu ursl. **radъ* „lieb" = lit. *rõds* „gern, willig", ags. *rót* „freudig", aber die frühesten Belege und Reflexe in anderen Sprachen weisen auf **Ārd*- hin, vgl. VASMER III 429. Vielleicht zu sarm. > osset. *ard* „Eid" < iir. *r̥tá*-.

[54] Dagegen im PN *Mirogoj*, FlN *Mirogonja* (< *-*ojьna*) in NW Serbien, ON *Sirogojno* (Westserbien) ist ein verbales -*gojь* zu *gojiti* „pflegen" anzunehmen, d. h. „der den Frieden" bzw. „die Armen (*sirъ*) pflegt".

[55] Unabhängig von mir hat zur selben Interpretation STRUMIŃSKI 1996, 82 gekommen.

komposițen mit *krajь* vom Typ *Krajьmirъ*, entweder mit *n*-Suffix abgeleitet oder aus **Krajьněgъ* gekürzt, vgl. den folgenden Namen.

Πριβουνία 31 *Pribyn'a*, lat. *Pribyne* (RAČKI 62), ein Fürstenname, den auch Kocels Vater trug, eher aus dem PN *Pribyněgъ*, akroat. *Pribinego* 1085–95 (id. 172)[56] gekürzt, vgl. LOMA 1993b, 197, als mit dem hypokoristischen *-n-* von *Priby-slavь* abgeleitet (so SKOK 1928, 221).

2.7.3. Obscura et aliena

Bezeichnenderweise gehört zu dieser Gruppe ausschließlich kroatisches Material, und zwar alle Personennamen aus der kroatischen Einwanderungssage (Kap. 30), sowie der (in zwei Varianten) überlieferte Name des ersten uns namentlich bekannten kroatischen Herrschers aus der Zeit bald nach der Landnahme. Was der nichtslavische Charakter dieser Namen, bzw. ihre iranischen und ungarischen Anklänge, über die ethnische Herkunft der Kroaten aussagen können, wird u. 5.1. erörtert.

Βουγά, ἡ 30 unklar. Wenn mit *v-*: *Vuga* zu lesen, vielleicht < sarm. **Vaugā-* < airan. *Vahukā*, Hypokoristikon von einem mit *vahu-* „gut" zusammengesetzten Namen, vgl. apers. *V-h-u-k* m. (MAYRHOFER 1979, 27), elam. *ma-u-(uk-)ka* m., *mu-ik-qa* (?) f. (HINZ 1975, 250). Sonst offensichtlich Reimbildung zu Τουγά (s.u.); vielleicht handelt es sich in den beiden Fällen um keine echten Eigennamen, sondern um fabelhafte Bezeichnungen legendärer, moglicherweise erdichteter Persönlichkeiten; in diesem Sinn läßt sich dieser PN auch auf den Flußnamen *Bug* beziehen, wie schon mehrfach angenommen (VINJ II 30, A. 82).

Κλουκᾶς, ὁ 30 unklar; der Vergleich mit atschech. *kluk* „Pfeil", neutsch. auch „Schnabel" (in ĖSSJa 10, 77 auf **klukъ*, aber ibid. 80 auf **klъkъ* zurückgeführt) hilft kaum weiter.

Κοσέντζης, ὁ 30: NAHTIGALs Vergleich mit altslov. *kasezi / kasazi* „Freibauern; Grundbesitzer" bleibt wahrscheinlich, zumal toponymisch auch die Form mit *-o-* *Kosêze* vorkommt (1955, 165–167); das Problem macht aber der palatale Auslaut -έντζης; es wäre ein Nom. Sg. *Κοσέγγος = **kosęgъ* zu erwarten, so daß man einen frühen Ausgleich des Singulars nach dem Plural annehmen muß (so ĖSSJa 11, 138 f.; vgl. auch G. Labuda und S. Roman in SSS II 482 f., BEZLAJ II 69 f.). Deshalb erscheint mir es nicht ausgeschlossen, **kъsęʒь* zu lesen, eine dissimilierte Nebenform von **kъnęʒь* „Fürst" (so schon L. Pintar, ablehnend Bezlaj l.c.), wie sie im Polnischen *ksiądz* vorliegt; zwar hält man diese (schon altpolnische) Form für verhältnismäßig jung, sie findet jedoch ihr südslavisches Gegenstück in einer altserbischen Inschrift aus der Umgebung von Onogošt = Nikšić, die einen *ksezъ Stepanь* erwähnt (ZN 9807°).

Λόβελος, ὁ 30 unklar, s. den folgenden Namen.

Μουχλώ, ὁ 30 unklar, -λώ vielleicht mit Λόβ- im vorangehenden Namen gleichzusetzen und zu ung. *lo(v)* „Pferd" zu stellen.

[56] Šišić will statt *Picinech*, wie bei PRAESB. DIOCL. 359 ein Sohn des Königs Radoslav heißt, *Pribinech*, d. h. **Pribinėg*, lesen.

Πoργᾶ, τοῦ, τὸν 31 (also indeklinabel). Da der Archont, unter dessen Herrschaft die Kroaten getauft wurden, im Kap. 31 Πoργᾶ, im 30 aber Πόρινος heist, liegt es nahe, die beiden Persönlichkeiten sowie die beiden Namen gleichzusetzen, indem man statt des ersteren *Πoρνᾶ liest und die beiden Namenformen auf *Bor(ь)na* zurückführt, wie ein aus westlichen Quellen bekannter kroatischer Fürst hieß, der am Anfang des 9. Jh.s herrschte (vgl. VINJ II 42, A. 119; BAGRJANORODNYJ 372, 376); dann läge hier entweder eine hypokoristische Ableitung auf *-ьn-* von einem Vollnamen mit **bori-ti* „kämpfen" vor, oder die noch nicht umgestellte Kurzform eines Namenkompositums mit **borni-ti* „verteidigen", dem aserb. Fürstennamen *Borənъ / Branъ* (s.o.) gleich. Das widerspricht aber dem Bericht des Porphyrogennetos, der jenen Porga mindestens ein hundert Jahren vor Bornas Zeit setzt, und läßt es unerklärt, warum Porphyrogennetos in den Beiden Fällen Π- statt B- geschrieben haben soll. Deswegen muß man auch mit einem echten *P-* Anlaut rechnen, mit dem sich diese beiden Namenformen (mag es sich um einen oder um zwei Namen handeln) kaum aus den slavischen Sprachmitteln deuten lassen. Mit Rücksicht auf die vermutlich sarmatische Herkunft der Kroaten (vgl. oben 2.2. und u. 5.1) kann man eine iranische Etymologie erwägen, zu airan. *paru-*, avest. *pouru-*, osset. dig. *fyr*, iron. *fur* „fiel", sarm. φορ- in EN, das oft als Vorderglied in PN vorkommt,[57] vgl. besonders den mpers. PN *Purgāv* < avest. *pouru.gav-* Adj. „der viel Rinder besitzt, rinderreich" (Barth.), sarm. Φοργάβ-ακος (richtig VASMER 1923, 153; verfehlt zum Hinterglied Miller und ihm folgend ABAEV 1979, 298); auch *-ina-* ist als Suffix der Hypokoristika nicht selten. In diesem Fall bräuchte *-g-* nicht als hypokoristisches Suffix, wie etwa in Βουγά aufgefaßt zu werden, sondern könnte es sich auch um den nach der Kürzung übriggebliebenen Anlaut des zweiten Kompositionsgliedes handeln.

Πόρινος (τοῦ Πορίνου) 30: Unklar, s. den vorangehenden Namen.

Τουγά, ἡ 30 unklar; unter der Annahme einer frühen Entnasalisierung, wie sie in einigen serbischen Namen bei Porphyrogennetos scheint vollgezogen worden zu sein (s.u. 4.1.7), als Koseform zu einem Vollnamen mit *tǫgъ* „stark" deutbar, vgl. bei den Kroaten und Serben *Tugomir / Tugomer* (seit dem 12. Jh.), apoln. *Tęgomir*, elbsl. *Tangomir*, atsch. *Túha* (OS 73; SVOBODA 1964, 89). Wenn iranisch, vgl. vor allem osset. iron. *tūg*, digor. *tog* „Blut", auch „Nachkommenschaft" < airan. **tauka-* = aind. *toka-* „Nachkommenschaft" (ABAEV III 309 ff.). S. oben Βουγά.

Χρωβάτος s. o. 2.2.

3. Philologisches zur konstantinischen Wiedergabe

3.0. Obwohl ein durchgehender Vergleich zwischen verschiedenen byzantinischen Quellen in bezug auf ihre Wiedergabe des slavischen Sprachmaterials bisher ausbleibt, kann man sagen, daß sich jene des Porphyrogennetos ins Gesamt-

[57] Bei diesem Vergleich ginge slav. *p-* nicht unmittelbar auf airan. *p-* zurück, sondern über sarm. *f-*.

bild gut einfügt. Die Parallelen aus den anderen Schriftstellern und Urkunden und aus dem slavischen Namengut Griechenlands wurden bei unserer Interpretation nach Möglichkeit berücksichtigt.

3.1. Lautersatzlehre (Übersicht der Lautentsprechungen)

Abgesehen von unsicheren oder falschen Lesungen und den Schreibfehlern (3.4), gibt Porphyrogennetos die slavischen Laute — im Rahmen des griechischen Laut- und Schriftsystems jener Zeit — ziemlich treu und konsequent. Die folgenden Regel lassen sich am serbischen und kroatischen Material feststellen:

α = *a, o*	κ = *k*	π = *p*
β = *b, v*	κι, κη = *ć*?	ρ = *r*
γ = *g*	λ = *l, l'*	σ = *s, š*; vor *n* auch *ž*?
γγ = *ng*	μ = *m*	τ = *t*;
δ = *d*	μπ = *mb*?	τζ = *č, c*; auch *ǯ*?
ε = *e, ě, ь*	ν = *n*	υ = *'u*
ει = *i*	ξ —	φ = *hv* (schon slavisch?)
ζ = *z, ž, c, č*; auch *ǯ*?	ο = *o, ъ*; auch *u*?	χ — = *h*
η = *i, ь*	ου = *u, y, ъ*	ψ —
ι = *i, ь*	ορ = *vr-*?	ω = *o, u*

Zu beachten: Verschiedene Wiedergabe von *i, ь* (4.1.1–2); Mehrdeutigkeit von β, ε, ου (vgl. dieselbe Dreideutigkeit von ου in der Wiedergabe des ostslavischen Materials im Kap. 9: Βερουτζη = *Vьruči*, Βουσεγραδέ = *Vyšegradě*, (Ν)εσσουπῆ = *Nesъpi*); keine Unterscheidung zwischen *s* und *š*, *z* und *ž*, *č* und *c*; Probleme bei *d'*, *t'* > skr. *đ*, *ć* (4.1.4); für υ = *ju* in Μεγυρέτους vgl. aserb. *panađur* < πανήγυρις (VASMER 1944, 107), **Ćurilo* < Κύριλλος (SKOK I s.v. *Ciril*). Ein ω = *u* in Κλαβώκα, unsicher, ob -o- in (Λοντο)δόκλα für -*u*- in serb. *Duklja* steht, s.o. 2.6. Die Gruppe *sl* > σκλ in Σκλάβοι, Σκλαβηνία, > σθλ in den PN auf °σθλαβος, kein Einschub in Σλαβίνετζα wäre eine Ausnahme, wenn so zu lesen ist.

3.2. Morphologische Adaption (Artikel, Genus, Stammklasse)

3.2.0. Die fremden Wörter und Namen bei Porphyrogennetos sind in verschiedentlichem Grad der griechischen Deklination angepaßt: Sie können entweder ohne Artikel stehen oder mit einem versehen werden, und im letzteren Fall nehmen sie bald griechische Kasusendungen an, bald nicht. Die Scheidelinie ist dabei kaum scharf zu ziehen, denn derselbe Name kann im Nominativ ohne Kasusendung und in den Casus obliqui mit ihnen verwendet werden.

3.2.1. Keine morphologische Anpassung weisen die Formen ohne Artikel auf, die der einheimischen Lautung am nächsten stehen dürften: Ἀλωήπ, Βελάη (aber s. u. 3.2.2.1), Βόνα (ποταμός), Ἐστιουνῆζ, Ζαχλοῦμα (ὁ ποταμός), Ἶης (νῆσος), Καταυτρεβενώ, Πιζούχ, Πυρότιμα, Σελβώ, Σκερδά, Σκηρδάκισσα, Τούτης; am appellativen Sprachgut gehört hierher σέρβυλα, das als slavisches Lehnwort im Griechischen ein Neutrum plurale gewesen sein wird.

3.2.2.1. Masculina mit ὁ: a) auf -ος: βοάνος, ζουπάνος, Φάρος, Κρίσος, Μοκρός, Ἑλλισσός, Βλαστίμηρος, Βοϊσέσθλαβος, Βράνος, Γοΐνικος, Κλονίμηρος, Λόβελος, Μουντιμῆρος, Πόρινος, Πριβέσθλαβος, Ῥοδόσθλαβος, Στροΐμηρος, Τζεέσθλαβος, Χρωβάτος; b) auf -ιος: Ὀρόντιος, Κοτζίλι(ο)ς (Akk. τὸν Κοτζίλιν), Τζουζήμερις (vgl. aber o. 2.1.7.2 zu den PN auf -μέρης); c) *a*-Stämme: Κραΐνας, Κλουκᾶς, Βράτζης (νῆσος ἑτέρα μεγάλη), Μορήσης, Τιμήσης, Κοσέντζης, Προσηγόης, Φαλιμέρης; im neugr. Genitiv τοῦ Βουσεβούτζη, τοῦ Κρασημέρη, τοῦ Τερπημέρη (hierher vielleicht auch Βελάη, obwohl ohne Artikel, nicht aber τοῦ Ποργᾶ, weil das ein Indeclinabile ist, s.u.); d) ohne griech. Kasusendungen: Βοΐκι (ὁ τόπος), Βίσλας (Akk. τὸν ποταμὸν Βίσλας, nicht *Βίσλαν, vgl. u. 4.2.2), Σάβα (τοῦ Σάβα ποταμοῦ 42), Βόρενα (τὸν, Akk.), Μουχλώ, τὸν Ποργᾶ.

3.2.2.2. Masculina pluralia (Artikel οἱ):

a) *o*-Stämme: Ἀρεντανοί, Βελοχρωβάτοι, Ζαχλοῦμοι, Παγανοί, Σέρβλοι, τζερβουλιανοί, Χρωβάτοι;

b) *a*-Stamm: Καναλῖται;

c) ohne griech. Kasusendung: τοὺς Διτζίκη.

3.2.2.3. Feminina mit ἡ, stets mit griech. Kasusendungen (vgl. jedoch die Lesart Βράτζω zu Βράτζα 30 und u. die Akk. Τζέντινα, Χλεβένα)

a) Stämme auf -α: ζουπανία, Ἄρεντα (ἡ χώρα), Διόκλεια (ἡ Διοκλείας χώρα), Παγανία, Σέρβλια, Σκλαβηνία, Χρωβατία, Ζεντίνα (τῆς Ζεντίνας τοῦ ποταμοῦ), Τίτζα, Βράτζα, Κούρκρα (νῆσος, 36), Γουτζησκά, Κρίβασα, Λίτζα, Νίνα, Νόνα, Πεσέντα, Πλέβα, Ῥάστοτζα, Σίδραγα, Τζένζηνα, Τνήνα, Χλεβίανα, Βελέγραδα (ἡ Β., τῆς Β.ας 40), Δοστινίκα (τὴν Δ.αν, Κλεῖσα (ἡ κλεισοῦρα), (Σ)λαβίνετζα, Νῶνα, Βουγά, Τουγά. Ein solcher Stamm wird als indeklinabel betrachtet in τὴν Τζέντινα καὶ τὴν Χλέβενα 30 (an einen neugriech. Schwund von -ν in Akk. ist hier kaum zu denken);

b) auf -η: Βρεβέρη, Ῥάση (τῆς Ῥάσης)

c) auf -ι (kein slav. Beispiel): Ἀντίβαρις (-εως, τὴν Ἀ.ιν).

3.2.2.4. Neutra mit τὸ:

a) auf -ον: Λάστοβον, Βελέγραδον, Μόκρον, Σταγνόν, Στόλπον, Δεστινίκον (neben ἡ Δοστινίκα!);

b) auf -ιον: Die Schwankungen des Typs lassen sich durch das Paradigma Nom./Akk. Ῥαούσιον / Ῥαούσιν / Ῥαούσι, Gen. τοῦ Ῥαουσίου illustrieren, vgl. weiter Ἑλκύνιον, Βελίτζιν (vielleicht Umbildung eines slav. Nom./Akk. Pl. f., s.o. 2.6); die Neutra auf -η wie Καναλή (n. zu χωρίον?), Ζετλήβη, Ἰοσλή (zu κάστρον) gehören kaum hierher, auch Κόρι nicht;

c) keine griech. Kasusendungen: Δαλέν (τοῦ Δαλέν neben τοῦ Δαλενοῦ, wohl ein Neutrum), Τενήν, Χλούμ (κάστρον, vgl. aber ὅρους ... Χλούμου), Κίκερ (κάστρον?), Ὄστρωκ, Μαλοζεάται, Γράδεται, Λουκαβέται, Μεγυρέτους, Φάρα (36, vgl. ὁ Φάρος 30), Βερούλλια, Κάτερα, Κλαβώκα, (Λοντο)δόκλα, Βόνα (κάστρον), Βόσονα (τὸ χωρίον), Σκόρδονα, Νουγράδε, Γαλουμαήνικ, Δεσνήκ, Δοβρισκίκ, Δρεσνεήκ, Μοκρισκίκ, Λεσνήκ, Τζερναβουσκέη; mit nicht entsprechenden Endungen Ὀρμός (ein mask. *o*-Stamm, kaum ein *s*-Neutrum), Σαληνές (neugriech. Nom. Pl. f. eines femininen *a*-Stammes?).

3.2.2.5. Neutra pluralia mit τὰ: Ἤμοτα, Κούρκουρα (30), Μέλετα, Χώαρα, Βούτοβα, Ῥίσενα. Vgl. 2.6. zum letztgenannten Namen. Es fallt auf, daß solche Formen vor allem im Kap. 29, bei der Wiedegrabe romanischer ON vorkommen, jedoch sind sie sonst auch bei der Gräzisierung slavischer ON üblich, vgl. in der Urkunde aus 1019. τὰ Βελάγραδα, τὰ Πριζδρίανα, τὰ Ῥάσλογα.

3.3. Etymologien

3.3.0. Die allgemeine Neigung des Kaisers zum Etymologisieren kommt zum Ausdruck auch in jenem Teil seines Berichts, wo von den Serben und den Kroaten und ihren Ländern die Rede ist. Manchmal sind es zutreffende Namendeutungen, wie jene der „russischen" (d. h. altschwedischen) und der slavischen Bezeichnungen der Dniepr-Schwellen, oder Βόνα· καλόν im Kap. 33, nicht selten aber auf wagen Anklängen beruhende Paretymologien, wie τὰ Διάδωρα· ἰὰμ ἔρα und die anderen Erklärungen romanischer ON Dalmatiens im Kap. 29.

3.3.1. Zutreffend:

Ζαχλοῦμοι· ὀπίσω τοῦ βουνοῦ 33 (2.3.1).
Παγανοί· ἀβάπτιστοι 29 (2.3.1).

3.3.2. Unklar:

Τερβουνία soll nach Kap. 34 auf slavisch ἰσχυρὸς τόπος bedeuten. Welches slav. Wort dem Urheber dieser Deutung vor Augen schwebte, ist nicht klar. Kaum war das *tvrьrd-ja* > skr. *tvrđa(va)* „Festung", trotz SKOK 1927, 73, schwerlich auch aksl. *trěmъ* „turris"; eher dürfte sie von der griech. Aussprache mit *-v-* ausgegangen sein und den Namen auf slav. **tŗvati* < **trъv-* „(aus)dauern, beharren, fest sein" bezogen haben; vgl. o. 2.3.1. Jedenfalls ist kein slavisches Etymon **terb-* > *trěb-* in der vom Kaiser angenommenen Bedeutung zu finden, deshalb wird diese Etymologie eher zur nachfolgenden als zur vorangehenden Gruppe gehören.

3.3.3. Phantastisch:

Καναλή heiße nach dem Kap. 34 in der slavischen Mundart „Wagen(land / -transport)",[58] denn der Ort sei flach, so daß seine Einwohner alle ihren Arbeiten mit den Wagen vollenden sollen. Nach ARNIM 1932 wurde der romanische Name *Canalis* auf turk. *qanly* „zweirädriger Wagen" bezogen; denkbar, wenn die Deutung von einem bulgarischen Informanten stammt, aber kaum mehr überzeugend als die von SKOK 1927, 67 vermutete Anlehnung des slavischen Namens *Konavli* an den Lokativ *na kolih* „am Wagen". Oder war der Ausgangspunkt der konstantinischen Etymologie das slav. Ethnik **Konavьlьci*, heute *Konavoci*, das als *„kono-vlьci"* „die Pferdegezogenen", d.h.

[58] ἁμαξία, Adjektiv zu ἅμαξα, sc. χώρα (so BAGRJANORODNYJ 151: „teležnaja"), oder ἁμαξιά edd. „Lastwagen" (so VINJ II 62: „tovarna kola"), vgl. auch die Glosse ἁμαξεία Suidas „Verladen, Transport an den Wagen".

„Pferde als Zugtiere nutzend, mit dem Pferdegespann fahrend“ gedeutet wurde?[59]

Σέρβλοι· δοῦλοι 32: Im Kap. 32 wird der aus lat. *servus* fälschlich abgeleitete Serbenname mit σέρβουλα „Sklavenschuh“ in Verbindung gesetzt, sowie mit der Bezeichnung fur die Träger solcher einfachen Schuhen τζερβουλιανοί; sonst ist diese Ableitung nicht belegt, das Grundwort kommt aber wirklich in mehreren neugr. Dialekten mit dem τσ- Anlaut vor: τσέρβουλον usw.; die Formen sind bei SKOK 1927, 194 f. angeführt. Jene auf σ- sind seltener; schon deshalb scheint mir Meyers Ableitung aus arab. *zarbûl* „Schuh mit hohen Absätzen“ kaum wahrscheinlich zu sein und die alte Erklärung aus der slavischen Bezeichnung für „Schuh“ **červьja* beizubehalten. Der griech. Form kann eine slav. Ableitung (Umbildung) auf *-ul'a* zugrundeliegen, vgl. südserbisch *crevulja* SEZb 6/1905, 471. Zur Möglichkeit, τζερβουλιανοί „(τ)σέρβουλα-Träger“ als Umdeutung eines alten serb. Stammesnamens aufzufassen, s. o. 2.2. s.v.

Χρωβάτοι· οἱ πολλὴν χώραν κατέχοντες 31. Die konstantinische Etymologie scheint von der früheren Namenform *Χωρβάτοι = **xъrvati* auszugehen; die Deutung lehnt sich offensichtlich an griech. χώρα an, jedoch, da der Name als slavisch gedeutet wird, kaum unmittelbar, sondern mit Rücksicht auf den slav. Lehnwort *xora*, das wirklich früh belegt ist, und auf das slav. Adjektivsuffix *-atъ*, das das Besitzen (κατέχειν) bezeichnet, wie z.B. *bog-atъ* „reich“, eigentlich „Reichtum (**bogъ*) besitzend“.

3.4. Schreibfehler

An Schreibfehlern läßt sich am sichersten ται statt τζι (eventuell τσι) feststellen: Κριβηταιηνοί 9 statt *Κριβητζ(ι)ηνοί, vgl. gegen Ende desselben Kapitels Κριβιτζοί = aruss. *Kriviči*; damit sind auch die Verbesserungen *Γραδέτζι statt Γραδέται, *Λουκαβέτζι statt Λουκαβέται, wohl auch *Μαλοζέρτζι statt Μαλοζεάται gesichert. Eine herkommliche Verwechslung ist ν / υ in Νόνα. Statt π steht ein α vermutlich in Γαλουμαήνικ. Auch α für slav. *ŏ* kann stellenweise aus einem „Omikron“ verschrieben sein, vgl. u. 4.1.6

3.5. Quellenkundliche Aufschlüsse

Zu den Quellen der uns interessierenden Abschnitte des Werkes De adm. imp. vgl. besonders FERJANČIĆ 1978 (zum 30. Kapitel) und MAKSIMOVIĆ 1982 (zum 32), die beiden mit der früheren Literatur. Unsere sprachwissenschaftliche und namenkundliche Betrachtung kann die Schlüsse der bisherigen Forscher in einigen Punkten ergänzen. Der Unterschied in der Lautgestalt zwischen den Belegen derselben Namen weist auf einen chronologischen Abstand zwischen den Abschnitten, wo sie vorkommen, hin. So konnten wir aus der Tatsache, daß Travu-

[59] Jedoch gibt das vom Kaiser angeführte Ethnikon Καναλῖται 29, 32, 33, auch De cerim. I 691, Vita Bas. 52 (Καναλῖται) nicht diese slavische, sondern eine hybride lateinisch-griechische Form (Suffix der Ethnika -ῖται).

nien im Kap. 34 mit einer Namenform bezeichnet wird, die der Zeit der Entstehung des Werkes mindestens um einige Jahrzehnten vorangegangen sein muß, erschließen, daß die konstantinische Beschreibung dieses Landgebietes, im Gegensatz zu jener Zachlumiens, keine aktuellen Verhältnisse der Mitte des 10. Jh.s widerspiegelt, und diese Annahme ließ sich durch neue Ubizierungen einzelner Kastelle bekräftigen (s. u. 5.4.2). Die Dubletten wie Δεστινίκον im Verzeichnis der Kastelle in Serbien gegenüber Δοστινίκα im Text desselben Kapitels machen den Eindruck, als ob den Kastellverzeichnissen in den Kapiteln 31–36 andere Quellen als den narrativen Teilen des Berichtes über die Serben und ihre Länder zugrundelägen; vielmehr gibt die Möglichkeit, daß dasselbe Kastell auch ein drittes Mal, und zwar in einer jüngeren Sprachform, als Δεσνήκ verzeichnet ist, Anlaß zur Vermutung, daß die Absonderung Bosniens innerhalb des konstantinischen Serbien eine nachträgliche Ergänzung sein kann; und wieder tritt hier ein neuer Ubizierungsvorschlag hinzu (5.4.1). Slavische Lokativformen (4.2.2) und das angelklebte Bindewort *i* in 'Ιοσλή (2.6) lassen darauf schließen, daß mindestens ein Teil der Kastellverzeichnisse auf die slavisch verfaßten Vorlagen zurückgeht; und einige Abschreibungsfehler weisen darauf hin, daß diese Vorlagen in kyrillischer Schrift waren. Vor allem ist das überflüssige -κ so zu erklären, das in einer Reihe serbischer Kastellnamen vorkommt. Anders als SKOK (1928, 333), der dieses -κ als Verkürzung für κ(άστρον) auffaßt, bin ich geneigt, die Formen Δοβρισκίκ, Μοκρισκίκ auf Schreibungen ***Дъбрьскии**, ***Мокрьскии** zurückzuführen, also die Nominative der bestimmten Adjektivformen, und ähnlich Δρεσνεήκ wäre ***Дрежныи**, wie Τζερναβουσκέη = ***Чрьновоускы**, dementsprechend Λεσνήκ, Δεσνήκ = ***Леснии**, ***Деснии**, eventuell auch *Γαλουμπήνικ = ***Голѫбинии**, wenn nicht ***Голѫбиньск**.[60] Es ist ja eine weit angenommene und an sich wahrscheinliche Annahme, daß die Kyrillschrift eine Anpassung des griechischen Alphabets für die Wiedergabe der slavischen Laute ist, die sich ursprünglich im weltlichen Gebrauch entwickelt und seit dem Anfang des 10. Jh.s allmählich die von Konstantin-Kyrillos für die slavische Kirchensprache geschaffene glagolitische Schrift zurückdrangt haben dürfte, um schließlich auch seinen Namen zu übernehmen, und es scheint mir kaum ausgeschlossen zu sein, daß es in der ersten Hälfte des 10. Jh.s, vor allem in Konstaninopel, Serben gab, wie etwa der im Kap. 32 erwähnte Prinz Zacharias, die die Namen der Hauptorte ihres Landes in dieser Schrift niederlegen konnten.

4. Sprachwissenschaftliche Folgerungen

4.1. Phonetisches

4.1.1. Halbvokale ь, ъ

4.1.1.0. Für den Übergang von der slavischen Spracheinheit zur einzelsprachlichen Epoche ist vor allem die Entwicklung der Halbvokale maßgebend, und zwar ihr Schwund in der sog. schwacher Position und der Zusammenfall des

[60] Vielleicht geht manchmal α für *o* auf а/о zurück, vgl. Βελάγραδον / Βελόγραδον 32 in den Handschriften.

hellen und des dunklen Halbvokals, der in einer Reihe spätgemeinslavischer Dialekte stattfand, einschließlich des westsüdslavischen mundartlichen Komplexes, aus dem sich das Serbokroatische und das Slovenische entwickelt haben. Die beiden Prozesse waren seit dem Anfang des slavischen Schrifttums im Laufe.

4.1.1.1. Schwach war ein Halbvokal, wenn eine Silbe mit Vollvokal ihm folgte und stark, wenn in der unmittelbar folgenden Silbe ein schwachpositioniger Halbvokal stand. Im Auslaut waren praktisch alle Halbvokale, mit für uns hier unbedeutender Ausnahme einiger Präpositionen, schwach. Im Wortinnern konnte die Position eines an sich schwachen Halbvokals, besonders in der Wurzelsilbe, durch seine konsonantische Umgebung gestärkt werden, wenn durch seinen Ausfall eine schwer auszusprechende Konsonantengruppe entstehen sollte, was zum Abfall oder zur Verschmelzung von Konsonanten und folglich zur Verunstaltung des Wortes geführt hätte. Z. B. ursl. *_stьklo_, *_dъska_ ergab in der skr. Schriftsprache und in den meisten Dialekten *_staklo_, *_daska_, mit _-a-_ als Vokalisierung eines starken Halbvokals, und nur selten mundartlich kommen die lautgesetzlichen Formen _sklo / cklo_, _ska / cka_ vor.[61] Außerdem konnten die inneren Halbvokale bald in schwache bald in starke Position treten, wenn in der folgenden Silbe bei der Flexion ein Vollvokal mit einem schwachen Halbvokal abwechselte, z.B. _starьcь_, Gen. _starьca_; im Nom.-Akk. war der (unterstrichene) Halbvokal des Suffixes stark, vgl. skr. _starac, starca_. Das führte manchmal zu analogischen Angleichungen von Wortstämmen, z. B. hätte sich nach der ursprünglichen Verteilung von starken und schwachen Halbvokalen ursl. *_opьnъkъ_, Gen. *_opьnъka_ zu skr. *_opnak_, Gen. _opanka_ entwickelt; nun lautet der Nom.-Akk. _opanak_, d.h. der Halbvokal in der morphologisch zweideutigen Antepaenultima wurde auch hier nach der Analogie der anderen Kasus vokalisiert. Ähnlich ursl. *_tьnъkъ_ m., *_tьnъka_ f. > skr. _tanak, tanka_. Vgl. IVIĆ 1975. Was unser Material betrifft, am interessantsten sind die Fälle, in denen Halbvokale in einer absolut schwachen Position bei Porphyrogennetos immer noch erhalten bleiben, und erst später ausgefallen sind. Über die auslautende Halbvokale, die ja immer schwach waren, herrscht keine Klarheit; wenn einerseits sicher ist, daß in den Fällen wie Χλοῦμ, Ὄστρωκ keine mehr ausgesprochen wurden, die Schreibungen mit den griechischen Nominativ- und Akkusativendungen -ος, -ον, -ι(ο)ν, -ην lassen nicht auf das Gegenteil schließen, weil sich hier bloß um eine morphologische Adaption handeln kann (s.o. 3.2). Dagegen liegen in der Wurzelsilbe viele Beispiele für die Erhaltung vor: Πεσέντα = _Pьsęt_ > _Pset_, Τενῆν = _Tъnin_ > _Knin_ (aber ausgefallen in Τνῆνα!), Βερούλλια = _Vьrul'a_ > _Vrulja_ (vgl. aruss. Βερούτζη = _Vьruči_ 9), Πιζούχ = _Pьčuh_ > _(P)čuh_, Κοσέντζης, wenn = *_kъsęʒь_ > poln. _księdz_, aserb. _ksezь_. In Τιμήσης = *_Tъmišь_ > _Tamiš_ zeugt skr. _a_ davon, daß zu einer sekundären Stärkung des Halbvokals gekommen sein muß, ähnlich wie in skr. _tama_ < _tьma_. Dasselbe gilt für Κόρι(ν) = *_Kъri(n)_ > _Karin_, mit der Einschränkung, daß man vor _r_ eher den Ausfall des schwachen Halbvokals erwarten würde (also: **_Krin_). In den Suffixsilben ist der

[61] Dagegen in *_Dъštьnik(ъ)_ = Δεστίνικον > *_Dьšnik_ = Δεσνήκ war die Position des ersten Halbvokals stark; aber *_Dъščьnьsko_ / *_Dъščanьsko_ wäre lautgesetzlich zu **_Štansko_, und nicht zu _Daštansko_ geworden.

Befund der erhaltenen Halbvokale zweideutig, denn in ihnen fand der obengenannte, vom Kasus und Genus abhängige Wechsel von Positionsstärke und -schwäche statt, und wir wissen nicht genau, von welchen slavischen Form die Gräzisierung ausging. So Κοτζίλιν wohl nach dem Nom.-Akk. *Kocьlь*,[62] Ῥίσενα nach **Risьnъ*, heute *Risan, -sna*, oder aus dem Adj. **risьnьsk- > risanski*; Χλεβένα wohl aus **hlěvьnьsk- > livan(j)ski*; Δαλέν vielleicht aus dem Nom.-Akk. **Dolьnъ (krajь)*. Γράδεται, Λουκάβεται, wenn als Lokative **Gradьci, Lukavьci* aufzufassen, können ebenfalls dem Nom-Akk. **Gradьc(ь), *Lukavьc(ь)* nachgebildet sein.[63] Andererseits liegen einige sichere Beispiele für den Ausfall der schwachen Halbvokale und gegebenenfalls der vorangehenden Konsonanten vor: Λέσνηκ = *Lěsnij* oder *Lěšnij* < **Lěsьnъjь* o. **Lěščьnъjь*, Δέσνηκ viell. = *Dьsnik* < **Dьščьnikъ* Δρεσνέηκ = *Drěžnyj* < **Drěžьnъjь* (?), Τζερναβουσκέη = *Črnovušky* o. *Črnovusky* < **Čьrnovužьskъjь* / **Čьrnoǫsьskъjь*, auch Μοκρός = *Mъkr(ъ)* < **Mъkrъ*, aber Lok. *Mъkrě* (> *Makar*, *(u) Makru*), eventuell Ἰοσλή, wenn **Osьl-je*.

4.1.1.2. Im Westsudslavischen, d.h. im Slovenischen und Serbokroatischen, sind seit ihren ersten schriftlichen Denkmälern die beiden gemeinsl. Halbvokale in éinen zusammengefallen, der aserb. mit ь bezeichnet wird. In unserem Material scheint der Unterschied zwischen dem weichen Halbvokal (durch gr. ε, ι, η wiedergegeben) und dem harten (= gr. ο, ου) immer noch erhalten gewesen zu sein. So steht für ein ь regelmäßig ein griech. Vokal der vorderen Reihe, ι: Τιμήσης, Πιζούχ (wenn zu *pьci*), Κοτζίλιν, *Μοκρισκίη, *Δοβρισκίη, Δεστινίκον / Δοστινίκα, oder ε: Βερούλλια, Χλεβένα, Ῥίσενα, *Γραδέτζι, *Λουκαβέτζι, und andererseits ein ο oder ου dort, wo ursl. ъ anzunehmen ist: *Δοβρισκίη, Κοσέντζης (wenn zu aksl. *kъnęzь*); Γουτζησκά. Spätestens seit dem 12. Jh. gibt es überall im skr. Bereich nur éinen Halbvokal, der aserb. mit ь, in den lateinischen Quellen meistens mit *e* bezeichnet wird. So im aserb. Beleg *Dьbrьcь* stehen das zweite und das dritte ь (das freilich hier nur einen graphischen Wert hat) anstelle des ursl. weichen Halbvokals, das erste aber für den harten in aksl. *dъbrь*, dem Wort, der auch dem konstantinischen *Δοβρισκίη zugrundeliegt. Der letztere ON wird in den lateinischen Urkunden aus dem 12–14. Jh. mit *-e- Debre* (PRAESB. DIOCL. 327), *in Debre* (1285), *Deber* (1384) geschrieben, aber schon 1404 *Daber*, mit der Vokalisierung von ь in *a*, heute *Dabar, -bra* (JIREČEK 1879, 27); und dasselbe *a* liegt in *Tamiš* vor, ungarisch seit dem 12. Jh. *Temes*, gegenüber dem konstantinischen Beleg Τιμήσης. Also der Unterschied, den der Kaiser um die Mitte des 10 Jh.s zwischen ъ = ο in Δοβρισκίκ und ь = ι in Τιμήσης macht, hat sich im Serbokroatischen des zweiten Jahrtausends abgewischt. Wir können uns fragen, ob dieser Prozeß nicht schon zu Porphyrogennetos' Zeit im Gange war, nur in den konstantinischen Schreibungen keinen klaren Ausdruck finden konnte, denn sie

[62] Der ON *Koceljeva* und nicht ***Kocljeva* in NW Serbien stammt aus dem mundartlichen Substrat mit *e* als Reflex der (miteinander zusammengefallenen) Halbvokale, vgl. dort auch den ON *Debrc* < **Dъbrьcь, Koželj, -elja* < **Kozьl'ь, Budeč, -eča* < **Budъčь*, und LOMA 1985/87, 157 f.;

[63] Ähnliches gilt für Νεμέτζιοι *Němьci*, aber Nom. / Akk. sg. u. Gen. pl. *Němьcь*; zweifelhaft auch Σλαβίνετζα, wenn zu *Slověnьci, Slověnьčьsk-*, s. o. 2.6. und zu Βόσονα 2.3.1, zu Γουτζησκά 2.3.2. s.vv.

dürften weitgehend die Norm des „Altkirchenslavischen“ widerspiegeln, d. h. der damals neueingeführten slavischen Schriftsprache (vgl. o. 3.5), die ja zwischen den beiden Halbvokalen gut unterscheidet und deren Fortsetzter, das Makedonische, verschiedene Reflexe für ъ (> *o*) und ь (> *e*) aufweist. Diese an sich kaum unwahrscheinliche Annahme kann sich aber nur auf wenige und ungewisse Fälle der Verwechslung von Halbvokalen stützen, die das serbische und kroatische Sprachmaterial bei Porphyrogennetos bietet. Ein solcher wäre Δεστινίκον neben Δοστινίκα zu aksl. *dъska* „Brett“, jedoch lassen ksl. *dьska* und das griechische Etymon δίσκος auf eine ursprünglichere Nebenform mit -ь- schließen. Βόσονα : mlat. *Bossina* ist wegen der unsicheren Etymologie zweideutig, während in der ersten Silbe von Σίδραγα wohl kein Halbvokal vorliegt. Der klarste Fall ist wohl Κίκερ, wo sowohl -ι-, als auch -ε- ein ursprüngliches ъ < lat. *u* vertreten, jedoch handelt es sich hier um die Entwicklung der Halbvokale in Umgebung von Liquiden (**Kъ(r)kъrъ* < *Corcura*), wovon im Folgenden die Rede sein wird.

4.1.2. Vokalisches r̥, l̥

Aus den ursl. tautosyllabischen Verbindungen von *r*, *l* mit Halbvokalen hat sich im Serbokroatischen bekanntlich ein vokalisches r̥ bzw. l̥ entwickelt. Dabei blieb die Farbe des Halbvokals unbeachtet (4.1.1.2), jedoch bewahrte sich der akzentologische Gegensatz zwischen den idg. Set- und Anit-Wurzeln. Während r̥ allgemein erhalten bleibt, wurde l̥ nach dem 14. Jh. in den meisten Dialekten sowie in der Schriftsprache durch *u* ersetzt. Z. B. ursl. **krъtъ* „Taupe“ > russ. *krot*, sh. *kȑt*; ursl. **klьn-ǫ (sę)* „ich schwöre“ > ukr. *klenu*, aserb. *klьnu* > heute *kunem*. Vor der Vokalisierung der Liquiden kam in den Sequenzen, wo sie einem Halbvokal folgten (gleich wie in jenen wo vor den tautosyllabischen *r* / *l* ein Vollvokal stand, s. u. 4.1.3), zur Umstellung. So *Sьrb-inъ* > russ. *serb*, aserb. *Srьb(l)inъ* > *Sȓbin*; *Xъrvatъ* > russ. *chorvat*, aserb. *Hrьvatь*, heute *Hr̀vāt*; **xъlmъ* > russ. *cholm*, aserb. *hlьmь* > *hûm*. In den Fällen Σέρβλοι (russ. *serby*, skr. *Sȓblji*), Τζερναβουσκέη (russ. *čërnyj*, vgl. den ON Τζερνιγῶγα 9 = aruss. *Černigovъ*, skr. *cȓn* neben *čarni*, Τζερβουλιανοί (wenn zu *čьrvь*, russ. *červ*, skr. *cȓv*), Τερπιμέρη (russ. *terpét'*, skr. *tŕp(j)eti*), eventuell auch in Σκερδά (wenn diese Form überhaupt slavisch ist), steht ερ anstelle von ursl. tautosyllabischem **ьr* / **ъr*. Es ist schwer zu entscheiden, ob sich hier um Frühfixierungen der noch nicht umgestellten Formen, oder um eine griechiesche Manier der Wiedergabe von einem schon entwickelten r̥ handelt, vgl. u. 4.1.3. Demgegenüber ist in Κρίβασα ρι aus ursl. *ъr* umgestellt, wenn zu **kъrb-* „rauh“, und in Πριβέσθλαβος möglicherweise aus *ьr*, wenn das Vorderglied zu ursl. **pьrvъ-jь* > russ. *pervyj*, aserb. *prьvi* > *pȓvi* gehört. Weiter haben wir **ъr* > *rъ* = ρω in Χρωβάτοι (s.o.), **ъl* > *lъ* = λου in Χλούμ, Ζαχλοῦμοι (s. o. und vgl. Σφενδοπλόκος 13, 41 = *Svętoplъkъ*, zu **pъlkъ* > russ. *polk*, aserb. *plьkъ* > *pûk*); schließlich kann λο in Κλονίμηρος für **lъ* < **lь* in **klьn-* „schwören“ stehen (s.o.). Der Unterschied zwischen den beiden Halbvokalen (4.1.1.2) scheint auch hier weitgehend beobachtet zu werden, da bei den nicht umgestellten Formen kein und in jenen umgestellten nur zwei unsichere Beispiele von ihrer Verwechslung vorkommen, die zu Κίκερ 4.1.1.2. entsprächen: Κρίβασα

mit *(r)ь* aus *ъ(r)* und Κλονίμηρος mit *(l)ъ* aus *(l)ь* (aber vielleicht ist immerhin *kloni-* zu lesen, s. o. 2.7.1.1).

4.1.3. Liquidametathese

Im ganzen südslavischen Bereich wurden die tautosyllabischen Gruppen (T)erT, (T)orT, (T)elT, (T)olT (wo T beliebigen Konsonanten bezeichnet) der Umstellung, sog. Liquidametathese unterworfen, z. B. ursl. **orz-* > westsl., ostsl. *roz-*, südsl. *raz-*; ursl. **gordъ* > polab. *gord*, poln. *gród* (Gen. *grodu*), russ. *górod*, aksl. *gradъ*, skr. *grâd*; ursl. **terbiti* „roden" > russ. *terebit'*, aksl. *trěbiti*, skr. *tr(ij)ébiti*, **vold-ti* „herrschen" > poln. *włod-ać*, russ. *volod-et'*, aksl. *vlasti / vlad-ěti*, skr. *vlad-ati*; ursl. **pelva* „Spreu" > russ. *pelëva*, skr. *pljěva*. Der Wandel dürfte im Süden vor dem 10. Jh. durchgezogen worden sein, und demgemäß herrschen bei Porphyrogennetos die umgestellten Formen vor:

orT > raT in Ῥάστοτζα, zu *Rastok* < **orz-tokъ*, vgl. nordwestsl. *Rostock*, und in Ῥάση < vorsl. *Arsa*.

TorT > TraT in Βελέ-γραδον, Νου-γράδε, Γραδέ-ται,[64] Σίδραγα.[65]

TerT > TrěT in Βρεβέρη = *Brěběrь* < vorsl. **Berberia* < *Barbaria*.

TolT > TlaT in Βλαστίμηρος = *Vlastimir*, poln. *Włości°* < **Volsti-*.[66]

TelT > TlěT in Πλέβα = *Plěva* < vorsl. *Pelva*.

Von diesem Bild stechen wenige nicht umgestellten Formen ab: Τερβουνία = *Terbyn'a*, die gegenüber von Τραβοῦνοι aus einer früheren Zeit zu stammen scheint (s. o. 2.3.1), ähnlich wie bulg. Πέρσθλαβος 32 = *Perslavъ* > aksl. *Prěslavъ* seit dem 10. Jh., auch bei Porph. 40 Πρέσθλαβος (Zaimov 1973, 143 f.),[67] und Βόρενας 31, Name eines von Muntimirs Söhne, der im selben Kap. auch Βράνος genannt wird, was eine Grundform **Bornъ* als Kurznamen zu *Borni-slavъ* (oder *°mirъ*, *°vojь* ...) nahe legt. Hinter der Schreibung -ονε- dürfte die Übergangsstufe der Liquida-Metathese TorəT stecken (Loma 1998a, 145 f.; vgl. Schuster-Šewc 1998, 100 ff.). Obwohl Borenas / Branos mindestens ein halbes Jahrhundert vor der Entstehung der konstantinischen Kompilation lebte, ist diese Varierung der Namenform eher durch einen mundartlichen Unterschied als durch diesen chronologischen Abstand zu erklären.[68]

---

64 Sogar aruss. Βουσεγράδε für aruss. *Vyšegorodъ*; die nicht umgestellte Form Νεμογαρδάς: russ. *Novъgorodъ* vielleicht dem nordischen Mund entnommen, vgl. Bagr. 310.

65 Gleich ob das Hinterglied zu **dorgъ* „lieb" oder zu **dorga* „Bucht" gehört, vgl. o. 2.3.2. s.v.

66 Vgl. bulg. Βλαδίμηρος = *Vladimir*, gegenüber aruss. *Volodiměrъ*, poln. *Włodzimir*.

67 Problematisch ist sein Ansatz *Perjęslav-jь*, vgl. Rospond 1983, 111.

68 TorəT scheint die Vorstufe zur TroT-Metathese des nordwestslavischen Typs, und nicht zur südslavischen TraT gewesen zu sein; zu den möglichen Fällen einer solchen Umstellung in der Toponymie Serbiens s. Loma l.c. und schon 1991, 128 f. Zu Ῥοδόσθλαβος s. oben 2.7.1.3.

4.1.4. Lautverbindungen ursl. *tj, *dj

Gegen die übrigen slavischen Dialekte des Mittelalters zeichnet sich das Altserbische vor allem durch seine Reflexe der ursl. Gruppen *tj, *dj ab. Er hat daraus *ć, đ*: Aserb. *svěća, međa* gegenüber akroat. *ć, j* (*svěća, meja*), slov. *č, j* (*sveča, meja*), aksl. *št, žd* (*svěšta, mežda*), ostsl. *č, ž* (russ. *sveča, meža*), westsl. *c, (d)z* (poln. *świeca, miedza*, tschech. *meze*). Diese ziemlich seltenen und deshalb kennzeichnenden Affrikaten sind schon am serbischen Material bei Porphyrogennetos zu erkennen, und zwar liegt die stimmhafte sicher in Μεγυρέτους, d.h. *Μεγυρέτουε = *Međurěč(ь)je* vor, durch griech. γυ eindeutig wiedergegeben, vgl. bei Porphyrogennetos selbst γυλᾶς 40 für altung. *gyula* „oberster Richter oder Heerführer" (vgl. MNTES 1, 1137 f.), sowie die Entsprechung griech. γυ = aserb. *đu* in aserb. *panađur* < πανήγυρις (s. o. 3.1). Das stimmlose *ć* läßt sich mit großer Wahrscheinlichkeit im wohl mit dem Suffix *-itji* gebildeten Stammesnamen Διτζίκη = *Dičići* (2.2) annehmen, vielleicht auch, jedoch mit mehr Vorsicht, in Βοΐκι ibid., und im PN Γοΐνικος (2.7.2). Zum Schreiben mit κ vgl. die spätere griech. Wiedergabe altserbischer Patronymika wie Μποριλοβίκης (Kantakuzenos III p. 246) = *Borilović*. Unklar ist der Lautwert der Reflexe von ursl. *tj und *dj in Τζουζήμερις. Das Vorderglied des Namens ist ursl. *tjudjь „fremd", woraus aksl. *štuždь*, russ. *čužoj*, poln. *cudzy*, tschech. *cizí* usw., und andererseits, mit Dissimilation des ersten *j*, skr. *tuđ*, aksl. *tuždь*, slov. *tûj*. Folglich lautet spätere Form desselben Namens *Tuđimir* (im 12. Jh. als *Tugemir* belegt). Der an sich naheliegenden Lesung als *Ćuđimĕr(ь)* kann man einwenden, daß dafür eher *Κιουγήμερις geschrieben worden wäre, denn sonst steht τζ (mitunter nur ζ) für die slav. Affrikaten *č, c, ʒ*, für die letzte vgl. Κοσέντζης (2.7.3) und im Kap. 9 Λενζανῆνοι für westsl. *Lęʒaninъ*, Pl. *Lęʒane*, gegenüber serb. *Leđani*.[69] In der Tat klingt die bei Porphyrogennetos niedergelegte Lautform eher alttschechich, vgl. atsch. *cuzi* „fremd", als altserbisch. Dasselbe gilt für die Schreibung Βουσεβούτζη, der eher westsl. *Vyšebuʒь* (so STRUMIŃSKI 1996, 82) als aserb. *Vyšebuđь* zugrundeliegt. Übrigens geht es um den Angehörigen eines Geschlechtes, das nach dem Kap. 33 von der Weichsel gestammt haben soll (5.2.6).[70] Möglich ist aber auch, daß in den beiden Fällen τζ eine Vorstufe von serb. *ć, đ* wiedergibt. Wie dem es auch sei, bietet das südslavische Sprachmaterial bei Porphyrogennetos keinen, weder positiven noch negativen Befund über altkroat. *j* < *dj*, auch nicht für das ostsüdslavische *št, žd*, daß freilich aufgrund der altkirchenslavischen Texte schon für die zweite Hälfte des 9. Jh.s anzunehmen ist, läßt sich aber in der griechischen Nebenüberlieferung erst seit dem Anfang des 11. Jh.s belegen (1019. Βελεβούσδιος, vgl. LOMA 1992/93, 114).

---

[69] Freilich kann der konstantinische Beleg auch eine ostslavische Form mit *ž* < *dj* wiedergeben.

[70] Zu den Fällen mit *c, z* < *tj, *dj in der skr. Toponymie s. u. 5.2.6; in den aksl. Handschriften s. DIELS 131.

4.1.5. Epenthetisches *l*

Das sog. „epenthetische“, d.h. zwischen einem Labial und *j* eingeschobene *l* hat das Serbokroatische aus dem Gemeinslavischen ererbt und im Großen und Ganzen bis heute gut bewahrt, z. B. ursl. **zemlja* > skr. štok. *zemlja*, ebenfalls ostsl. *zemlja*, aber im Westslavischen fiel dieses *l* vor dem Anfang des Schrifttums aus (poln. *ziemia*, tschech. *země*), im ostsüdslavischen Bereich kommt es nur in den ältesten altkirchenslavischen Denkmälern vor und ist sonst dem Bulgarischen und dem Makedonischen unbekannt (aksl. *zemlja* Klotz., Supr., bulg. *zemjà*), und zu einer späteren Zeit ging es auch in einigen skr. Mundarten verloren, z. B. čak. *zemja*. Erwartungsgemäß haben wir bei Porphyrogennetos Σέρβλοι < **Sьrblji*, also **Sьrb-ji* und nicht ***Sьrbьje* (vgl. o. 2.2), weil in den nach dem Ausfall von ь entstandenen Gruppen Labial + *j* der *l*-Einschub viel später, seit dem 16. Jh. stattfand; auch die τζερβουλιανοί würden hierhergehören, wenn sich um die Wiedergabe des aserb. Ethnikons **Čьrv-l-jane* handelt (o. 2.2. s.v.). Das kroatische Material bei Porphyrogennetos sagt in dieser Hinsicht nichts aus,[71] während der Kontrast zwischen dem serbischen und bulgarischen Raum sich scharf zeigt, denn im letzteren sind zur gleichen Zeit *l*-lose Formen belegt (der ON aksl. *Prěslavъ*, bei Porph. Πέρσθλαβος / Πρέσθλαβος < **Perslav-l-jь*, vgl. o. 4.1.3).

4.1.6. Schwankungen *ă* / *ŏ*

Ein kurzes *o* wird durch das Omikron, mitunter durch das (im Mittelgriechischen gleichwertige) Omega wiedergegeben, sowohl im slav. Erbgut: Ἰοσλή, Ὄστρωκ, Στροΐμηρος, Ῥοδόσθλαβος, Προσιγόης, Γοΐνικος, als auch in den Lehnnamen, wo es auf vorsl. *ă* zurückgeht: Ἤμοτα < *Aemate*, Μορήσης < *Marisia*, aber in den beiden Fällen steht bei Porphyrogennetos und in der anderen griech. Überlieferung nicht selten auch α: Δαλέν, Γαλουμαήνικ, Κλαβώκα, Κάτερα, Βελάη; Σαληνές, Παγανία. Es wäre jedenfalls zu gewagt, auf dieser Inkonsequenz eine mundartliche oder chronologische Gliederung des Materials zu bauen, etwa im Sinne der Lehre, im Gemeinslavischen habe es bis ins 9. Jh. kein *ŏ*, sondern nur ein *ă* gegeben, das dann zu einem kurzen *o* geworden sei. Meiner Meinung nach, hat das Urslavische vom Anfang an einen kurzen Vokal zwischen *o* und *a* gehabt, in dem diese beiden idg. Farben zusammengefallen waren, der in verschiedenen Gebieten und Perioden unterschiedlich ausgesprochen wurde, im allgemeinen jedoch geschlossener als sein langes Gegenstück *a* < idg. *ō*, *ā*, aber offener als griech. und lat. *ŏ*, wodurch sich die Schwankungen der Wiedergabe erklären, vgl. LOMA 1993b, 203, A. 57. Übrigens dürfte in einzelnen Fällen eine rein graphische Erscheinung vorliegen (s.o. 3.4).

---

[71] Χλεβίανα = *Hlevjăne* eher aus **Hlĕvnjane* < **Xlĕvьn-jane* dissimiliert, als über *Hlĕvljane* auf **Xlĕv-jane* zurückzuführen (vgl. o. 2.3); die heut. Nebenform *Hlevljani* neben *Hlevnjani* wird ebenfalls durch Dissimilation *n* — *n* > *l* — *n* entstanden sein.

4.1.7. Nasalvokale

Für die südslavische Mundartforschung ist das Schicksal des palatalen Nasalvokals *ę*, der überall *e* ergab, von viel beschränkterem Interesse, als jenes des velaren *ǫ*, dessen Reflexe mannigfaltig sind: In wenigen makedonischen Mundarten hat er seine Nasalität erhalten, sonst wurde er unterschiedlich entnasalisiert, im Makedonischen zu *a*, im Bulgarischen zu *ъ*, im Slovenischen, sowie im kajkavischen Dialekt des Serbokroatischen, zu *o*, im übrigen Serbokroatischen zu *u* schon in seiner vorschriftlichen Epoche, d. h. vor dem Ende des 12. Jh.s. Es liegt nahe, daß diesen Entnasalisierungen eine Entwicklung des velaren Nasalvokals in den entsprechenden Richtungen voranging, d. h. daß sich *o* im Slovenischen und Kajkavischen direkt aus *ǫ* entwickelte, *a*, *ă* im Bulgarisch-Makedonischen aber über eine Zwischenstufe *ą* (vgl. in Griechenland Beispiele wie Πράντος < **prǫdъ*), und *u* im Serbokroatischen über *ų*. Nun scheint dieses *ų* bei Porphyrogennetos belegt zu sein, vor allem im Namen des serbischen Fürsten vom Ende des 9. Jh.s Μουντιμῆρος, vielleicht auch im ON Γαλουμαῆνικ, wenn *Γαλουμπηνιη = **Golųbinij*, mit ngr. μπ /ᵐb/, zu lesen ist. Ob hier auch Beispiele mit der schon durchgefühten Entasalisierung zu finden sind, bleibt fraglich. Das wahrscheinlichste ist Λουκαβέται, wenn als *Lukavьci*, Lok. zur herkommlichen topographischen Bezeichnung **Lǫkavьcь* aufzufassen ist, jedoch ist die weniger wahrscheinliche Lesung *Lukovьcь* und Beziehung zu ursl. *lukъ* „Lauch" nicht ausgeschlossen. Noch viel fraglicher ist die Interpretation des PN Τουγά f. als einer Kurzform von **Tǫgomira*, denn die übrigen Namen der kroatischen Einwanderungssage kaum der slavischen Namengebung gehören (2.7.3). In Βουσεβούτζης liegt eher das PN-Glied *°budь* als *°bǫdъ* vor, s.u. 4.1.8. Andererseits dürfte im verstümmelten Namen des dokleatischen Kastells Λον(τοδόκλα) ein *ǫ* vorliegen, mag er als *Λόγγ oder als *Λογκά zu ergänzen sein. Was den palatalen Nasalvokal *ę* betrifft, war er auf altkroatischem Boden, einschließlich das kroatisch-serbische Grenzgebiet um die Cetina, um die Mitte des 10. Jh.s immer noch erhalten, was aus den Beispielen Κοσέντζης, Πεσέντα, Τζέντινα einleuchtet; das serbische Material bietet dafür keine eindeutige Prüfungsmöglichkeit.

4.1.8. Ursl. **y*

Bekanntlich ist idg. *ū* im Gemeinslavischen durch ein delabialisiertes *y* vertreten, das in (fast) allen modernen südslavischen Mundarten mit *i* zusammengefallen ist. Bei Porphyrogennetos bleibt hinter einem Labial sowohl serbisch als auch kroatisch *y* erhalten, mit ου oder οϊ wiedergegeben: Πριβουνία = *Pribyn'a*, Τερβουνία = *Terbyn'e*, Βοϊσέσθλαβος = *Vyšeslav(ъ)*, Βουσεβούτζης = *Vyšebuđ(ь) / -ʒ(ь)*. Aus der ersteren, bei Porphyrogennetos vorherrschenden Wiedergabe (vgl. noch russ. Βουσεγραδέ) ist nicht auf das Fortdauern der ursprünglichen Aussprache /ū/ zu schließen, denn der Übergang *ū* > *y* war mit der Monophthongierung von *ou* zu *u* verknüpft, die lange vorher abgelaufen sein muß, sonst hätte man fur **Vyšebud-jь* etwa **Βουσεβαύτζης und nicht Βουσεβούτζης geschreiben. Fraglich ist auch, ob man zu einem so späten Zeitpunkt mit den von SHEVELOV (1964, 278, 302 ff.) angenommenen Übergangslautungen $\bar{u}_l$ < idg. *ū*

und $\bar{u}_2$ < idg. *ou*, *au* (also: *Bū₁šebū₂ʒ́ъ*) rechnen darf. Vielmehr weisen die Schreibungen Βοϊσέσθλαβος, lat. *Uuissaslavo* auf eine (halb)diphtongische Aussprache /u^i/ hin. Es ist in dieser Hinsicht indikativ, daß man zu οϊ und nicht zum Ypsilon grief,[72] das bei Porphyrogennetos immer noch den Lautwert /ü/ bewahrt zu haben scheint, was nicht zuletzt aus der Wiedergabe von slav. *ju* in Μεγυρέτους durch υ hervorgeht. Übrigens geben auch die lateinischen Belege des 8–11. Jh.s westsüdslavisches *y* bald mit *u*, bald mit *ui* wieder. Andererseits aber kommt in einigen Fällen schon bei Porphyrogennetos ein *i* für *y* vor. Im kroatischen Bereich weisen diesen Wandel die Substratnamen Νίνα = *Nin-* < **Nynъ* < **Enūna* < *Aenōna* und Κλεῖσα = *Klisъ* < **Klysъ* < *Clusa* (so 852.) auf, während auf dem serbischen Boden nur die Beispiele in den Suffixsilben vorliegen, so *-ьski(j)* < **-ьskyjь* in Δοβρισκίκ, Μοκρισκίκ, *-ni(j)* > **-ьnyjь* in Γαλουμαήνικ, Δεσνήκ, Λεσνήκ.[73]

4.1.9. Ursl. **ě*

Konsequent mit ε wiedergegeben, vgl. die Orts- und Personennamen mit **bělъ*: Βελοχρωβάτοι, Βελέγραδον, Βελίτζιν, eventuell auch Βελάη, weiter Χλεβίανα, Λεσνήκ, Ζετλήβη, vielleicht auch Δαλέν (s. aber o. 4.1.1), am Fremdgut Πλέβα, Βρεβέρη, die PN auf -μερις, -μερης.[74] Ein sekundäres *ě* < *a* < idg. **ē* hinter *č* in Τζεέσθλαβος = *Čějeslavъ* (? — s. 4.1.10); dagegen *a* für *ě* in Κρασιμέρης für **Krěsiměr(ь)*, womit sich die Form Τραβοῦνοι De cerim. II 48, zu *Trěbyn'e*, vergleichen läßt (so schon SKOK 1927, 170), aber vielleicht liegt im ersteren Fall einfach die Anlehnung an den anklingenden PN *Krasimirъ* (so altserbisch belegt) vor. Hinter diesem ε, sowohl als hinter *e* in der lateinischen Wiedergabe slavischer Namen aus Dalmatien des 11. Jh.s, ist kein ekavischer Reflex des „jat“ im Sinne der späteren mundartlichen Differentiation des skr. Raumes anzusetzen, sondern ein immer noch erhaltenes *ě* (vgl. id. 172), das im Altserbischen des 12–13. Jh.s regelmäßig mit ѣ bezeichnet wird und in den Mundarten des nordwestlichen Serbien bis heute seinen phonemischen Status behält.

4.1.10. Sonstige Lauterscheinungen

Unkontrahierte Formen kommen in Τζεέσθλαβος, βοάνος vor, gegenüber den späteren *Česlav*, *bân*.[75] — Die *št* / *šć* Isoglosse, die die štokavischen Mundar-

---

[72] Und auch nicht zum einsilbigen οι, das zu jener Zeit gleich dem Ypsilon, als /ü/, ausgesprochen wurde.

[73] Dagegen -έη in Τζερναβουσκέη, -εήκ in Δρεσνεήκ eher durch eine kyrillische Vorlage mit -ѣи(и) = -εή(κ) (3.5), als durch die Annahme einer Lautentwicklung *ȳ* > *ej* (wie in den meisten tschechischen Dialekten) zu erklären; vgl. jedoch Πριβέσθλαβος, wenn < **Pribyslavъ*, und den Übergang von *y̆* in *e* in einigen moravischen Mundarten.

[74] So auch außerhalb des serbischen und kroatischen Bereichs: Πρέσθλαβος 40 (neben Πέρσθλαβος 4.1.3), Σεβέριοι 9, Νεμέτζιοι.

[75] Im erstgenannten Fall ist wohl mit keinem Erhalten vom idg. *ē* hinter *č* und *j* zu rechnen, da es in den beiden Positionen schon gemeinslavisch *a* ergab (idg. **kʷēi̯ē-* > ursl. **čějē-ti* > **čajati*, vgl.

ten von den sog. šćakavischen trennt, ist auf unserem Material schwer zu verfolgen, denn es unklar bleibt, ob hier -στ- anstelle des urspr. *-šč-* auf Kosten der griech. Wiedergabe, oder einer im slav. Mund schon vollgezogenen Dissimilation *štš* > *št* zurückgeht. Folglich kann hinter Δεστίνικον nicht nur *Dъštьnik(ъ)*, sondern auch *Dъščьnik(ъ)* stehen, vgl. heute *Daštansko*, aber mundartlich auch *Dahčansko*.[76]

4.2. Morphologisches

4.2.1. Wortbildung

Hier wird nur die Bildung von serbischen und kroatischen Ortsnamen bei Porphyrogennetos erörtert. Die Personennamen sind schon im Sonderteil dieser Arbeit nach ihrer Bildungsweise eingeordnet.

4.2.1.1. Appellativische Grundlagen

Den bei Porphyrogennetos angeführten serbischen und kroatischen Ortsnamen liegen topographische Appellativa zugrunde.[77] Ihrer Bedeutung nach beziehen sie sich auf hydrographische und orographische Verhältnisse: **med'u-rěčьje*, **orztokъ*, **grebenъ*, **vrul'a*, **ezero* / **ozero*? (in Μαλοζεάται),[78] **xъlmъ*, **klobukъ* (zum Termin gewordene Metapher), Vegetation: **lǫgъ*, Rodung: **terbyni* (?), Bauten: **gradьcь*, **ostrogъ*, **kotorъ*, **xlěvъ* (in Χλεβένα, Χλεβίανα).

4.2.1.2. Arten der Univerbierung

Theoretisch gehen die meisten ON auf zweigliedrige Syntagmen zurück, wo ein topographisches Appellativum durch ein Adjektiv näher bestimmt ist (Typ: **Bělъjь gordъ* „Weise Burg"). Keine davon finden wir als solche bei Porphyrogennetos, nur ihre Vereinfachungen („Univerbierungen") verschiedener Art:

a) Der Ortsname ist dem Appellativum gleich: Βερούλλια, Γράδεται, *-γρεβενώ, Κάτερα, Κλαβώκα, *Λόγγ, Μεγυρέτους, Ὄστρωκ, Ῥάστοτζα, Τερβουνία (?), Χλούμ. Mindestens in einigen Fällen muß zum Unterscheiden von den gleichnämigen Objekten gelegentlich eine adjektivische Bestimmung beigefügt worden sein, die aber unsere Quelle unbeachtet ließ.

ÈSSJa 4, 11), sondern eher mit dem späteren Übergang von einem aus *ē* entstandenen *a* in *ä*, wie er sich in einigen glagolitischen Handschriften beobachten läßt (vgl. Diels 72 und Petruševski 1979, 41).

[76] Skr. *daščica* ist als Neubildung gegenüber *daštica*, *štica* zu beurteilen, sowie das Adjektiv *daščan* (unklar, ob *-ьnъ oder *-ěnъ); aserb. heißt schon *Lěštani* für **Lěščane* (vgl. Dan.), der FlN *Peštan* ist so seit dem 16. Jh. belegt (Šabanović 1964, 304), das zugrundeliegende Adjektiv aber lautet schriftsprachlich *p(j)eščan* „sandig".

[77] Was die Personennamen betrifft, ein Appellativum aus der Reihe der Amtsbezeichnungen wie βοάνος, ζουπάνος, βοέβοδος liegt vielleicht in Κοσέντζης vor, wenn = *kъsęzь*. Zur Bildung des anthroponymischen Gutes s. o. 2.7.

[78] Für *o-* vgl. neben russ. *ozero* auch Οζερός bei Joanina in Epirus (Vasmer 1941, 45).

b) Die beiden Glieder finden sich manchmal in unechte Komposita zusammengeklebt: Βελέγραδον, Βελοχρωβάτοι, Νουγράδε.[79] Hierher gehört auch der Typ **Za-xъlmъ* (in Ζάχλουμα), der den Verbindungen entsprungen ist, wo anstelle des Adjektivs ein präfixales Syntagma auftritt: **Za Xъlmomь* sc. *město* o.ä.

c) Univerbierung durch Abfall des appellativen Gliedes: Χλεβένα = *xlěvьno* (wohl zu *polje* „Feld"), Ἰοσλή = *os(ь)l-(ь)je (polje)*; Δρεσνεήκ gehört hierher, und nicht zur folgenden Gruppe, vielleicht auch Δεσνήκ, Λεσνήκ (s.o. 3.5).

d) Ersatz des appellativen Gleides durch Suffix (Nominalisierung des adjektiven Gliedes): **lǫkav-* „krumm" + *-ьcь* in Λουκαβέται, **dъščьn-* + *-ikъ* in Δεστίνικον / Δοστινίκα;[80] **běl-* + *-ica* in Βελίτζιν (hier dürfte aber das Suffix mit dem Adjektivstamm in einen Terminus zusammengewachsen haben und damit keine toponymische Bildung vorliegen); **lovьnъ* zu *lovъ* „Jagd" + *-ica* in Λαβίνετζα, wenn **Lovьnica* zu lesen.

4.2.1.3. Sekundärableitungen

-jane (zur Bildung von Einwohnernamen aus Ortsnamen): Τζερβουλιανοί, Χλεβίανα; erschließbar auch in Ζαχλοῦμοι, Βίσλας (s. u. 4.2.2.5).

-it'ь in derselben Funktion vielleicht in Διτζίκη, wenn **Dičići*, zum Flußnamen *Dika*, sonst patronymisch, so möglicherweise in Γοΐνικος; vgl. noch Βοΐκι.

-ьje: Eine toponymische Kollektivbildung liegt vermutlich in Ἰοσλή vor, jedoch kann die moderne Form *Ošlje* sowohl auf **Osl-ьje* als auch auf **Osьl-je* zurückgehen, vgl. o. 4.2.1.2.; in Μεγυρέτους = *međurěč'je* gehört das Suffix zum Appellativum.

4.2.1.4. Adjektivische Suffixe und ihre Bedeutung

-jь patronymisch in **Vyšebud-jь* sc. *synъ* (Βουσεβούτζης), bei den Serben und den Kroaten während des Mittelalters die normale Weise, den Sohn nach dem Vater zu bezeichnen.[81] Es fällt auf, das kein sicheres Beispiel für den Typ der toponymischen *j*-Possessiva vorliegt, der für die alte slavische Ortsnamengebung höchst charakteristisch ist und auch in den ältesten Schichten der serbokroatischen Toponymie sonst gut vertreten; an Unsicherem vgl. o. 2.6. Ζετλήβη und (Σ)λαβίνετζα.[82] Die Ursache kann sein, daß die Serben und die Kroaten im frühen Mittelalter pflegten, die Festungen, deren Namen ja den Löwenanteil der bei Porphyrogennetos angeführten Toponyma bilden,

---

[79] Also von den echten Zusammensetzungen wie in unserem Material *voje-vodъ* (βοέβοδος, Tatpuruṣa), **kono-vlьci* (Karmadhāraya), Πιζούχ (Imperativ-Zs.?) zu unterscheiden. Bei den anthroponymischen Kompositen ist manchmal schwer zu entscheiden, ob sie einen Sinn haben oder das zweite Glied in ihnen die Rolle eines Suffixes spielt. Die Zusammensetzung *međurěč'je* (Μεγυρέτους) hat einen terminologischen Status.

[80] Dasselbe Suff. im PN Γοΐνικος zweifelhaft, s.o. 2.7.2.

[81] Die Bezeichnungen vom Typ *sin Radoslalj* „Radoslav's Sohn" sind nicht nur in den altserbischen Urkunden, sondern auch in den türkischen Verzeichnissen des 15–16 Jh.s ergiebig belegt.

[82] Dasselbe Suffix hätte in Ἰοσλή, wenn es hier überhaupt vorhanden ist, keine possessive, sondern eher deskriptive Funktion („Eselfeld").

nach den Ortschaften (vor allem: Gauen), und nicht nach den Personen zu bezeichnen; der Typ *Radobuđa*, *Ljubovida* blieb für Dörfer und kleinere Wasserläufe vorbehalten.

-ьnъ: meistens deskriptiv, so in Χλεβένα = *xlěvьno*, Δαλέν = *dolьn(ъ)*, weiter Δεσνήκ, Δεστίνικον / Δοστινίκα, Δρεσνεήκ, Λεσνήκ; die Fremdnamen *Bosьna*, *Risьnъ* (Βόσονα, Ῥίσενα) scheinen sich an die derartigen Suffixableitungen angelehnt zu haben. Possessiv, als Substitution für *-jь* nach einem palatalen Auslaut, vielleicht in Γοΐνικος.

-ovъ: ursprünglich nur bei den *u*-Stämmen, so wohl hier in Βούτοβα, aserb. **Bytova* zu **Byty, -ъve* < vorsl. *Būtua* (Loma in OS 13; ausführlich in OP XV). Sekundär in Λάστοβον (Slavisierung eines Fremdnamens durch Anlehnung an *lastov-ica* „Schwalbe“), vgl. Λάστοβον in Eurytanien (VASMER 1941, 83).

-inъ sonst kommt oft in den Possessivableitungen von *a*-Stämmen vor, hier nur deskriptiv, zur Ableitung von Tiernamen in *Γαλουμπήνικ = **golǫbin-*; unklar in Τενήν, Τνῆνα (?), wenn überhaupt slavisch (vgl. LOMA 1997).

-ьskъ, zu possessiven Sekundärableitungen von primären ON: Δοβρισκίκ (**dъbrь*), Μοκρισκίκ (*Mokro*), Τζερναβουσκέη (**Čьrno-ǫsi*?), Γουτζησκά (**Gъti*?) Κρίβασ(κ)α (**Kъrbava*); *sk*-Adjektive lassen sich auch aus den Formen Ῥάστοτζα (*Rastok*), Λίτζα (*Lika*) erschließen, und bei Ἤμοτα, *Νουα, Πεσέντα, Τνῆνα, Χλεβίανα, Πλέβα, Τζένζηνα mit gewisser Wahrscheinlichkeit vermuten. Das daraus über den Nom. Pl. *-ьsci*, Lok. *-ьscěxъ* entstandene *-ьci* wohl in **Malozerci* (Μαλοζεάται).

4.2.2. Casus obliqui

4.2.2.1. Harte *o*-Stämme: Gen. auf *-a* vielleicht in Βελέγραδα (v.l. Βελάγραδα), Κάτερα, Κλαβώκα, Κλεῖσα, Χώαρα, Χλεβένα (oder steht hier -α für *-o* des Nom.-Akk.?). Es ist vermutlich von den Verbindungen mit *iz / is*, wie etwa *iz Běla grada* > ἀπὸ τῆς Βελαγράδα-ς 40, auszugehen, daher Nom. sg. ἡ Βελάγραδα ibid., vgl. zu Σ-λαβινετζα, auch Μιλινίσκα < aruss. *i(z)-Smolьnska*? — Akk. auf *-a* bei Personen τὸν Βόρενα, wenn *Bor°na*, zu *Bornъ* > *Branъ* (Βράνος). — Lok. auf *-ě* in Νουγράδε = *°gradě*, vgl. Βουσεγραδέ 9, kaum aber in Ῥάστοτζα, Λίτζα, s.o. 2.3.2. Keine neuserbischen (von den *u*-Stämmen übernommenen) Formen auf *-u* (Typ: *(u) gradu* „in der Stadt“) nachweisbar, trotz Skok, der glaubte, solche in Βράτζω, -τρεβενω erkannt zu haben, vgl. o. 2.4. — Keine Dualform des Nom.-Akk.s auf *-a* nachweisbar, vgl. o. 2.6. zu Ῥίσενα. — Nom. Pl. Ζετλήβη = *Cětol'ubi*, s. aber u. 4.2.2.2.

4.2.2.2. Weiche *o*-Stämme: Lok. auf *-i* wohl in Ἰοσλή = Lok. *Osli* zu *Osl'e* oder *Oslьje*, *Γράδετζι, *Λουκαβέτζι = *Gradьci*, *Lukavьci*. Auch Ζετλήβη ließe sich als Lok. Sg. zu einem *-jь* Possessivum auffassen, s.o. 2.6., aber angesichts der heut. Namenform *Ćetoljubi* eher ein Nom. Pl. Die Nominativform Βράτζης braucht nicht auf einem Lok. aufgebaut worden zu sein, vgl. o. 2.4. s.v. — Nom. Pl. auf *-i* in Διτζίκη *Dičići*, vielleicht Βοΐκι, wohl auch *Μαλοζερτζι (Μαλοζεάται).[83]

---

[83] Eher als Lok. sg. zu **Malo ozerce*, wo das Adjektiv „klein“ mit einem Deminutiv pleonastisch verbunden wäre.

4.2.2.3. Harte *a*-Stämme: Kein Akk. Sg. auf *-u* < *-ǫ* in Σελβῶ, trotz Skok, s.o. 2.4.

4.2.2.4. Weiche *a*-Stämme: Nom.-Akk. Pl. auf *-ę* in Βελίτζιν *Bělicę* (?).

4.2.2.5. *n*-Stämme: Nom. Sg. auf *-i* < *-y* viell. in Κόρι. — Lok. Pl. auf *-axъ* wird der griech. Namenform Ζαχλοῦμοι < *Zaxъlm'axъ* zu *Zaxъlm'ane* zugrundeliegen; die (ältere) Nebenform auf *-asъ* vermutlich in (εἰς τὸν ποταμὸν) Βίσλας, zum Stammesnamen aksl. *Visl'ane* (die Konstruktion erlaubt es nicht, Βίσλας als griechischen Nom. Sg. eines maskulinen Flußnamens aufzufassen).

4.2.2.6. Die Nominalflexion der Adjektiva: Es ist nicht klar, ob die Namenformen und Lesarten wie Βελόγραδον, Βελάγραδα, Βελέγραδον z. T. die Flexion des adjektivischen Vorderglieds Nom.-Akk. *Bělъ gradъ*, Gen. *Běla grada*, Lok. *Belě gradě* widerspiegeln.

4.2.2.7. Die zusammengesetzte Flexion der Adjektiva: Nom.-Akk. Sg. masc. auf *-ъjь*, *ьjь* (> *-yj*, *-ij*) wohl in Τζερναβουσκέη = *Čьrnovuskъj*, viell. in Δρεσνέηκ, Δεσνήκ, Λεσνήκ, Δοβρισκίκ, Μοκρισκίκ, wenn hier -κ für *-j(ь)* steht, vgl. o. 3.5.

4.2.3. Konjugation

Die alte Imperativform *pьci* (so aksl. zu *pešti* < **pekti*) in Πιζούχ?

4.3. Schlußfolgerungen.

Zur eventuellen mundartlichen Gliederung und chronologischen Schichtung des serb.-kroat. Sprachgutes

Da eine Mundart durch die ihr eigene Kombination konservativer und inovativer Züge bestimmt wird, hängt auch die dialektologische Auswertung unserer Befunde vor allem vom Verhältnis zwischen den beiden entgegengesetzten Tendenzen in jenem Raum ab, der später, im zweiten Jahrtausend, das serbokroatische Sprachterritorium bildete. Von einer serbokroatischen Sprache kann im 10. Jh. noch keine Rede sein. Es sieht vielmehr so aus, als ob die Einheitlichkeit des spätgemeinslavischen Sprachraumes sich im Großen und Ganzen immer noch bewahrt hätte, trotz dem Abbruch seiner territorielen Kontinuität in Pannonien durch ungarische Landnahme am Ende des vorigen Jahrhunderts. Gewöhnlich nimmt man an, daß der Ausfall der schwachen Halbvokale die Grenzscheide zwischen dem Ende der slavischen Spracheinheit und dem Anfang der einzelsprachlichen Epoche bezeichnet; nun lassen sich bei Porphyrogennetos in vielen Fällen die Halbvokale auch in schwacher Position feststellen (4.1.1.2). Auch von einer Dreiteilung ins Ost-, West- und Südslavische kann man anhand des konstantinischen Materials nicht ohne Vorbehalt sprechen. Das altrussische Namengut, wie im 9. Kapitel überliefert, weist eine seltsame Mischung frühostslavischer Züge (*ja* < *e*, *u* < *ǫ*, *h* < *g*) mit südslavischen (TraT, *i* < *y*) — die freilich z. T. auf eine südslavische Vermittlung der betreffenden Namenformen zurückgehen kann — auf, sowie ein Nebeneinander des bewahrten ursprachlichen Zustands und der Weiterentwicklung, wie im Falle des vorderen Nasals. Ähnliches läßt sich auch am serbischen und kroatischen Sprachmaterial beobachten. Die wesentlichsten südslavi-

schen Merkmale sind ja schon da, vor allem (T)raT als Ergebnis der Liquidametathese, jedoch kommt derselbe aserb. Name bald in der „regulären" Form *Bran*, bald in der nicht umgestellten *Borən* vor, wie sie nur am äußersten Nordwesten der slavischen Welt zu erwarten wäre (4.1.3). Außerdem ist es nicht ausgeschlossen, daß hinter dem konstantinischen Schreiben (τ)ζ in manchen Fällen statt serb. *ć*, *đ* die westsl. Lautungen *c*, *dz* < ursl. **tj* / *dj* stehen (4.1.4), einmal sogar *c* aus *t* vor *i* in Τζένζηνα, was, wenn die Form nicht etwa verschrieben ist, auf die im Süden sonst eingebüßte Palatalitätskorrelation zurückginge. Die „isonymischen" Beziehungen mit dem slavischen Westen (5.2) scheinen ihrerseits die an sich naheliegende Annahme zu stützen, daß die Serben und die Kroaten, die aus den Flußgebieten der Elbe, Oder und Weichsel nach Balkan aussiedelten, gewisse dialektale Züge des Frühwestslavischen mitbrachten, um sie in ihrer neuen, von den Slaven der ersten Einwanderungswelle bestimmten Sprachmitte allmählich einzubüßen zugunsten jener Merkmale, die die südslavische Spracheinheit bestimmen. Parallel mit dieser Vereinheitlichung, die im 10. Jh. noch nicht vollgezogen zu sein scheint, verlief ein umgekehrter Prozeß, der zu einer Zweiteilung des slavischen Südens in einen westlichen und einen östlichen Teil führte. Es ist bemerkenswert, daß die Lautmerkmale des hier betrachteten Wort- und Namenmaterials eine schärfere Abgrenzung zwischen dem slavischen Südwesten und Südosten als zwischen dem Süden und Norden machen lassen. Das serbische *ć*, *đ* < **tj*, *dj* stellt sich schon dem ostsudslavischen *št*, *žd* entgegen, das mindestens für das Slavische in Mazedonien durch die altkirchenslavischen Denkmäler in der zweiten Hälfte des 9. Jh.s bezeugt ist, jedoch kommt bei Porphyrogennetos und überhaupt in griechischer Nebenüberlieferung vor dem Anfang des zweiten Jahrtausends nicht vor (4.1.4). Auch eine offene Aussprache des „jat" scheint dem serbisch-kroatischen Südwesten fremd gewesen zu sein; *ě* wird konsequent mit ε widergegeben, und was die einzigen Beispiele mit α betrifft, erklärt sich Κρασημέρης durch paretymologische Anlehnung, während Τραβοῦνοι keine einheimische Namenform wiedergibt (4.1.9). Das epenthetische *l* ist auf bulgarischem Boden schon eingebüßt, auf serbischem weiterhin erhalten. Was die auseinandergehenden Entwicklungen des hinteren Nasals betrifft (**ǫ* > sln. *o*, skr. *u* gegenüber mak. *a*, bulg. *ъ*, s. o. 4.1.7), zeugt unser Material davon, daß mindestens im altserbischen Raum seit dem späten 9. Jh ein *ų* als Vorstufe dieses *u* erreicht war (Μουντιμῆρος, *Γαλουμπήνικ), und mitunter scheint die Entnasalisierung schon vor der Mitte des 10. vollgezogen zu sein (Λουκαβέται = *Lukavьcě* < **Lǫkavьcь*). Vom altserbischen Kerngebiet ausgehend, dürfte die Isoglosse *ǫ* > *u* sich rasch nach Südosten vorgerückt haben, um schon am Anfang des 11. Jh.s die heutige serbisch-bulgarische Grenzzone zu erreichen, sich über ein Gebiet ausdehnend, wo das toponymische Substrat Relikte mit *št*, *žd* aufweist (LOMA 1992/93, 118 ff.). Die Situation ist jener auf altrussischem Boden ähnlich, wo schon um 950. entpalatalisierte Formen wie Βερούτζη = *Vьručij* < **Vьrǫt'ij* vorkommen, auch für den vorderen Nasal (Νεασήτ = aruss. *Nejasyt* < *Ne-ję-sytъ*,[84] der anderswo aber immer noch erhalten bleibt (Σφενδοσθλάβος = *Svętoslavъ*, aruss. *Svjatoslavъ*), wie

[84] η = *i* statt *y* wohl durch südsl. Vermittlung.

es mit dem kroatischen Namengut bei Porphyrogennetos der Fall ist (4.1.7).[85] In der Entwicklung von *y ging das Serbokroatische denselben Weg wie das Slovenische. Der Zusammenfall dieses Lautes mit *i* ist nicht gleichzeitig im ganzen Raum zwischen den Ostalpen und der Ägäis geschehen. Das Innovationszentrum wird in diesem Fall im Nordwesten gelegen sein; mindestens scheinen die aksl. Formen *Rimъ*, *križь* dafür zu sprechen (darüber jüngst SCHRAMM 1997, 145 ff., mit Lit.). Es ist also kein Wunder, das uns schon um die Mitte des 10. Jh.s in Kroatien Formen mit *i* < *u* in der Wurzelsilbe (Νίνα, Κλεῖσα) begegnen. Andererseits bewahrt sich *y* immer noch gut hinter den Labialen (vgl. den Namen des zeitgenossischen kroatischen Herrschers Πριβουνίας gegenüber dem des fast ein ganzes Jahrhundert zurückliegenden pannonisch-slavischen Fürsten *Pribina* mit *i* < *y* in der zweiten Silbe (LOMA 1993b, 197). Aber die sog. Freisinger Blätter, die die Lautgestalt einer westpanonischen oder altslovenischen Mundart ums Jahr 1000 wiederspiegeln, bieten uns in dieser Hinsicht dasselbe Bild wie das Altserbische gegen das Ende des 12. Jh.s (die Urkunde des bosnischen Bans Kulin), wo *y* in anderen Positionen schon zu *i* geworden ist, hinter *b*, *v*, *m* aber immer noch erhalten.[86] So kann vielleicht in Porphyrogennetos' Zeit von einem westsüdslavischen mundartlichen Komplex die Rede sein.

5. Außersprachliche Aufschlüsse.

Bei der Namengebung läßt sich zwischen drei Verfahren unterscheiden, einem aktiven Bezeichnen des Objekts nach seinen reellen oder erwünschten Eigenschaften und einem passiven Benennen desselben durch einen schon vorhandenen, semantisch nicht „motivierten" Namen, entweder daß ein einheimischer Name von einem Ort an den anderen bzw. von einem Vorfahren auf das Neugeborene übertragen wird, oder daß man einen fremden Ortsnamen von den Einheimischen kennengelernt bzw. einen Personennamen von den kulturell uberlegenen Nachbarn übernommen hat. Alle drei Namenarten haben ihre historische Relevanz, besonders für Siedlungs- und Kulturgeschichte eines Raumes: Die erstgenannte als Zeugnis der dortigen Anwesenheit der betreffenden Sprache in einem bestimmten Zeitabschnitt, die zweite als Hinweis auf die geographische Herkunft des betreffenden Stammes oder Volkes oder auf die Abstammung des betreffenden Geschlechts; die dritte als Widerspiegelung der ehemaligen Kontakte zwischen zwei Völkern. Die Aufschlüsse, die unser Material uber die Fragen der Sprachgeschichte gibt, wurden schon am Ende des vorangehenden Abschnittes besprochen (s.

[85] Auch mit dem Tschechischen und dem Slovakischen besteht ein Parallelismus, wo sich aus *ǫ ebenfalls *u* ergab. Das Slovenische mit seinem *o* (so ursprünglich auch in der kajkavischen Mundart des Serbokroatischen) weicht ein wenig ab.

[86] Auf altserbischem Boden läßt sich eine Unterscheidung zwischen dem *i* und *y* hinter *v*, *b*, die nicht bloß auf die graphische Konvention zurückzuführen ist, sogar in der Banjska-Urkunde aus 1316 belegen. Am Ostrand des aserb. Sprachraumes dürfte manchmal sogar die Schreibung von *y* (ы) hinter *n* bis ins 13. Jh. einen lautgeschichtlichen Wert haben (zu aserb. *Nyšь* s. LOMA 1992/93, 109); dagegen steht in dieser Hinsicht die lateinische Wiedergabe altkroatischer Eigennamen des 9. Jh.s (viele Namen mit *°mus(c)lo* = *°myslь*) in scharfem Gegensatz zu jener des 11. Jh.s , (*Vise-*, *Pribi°*), vgl. BOŠKOVIĆ 1977, 34.

oben 4.3); jetzt wenden wir uns zu seinen Aussagen über die ethnohistorischen und kulturgeschichtlichen Probleme, wobei unser besonderes Interesse den beiden letztgenannten Namengruppen gilt, den aus der alten Heimat übertragenen und den von der bodenständigen Bevölkerung übernommenen Namen.[87]

5.1. Zur Frage einer vorslavischen Herkunft der Kroaten und der Serben

Im Falle der Serben und Kroaten sind es ihre Stammesnamen selbst, die uns ermöglichen, die beiden Völker am tiefsten in die Vergangenheit zurückzuverfolgen, sogar über ihr historisches Slaventum hinaus. Wir verfügen zwar über manche früheren Quellen aus den drei vorangehenden Jahrhunderten, in denen die einen wie die anderen schon als slavische Abzweigungen gelten; immerhin stellt der Bericht des Porphyrogennetos den Knotenpunkt der Frühgeschichte der beiden Völker dar, und zugleich den besten Ausgangspunkt zur Untersuchung ihrer vorgeschichtlichen, eventuell vorslavischen Wurzeln. Einerseits vermag man bisher weder für *Xъrvati* noch für *Sьrb(l')i* eine plausible Erklärung aus den slavischen Sprachmitteln vorzuschlagen, und andererseits finden die beiden Namen ernst zu nehmende Anknüpfungen außerhalb der slavischen Sprach- und Zeitraums, in den nordpontischen Steppen des ausgehenden Altertums, wo in den Jahrhunderten um die Zeitenwende ein iranisches, im engeren Sinn sarmatisch-alanisches Element vorherrschte. Die oben 2.2. hervorgehobene Deutbarkeit der beiden Stammesnamen aus den sarmatischen Sprachresten und aus den Vorstufen des modernen Ossetischen, das bekanntlich die Sprache der antiken Sarmaten und Allanen fortsetzt, hat deshalb ein kaum geringzuschätzendes Gewicht, und was die Kroaten betrifft, tritt diesem Befund die Undurchsichtigkeit und ein kaum slavischer Charakter der Namen der sieben kroatischen Stammeltern in der Einwanderungslegende, sowie ihres ersten namentlich bekannten Herrschers (vgl. o. 2.7.3) hinzu. Dagegen weisen die uns überlieferten Namen serbischer Fürsten des 8.–10. Jh.s, mit Ausnahme jener christlicher Herkunft, durchgehend ein altertümliches slavisches Gepräge auf. Dieser Unterschied kann auf einen Zufall der Überlieferung zurückgehen, die für die serbische Prosopographie vor dem 12. Jh. viel kärglicher ist als für die kroatische: Porphyrogennetos selbst im Kap. 32 versäumt es, den Namen jenes Fürsten, der die serbische Einwanderung angeführt haben soll, zu nennen, sowie seines Bruders und Vaters, die dort ebenfalls erwähnt werden. Jedoch liegen andere Hinweise darauf vor, daß die Serben der Einwanderungszeit Slaven waren; mindestens durften sie, nach dem Zeugnis des bithynischen ON Γορδοσέρβων, schon im 7. Jh. gepflegt haben „Burg“ *gordъ* zu nennen, und ein derzeitiger Sorbenfürst (dux Sorbiorum) in Türingen trug den wohl slavischen Namen *Dervanus*, d. h. *Dervanъ*, zu **dervo* „Baum, Holz“.[88] Folglich scheinen die Serben, wenn überhaupt iranischer Herkunft, innerhalb der spätgemeinslavischen Welt eine

[87] Das Buch SKOK 1934 stellt eine synthetische Darstellung der serbischen und kroatischen Frügeschichte dar, die vorwiegend von Sprachbefunden ausgeht, und in hohem Maße von solchen, die auf dem von Porphyrogennetos überlieferten serbischen und kroatischen Namengut basieren.

[88] Der Name ist sonst nicht belegt, liegt aber den Possessivableitungen FlN slov. *Drvanja*, nach den älteren Belegen **Drěvanja*, ON poln. *Drzewanow* (1374), heute *Drzewianów* zugrunde (BEZLAJ

frühere, schon in ihrer vorbalkanischen Heimat durchgehend slavisierte Beimischung gewesen zu sein und die Kroaten zur Zeit ihrer Landnahme in Dalmatien ein immer noch verhaltnismäßig frisches Implantat.

5.2. Vorbalkanische Heimat der beiden Völker, die Zeit und die Wege ihrer Einwanderung[89]

Wenn die Vermutung einer nichtslavischen Herkunft der Kroaten und der Serben zu ihrer Vorgeschichte gehört, doch beginnt ihre Geschichte nicht erst auf dem Balkan, und dies vor allem dank Porphyrogennetos selbst, der uns über die Einwanderung und die früheren Wohnsitze der beiden Völker köstliche Auskünfte gibt, nach denen wir sein „weißes Kroatien" um den oberen Flußlauf der Weichsel ansetzen können und sein „weißes Serbien" westlich davon, im historischen Wohnraum der Sorben. Wie auch klar und ungezwungen diese Interpretation sich aus des Kaisers Angaben ergeben mag, ist sie weit davon, unbestritten zu sein. Und in der Tat gibt sein Bericht selbst Anlässe zu Bedenken. Ich möchte hier vor allem auf die Benützung des Farbenadjektivs „weiß" zum Bezeichnen der vorbalkanischen Wohnsitzen der Kroaten und der Serben hinweisen. Wie es oben 2.2. zu Βελοχροβάτοι als die wahrscheinlichste Erklärung angenommen wurde, werden dadurch die westlichen Träger eines Stammensnamens den östlichen gegenübergestellt. In der Tat, erwähnt die aruss. Chronik die „Weißen Kroaten" zusammen mit den westslavischen Stämmen (2–3), aber ein wenig weiter auch die anderen Kroaten (*chrvate*), ohne nähere Bestimmung, in einem Verzeichnis der ostslavischen Stämme (5). Auch der Serbenname dürfte noch im 9–10 Jh. auch im slavischen Osten zu Hause gewesen sein, wovon die *Surbīn* Mas'ūdis und die *Zeruiani* des Bayrischen Geographen Zeugnis abzulegen scheinen.[90] Wenn also das Adjektiv „weiße" (*bělije*, griech. ἄσπροι) zum Namen der Serben und der Kroaten auf einer Opposition „westlich": „ostlich" beruhte, braucht sie nicht notwendig die Balkanserben bzw. -kroaten eingeschlossen zu haben, die tatsächlich mehr südlich als östlich von ihren „weißen" Verwandten wohnten, sondern kann Verhältnisse aus der Zeit vor der großen Wanderung widerspiegeln, als den im Westen des spätgemeinslavischen Raumes ansässigen Serben und Kroaten gleichnamige Stämme in seinem Osten gegenüberstanden, und zwar als Restspuren jener wohl jahrhundertelangen Bewegung westwärts, die die Träger dieser Namen mutmaßlich aus den nordpontischen Steppen und einer iranischen Sprachmitte an die Westgrenze des Slaventums geführt hat, von der neben den sarmatischen Etymologien der beiden Stammesnamen auch die in der slavischen Sprachforschung seit langem beobachteten südöstlichen Dialektzüge des Ur-Sorbischen zeugen

---

1956, 159; Nieckula 1971, 63). *Dervanus* soll, wegen *-a-*, eine lechitisch, und nicht sorbisch geprägte Form sein (Schütz 1997, 95), aber wir haben hier in der Suffixsilbe ein urspr. *a*, und nicht ein *ě*.

[89] Allgemein über die moderne Forschung s. Ferjančić 1996, mit Lit., vgl. auch Goldstein 1995, Kap. V.

[90] Loma 1993a, 120; aber bei Porphyrogennetos Kap. 9 ist, trotz dem, was ich a.a.O. und 1998, 149 behauptete, von diesen mutmaßlichen Ostserben kaum die Rede, sondern von den Severiern, weil die handschriftliche Überlieferung entschieden für die Lesart Σεβέριοι spricht.

dürften. Man kann sich fragen, ob vielleicht die südosteuropäischen Serben und Kroaten Abzweigungen dieser östlichen, und nicht jenen westlichen, „weißen" Serben und Kroaten sind, vorausgesetzt, daß ihre Abstammung von den letzteren bloß eine Konstruktion des Porphyrogennetos wäre, der die ersteren ja nicht kannte.[91] Eine Antwort auf diese Frage sollte auch die Einschätzung einschließen, inwieweit das vom selben Autor überlieferte serbische und kroatische Sprach-, vor allem Namengut, das der eigentliche Gegenstand unserer Betrachtung war, zu einer Nachprüfung seiner Berichte über die Ausgangspunkte der kroatischen und serbischen Einwanderung beitragen kann. Dazu eignen sich besonders die Ortsnamen aus unserer zweiten Gruppe, jene, die von den Serben und den Kroaten vom Norden her übertragen worden sein könnten. Seinerzeit habe ich, um Verhältnisse dieser Art zu bezeichnen, den Terminus „Isonymie" geprägt; unter einer „Isonyme" verstehe ich das Wiederkehren auf zwei voneinander entfernten Punkten eines Orts-, Fluß- oder Stammesnamens, der, zum Unterschied von einer „Isoglosse" oder „Isolexe", mindestens in einem der beiden Sprachterritorien keine „Motivierung", d.h. keine appellative Grundlage, hat. Ein solcher Befund weist auf Namenübertragung aus einem ins andere Gebiet hin, wobei als Ausgangspunkt jener gelten darf, wo der Name motiviert oder früher belegt ist. Lassen sich mehrere solche „Isonymen" zwischen zwei Gebieten ziehen, sprechen wir von einem „Isonymenbündel", der schon eine gewisse Beweiskraft in den ethnogenetischen Fragen haben kann.

5.2.1. Südslavisch-westslavische „Isonymen" als Wegweiser durch die serbische und kroatische Frühgeschichte

Was die vorbalkanischen Wohnsitze und die Einwanderungswege der Kroaten und der Serben betrifft, spielen hier ja jene grundlegenden Namengleichkeiten die Hauptrolle, die von Porphyrogennetos selbst hervorgehoben werden: Das Vorhanden zu jener Zeit von zwei Kroatenländern, eines balkanischen und des anderen nördlichen, „Großkroatien", sowie von sogar drei Serbien; nämlich kennt der purpurgeborene Kaiser neben jenem „getauften" Serbien auf dem Boden des antiken Dalmatien und dem Lande der „weißen Serben" im Norden, auch eine Stadt Σέρβλια an den Nordabhängen des Olympus, wo die serbischen Einwanderer sich zuerst vorläufig niedergelassen haben sollen, bevor sie sich endgültig in Dalmatien ansiedelten (zur Form vgl. o. 2.6. s.v.). Diesen besonders in Verdacht ge-

[91] Diese Ansicht ist u. a. vom russischen Archäologen SEDOV geteilt (1995, 138 ff.; 331 ff.; 1996, 78 ff.), der wohl zu Recht annimmt, die Serben wie die Kroaten seien ursprünglich Abzweigungen der Anten gewesen, die sich als Stämme irgendwo in der Zone der slavisch-iranischen Symbiose ausgebildet hätten, jedoch läßt er die beiden im frühen 7. Jh. vom südöstlichen Rand des damaligen slavischen Raumes unter dem Druck der Avaren gleichzeitig nach Westen und nach Süden auswandern, was ja nicht nur den Angaben des Porphyrogennetos über die Herkunft der Balkanserben und -Kroaten widerspricht, sondern auch seiner Behauptung, die „weißen Serben" hätten in ihrer Heimat jenseits von Ungarn und in der Nachbarschaft des Frankenreichs seit dem Anfang an (ἀπ'ἀρχῆς) gewohnt, wozu die Bemerkung des zeitgenossischen Fredegar stimmt, der um die Mitte des 7. Jh. schreibt, die 631 abtrünnig gewordenen Sorben seien seit langem (*iam olem*) dem fränkischen Herrschaftsbereich angehört (vgl. LOMA 1993a, 119).

brachten Teil von Kaisers Bericht können wir durch eine Reihe Isonymenbefunde bestätigen, deren manche Porphyrogennetos selbst ziehen läßt. Es handelt sich um eine Reihe solcher Namen auf dem mittleren Balkan, die allem Anschein nach aus dem westslavischen Raum her übertragen wurden. Sie sind meistens westlich der Achse Morava-Vardar konzentriert, begegnen aber vereinzelt auch östlich davon und erstrecken sich weiter nach Norden und Süden, von der mittleren Donau, wo der aus Pommern bekannte Stammesname der *Obodriten* wiederkehrt, bis zur Peloponnes, wo der Kaiser selbst die Milinger (Μηλιγγοί 50) erwähnt, einen slavischen Stamm, der einen vorslavischen, aus dem heut. Polen hierhergebrachten Namen trug, vgl. den poln. ON *Mlądz*. Nich nur die mazedonische Σέρβλια > Servia reiht sich hier ein; auch ein anderer von Porphyrogennetos angeführter Name, der sich auf die vorbalkanische Vergangenheit der Serben bezieht, Βοΐκι, gleich ob er *Βοϊική oder *Βοΐμι zu lesen ist, findet an dieser in der Richtung Nord-Süd gezogenen, fast ein tausend Kilometer langen Linie einen beachtenswerten Anklang im Fluß- und Gaunamen *Bojmija* (so seit dem 14. Jh), *Bojmica*, der im Flußgebiet des Vardar zweimal wiederkehrt und den Eindruck macht, daß er sich ursprünglich auf eine etwa 40 km. lange Strecke beiderseits des Stromes, zwischen Valandovo in Makedonen abwärts bis zu Axioupolis in Griechenland, bezogen haben muß. Der Name ist weder in der Antike belegt noch aus dem Slavischen deutbar, und nach dem Urteil eines unvoreingenommenen — d.h. an die Prüfung von Porphyrogennetos' Berichte nicht interessierten Forschers — läßt er sich schwer vom antiken Namen Böhmens, *Boiohaemum*, trennen, vgl. die tschech. ON *Bojmici*, *Bojmani* (DURIDANOV 271 f., vgl. auch 281 u. LOMA 1993a, 114 f.). Also hat vermutlich der purpurgeborene Kaiser für seine Schilderung der serbischen Frühgeschichte nicht nur aus früheren Quellen schöpfen und sich bei serbischen Gewährsleuten erkundigen können, sondern auch zu einer damals auf griechischem Boden immer noch lebendigen mündlichen Überlieferung greifen.

5.2.2. Die Hydrographie des slavischen Nordwestens auf dem Balkan

Von den übrigen Isonymenbefunden aus dieser Reihe sind die Namen der großen Zubringer der Ostsee, der Elbe und der Oder, besonders aufschlußreich. Da diese Flußnamen im Norden vorslavischen Ursprungs und hier im Süden erst seit der Zeit der slavischen Landnahme belegt sind, läßt sich ihr Vorkommen im südslavischen Bereich kaum anders erklären, als durch die Annahme, daß sie von den einwandernden Slaven zur Erinnerung an ihre früheren Wohnsitze gegeben wurden. So haben wir serb. *Lab* (seit dem 12. Jh.), Fluß und Gebiet (Gau) mit dem Schloß der serb. Könige *Vrьhlabьje* (14. Jh.) gegenüber tschech. *Labe* „Elbe" < vorsl. *Albis*, *Vrchlabí*,[92] andererseits aserb. *Odri*, ON in Polog (heute Westmake-

[92] Hierher wohl auch *Trutina* = tschech. *Trutina* (so 1110, heute *Trotina*), rechter Zufluß der Elbe im Oberlauf, unklar, ob slavischer oder vorsl. Herkunft; der serb. Name kommt nur in einem Heldenlied vor, dessen Handlung von Mitteleuropa nach Süden verschoben ist, z.B. handelt es sich bei dem dort erwähnten *Biograd* um Stuhlweißenburg, und nicht um Belgrad. Auch der Bergname *Vinoš* im selben Lied scheint mit dem Namen eines Teils des Riesengebirges *Jinonoš* < **Vinonoš* zusammenzuhängen. Vgl. LOMA 1993a, 118 f.; mehr darüber bald in meinem Buch über die Vorgeschichte der serbischen Heldendichtung zu lesen.

donien) gegenüber tschech. *Odry* am Oberlauf der *Oder* in Schlesien,[93] und in sw. Makedonien auch Ζαόδρυα 1019, d.h. *Zaodrije* : poln. *Zaodrze*, ein „jenseits der Oder" liegendes Gebiet in Kleinpolen, dazu noch die obenerwähnten *Obodriten*, die etymologisch ja **Ob-odr-itji* „die um die Oder wohnenden" sind (vgl. LOMA 1993b, 204).[94] Sogar der Name der serbischen *Morava* (schon um 800: *Marva*, als Landgebiet Μοραβία Porph. De cerim.), wird aus vorsl. *Margus* nach der tschech. *Morava* „March" < germ. *Mar-aha* < röm. (< kelt. oder illyr.?) *Marus* umgebildet sein (id. 205 f.).

5.2.3. Isonymenbündel

Wenn auch die Ruckführung eines südslavischen Namens auf einen nordeuropäischen Flußnamen in jedem einzelnen Fall nicht unbestreitbar erscheint, wird sie doch durch die anderen Isonymen bekräftigt, die sich zwischen dem betreffenden Gebiet und dem slavischen Nordwesten ziehen lassen und solche Namen miteinander verbinden, die zwar gut slavisch sind, jedoch sonst nirgendwo wiederkehren, so daß auch sie zu dem aus derselben Richtung übertragenen Namengut gerechnet werden dürfen. So begegnen uns im Polog-Gau neben *Odri* auch die seit dem Mittelalter belegten ON *Gostivar* gegenüber tschech. *Hostivař* an der Moldau bei Prag und *Zdunje* : tschech. *Zdouň*, und im benachbarten Teil der Metohija südlich von Prizren der Gauname *Opolje* (seit dem 14. Jh.) gegenüber poln. *Opole*, wie das ehemalige Herzogtum am Oberlauf der Oder in Schlesien, dt. Oppeln, heißt, sowie die ON *Povilsko* (14–16. Jh.) : poln. *Povidlsco* (13. Jh., ebenfalls in Schlesien), und *Brodosavce* : tschech. *Brodeslavy*, und in der Nord- und Westmetohija die ON *Labljane* (der freilich nicht notwendig die Übersiedler aus dem Elbgebiet, sondern auch aus dem benachbarten Lab-Gau bezeichnen kann), *Dečani* gegenüber dem atsch. Stammesnamen *Dečany*, *Trebovitići*, *Ljutoglavi*, *Drstnik* gegenüber tschech. *Třebovětice*, *Litohlavy*, *Drsník*, alle seit dem 13–14. Jh. belegt.[95]

5.2.4. Namenspuren der ersten Einwanderungswelle aus der nordöstlichen Richtung

Mag auch einem die westslavische Provenienz der obengenannten balkanslavischen Ortsnamen bzw. die Exklusivität der hier erblickten Namenparallelismen in einzelnen Fällen diskutabel erscheinen, doch kann ich mich angesichts des gesamten Vergleichsmaterials dem Eindruck kaum erwehren, daß wir hier wirklich mit toponomastischen Spuren einer slavischen Einwanderungswelle zu tun haben, die aus den Flußgebieten der Elbe, Oder und Weichsel ausging und neben den Serben und Kroaten auch Teile anderer westslavischer Stamme, wie Obodriten und Milinger, einschloß. Dieser Eindruck ist desto stärker, als diesen Isonymen sich

[93] Urspr. wohl ein Gauname zum (vorsl.) FlN *Odra* „Oder" vom Typ aksl. *Visli*, *vъ Vislěxъ* zu *Visla* „Weichsel".

[94] Vgl. auch *Odra*, ein Save-Zufluß in Slavonien.

[95] Zur Vermutung, daß der letztgenannte ON schon bei Porphyrogennetos vorkommt, vgl. o. 2.6. s.vv. Δεστίνικον, Δρεσνέηκ und u. 5.4.1.

nur wenige oder fast keine nördostlich gerichteten gegenüberstellen lassen, die den mittleren und westlichen Balkan etwa mit den Flußgebieten des Dniepr und Dniestr verbänden. Der Vergleich des Flußnamens *Ibar* in Serbien, aserb. *Ibrъ*, mit dem Namen eines Zubringers des Dniepr *Ibr* läßt sich einerseits durch manche parallelen Isonymen, wie *Tušimlja*, *Varage* (zum Varjagennamen?) stützen, scheint aber daran zu scheitern, daß das serbische Hydronym lautgesetzlicher Reflex eines vorslavischen sein wird, das durch den Namen des irgendwo um den Oberlauf des Ibar zu ubizierenden Stammes Ὑβριᾶνες mittelbar bezeugt ist, ähnlich wie bulg. *Ibăr* den antiken *Hebros* fortsetzt (LOMA 1991, 105). Übrigens begegnet im Ibar-Gebiet auch der ON *Opave* f. pl., wohl aus der Gegend um die *Opava*, den Zufluß der oberen Oder in Schlesien eingewandert. Dagegen liegen im Osten und Süden, auf dem Boden Bulgariens, Makedoniens und Griechenlands, mehrere onomastischen Anschlüsse an die ostslavische Welt vor, vor allem die hier und da wiederkehrenden Stammesnamen: Δραγουβῖται in Makedonien : ostsl. Δρουγουβῖται (Kap. 9) = aruss. *dregoviči* (mit einer appellativen Grundlage, **drъgъva*: ÈSSJa 5, 139), *Kryvitsani* auf der Peloponnes : aruss. *Kriviči*, bei Porphyr. l.c. *Κριβητζηνοί (zur Emendation s. o. 3.4),[96] Σεβέρεις in Mösien : Σεβέριοι = *severjane*; Σμολέ(α)νοι in Bulgarien : aruss. **smoljane*, eine Unterteilung der Kriviči um *Smolenьskъ* (Porph. l.c. Μιλινίσκα), darüber TRUBAČEV 1974, 62. Es sieht so aus, als ob die Balkanhalbinsel zwei slavischen Einwanderungswellen erfahren hätte, deren eine vom Nordosten, aus dem heut. Südrußland und Ukraine über die untere Donau, und die andere vom Nordwesten, aus dem westslavischen Raum, über Pannonien gekommen wäre. Auf dem mittleren Balkan scheinen die beiden zusammengestoßen zu sein, wobei es zu beachten ist, daß die östliche, wenn man dem Bericht des Porphyrogennetos Vertrauen schenkt, der westlichen etwa um ein halbes Jahrhundert vorangegangen war, so daß die Ankömmlinge vom Nordwesten, während sie in Dalmatien ein entleertes Land zu besiedeln hatten, mindestens in den zentralbalkanischen Tälern der Morava und des Vardar, bis zur Peloponnes, ein durch ihre östlichen, sich vor einigen Jahrzehnten niedergelassenen Verwandten weitgehend slavisiertes Land betraten, mit einer schon vorhandenen slavischen Ortsnamengebung, wodurch sich die enklavenartigen Bezeichnungen der späteren Ansiedler durch die vom Norden übertragenen Namen erklären lassen. Westlich davon war das nicht notwendig, und die an die nordeuropäische Heimat erinnernden Fluß- und Stammesnamen wie *Visla*, *Dičići*, *Čьrvljani* finden wir nur in der mündlichen Überlieferung, aus der Porphyrogennetos schöpfte — einige davon, wie *Leđani*, *Trutina*, kommen in den fast ein Jahrtausend später schriftlich niedergelegten serbischen Volksliedern vor — nicht aber in der Toponymie. Es fehlt jedoch nicht an Isonymen, die sich zwischen den serbischen Kernländern und der alten Heimat ziehen lassen, wie das konstantinische Kastell Travuniens Ζετλήβη : tschech. *Cítoliby*, zumal der Personennamen-

---

[96] Da ursl. **Krivitji*, **Krivitjane* anzusetzen ist, läge hier ein ostsl. *č* < *tj* vor, und kein „bulgarisches" (ostsüdslavisches) *št*; dieser Befund läßt sich mit jenem der ursl. Gruppe **dj* vergleichen, für die in der slavischen Toponymie Griechenlands regelmäßig ein ζ = ostsl. *ž*, und nie ein bulg. *žd* steht, vgl. etwa Γαρζενίκος gegenüber bulg. *Graždanik*, serb. *Građenik*, Μεδβέζα gegenüber bulg. *Medvežda*, serb. *Medveđa* (MALINGOUDIS 1981, 150, vgl. auch 180).

stamm *cět(o)-* im selben Gebiet noch im ON *Neciećь* (so 1465), heute (durch Anlehnung an *cvijet* „Blume“) *Necvijeće* vorhanden ist, sonst im slavischen Süden unbekannt, für das ehemalige Verbreitungsraum der Sorben dagegen höchst charakteristisch (vgl. OS 74 f.).

5.2.5. Westslavische Dialektzüge auf altserbischem Boden

Nicht nur einige bei Porphyrogennetos angeführten serbischen und kroatischen Namen ihre einzigen Gegenstücke im slavischen Westen finden, sondern auch, wie oben 4.1.4. erwähnt, sich an manchen auch westslavische Lautmerkmale bemerken lassen, wie etwa *c*, *z* < ursl. *tj*, *dj* in Τζουζή-μερις.[97] Nun weisen eine entsprechende westslavische, oder, genauer, „bohemische“ Lautentwicklung auch einige modernen Flußnamen auf, wie *Rzav* in Westserbien, wohl < **rъdjavъ* „rötlich“, vgl. serb. *rđav* „rostig, schlecht“,[98] oder *Vacetina* in Ostbosnien, zum PN **Vętjęta*, vgl. den tschech. ON *Vacetín*; skr. würde man **Većetina* erwarten.[99] An einer Reihe alter Ortsnamen im Gebiet der serbischen Morava ist ein *h* anstelle von *g* zu beobachten: *Behaljevo* (14–15. Jh.), zu **běgalъ* „Laufer, Fluchtling“ in tschech. *běhal*, vgl. mit echtserb. Lautgestalt *Begaljevo* (16. Jh.), heute *Begaljica* bei Belgrad; *Brzohodi* (15. Jh.) = tschech. *Brzhody* mit *h* < *g* (Loma 1993b, 209 f.), hierher vielleicht auch der Gauname *Homolje*, zu tschech. *homole* „Hügel“. Der Wandel *g* > *h* ist den südslavischen Mundarten fremd und im Norden für das Tschechische und das Ukrainische charakteristisch; nun ließen sich zu den betreffenden Namen Parallelen im tschechischen Bereich finden.

5.2.6. Die Ausgangspunkte und Hauptrichtungen der serbischen und der kroatischen Einwanderung

Porphyrogennetos selbst spricht von zwei Richtungen der serbischen Einwanderung in Dalmatien; den Hauptteil des Volkes läßt er aus dem ans Frankenreich grenzenden „Weißen Serbien“ kommen, das allem Anschein nach mit dem tschechich-sorbischen Raum um den Oberlauf der Elbe gleichzusetzen ist, das zachlumische Fürstengeschlecht aber aus dem Flußgebiet der Weichsel oder, wenn unsere Deutung der Form Βίσλας zutrifft, präziser aus dem Stammgebiet der *Vislane*, die um den oberen Lauf des Flusses, in der Nähe der „weißen“ Kroaten, wohnten. Die beiden Einwanderungsrichtungen scheinen in zusätzlichen Angaben des Porphyrogennetos selbst eine Bestätigung zu finden, die erstere in dem Landnamen Βοΐκι, wenn „Böhmen“, und dem Spitznamen τζερβουλιανοί, wenn

---

[97] Nicht aber *ju* > *i* wie in neutsch. *cizi*, was mit der Lautchronologie übereinstimmt, denn der Wandel fand im Tschechischen verhältnismäßig spät statt (atsch. *cuzí*), vgl. jedoch das Schreiben *-i-* für *ju* in Ζετλήβη = tschech. *Citoliby* und in *Libomir* bei Praesb. Diocl. - *Ljubomir* in Herzegovina.

[98] In einer früheren Arbeit (Loma 1991, 109 f.), versuchte ich diese abweichende Lautentwicklung durch die Annahme einer romanischen Vermittlung zu erklären.

[99] Unweit vom Ort Vacetín in Obermähren fließt der Fluß *Oskava*, dessen Name wohl vorslavischen Ursprung ist, und im selben Teil Bosniens, wo sich *Vacetina* befindet, heißt ein anderer Wasserlauf *Oskova*, so daß hier der lauthistorische Befund sich in einen Isonymenbündel einfügt (Loma 1993a, 114; 1993b, 210).

„Anwöhner von Zerbst“ aufzufassen, die letztere in unserer Deutung des Namens Διτζίκη (2.2). Andererseits war der Ausgangspunkt der kroatischen Einwanderung Kleinpolen; nicht nur daß diese Annahme der Beschreibung des Weißen Kroatien im Kap. 30 entspricht, sie kann sich auch darauf berufen, das der kroatische Stammesname im frühen Mittelalter dort zu Hause war. Eine polnisch-altkroatische Isoglosse dürfte die Form *kъsęzь* bilden, wenn der Name eines der sieben kroatischen Stammeltern Κοσέντζης so zu lesen ist, und wenn die poln. Lautung *ksiądz* beträchtlich älter als seine ersten Belege wäre (2.7.3). Die Träger des Kroatennamens lebten aber auch im sich westlich anknüpfenden Gebieten (die böhmischen Kroaten), so daß das „Weiße Kroatien“ von Porphyrogennetos als ans „Weiße Serbien“ angrenzend bezeichnet werden konnte. Damit enfällt ein Argument, das gegen die Identifizierung der „Weißserben“ mit den Sorben benützt wird, und das andere, es bestehe zwischen dem Altserbischen und dem Altsorbischen keine besondere Verwandtschaftsbeziehung im Kreise der slavischen Sprachen,[100] ließ sich vor kurzem in Frage stellen, besonders aufgrund der lexischen Befunde (LOMA 1998a). Diese serbisch-sorbischen Isoglossen beweisen aber nicht das Gegenteil, daß die Balkanserben aus dem altsorbischen Territorium ausgingen, denn die Sorben selbst scheinen dort vom Südosten des spätgemeinslavischen Sprachraumes eingewandert zu haben, und folglich kann es sich zum guten Teil um ein gemeinsames Wortgut handeln, das sich schon in dieser vermutlichen östlichen Urheimat des Serbentums herausgebildet hatte. Es sind vielmehr die oben angeführten namenkundlichen Beziehungen („Isonymen“), die auf einen nordwestlichen Ausgangspunkt der serbischen Einwanderung hinweisen.

5.2.7. Eventuelle Rückwanderungen

Die Massenbewegungen der Völkerwanderungszeit hatten ja auch ihre rückläufigen Zwischenspiele; manchmal entschied sich ein ganzer Stamm oder ein Teil davon, von den Verhältnissen im neubesetzten Land enttäuscht, den Heimweg einzuschlagen, wie es nach Porphyrogennetos auch mit den zuerst in Thessalien angesiedelten Serben der Fall gewesen sein soll; und wenn sie angeblich im letzten Moment auf die Rückkehr verzichteten, können zu anderen Gelegenheiten solche Heimzüge tatsächlich stattgefunden haben, freilich in kleineren Maßstaben, von einem Teil des Stammes oder einzelnen Familien und Geschlechtern unternommen. Mutmaßliche Spuren dieser Rückwanderungen lassen sich in solchen Isonymen finden, deren Richtung umgekehrt als bei den meisten anderen zu sein scheint, d.h. auf die Übertragung des Namens vom Süden nach Norden hinweist. So sei es nach Gottfried SCHRAMM (1981, 303) nicht ausgeschlossen, daß ein nicht mehr rekonstruierbarer Zufall den Namen der herzegowinischen Neretva sogar bis Polen verschlagen habe, wo es ja einen See *Neretwa* gibt, und derselbe Forscher scheint geneigt, ähnliches auch für poln. *Cetynia* (ohne Nasal!) gegenuber skr. *Cetina* anzunehmen. Das Wiederkehren des Ortsnamens aserb. *Dlamoč* > *Glamoč*, der wohl auf lat. *Dalmatia* zurückgeht (so schon St. Novaković, s. zu-

[100] Die beiden Argumente werden von FERJANČIĆ 1996, 128 f. gegen NOVAKOVIĆ 1977 verwendet.

letzt CREPAJAC 1975), auf altsorbischem Boden, wo seit dem 9. Jh. der ON *Glomaci* (heute *Lommatsch*) und der Stammesname *Talaminzi / Dalmatii / Dalamentsan* belegt sind, ist eher durch eine frühe Rückwanderung eines Teiles der nach Dalmatien ausgewanderten Serben zu erklären, deren Teilnehmer von ihren Landsleuten in der alten Heimat mit Recht als „Dalmatiner" bezeichnet wurden, als mit EICHLER 1976 durch die Annahme eines den beiden Ländern gemeinsamen vorslavischen Substrats.[101] Solche Ausnahmefälle zulassen heist nicht sich die Hypothese H. KUNSTMANNs zu eigen machen, der die slavische Einwanderungsgeschichte auf den Kopf stellt, indem er, vor allem aufgrund von Ortsnamengleichungen, annimmt, die West- und Ostslaven seien erst nach dem Jahre 800 n. Chr. in ihre historischen Wohnsitze vom Süden gekommen, aus dem damaligen byzantinischen Staatsbereich (s. z. B. KUNSTMANN 1987).[102]

5.3. Zu den Kontakten der Serben und der Kroaten mit der einheimischen Bevölkerung

Das Traktat über die Völker gibt uns auch von jenen Berührungen Auskunft, in die die Serben und die Kroaten in den ersten Jahrhunderten nach ihrer Landnahme auf dem Balkan mit der einheimischen Bevölkerung, sowie mit ihren Nachbarn kamen. Diese Kontakte spiegeln sich vor allem in den von Porphyrogennetos angeführten Lehnnamen wider, mag sich um slavisierte Ortsnamen oder um die von den Slaven übernommenen Fremdnamen handeln.

5.3.1. Vorslavische, slavisierte und slavische Ortsnamen

Insgesamt hat die Topographie der serbischen und kroatischen Länder bei Porphyrogennetos ein klares slavisches Gepräge, sie schließt aber neben den rein slavischen Pragungen auch eine fast gleiche Anzahl slavisierter vorslavischer Namen ein.[103] Die großen Wasserläufe, wie Σάβα, Μορήσης, Τιμήσης und nach ihnen benannten Landgebiete und Gaue (Βόσονα, Μωραβία, Λίτζα, Πλέβα) tragen Substratnamen. Auch die Namen der Städte Dalmatiens sind schlechthin vorslavisch, jedoch vom Porphyrogennetos nach dem Regel nicht in ihrer slavisierten Lautgestalt angeführt, wie sie für die meisten zu seiner Zeit bestanden haben muß, sondern in der Form, die sie in der Reichsnomenklatur oder im Gebrauch der dortigen romanischen Bevölkerung hatten. Dasselbe gilt in hohem Maße für die dalmatinischen Inseln, obwohl hier auch slavisierte Formen, wie Χώαρα, Λάστοβον, und sogar slavische Prägungen, wie *Γρεβενώ, *Μαλοζερτσι, Πιζούχ begegnen. Dagegen sind die Namen der Festungen im serbischen Binnenlande durchaus slavisch (die einzige Ausnahme, Σαληνές, erklärt sich durch die große, kaum auf die lokalen slavischen Gemeinschaften begrenzte Bedeutung der dortigen Salzgru-

[101] Das Nebeneinander der umgestellten und der nicht umgestellten Form **Dalm-* : *Dlom- / Dlam-* wie etwa im obengenannten Fall *Borən / Bran* (4.1.3; 4.3).

[102] Vgl. LOMA 1993b, 191 f.; eine berechtigte Kritik an Kunstmanns These übte Radoslav KATIČIĆ 1991.

[103] Allgemein zum toponymischen Substrat der serbischen Länder vgl. LOMA 1991a; 1991b; 1993c; 1996.

ben). Auch wenn ein binnenländischer Orts- oder Gebietsname seine antiken Wurzeln hat, wie es mit *Ras*, *Raška* der Fall ist, kennen ihn der Kaiser und seine Gewährsleute nur in seiner slavisierten Form (auch in der Urkunde des Basilios II aus 1020 Ῥάσος; die alte Arsa war also völlig vergessen). In Porphyrogennetos' Gebrauch der antiken und der slavisierten Formen gibt es keine große Konsequenz, wie sie übrigens beim kompilatorischen Charakter seines Werkes kaum zu erwarten wäre. Z. B. werden im Auszug aus der Chronographie des Theophanes Kap. 25, wo vom Gepidenreich des 6. Jh.s die Rede ist, Belgrad und Syrmien passend mit ihren antiken Namen Σιγγιδών (< lat. *Singidunum*) bzw. Σέρμιον (vlat. für *Sirmium*) bezeichnet; die beiden Städte werden noch einmal zusammen erwähnt im Kap. 40, wo die Verhältnisse des 10. Jh.s beschrieben werden, die letztere wieder unter seinem antiken Namen in derselben vulgärlateinischen Form, die erstere hier aber unter dem slavischen Βελέγραδα, und so auch im 32, wo Βελέγραδον in der Geschichte der serbischen Einwanderung unter Heraclius als Anachronismus beurteilt werden kann.[104]

5.3.2. Fremde Einflüsse in der Personennamengebung

Was die serbischen und kroatischen Personennamen betrifft, und es kommen ja bei Porphyrogennetos ausschließlich Namen von Herrschern und Fürsten vor, herrscht auch hier die altertümliche slavische Namengebung vor. Wenn wir die Namen unklarer Herkunft beiseite lassen (insgesamt acht PN, sieben davon in der kroatischen Einwanderungssage und ein in der daran unmittelbar angeknüpften kroatischen Frühgeschichte, vgl. o. 2.7.3), steht zu 19 slavischen PN nur 5 christliche gegenüber. Alle fünf tragen serbische Fürsten, von denen im Kap. 32 die Rede ist: Στέφανος, einer der drei Söhne Muntimirs, Πέτρος Sohn des Goïnik, Παῦλος Sohn des Bran, Ζαχαρίας, Sohn des Privesthlavos, sowie Μιχαήλ, Sohn des Vyšebud, Archont der Zachlumier (auch im Kap 31. erwähnt). Diese Namen legen nicht nur Zeugnis davon, daß die serbische Oberschicht in der ersten Hälfte des 10. Jh.s gründlich christianisiert war, sondern auch, daß sie damals schon angefangen hatte, sich Elemente der christlichen Staatsideologie anzueignen. Nämlich wird *Stephan* in den nachfolgenden Jahrhunderten der beliebteste Herrschername in Rascien sein, und *Michael* in Zeta; die Kathedrale zu Ras war den Aposteln *Peter* und *Paul* heilig. Hier handelt es sich ja um zeitgenossische Einflüsse aus den auf einer höheren Stufe der Kultur stehenden Nachbarländern.[105] Ein Überleben vorslavischer dynastischer Traditionen auf dem Balkan ließ sich im Namen des travunischen Fürsten Τζουζήμερις vermuten, der scheint dem gotischen Königsnamen *Thiudimer* nachgebildet zu sein (2.7.1.2).

---

[104] Nicht aber notwendig: Die Stadt konnte von den Slaven der ersten Einwanderungswelle schon vor dem 7. Jh. umgenannt werden. Die Annahme, es handle sich hier um den kroatischen *Biograd* (Lilie 1985, 41), erscheint um so entbehrlicher, als die oben 5.2. betrachteten „Isonymenbündel" darauf hinweisen, daß die serbische Einwanderung, aus dem westslavischen Raum ausgehend, zuerst die Achse Morava-Vardar folgte.

[105] Dieser Prozeß verlief parallel mit der Übernahme der ältesten christlichen Termini und Heiligennamen. Nicht nur den Kroaten, sondern auch den Serben, kamen sie im lateinischen Sprachgewand. Vgl. Loma 1987; 1990.

5.4. Zur historischen Geographie des nordwestlichen Balkans im 10. Jh.

Einige hier neu vorgeschlagenen Ubizierungen von Ortsnamen geben uns Anlaß, die damit zusammenhängenden Fragen der historischen Geographie kurz zu erörtern.

5.4.1. Serbien und Bosnien

Die nördliche Metohija, um den Oberlauf des Beli Drim, scheint zu den Gebieten der ursprünglichen Ansiedlung der Serben auf dem Balkan gehört zu haben. Diese Annahme stützt sich auf die toponomastischen Befunden, die dort einerseits frühe Zeugnisse der westsüdslavischen phonetischen Merkmale gegenüber den im Süden des Gebietes vorherrschenden ostsüdslavischen liefern (vgl. LOMA 1991b, 309), andererseits exklusive Parallelen im westslavischen Bereich finden (s. o. 5.2.3). Das bedeutet aber nicht, daß das Gebiet im 10. Jh. in politischer Hinsicht zum „getauften" Serbien gehörte. Merkwürdigerweise hängt der Urteil darüber von zwei ρ ab, mit denen man zwei von Porphyrogennetos überlieferte Namenformen ergänzt. Die beiden Emendationen, *Δερστινικον = *Dьrstьnikъ* statt Δεστινίκον / Δοστινίκα und *Τζερναβρυσκέη „Čṛnovṛšski" statt Τζερναβουσκέη sind an sich nicht unwahrscheinlich, jedoch ließen sich aus den konstantinischen Belegen auch ohne jede Verbesserung plausible Namenformen ablesen, und im letzteren Fall ist eine toponomastische Anknüpfung im serbischen Kerngebiet zu finden: Τζερναβουσκέη = *Črnovusky*, zum ON *Crnouzi* im Limtal bei Priboj; die bei Porphyrogennetos erwähnte Festung könnte mit dem sich in der Nahe befindlichen *Bišćanski Grad* (zum Bergnamen *Bić*) oder *Jagad*[106] identisch sein; es ist an den Archäologen, diese Frage zu lösen. Was den Vergleich von Δεστινίκον / Δοστινίκα mit *Daštansko* bei Vareš betrifft (s. o. 2.6. zu diesem Namen und zu Δεσνήκ), war im späten Mittelalter Daštanska eine Silbergrube im Bergrevier, der neben der Eisengrube im benachbarten Vareš auch die Bleigrube im östlicher gelegenen Olovo umfaßte (ŠABANOVIĆ 1982, 124, 147; vgl. JIREČEK 1879, 80). Es ist wohl als ein wichtiges Bergwerk, daß das Dorf zum Verwaltungsbereich einer Burg gehörte, der **Dъščьn-* oder **Dъščěn-* hieß und sich irgendwo in der Nähe befanden haben muß; mindestens setzt die Bildung auf *-ьsk-* eine solche Zugehörigkeit voraus. Um die Mitte des 10. Jh.s hat die Grenze zwischen Bosnien und dem nördlich davon liegenden Teil des eigentlichen Serbien — der in den späteren Quellen Usora heist — irgendwo durch dieses Gebiet verlaufen, und zwar, nach der Annahme ĆIRKOVIĆs (1998, 24 f.) so, daß Vareš mit Daštanska / Daštansko eher zum damaligen Bosnien gehörte; das kann den Umstand erklären, daß dieselbe Festung im Verzeichnis der serbischen Kastellen anscheinend doppelt erscheint, einmal unter jenen im eigentlichen Serbien als Δεστίνικον und wieder als bosnisches Kastell Δεσνήκ. Nun weist die letztere Namenform mit ihrer jüngeren Lautgestalt darauf hin, daß die Bemerkung über das χωρίον Βόσονα eine spätere Interpolation aus der Zeit der endgültingen Redaktion der Schrift über

[106] 1579 *Jagatь* ZN 746°, zum PN Ἀγαθός (?); der heutige stimmhafte Auslaut wohl in der Verbindung *Jagat-grad* entstanden.

die Völker ist, und daß das vorangehende Verzeichnis Verhältnisse aus einer früheren Zeit widerspiegelt, als es immer noch kein Bosnien auf dem Wege zur Selbständigkeit gab, sondern das ganze Flußgebiet der Bosna ein integraler Teil Serbiens war. Gegen Ende des 9. Jh.s, als Klonimir Dostinika / Destinikon zum Stützpunkt in seinem Kampf um die Macht gemacht hat, kann immer noch so gewesen sein. Vermutlich war es die bald nachfolgende ungarische Landnahme in Pannonien, die inzwischen die serbische Herrschaft in den der Save anliegenden Gebieten, einschließlich der Usora, gefährdet und damit die Vorbedingungen zum allmählichen Verselbständigen Bosniens von Serbien geschaffen haben dürfte. In dieser Hinsicht kann die Erwähnung von Σαλινές = Tuzla in den Grenzen Serbiens gegen die Mitte des 10. Jh.s schon ein Anachronismus gewesen sein. Freilich nimmt man gewöhnlich an, da Klonimir aus Bulgarien kam, müsse Dostinika irgendwo nahe der serbisch-bulgarischen Grenze gelegen sein, was ja der Lage von Vareš und Daštansko kaum entspricht. Porphyrogennetos erzählt aber, daß Klonimir aus Bulgarien entflohen sei, Serbien erreicht und mit seinem Heer in Dostinika einzumarschiert habe.[107] Es ist wenig wahrscheinlich, daß der Flüchtling wagte, einen geraden Weg aus Bulgarien zu nehmen, und es ist völlig unwahrscheinlich, daß er sein Heer schon in Bulgarien sammeln konnte. Vielmehr hatte Klonimir erst in Serbien, bevor er seinen Anspruch zum Thron geltend machte, sich heimlich in Verbindung mit seinen Leuten zu setzen, und zwar in jenem Teil des Landes, wo er die meisten Anhägern zu haben glaubte, und das war nicht notwendig das Grenzgebiet gegen Bulgarien. So scheitert die geradlinige geographische Logik bei der Lokalisierung von Dostinika / Destinikon schon an einer tieferen Analyse des konstantinischen Berichtes, was freilich nicht beweist, daß diese Festung wirklich unweit des Dorfes Daštansko bei Vareš lag; das ist bloß eine Ubizierungsmöglichkeit, allerdings die plausibelste, die ich vom namenkundlichen Standpunkt aus zur Zeit vorschlagen kann.

5.4.2. Zachlumien und Travunien

Anscheinend widersprechen die Identifikationen des zachlumischen Kastells Γαλουμαήνικ mit Golubinac und des travunischen Ζετλήβη mit Ćetoljubi (s. 2.6. s.vv.) einander, mindestens für jene, die glauben, Popovo polje bzw. sein westlicher Teil habe schon ums Jahr 950 zu Zachlumien gehört, wie es im 12. Jh. der Fall war, als der Pfaffe von Doclea unter den Gespanschaften Zachlumiens auch *Popovo* verzeichnet. Ein zachlumisches Kastell bei Zavala fügt sich ja in dieses Bild ein, nicht aber ein travunisches bei Hutovo. Da jedoch die Identifikation Ζετλήβη = *Ćetoljubi* vom philologichen Standpunkt aus so sicher wie möglich ist, bleibt es uns übrig, zu versuchen, diesen Widerspruch auszugleichen, sei es durch die Annahme, daß die Lage des Ortes *Cětoljubi* sich seit Porphyrogennetos' Zeit verschoben hat (solche Umsiedlungen und Namenübertragungen finden manchmal auch innerhalb desselben Gebiets statt), oder durch die Vermutung, Kaisers Anga-

[107] De adm. imp. 32: μετὰ δὲ χρόνους δύο φυγὼν καὶ ὁ Κλονίμηρος ἀπὸ Βουλγαρίαν ... καταλαμβάνει καὶ αὐτὸς καὶ εἰσέρχεται εἰς ἓν τῶν κάστρων Σερβλίας, τὴν Δοστινίκαν, μετὰ λαοῦ πρὸς τὸ παραλαβεῖν τὴν ἀρχήν.

ben über die travunischen und die zachlumischen Kastellen stammten aus verschiedenen Zeitpunkten, indem sich die Zugehörigkeit von Ζετλήβη zu Travunien auf eine Zeit beziehe, als dieses Landgebiet das ganze Popovo-Feld umgefaßt habe.[108] Auch die an sich plausible Identifikation des Λυκαβέται mit Lukavac sö. von Nevesinje (s.o.) wiese auf ein „Großtravunien" auf, das einen guten Teil der heutigen Herzegovina — ihr ganzen Südosten — umgefaßt haben dürfte, das aber mit dem teritoriellen Umfang Zachlumiens, wie er aus Porphyrogennetos' Angaben hervorgeht, inkompatibel ist. Dabei kann es kennzeichnend sein, daß in De administrando imperio das erstgenannte Landgebiet mit einer Namenform bezeichnet wird, die sonst niergendwo vorkommt und ihrer Lautgestalt nach älter ist als jene, die bei den Byzantinern jener Zeit gebräuchlich war und die der Porphyrogennetos selbst in seiner anderen Schrift De cerimoniis benutzt (vgl. o. 2.3.1). Also darf man sich beim Ubizieren der travunischen und der zachlumischen Kastelle eine gewisse Inkohärenz gestatten, unter der Annahme, die konstantinische Beschreibung Travuniens entstamme einer Epoche, da es sich weiter nach Westen und Norden erstreckt habe, als es um die Mitte des 10. Jh.s der Fall war.[109] Übrigens ist es nicht ausgeschlossen, daß die beiden Identifikationen richtig und synchron sind, im Sinne, daß sie Verhältnisse von Porphyrogennetos Zeit widerspiegeln: Vorausgesetzt, daß Travunien sich um die Mitte des 10. Jh.s in seinem damals das ganze Popovo umfassenden Westteil keilartig ins Territorium Zachlumiens einschob, das es von drei Seiten, nicht nur vom Norden und Westen, sondern auch vom Süden umgab, sich entlang der Küste von Ston über Slano bis zur Umgebung von Ragusium-Dubrovnik erstreckend. Bei dieser Sachlage ist es durchaus denkbar, daß eine natürliche Grenze zwischen den beiden Landgebieten über die Berge am Südrand von Popovo polje verlaufen und folglich bei Golubinci ein Grenzkastell Zachlumiens gelegen sein kann, das den Zutritt aus Travunien zum zachlumischen Küstenland durch die Schlucht bei Zavala kontrolierte.[110] Seinerseits wäre das vermutliche Kastell bei Ćetoljubi als nordwestlicher Vorposten Travuniens anzusehen, der zugleich den Weg bewachtete, der von Stolac aus bei dem heut. Neum die Adriaküste erreichte.

[108] Schon der Name des dieses Feld durchfließenden Karstflusses, *Trebišnjica*, der einfach „Flus von Trebinje, Travunien" bedeutet (*Trebinjska rěka* > **Trebinjština*) legt es nahe, daß ihr ganzer Lauf einst zu Travunien gerechnet wurde.

[109] Mag ein Historiker einwenden, die hier vorgeschlagenen Ubizierungen von Γαλουμαήνικ und Λουκαβέται seien zu schwacher Anlaß, ein Großtravunien anzunehmen, muß der Ortsnamenforscher betonen, daß die bekannte historische Topographie des Trebinje-Gaus, wie sie etwa in Tošić 1990 dargestellt ist, keine plausible Möglichkeit zur Identifizierung der beiden Kastellnamen bietet.

[110] Diese Festung, die im 15. Jh. als *Popovski grad* galt (Dinić 1978, 207), dürfte der Ausgangspunkt für die territorielle Expansion Zachlumiens in den nächsten Jahrhunderten gewesen sein, in deren Folge es sich bis zum Ende des 12. Jh.s mindestens den westlichen Teil des Popovo-Feldes eingeeignet hat. In späterer Zeit verlief südlich von Golubinci die Grenze zwischen den zachlumischen Gauen Popovo und Primorje (Mišić 1996, 24).

5.4.3. Moravia

Porphyrogennetos kennt zwei Μοραβία, neben Großmoravien (Mähren) auch ein Land desselben Namens, das südlich der Donau, im Flußgebiet des antiken Margus, serbisch *(Velika) Morava*, lag, und dessen staatsrechtlicher Status im 10. Jh. unklar ist; in den Quellen werden sie manchmal miteinander verwechselt, so auch De adm. imp. 13, wo Svatopluks Großmoravien südlich von Ungarn lokalisiert wird. Die Unterscheidung zwischen den beiden Moravien stellt nicht nur ein historisch-geographisches, sondern auch ein kulturhistorisches Problem dar, denn es ist eng verknüpft mit der Geschichte der slavischen Mission, besonders in den Arbeiten von Imre Boba. Eine Stellungnahme zu seiner These s. LOMA 1993b, 206 ff. Obwohl ich den Staat des Rastislav und Svatopluk nicht mit Boba nach Syrmien versetzen kann, fand ich mehrere, vor allem toponomastischen Hinweise darauf, daß diese zwei Länder an den entgegengesetzten Rändern Pannoniens zu vorungarischer Zeit mehr als bloße Namengleichheit verband; ausführlicher darüber a.a.O. Vgl. zulezt PIRIVATRIĆ 1997.

Quellen- und Literaturverzeichnis

ABAEV I–IV: V. I. Abaev, *Istoriko-ėtimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka* I–IV, Moskva / Leningrad 1958–1989.

ABAEV 1979: V. I. Abaev, Skifo-sarmatskie narečija, in: *Osnovy iranskogo jazykoznanija. Drevneiranskie jazyki*, Moskva, 272–363.

ALIČIĆ 1984: A. S. Aličić, *Turski katastarski popisi nekih delova zapadne Srbije* I, Čačak.

ALIČIĆ 1985: A. S. Aličić, *Poimenični popis sanždaka vilajeta Hercegovina* (Monumenta Turcica VI), Sarajevo.

ANUBiH: *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

ARNIM 1932: B. Arnim, *Καvάλη „Wagen, Karren" bei Konstantin Porphyrogennetos de adm. imp.*, in: ZSlPh 9, 137 f.

ASNS I: *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I — Zapadna Srbija*, ur. Đ. Bošković (Građa SAN IX, Arheološki institut knj. 2), Beograd 1953.

BAGRJ(ANORODNYJ): Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlenii imperiej*. Tekst, perevod, kommentarij. Izdanie vtoroe, ispravlennoe. Pod redakciej G. G. Litavrina i A. P. Novosel'ceva, Moskva 1991.

BEZLAJ I–III: F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–.

BEZLAJ 1956–1961: Fr. Bezlaj, *Slovenska vodna imena* I–II, Ljubljana.

BOREK 1968: H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -ьn-*, Wrocław.

BOŠKOVIĆ 1977: R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I. Fonetika*, Beograd.

BOŠKOVIĆ 1978: R. Bošković, *Srbi i Srblji*, in: ZMSFL XXI/1, 23–25.

BROZOVIĆ-RONČEVIĆ 1993: D. Brozović-Rončević, *Na marginama novijih studija o etimologiji imena Hrvat*, FOC 2, 7–23.

BzNF: *Beiträge zur Namenforschung*, Heidelberg.

CREPAJAC 1975: Lj. Crepajac, *Glamoč — Delminium — Dalmatia*, in: OJ 5, 65 f.

ČDL: M. Hraste / P. Šimunović / R. Olesch, *Čakavisch-deutches Lexikon* I, Köln / Wien 1979.

ĆIRKOVIĆ 1998: S. Ćirković, *„Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija*, in: ZRVI 37, 9–32.

ĆOROVIĆ 1940: Vl. Ćorović, *Historija Bosne* I, Beograd (Posebna izdanja SKA CXXIX, Društveni i istoriski spisi 53).

DAN(IČIĆ): Đ. Daničić, *Rečnik iz književnih starina srpskih* I–III, Beograd 1863–1864.

DICKENMANN I–II: E. Dickenmann, *Studien zur Hydronymie des Savesystems*, Heidelberg ²1966.

DIELS I–II: P. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, München 1963.

DINIĆ 1978: M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije*, prir. S. Ćirković, Beograd.

DURIDANOV 1975: I. Duridanov, *Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle*, Köln / Wien.

DURIDANOV 1979: I. Duridanov, *Der Flußname Klina und Verwandtes*, in: OP I, 45–49.

EICHLER 1958: E. Eichler, *Slavische Wald- und Rodungsnamen an Elbe und Saale*, in: BzNF 9, 285–310.

EICHLER 1976: E. Eichler, *Westslawisch-südslawische Beziehungen im Lichte der Toponomastik*, in: OJ 6, 71 f.

ĖSSJa: *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov*, Moskva 1974–.

FERJANČIĆ 1959 = VINJ II.

FERJANČIĆ 1978: B. Ferjančić, *Struktura 30. glave spisa De administrando imperio*, in: ZRVI XVIII, 61–80.

FERJANČIĆ 1996: B. Ferjančić, *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrt na nova tumačenja)*, ZRVI XXXV, 117–154.

FOC: *Folia onomastica Croatica*, Zagreb.

FRISK I–III: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1973–1979.

GDSS: *Glasnik Društva srpske slovesnosti*, Beograd.

GGD: *Glasnik Geografskog društva*, Beograd.

GLUHAK 1990: A. Gluhak, *Porijeklo imena Hrvat*, Zagreb.

GOLDSTEIN 1995: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb.

GRKOVIĆ 1977: M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd.

GRKOVIĆ 1986: M. Grković, *Rečnik imena Banjskog, Dečanskog i Prizrenskog vlastelinstva u XIV veku*, Beograd.

GSUD: *Glasnik Srpskog učenog društva*, Beograd.

HANDŽIĆ 1975: A. Hanždić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo.

HANDŽIĆ 1986: A. Hanždić, *Dva prva popisa Zvorničkog sanždaka (iz 1519. i 1533. godine)* (ANUBiH / SANU Građa XXVI, Odjeljenje društv. nauka knj. 22), Sarajevo.

HINZ 1975: W. Hinz, *Altiranischer Sprachgut der Nebenüberlieferungen* (Göttinger Orientforschungen, III Reihe: Iranica, Bd. 3), Wiesbaden.

IG: *Istorijski glasnik*, Beograd.

IM: *Imenik naseljenih mesta u SFRJ*, Beograd 1985.

IORDAN 1963: I. Iordan, *Toponimia romînească*, Bucureşti.

IVIĆ 1975: P. Ivić, O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom, in: *Xenia Slavica, Papers Presented to Gojko Ružičić*, The Hague, 61–73.

IVIĆ 1981: P. Ivić, Jezik i njegov razvoj do polovine XII veka, in: *Istorija srpskoga naroda* I, Beograd, 125–140; ders.: Jezik u nemanjićkoj eposi *ibid.* 617–640.

JANKOVIĆ 1993: Đ. Janković, *Etnički prostor Srba na Balkanu u srednjem veku u svetlu arheoloških i pisanih izvora*, Beograd.

JAZU: *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb.

JF: *Južnoslovenski filololog*, Beograd.

JIČ: *Jugoslovenski istori(j)ski časopis*, Beograd.

JIREČEK 1879: C. J. Jireček, *Die Handelstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien* (Abhandl. d. königl.

böhm. Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, Bd. 10, Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie Nr. 2), Prag.

JIREČEK I–II: *Zbornik Konstantina Jirečeka* (Posebna izdanja SAN CCCLVI, Odeljenje društvenih nauka n. s. knj. 42), Beograd 1959–1962.

KATIČIĆ 1991: *Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever*, ShP 20.

KISS: L. Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest 1978.

KLAIĆ 1971: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.

KOVAČEVIĆ 1967: J. Kovačević, Od doseljenja Slovena do kraja XII vijeka, in: *Istorija Crne Gore* I, Titograd, 281–444.

KUNSTMANN 1987: H. Kunstmann, *Beiträge zur Geschichte der Besiedlung Nord- und Mitteldeutschlands mit Balkanslaven* (Slavistische Beiträge Bd. 217), München.

KUNSTMANN 1989: H. Kunstmann, *Der Dukla-Name und sein Weg von Montenegro über die Karpaten nach Nordwestrußland*, in: WSl XXXIV (N.F. XIII), 70–88.

KZ: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (Kuhn's Zeitschrift)*, Berlin / Gütersloch / Göttingen.

LB: *Linguistique balkanique / Balkansko ezikoznanie*, Sofija.

LILIE 1985: R. J. Lilie, *Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serben*, SoF 44, 17–43.

LOMA 1985/87: A. Loma, Neki slučajevi dijalekatskog preslojenja u toponimiji severozapadne Srbije, in: *Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije* (Donji Milanovac, 9–12. oktobar 1985), SANU Naučni skupovi XXXVII, Odeljenje jezika i književnosti knj. 7, Beograd, 155–165.

LOMA 1987: A. Loma, *Sutelica — toponomastički tragovi latinskog hrišćanstva u unutrašnjosti prednemanjićke Srbije*, in: IG 1987 1–2, S. 7–28.

LOMA 1989: *Toponomastika i arheologija*, in: OP X, 1–32.

LOMA 1990: A. Loma, *Rani slojevi hrišćanskih toponima na starosrpskom tlu*, in: OP XI, 1–18.

LOMA 1991a: Vorslavisches Substrat in der Toponymie Serbiens, in: WSl XXXVI, 99–139.

LOMA 1991b: A. Loma, Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike, in: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Titograd, 279–327.

LOMA 1992/93: A. Loma, Jezička prošlost jugoistočne Srbije u svetlu toponomastike, in: *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata*, Zbornik referata sa naučnog skupa (Niška Banja, 17–20. 6. 1992), Niš 1993, 107–136.

LOMA 1993a: A. Loma, Neki slavistički aspekti srpske etnogeneze, in: ZMSS 43, 105–126.

LOMA 1993b: A. Loma, *Podunavska prapostojbina Slovena: legenda ili istorijska realnost?* (zum Buch O. N. Trubačevs *Ėtnogenez i kul'tura drevnejšich slavjan. Lingvističeskie issledovanija*, Moskva 1991), in: JF XLIX,187–220.

LOMA 1993c: *Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea. Ortsnamenkundliche Beiträge zur Sprachgeschichte des serbisch-bulgarischen Grenzgebiets*, in: LB XXXVI 3, S. 219–240.

LOMA 1996: A. Loma, *Okamenjena imena. Prilog poznavanju predslovenskih ostataka u oronimiji Crne Gore*, in: NJ XXXI, 121–132.

LOMA 1997: A. Loma, *Srpskohrvatska geografska imena na -ina, mn. -ine: pregled tipova i problemi klasifikacije*, in: OP XIII, 1–26.

LOMA 1998a: A. Loma, Mundartliche Gliederung des späten Urslavischen und frühe slavische Stammesbildungen, in: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa, 143–160.

LOMA 1998b: A. Loma, *Ludmer*, in: SJ III, 13–28.

LOMA 1999: A. Loma, Skythische Lehnwörter im Slavischen. Versuch einer Problemstellung, in: *Slovanská etymologie v indoevropském kontextu*, Sammelband der vom 7.–9. September 1999 in Brünn gehaltenen Tagung, im Druck.

LONČAR 1993: M. Lončar, *Pozadina Porfirogenitovih etimologija Zadra i Duklje*, FOC 3, 89–92.

ŁOWMIAŃSKI 1963: H. Łowmiański, *Początki Polski* I–II, Warszawa.

MAKSIMOVIĆ: Lj. Maksimović, *Struktura 32. glave spisa De administrando imperio*, in: ZRVI 21, 25–32.

MAYER 1931/32: A. Mayer, *Staroilirske studije*, in: NV XL, 27–47.

MAYER 1939: A. Mayer, *Die Namen des Cetina-Flusses in Dalmatien*, in: KZ 66, 114–127.

MAYER I-II: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957–1959.

MAYRHOFER 1979: M. Mayrhofer, *Atliranisches Personennamenbuch* I–II, Wien.

MIKLOSICH 1872–74: Fr. Miklosich, Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen I–II, Wien.

MIŠIĆ 1996: S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd.

MNTES: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3, Budapest 1967–1976.

MORAVCSIK: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Bd. 1: Text, hrg. v. G. Moravcsik, Washington D.C. ²1967, Bd. 2: Kommentar, hrg. v. R. J. H. Jenkins, London 1962.

NAHTIGAL 1955: R. Nahtigal, *O etimologiji izraza kosez*, in: SR VIII 3–4, 164–167.

NIECKULA 1971: Fr. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, Wrocław.

NIKOLIĆ 1991: M. Nikolić, *Govori srbijanskog Polimlja*, in: SDZb XXXVII, 1–548.

NJ: *Naš jezik*, Belgrad.

NOVAKOVIĆ 1977: R. Novaković, *Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo*, Beograd.

NOVAKOVIĆ 1981: R. Novaković, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd.

NV: *Nastavni vjesnik*, Zagreb.

ÖBSCHELWIZ: O. F. von Öbschelwiz, Karte Serbiens aus dem 1717, reproduziert am Ende des Buches J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739* (Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs, n. F., Bd. III), Wien 247.

OJ: *Onomastica Jugoslavica*, Zagreb.

OP: *Onomatološki prilozi*, Beograd.

OS: Etimološki odsek Instituta za srpski jezik SANU, *Ogledna sveska*, Belgrad 1998.

PETRUŠEVSKI 1979: M. Petruševski, *O poreklu i postanku srpskih, odnosno hrvatskih imena na -sav(a)*, in: OP I, 35–43.

PIRIVATRIĆ 1997: Sr. Pirivatrić, *Vizantijska tema Morava i „Moravije" Konstantina VII*, ZRVI 36, 171–201.

PP: *Stare srpske povelje i pisma*, izd. Lj. Stojanović, Beograd / Sr. Karlovci 1929.

PRAESB. DIOCL.: *Letopis popa Dukljanina*, uredio F. Šišić (Posebna izdanja SKA LXVII, Filosofski i filološki spisi knj. 18), Beograd / Zagreb 1928.

PRVANOVIĆ 1957: S. Prvanović, Ko je bio hrvatski knez Borna (da li je poreklom iz istočne Srbije?, in: *Rad JAZU* 311, 303–305.

RAČKI: Fr. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877.

RADUNOVIĆ 1982: R. Radunović, O etimologiji toponima *Duklja*, in: OJ 9, 99–105.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII, Zagreb 1880–1976.

ROSPOND 1968: St. Rospond, *Struktura pierwotnych etnonimów słowiańskich* II, in: RS XXIX 1.

ROSPOND 1976: St. Rospond, *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych (Próbny atlas toponomastyczny)* II, Wrocław etc.

RS: *Rocznik slawistyczny*, Krakow.

RSA: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SAN, 1959 ff.

SAN(U): *Srpska akademija nauka (i umetnosti)*, Beograd.

SCHRAMM 1981: G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart.
SCHRAMM 1997: G. Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7. Jahrhunderts im Lichte der Namen und Wörtern*, München.
SCHUSTER-ŠEWC 1998: H. Schuster-Ševc, Działanie prawa sylab otwartych w póznym okresie języka prasłowiańskiego i jego rola w ukształtowaniu się słowiańskich makrodialektów, in: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa, 91–106.
SCHÜTZ 1957: J. Schütz, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin.
SCHÜTZ 1997: J. Schütz, *Strukturelemente des Meinwendischen*, in: ZSlPh LVI, 90–116.
SDZ: *Srpski dijalektološki zbornik*, Beograd.
SEDOV 1995: V. Sedov, *Slavjane v rannem srednevekov'e*, Moskva.
SEDOV 1996: V. V. Sedov, Proischoždenie slavjan i mestonachoždenie ich prarodiny. Rasselenie slavjan v V–VII vv., in: *Očerky istorii kul'tury slavjan*, Moskva, 15–115.
SEZb: *Srpski etnografski zbornik SAN*, Beograd.
SHEVELOV 1964: G. Y. Shevelov, *A prehistory of Slavic. The historical phonology of Common Slavic*, Heidelberg.
ShP: *Starohrvatska prosvjeta*, Split.
SJ: *Srpski jezik*, Beograd / Nikšić.
SKA: *Srpska kraljevska akademija* (= SANU).
SKARIĆ 1927: Vl. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine*, in: GGD 12, 30–53.
SKOK 1915: P. Skok, *Prilozi k ispitivanju hrvatskih imena mjesta IV*, in: NV XXIV/10, 657–667.
SKOK 1921: P. Skok, Prilozi ispitivanju srp.-hrv. imena mjesta, in: *Rad JAZU* 224, 98—167.
SKOK 1927: P. Skok, *Kako bizantiski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena. II Analiza Porfirogenitova srp.-hrv. materijala*, in: ShP n.s. 1, 161–196.
SKOK 1928, P. Skok, *Ortsnamenstudien zu* De administrando imperio *des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, in: ZONF IV 3, S. 213–244, mit e. Karte.
SKOK 1934: P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran* (Pomorska biblioteka Jadranske straže, kolo II, sv. 1), Split.
SKOK 1937: *Konstantinov TO MOKPIΣKIK*, JIČ 3, 92–106.
SKOK 1950: P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb.
SKOK 1954: P. Skok, Postanak hrvatskog Zadra, in: *Radovi Instituta JAZU u Zadru* I, 40 ff.
SKOK I–IV: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974.
SoF: *Südostforschungen*, Leipzig.
SR: *Slavistična revija*, Ljubljana.
SSS: *Słownik starożytności słowiańskich*, hrgg. von W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, 1–5, Wrocław etc. 1961–1975.
STRUMIŃSKI 1996: B. Strumiński, *Linguistic Interrelations in Early Rus'. Northmen, Finns and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries)*, Roma.
SUIĆ 1955: M. Suić, *Pizych na Dugom Otoku*, in: ShP, ser. III, sv. 4, 135–140.
SVOBODA 1964: J. Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha.
ŠABANOVIĆ 1964: H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1: *Katastarski popisi Beograda i okoline* 1476–1566, Beograd.
ŠABANOVIĆ 1982: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo.
ŠALABALIĆ 1967: R. Šalabalić, *Doclea Do-kleu-a: „Ušće", „Uvac", „Ad confluentes"*, in: ZFF IX 1, 90 ff.
ŠIMUNOVIĆ 1986: P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split.

TASZYCKI 1925: W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków.
TOŠIĆ 1990: Đ. Tošić, Srednjovjekovna župa Trebinje, in: *Prilozi* 25–26, 65–102.
TRUBAČEV 1974: O. N. Trubačev, *Rannie slavjanskie ėtnonimy — svideteli migracii slavjan*, in: VJa 1974, № 6, 48–67.
UDOLPH 1988: J. Udolph, *Zu Deutung und Verbreitung des Namens Dukla*, in: BzNF 23, 83–102.
VASMER 1923: M.Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven: I. Die Iranier im Südrußland* (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig 3), Leipzig 1923, IV + 79), Nachdruck in: Ders., *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde* I–II, Berlin 1971, 106–170.
VASMER 1941: M.Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, Nachdruck Leipzig 1970.
VASMER 1944: *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaft, Jg. 1944, Philosophisch-historische Klasse Nr. 3), Berlin, Nachdruck Leipzig 1984.
VASMER I–IV: M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, perevod i dopolnenija O. N. Trubačeva, Moskva 1986–1987.
VINJ II: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, obradio B. FERJANČIĆ (Posebna izdanja SAN CCCXXXIII, Vizantološki institut knj. 7), Beograd 1959.
VJa: *Voprosy jazykoznanija*, Moskva.
WSl: *Die Welt der Slaven*, München.
ZAIMOV 1973: J. Zaimov, *Bălgarski geografski imena s -jь. Prinos kăm slavjanskija onomastičen atlas*, Sofija.
ZFF: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd.
ZMSS: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, Novi Sad.
ZMSFL: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad.
ZN: *Stari srpski zapisi i natpisi* I–VI, izd. Lj. Stojanović, Beograd / Sremski Karlovci 1902–1926.
ZONF: *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, München / Berlin.
ZRVI: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Beograd.
ZS: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, izd. St. Novaković, Beograd 1912.
ZSlPh: *Zeitschrift für slavische Philologie*, Leipzig / Heidelberg.

Александар Лома

СРПСКИ И ХРВАТСКИ ЈЕЗИЧКИ МАТЕРИЈАЛ КОД КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА

Разматра се целокупан српски и хрватски језички материјал садржан у списима Константина Порфирогенита (даље: П.), пре свега у његовој компилацији „О народима“ насталој око 950. Иза кратког осврта на ранија изучавања те врло ране и прилично обилне, стога драгоцене грађе, међу којима се истичу радови Петра Скока, и одређења предмета и сврхе ове расправе, долази опаска о општем значењу одредбе „словенски“ код П. као лингвистичког појма, и о одсуству било каквог лингвистичког садржаја у П. употреби етнонима *Срби* и *Хрвати*, кратко се оцртава слика распада словенског језичког

јединства у његовој завршној фази која коинцидира са П. временом, и истиче проблем раздвајања словенског од романског у именском материјалу са ондашње и потоње српске и хрватске територије. Следи средишњи део рада, попис речи и имена, разврстаних на апелативе, етониме, хорониме (имена земаља и племенских области, имена жупа), несониме (имена острва), хидрониме, топониме (у ужем смислу, тј. имена градова-тврђава), антропониме (по творбеним типовима), а унутар тих скупина алфабетски поређаних. За свако име предлаже се највероватније читање (или више алтернативних читања), даје се по могућству идентификација (географског објекта, личности) и етимологија. Трећи део студије је филолошки коментар: правила П. предаје словенских гласова, П. морфолошка адаптација српских и хрватских речи и имена, етимологије које за поједина од њих П. даје, карактеристичне писарске грешке; на крају се износи претпоставка о могућем словенском писаном предлошку П. спискова утврђења у српским земљама. У четвртом делу, размотрени језички материјал бива вреднован са гледишта језичке историје. Посвећена је пажња свим фонетским изоглосама важним за распад познопрасловенског језичког јединства и развој посебних јужнословенских језика (полугласи; вокалско *р, л*; ликвидна метатеза; јотовање дентала; епентетско *л*, боја кратког *о*, назали и деназализација, прасл. **у* (стсл. ы), „јат“ и др. Дата је анализа творбе речи, пре свега топонима, и дискутовани су евентуални случајеви у којима П. фиксира флективне облике речи (првенствено косе падеже). Тај одељак завршава се закључком о дијалекатској рашчлањивости и хронолошкој раслојивости с.-х. језичког материјала код П. У последњем, петом одељку указује се на поједине ванјезичке импликације језичких налаза — за питања предсловенског порекла Хрвата и Срба, њихове предбалканске постојбине, времена и путева њиховог досељења (с посебним освртом на јужнословенско-западнословенске изоглосе и „изониме“), контаката новодосељених Словена са староседеоцима, као и за неке проблеме историјске географије сз. Балкана у 10. веку, с обзиром на овде изнете нове предлоге за убикацију појединих српских утврђења.

ADDENDUM zur S. 115: Für die Kreuzung von *solíne* < *salinae* und echtslav. *sǫ́lina* im Slovenischen s. BEZLAJ III 288. Nach einer späten Chronik aus dem 18. Jh. (GDSS 5/1853, 56), habe die antike Stadt Bassiana in Syrmien *Soline* geheißen, wo später der serb. König Dragutin ein Schloß errichtet haben soll, heute Solnok bei Ruma. Vgl. N. Radojčić, *O Tronoškom rodoslovu* (Pos. izd. SKA LXXXVI), Belgrad 1931, 24 f.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 348.55(093:03=773)(450.7):930.85(=773)

ANDRÉ GUILLOU (Paris)

TECHNIQUE ET HISTOIRE. LES PÉNITENTIELS BYZANTINS

Les pénitentiels byzantins, que l'on peut appeler aussi des manuels de confesseurs, sont examinées selon l'énumération des sept péchés de la chair et ceux d'hommicide: la masturbation, la fornication, l'adultère, l'homosexualité, la pédophilie, la bestialité et l'inceste aux multiples formes et puis la sodomie et le meurtre.

Tout produit créé par l'homme est application, immédiate ou non, d'une technique et d'un savoir faire. Le sculpteur, l'architecte, le cultivateur, l'artisan, l'ouvrier, l'écrivain, chacun dans son ouvrage suit les règles apprises de son métier. Et le travail de l'écrivain ce sera de faire accéder le mythe, le réel, à la représentation, de fabriquer de la représentation pour restituer au lecteur un indicible de l'être.

L'historien, qui doit interroger des sources écrites, aura donc le souci premier d'en analyser la nature complexe, l'origine, le milieu, le but.

L'objet que je me propose d'examiner aujourd'hui, ce sont les pénitentiels byzantins, dont beacoup proviennent de l'Italie du Sud, et que l'on peut appeler aussi des sommes ou des manuels de confesseurs. La tradition de ces textes, écrits pour la plupart dans une langue relativement populaire, en tout cas peu savante, est peu étudiée, mais leur structure est toujours la même.[1]

L'auteur avertit, d'abord le lecteur de ses intentions et précise le but qu'il poursuit: „Avec l'aide et la collaboration de Dieu, je commencerai, en me servant de précédents manuels, par décrire par le menu les péchés, leur nature, leur nombre, leurs variétés, les péchés légers, les péchés graves, les péchés moyens, pour ceux qui désirent la savoir. Puis, je dirai comment les confesseurs doivent interroger les fidèles et comment, de leur côté, les pénitents doivent recevoir les peines imposées par le confesseur".

Suit l'énumération des sept péchés de la chair et ceux d'hommicide.

„Il y a sept péchés de chair, certains en ont compté huit: la masturbation, la fornication, l'adultère, l'homosexualité, la pédophilie, la bestialité et l'inceste aux multiples formes, aux multiples noms, difficile à apprécier, source de confusion,

---

[1] M. Arranz, *I penitenziali bizantini* (Kanonika 3), Rome, Pontificio istituto orientale, 1993, p. 7–10; comte-rendu copieux et critique K. G. Pitsakis, in *Byzantiaka*, 17, 1997, p. 108–119.

dont peu de gens ont une connaissance idoine et complète.“ On y ajoutera le meurtre par les mains, intentionnel ou non.

La masturbation (malakia — maulèsia)

Nous plaçons en tête la masturbation, la terrible, la dominante masturbation, pour ainsi dire la toute-puissante; par ses deux modes, elle a aussi deux formes. Elle atteint les hommes dès le premier âge, elle ruine la virginité de beaucoup et elle s'empare même de ceux qui sont chargés de la juger. Plus pitoyable encore, elle est très connue de la plupart jusqu'à la vieillesse et la mort, elle frappe ceux qui sont dans le siècle et ceux qui sont hors du siècle et ce souvent. Comme je l'ai dit, j'en distingue deux; l'une est pratiquée d'une seule main, nous la connaissons tous ou bien par science divine et humaine ou par expérience ou par la confession, la seconde peu connue est celle que moi, pécheur, j'ai entendue de ceux qui la pratiquent, exécrant l'acte abominable de ceux-ci- qui font appel à leurs serviteurs esclaves ou libres, qui par de misérables caresses provoquent les écoulement attendus. L'Echelle Divine déplore cette dernière masturbation gravement en disant „Misérable celui qui tombe, plus misérable celui qui fait tomber l'autre“,[2] car il subit le poids de deux chutes et celui du plaisir de l'autre. La maître parvenu à la connaissance simultanée du mal a pu cesser, mais per l'acte du disciple sa pénitence devient nulle. Je ne parle pas d'un autre péché, mais de la masturbation solitaire (*malakia*) et de la masturbation à deux (*maulèsia*), car l'impure masturbation solitaire (*malakia*) comprend la diabolique masturbation à deux (*maulèsia*), qui sans comporter de nom particulier dans notre énumération se trouve parmi les sept péchés de la chair.

La fornication (pornéia)

Il y a trois sortes de fornication avec une veuve, avec une servante, avec une prostituée. Nous appelons prostituée non pas celle qui a succombé une, deux ou trois fois, avec une, deux ou trois personnes, sans vouloir se perdre, ou qui s'est égarée par accident ou par erreur, mais celle qui a succombé sciemment et par habitude.

L'adultère (moichéia)

Nous appelons adultère la femme qui pèche avec un homme marié ou l'homme qui pèche avec une femme mariée.

De même une nonne au grand habit et une moine, tous les deux quand ils ont péché ont commis un adultère et reçoivent la pénitence de l'adultère.

L'homosexualité (arsénokoitia)

On rencontre trois cas: subir d'un autre, c'est la faute la plus légère, ou bien en bas-âge ou bien par pauvreté ou par violence etc. La faire à quelqu'un est plus grave que subir. Le subir d'un autre et la faire à un autre exclut toute justification.

[2] *Scala Paradisi* de celui que l'on appelle Jean Climaque, moine du Sinaï (VIIe s.), ed. *P. G.*, 88, col. 884.

La pédophilie (paidophthoria)

Le crime de pédophilie porte sur ceci: séduction d'une fillette vierge avant la puberté, c'est-à-dire avant douze ans.

La bestialité ou zoophilie (ktènobatia)

Le fait de chevaucher une bête ou un oiseau, qui est une sorte de pollution d'oiseau, semble ne connaître qu'une seule catégorie; pour moi, le cas se divise en deux: moi-même, indigne, j'ai reçu les confessions et de moines et d'higoumènes qui ont succombé avec des animaux mâles.

L'inceste (haimomixia)

L'inceste, comme on l'a dit, prend des formes très diverses et a dix mille visages, et il est impossible d'imaginer ou de conjecturer même par écrit leur nombre et leur nature: avec deux soeurs, avec sa propre soeur par son père et par sa mère, pécher avec l'une et l'autre soeur par sa marâtre (= la deuxième femme du père), pécher avec la tante, non avec la première soeur née de l'un et l'autre parent, pécher avec la deuxième, pécher avec la femme de son frère, la femme du cousin ou du fils, avec celle qui est née auparavant de l'un et de l'autre, avec sa propre fille et, le plus pitoyable, avec sa mère, se que le Seigneur ne permettra à personne. Et nous, les pauvres, nous avons su et entendu, plutôt recueilli en confession le cas d'un inceste horrible: trois frères du même père et de la même mère se prostituant entre eux; c'est celui qui se trouvait au milieu qui m'a expliqué qu' il avait subi le premier et agi sur le troisième. Comme je l'ai dit, le crime d'inceste ne peut être exprimé par des mots.

La sodomie (gynaikéia arsénokoitia)

Il y a aussi l'homosexualité avec les femmes dans laquelle tombent les hommes enténébrés qui ont laissé la pain pur et, dans leur aveuglement, mangent celui que l'on jette, c'est-à-dire qu'oubliant la nature féminine ils forniquent avec de malheureuses femmes contre leur gré par le siège; ceux-là subiront des peines beaucoup plus lourdes que les homosexuels qui ont la passion des hommes, et, s'ils ne montrent pas un repentir légitime, ils recevront un châtiment au-dessus de tous.

Le meurtre (phonos)

Sur le meurtre avec intention ou sans intention de le commettre.

Le meurtrier volontaire semble être le plus inexorable de tous, et il l'est. Le meurtre non volontaire est excusable et peut être pardonné.

Après ces définitions, les pénitentiels passent au *tarif des punitions*, qui varilent peu selon les textes connus.

Mais auparavant les pénitentiels précisent le cas des incestes spirituels, qui sont de deux sortes: celui qui est commis par le parrain avec sa filleule, celui qui est commis par le parrain avec la marraine. Tout ceci est bien pire que l'inceste charnel jusqu'ici décrit surtout si cela ne se produit pas une seule fois mais par habitude. L'inceste avec la marraine sera puni de 8 ans d'excommunication, l'inceste

avec la filleule de 30 ans, certains disent que la peine sera égale à celle prévue pour l'inceste avec sa mère, c'est-à-dire à vie. De même si de tels crimes ont été commis contre nature et non une, deux ou trois fois, puis même ont cessé, il a été fixé que l'excommunication sera perpétuelle et durera donc jusqu'à la mort.

La pénitence pour le meurtre volontaire est de vingt ans, pour le meurtre involontaire il est de 10 ans, pour l'inceste aux multiples formes et modes de 15 ans pour certains, de 30 ans pour d'autres. L'inceste avec la soeur du père ou de la mère est puni de 12 ans, comme celui commis avec la marâtre; avec la soeur de l'un ou l'autre parent de 18 ans, comme avec la femme d'un prêtre ou d'un diacre ou avec celle d'un lecteur, avec la fiancée du fils 12 ans, comme avec la marâtre, avec la femme du frère 10 ans etc., comme pour les autres crimes de fornication.

Telles sont les pénitences, si les sus-dites n'ont pas de maris vivants, si ceux-ci vivent, les peines sont celles de l'adultère (moichéia).

Pour le chavauchement d'une bête ou d'un volatile, quelque soit la bête interdite, la pénitence sera de 15 années. Le crime commis avec les mâles n'a donné lieu à aucune règle, comme si le cas ne concernait ni les hommes, ni les femmes. Pour l' homosexualité comme pour les chevaucheurs d'animaux la peine est de 15 ans comme pour les adultères.

L'acte contre nature commis avec une femme est puni de 30 ans d'excommunication, comme celui qui est perpétré avec la marraine.

Pour le crime de pédophilie, la même peine a été fixée que pour l'inceste commis avec une soeur née du père ou bien de la mère (= demi-soeur), soit 12 ans comme pour la marâtre. Le crime d'adultère commis avec une femme mariée est puni de 15 ans d'excommunication, de même pour les moines et les nonnes de grand habit; pour les moines et les nonnes de petit habit, ce sera comme pour une fornication et la punition sera de 7 ans.

„Ces règles ne sont pas de moi, ni de l'un de nos contemporains, mais ce sont celles des Saints Apôtres (qui, en fait, n'ont jamais légiféré sur ce sujet) et du grand Basile (de Césarée), qui ont tout fixé et déterminé".[3]

Les pénitentiels ajoutent des modes d'emploi pour les confesseurs.

„Celui qui reçoit les confessions doit prendre en compte la jeunesse ou la vieillesse du fidèle, sa force ou sa faiblesse, le lieu où le mal a été fait, la façon dont il a été fait, si le pécheur a agi spontanément ou l'autre personne, si la faute a été commise en connaissance de cause, ou sous l'effet du vin, du dégoût ou autrement, sur ordre ou par peur, par contrainte autoritaire ou par pauvreté (= contre financement). De telles choses et d'autres semblables doivent être appréciées par le confesseur, l'homme, l'heure, le lieu, la violence ou le laisser-faire, et punies en fonction de cela. On considérera en outre chez le pécheur l'affliction, la honte, la tristesse, la peur, la confiance, le mépris, l'impudence, l'orgueil et on punira le pénitent en fonction de cela. Il y a en effet des âmes, qui, par leurs moeurs vertueuses, rendent moins graves leurs très mauvaises actions, même quand celles-ci sont nombreuses, et d'autres qui rendent leurs petites mauvaises actions plus gra-

[3] M. Arranz, *éd. cit.*, p. 64.

ves par leur impudence, leur mépris et leur orgueil".[4] „Ja regarde avec faveur", dit le Seigneur, „le doux et le tranquille (*praon kai hèsychion*) etc. et celui qui craint mes paroles."[5]

Ceux qui ont péché selon la nature et pas souvent, c'est-à-dire ont vite cessé de le faire, je leur ai accordé une année, surtout s'ils sont d'une nature ardente et s'ils ont cessé par la crainte de Dieu. Ceux qui sont d'une nature stupide, dans les fautes commises selon la nature seront condamnés grandement et complètement. Ceux qui pèchent contre nature ou bien persévèrent dans leur faute seront punis plus gravement et plus complètement, parce que ce qu'ils ne peuvent avoir par leur nature, ils l'accomplissent par choix. De même ceux qui ont vieilli dans le péché et n'en sont pas venus à bout avant la vieillesse.

Ceux qui sont sans sagesse (*aneu phronèséôs*), c'est-à-dire avant trente ans et qui sont tombés dans quelque faute ou sciemment ou inconsciemment, non en connaissance de cause et sans leur accord, recevront un pardon rapide et une pénitence légère, quel qu'ait été le péché.

Un paragraphe concerne les eunuques. „Ceux-ci", dit un texte, „comme le rapportent les saints Pères et le grand Basile, accomplissent avec les femmes ce que font les hommes et avec les hommes ce que font les femmes."[6] Une femme semble aimer s'unir à un eunuque, car elle craint la corruption, surtout les veuves et les nonnes, comme celle qui tient un homme pour un court chemin. La vérité et la nature de la chose est que certaines femmes veulent s'unir à tous les hommes et que les eunuques éjaculent avec retard; c'est pour cette raison qu'elles commercent avec eux facilement. Ces femmes sont jugées pire que les putains et doivent être punies plus sévèrement, surtout si elles pèchent souvent. Qu'elles pèchent avec les eunuques ou les barbus, c'est la même chose que l' adultère. Enfin qu'un eunuque de plus de seize ans qui pèche avec une femme ne puisse aucunement parvenir au sacerdoce, de même s'il se mêle à un homme et pèche par le siège de l'autre, qu'il n'ose faire cela même une seule fois ou par enfantillage, ou par pauvreté ou par obéissance à un autre. S'il a subi la corruption entre les cuisses et cela non habituellement mais rarement et enfant ou sous la contrainte ou par simplicité, à condition qu'il soit informé et vertueux, qu'il soit jugé digne de l'ordination; il pleurera sa faute avec crainte et se rendra Dieu favorable pour que sa faute lui soit pardonnée.

Un chapitre particulier du pénitentiel est consacré au tarif des pénitences appliquées aux clercs des ordres inférieurs, aux diacres et aux prêtres, par rapport à leur progression dans les ordres et à leur participation au service liturgique.

Les femmes semblent devoir être interrogées et examinées par le confesseur avec plus de soin que les hommes, „car elles usent de la magie et du poison plus qu'eux";[7] elles polluent pendant leurs menstrues les hommes qui ne le savent pas. Elles osent tuer de mille façons pendant la conception; l'une garnit sa matrice avec des herbes pour ne pas avoir d'enfants et tue ainsi le foetus durant le premier mois,

[4] *Id.*, p. 72 sq.

[5] Isaïe, 68.2–3.

[6] M. Arranz, *op. cit*, p. 124 sq.

[7] *Id.*, p. 98.

l'autre après la conception, d'autres sur ordre des voisins étouffent le foetus parfaitement formé. Et elles se masturbent tout comme les hommes, même les vierges, sans qu'aucun homme n' ait tenté de les séduire.

Un chapitre traite ensuite de jeûne, avec une grande précision.

Le lundi, le mercredi et le vendredi, on mangera seulement de l'huile, non le mardi et le jeudi; le samedi et le dimanche on mangera de tout librement, sans aucune pénitence pour la nourriture et pour la boisson. La pénitence demeure pour toutes les fêtes solennelles, celles de la Vierge, du Prodrome, celle des Douze Apôtres, mais ni le mercredi, ni le vendredi ne seront observés dans de telles fêtes et on ne jeûnera pas pendant la période dite „dôdéka èméron", qui est celle des douze jours entre Noel et l'Epiphanie. Du dimanche de l'Antipascha (après Pâques) jusqu'à la fête de tous les saints, le mercredi et le vendredi, on devra se priver de viande une fois, mais on pourra manger le reste. Le mercredi et le vendredi, les séculiers, on l'a dit, ne mangeront pas de viande. Les moines auront seulement du fromage et des oeufs. Pour les deux semaines de Carême, rien n'est interdit, sauf la viande, les moines n'auront ni fromage ni oeufs. Et aucune dispense ne sera accordée ni pour recevoir un ami ni pour aucun autre motif: „en cas de maladie ou de circonstance grave, je ne sais", dit un auteur. Le pénitents seront encore limités en vin si possible, sauf le samedi, le dimanche et les jours de fête, où ils boiront une „litra"; mais si quelqu'un peut ne pas boire du tout durant ces trois jours, il en aura un grand profit. Toutefois le confesseur tiendra compte de la nature, de l'avis, des habitudes du pénitent et il pourra fixer plus que la dose prévue. Pour les quarante jours de l'apôtre Philippe et des Douze Apôtres, nous établissons que les séculiers ne mangeront pas de viande, les moines ni fromage ni oeufs, sauf pour la fête du Prodrome, s'ils veulent et pour les Saints des Saints, à condition qu'ils jeûnent.

Pour le Grand Carême, les séculiers, si possible, ne mangent pas de poisson, sauf le samedi et le dimanche, les moines pas d'huile, mais, s'ils ont choisi de manger du poisson, dans ce cas ils supprimeront l'huile le mardi et le jeudi.

Je ne sais s'il est possible pour les malades de s'abstenir de vin, en dehors du samedi et du dimanche.

Si par faiblesse, par goût ou pour beaucoup de bonnes raisons, ils choisissent de ne pas s'abstenir, le lundi, le mercredi et le vendredi, tous ceux qui ont accepté de faire pénitence ne respireront pas l'odeur du vin surtout la première semaine du Grand Carême et ils n'en boiront pas du tout la dernière semaine, c'est-à-dire la Grande et le Grand Jeudi (= le Jeudi Saint) ils boiront peu de vin.

Telle est l'une des règles énumérées de la pénitence il y en a deux autres et les pécheurs peuvent choisir l'une des trois!

La dernière obligation prévue dans les pénitentiels pour les pécheurs est la *prière*. Celle-ci, comme les peines précédentes, est strictement réglementée. Les pénitents doivent prier trois fois le jour et la nuit. Le matin d'abord, ensuite lorsqu'ils vont manger, puis à l'heure du dîner, avant de se retirer pour dormir. A chaque prière tous réciteront le psaume L, le trisagion, le Pater Noster, le Kyrie Eléïson, 100 fois, le „Dieu, soyez moi favorable moi qui suis pécheur", 50 fois, le

„Seigneur, j'ai péché, pardonnez-moi", 50 fois, et cinquante prostrations. Le nombre de ces prières peut être réduit des deux tiers pour les faibles, les malades, les vieillards, pendant les déplacements, les serviteurs, les très pauvres, et le confesseur tiendra compte de tout cela: les habitudes, l'éducation, l'intelligence, la connaissance, la bêtise, l'absence de retenue, l'observance des canons, la richesse, la pauvreté etc. Le confesseur tiendra compte non seulement de la gravité de la faute, mais des dispositions et des intentions du pénitent.

Nombre de pénitentiels énumèrent les 94 péchés sur lesquels le confesseur est censé interroger les fidèles en confession: à propos de la foi, du sacrilège, de l'hérésie, du blasphème, de la corruption d'une vierge, de l'eucharistie, du nombre de femmes, de la fornication, de l'adultère, de la femme d'un papas, d'une nonne du grand habit, d'une nonne du petit habit, de celle qui est ordonnée, de l'inceste, de l'homosexualité avec des femmes, de la bestialité avec des bêtes, avec des oiseaux, de la masturbation (*malakia* ou *syntrimma*), de l'attouchement de l'autre, de la relation sexuelle avec un eunuque, de la bestialité avec des animaux mâles, du péché avec un non baptisé, du rapt d'une jeune fille, du péché commis hors du sexe de la femme, du péché avec des servantes, de baisers sur le corps d'une femme, du désir de ne pas avoir d'enfants, de l'avortement, de la mise d'herbes anticonceptionnelles, de la masturbation par autrui (*maulèsia*), de la magie, de l'examen du vol des oiseaux, de la divination, des pertes séminales, du poison mortel, de la contemplation des ornements d'une femme, de l'épilation des poils, du fait d'empêcher les mères d'allaiter leurs enfants, du lien magique et de sa solution, de l'envie, de la médisance, de l'accusation, du mensonge, du vol, de la violation des tombeaux, du vol de vêtements, du dol, de l'injure à un clerc, de l'injure au père spirituel, du parricide, de la souillure (*magarismos*), de l'absorption de mets impurs, du vol d'animaux, de l'ivrognerie, du sang d'une bête étouffée, du mépris du pauvre, de la consommation d'un corps mort, de corps étouffés, du vol d'un objet quelconque, de la rancune, de l'orgueil, de la gloriole, de la mort d'ennemis, de la condamnation, du gonflement de vanité, de la misanthropie, de la licence, de l'avarice, de la gloutonnerie, de la dureté, de ceux qui jeûnent le samedi et le dimanche, de ceux qui dansent et chantent, de ceux qui font des jeux sataniques, des flûtes et autres instruments de musique, des proxénètes, des usuriers, du salaire du salarié, de la fraude sur les poids, de ceux qui se disent suicidaires, de ceux qui mêlent de l'eau, de ceux qui font mémoire des suicidés, de ceux qui gardent de la rancune jusqu'à leur mort soudaine, de ceux qui portent des amulettes, des incendiaires, de ceux qui étendent indûment leurs confins, de ceux qui écoutent aux portes, de ceux qui rendent eunuques (en mutilant), des faux témoignages, de ceux qui vont chez les mages, chez les devins, de ceux qui font du mal à leurs serviteurs, de ceux qui apprennent le mal aux autres, de ceux qui font de fausses signatures.[8]

Ces pénitentiels, dès l'abord, semblent une source exceptionnelle pour le linguiste car leur langue est, disons, peu savante, je ne dirais pas populaire, car elle a

[8] Ces textes sont pris à plus d'un manuscrit, à partir des éditions mentionnées par M. Arranz (p. 7 sq.) et sa bibliographie.

la structure des textes réglementaires, pour l'anthropologue, car ils lui parlent de la sexualité, de la santé, de la famille, pour l'historien, qui a l'impression de pénétrer enfin dans le secret de la vie sociale avec ses déviances sexuelles, ses abus, ses marginalités et surtout la vie quotidienne (la diététique et ses contraintes, les prières de la journée et de la nuit, les prostrations etc., etc.).

Mais ce dernier, l'historien, travaille sur le temps et l'espace. Et surgit par rapport à sa source une première difficulté: comment localiser et dater ces textes, multiples et si voisins l'un de l'autre, car les copies en sont infinies, et une étude de la tradition de celles-ci au sens où l'entendent les philologues classiques est impossible, car tous sont parallèles. L'auteur auquel se rattache beaucoup de ces pénitentiels, Jean IV le Jeûneur (le patriarche du VIe siècle) après Basile de Césarée au IVe siècle, est de pure fiction, comme l'est au reste la notion d'auteur dans la plus grande partie des oeuvres de l'époque byzantine. Contentons nous de constater que les manuscrits les plus anciens sont du IXe siècle et que l'Eglise byzantine, dans ce cas comme dans d'autres, a légiféré certainement bien plus tôt.

D'autre part, les invraisemblances et le caractère monolithique des pénitentiels, si peu différents les uns des autres, je l'ai dit, malgré la diversité des pays du vaste Empire et de leurs coutumes locales, s'expliquent par leur caractère de code légal, qui fixe qu'avant trente ans les fautes les plus graves sont punies de façon légère et que la longueur de certaines excommunications tiendrait les pénitents loin de l'Eglise et de son culte, mais aussi dans la marginalité sociale, durant toute leur vie biologique, dont on sait qu'elle était courte.

Dans l'anthropologie chrétienne byzantine, le péché est, d'abord, une maladie, „une passion“ (*pathos*), un malheur. Sans nier le privilège pétrinien des clefs transmises à tous les évêques, ni le pouvoir de remettre les péchés détenu par l'Eglise, les théologiens byzantins ne succombèrent jamais à la tentation de réduire le péché à la notion d'un crime juridique qui doit être jugé, puni ou pardonné; ils furent aussi conscients de ce que le pécheur est avant tout un prisonnier de Satan et, en tant que tel, mortellement malade. C'est pourquoi la confession et la pénitence préservèrent, idéalement au moins, le caractère de libération et de guérison plutôt que celui d'un tribunal. De là venait sans aucun doute la grande variété des formes et des pratiques, ainsi que l'impossibilité de les confirmer dans des catégories théologiques statiques. Les pénitentiels sont, à mon avis, surtout des représentations littéraires. Et les formules déclaratoires („Moi, prêtre indigne ... je pardonne et j'absous ...“), qui se sont introduites dans certains euchologes grecs et slavons sont toutes d'origine latine post-scolastique et furent adoptée dans le cadre d'une latinisation générale du rite byzantin.

Андре Гију

ТЕХНИКА И ИСТОРИЈА. ВИЗАНТИЈСКЕ КЊИГЕ О ПОКОРИ

Књиге покоре, махом (бар оне сачуване) пореклом из Јужне Италије, представљају врсту приручника, па следствено и неку врсту техничких књига, чијом анализом историчар улази у реалитете извесних културних феномена. Аутор овде испитиване књиге покоре набраја седам (док по некима, каже, има и осам) грехова пути: мастурбација, блуд, прељуба, хомосексуалност, педофилија, содомија и инцест. Мастурбација руинира душу и карактер, и то већ солистичка (малакија), док практикована удвоје (мавлесија) представља право ђавоље дело. Блуд (порнија) описује се у различитим облицима: са удовицом, слушкињом и проститутком. Прељуба (михија) веза је са ожењеним човеком или удатом женом, али такође и веза монахиње са монахом. Хомосексуализам (арсенокитија) има три облика: пасивни, активни, који је тежи грех, и пасивно-активни, за који се не може наћи никакво оправдање у насиљу или неким другим изванредним околностима. Педофилија (педофторија) јесте дефлорисање девице млађе од дванаест година. Содомија (ктиноватија) подједнако се осуђује и ако су у питању птице и ако се ради о четвороношцима, с тим што је грех монаха као актера још тежи. Инцест (емомиксија) појављује се са „10.000" лица, од којих су многа набројана у испитиваном приручнику. Овоме свему, као посебне злочине, треба додати силовање (гинекија арсенокитија) и убиство (фонос). Сваки од побројаних грехова повлачи прецизно разрађен систем кажњавања, зависно од начина и учесталости сагрешења. Углавном се ради о вишегодишњим (од 8 до 30 година) екскомуникацијама, при чему се подвлачи да су оне прописане још од апостолских времена. Разноликост казни за исти грех проистиче из схватања да је грех болест и Сатанино искушавање, што може да буде праћено и извесним олакшавајућим околностима код процењивања величине преступа. Пост и молитва обавезно се прописују уз казне. Посебна пажња посвећена је евнусима, чије учествовање чини сваки од побројаних грехова још тежим.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 726.54.033.2(497.16:497.11)"08":949.5.02(093)

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

О АРХИТЕКТУРИ ПОЗНАТИХ ХРАМОВА У ВРЕМЕ ПОКРШТАВАЊА СРБА

У раду се наводе храмови који су постојали и били активни у време општег покрштавања Срба, у другој половини IX века. Сва четири храма су имала постројења за покрштавање одраслих. У целини припадају најстаријем слоју монументалне архитектуре код Срба.

Општа христијанизација становништва на Балканском полуострву схвата се као чин улажења у византијску цивилизацију. Историја је обележила два раздобља масовног покрштавања, време Ираклијеве владе и доба владе Василија I. Друго раздобље масовног покрштавања односи се на словенске народе. Било је то време покрштавања Срба. Одсуство писаних извора који би непосредно говорили о покрштавању упућује на природу политичких збивања, археологију и историју уметности као подручја са којих се, у одређеним оквирима, може нешто казати о догађајима који су били од великог историјског значаја. Политички оквир представља однос између Византије и Срба, тачније речено српских земаља. Под Василијем Првим Византија одлучно наступа према балканском подручју. Успоставља се византијска власт коју признају српски кнежеви. У новим односима — толерантних комуникација са Византијом, српске земље се опредељују за покрштавања становништва, што у суштини значи приступање цивилизацији и култури византијског света.[1] Пошто је византијска политика само оквир у коме се збивало опште покрштавање, поставља се питање из чега ишчитати његову стварну природу и његове токове. Скромна су археолошка сазнања о материјалној култури српског становништва тога доба. Покретни предмети материјалне културе израз су нове цивилизације. Али, иако малобројна, дела монументалне архитектуре су изражајнија. О њима ће бити речи у наредном тексту. Неколико храмова, делимично сачуваних, садрже постројења која говоре да је покрштавање било њихова изузетно важна, ако не и основна намена. Данас се може говорити о првобитној катедралној цркви у Котору, о базилици у Мартинићима, посве-

[1] Историја српског народа I, Београд 1981, 145 и даље (*С. Ћирковић*).

ћеној арханђелу Михаилу, о цркви Св. Петра и Павла у Расу и о ротонди у Ошљу. Према досадашњим сазнањима, наведени храмови су трајали, били отворени, служили у раном средњем веку, у време широког покрштавања Срба. За прва три, которску катедралу, базилику у Мартинићима и Петрову цркву у Расу зна се да су имали баптистеријуме, односно простор намењен крштењу. О цркви у Ошљу нема одговарајућих података. Њени остаци нису испитани. Међутим, укупне околности, пре свега замисао простора и положај, упућују на закључак да је крштење одраслих био важан, ако не и најважнији чин у програму по коме је она саграђена.

Конзерваторски и истраживачки радови у Котору, предузети после великих оштећења у земљотресу 1979. године, пружили су нова сазнања о сакралним грађевинама у граду. У низу највреднијих налаза су открића остатака првобитне цркве Св. Трифуна и првобитног катедралног храма. Темељи мартиријума св. Трифуна, саграђеног да прими мошти светитељеве, омогућују да се боље сагледа раносредњовековна историја града, а налази који говоре о старијој, првој катедралној цркви драгоцен су податак за историју рановизантијског Котора.[2] Оба открића употпуњују слику о приликама у временима широког покрштавања српског становништва. Остаци првобитне которске катедрале откривени су у темељима цркве Св. Марије од Ријеке. Постојећа црква Св. Марије саграђена је 1221. године на темељима базиликалне грађевине која је била прва катедрала града Котора. Датована је приближно у средину 6. века. Према студијској реконструкцији, сва три брода су се завршавала, на источној страни, полукружним апсидама. Између средњег брода и бочних бродова су били зидани ступци, који су носили горњу конструкцију базилике. У источном делу северног брода откривена је дубока писцина за крштавање одраслих особа. За такав положај баптистеријума постоје многе паралеле у рановизантијској архитектури.

Баптистеријум у катедралној цркви у Котору упућује на закључак да је храм, уз друге обредне радње, био намењен крштавању одраслих. Будући да је мало вероватно да у Котору у то време има много одраслих који се покрштавају, може се закључити да баптистеријум није саграђен само за градско становништво, у сваком случају малобројно, већ за ширу скупину становника, што значи за подручје које је усмерено на град. Катедрала траје у време коме је посвећен овај рад, па се може сматрати извесним да је баптистеријум отворен и усмерен ка некрштеном становништву у местима на домету града и под контролом града.

Катедрала и баптистеријум били су важан чинилац у христијанизацији, која је представљала основни вид укључивања становништва у византијску цивилизацију. Међутим, град је у целини својим постојањем, различитим облицима живота отварао пут у цивилизацију становништва на које је могао утицати. Доношење моштију и изградња мартиријума св. Трифуна знак је

[2] J. Martinović, Ranohrišćanska krstionica ispod crkve svete Marije od Rijeke u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29 (Split 1990) 21–32; *isti*, Prolegomena za problem prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (Split 1990) 5–29; *М. Чанак-Медић*, Архитектура Немањиног доба II, Цркве у Полимљу и на Приморју, Београд 1989, 208–210.

оживљавања градског живота у Котору. Наиме, за претходно раздобље, 7. и 8. век, нема података о градском животу, иако је несумњиво да је град трајао. У време изградње Св. Трифуна у Котору настају целине каменог рељефног украса, вероватно за одређена постројења у катедрали. Узор је, највероватније, била архитектура града Рима. Тај је рељеф постао синоним за ранosредњовековну, преромански уметност Италије и источнојадранске обале. У историји уметности му је поклоњена велика пажња јер представља први послеантички уметнички покрет. Његово трајање и његов опсег у Котору на његовом уметничком подручју говори да су се у граду морале образовати одговарајуће мајсторске занатско-уметничке радионице.

О Котору је казано неколико речи више јер о другим приморским градовима, Дубровнику, Будви, Бару, Улцињу, има неупоредиво мање података.

Црквена средишта која нас занимају, храмови и баптистеријуми, имали су већу важност ако су настајали у градовима. Тако треба ценити град у Мартинићима, Лонтодоклу Константина Порфирогенита. Остаци града су откривени пре двадесетак година, у близини Даниловграда. У њему је највреднија грађевина базилика арханђела Михаила која се може реконструисати у битним елементима, на основу очуваних података. Трободна је грађевина, са нартексом на западној страни. У типолошком смислу би се могла прикључити трободним базиликама. У суштини је без правих паралела. Бочна одељења, бочни бродови одвојени су од средњег брода пуним зидовима. Сваки од три дела, или три брода, има свој олтарски простор, са полукружном апсидом на источној страни. Иако цркве у ужем смислу, сва три дела су прилагођена култним обредима, али се међусобно разликују по основној намени. Средњи брод је црква, у простору развијене намене. На источној страни је олтарски простор опремљен као код великих цркава. Изнад олтарске мензе је стајао циборијум, дуж зида апсиде синтронон, са епископским престолом у средини. Олтарски простор је био одвојен од наоса преградом по систему великих римских ранoсредњовековних базилика. Испред средине олтарске преграде налазио се хорски простор, а испред њега амвон. Особеност описаног олтарског простора јесу две бочне апсидалне нише. Порекло тако замишљеног олтарског простора могло је да буде само у византијској архитектури. Јужни брод грађевине има такође простор цркве, али у сажетом облику. У њему је у засебну целину издвојен олтарски простор, са својом апсидом, у којој је стајала олтарска трпеза, и преградом, која га је одвајала од наоса. Из нартекса се улазило у средњи брод, што значи цркву, и јужни брод, који бисмо по сажетом програму могли назвати параклисом.

Простор за себе био је северни брод. Био је спојен уским пролазом са средњим бродом, са црквом. Главни улаз у његов простор је изграђен у западном делу северног зида, што значи да се једино северном броду прилазило непосредно, из спољног простора. Непосредан улаз у издвојен простор и писцина испред олтара говоре да је северни брод представљао баптистеријум. Испред олтарске преграде је вероватно стајало постројење намењено крштавању, крстионица у ужем смислу речи. Приликом откривања остатака ба-

зилике нису нађени остаци таквог постројења, али је извесно да је простор северног брода био намењен крштавању.

Базилика у Мартинићима се датује у рани средњи век, и то у другу половину IX века.[3]

Црква Св. Петра и Павла, или Петрова црква у Расу одавно привлачи пажњу са више разлога. У средишњој је српској области, настала пре великог раздобља српске архитектуре, које почиње са владом Стефана Немање. Била је важно духовно средиште, за које су везани значајни историјски догађаји. Дуготрајна истраживања, праћена одговарајућим извештајима и коментарима, пружила су о Петровој цркви много података. Остале су недоумице, тачније речено контроверзе, о пореклу основне замисли грађевине и времену њене најстарије фазе. На основу укупних истраживања за поуздано се може сматрати следеће.[4] У другој половини IX века црква постоји, активна је. Седиште је епископије. У том погледу се прихвата казивање Попа Дукљанина.[5] Грађевина из тог времена делимично се очувала. У нешто позније време се датује најстарији очувани слој фресака.[6] Према постојећем стању и оствареним истраживањима, Ј. Нешковић је представио историју грађевине. У том оквиру је од посебног значаја његова студијска реконструкција цркве из времена општег покрштавања српског становништва. На грађевини се разазнају две основне фазе и промене које су настајале као плод познијих оправки цркве.[7]

Црква Св. Петра је грађевина централне основе. У пројекцији основе спољни руб грађевине обележава круг, коме је на источној страни додан полукруг олтарске апсиде. По структури простора црква је тетраконхос, исцртан помоћу четири дубока пиластра усмерена ка средини круга. На пиластрима је образована кружна основа куполе. Четири конхе су прекривене прилагођеним полукалотама. Источна полукалота је издужена стога што прекрива олтарску апсиду. Према студијској реконструкцији дуж западне, северне и јужне стране цркве саграђен је простор у виду обимног ходника. Средњи, поткуполни простор цркве је уоквирен галеријом на спрату, постављеном изнад северне, западне и јужне конхе.

Основним, доњим делом зидова обележена је структура грађевине, која се није изменила обновом. Разлика између првобитне и обновљене грађевине је у архитектонским облицима. Првобитна грађевина је заснована зналачки, коректно у геометријском смислу. Мање вешто, у занатском смислу, изгра-

[3] В. *В. Кораћ*, Мартинићи. Средњовековна транспозиција концепције античког града, ЗРВИ 36 (1997) 163–172. Тада предложено датовање, у XI век, померено је на основу нових истраживања.

[4] Исцрпан увид у објављене радове о Св. Петру припремила је *С. Пойовић*, Преиспитивање цркве Св. Петра у Расу. Под тим насловом је припремљен за штампу рад саопштен на научном скупу САНУ одржаном септембра 1996. под насловом „Стефан Немања, св. Симеон Мироточиви, историја и предање".

[5] Историја српског народа, књига 1, Београд 1981, 166–167 (*С. Ћирковић*), коментар у нап. 20. О епископији в. Историја српског народа I, 315 (*Д. Богдановић*).

[6] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 25–26.

[7] *Ј. Нешковић*, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду VI, св. 5 (1960–1961) 3–33. Видети посебно сл. 4.

ђен је горњи део, који је плод обнове. Уз велике тешкоће је саграђена кружна основа куполе. Углови у поткуполној конструкцији су премошћени конструкцијама које личе на тромпе. Може се закључити да цркву обнављају градитељи којима грађење куполе није било блиско.

На венцима у цркви опажен је рељефни украс близак ранесредњовековном украсу којим је обележена архитектура у Приморју. Ј. Нешковић помиње као паралелу за првобитну цркву Св. Петра познату цркву у Коњуху. Првобитна грађевина у Расу је такође вероватно била саграђена као мартиријум.[8] Нису познати ни година обнове цркве Св. Петра, ни ктитор, ни његова намера. Политичке околности говоре да се обнова догодила у време општег покрштавања становништва, у другој половини IX века. Познија збивања у цркви Св. Петра сведоче о важности храма у црквеној и политичкој историји Србије. Стога се може закључити да је општи покрет покрштавања био непосредан разлог за изградњу цркве. Вероватно је извесно сазнање о традицији култног места било у основи одлуке да се наместо изградње новог храма обнове затечени остаци старе цркве.

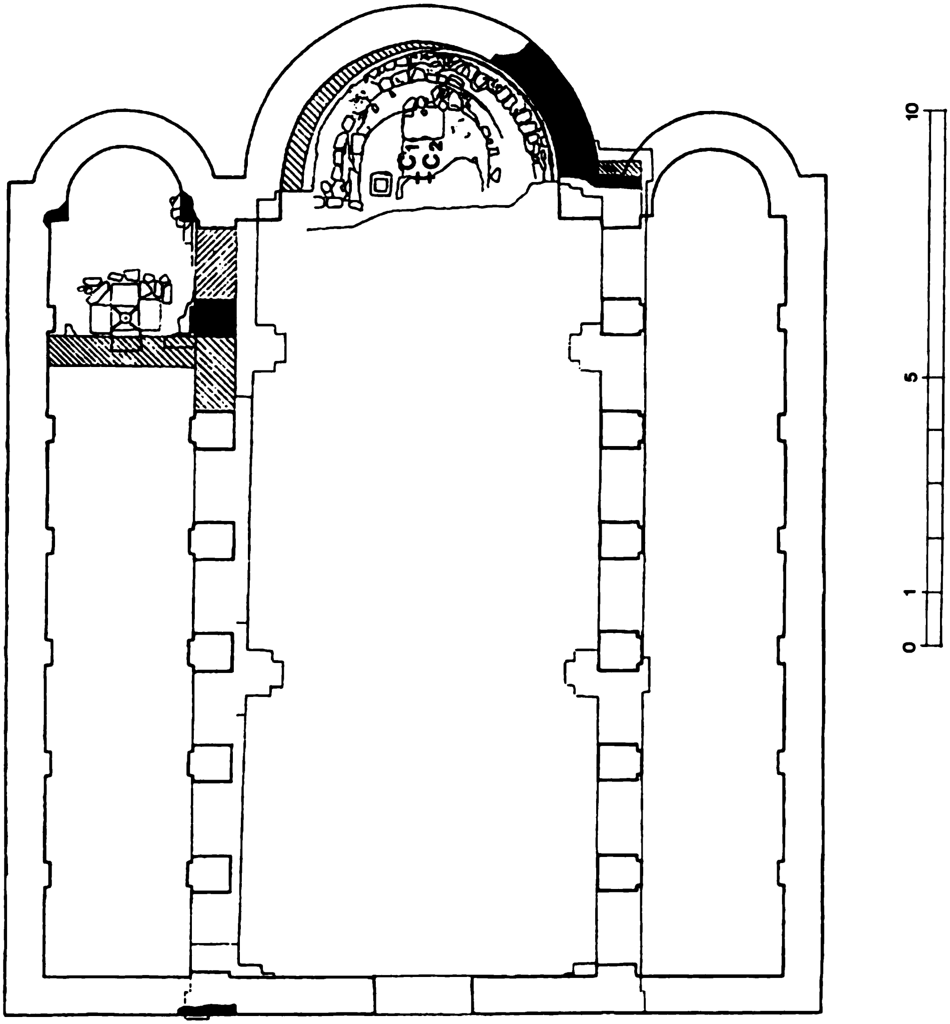
Остаци крстионице у храму Св. Петра говоре да је крштавање било једна од важних намена храма.[9]

Храмови који служе у означеном времену не могу се у типолошком смислу груписати у целину. Которска катедрална црква је карактеристична рановизантијска базилика. Веома много је познатих споменика који се могу поменути као паралела которској цркви Св. Марије. Црква у Мартинићима се условно може назвати базиликом, тробродна је са нартексом на западној страни. У суштини је сложеног програма простора, као целина без правих паралела. Св. Петар у Расу и Ошље, две грађевине средишње основе, разликују се у структури. Сасвим извесно је да су по замислима целина и простора различитог порекла. Заједнички им је само део намене: покрштавање, посебно обележено простором и постројењем за крштавање одраслих. У Котору и Мартинићима баптистеријуми су посебне просторије, у Св. Петру у Расу крстионица је стајала у средини наоса, у Ошљу вероватно на сличном месту. У сва четири храма се наставља ранохришћански начин уграђивања крстионице у храм, очигледно из посебних разлога. Стекли су тиме посебну важност као духовна средишта.

Мартиријум и баптистеријум на симболичан начин обележавају хришћанство као нову религију у античком свету. Култ мученика који су страдали за ново схватање света и приступање новој религији у облику нарочитог чина два су вида исказивања хришћанства од најранијих дана. И најдубље поштовање за мученике као првоборце нове вере и крштење као прихватање нове религије стичу посебно место и просторне оквире намењене одговарају-

[8] Исто, 22–24. За Коњух видети *С. Радојчић*, Црква у Коњуху, ЗРВИ 1 (1952) 148–167 (= Одабрани чланци и студије, Београд 1982, 25–42).

[9] За крстионицу видети *Ј. Нешковић* и *Р. Николић*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987, 31. Према усменом саопштењу Ј. Нешковића, базен крстионице је накнадно саграђен, што потврђује претпоставку да је крстионица уграђена у обновљени храм.

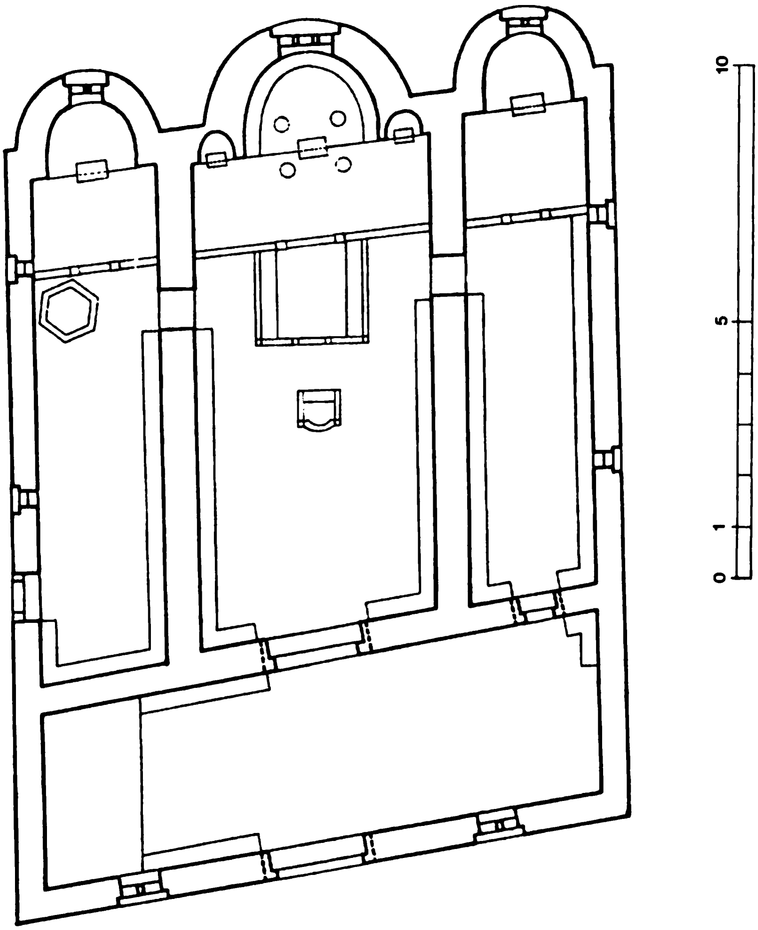

Првобитна катедрална црква у Котору, основа

ћим обредима. Изграђују се архитектонска дела за која се везују појмови мартиријума и баптистеријума. Настали из два посебна чина нове вере, постају део архитектонских грађевина новог, хришћанског култа.

У раној хришћанској архитектури, као самосталне грађевине могу да буду сличних концепција. Јединственог су и концентрисаног простора. Најчешће грађевина има једну просторију, а може да буде и више просторија.

Обред у баптистеријуму подразумева приступање катихумени, егзорцизам, крштење водом — имерзијом, аблацијом или асперзијом — и миропома-

Базилика у Мартинићима, основа

зање.[10] Особа која је приступила крштењу треба да је окренута према олтару, било да је олтар изграђен у баптистеријуму било да је реч о олтару храма.

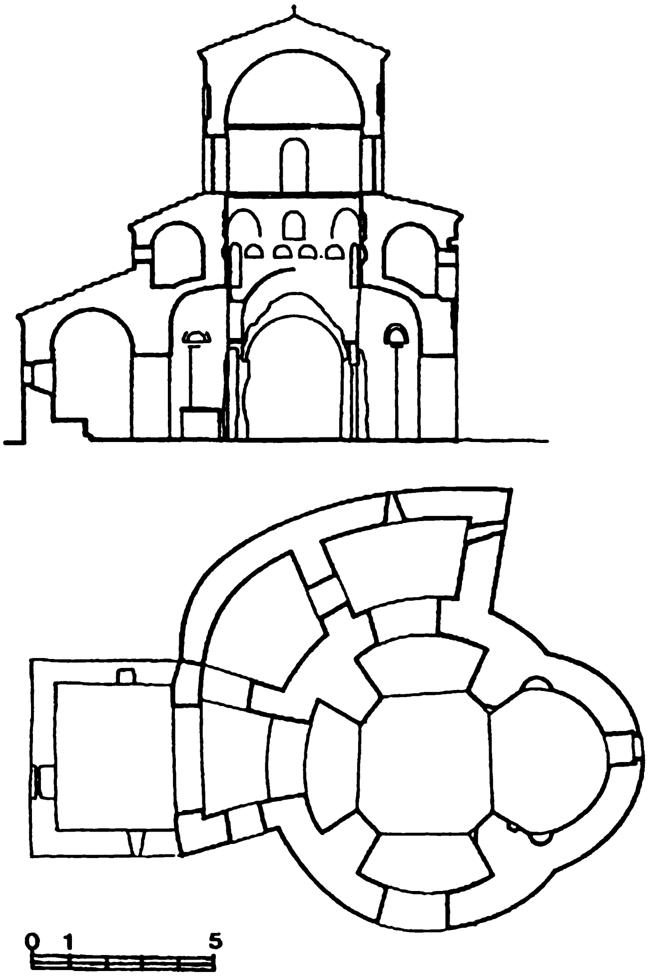
Баптистеријуми који су уграђени у храм могу да имају различит положај: поред апсиде, дуж бочних бродова, уз нартекс, иза апсиде, у опозицији са храмом, у истој осовини, у дембулаторијуму.[11]

Баптистеријуми су грађени уз епископске цркве. Међутим, познати примери говоре да то правило није свуда доследно остваривано.[12] Самостални

[10] Cf. *P. Testini*, Archeologia cristiana, Edipuglia 1980, 619–620.

[11] Cf. *A. Khatchatrian*, Origine et typologie des baptistères paléochretiens, Milhouse 1982, 14–45.

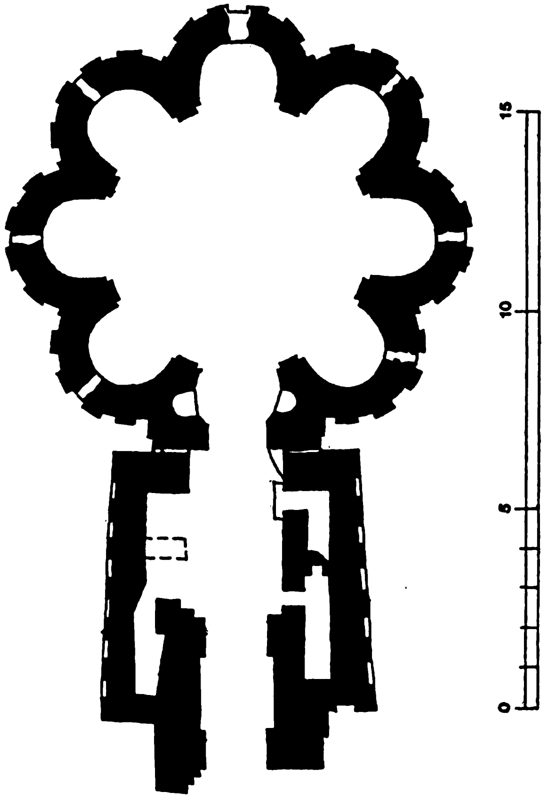
[12] Cf. *D. I. Pallas*, Die Baptisterien und das Kirchengebäude im altchristlichen Griechenland, Festschrift für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag, München 1988, 215–230.

Св. Петар и Павле у Расу, основа и подужни пресек

баптистеријуми су грађени на различитим основама али увек геометријски правилне и симетричне слике. Из шестоугаоника или осмоугаоника конструисане су зракасте основе. При томе су унутрашње нише споља добијале троугаони испад. Геометријски гледано, такво је решење оствaривано преклапањем два једнакострана троугла или два квадрата. Познати су, затим, баптистеријуми чија основа има облик правилног шестоугаоника, осмоугаоника или дванаестоугаоника. Вишестрани баптистеријуми су могли да имају основу у виду поликонхоса. Конструисани су тако што је унутрашњу линију чинио круг на који су се низале конхе у симетричном ритму.

Ранохришћански баптистеријуми су били предмет истрајне пажње истраживача старе архитектуре. Разумљиво је што су се посебно имала у виду

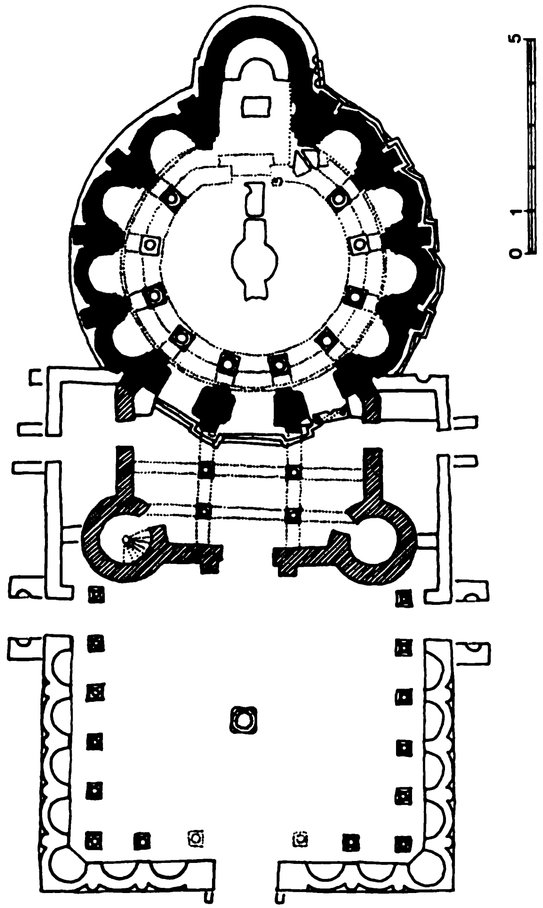
Ошље, основа

архитектонска постројења за покрштавање у најстаријим хришћанским областима, Палестини и Сирији. Уследила су проучавања баптистеријума на другим медитеранским подручјима која се укључују у хришћански свет.[13] Изостало је право проучавање крстионица или делова простора и постројења намењених крштењу у храмовима у такозваним тамним временима у византијском свету. Крстионицама су називане камене посуде за чување освећене воде. Посебна је пажња поклањана агиазмама и фијалама, које представљају украсне павиљоне. Под балдахинима су камене посуде за освећену воду. У суштини је у архитектури осетно померено значење крстионице од ранохришћанског баптистеријума до свечаног освећења и чувања освећене воде у храмовима.[14]

---

[13] *A. Khatchatrian*, Les baptistères paléochretiens, Paris 1962, даје потпун преглед баптистеријума на широком подручју. *M. F. Castelfranchi*, Battistiria, intorno ai più noti battisteri dell' oriente, Roma 1980, пише о баптистеријумима у источним областима хришћанског света.

[14] Познате су фијале у светогорским манастирима. В. *А. Орландос*, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Атина 1958, 110–114.

Ротонда у Преславу, основа

Изградња баптистеријума у базилици у Мартинићима по замисли која је позната у ранохришћанској архитектури представља враћање класичним баптистеријумима из времена опште христијанизације. Основни подстицај за такав поступак ктитора била је општа христијанизација становништва. Тиме се базилика саграђена крајем IX века прикључује решењу које се очувало у которској катедрали. Црква Св. Петра у Расу добија баптистеријум у старом, затеченом архитектонском организму. Претпостављена крстионица у храму у Ошљу остварена је на особен начин. Поликонхална грађевина настаје по програму одређене рановизантијске грађевине сличног плана. На такав закључак упућују нова сазнања о познатој ротонди у Преславу.[15]

[15] *С. Бояджиев*, Архитектурата на кръглата църква в Преслав, Изследования върху архитектурата на българското средновековие, София 1982, 7–130. У опсежној студији о ротонди

Осмолист, концепција по којој је саграђена постојећа грађевина, у типолошком смислу има више познатих паралела. Потребно је, међутим, потражити прави разлог за избор оствареног решења. Ни у ком случају се замисао остварена у Ошљу не може разумети без учешћа водећег друштвеног слоја земље.

У конструктивном смислу грађевина је веома добро изведена; геометријски — такође. По томе се може закључити да су планови за изградњу стручно и добро направљени. Изгледа да се приликом изградње храма користила одређена мера за утврђивање основног распореда простора и структуре. Та мера, извесна врста модула, износи нешто мање од два метра. Треба истаћи и зидање. Добро су изведене хоризонталне и вертикалне равни и ивице.

Простор грађевине чине основни део, у осмолисту, црква у ужем смислу речи, и одељење, предворје, на западној страни.

У предворју, у његовом источном делу, у источном отвору јужне стране још стоји камен који је служио као праг. Од њега према западу зазидан је отвор који је ишао укосо навише. Очигледно је да је ту било степениште. Није јасно како су степенице даље ишле. Наиме, изнад западног поља предворја је шупљина, што упућује на закључак да је степениште водило на спрат изнад предворја. Реконструкција ротонде у Ошљу могућа је у студијском смислу. Довољно је података да би се могли замислити битни делови њеног простора и структуре.

Важан је положај цркве, која је подигнута на заравњеном терену неправилног облика. Раван иде према северној страни приближно у дужини од 100 m, према југу нешто мање, где је терен мање раван, док према западу, према брегу Шумет, иде више од 100 m. Укупна површина равни је око 2 хектара. На северном платоу је локва, нека врста извора. Не види се да ли је на равни где је црква било других грађевина. Камених темеља нема или су се загубили у међама. За сада остаје нејасно питање града Ошља, његовог положаја, другим речима грађевина уз које је саграђена ротонда. У ширем пејзажу Ошље има положај који је био апсолутно погодан за трајно насеље; према западу и према истоку пружа се, уз мање прекиде, које чине брдски превоји, низ сличних поља. Ка северозападу земљиште тако иде до Метковића, а према југу до Стона. Дакле, Ошље је било средиште области која је економски и ге-

---

С. Бојаџијев даје исцрпан преглед претходних написа о грађевини. Затим, користећи налазе остварене откопавањем остатака грађевине 1978. године, саопштава своје, ново тумачење ротонде. Најстарији део је ротонда у ужем смислу речи. Њу је саградио кнез Борис око 872. после дефинитивног прикључења бугарске цркве православљу. Кратко време касније ротонда је разорена од стране Владимира Расате, који се вратио паганизму. Његов брат Симеон, после тријумфа хришћанства, обновио је грађевину и додао, на њеној западној страни, нартекс. Касније је уз цркву изграђен простран атријум, а после тога звоник. По тумачењу Бојаџијева, ротонда је саграђена као владарска крстионица. Једнопросторна зграда са куполом, богато украшена, требало је да изрази величину и достојанство новопокрштеног бугарског народа и његовог владара. Ротонда је на средини имала крстионицу, о чему сведоче материјални остаци, округли камени суд и цеви за одвод воде.

Изузетно значајан споменик за средњовековну архитектуру и уметност у Бугарској и балканским земљама у целини, ротонда у Преславу је, по тумачењу С. Бојаџијева, саграђена као део програма велике акције покрштавања.

ографски могла опстојати као целина. Географски је претходило граду Стону. Главна грађевина је била црква изван тврђаве попут ротонде у Преславу. Да је била намењена ширим акцијама, не само потребама двора уз који је настала, говори околност што није саграђена у тврђави, судећи бар по ономе што се данас може закључити. У том погледу јасно је да ваља видети паралелу, још једном, са црквом у Преславу. Друга сличност са црквом у Преславу јесте чињеница што је, највероватније, обсма црквеним грађевинама основна намена било крштење одраслих особа. За цркву у Преславу Бојаџијев је то показао. Постројење за крштење је нађено, а по Бојаџијеву и реконструисано. У постројењу испод пода он је нашао уређај за одвођење воде после крштавања. У Ошљу није ни тражено такво постројење, међутим облик грађевине и њена укупна просторна структура, као и положај у односу према граду који је био средиште области, упућују на закључак да су разлози за изградњу цркве били слични разлозима са којих је саграђена ротонда у Преславу.

Тражење сличности са ротондом у Преславу као разлогом за изградњу и намену храма у Ошљу не подразумева усмереност на исти извор. Репрезентативна и свечана ротонда у Преславу је дело бугарског владара саграђено у време када се земља усмерава на прихватање нове вере и нове цивилизације. Узор по коме је она подигнута биће највероватније оно што предлаже С. Манго, а то је храм Св. Илије подигнут у великој царској палати у време Василија Првог.[16] Скромније решење цркве у Ошљу могло је настати по узору на исти цариградски узор или неки територијално ближи данас непознат споменик. По геометрији основе лако ће му се наћи паралела у рановизантијској архитектури. Грађевина централног плана, а то је Ошље, као и ротонда у Преславу, тешко су могле да буду усмерене на општи култ. За то не би говорили ни облик ни размере простора. По традицији концентрисаног и сажетог простора су мартиријуми и баптистеријуми. Облик обимног зида типолошки сврстава грађевину у посебну скупину. Нарочито развијеној концепцији припада поликонхалност плана. Нису нађени прави разлози за грађење конхи по рубу простора. Вероватно би их открила загубљена сликана декорација. Прави смисао броја конхи био је предмет пажње истраживача. Не би се рекло да је број конхи изабиран случајно. Шестоконхалну схему је геометријски лако разумети.[17] Дванаестоконхална грађевина је изашла из шестоконхалне. За осмоконхалну је налажен симболичан смисао.[18]

Црква у Ошљу, као и ротонда у Преславу, саграђена је изван утврђеног средишта земље, што упућује на закључак да су на тај начин била отворена

---

[16] *C. Mango*, Architettura bizantina, Venezia 1974, 305.

[17] Шестоконхалне грађевине у Далмацији су одавно предмет пажње хрватских историчара уметности. Уп. *Ž. Rapanić*, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1997, 172–173, са старијом литературом. Без правог разлога је занемарена могућност да је узор била крстионица задарске катедрале. Иако храмови општег култа, највероватније носе одређен симболичан смисао чији ће извор бити у традицији крштења.

[18] *F. Dölger*, Antike und Christentum, Münster/Westfalen 1975; zur Heft 3, 153–232, Symbolik des christlichen Taufhauses. Посебно: 160–187, Die Symbolik der Achtzahl in den Schriften der Ambrosius.

врата широком кругу верника и личностима спремним за крштење. Сва је прилика да је слична била намена обновљене цркве Св. Петра у Расу. Базилика у Мартинићима је сагрђена као прави градски храм са обележјима катедрале.

Храмови о којима је било речи у целини откривају један вид монументалне српске архитектуре на њеним почецима. Враћање ранохришћанској традицији представљало је окретање ка Византији. Треба очекивати да ће будућа археолошка истраживања пружити нова слична сазнања.

Vojislav Korać

SUR L'ARCHITECTURE DES CELEBRES EGLISES DATANT DE L'EPOQUE DE LA CONVERSION DES SERBES

Les données concrètes sur la conversion des Serbes à l'époque de l'empereur byzantin Basile Ier s'avèrent très succinctes. Pour cette raison l'auteur de cette étude tourne son attention sur les églises contemporaines de cette époque, dont la construction dénote une adaptation en vue de procéder à une conversion massive de la population.

A Kotor l'existence d'une première cathédrale s'élevant sur le site de l'actuelle cathédrale est attestée au IXe siècle.

La basilique de Martinići a été érigée à la même époque. Le IXe siècle a aussi vu la rénovation de l'église Saints-Pierre-et-Paul de Ras, érigée en tant que martyrium au VIe siècle. A ce groupe d'églises est ici adjointe la Rotonde d'Ošlje que l'auteur de cette étude date également de la même époque.

Chacune de ces églises posséde un baptistère attestant leur rôle important dans le processus général de christianisation.

Dans l'ancienne cathédrale de Kotor le baptistère se trouvait dans la nef septentrionale, conformément à une des solutions bien connues dans l'architecture byzantine précoce. La basilique de Martinići a été érigée selon un programme spécial s'étant traduit l'affection de toute la nef septentrionale à l'espace de baptistère. L'adaptation, à la même époque, de l'église Saints-Pierre-et-Paul à Ras a vue la construction d'un baptistère au centre du naos. Se fondant sur les maigres trouvailles archéologiques la destination de l'église d'Ošlje et le programme suivi lors de son érection sont comparés dans cet article avec la destination de la rotonde de Preslav en Bulgarie. Parallèlement l'auteur donne dans ce travail une brève description de cet édifice polyconque.

Ces quatre églises, aujourd'hui connues comme ayant été en fonction dans le dernier tiers du IXe siècle, ont été adaptées et vraisemblablement subordonnées aux besoins liés à la conversion des Serbes à une époque où les pays serbes reconnaissaient l'autorité de Byzance.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 726.54.033.2.011(495.9)"09/12"

МАРИЦА ШУПУТ

ВАРИЈАЦИЈЕ ПРОСТОРА И ОБЛИКА У АРХИТЕКТУРИ КРИТА СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКОГ РАЗДОБЉА (961–1204)

Разматрају се особености архитектуре критских цркава које представљају један вид транспозиције токова средњовизантијске архитектуре; указује се на могуће путеве преношења и једноставнијих и сложенијих куполних решења у јужну Италију и у градове на источној обали Јадрана.

Крит, велико острво повољних природних својстава, на југоисточном рубу Егејског мора, одувек је био изузетно значајан по својој култури. О томе најбоље сведочи његова добро позната културна стратиграфија. Наглашено уочљив печат историји острва изградила су археолошка открића прастаре минојске цивилизације. Крит није изостао ни из познијих културних слојева особених за егејско подручје. Обележавали су их споменици, очувани у већој или мањој мери.[1] Вишевековни живот острва у кругу византијске цивилизације оставио је, такође, многобројна обележја на целом острву.[2] Када је реч о раном раздобљу, тешко је и замислити иједан преглед византијске архитектуре у којем се не би нашла монументална гортинска црква апостола Тита, заштитника острва. На основу сачуваних остатака она се реконструише као репрезентативна базилика са куполом на средини.[3] Неупоредиво мања и знатно мањег значаја, црква Св. арханђела Михаила у насељу Епископи код Кисамоса, у области Хање, грађевина је јединствене просторне концепције. Језгро цркве, кружни простор засвођен калотом, ротонда је у правом значењу речи. Купола, као њен најбитнији део, несумњиво је била основ за стварање сложене просторне концепције сличне тробродној грађе-

[1] Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός, Т. I, уред. Н. М. Панајотакис, Ираклион 1987, 1–337.

[2] *G. Gerola*, Monumenti veneti nell'isola di Creta I–V, Venezia 1905–1932; *K. Gallas — K. Wessel — M. Borboudakis*, Byzantinisches Kreta, München 1983; Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός, Т. I, 339–404; *D. Tsugarakis*, Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest, Athens 1988, 303–350.

[3] *А. Орландос*, Νεότεραι ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ 3 (1926) 306–328; *R. Krautheimer*, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondswordth 1986, 255, fig. 214; *C. Mango*, Architettura bizantina, Venezia 1974, 160; *В. Кораћ — М. Шуйуш*, Архитектура византијског света, Београд 1998, 74, 102.

вини са куполом.[4] Градитељска, исто као и сликарска остварења из времена после обнове византијске власти (961), из доба једнаког духовног и културног трајања, све до почетка млетачке власти (1204), привлаче посебну пажњу.[5]

Монументална сакрална архитектура Крита тог раздобља израз је византијских концепција, и престоничких и такозваних провинцијских извора.[6] Храмови, водећа градитељска дела византијске архитектуре, покривају пространу површину острва. Граде их заједнице у насељима сразмерно малог броја становника. Том чињеницом одређене су им и размере. Не стоје у реду ни великих, ни главних дела византијског градитељства, већ настају у пратећим токовима, откривајући сву сложеност схватања простора и облика у византијској архитектури. Задати простор садржи све неопходне елементе. Њему подређена, или прилагођена структура чита се из основе грађевине, а облици, најчешће у скраћеном виду, изграђују се према симболичном смислу целине.

Нажалост, још увек недовољна проученост критских византијских споменика, одиста многобројних, отежава разрешавање низа занимљивих питања њихове архитектуре. Могуће је, ипак, на примеру неколико боље познатих цркава, разматрати особености критских транспозиција токова византијске архитектуре средњег раздобља.

Црква Богородице Антифонитрије у селу Мириокефала, у области Ретимна, једна од најстаријих грађевина насталих после обнове византијске власти, главна је задужбина монаха Јована Ксеноса, оснивача и ктитора више манастира и цркава, личности заслужне за преношење престоничких постиконокластичких схватања у критску средину, као и за успостављање монашког живота, знатно поремећеног током арабљанске владавине острвом.[7] У

---

[4] *М. Г. Андријанакис*, Ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Επισκοπή Κισάμου, 4 Συμπόσιο ΧΑΕ, Атина 1984, 6–7. Према усменом саопштењу М. Г. Андријанакиса који је руководио археолошким истраживањима црква се датује у VI век.

[5] *K. Gallas — K. Wessel — M. Borboudakis*, op. cit. (са библиографијом); *М. Г. Андријанакис*, Νέα στοιχεία και απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο, Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. 2, Хања 1991, 1 sq.; *Д. Цугаракис*, Βυζαντινά μοναστήρια της Κρήτης, Θησαυρίσματα 26 (1996) 7–24.

[6] *P. L. Vocotopoulos*, The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and the Late Byzantine Period, JÖB 31/2 (1981) 551–573; *Х. Бурас*, Ιστορία της αρχιτεκτονικής. Β' τόμος, Атина 1994; *В. Кораћ — М. Шуйуш*, нав. дело, 205–206.

[7] Личност и градитељска делатност монаха Јована Ксеноса (970–1030) добро су познати захваљујући проучавањима најпре Н. В. Томадакиса, а у новије време М. Андријанакиса који је објавио више радова о архитектури и о зидном сликарству Ксеносових задужбина: *Н. В. Томадакис*, Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, Κρητικά Χρονικά, τόμ. 2 (1948) 47–72; *исши*, Υμνογραφικά και αγιολογικά Ιωάννου του Ξένου και τρείς νέοι συγγραφείς Κανόνων, ΕΕΒΣ τόμ. 20 (1950) 314–330; *исши*, Ὁ ὅσιος Ἰωάννης καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἀσκηταὶ οἱ κατὰ τὰς παραδόσεις τοξευθέντες ὡς ζῶα, Ἀθηνᾶ 76 (1977) 343–353; *М. Г. Андријанакис*, Ο άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η μονή Γδερνέτου, Πεπραγμένα του Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. 2, Ираклион 1986, 14–17 (са старијом литературом о Јовану Ксеносу).

Осим цркве у селу Мириокефала која је била католикон ставропигијалног манастира (*М. Борбудакис*, у: Αρχαιολογικό Δελτίο, Χρονικά 26 /1971/ 528; 28 /1972/ 604; 29 /1973–1974/ 939–940. В. и: Κρητικά Χρονικά, 25 /1973/ 489), задужбине су Јована Ксеноса и цркве Богоро-

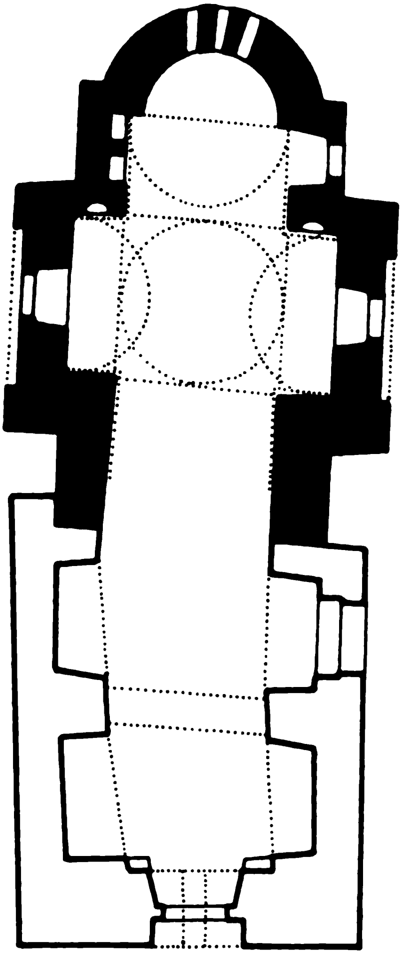
облицима Богородичине цркве јасно су показани извори замисли целине. Једнобродна је грађевина са куполом изнад средњег дела. Бочни лукови који носе куполу прислоњени су уз подужни полуобличасти свод. Зидови који на бочним странама затварају поткуполну конструкцију представљени су као бочни кракови крста. У источним зидовима бочних кракова крста налазе се мале полукружне нише. Спољни облици грађевине говоре о правом византијском схватању архитектуре. Са потпуном сигурношћу изведени су полукружна апсида и кружни тамбур куполе на пандантифима, беспрекорно изграђеним од опеке. Прозори тамбура симетрично су постављени. У зиду апсиде конструисана је трифора. Украсни лукови на бочним фасадама откривају унутрашњу структуру грађевине. Несумњиво је да су поменути облици, својствени архитектури престонице, доспели посредовањем ктитора, Јована Ксеноса. С обзиром на то да је он боравио у Цариграду, што се зна из његовог тестамента, градитељска пракса престонице свакако му је била позната.

На другој задужбини Јована Ксеноса, сагрђеној такође почетком XI века, у Аликијаносу, у области Хање, првобитно посвећеној Богородици Живоносном источнику, а данас познатој по имену ктитора као Аји Кир-Јањи, карактеристични престонички облици још су изразитији.[8] Основна замисао простора цркве је уписани крст са куполом постављеном на четири слободна ослонца. О престоничкој врсти конструкције сведоче крстасти сводови изграђени изнад угаоних простора наоса, изузимајући само југоисточни који је засвођен полуобличастим сводом.[9] Истог су порекла спољни облици грађевине. Изразит пример је апсида, односно њена архитектура. Петострана је, а стране су јој обележене пиластрима-колонетама; трифору апсиде замењују полукружно завршени прозори смештени у њене три чеоне стране. Украсни лукови распоређени у два водоравна низа једно су од својстава комнинске архитектуре. Бочне фасаде такође на прави начин представљају архитектуру храма. На фасадама бочних страна, на челу бочних поткуполних лукова, одговарајући део зида је избачен у поље за дебљину зидова цркве и уоквирен украсним луковима. Тиме је у основном облику грађевине наглашена њена крстообразна замисао. Рекло би се да се укупна замисао грађевине нашла између базилике са куполом и уписаног крста са куполом. Међутим, обрада

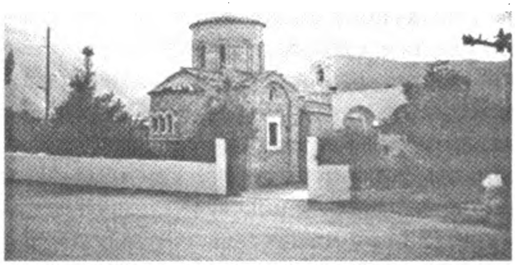
дице у Аликијаносу код Кисамоса, у Киријани код Ретимна и црква Св. Павла на јужној обали острва, у близини села Сфакија. В. *K. Gallas — K. Wessel — M. Borboudakis*, op. cit, 258–263; *М. Г. Андријанакис*, Ο άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η μονή του Γδερνέτου, нап. 13. на стр. 19 и нап. 94. на стр. 41, где је и старија литература; *K. Gallas — K. Welles — M. Borboudakis*, op. cit., 256–257; *М. Г. Андријанакис*, Ο ναός της αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμου, 3 Συμπόσιο ΧΑΕ, Атина 1983, 9–10. О задужбинама Јована Ксеноса в. и: *Д. Цугаракис*, нав. дело, 11–21.

[8] *А. Орландос*, Δύο βυζαντινά μνημεία της δυτικής Κρήτης, ΑΒΜΕ, τόμ. 8 (1955–1956) 126–205.

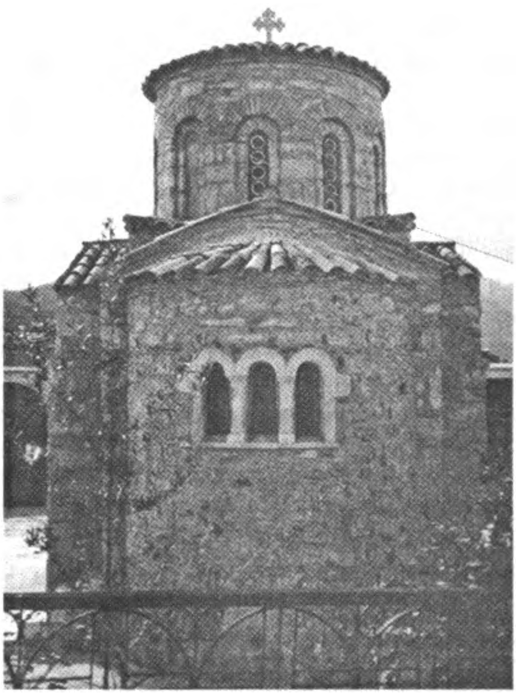
[9] И друге критске цркве такозваног провинцијског типа уписаног крста са куполом, широко распрострањене на егејским острвима, имају крстасте сводове над угаоним просторима наоса. О критским црквама тог типа в. *К. Ласитиотакис*, Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα του 2 Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. 1, Хања 1968, 344–356; *А. Орландос*, нав. место.

Крит (Мириокефала), црква Богородице Антифонитрије, основа

Крит (Мириокефала), црква Богородице Антифонитрије, изглед са североистока

Крит (Мириокефала), црква Богородице Антифонитрије, изглед са истока

бочних поља, у којима су такође изграђени двоструки украсни лукови, упућује на то да је прави смисао описане архитектуре фасадних површина представљање структуре храма у идеалном геометријском смислу. Сасвим слична рашчлањеност бочних фасада остварена је и на нешто млађој цркви Св. Јована у селу Рукани, у области Ираклиона. На грађевинама које треба схватити као још скромније подухвате, слика унутрашње структуре знатно је једноставнија. Чине је три украсна лука уграђена у спољну површину зида, одно-

сно фасаде. Одговарајући пример је црква Богородице Сервиотисе код Стилоса у области Хање.[10]

Једно од својстава средњовизантијске архитектуре Крита, као и градитељства на егејским острвима уопште, јесте коришћење камена као градитељског материјала. Камен је, међутим, ретко обрађиван до геометријски правилних облика.[11] То је рађено само онда када је камен био намењен оквирима отвора, а посебно луковима. На цркви Аји Кир-Јањи у Аликијаносу приметна је употреба опеке, за пиластре-колонете на апсиди, за лукове изнад прозора и за тестерасте потковне венце. Као грађевински материјал опека се појављује упоредо са успоном градитељског стварања. Подстицаји, са њима и одговарајућа технологија, долазе из средишњих византијских области у којима се очувала традиција зидања у мешовитом материјалу. Коришћење камена као основног грађевинског материјала није нестало са појавом опеке. То се односи и на скромније, руралне, и на веће, репрезентативније грађевине. Пошто је зидање имало искључиво функционалан смисао, покривање фасадних површина малтером био је уобичајен поступак. Претежна, скромнија критска архитектура на тај начин се представља слично грађевинама других егејских острва. Општу слику чине равне беле површине фасада наоса, полукружна апсида и ваљкасти тамбур куполе. Неретко, описаном облогом од малтера прекривени су детаљи, па се губила изворна архитектура фасадних површина.[12]

Једну варијанту простора и основних облика представљају најмногобројније, скромне сеоске једнобродне цркве. Најчешће крајње једноставног решења, са додацима испред наоса, или без њих, обично засвођене полуобличастим сводовима, међусобно се разликују само у детаљима.[13]

Једнобродна једнокуполна црква Св. Евтихија код села Хромонастири у области Ретимна, саграђена крајем X века, једно је од оних остварења која обележавају знатан ток у средњовизантијској архитектури. Већа је од осталих једнобродних критских цркава са куполом, од којих се разликује и по томе што споља изгледа као тробродна базилика са куполом. Њен унутрашњи простор је једнобродан, подељен у пет травеја, од којих је средишњи квадратног облика. Изнад њега је конструисана купола кружног тамбура. Структуру грађевине чине полуобличасти сводови и на пиластре ослоњени лукови, толико дубоки да се могу сматрати сводовима. Грађевина се на источној страни завршава полукружном апсидом у чијем зиду је бифора.[14]

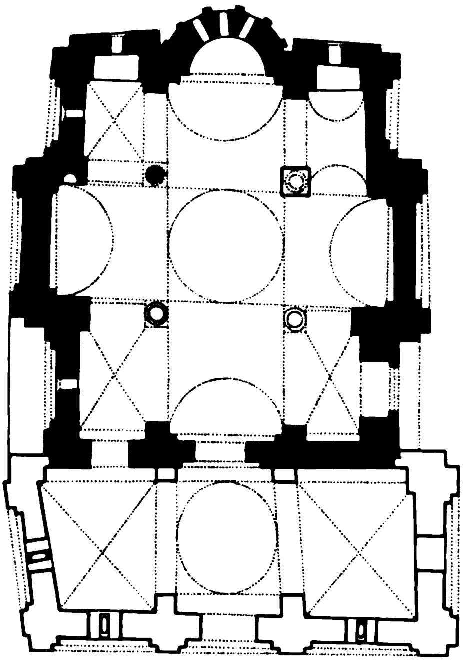
[10] Уп. *K. Gallas — K. Wessel — M. Borboudakis*, op. cit., 377–378 sq., 341; 243–244 sq., 198; *В. Кораћ — М. Шуйуш*, нав. дело, сл. 258, 259.

[11] *P. L. Vocotopoulos*, op. cit., 569, наводи примере цркава у Фоделе и Рукани у чијим зидовима се уочавају и правилно обрађени камени квадери.

[12] *В. Кораћ — М. Шуйуш*, нав. дело, сл. 263, 264.

[13] *K. Gallas — K. Wessel — M. Borboudakis*, op. cit., 55–57.

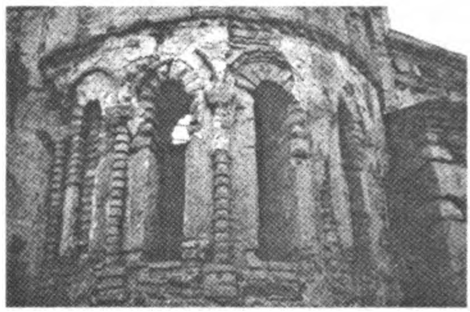
[14] *Исши*, 268–269; *Н. Драндакис*, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ῥεθύμνης, Κρητικά Χρονικά I (1956) 215–236.

Крит (Аликијанос), црква Аји Кир-Јањи, основа (према А. Орландосу)

Крит (Аликијанос), црква Аји Кир-Јањи, изглед са истока

Крит (Аликијанос), црква Аји Кир-Јањи, апсида, детаљ (фото Ј. Брокалакис)

Слична је замисао цркве Св. Николе у Киракосељи, у области Хање, која се датује у XI век.[15] По замисли простора и структуре, има сва својства једнобродне куполне цркве: један брод у дубини од три поља, куполу изнад средњег дела и полукружну апсиду на источној страни. Структуру чине одговарајући полуобличасти свод по дужини, купола на средини и прислоњени ојачавајући лукови. Споља, на бочним странама су пиластри у осовинама унутрашњих пиластара, као додатно ојачање носеће конструкције. Горњи део цркве је преправљан, али првобитна структура није поремећена.

Представљање критских једнобродних једнокуполних цркава подразумева питање: да ли је и у којем је виду постојао однос између њихове појаве и других, типолошки сличних остварења у византијској архитектури?

Једнобродна једнокуполна црква је тип грађевине распрострањен првенствено на периферним византијским подручјима, на Атици, Кипру, Криту, у

[15] *М. Г. Андријанакис*, Ο νομός Χανιών κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, Хања 1982, 33 (са старијом литературом).

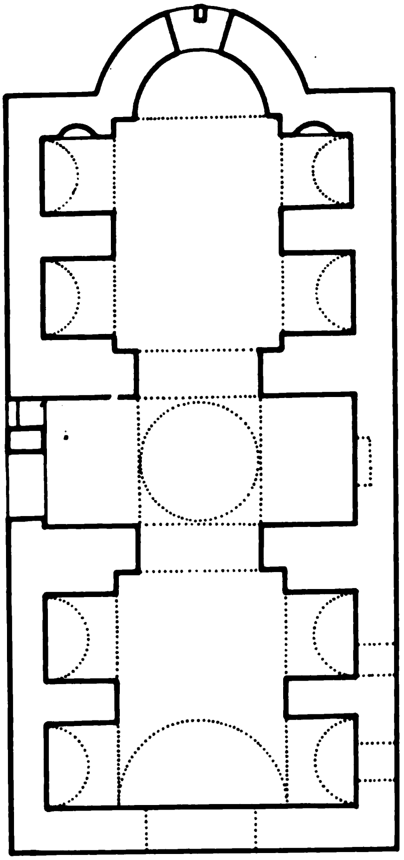
јужној Италији и делу источне јадранске обале. Једнобродне једнокуполне цркве су грађене по потпуном просторном програму, што се јасно види и по распореду фресака, разуме се — тамо где су се оне очувале. Као тип грађевине настаје упоредо са црквом развијеног уписаног крста са куполом. У том смислу треба посматрати и структуру једнобродне једнокуполне цркве. Поменуте критске грађевине, као и кипарске и атичке цркве, имају одговарајућу структуру. Кључни део грађевине, купола, уместо на слободно стојеће ослонце, поставља се на ослонце прислоњене уз бочне зидове, који су саграђени као ојачани пиластри. Бочни прислоњени лукови су основ на који належе укупна горња конструкција, што значи — подужни сводови и купола. Једноставније говорећи, поткуполна структура померена је ка зидовима. Тиме су, у поређењу са типом цркве уписаног крста са куполом, смањене димензије грађевине и омогућено је лакше конструисање. У познијим грађевинама — за пример могу послужити цркве рашке архитектуре — јасно се види да потпун програм простора цркве са куполом није ни смањен ни искључен изостављањем, за средњовизантијску архитектуру карактеристичног, решења у којем се купола поставља на четири слободна ослонца.

Једнобродна једнокуполна црква у западним областнма византијског света, у јужној Италији и на деловима далматинске обале има особене токове. На италијанском подручју појам једнобродне цркве са куполом је Сан Анђело на Рапару.[16] На источнојадранској обали водећа дела су структурисана према византијским изворним решењима. Стилски се она веома рано обележавају елементима ране или прве романике, о чему право сведочанство пружа добро позната црква Св. Михаила у Стону.[17] Особен градитељски и уметнички феномен је даље преплитање те, изразито византијске, концепције са зрелом романиком, у време јасно подељене Цркве. Уношење једнобродне византијске куполне цркве у западне области свакако је дело грчког становништва у јужној Италији, у време обновљене византијске власти, а и нешто касније. Градови на источној обали Јадрана, Котор и Дубровник, знатио краће Задар, под византијском су влашћу, што чини разумљивим трајање византијских градитељских и уметничких утицаја. Логично је питање — може ли се у свему о чему је било речи наћи удео архитектуре Крита? Путеви непосредног преношења византијских градитељских концепција из средишњих области на западна гранична подручја нису познати. Извори су свакако средњогрчко подручје и егејска острва. Крит је међу њима посебно истакнут обиљем градитељских остварења, међу којима се, са разлогом, истичу неколике једнобродне цркве са куполом.

У византијској компоненти архитектуре јужноиталијанског подручја најистакнутије акценте представља скупина цркава уписаног крста са куполом на четири слободна ослонца. То су Св. Марија Адмирала (Марторана) у Палерму, Св. Никола Регале у Мазару, Св. Марко у Росану, Св. Петар у

[16] *А. Venditti*, Architettura a cupola in Puglia IV, Napoli Nobiliss. VIII, Fasc. II–III, Napoli 1965; *В. Кораћ*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 18–20.

[17] *И. Стевовић*, О првобитном изгледу и времену грађења цркве Св. Михаила у Стону, ЗРВИ 35 (1996) 175–194, са старијом литературом.

Крит (Хромонастири), црква Св. Евтихија, основа (према Н. Драндакису)

Отранту, Св. Андрија у Трани.[18] Две су међу њима петокуполне, што се може објаснити једино као плод посебног односа непознатог ктитора према неком од цариградских узора. Све су сагађене према истој, геометријски упрошћеној схеми. У квадратну основу уграђују се четири слободна ослонца, четири зидана ступца или стуба, на које се ослања горња конструкција, са куполом на пандантифима. Спољне облике покривају углавном нерашчлањене површине; равне на фасадама наоса, кружне на тамбурима купола и полукружне на апсидама. Изузетак је Св. Петар у Отранту који има развијен систем украсних лукова, доследно одговарајућих унутрашњој структури грађевине.[19] Беспрекорне симетрије, у просторном смислу упрошћена варијанта уписаног крста са куполом, пореклом је са подручја Грчке. Такође се на Криту могу наћи паралеле, у споменицима на којима нису приметни цариградски извори. Могуће критско порекло грађевина о којима је реч већ је опажено.[20]

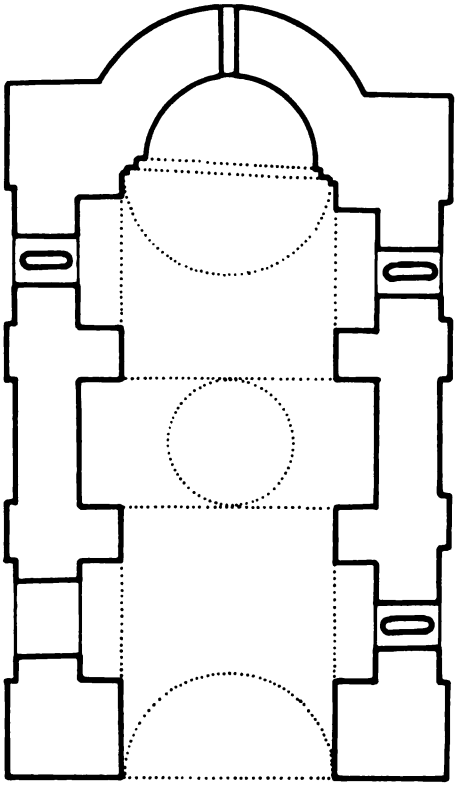
Многобројна градитељска дела Крита надомак подручјима која су повремено или делимично припадала Византији и њеном културном свету нису могли остати непримећена. После великих продора византијске архитектуре, као што су катедрала у Каноси и црква Св. Марка у Венецији, у областима које су биле подједнако граничне за западни као и за византијски уметнички свет, дуго ће трајати преплитање уметничких и градитељских схватања. Могуће је да су баш збивања на Криту допринела да на југу Италије задуго опстане пракса спајања издужених основа наоса са источним куполним завршецима по византијским узорима.[21]

[18] *S. Ćurčić*, Architecture, in: *E. Kitzinger*, The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo, Washington 1990, 27–67; *A. Venditti*, Architettura bizantina nell'Italia meridionale I–II, Napoli 1967, 852–892; *L. Safran*, San Pietro at Otranto, Roma 1992, 222–254.

[19] *L. Safran*, op. cit., figs. 3, 4, 6, 10.

[20] Ibidem, 231.

[21] *В. Кораћ — М. Шуйуш*, нав. дело, 251.

Крит (Киракосеља), црква Св. Николе, основа

Крит је, и поред тога што је његова византијска историја била ограниченог трајања, имао важно место у византијској уметности. Културна слика византијског Крита исцртала се и на делима монументалне архитектуре. Рано раздобље је обележено знатним споменицима чији су опсег и природа у области археологије. Средња епоха, омеђена датумима обнове византијске власти и доласком млетачке, византијска је у пуном значењу речи. Опште околности нису пружиле прилику за грађење великих споменика, али је пространо острво постало тле многих остварења. У оквирима су средњовизантијске архитектуре. Сагледана у широким стваралачким оквирима, најближа су градитељским делима других егејских острва, Пелопонеза, средње Грчке. Разноврсност, како у концепцијама простора, тако и у основној структури грађевина, настајала је махом у скромним мерама. Структура је прилагођавана решењима одраније познатим. Простори једноставне правоугаоне основе затварани су каменим зндовима и полуобличастим сводовима. Развијене основе су прекриване сложенијом горњом зиданом конструкцијом, такође сачињеном од основних зиданих сводова. Целине су добијале брижљиво обрађене облике грађене по начелима праве стереометрије. Варијације у простору, од најскромнијих сеоских цркава до већих храмова заснованих према водећим делима тадашње византијске архитектуре, увек су биле стваране зналачки, у занатском смислу. Од најбоље изведених до скромних грађевина које могу да делују рустично, с обзиром на материјал и квалитет зидања, целине су засниване на геометријски поузданим пројектима. Битне одреднице намене поштоване су у свим варијацијама простора. У просторним, структурним варијацијама и у варијацијама облика уочавају се решења пренета из византијских стваралачких средишта; лако се препознају извори из престонице, а сличности са архитектуром суседних подручја не чине целину мање занимљивом. У живописним сликама насеља критске се цркве лако уочавају, или нарочитим обликом, или вертикалом која носи куполу.

Познија збивања у градитељству Крита, у временима уопштено названим послевизантијским, под млетачком и под турском влашћу, нису уклонила споменике праве византијске архитектуре.

Marica Šuput

THE VARIATION OF SPACE AND FORMS
IN THE ARCHITECTURE OF CRETE
DURING THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD (961–1204)

On the basis of several famous Byzantine churches on Crete, the paper discusses characteristics of their architecture, which represent an aspect of the transposition of the streams of the Byzantine ecclesiastic architecture in the middle period. The starting point are early monuments with a simple layout of space, broadly dated to the end of the 10th or the beginning of the 11th century, that is, single-nave domed churches such as the church of the Virgin in Miriokephali, or the church of St Eutychios in Hromonastiri, both in the region of Rethimno. Churches with a dome and a cross-in-square ground plan are also discussed, starting from older churches such as Ayi Kyr-Iani in Alikianos dating from the 11th century.

That paper analyses the layout of space, structure, construction, forms and the manner of building. It also points to the Constantinopolitan origin of certain forms, some elements of structure and church construction. The question is posed whether any relations can be established between Cretan and other typologically similar creations of Byzantine architecture; and, if the answer is positive, in what aspect and in what sense. The paper also points to possible routes by which Byzantine architectural concepts of the Aegean region could have been transferred to southern Italy and the region on the east coast of the Adriatics, especially to the towns of Kotor and Dubrovnik.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.711(093=773)"11":949.5.03:943.023(093=773)

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ДВА ЦАРСТВА У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ XII ВЕКА

У византијским изворима XII века (Јован Кинам, Никита Хонијат, ретори) у више наврата се помињу везе које су српски владари успостављали и одржавали са земљама ван византијског света. Аутор у овом прилогу разматра те везе и ставља их у шире оквире односа Византијског и Немачког царства у XII веку. Оба царства су стварала систем вазалних држава. Рашки владари Урош II, Деса и Стефан Немања борбу за самосталност водили су у тим оквирима.

Одавно је познато да је комнинска епоха (1081–1180) врло значајно доба у историји српског народа. Много тога се изменило на тлу Царства. Почетком XII века средиште српске државе се преноси из Зете у Рашку, током тога века се постепено шири држава рашких великих жупана, српска династија успоставља и развија односе са државама ван византијског света и тежи слободи, једноставно је записао Никита Хонијат.[1] Крајем XII века Стефан Немања је остварио добар део тих тежњи. Његова држава се простирала од приморских области између река Цетине и Бојане до Поморавља на истоку и обронака Шар-планине на југу. Царство му је браком Стефана Немањића са Евдокијом из владајуће династије Анђела и титулом севастократора признало одговарајуће место у византијској хијерархији држава.[2] Нешто касније (1217) и папство је додељивањем краљевске круне Немањином наследнику потврдило ново стање у српској држави.

На том дугом путу стварања државе Немањића има, међутим, неистражених целина, нових извора и могућности да се историја XII века свестраније упозна. Почетну грађу пружају, наравно, византијски извори. Јован Кинам је у своје дело унео једну важну и већ запажену вест. Записао је да су у време припрема цара Манојла I Комнина за рат на Сицилији Аламани (Немци), Далмати (Срби) и Пеонци (Угри) постигли сагласност да нападну Ромеје са запада. Архижупан Срба — казује даље писац — отпочео је борбе (1149) и цар је одлучио да га казни.[3] Тако је почео велики византијско-српски рат у ко-

[1] *I. A. v. Dieten*, Nicetae Choniatae Historia, Berolini 1975, 159.

[2] *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 168–170.

[3] Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 101–102. За хронологију догађаја уп. Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, 22–23 (*J. Калић*).

ме је Србија током 1149. и 1150. године претрпела велике штете. Жупан Урош II је био принуђен да се покори византијском цару и обнови вазалске односе.[4]

„Аламани" су у Кинамовом тексту Немци, као и у оном Никите Хонијата и других византијских писаца.[5] Реч је о Римско-немачком царству, највећој држави западног света у средњем веку. Готово све рашке жупане Византија је оптуживала за везе са „Аламанима" (Уроша II, Десу, Немању) и то је у Цариграду схватано као повод за рат.[6] Латински писци, такође, знају за те везе.[7] Све то захтева темељно проучавање односа двају царстава са становишта прилика у српским земљама. Устаљено је схватање да су се њихови интереси преплитали на разним странама, понајвише у Италији, затим Угарској и другде. Србија у том склопу није узимана у обзир. Овај прилог посвећен је тој теми и треба, поред тога, да укаже на неке чињенице из времена владе рашког великог жупана Уроша II. Један изданак рашке династије уводи се у видике српске историје, иако јој само посредно припада. Реч је о унуци жупана Уроша I, принцези Софији. Далеко од земље предака, она својом биографијом открива непознате чињенице које се тичу управо те земље.

Старо супарништво Византијског и Западног царства (Франачког, затим Римско-немачког) стекло је нови садржај учвршћивањем Нормана у јужној Италији у XII веку. Војвода Апулије и Калабрије Рожер II (1101–1154) ујединио је норманске поседе у јужној Италији 1129. године, а следеће године га је у Палерму краљевском круном крунисао папа Анаклет II (1130).[8] Рожер II је исте године истакао своје претензије на Јерусалимску краљевину и кнежевину Антиохију, коју су Нормани основали током крсташких ратова, а затим је ступио на тле Африке. Византији је претила озбиљна опасност. Јачање државе Нормана, с друге стране, реметило је планове Немачког царства, одавно усмереног на освајање јужне Италије. Због тога је августа 1135. године у Мерсебургу, на двору цара Лотара III, склопљен савез између Византије, Немачке и Венеције за борбу против норманског владара. Касније су му се прикључили папа Иноћентије II, Пиза и неки северноиталијански градови.[9] У борбама које је затим водио цар Лотар III у Италији током 1136–1137. године Византија није војно учествовала, али је дипломатски и новцем помагала офанзиву. Цар Јован II Комнин (1118–1143) дао је предност источној политици своје земље. До краја живота био је заокупљен ратовањем на тим бојиштима.

---

[4] *J. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 24–30; Историја српског народа, СКЗ, I, Београд 1981, 201–204 (*J. Калић*).

[5] Cinn., 126–127; 212; Nicetae Choniatae Historia, 60–63; Константин Манасије: *Е. Курц*, Ещё два неизданных произведения Константина Манасси, Виз. врем. 12 (1906) 91; Византијски извори за историју народа Југославије IV, 213 (*Б. Фержанчић*).

[6] Nicetae Choniatae Historia, 159.

[7] *J. Kalić*, Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 99 (1991) 523–526.

[8] *F. Chalandon*, Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180), Paris 1912, 165; *E. Caspar*, Roger II (1101–1154) und die Gründung der normanisch-sicilischen Monarchie, Darmstadt 1968, 132 sq.

[9] *F. Chalandon*, op. cit., 164; *P. Lamma*, Comneni e Staufer, I, Roma 1955, 24–26.

Договорене византијско-немачке односе убрзо су измениле прилике у самој Немачкој. После смрти цара Лотара III (децембар 1137) уместо веома утицајног Хенриха Гордог из породице Велфа, војводе Саксоније и Баварске, зета преминулог владара, за краља је изабран Конрад III Хоенштауфовац (март 1138). Тада почиње непомирљиви унутрашњи сукоб двеју великашких породица. Конрад III је одмах свом супарнику одузео војводство Саксонију, затим и Баварску (1138). Ова потоња је почетком 1139. године додељена полубрату краља Конрада III, аустријском маркгрофу Леополду IV Бабенбершком (уп. генеалогију у прилогу).[10] На бојиштима Немачке војвода Хенрих Горди је до своје изненадне смрти (октобар 1139) успешно бранио породичне поседе. После његове смрти стање се знатно изменило. Интересе Велфа заступао је отада Хенрихов брат, војвода Велф VI, потоњи савезник Срба у време великог жупана Уроша II.[11] Велф VI је био утицајан у италијанским поседима Велфа и у једном делу војводства Швапске, док је у Немачкој положај малолетног сина Хенриха Гордог бранила мајка са савезницима.[12] Ови унутрашњи сукоби дуго су потресали Немачку, одразили су се на политику краља Конрада III према свим суседима и према Византији.

У таквим околностима краљ Конрад III је најпре настојао да спречи приближавање Велфа источним суседима Немачке. Због блиских сродничких веза двеју династија, опасност од Пољске у тај мах није претила, а чешки војвода Собјеслав I (1125–1140) убрзо је обновио вазалске односе са краљем Конрадом III. Међутим, Угарска је могла да буде увучена у немачки сукоб на страни Велфа. Подлогу за такве слутње пружала је чињеница да је угарски краљ Бела II Слепи (1131–1141) својевремено уживао подршку цара Лотара III, који је пред крај живота одредио свог зета, војводу Хеириха Гордог Велфа за наследника престола.[13] Био је то довољан разлог да краљ Конрад III Хоенштауфовац угарском двору понуди преговоре о савезу и сродству. У лето 1139. године немачки краљ је дао иницијативу за склапање политичког брака између његовог прворођеног сина и престолонаследника Хенриха и кћери краља Беле II, Софије. Посредничку улогу имао је, како изгледа, и чешки војвода Собјеслав I, близак сродник краља Беле II и његов осведочени савезник (уп. генеалогију династије Арпадоваца, у прилогу).[14] Тако је Софија, кћи краља Беле II и кра-

---

[10] *F. Raumer*, Geschichte der Hohenstaufen, I, Leipzig 1871, 239–240; *K. Hampe*, Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer, Heidelberg 1949[10], 126–127; *K. Jordan*, Heinrich der Löwe, München 1980, 23.

[11] *J. Калић*, Европа и Срби у XII веку, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, кн. 10, Београд 1998, 100–101.

[12] *K. Jordan*, Heinrich der Löwe, 26–29; *H. Boockmann*, Stauferzeit und spätes Mittelalter, Berlin 1987, 116–117.

[13] *W. Bernhardi*, Konrad III, t. I, Leipzig 1883, 105; *J. Jastrow — W. Winter*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125–1273), I, Stuttgart 1897, 362.

[14] Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae, MGH SS IX, 145; под год. 1139. стоји: „Eodem tempore dux Sobezlaus levirum suum, Belam regem Pannoniae, filiam suam (Sophiam) filio regis Theotonicarum Conradi tradebat. Hae nuptiae in festo Penthecosten celebratae sunt". Чешки војвода Собјеслав I је био ожењен сестром краља Беле II, Аделхаидом: *M. Wertner*, Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek 1892, 288–290. Собјеслав I је својевремено (1129) тадашњем угарском краљу Стефану II упутио војну помоћ за борбу против Византије: Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae, MGH SS IX, 134.

љице Јелене, Српкиње из династије рашких владара, дакле унука жупана Уроша I, била предодређена да постане немачка владарка.

Будући супружници су 1139. године били малолетни. У часу склапања брачног уговора Конрадов син Хенрих је имао 2 године, а Софија, изгледа, 5-6 година.[15] Према обичајима онога времена династички бракови деце су били врло раширена појава. Многобројни примери у европској историји показују да су се женска деца, после склапања брачног уговора, раније или касније предавала мужевљевој породици ради васпитавања у новој средини. Тако су та деца, у ствари, постајала таоци политичких интереса властитих породица односно држава. И сам краљ Конрад III Хоенштауфовац потицао је из сличног брака: његова мајка Агнеза, кћи немачког цара Хенриха IV, била је у детињем узрасту (7 година) предата Фридриху I, војводи Швапске из породице Хоенштауфоваца.[16] Међутим, појава је ширих значења. Тзв. „хоризонтално повезивање“ владарских и властеоских породица темељ је политичког обликовања друштвене елите. На тај начин, упоредно, а не само дијахроно проучавање структуре средњовековног племства и ван граница једне државе пут је да се открију политички циљеви пре но што они постану видљиви.[17] У сваком случају, планирани брак Хенриха и Софије требало је да буде залога добрих немачко-угарских односа у то време.

У години у којој је краљ Коирад III углавном узмицао на бојиштима пред снагама свога супарника војводе Хенриха Гордог Велфа (пролеће–лето 1139), мисија на угарском двору је била веома важна. Ту вест о браку деце забележили су многи извори. Међу савременим писцима пажњу привлаче посебно два извештаја. Први, нешто краћи, очуван је у поузданом тексту *Vita Gebhardi et successorum*, насталом у манастиру Адмонту у Штајерској.[18] Други, опширнији, сачуван је у делу Херборда, схоластика у манастиру Св. Михаила у Бамбергу, који је у облику дијалога написао *Житије* Отона I, бискупа бамбершког.[19]

---

[15] Конрадов син Хенрих је рођен 1137: Annales Aquenses, MGH SS XXIV, 37–38. Уп. *K. Hampe*, Deutsche Kaisergeschichte, 134; *J. Jastrow — W. Winter*, op. cit., I, 391. Година рођења Софије није забележена, зависи од тумачења извора. У сваком случају, она је верена за Хенриха у детињем узрасту: *G. Pauler*, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I, Budapest 1899, 258; *B. Homan*, Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, Berlin 1940, 383, наводи да је Софија 1139. г. имала 5-6 година; *F. Makk*, The Arpads and the Comneni, Budapest 1989, 35, такође наводи 5-6 година. Нејасно је да ли је Софија била старија сестра краља Гезе II (*F. Makk*, op. cit., 37). *W. Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, IV, Braunschweig 1877, 232, помиње да је Софија живела у Немачкој од своје седме године и др.

[16] *H. Dienst*, Agnes, Wien 1985, 12–13, са одговарајућом литературом.

[17] *G. Duby*, Structures familiales dans le Moyen Age occidental, XIII Congrès int. des Sciences historiques, Moscou 1970; *H. Fichtenau*, Herkunft und Bedeutung der Babenberger im Denken späteren Generationen, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 84 (1976) 1–30; *K. U. Jäschke*, Notwendige Gefährtinen. Königinnen der Salierzeit als Herrscherinnen und Ehefrauen im Römisch-deutschen Reich des 11. und beginnenden 12. Jahrhunderts, Saarbrücken 1991, passim.

[18] Vita Gebhardi et successorum eius, MGH SS XI, 44.

[19] Херборд (умро 1168) дело је писао на основу извора о делатности Отона I, бискупа Бамберга, али и предања. Издање тог извора: Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis, MGH SS XX, 717–720, i *Ph. Jaffé*, Monumenta Bambergensia, Berolini 1869, 732–738. О личности Херборда: Tusculum-Lexicon, Artemis-Verlag, München 1982, 326. Бискуп бамбершки

Упоредна анализа ова два текста показује сагласност у основним подацима. Кћи краља Беле II, Софија, испрошена је за сина немачког владара Конрада III Хоенштауфовца и са огромном и скупоценом опремом предата немачком владару.[20] Касније се ова „краљица" (*predicta regina*), како је извори називају, замонашила у манастиру Адмонту у Штајерској.[21] Опширнији Хербордов текст, међутим, саопштава и друге појединости. Ту се помиње име прворођеног сина краља Конрада III, Хенриха, Софијиног вереника. Наводи се да је немачки двор тражио предају мале Софије и мираза, што је краљ Бела II и прихватио. Свечана церемонија заручења обављена је на угарском двору у присуству духовне и световне властеле из Немачке, на празник Духова, 11. јуна 1139. године. Писац је забележио и наводне родитељске речи краља Беле II упућене представницима немачког владара.[22] Софија је отпремљена у Немачку и то је неспорни део њеног живота.

О току даљих догађаја расположиви наративни извори се разилазе. Краћи и поузданији текст, *Vita Gebhardi et successorum*, бележи да је Софија упућена на двор краља Конрада III, али је касније одлучила да се повуче у манастир Адмонт. У томе јој је помогла Лиукарда, грофица Регенсбурга.[23] Хербордов опис догађаја, међутим, казује да је Софија одмах по напуштању Угарске била упућена у манастир Адмонт да би ту остала до удаје за Хенриха.[24] Ова слика догађаја једва да би се могла исправити да нису сачувана писма саме Софије, која је она упутила разним личностима у Немачкој и Угарској. Софија је, уз сва ограничења која су јој била наметнута, оставила довољно трага о својој судбини. Софијина писма, поред тога, омогућују не само да се употпуне него и провере подаци наративних извора.

Софијина писма су укључена у један пергаментни кодекс (Sign. perg. VII), који је настао у манастиру Адмонту, а обухватао је и друга писма, поред претежно теолошких списа. Кодекс је дело више писара. Настао је крајем XII века. Данас се чува у Универзитетској библиотеци Универзитета у Клагенфурту, а микрофилмови у Рукописном одељењу Националне библиотеке у Бечу.[25]

Отон I (1062–1139) био је у служби на двору немачког цара Хенриха IV пре но што је изабран за бискупа. Оставио је за собом писма и један извештај о мисионарској делатности у Померанији. Уп. *K. Hampe*, op. cit., 123.

[20] *J. Wichner*, Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont, I, Graz 1876, 95, мислио је да Софија није одмах послата у Немачку, него „кад је дошло време за венчање", али свакако за живота њеног оца, краља Беле II (умро 1141); *B. Homan*, Geschichte I, 383, наводи да је Софија послата у Немачку 1139. године. У литератури се обично помиње време веридбе са Хенрихом, сином краља Конрада III (1139) и затим замонашење (*F. Makk*, op. cit., 35; *M. Wertner*, Az Árpádok családi története, 302–303 и др.).

[21] Vita Gebhardi et successorum, MGH SS XI, 44. О манастиру Адмонту постоји обимна литература.

[22] Herbordi Vita Ottonis, ed. *Ph. Jaffé*, Monumenta Bambergensia, Berolini 1869, 732–734.

[23] Vita Gebhardi et successorum, MGH SS XI, 44.

[24] Herbordi Vita Ottonis, ed. *Ph. Jaffé*, Monumenta Bambergensia, 734–735.

[25] Рукописно одељење Националне библиотеке у Бечу: MMP Project, Mikrofilm Nr. 12.943. У прилогу се налази снимак дела кодекса из манастира Адмонта са текстом Софијиних писама, f.2^{b}–5^{a} (Универзитетска библиотека у Клагенфурту, Аустрија).

Опис рукописа је дао својевремено A. v. Jaksch, који је несумњиво заслужан за откривање, идентификовање и објављивање Софијиних писама.[26]

Укупно је сачувано пет Софијиних писама и то два која је упутила брату, краљу Гези II (1141–1161), затим једно писмо мајци Јелени (кћи рашког жупана Уроша I), једно писмо салцбуршком надбискупу Конраду I и бискупу Гурка Роману I, најзад још једно писмо упућено салцбуршком надбискупу Конраду I. Манастир Адмонт је припадао подручју салцбуршке надбискупије. Истој тематској целини припада и шесто писмо, које је салцбуршки надбискуп Конрад I упутио римско-немачком краљу Конраду III Хоенштауфовцу ради заштите интереса монахиње Софије.[27]

Сами текстови Софијиних писама не носе временске ознаке. Једино унутрашња анализа садржаја омогућава ближе одређивање времена њиховог настанка. Пошто се Софија у два маха писмено обратила надбискупу Салцбурга Конраду I, веома угледној личности онога времена, поуздано се може закључити да су писма настала пре 9. априла 1147. године (датум смрти Конрада I).[28] Прво писмо упутила је Софија брату, краљу Гези II пре замонашења, из Регенсбурга, а остала су састављана у манастиру Адмонту. У том првом писму брату Софија себе назива „exul et peregrina", жали се на своју тешку судбину коју пореди са вавилонским ропством и то супротставља напретку и просперитету свога брата (Прилог I, писмо 1).[29] Пре пролећа 1146. године, када је Угарска у сукобу са баварско-аустријском војском успела да од нападача поврати Пожун (Братиславу), тешко да би могло бити речи о просперитету угарског краља.[30] У том писму је Софија брату најавила намеру да се повуче у угледни бенедиктински манастир Адмонт. Изгледа да су сва Софијина писма настала током 1146. године.[31]

Важне податке о свом животу и околностима које су га обликовале открива Софија у писму које је пре 20. августа 1146. године упутила свом духовном оцу, надбискупу Конраду I. Ту она моли надбискупа Конрада I да се он писмено обрати угарском краљу, њеном брату Гези II и племству које ће се на дан Св. Стефана (20. август) окупити и да им предочи њен положај и чињеницу да се она повукла у манастир без ичије принуде, уз дозволу римског краља (Конрад III Хоенштауфовац) и његовог сина, свога вереника („cum licentia regis Romanorum filiique eius cui desponsata eram"). Она затим

---

[26] *A. v. Jaksch*, Zur Lebensgeschichte Sophia's, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, II Ergänzungsband, Wien 1888, 361–362.

[27] Писма је објавио *A. v. Jaksch*, op. cit., 372–377, а преузео *К. Грот*, Из истории Угрии и славянства в XII веке, Варшава 1880, Приложения XLIII–LII. Софијино писмо мајци Јелени објавио је *M. Wertner*, Áz Árpádok családi története, 300–301.

[28] Салцбуршки надбискуп Конрад I, син грофа Волфрама од Абенсберга (рођен око 1075) био је близак сродник породице грофова од Регенсбурга. Видно је допринео развоју и угледу манастира Адмонт: *J. Wichner*, Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont, I, 1874, 58–62, 98–99. Подаци о њему: Lexicon des Mittelalters V/7, München 1991, 1355.

[29] *A. v. Jaksch*, op. cit., 374–375.

[30] *G. Pauler*, Magyar nemzet története, I, 258; *F. Makk*, The Arpads, 37, мисли да се Софија замонашила „око 1145–1146. године".

[31] *A. v. Jaksch*, op. cit., 372–377.

моли да се њен брат сагласи са њеном одлуком и поштује манастир у коме је нашла уточиште. Најзад, Софија се у писму обраћа надбискупу Салцбурга са молбом да се код римско-немачког краља Конрада III заложи да јој се врати део отете имовине коју је са собом донела у Немачку, а коју је, како наводи, добрим делом задржао гроф Регенсбурга.[32]

Салцбуршки надбискуп је узео у заштиту Софију. Он се (1146) писмом обратио краљу Конраду са захтевом да јој се врати део личне опреме,[33] чиме је, у ствари, потврдио тачност њеног исказа.

У Угарској се сумњало у добровољност Софијине одлуке о замонашењу. На то упућују већ њене речи да је у Немачкој живела као у ропству и да се тог ропства ослободила тек у манастиру. Истицање сагласности краља Конрада III да се она замонаши открива главног виновника њеног страдања, што она на једном месту изричито и наводи (Софијин вереник, Хенрих, био је 1146. године малолетан, имао је само 9 година).

Вредност Софијиних писама је и у томе што она потврђују податке о њеној судбини, садржане у Хербордовој биографији Отона, бискупа Бамберга. Тај текст Отоновог биографа неки научници су примали са резервом.[34] Сада је јасно да је он у основи тачан. Хербордов текст помиње упорна посланства која је угарски двор упућивао са захтевом да се Софија врати у земљу.[35] Она у писму брату Гези II у јесен 1146. године и затим у писму мајци Јелени, приближно у исто време, са захвалношћу помиње њихова посланства.[36]

Необично опширан Хербордов текст пружа и неке друге појединости. Ту је записано да је краљ Геза II, пошто је уговорени брак његове сестре пропао, намеравао и силом да је изведе из манастира. На угарском двору је најзад превагнуло уверење — казује исти извор — да због тога не треба изазивати рат са Немачком. Одлучено је да краљ Геза II у манастир Адмонт упути „ducem unum, virum fortem, cognatum suum et amatorem gloriae suae et cum illo militiam magnam".[37] Једини *dux*, краљев сродник и врло утицајан човек на двору, био је тада ујак краља Гезе II, Србин, син рашког жупана, Уроша I и брат краљице Јелене, Белош.[38] Белош је од 1145. године носио и титулу пала-

---

[32] *A. v. Jaksch*, op. cit., 375–376. О породици грофова Регенсбурга уп. *M. Mayer*, Geschichte der Grafen von Regensburg, München 1883. Софијин савременик био је гроф Хенрих III (1143–1174), сродник краља Конрада III Хоенштауфовца и породице аустријских маркгрофова: *K. Lechner*, Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246, Wien–Köln–Graz 1976, 184, 367.

[33] *A. v. Jaksch*, op. cit., 376–377.

[34] *W. Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, IV, 204, 232, 393; *A. v. Jaksch*, op. cit., 362.

[35] Herbordi Vita Ottonis, ed. *Ph. Jaffé*, 735–737.

[36] *A. v. Jaksch*, op. cit., 372–373.

[37] Herbordi Vita Ottonis, 735.

[38] Belus dux се јавља у повељи краља Гезе II 1142. године: *G. Fejer*, Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis II, Budae 1829, 117–118; титула dux-а додељивана је члановима владајуће династије односно најближим сродницима: *G. Györffy*, A dukátus, Századok 92 (1958) 47; *idem*, Die Kanzleien der Arpaden-Dukate. Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Rennaissance-Forschung 35, München 1984, 325–335.

тина (*palatinus comes*), највишу у дворској хијерархији онога времена.[39] По овлашћењима и стварном положају, он је био најмоћнији човек у земљи, васпитач и бранилац интереса краља Гезе II, који је 1146. године имао тек 16 година.[40] И ту Хербордов текст одговара историјским чињеницама.

Белош је обавио мисију која му је била поверена. Он је на челу угарског посланства стигао пред манастир Адмонт у долини реке Енс у Штајерској претећи да ће употребити силу не би ли Софију нагнао да се врати у земљу. После мучних преговора, саопштава Херборд, опат манастира, Готфрид, сагласио се да сама Софија пред угарским посланством изрази своју вољу. Писац је готово драматично описао сцену у којој је Софија пред окупљеним монахињама и монасима и пред угарским посланицима објавила своју одлуку да се посвети Богу и монашком животу.[41] Посланици су се после тога повукли и богато даривали манастир. Софија је умрла у манастиру Адмонт 15. септембра 1150. године.[42] Уживала је, како бележе извори, велики углед. У једном тексту је означена као „света Софија" (beata Sophia).[43]

Остаје да се разјасне политичке прилике ове људске драме. Животни пут Софијин, иако кратак (умрла је са мање од 20 година), речито је сведочанство о измењеним међународним односима између 1139 (датум склапања брака) и 1146. године (време коначног раскида). То нас води, пре свега, односима између Византијског и Римско-немачког царства посебно у доба цара Манојла I Комнина. Као и раније, ти односи су се одвијали између искључивости коју је обликовало схватање о само једном могућем царству, односно стварности која је „оба Рима" упућивала на договоре и сарадњу. Антинорманска политика била им је средином XII века заједничка. За нашу тему је од интереса година 1145.

Те године је цар Манојло I, пошто су пропали преговори са норманским владарем, одлучио да обнови савез са краљем Конрадом III Хоенштауфовцем.[44] На преговоре у Немачкој упућен је 1145. године посланик Никифор. Основни садржај његове мисије утврдив је захваљујући писму које је, као одговор на мисију, упутио краљ Конрад III Хоенштауфовац византијском цару Манојлу. Текст писма је уклопљен у дело Отона Фрајзиншког *Gesta Friderici I. imperatoris*.[45]

[39] Belus palatinus comes: *G. Fejer*, Codex diplomaticus II, 124; *G. Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus Cont. I, Pest 1860, 57; *G. Györffy*, Árpádkori oklevelek (1001–1196), Budapest 1997, 57–58 (1146. г.) 61 (1152).

[40] *J. Калић*, Жупан Белош, ЗРВИ 36 (1997) 64–67.

[41] Herbordi Vita Ottonis, 736–737.

[42] Necrologia Admuntensia, ed. *H. Pez*, Scriptores rerum Austriacarum, II, Lipsia 1725, 207. Уп. *G. E. Friess*, Die ältesten Todtenbücher des Benediktinerstiftes Admont in Steiermark, Archiv für öst. Geschichte 66 (1885) 326; *J. Wichner*, op. cit., II, 196.

[43] Herbordi Vita Ottonis, 737–738.

[44] Ottonis episcopi Frisingensis Chronica, VII, 28, MGH SS XX, 263; уп. *F. Chalandon*, op. cit., 259; *P. Lamma*, op. cit., I, 53.

[45] Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris, rec. *G. Waitz*, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hanoverae et Lipsie 1912, 41–43.

Византијски посланик је имао деликатну мисију. Он је најпре усмено изложио захтеве византијског цара, који су изазвали велико незадовољство краља Конрада III. Три дана су — наводи се у Конрадовом писму — трајале жестоке расправе. Конрад III је записао да већу срџбу не би могло изазвати чак ни то да је посланик Нићифор пред њим убио његовог сина Хенриха.[46] Тек четвртог дана је византијски посланик наступио са мање непомирљивости. Међу именованим темама преговора у писму се наводи да је византијски цар преко посланика тражио 500 коњаника, а немачка страна је инсистирала да се оствари раније уговорени брак Манојла са сродницом Конрада III, Бертом, из породице грофова од Сулцбаха. Посланство је, како изгледа, успешно обавило већи део посла. Краљ Конрад III се сагласио да се савез двеју држава обнови (Конрад III обећава да ће бити пријатељ царевих пријатеља, непријатељ царевих непријатеља, итд.), обећао је војну помоћ Византији и већу од тражене за случај да буде нападнута, затим је обновио захтев да се у Цариграду изгради црква за потребе немачке колоније у том граду и друго.[47]

Нажалост, остаје нејасан повод оштром вербалном сукобу Конрада III са послаником Нићифором. Тумачења су разна.[48] Остаје чињеница да је меру свога гнева краљ изразио тврдњом да га ни убиство сина Хенриха од стране византијског посланика не би више потресло. На основу расположивог текста тешко је утврдиво да ли је, поред осталих спорних питања, било речи и о Хенриху, несуђеном Софијином супругу, односно о немачко-угарским односима. На другој страни је очигледно да је тек после ове мисије Нићифора у Немачкој, односно онима које су уследиле, после више година од заручења, коначно остварен брак цара Манојла са Бертом од Сулцбаха (јануар 1146).[49]

Последице споразума су се одмах осетиле. Немачко-угарски односи се 1146. године из основа мењају. Краљ Конрад је крајем 1145. године прихватио претендента на угарски престо, Бориса, сина краља Коломана и омогућио му да у Немачкој прикупља најамничке одреде. Први напад тих снага на град Пожун (Братислава) у пролеће 1146. године није успео. Угарска је убрзо успела да поврати тврђаву. Међутим, одлучујућа битка између баварско-аустријске војске, коју је предводио војвода Хенрих II Бабенберг, полубрат краља Конрада III, и угарске војске одиграо се 11. септембра 1146. године.[50] На том походу је малолетни краљ Геза II оглашен пунолетним, а пресудну улогу на бојишту имао је, према сведочењу врло обавештеног савременика, Отона Фрајзиншког, ујак краљев, бан Белош.[51] Нападачи су претрпели тежак пораз, војвода Хенрих II се спасао бекством са бојишта недалеко од реке Лајте.[52]

---

[46] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 41.

[47] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 42–43.

[48] *W. Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, IV, 204–6, сматра да је посланик Нићифор ускраћивао краљу Конраду III „царске почасти"; *F. Chalandon*, op. cit., 260–261.

[49] Берта Сулцбах је стигла у Цариград 1142. године. Теодор Продром је у њену част саставио песму (PG 133, 1360 sq.).

[50] Уп. генеалогију породица Хоенштауфен–Бабенберг овде у прилогу.

[51] Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris, 51–53.

[52] Ibid.

Угарска је у таквим приликама обнављала старе савезничке везе у Европи, и тражила нове. Нарочито су били вредни савезници у самој Немачкој односно Византији. Зна се да је угарски краљ материјално помагао борбу војводе Велфа VI против краља Конрада III Хоенштауфовца, а овај је још одраније уживао обилату помоћ норманског краља Рожера II.[53] Још 1146. године постепено се обликује антивизантијски савез који помиње Јован Кинам тек уз догађаје из 1149. године.[54]

Све те околности су утицале и на прилике у Србији. У Рашкој је 1146. године на власти био жупан Урош II, син жупана Уроша I и брат угарске краљице Јелене и бана Белоша.[55] Његове везе са Немцима које помиње Јован Кинам[56] ишле су свакако преко угарског двора, мада се не могу искључити ни други путеви споразумевања. На то, поред осталог, указује и чињеница да су и потоњи рашки владари тражили ослонац у Римско-немачком царству чак и онда када везе са угарским двором нису биле пресудне. Урошев наследник на српском престолу, велики жупан Деса, који је на власт дошао вољом византијског цара Манојла I, одмах је „пренебрегавајући власт Ромеја, упутио посланике Аламанима решивши да отуда себи жену доведе и све што је противно вољи Ромеја, он је свакојако чинио".[57] Ова Кинамова вест открива да је подстицај за успостављање политичких веза у Немачкој дао сам жупан Деса. Он се није прикључио некој иницијативи, већ ју је сам дао. То је било довољно да цар Манојло I предузме одлучне мере против њега.[58]

Прави смисао српске политике према Немачком царству у XII веку још речитије се разазнаје у време Стефана Немање. Његови претходници су у Византији уопштено оптуживани за везе са „Аламанима", он сам их је успоставио са немачким царем. Још за живота цара Манојла I Комнина, дакле до 1180. године, Немања „тежи слободи", повезује се „с краљем Аламана или се приклања Угрима", изричит је Никита Хонијат.[59] Тај краљ Аламана је римско-немачки цар Фридрих I Барбароса (1152–1190), најмоћнији владар западног света. За византијске писце Немања је одметник кога цар приморава „да му буде веран" (Никита Хонијат), човек који жели да приђе другом господару и да збаци „ромејско вођство" (Константин Манасије).[60] Немачки писци, опет, речником својих средина говоре о покушају успостављања вазалских односа. Поводом сусрета Стефана Немање са царем Фридрихом I Барбаросом у Нишу за време III крсташког рата крајем јула 1189. године, Арнолд, опат из Либека је записао да Немања „fecit hominium" цару, што је формула типична за успо-

[53] Historia Welforum Weingartensis, MGH SS XXI, 468.

[54] Cinn., 101–102.

[55] *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 25–37.

[56] Cinn., 101–102.

[57] Cinn., 212–213.

[58] Cinn., 213–214.

[59] Nicetae Choniatae Historia, ed. *J. A. v. Dieten*, 159; везе са Немцима помиње и Константин Манасије: Византијски извори IV, 213.

[60] Nicetae Choniatae Historia, 159.

стављање вазалских односа на Западу. Исти писац додаје да је владар Србије затим земљу добио у феуд од немачког цара (iure beneficiario).[61]

Други, знатно поузданији текст тзв. Ансберта има више појединости о тим догађајима. Немања и његов брат Страцимир, наводи извор, током преговора су најпре цару Фридриху I у Нишу (27. јули 1189) указали на успехе које су постигли у борбама против Византије (после 1182. године). Освојили су Ниш и целу нишку област, затим подручје до Сердике (Софија) и изразили спремност да наставе ту борбу и „pro ipsa terra … hominium et fidelitatum offerebant".[62] Дакле, понудили су вазалски однос само за новоосвојене области. У Цариграду су са великим неповерењем и крајњом озбиљношћу пратили ток преговора у Нишу, јављао је Дитполд, бискуп пасавски и пратилац немачког цара.[63] Фридрих I је прихватио само део српских предлога, образлажући то својом намером да не ратује против било ког хришћанског владара већ против освајача хришћанских светиња у Јерусалиму.[64] Касније је уверавао византијског цара Исака II Анђела да великом жупану Србије није дао у beneficium било коју византијску територију.[65]

Па ипак, у Нишу су јула 1189. године донете неке важне одлуке. Склопљено је пријатељство (amicitia) између немачког цара и српског владара, затим и споразум (pactum) о склапању брака између Немањиног синовца Тољена и кћери Бертолда IV од Андекса, истарског маркграфа и титуларног херцега Хрватске, Далмације и Мераније.[66] Бертолд IV од Андекса био је не само близак сарадник цара Фридриха I Барбаросе, већ и сродник царске династије.[67]

Догађаји су, међутим, кренули другим током. И поред свих сукоба који су избили између крсташке војске Фридриха I Барбаросе и мештана византијских провинција на путу према Цариграду, два царства су се најзад споразумела да разграниче своје интересе.[68] Немачки цар је наставио пут према Јерусалиму — да у њега никада не стигне (погинуо је у Малој Азији јуна 1190), а византијски цар је добио одрешене руке за обнову своје власти у балканским земљама. Исак II Анђео је убрзо повео борбу против Стефана Немање.

---

[61] Arnoldi Lubecensis Chronica, MGH SS XXI, 172.

[62] *Ansbert*, Historia de expeditione Friderici imperatoris, ed. *A. Chroust*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 30; Историја српског народа 1, Београд 1981, 256–7 (*J. Калић*).

[63] MGH SS XVII, 510.

[64] *Ansbert*, op. cit., 30–31.

[65] *Ansbert*, op. cit., 46.

[66] Писмо Дитполда, бискупа пасавског, аустријском војводи: MGH SS XVII, 510.

[67] *E. Oefele*, Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877, 169; *Ansbert*, op. cit., 44; *K. Bosl*, Europäischer Adel im 12./13. Jahrhundert. Die internationalen Verflechtungen des bayerischen Hochadelsgeschlechtes der Andechs-Meranien, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 30 (1967); *F. Oppl*, Das Trefen von Niš vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 97 (1989) 440–441; *A. Schütz*, Die Andechs-Meranier in Franken und ihre Rolle in der europäischer Politik des Mittelalters, Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter, Mainz 1998, 3–55.

[68] *E. Zimmert*, Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190, BZ 12 (1903) 42–77; *idem*, Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190), BZ 11 (1902) 303.

Битка на Морави је решена у корист царске војске.[69] Стефан Немања је део освојених територија, међу њима и Ниш, морао да препусти победнику.

Балкански одломак односа двају царстава у хронолошким оквирима овог рада (1145–1190) показује да до сада појединачно познати подаци о српско-немачким односима (Урош II, Деса, Стефан Немања) нису случајност. Рашки велики жупани су и пре Немање у западном свету упорно тражили савезнике у борби за самосталност. Још једном су се потврдила позната својства дела Јована Кинама и Никите Хонијата, додуше међусобно различита. Писали су их добро обавештени људи и саопштавали на византијски начин онога времена, обично у функцији приказивања царске делатности.[70] Одметништво Срба је увод у приказивање делатности цара Манојла I Комнина: велики цар и мали противник, који се усудио да тражи савезнике у Угарској, Немачком царству или Венецији. Та шема делом деформише и хронологију, што, наравно, треба имати на уму.

Посматрани у целини и трајању од више деценија, расположиви подаци откривају да су се српски владари укључивали у међународну политику у складу са *променама* те политике (раскид брака Хенрих–Софија и заоштравање немачко-угарских односа, везе са Велфима и Норманима, итд.). Њима је та политика била знана. Борбе жупана Уроша II против Византије, до сада везиване за 1149. годину, припремане су раније, али тек те године изазивају поход цара Манојла I Комнина.

Неспорно блиске сродничке везе угарског двора са рашким владарима нису једини пут којим се Србија приближавала земљама западног света. Од мноштва веза које су постојале, опет у складу са средњовековним схватањем живота, до историјских извора најчешће су допирале вести о династичким везама. Марија, кћи рашког жупана Уроша I је браком са кнезом Конрадом од Знојма (1134) ушла у круг највишег немачког племства (породице Бабенберг, Вителсбах и друге) и ту имала запажену улогу. Њен син је био непосредни вазал немачког цара.[71] Немањини посланици су примани на немачком двору, а он сам је настојао да се мимо Угарске приближи царском дому.

Два царства су, међутим, имала различите интересе на Балкану. Од времена крсташких ратова и честих ходочасничких путовања (XI–XII век) за Немачку је то било пре свега транзитно подручје према циљевима на Блиском истоку (пут од Регенсбурга преко Угарске, Београда и Ниша до Константинопоља и Мале Азије). На другој страни, за Византију су то биле земље под њеном врховном влашћу и само је од економске и војне снаге Царства зависило колико дуго ће то стање потрајати. Битка на Тари (1150) у доба жупана Уроша II и сукоб на Морави после погибије цара Фридриха I Барбаросе (1190) византијски су одговор на политику рашких владара у XII веку.

---

[69] О хронологији битке на Морави 1190. односно 1191. године, уп. Византијски извори IV, 154, нап. 161; 221 (*Б. Ферјанчић*); *J. L. v. Dieten*, Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie, Berlin — New York 1971, 81–87.

[70] *J. Kalić*, Idéologie impériale et l'histoire des Serbes au XIIe siècle, Actes du XV Congrès international d'études byzantines, IV, Athènes 1980, 144–152.

[71] *J. Калић*, Кнегиња Марија, Зограф 17 (1986) 21–35.

ПРИЛОГ I

Прво писмо Софије брату краљу Гези II

Регенсбург, пролеће 1146.

Domino G. fratri suo Ungarorum gentis regi potentissimo exul illa et peregrina soror eius N. dulciss(imum) cum servicio germanitatis affectum. Dum gloriam magnificentie regni tui perpendo, dum excellentiam nominis tui, frater amantissime, attendo, ipsa prosperitas rerum tuarum fit quodam modo quasi dulce levamen innumerabilium quas actenus perpessa sum miseriarum. Ex quo enim in exterras regiones deveni, die ac nocte panem doloris comedi et ultra quam regiam prolem decuit, confusio faciem meam cooperuit. Non enim ut regina regis filio desponsata, sed nec, ut ita dicam, quasi vilissima procurata sum pedissequa. Proinde, quia experta sum exul in exilio quam miserabilis sit, quanta qualisque sit humane vite miseria, quam lacrimabilis sit captivitas Babilonica, inspirante deo decrevi in animo meo contempnentem me regem terrestris Babilonie pro amore immortalis sponsi forti constantia contempnere. Ne autem arbitreris, frater karissime, ob illatas ab eo iniurias ad eius nolle pervenire nuptias, scias, pro certo scias, quod ipsum solum, sed et tocius terre principes amor Christi mihi fecit contemptibiles. Ea propter, frater, quasi ad turrem fortitudinis confugio ad te tueque pietatis consilium humiliter quero rogans, ut pro spe eterne retributionis petitionem non spernas desolate conditionis. Opto sane et desidero fraterno tui auxilio ad portum monasterii et quietis nuda saltem et despoliata ex huius mundi fugere naufragio. Est quippe monasterium Admuntesse reverentissimo Salzpurgensi archiepiscopo subditum in quo religiosorum virorum ac mulierum multitudinem deo servientium esse comperi. Hunc ergo locum pre ceteris nominatissimum tuoque regno contiguum deo volente et tui gratia subveniente cupio inhabitare, quatinus inter deo conversantes digne eterno regi irreprehensibiliter merear militare. Noveris autem, frater karissime, non per hominem neque ab homine tale me consilium accepisse sed hec que per multas tibi scripsi lacrimas, magnus ille consilii angelus cordis mei installavit auribus. Quod si ipso inspirante parte voti mei compos, quantotius effecta fuero, non minus pro te quam pro me sine intermissione supplicabo domino.

(*A. v. Jaksch*, Zur Lebensgeschichte Sophia's, 374–375)

Друго писмо Софије брату краљу Гези II

Адмонт, после 11. септембра

Gloriosissimo domino et fratri suo N. regi Hunorum victoriosissimo, N. quondam germana nunc Christi et ipsius ancilla deb(itum) orationis et servitutis obsequium. Quoniam pie et misericorditer recordatus es nominis mei, frater dulcissime, grates et gratias humiliter refero regali magnificentie tue. Licet enim inestimabiles mihi videantur divicie pro ipso qui pro nobis pauper factus est, me pauperem esse de muneribus tamen regie liberalitatis hac de causa gaudeo, quia magis in his tue salutis quam mee utilitatis commodum quero. Ad hec etiam non modicum mihi intulit gaudium, quod dulcissima legatione et regii muneris largitate specialiter honorare dignatus es specialem p(ersonam) m(eam). Qui me specialem

elegit sibi filiam et paterne suavitatis mihi exhibens fidem et gratiam, et te nichilominus ut pater filium ut servus dominum veneratur et diligit et pro salute nominis t(ui) regi regum domino assiduis supplicare precibus non desin(et).

(*A. v. Jaksch*, op. cit., 372)

Писмо Софије мајци Јелени

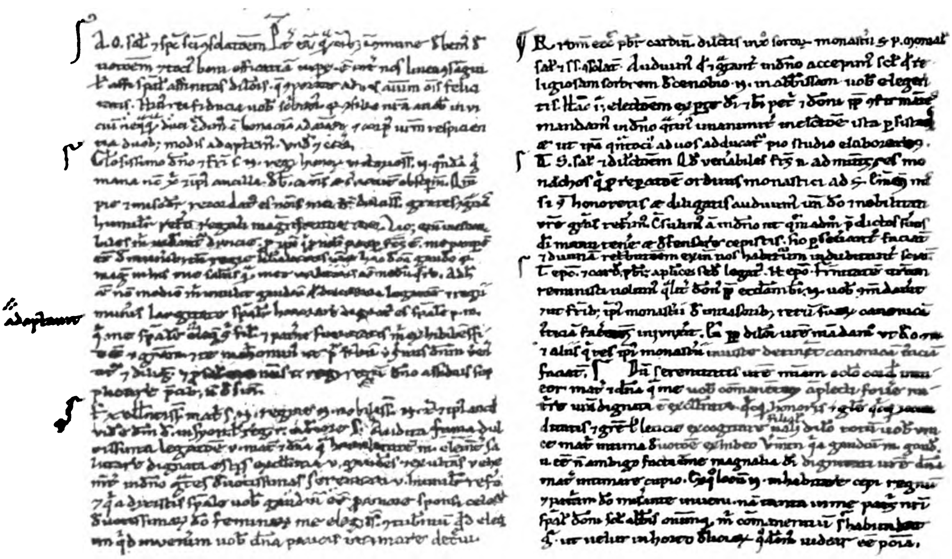
Адмонт, после 11. септембра

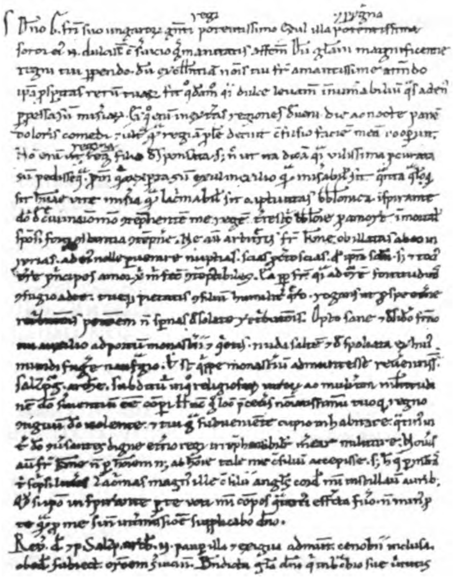
Excellentissime matri sue N. regine nobilissime N. Christi et ipsius ancilla videre d(ominu)m d(eum) in Syon vel regem r(egum) cum decore s(alutem). Audita dulcissima legatione v(estra), mater et domina, qua humilitatem m(eam) clementer salutare dignata estis excellentia v(estra), gaudens et exultans vehementer in domino grates devotissimas serenitati v(estre) humiliter refero. Et quia dixistis speciale vobis esse gaudium pro amore sponsi celestis devotissimarum deo feminarum me elegisse contubernium, quid elegerim, quid invenerim vobis, domina, paucis intimare decrevi.

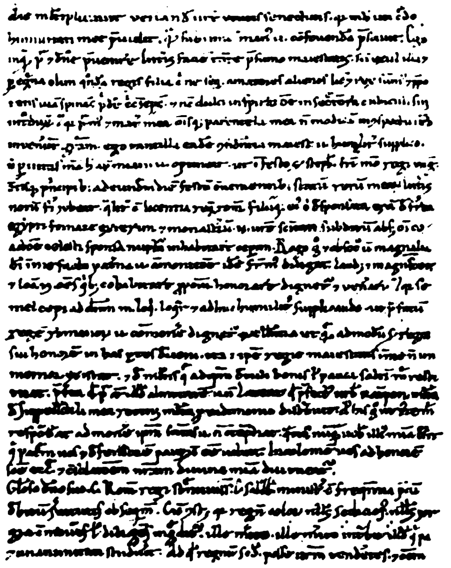
Dum serenitatis vestre misericordiam oculo cordis intueor, mater et domina, qua me vobis commanentem amplecti fovere nutrire vestra dignata est excellentia, quicquid honoris et glorie, quicquid iocunditatis et gratie vel leticie exocogitare filialis valet dilectio, totum vobis unice matri intima devotione exhibeo. Verum tamen, quia gaudium m(eum) gaudium v(estrum) esse non ambigo, facta in me magnalia dei dignitati vestre, domina mater, intimare cupio. Ex quo loco N. inhabitare cepi regnum et patriam deo miserante inveni. Nam tanta in me patris nostri spiritualis domini scilicet abbatis omniumque mihi commanentium superhabundat gratia, ut velut in horto deliciarum quodam modo videar esse posita.

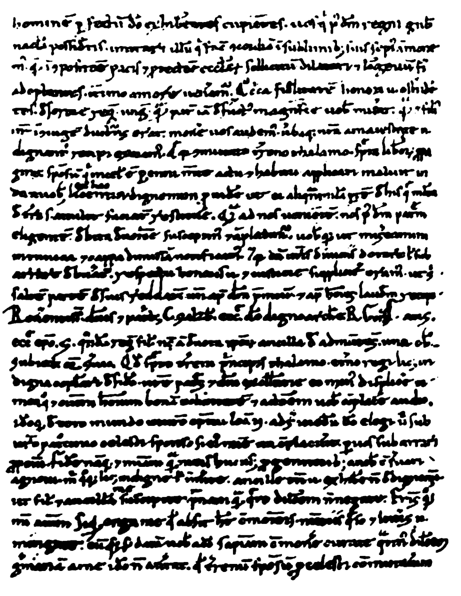
(*A. v. Jaksch*, op. cit., 372–3)

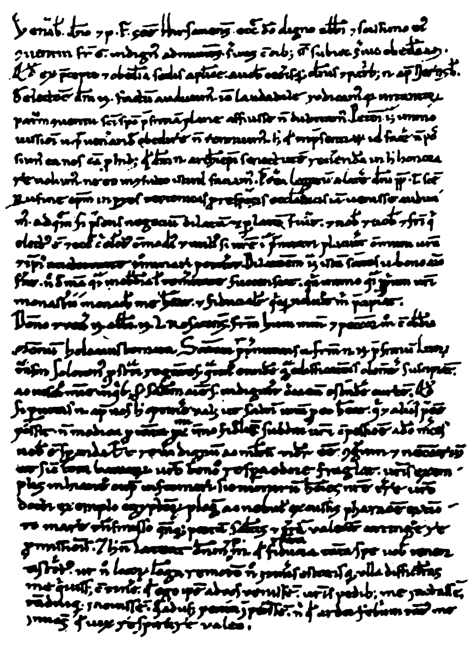
Софијина писма, Манастир Адмонт, XII век

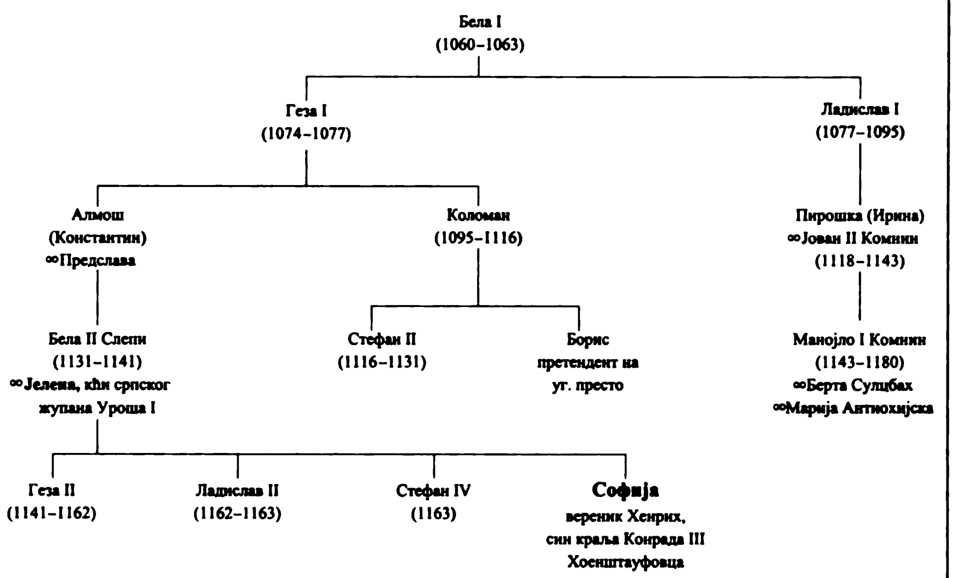

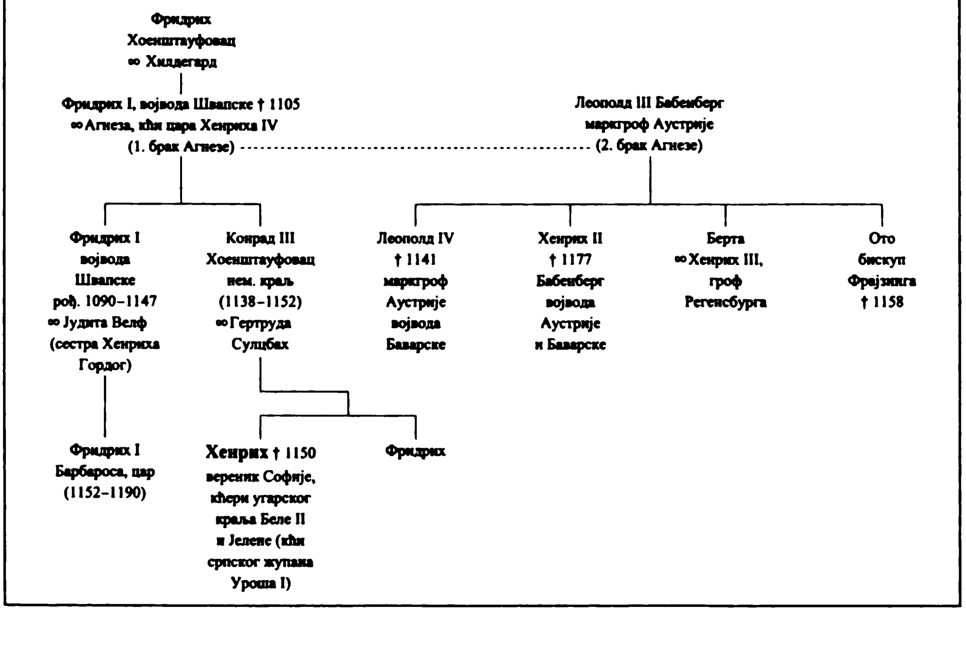

Генеалогија угарских владара династије Арпадоваца (одломак)

Генеалогија царске династије Хоенштауфоваца и породице Бабенберг (одломак)

Jovanka Kalić

TWO EMPIRES IN 12TH CENTURY SERBIAN HISTORY

12th-century Byzantine sources (John Kinnamos, Niketas Choniates, rhetoricians), on several occasions make mention — in the form of accusations — of the connections maintained by Serbian rulers (grand *župans*) with Alemanni (Germans), their king, and especially with Hungary. Since the Serbian state was under the supremacy of Byzantium, such connections were considered in Constantinople as intolerable, and were used as a pretext for war. Byzantine emperors mounted large-scale military campaigns against Serbia whenever it was doubted that Serbian rulers (Uroš II, Desa, Stephen Nemanja) strove to achieve independence with the aid of western allies. This was explicitly stated by Niketas Choniates in his historical writings (Chon. 159).

In this study the author examines links between two empires, the Byzantine and the German, from the point of view of 12th-century Serbian history.

At the outset of the 12th century, the Serbian rulers established close dynastic and political connections with Hungarian kings. It is common knowledge in European medieval studies that the so-called horizontal linking of dynasties and the nobility actually reveals political aims of certain states. Serbian-Hungarian connections were stabilized through the marriage of King Bella II the Blind (1131–1141) and Jelena, daughter of the Serbian Grand *župan* Uroš I (1129). The leading role in Hungary was taken over by the Queen's brother Bela (Beloš), referred to in historical sources first as *dux*, subsequently the ban of Croatia and Dalmatia, and finally as *palatinus comes*. He was the most influential figure in Hungary until 1157. At a later time, he was elected the Grand *župan* of Serbia (1163).

During the conflict between King Conrad III Hohenstaufen and the Welf family in Germany, the marriage of the son of King Conrad III, Henry, with Sophia, daughter of King Bela II and Queen Jelena, was arranged. In this paper the author analyses political motives for the conclusion of this marriage (1139) and its subsequent dissolution (1146). A change in Hungarian-German relations occurred at the end of 1145, when King Conrad III supported the Hungarian pretender to the throne Boris against King Geza II. Conflicts turned into war (the battle near the Leitha River in 1146). A decisive role in these events and in the protection of Geza II's interests was played by the King's uncle, *ban* Beloš. At that time, Beloš's brother, *župan* Uroš II, occupied the Serbian throne. He joined the anti-Byzantine league (Hungary, the Kingdom of Normans in southern Italy, the Welfs) in 1149. This was just part of much broader international links of Serbia with countries outside the orbit of Byzantium. The other daughter of the *župan* Uroš I, Maria, was married to Prince Conrad II of Znojmo from the Przemyslid Dynasty (1134). Her image survives to the present day in the founder's composition in the royal chapel in Znojmo. Through this marriage she entered high aristocratic circles in Germany (the Babenbergs and the Wittelsbachs). Her daughter Jelena married the Grand Duke of Poland, Casimir II the Just (1166–1167). The heir to Uroš II on the Serbian throne, Desa, also established international connections with Germany and Venice. Finally, Stephen Nemanja, the founder of the famous Nemanjić dynasty,

negotiated with the Emperor Frederick I Barbarossa through some envoys in Nuremberg (1188) on the eve of the Emperor's departure into the Third Crusade, and then met the Emperor in person in Niš (July 1189). Sources reveal that Stephen Nemanja offered the Emperor vassal service in order to secure support for his further struggle with Byzantium (Ansbert, Arnold Lubecensis). The offer seems not to have been accepted, but the marriage between Stephen Nemanja's nephew, Toljen, and the daughter of Count Berthold IV of Andechs was arranged. After the death of the Emperor Frederic I Barbarossa in Asia Minor (June 1190), Isaac II Angelos went to war against the Serbs and defeated Stephen Nemanja (the battle on the Morava River). The relations between the two empires in the 12th century left traces in Serbian history.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.711(093.32=810.1)"653":808.101-3/3.4(=773)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ *ГРК* И *ЈЕЛИН* У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ИЗВОРИМА

Српска средњовековна књижевност, као и документа српске државе тог времена, по природи ствари, релативно често употребљавају грчко име, било за означавање појединаца било шире друштвене заједнице, односно одређених територија на Балкану. Најчешће је употребљавана словенска основа латинског порекла ***грькъ***, а знатно ређе, и касније, грчка основа **ελλ(ην)*. Осим у случају појединаца, изведени термини обично се односе на византијско политичко, а не грчко етничко биће, при чему се грчка основа превасходно употребљава у вези са античком, а не византијском епохом. Пред крај средњег века етничка садржина све више добија на снази.

Вишевековне политичке и културне везе између Византије и Србије имале су за природну последицу појављивање грчког имена у разним текстовима српске књижевности или у документима српске државе, било у вези са помињањем византијских територија било у вези са помињањем самих Византинаца. Релативно учестала употреба грчког имена у изворима којима располажемо, разумљива уосталом због тесних међусобних веза двеју држава, пружа довољно основа за закључивање да је употреба придева — *грчки* — чешћа од употребе именице — *Грци*. Ова околност је прилично значајна за нашу тему, будући да се у српским средњовековним изворима придеви који у суштини произлазе из етничких назива појављују у нешто разноврснијим значењима од оних које показују именице.[1]

У сваком случају, изведенице са значењима која би нас овде могла интересовати имају по правилу корен или основицу ***грькъ***, преузету из латинског **graec-*, док се основица **Јел(ин)-*, преузета од грчког **ελλ(ην)-*, употребљава изузетно ретко. Посматрано са језичког становишта, то је и разумљиво, будући да поменути раширенији облик преовлађује готово апсолутно, и то дијахроно, у разним словенским језицима. Разуме се, укључујући и српски. Очевидно, опште културно-историјске прилике више су погодовале прихватању латинске верзије, чак и у оним словенским срединама (Бугарска, Руси-

[1] У недостатку фреквенцијског речника српског језика ова опаска заснива се на личном увиду у изворе и стога, за сада, не представља нешто више од појединачног утиска.

ја) које су биле удаљене од латинског света.[2] У случају Срба, посматрано са историјског становишта, ове околности је чак делом лакше идентификовати него у неким другим срединама.

Први писани споменици код Срба у којима је сачуван помен Грка припадају другој половини XII века. То је време када Србија коначно почиње да се окреће православној култури Византије, познавајући истовремено, будући да се земља налазила између Византије и Запада, оба та велика културна круга Средоземља. Утицај Запада огледао се, између осталог, и у чињеници да се покрштавање Срба дуго одвијало под утицајем романских епископија источног Јадрана, иако је покретач читавог процеса у ствари био Цариград.[3] Више од три века, наиме, разне српске макар „званично" христијанизоване земље налазиле су се не само у оквирима епископија у унутрашњости, чији статус није сасвим јасан, а затим у саставу православне Охридске архиепископије (после 1018), него и у оквирима речених приобалних епископија под црквеном јурисдикцијом Рима. Одлучујући заокрет у корист православља учињен је тек за владавине великог жупана Стефана Немање (1166–1198), оснивача династије Немањића. Још пре свог замонашења у крилу православља и одласка на Свету Гору, такозваним другим својим, ортодоксним крштењем или помазањем он је отклонио вредност обреда католичког крштења, првобитно над њим извршеног, учврстио своје верско уверење прогоном јеретика, вероватно углавном богомила, и у подизање и осликавање српских цркава увео византијска схватања.[4]

Али до тог тренутка очевидно је било довољно простора да словенски корен ***грькъ**, који је и сам у основи био латинског порекла, буде међу Србима генерацијама прихватан непосредно, па и званично под утицајем значења које је имао у католичком свету, значења дефинисаног латинским термином *Graec(us)*. Иако овај утицај није увек лако препознатљив, његово постојање имало је за последицу то да у српској средини буде прихватан основни смисао латинског термина. Употреба израза Graecus на Западу — подразумева се средњовековна епоха после царског крунисања Карла Великог (800) — првобитно је била превасходно повезана са атаковањем на државну идеологију

[2] Будући да је израз Хелен дуго био проскрибован у самој Византији, постојала су само два начина за називање Византинаца: латински Graecus и грчки Ῥωμαῖος, оба превасходно са значењима у области политичке теорије и идеологије а мање са значењем етничког супстрата. Ова околност нарочито се односи на грчки начин, тако да је латински био вишезначан и, према томе, еластичнији у односу на грчки. Вероватно у овој чињеници треба тражити један део разлога за његову раширенију употребу и у словенском свету. Колега Александар Лома љубазно ми је скренуо пажњу, и ја му се на томе топло захваљујем, на савремена филолошка гледишта о могућности да је словенски свет рано (VI век) преузео, преко дунавског лимеса, реч ***грькъ** из вулгарнолатинског *grecus* < *graecus*. Уп. *P. Skok*, Grk, Slavistična revija 5–7 (1954) 76–84; *isti*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, Zagreb 1971, 612–613; Этимологический словарь славянских языков, св. 7, ред. *О. Н. Трубачев*, Москва 1980, 163.

[3] Уп. *Љ. Максимовић*, Покрштавање Срба и Хрвата, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.

[4] Уп. Историја српског народа I, Београд 1981, 261–262 (*Јованка Калић*), 288–292 (*В. Ј. Ђурић*). За тзв. друго Немањино крштење в. Стефан Првовенчани, Житије Симеона Немање, изд. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18–19.

Царства Ромеја, односно са оспоравањем византијског права на римско име, а не толико са грчким етносом.[5] Ово стога што су цареви на Западу имали и сами амбицију да се називају римским царевима, што је проузроковало да са њихове тачке гледишта владари у Константинопољу буду сматрани грчким царевима. Тако је скоро природно очекивати да је употреба грчког имена код Срба имала сличан развој, пре свега у првим корацима српског историографског писања, рођеним у веку Стефана Немање, онима који су сачувани у латинском облику.

Реч је, разуме се, о „Летопису попа Дукљанина" или „Барском родослову", тексту у коме се на извесним местима помињу *Graeci* у војним операцијама против Србије или Бугарске,[6] као и *imperator Graecorum*.[7] На свим овим местима контекст недвосмислено показује да писац, употребљавајући грчко име, подразумева Византијско царство и његове институције, тачније речено цара и његове војне снаге. Другим речима, аутор употребљава израз *Graecus* у истом оном смислу у коме би један византијски писац без оклевања посегао за изразом *Ῥωμαίος*.[8]

Још јасније постају ствари код писаца који чине први ступањ развитка праве српске књижевности, писане на српском (средњовековном) језику, дакле књижевности која се развијала у немањићкој Србији. Били су то синови самог Немање: свети Сава, оснивач српске аутокефалне цркве, и Стефан, први српски краљ. Сава је био инспиратор и прави творац двеју првих српских повеља, Немањине (1198) и Стефана Немањића (1200), у корист српског манастира на Светој Гори — Хиландара.[9] У аренгама обеју повеља постављен је темељ српске државне идеологије чувеном реченицом да је бог дао Грцима цареве, Угрима краљеве, а да је самог Немању учинио великим жупаном. Речене одреднице су врло јасне. Владавина Немањина, кад је реч о спољној политици земље, понајвише је била обележена односима са Византијом и Угарском, између којих је српски владар, веома интелигентно водећи сопствену

---

[5] О модалитетима ових схватања в. *P. E. Schramm*, Kaiser, Kõnige und Pāpste, Beiträge zur allgemeinen Geschichte I, Stuttgart 1968, 215 sq.

[6] Уп. Летопис Попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд — Загреб 1928, 310, 325/26, 330, 336, 344 сл., 346 сл. (прев. *Сл. Мијушковић*, Београд 1988, 115, 122, 124, 127, 132 сл.).

[7] Исто, 325, 336, 345, 346, 358 (прев. *Мијушковић*, 122, 127, 132, 133, 138/39).

[8] Етничка садржина у језичком контексту избија само на једном месту, посвећеном делу словенског апостола Ћирила, где се каже да је он свете књиге „commutavit ... de graeca litera in sclavonicam", а у италијанској варијанти „... tradusse loro da la lingua greca nella slava" (*Шишић*, нав. издање, 301).

[9] Немањина повеља: Actes de Chilandar slaves, edd. *L. Petit — B. Korablev*, Виз. Врем. 19 (1915) № 3 [= Amsterdam 1975]; најновије издање у нашој науци: *Ђ. Трифуновић — Весна Бјелогрлић — Ирена Брајовић*, Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве, Осам векова Студенице — зборник радова, Београд 1986, 49–60 (текст: 54–55; превод: 58–59). За превод уп. и Св. Сава, Сабрани списи, прев. *Л. Мирковић — Д. Богдановић*, Београд 1986, 31–33. Повеља Стефана Немањића: Actes de Chilandar slaves, ed. cit., № 2; *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202, Прилози КЈИФ 5 (1925) 66 сл. Превод: Стефан Првовенчани, Сабрани списи, приредила *Љиљана Јухас-Георгијевска*, Београд 1988, 55–59.

политичку игру, стварао довољно простора за свој самовласни положај.[10] Цареви Грка су, дакле, цареви Ромеја, као што се у истим документима Алексије (III Анђео) назива **гρьцки цаρь**, што ће се касније показати уобичајеном праксом.[11] Истовремено, назив *грчка земља* придат је оним областима Србије (Лаб, Дубочица, Загрлата, итд.) које је Немања у разним периодима своје владавине освојио од Византије и чије становништво још у оно доба већином или уопште није било грчког порекла.[12] Употребљени термин, према томе, нема непосредну везу са чиниоцима који би се могли сматрати деловима етничке структуре.

Други један Савин текст, Житије Немањино, или трећи по реду ако раздвајамо две хиландарске повеље, већ употребљава два значења израза *Грк*.

Прво значење. У тексту се говори о кир Алексију (III) као о *грчком цару* и о Цариграду као о *некадашњој грчкој земљи* коју су узели Латини, док се за Стефана Немањића каже да је владао *свом срӣском земљом.*[13] У основи, сви ови придеви односе се, пре свега, на постојање и функционисање двеју држава. Међутим, кад је реч о претходним Немањиним освајањима византијских области, оне се помињу на један другачији, врло занимљив начин. Тако, српски велики жупан је у разним временима, ратујући са Царством, освојио следеће области: од *ӣоморске земље* Зету са градовима, од *Рабна* (Алванон) два Пилота, од *грчке земље* крајеве већ наведене у два хиландарска документа, с тим што је овог пута обогаћен каталог њихових имена.[14]

Као што је речено, све три групе освојених територија претходно су припадале Византији. Две прве групе, међутим, *ӣоморска земља* и *Рабно*, у целокупној познијој политичкој традицији Србије имају одређено, посебно место и појављују се као релативно дефинисане целине за које се не сматра да имају „византијски" карактер. Уосталом, Стефан Првовенчани, који је и сам написао једно Немањино житије, изричито наводи у том тексту да је његов отац повратио отаџбину и дедовину своју Диоклитију и Далмацију, што и јесте у различитим изворима *ӣоморска земља* „... коју је насиљем држао *грчки* народ ... тако да се прозвала *грчка обласӣ*".[15] Трећа група територија, коју је Сава без оклевања назвао *грчком земљом*, не представља једну целину и нема заједички назив, нити заједничку историјску традицију. Ова група састоји се од различитих, па и међусобно удаљених области, које је у некакву везу доводила или их обједињавала само Немањина освајачка политика. Следствено, за

---

[10] Историја српског народа I, 251–262 (*Јованка Калић*). В. и рад Јованке Калић у овом зборнику.

[11] Св. Сава, Сабрани списи, Београд 1986, 32.

[12] Исто, 31.

[13] Св. Сава, Сабрана дела, изд. (и прев.) *Т. Јовановић*, Београд 1998, 148 (149), 152 (153), 158 (159), 184 (185).

[14] Исто, 148 (149).

[15] Живот Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, изд. *В. Ћоровић*, Београд 1938, 31.17–20 (прев. *Љиљана Јухас-Георгијевска*, Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Београд 1988, 73).

Саву није било друге могућности него да такве области окарактерише као земљу која је раније припадала Царству, што значи као *грчку земљу*.

Друго значење. За самог Саву реч *Грк* може једноставно да означава и припадника грчког рода у етничком смислу. Описујући смрт оца, тада већ монаха Симеона у Хиландару, Сава износи да су над ковчегом умрлог појали наизменично „... ми (односно српски монаси), затим као први по реду (међу осталима) Грци, Ивирци, Руси, Бугари и, на крају, поново ми".[16] Очевидно је да монаси *Грци* имају почасно место, али је такође очевидно да је начин на који су названи био више у вези са њиховом етничком припадношћу или, боље рећи, са њиховом припадношћу грчким манастирима на Светој Гори него са државном и политичком традицијом Византијског царства. Тако је Сава Немањић, који се сматра родоначелником српске књижевности, увео у њену терминологију два начина употребе или два значења израза *Грк*. Оба значења појављују се у занимљивом облику, значајном за разумевање тадашњих схватања, у Житију Немањином које је написао Стефан Првовенчани.

Краљ-писац обавештава читаоца да га је својевремено напао бугарски цар Борил „... узев са собом зета својега, грчког цара по имену Филандра, који је у славном Константинову граду".[17] И мало даље, у другом историјском контексту, „... јер нечастиви побуни два цара да ме ожалосте, краља угарског по имену Андрија и *цара грчког* (**грьцки цаȣь**), званог Јерис Филаидар" (1216).[18] Филандрос је несумњиво латински цар Хенрик I Фландријски (1206–1216). Дакле, упркос томе што је вођство српске државе, како је посведочено српским изворима, веома добро познавало политичку констелацију створену распадом Византије 1204. године,[19] Стефан не оклева да латинског цара Хенрика I назове *грчким* царем. Овде веома јасно излази на површину државно-правно значење израза **грьцки цаȣь**, које је у Срба постојало до одлучујућег турског освајања Цариграда. Другим речима: онај ко држи Цариград, чак и један латински цар, може на традиционалан начин бити сматран грчким царем, односно наследником претходних византијских владара. Епитет *грчки* на овом месту тако несумњиво указује на схватање о римском, односно ромејском идеолошком статусу владара у Цариграду.

С друге стране, Михаило Дука Анђео, велики епирски владар (1204 — око 1215), трећи Стефанов непријатељ, назива се Михаило ***Гȣьк***, очевидно због тога што је био, како наш писац каже, „... грчког и царског рода".[20] Мада грчки род повезан са царским овде може имати призвук ромејства, употреба именице Грк у српском језику, као и у другим језицима, за означавање једне одређене особе садржи претпоставку или сазнање да ту особу треба сматрати изданком грчког племена и да је њен матерњи језик грчки. Погото-

---

[16] Св. Сава, Сабрана дела, нав. издање, 184 (185).

[17] Стефан Првовенчани, нав. дело, 59.9–10 (прев. *Јухас-Георгијевска*, 90).

[18] Исто, 71.1–3 (прев. *Јухас-Георгијевска*, 98).

[19] Уп. *Б. Фeрјанчић — Љ. Максимовић*, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–25.

[20] Стефан Првовенчани, нав. дело, 64.6–7 (прев. *Јухас-Георгијевска*, 93). Уп. исто, 66.6.

ву што је окосница за одређивање статуса род а не царски чин, који се, уосталом, Михаилу и не придаје у нашем извору. Очевидно, Михаилов „грчки род“ не припада истој категорији као достојанство „грчког цара“ у случају једног Хенрика (Филаидра). С друге стране, исто је тако очевидно да, рецимо, грчки војници који помажу Немањиним унутрашњим непријатељима у бици код Пантина (1168) нису ништа друго до људи, Грци или не, који се налазе у сталној војној служби Византијског царства.[21]

Да је употреба једног превасходно етничког имена у српској књижевности реченог времена могла да има различита значења види се не само у случају Грка него и на примеру Бугара, што нам може послужити као корисна паралела. По речима Стефана Првовенчаног, бугарски отпадник Стрез, господар Просека, био је напустио своје племе *Гоtа који се називају и Бугарима*.[22] Касније је за Доментијана, биографа светог Саве, Стрез несумњиво потекао из бугарских крајева,[23] док су за Теодосија, другог Савиног биографа, исти Стрез и његово племе или Готи или Бугари.[24] Истовремено се код Теодосија цар, великаши и земље бугарске државе дефинишу као *загорски*, док се патријаршија назива *бугарском*.[25] Очевидно је да се овде ради о различитим традицијама назива који се односе, сваки од њих, на одређена обличја бугарског друштвеног бића — племе, државу, цркву. Та обличја немају истоветне историјске корене, па ни њихови називи не морају бити истоветни. Бугарски цар, односно цар такозваног Другог бугарског царства (после 1186), могао је због географског положаја своје државе колоквијално бити обележен епитетом загорски, али никако и бугарски патријарх, јер једном створена православна црквена организација не губи свој назив, или његову основицу, ни у колоквијалној употреби. Подсетимо се да је до сада било говора о „грчком“ цару, али да некакав „грчки патријарх“ нигде није поменут у изворима.

Када се пажљиво читају Доментијан и Теодосије, два писца који се углавном баве епохом после трагичног комадања Византије у IV крсташком рату, запажа се одређена њихова несигурност приликом навођења представника византијске царске идеологије који је оваплоћују. Пре него што размотримо тај феномен треба да се нагласи да је за оба писца, међутим, била јасна политичка ситуација. Теодосије, рецимо, изричито каже да (византијски) цар обитава у (Малој) Азији, будући да „... Константинов град узеше Фруги и тако грчко царство би пресечено на два дела, зато што је у Тесалији, Илирији и Солуну био цар Теодор, који касније би заробљен у бици и ослепљен од Асена, загорског цара, док у читавом Понту, у Галатији и Битинији (које

[21] Исто, 25.19 (прев. *Јухас-Георгијевска*, 69). Уп. и Доментијан, Живот светога Симеуна и светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865, 17 (прев. *Л. Мирковић*, Животи св. Саве и св. Симеона, Београд 1938, 235).

[22] Стефан Првовенчани, нав. дело, 60.20–23 (прев. *Јухас-Георгијевска*, 91).

[23] Доментијан, нав. дело, 206 (прев. *Мирковић*, 103).

[24] Теодосије Хиландарац, Живот св. Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 103 сл., 107 (прев. *Л. Мирковић — Д. Богдановић*, Београд 1984, 102 сл., 105).

[25] Теодосије, нав. дело, 103, 105, 171, 178, 199, 201, 214 (прев. *Мирковић — Богдановић*, 102, 104, 163, 170, 189, 190, 203).

се једноставно називају и Анатолија) у Азији цареваше славни цар Калојован Ватац".[26] Кад је, међутим, потребно да се титулишу владари Никеје и Епира, речена несигурност постаје евидентна. Штавише, на основу каснијег искуства двају писаца, ово важи и за цареве који су непосредно претходили, у још увек јединственом Царству, IV крсташком рату.

Тако, иако Доментијан говори о византијским областима пред IV крсташки рат називајући их „читава земља *грчког царства*" (**грьчско цариство**),[27] већ је Алексије III Анђео, поред тога што је наведен и као *грчки* цар, означен код Доментијана и као „цариградски" или „источни и цариградски" цар.[28] Обрнуто од ове ситуације, Теодор Дука је назван *грчким* царем.[29] Такође, никејски цар Теодор I Ласкарис влада, и за Доментијана и за Теодосија, у Цариграду,[30] што показује, сетимо се само „грчког" цара Филандра, нарочити идеолошки значај који је византијска престоница имала за Србе, само овога пута у обрнутој пројекцији у односу на случај латинског цара. Јер, како Теодор није држао Цариград, а Србима је 1219. подарио, заједно са титуларним цариградским патријархом у Никеји, аутокефалну цркву и тако одиграо улогу византијског цара,[31] морао се, бар симболично, уселити у стару престоницу Царства. Ипак, има се утисак да до одлучујућег преокрета у начину изражавања, и то из разумљивих разлога, долази у вези са великим освајањима Јована III Ватаца и Михаила VIII Палеолога. Они се код Доментијана наводе на следећи начин: „верни цар *грчки* који царује западним и источним земљама".[32] Очевидно је да ова промена у навођењу царске титуле нема непосредну везу са етничким „профилом" Царства, него одражава политичку реалност обнове његове величине на Западу и Истоку, што се дотакло и идеолошке сфере српске политичке психологије. Царство је опет било ромејско, односно по српском начину изражавања — *грчко*.

Са Теодосијем, који је своје дело вероватно завршавао почетком XIV века, појављују се и нараштаји писаца са новим погледима. Ти писци имају, у поређењу са ранијим стањем у српској књижевности, шире познавање старије византијске, па и класичне стварности, што није остало без утицаја на њихову географску и општу терминологију. Тако се у делу истог Теодосија, који као што смо видели Бугаре назива и Готима, помиње да је Немања држао српске земље, међу којима се поименце наводе Диоклитија, Далмација и Травунија, које се, како каже, налазе близу Илирије, на истоку, и крајева који

---

[26] Исто, 170 сл. (прев. *Мирковић — Богдановић*, 163).

[27] Доментијан, нав. дело, 17, 23, 53, 154 (прев. *Мирковић*, 235, 240, 265, 58).

[28] Доментијан, нав. дело, 5, 71, 160, 167 (прев. *Мирковић*, 224, 280, 63, 69). И Теодор Ласкарис ће за Доментијана бити „источни" цар (исто, 336; *Мирковић*, 209), али и „само" (благоверни) цар (исто, 277; *Мирковић*, 162) попут бугарског цара Јована Асена (исто, 328, 335; *Мирковић*, 203, 208).

[29] Исто, 261 (*Мирковић*, 149). Уп. и 280 (*Мирковић*, 164).

[30] Исто, 217, 219 (*Мирковић*, 113, 115); Теодосије, нав. дело, 126, 132 (прев. *Мирковић — Богдановић*, 122, 128).

[31] *Ферјанчић — Максимовић*, нав. дело, 17 сл.

[32] Доментијан, нав. дело, 116, 344 (прев. *Мирковић*, 317, 216).

припадају Риму, на западу.[33] Свети Сава, пак, назива се архиепископом Далмације и Диоклитије.[34] Стотинак година касније Константин Филозоф (Костенецки), најобразованији писац средњовековне Србије, рећи ће за свог хероја, деспота Стефана Лазаревића, да потиче из Далмације и Дакије, „... из земље сада званих Срба".[35]

Тај учени ниво, везан за далеку прошлост али и за ренесансни манир епохе Палеолога, морао је неизбежно да дотакне и византијску реалност. Архиепископ Данило II, образовани писац „Живота краљева и архиепископа српских", који пише нешто после Теодосија, дуго је боравио на Светој Гори, тако да му је византијска лексика била блиска. Користећи је, Данило ствара нове комбинације са дотадашњом српском терминологијом. Тако он назива цара Андроника II Палеолога следећим синтагмама: „свети (и велики) и васељенски грчки цар",[36] „васељенски цар Новог Рима, Константинопоља",[37] „самодржавни цар Велике Романије".[38] Андроникова држава, када се наводи без царевог помена, назива се „грчко царство", „грчка држава", „грчка земља",[39] али једанпут и „Велика Романија".[40] Паралелно с тим, две друге велике балканске државе, Србија и Бугарска, називају се „српска земља",[41] односно „бугарска земља".[42] Начин употребе ових термина је један те исти и заснива се пре свега на физиономији државног организма речених земаља. Три државе се схватају као различите државе са сопственим традицијама, док њихово „етничко" биће свакако није у првом плану.

Веома сличан речник употребљен је и у текстовима такозваних Данилових настављача, као и код писаца позног XIV века. У овим делима, међутим, Грци се појављују на начин који сведочи да њихов помен има етничку садржину. Тако, на пример, у цркви Богородице Одигитрије у Пећи свету литургију из грчких књига служе „... црнци (чьрнци) грчкога народа",[43] тј. грчки (јеро)монаси, док су крајем столећа наведени неки архијереји, Грци и Срби „према роду своме".[44]

---

[33] Теодосије, нав. дело, 3 (прев. *Мирковић — Богдановић*, 5).

[34] Исто, 187 (прев. *Мирковић — Богдановић*, 179).

[35] Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, изд. *В. Јагић*, Гласник СУД 22 (1875) 250 [прев. *Л. Мирковић*, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 49 (= Београд 1989, 77)].

[36] Архиепископ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 96, 126 (прев. *Л. Мирковић*, Београд 1988, 104, 126).

[37] Исто, 141 (135).

[38] Исто, 145 (138).

[39] Исто, 107, 108, 112, 113 (112, 113, 115, 116).

[40] Исто, 145 (138).

[41] Исто, 107, 112, 141 (112, 115, 135) и на више других места.

[42] Исто, 117 (118).

[43] Данилови настављачи, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 369 (прев. *Л. Мирковић*, Београд 1989, 111).

[44] Аноним, Житије старца Исаије, изд. *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 75 (прев. *Д. Богдановић*, Шест писаца 14. века, Београд 1986, 96).

Познији писци, који стварају у XV веку, па и касније, великим делом нису Срби него Грци или други странци, образовани на традицијама такозване ренесансе Палеолога. Они уносе и извесне потпуно нове изразе. Такви су Григорије Цамблак, Константин Филозоф (Костенецки) и патријарх Пајсије, у чијим делима се по први пут у српској књижевности говори о *Јелинима*, а не само о Грцима, и о земљи *Јелади*.[45]

Као што се може већ *a priori* претпоставити, овде се искључиво подразумевају Грци класичног доба и њихова земља, а све у оквиру покушаја наведених писаца да изнесу примере или повуку паралеле у вези са антиком. За речене писце постоји одређени однос између савремених тема које обрађују и античке епохе. До које мере се у овоме може ићи, показује место на коме Константин Филозоф тврди да се у његово време слава деспота Стефана Лазаревића шири (уз Египат и Етиопију) по Јелади, Индији и Амазонији.[46] Овакав склоп несумњиво представља архаично подражавање „географског" начина изражавања какав се може срести у класичној књижевности и не може да има никакву везу са стањем из времена самог Константина Филозофа. Посебно је занимљиво, и индикативно, то што Григорије Цамблак паганске обичаје назива „јелинским лакрдијама", што је сасвим у складу са византијским схватањима по којима је Хелен (античко доба) — паганин, а Ромеј (византијско доба) — хришћанин.[47] Додајмо још да су исти писци једини у српској књижевности који понекад наводе Константинопољ као Византион (**Виѕантиа**), разуме се такође у оквирима архаичног начина изражавања.[48]

Иначе, у текстовима писаца ове, последње генерације византијска држава и њен владар се обележавају на један, могло би се рећи уобичајени, начин —

---

[45] Житие на Ст. Дечански от Григорий Цамблак, изд. *А. Давидов — Г. Данчев — Невяна Дончева-Панайотова — Пенка Ковачева — Тодорка Генчева,* София 1983, 1.15 (Григорије Цамблак, Живот Стефана Дечанског, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1936, 4); Константин Филозоф, нав. дело, 248, 249, 265, 281 [прев. *Л. Мирковић*, 47, 48, 63, 79 (= Београд 1989, 76, 87, 98)]; Патријарх Пајсије, Житије цара Уроша, изд. *И. Руварац*, Гласник СУД 22 (1867) 227. В. и Пајсије, Живот цара Уроша, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1936, 145 (= Патријарх Пајсије, Сабрани списи, прев. *Т. Јовановић*, Београд 1993, 98). Пајсијев „Живот цара Уроша" биће надаље навођен углавном по преводима због мањкавости Руварчевог издања. Уп. *Т. Јовановић*, нав. дело, 141.

[46] Константин Философ, нав. дело, 248 [прев. *Л. Мирковић*, 37 (76)].

[47] Уп. Григорије Цамблак, Књижевни рад у Србији, приредио *Д. Петровић*, Београд 1989, 49.

[48] Григорије Цамблак, Житие на Ст. Дечански, нав. дело, 23.4 (прев. *Мирковић*, 17); Пајсије, прев. *Мирковић*, 132, 145 (прев. *Т. Јовановић*, 87, 98). У Доментијановом опису последњег путовања св. Саве постоји, међутим, једно место са необичном употребом термина Византија: „... и прође Анатолију, и по том Византију, и дође у Цариград" (Доментијан, Живот св. Саве, 203). Из контекста читавог одломка произлази да је Анатолија територија Никејског царства у Малој Азији, али тиме тумачење цитираног места није олакшано. Могућно је да је грешком или неразумевањем неког познијег преписивача, коме арханчно име Византија за Цариград није било непознато, дошло до двоструког помињања византијске престонице, под два имена. Можда је дошло и до неке забуне са именом Витинија и до његовог претварања у Византију. Сигурно је, међутим, да се овде не ради о називу за Царство. Много касније, у једном запису с почетка XVIII века османска престоница названа је Византијом. Уп. *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи V, Београд 1987, бр. 7394.

епитетом *грчки*.[49] Иако се истовремено помиње и *бугарски* цар,[50] овом епитету, као што смо већ видели, не треба придавати превасходно етничку боју, будући да је турски султан називан, као уосталом и византијски цар, *источним царем*,[51] а Стефан Дечански је чак и „...'цар' свих илирских народа".[52] У неким другим случајевима, писци исте епохе, било наведени било други (Димитрије Кантакузин, Владислав Граматик), пишу на начин који нам не дозвољава да будемо сигурни у то да ли су Грци који се наводе заиста Грци или, у једном традиционалнијем маниру, поданици Византијског царства.[53] Ово свакако указује, између осталог, на то да се два значења постепено приближују једно другом.

Осим историјских и других текстова српске књижевности, законодавно дело Стефана Душана — славни његов Законик — као и званични документи, у највећој мери такође настали у његово име, не употребљавају на један устаљени начин израз *Грк*. У Законику се говори, с једне стране, о *грчким* градовима, дакле доскорашњим византијским које је заузео „господнн цар",[54] а с друге стране — о властели и властеличићима који, као појединачна лица, могу бити *Грци* (Грьци), Немци (Нѣмци) или Срби.[55] Појединци Грци у овом, етничком смислу јављају се и у дипломатичком материјалу,[56] у коме се, међутим, Грци као колективни ентитет, исто као и грчке земље, третирају у значењу које подразумева византијско политичко а не грчко етничко биће.[57]

Као што је познато, у једном члану Законика цар Душан себе не разликује од византијских царева које једноставно назива „... пређашњи (дакле пре мене, у низу који иде од Константина Великог) православни цареви".[58] Као да су Византија и Србија, у погледу царске титуле, представљали једну те исту творевину. На основу оваквих општих погледа, било је природно да грчко име добије простор у титули самог Душана и неких потоњих српских владара у XIV веку. Као што је добро познато, Срби и Грци или, пре̂је, српске и грчке земље представљају основне елементе те титуле, као и патријаршиј-

---

[49] Григорије Цамблак, нав. дело, 15.4, 22.1 (прев. *Мирковић*, 12, 16); Константин Философ, нав. дело, 259 сл., 279, 294, 301, 302 [прев. *Мирковић*, 58 сл., 77, 93, 99, 100 (= 83 сл., 96, 107, 112)].

[50] Цамблак, нав. дело, 34.1 (прев. *Мирковић*, 24 сл.); Константин Философ, нав. дело, 268 [прев. *Мирковић*, 66 (= 89)].

[51] Константин Философ, нав. дело, 267, 294, 302, 307 [прев. *Мирковић*, 65, 93, 100, 104 (= 88, 107, 112, 116)]. За византијског цара као *источног*, вид. нап. 29.

[52] Цамблак, нав. дело, 26.5 (прев. *Мирковић*, 19).

[53] Уп. Константин Философ, нав. дело, 279 [прев. *Л. Мирковић*, 77 (= 96)]; Пајсије, Житије цара Уроша, изд. *И. Руварац*, 224 (прев. *Мирковић*, 142; прев. *Јовановић*, 96); Димитрије Кантакузин, Житије Јована Рилског, прев. *Јасмина Грковић-Мејџор*, Београд 1993, 91; Радослав Граматик, Рилска повест, прев. *Ј. Грковић-Мејџор*, Београд 1993, 103.

[54] Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354, изд. *Н. Радојчић*, Београд 1960, чл. 124.

[55] Исто, чл. 39, чл. 173.

[56] Уп. *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 175, 617, 620, 640.

[57] Исто, 387, 422, 427, 479, 662, 664. Овим примерима није обухваћена владарска (и патријархова) титулатура, о којој вид. у даљем излагању.

[58] Душанов Законик, нав. издање, чл. 40.

ске титуле.[59] Будући да у грчким документима српских владара одговарајућа формула обухвата Србију и Романију,[60] прилично је јасно да значење грчког елемента нема превасходно етнички него идеолошки карактер, односно да припада домену политичке теорије Византинаца.

Како било, ни књижевни ни званични, у документима, начин изражавања не представљају феномен који би репрезентовао јавно мњење обичних људи. Постоје, међутим, одговарајући извори, уосталом не тако ретки, који изражавају такво мњење и који се појављују у облику разних записа и натписа. Њихов једини важан недостатак у односу на нашу тему је то што се у овој врсти извора врло ретко говори о општијим питањима положаја Србије према страном свету, укључујући и Византију. Стога је у њима редак помен грчког имена. Ипак, и у оваквим белешкама може се запазити шароликост његове употребе. Следећи примери то најбоље показују.

У двема белешкама византијски простор је означен као грчки, при чему је на основу других изворних сазнања могућио, за разлику од до сада испитиваних ситуација, и ближе убицирање простора о коме је реч. У једној белешци, 1313. године, говори се о победи краља Милутина над Турцима **вь Грьцѣхь**.[61] Ово не само да очевидно значи у *грчкој земљи*, него се вест може довести у везу са експедицијом Новака Гребострека, која се одвијала у Малој Азији (1312/13).[62] Другом приликом, 1330. године, реч је о некадашњем ослепљивању Стефана Дечанског кога је отац након тог чина послао **вь Грькых**.[63] Овога пута, међутим, исти термин као и у претходном случају — *грчка земља* -- односи се на Цариград, где је изгнани принц чуван као талац,[64] да би се мало ниже, у истој белешци, појавило и треће значење — Македонија коју пустоше српски одреди.[65]

Остали записи, настали између XIII и XV века, односе се на грчки језик. Међу њима један, из времена деспота Ђурђа Бранковића, уопштено помиње грчке и српске рукописе који се чувају на Светој Гори.[66] У преосталих четири је реч непосредно о језику, при чему као да се сасвим равноправно употребљавају, чак једанпут у истом тексту, изрази *јелински*, *еладски* и *грчки* језик.[67] Не чини се неопходним да на овом месту буду посебно коментарисани наведени примери колоквијалне, мада у основи учене употребе термина за означавање грчког језика међу Србима.[68]

---

[59] Уп. *Љ. Максимовић*, Српска царска титула, Глас САНУ 384, Београд 1998, 182–184.

[60] Уп. *Максимовић*, нав. дело, 182 сл. (са старијом литературом).

[61] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1982, бр. 43.

[62] *С. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960³, 100–120; датум према *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1978², 198. Уп. и Историја српског народа I, 461 (*С. Ћирковић*).

[63] *Стојановић*, нав. дело, I, бр. 56.

[64] О изгнанству Стефана (Дечанског) в. *Јиречек*, нав. дело, 199; Историја српског народа I, 464 (*С. Ћирковић*).

[65] Реч је о *грчкој земљи* пустошеној у доба Стефана Дечанског.

[66] *Стојановић*, нав. дело, I, бр. 262 (1434).

[67] *Стојановић*, нав. дело, I, бр. 19 (1262): паралелно се наводе, као синоними, јелински и грчки језик; бр. 239 (1426): еладски језик, бр. 240 (1426): грчки језик, бр. 293 (1451): еладски језик.

[68] Нисам узимао у обзир помињање Грка (Грчић Манојло) у српским народним песмама, будући да њихово касније бележење не омогућава прецизно откривање веза са њиховим средњовековним коренима.

Посматрајући целину наведених примера, могло би се закључити да су, изузев ретке архаичне склоности појединих писаца према именима *Јелин* и *Јелада*, у српском друштву средњег века постојали — изведено из основице ***гръкъ** двострано или двоструко схватање и употреба грчког имена. Једна реч са два значења. Прво, које се у изворима чешће сусреће, проистиче из словенског, али и западног схватања положаја цара и обличја царства у Византији. Друго значење једноставно подразумева грчко племе, односно људе који том племену припадају. Оба значења се не поклапају у потпуности, али нису ни међусобно изразито удаљена.

У времену из кога и за које располажемо српским изворима Византија више није представљала, да се послужимо терминологијом Ернеста Штајна, ни „универзалну силу", ни „светску силу", него „велику силу" у постепенијем или бржем опадању,[69] чије се привремено ишчезавање у 1204. и потоњим годинама поклапа са брзим развојем српске књижевности. Једне књижевности, дакле, која се живо занимала за основне идеолошке теме властите земље. У XIII веку ове су теме силно узнапредовале: положај државног поглавара сматран је самовласним (**самодръжац**), његове дужности описиване су, независно од његове стварне титуле, глаголом **цАрЕвати**, а од Византије позајмљена идеја Новог Израела узела је великог маха.[70] Другим речима, иако су Срби нарочито поштовали достојанство византијског цара, они нису у потпуности разумевали некадашњи светски положај Царства као универзалне силе. Истина, Константин Велики никада није називан *грчким царем*, као што би се можда могло очекивати и то показује његов посебан статус, али се истовремено могло десити да његовог савладара Лицинија познија учена књижевност сматра Србином и претком династије Немањића.[71]

Све ово, између осталог, значи да су Срби на известан начин и пре проглашења Царства своју државу схватали као некакав пандан Византији. Стога, упркос свом њиховом поштовању према истој Византији, која је представљала велики прототип, Срби је нису схватали као феномен неупоредив са осталим светом. И будући да су сопствено име разумевали у двостраном или двоструком значењу, као име државно и име етничко, нису могли да се према термину *Грк* постављају на другачији начин. С друге стране, Византијско царство, које је увек било чврсто усађено у грчки карактер своје културе, у времену о коме је реч већ се било претворило од светског царства у грчко. Све ове околности као да се огледају у употреби грчког имена код Срба и чине његово значење шароликим и богатим, али и постепено усмераваним ка превасходно етничкој, једноставнијој и природној садржини.

---

[69] Cf. *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte II/1–2 (1925) 2 sq. (= ed. *A. M. Hakkert*, Amsterdam 1962, 2 sq.).

[70] Уп. *Љ. Максимовић*, Η εθνογένεση των Σέρβων στον Μεσαίωνα, Атина 1994, 22 сл. Посебно за анализу глагола *царевати* и одговарајуће изведенице уп. чланак М. Благојевића у овом зборнику.

[71] Пајсије, Живот цара Уроша, прев. *Мирковић*, 145 (прев. *Јовановић*, 98). Схватање о Лицинијевом српском пореклу први пут се јавља средином XIV века у словенском преводу хронике Јована Зонаре. Уп. *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, XIII–XIV.

Ljubomir Maksimović

THE MEANING OF THE WORDS "GRK" AND "JELIN" IN SERBIAN MEDIEVAL SOURCES

Serbian medieval literature, as well as Serbian state documents from that epoch, make use of the term "Grk" (Greek) relatively frequently, either in reference to individuals or to the broader social community, that is, certain territories in the Balkan peninsula. The Chronicle of the Priest of Dioclea (the Genealogy of Bar) was first in which the root of the Latin provenance *graec* was employed. It remained a prevalent form in other Slavic languages and in the medieval Serbian language — **грьк**. In rarer instances, and at a much later date, the Greek root ελλ(ην) also came into usage, chiefly within the archaic idiolect of some learned writers. Except for individual cases, derived terms usually designate the Byzantine political, not Greek, ethnic being, the Greek root being primarily employed in reference to the classical, not Byzantine, epoch.

Taken as a whole, it could be concluded that in the Serbian medieval society derivatives of the root **грьк** were comprehended and used with a dual meaning. The first, more frequently encountered in sources, results from the Slavic, as well as western, view of the position of the emperor and the form of the empire in Byzantium. The other meaning simply implies the Greek tribe, or people belonging to that tribe. These meanings do not entirely overlap, but neither are they completely separate.

Although the Serbs held the dignity of the Byzantine Emperor in great esteem, they did not fully comprehend the former position of the Empire in the world as the universal power. Literacy made its appearance and developed in Serbia in the period when the real position of the Empire was already in collision with the ecumenical requirements of the Byzantine political theory, especially after the temporary demise of Byzantium in 1204. It is evident from Serbian-Byzantine relations from the epoch of Stefan Nemanja that the Serbs viewed their state as a pendant to Byzantium, even before the proclamation of the Empire. Therefore, in spite of all their respect to the very same Byzantium, which represented a great prototype, the Serbs did not comprehend it as a phenomenon beyond comparison with the rest of the world. Since they understood their own name in a dual or double sense, both as the state and ethnic name, they could not have treated the term *Grk* (Greek) differently. On the other hand, in that epoch, the Byzantine Empire, always firmly set in the Greek character of its culture, had already turned from a world into a Greek empire. All these circumstances seem to be reflected in the usage of the Greek name among the Serbs, rendering its meaning diversified and rich, but gradually focusing on its ethnic, simpler and natural sense.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.5.02/.04(093=773):930.22/.23

ПЕТЕР РОКАИ

ДАЧАНИ КАО ИМЕ МАЂАРА У ВИЗАНТИЈСКИМ ИЗВОРИМА

Овај прилог има задатак да исправи тумачење двојице истакнутих мађарских византолога: М. Ђонија и Ђ. Моравчика, по којем се, у некима од њих наведеним византијским изворима, именом Дачани обележавају Мађари. После анализе сваког појединачног податка, аутор прилога је дошао до закључка да се у некима од извора ово име односи на друге народе: Данце, Румуне и Печенеге.

Двојица истакнутих мађарских византолога — Мађаш Ђони (Gyóni Mátyás) и Ђула Моравчик,[1] саставила су списак византијских извора који, по њима, садрже назив Дачанин који се односи на Мађаре. Током провере, која је омогућена управо на основу њихових листа, дошли смо до закључка да се етничка ознака „Дачанин" у византијским врелима не односи на Мађаре у сваком случају за који су Ђони и Моравчик мислили. Ова сумња је већ стога оправдана што други византијски извори име „Дачанин" дају другим народима. Тако на пример Михаел Ретор, Јован Кинам и Константин Манасије, који су живели у XII веку и били савременици већине аутора наведених од стране Ђонија и Моравчика, именом „Дачани" обележавају Србе.[2]

У делу Ане Комнине Мађари се, по констатацији Ђонија и Моравчика, под називом Дачани помињу шест пута.[3] Ови подаци се односе на географски положај подручја настањеног Дачанима и на везе овог народа са Византијом. Према Ани Комнини, Дачани станују северно од планине Хемус (Балкан), поред Дунава. Крсташи, предвођени Петром Амијенским, 1096. године

---

[1] *M. Gyóni*, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében, Magyar-görög tanulmányok = Ουγγροελληνικαι μελεται 7 (Budapest 1938) 82; *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958², 116; *isti*, Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz, Byzantinische Zeitschrift (даље BZ) 30 (1929–1930) 250 (Studia byzantina, Budapestini 1967, 322).

[2] *J. Калић – Б. Ферјанчић – Н. Радошевић-Максимовић*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Посебна издања Византолошког института САНУ 12, Београд 1971, 176, 177, 186, 188–190, 192, 201, 203–204.

[3] *M. Gyóni*, A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéne Alexiásában, A Magyar történettudományi intézet évkönyve 4 (1942) 135; *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 221, II, 116.

стигли су у Византију преко земље Дачана. Од Дачана су дошли Перес и Симон, посланици краља. Њихово име као име сведока наведено је у документу мировног уговора склопљеног 1108. године између Византије и Нормана. Вође Дачана нису поштовале савез, односно мировни уговор са царем Исаком I Комнином. Коначно, цар Алексије I Комнин победио је дачког вођу Соломона у једној бици код Хариопоља.[4] Вести Ане Комнине се мање-више убедљиво могу протумачити тако да се у њима поменути Дачани идентификују са Мађарима. Нарочито се то односи на извештај Ане о победи цара Алексија I Комнина над дачким вођом Соломоном код Хариопоља. У историографији се обично узима да ово Анино саопштење потврђују слично излагање текста, тачније интерполација мађарске Илустроване хронике и одговарајући податак Хронике Бернолда из Санкт Блазиена.[5] Поставља се, међутим, питање — ако се Анине вести о Дачанима и уистину односе на Мађаре, да ли је оправдано то аутоматски применити и у случају других извора. Стога држимо за потребно да резултате наших истраживања овде нешто подробније саопштимо.

Мађарски византолози су још двадесетих година XX века запазили околност да неки византијски извори Мађаре, поред осталих архаичних етнонима, назнвају такође именом Дачани.[6] Према подацима сакупљеним и објављеним најпотпуније у делу „Byzantinoturcica“ Ђуле Моравчика, од византијских врела њих седам укупно у дванаест случајева применили су на Мађаре назив Дачанин. Ова врела представљају у великој већини наративни извори. Поред Алексијаде, дела Ане Комнине, то су Никола Каликлис, Теодор Продром и један анонимни ретор из XII столећа, као и Лаоник Халкокондил и Теодор Газес из XV века. Поред ових наративних извора, Мађаре под овим именом помиње такође један дипломатички извор — оснивачка повеља цариградског манастира Пантократора.[7]

Питање чини замршенијим околност да ови писци један те исти народ, као на пример Мађаре, називају и другим архаичним именима. И још више, што су једним те истим архаичним именом називали различите народе. Лаоник Халкокондил је, на пример, именом Дачанин поред Мађара, дакако — ако се овај назив уистину односи на њих, према једном податку саопштеном од стране Ђуле Моравчика, називао и један други народ — Румуне из Тран-

---

[4] Напомињемо да разлика међу подацима дела Ане Комнине код њих произилази из околности што је Ђони користио још Рејфершејдово, а Моравчик већ Лејбово издање. *A. Reifferscheid*, Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias, I, Lipsiae 1884, V, 7; VII, 1; X, 5; XIII, 12; XIV, 4; XIV, 8; *B. Leib*, Annae Comnene Alexiade, regne de l'empereur Alexis I Comnene (1081–1118), Paris 1943, II, 32, 87, 208, III, 139, 160, 180.

[5] *P. Rokay*, Salamon és Póla, H értekezesek-monográfiák 23 (Újvidék 1990) 60–99; *П. Рокаи*, Истраживања Берноддове кронике, Истраживања 13 (1990) 49–60.

[6] *J. Darkó*, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál, Budapest 1910, 1–78; *isti*, Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern, BZ 21 (1912) 472–487, још не помиње име Дачана као назив за Мађаре; то чини први пут тек у напоменама свог издања Лаоника Халкокондила: Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, I, Budapestini 1922, 68, 2–3.

[7] *Moravcsik,* Byzantinoturcica II, 116.

силваније.[8] Стога се чини препоручљивим релевантна места набројаних извора појединачно испитати. Само тако можемо бити сигурни да ли се њихови подаци уистину односе на Мађаре и Угарску.

Прелазећи након овог увода на испитивање релевантних извора, започећемо то у обрнутом хронолошком редоследу, са анализирањем оних који су настали у XV веку. Прво ћемо размотрити једно писмо чувеног грчког хуманисте Теодора Газеса писано у Риму. У том писму помиње се неки Ἔναγχος, Δακῶν Βασιλεύς, који је дошао у Рим да се помоли и пошто је ту обасут бројним почастима, отпутовао је кући. Тог Enanchosa издавач овог писма Теодора Газеса Лудвиг Молер (Ludwig Mohler) није идентификовао ни у именском регистру, већ га је и тамо навео у овом лику.[9]

Молеров поступак пао је у очи чувеном немачком византологу Францу Делгеру (Franz Dölger). Делгер, не одобравајући га, у приказу Молеровог дела показао је како се ту у ствари ради о Молеровом превиду, јер ἔναγχος није лично име, већ временски прилог „neulich" ('у најновије време, ових дана, нетом'). У смислу Делгеровог превода, односна реченица Газесовог писма би у преводу гласила овако: „У новије време (ових дана) краљ Дакије дошао је да се моли у Рим, ту је обасут бројним почастима и потом се вратио кући". Делгер је овог Δακῶν Βασιλεύς-а сматрао истоветним са краљем Угарске.[10] Овакав свој став засновао је на табели у делу Византијски извори мађарске историје, Ђуле Моравчика, објављеном 1934. године. Из тога се, према Делгеру, види како су Лаоник Халкокондил и Јован Критовул, грчки историчари такође из XV века, по византијском архаизирајућем обичају Мађаре такође називали Дачанима.[11]

Остављајући за касније анализу оних вести поменуте двојице византијских писаца које се односе на Дачане, за сада желимо испитати само податак саопштен у Газесовом писму. Пре свега желели бисмо указати на то како се није само Делгер позвао при заузимању става о том питању на Моравчика, већ да се то догодило и обрнуто, јер је Моравчик, сад већ на основу Делгерове идентификације, уврстио овај податак који помиње Дачане као Мађаре у своје већ поменуто енциклопедијско дело Byzantinoturcica, које, саопштавајући вести византијских извора о народима турског порекла, обухвата огроман материјал.[12]

---

[8] *Gy. Moravcsik*, Die archaisierenden Namen, 250, jegyzet, 322, 21. jegyzet; *isti*, A magyar történet bizanci forrásai (*B. Hóman*, A magyar történettudomány kézikönyve, I/6b), Budapest 1934, 183–184, даље: *Moravcsik*, Bizánci források; *isti*, Byzantinoturcica, II, 116.

[9] *L. Mohler*, Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolo Perotti, Niccolo Capranica (Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann), III (= Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 24), Paderborn 1942, 585.

[10] *F. Dölger*, BZ 42 (1942) 230 (приказ: *L. Mohler*, Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, Theodoros Gazes, Michael Apostolios, Andronikos Kallistos, Georgios Trapezuntios, Niccolo Perotti, Niccolo Capranica /Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann/, III = Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 24, Paderborn 1942, XII + 649).

[11] *Moravcsik*, Bizanci források, табела.

[12] *Moravcsik*, Byzantinoturcica, II, 116.

Ни од стране Делгера, нити од Моравчика, међутим, није до краја рашчишћено са којим је мађарским краљем идентичан поменути. Јер, који би мађарски краљ био тај који је походио Рим и тамо био обасут почастима? Јасно је да на основу Газесовог описа можемо помишљати само на краља Жигмунда. Као што је познато, у XV веку он је био једини владар Угарске који је походио Рим и тамо био обасут почастима, наиме — папа Еугеније IV га је крунисао за цара.[13] Жигмунд је, међутим, путовао за Рим 1433, дакле четрдесет година пре Газесовог писма, које је Молер датовао у 1473.[14] А толики временски размак, под условом да је Делгерово тумачење тачно, тешко се може прихватити као „ових дана", или „у новије време". Утолико мање што 1433. године још ни сам Теодор Газес није живео у Риму.[15]

Ако је ту стварно реч о угарском краљу! Под утицајем Моравчиковог дела, међутим, не смемо губити из вида чињеницу да у средњем веку, као што смо већ горе показали, нису само турске народе називали Дачанима и њихову отаџбину Дакијом. Тако су у западним изворима, као што је румунски научник А. Барчацила показао, звали у ово доба такође Данце и Данску.[16] На основу тога је познати мађарски историчар Елемер Маљус (Elemer Mályusz) са правом брисао Боетија из Дакије из редова средњовековних угарских научника.[17] Није ли можда исти случај са Молеровим Enanchosom из Дакије?

Оставимо на кратко време по страни Делгерово тумачење и претпоставимо да је Εναγχος, односно, како га је Молер већ у именском регистру свог дела навео — Εναγκος, уистину лично име! Који се дачки владар могао звати, ако и не Енанхос — барем некако слично? Графија речи Εναγκος, писане грчким словима, најближа је имену Енрикос, односно Хенрик. Пошавши од тога да у Εναγκος-у нису написана слова „α" и „γ", већ једно лоше писано „ρ" и са њим уједно писано „ι", онда то име можемо да читамо као Ενρικος, односно као Енрикос.[18] Сада преостаје само још да одговоримо на питање који би био тај дачки краљ имена Енрикос-Енрик који би за време Теодора Газеса ходочастио у Рим?

У смислу претходно реченог, тог Енрика би требало тражити у редовима угарских или данских владара. Одмах можемо установити да угарски краљ са именом Енрик није познат. Барем не у ово доба. Неки западни извори, додуше, називају Хенриком угарског краља Емерика, али он је, као што је познато, владао много раније — од 1196. до 1205. године.[19] Од овог

[13] *J. Aschbach*, Geschichte Kaiser Sigmund's, IV, Hamburg 1841, 184–193; *P. Engel*, Az utazó király, Zsigmond itineráriuma (*L. Beke – E. Marosi – T. Wehli*, Művészet Zsigmond király korában 1387–1437, I, Tanulmányok, Budapest 1987, 84–85, 91.

[14] *Mohler*, Bessarion, белешка 583.

[15] *Mohler*, Bessarion, 15.

[16] *A. Barcacila*, Dacia şi Dania in istoriografia şi cartografia medievala, Studii şi materiale de istorie medie 3 (1959) 341–357.

[17] *E. Mályusz*, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon, Budapest 1971, 340–341.

[18] *W. Gardthauseen*, Griechische Paleographie, Leipzig 1879, II, 96.

[19] *E. Szentpétery*, Scriptores rerum hungaricarum, I, Budapest 1937, 325, 326, 351, 454, 477, 479, 483; *A. Theiner*, Vetera monumenta historica Slavorum Meridionalium illustrantia, I

„Енрика“ временски много ближе Газесовом добу живео је један владар сличног имена: дански краљ Ерик VII.[20] О њему је један хроничар уистину знао како је био у личној вези са папом, што се може тумачити и тако да је походио Рим.[21] С обзиром на то да је краљ Ерик VII владао до 1449, а умро 1459. године, његово путовање се могло десити за време римског, односно италијанског боравка Теодора Газеса (1435–1476).[22] Овај податак је, међутим, критичка историографија као неверодостојан одбацила.[23] Тако треба и ми да поступимо, поготово ако прихватимо Молерово датовање и Делгерово објашњење у погледу значења речи Εναγχος. Међутим, држимо за сигурно да је Газес, у наведеном писму свог познаника, обавестио уистину о ходочашћу једног данског краља, а ни у ком случају угарског.

Овај пак дански краљ није могао бити нико други но Христијан I, који је рођен 1426, а владао је 1449–1481. године. Он је, додуше не 1473, али пре Ускрса 1474, уистину ходочастио у Рим, где је боравио три недеље. Поред учествовања у уобичајеним ускршњим верским обредима, водио је важне црквено-политичке преговоре са папом Сикстом IV. Вест Теодора Газеса о посети Христијана I је врло умесна, јер на основу једногласног сведочанства других савремених, дипломатичких и наративних извора знамо да су данског краља у вечитом граду уистину примили са великим почастима. Папа, који га је настојао придобити за своје противтурске планове, дао му је за пребивалиште ону палату у којој је некада за време свог боравка у Риму одсео цар Фридрих III. Христијан I је од Сикста IV добио на поклон један трн од Христовог крста, један драгоцени прстен, једну златном опремом опремљену мазгу и друге скупоцености. А на дан Ускрса папа му је даровао златну ружу. Поред папе, Христијана су вредним даровима почастили и кардинали. Он се, као што је о томе и Газес обавестио, након обављеног посла вратио у своју северну отаџбину. Као успомену на посету данског краља папа Сикст IV је чак дао и једну медаљу исковати.[24] Верујемо да је после овог несумњиво ка-

(1198–1549), Romae 1863, 15, br. 25; *J. Ladó*, Magyar utónévkönyu, Budapest 1971, 170; *Gy. Pauler*, A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt, II, Budapest 1899², 12, 36, 491, 37. jegyzet; *M. Wertner*, Az Árpádok családi története (*F. Szabó*, Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár, 51, Nagybecskerek 1892, 367; *Gy. Kristó*, Az aranybullák évszazada, Magyar história, Budapest 1976, 28, 34; *Gy. Kristó – F. Makk*, Árpádházi uralkodók, Budapest 1968, 234–237.

[20] Dansk biografisk leksikon VI, København, 1934, 376–379, s. v. Erik.

[21] *K. Erslev*, Erik af Pommern, hans Kamp for Sonderjylland og Kalmarunionens Oplosning, Danmarks historie under dronning Margrethe og Erik af Pommern, Kobenhavn 1901, 107–108.

[22] *Mohler*, op. cit., 15.

[23] *Erslev*, loc. cit.

[24] *L. Pastor*, Geschichte der Päpste, seit dem Ausgang des Mittelalter, II, Geschichte der Päpste im zeitalter der Renaissance von der Thronbesteigung Pius' II. bis zum Tode Sixtus' IV., Freiburg im Breisgau, 1925, 497–500, 619; *Rokay*, Salamon, 72; *isti*, Wer war der König der Daken in einem Briefe des Theodoros Gazes?, Byzantium, Identity, Image, Influence, II, Abstracts of XIX International congress of Byzantine studies, 18–24 August, Copenhagen 1996, 7329. До овог резултата дошао је истовремено и независно од нас *E. Trapp*, König Christian I von Dänemark in Rom. Das Zeugnis des Theodor Gazes, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 35 (1986) 301–302. Он такође предлаже исправку датума године од 1473. на 1474, али не каже зашто је то потребно. Ради читалаца мање упућених у средњовековну хронологију, напомињемо како је у Византији нова го-

ко се писмо Теодора Газеса односи на римски пут данског краља Христијана I. Самим тим, међутим, уједно отпада као такав извор који треба да докаже како су се Мађари у византијским изворима називали Дачанима.

Пошто смо на тај начин писмо Теодора Гезеса искључили из скупине извора који Мађаре називају Дачанима, треба да се бавимо из овог аспекта са друга два напред поменута извора из XV века. Један од ових је животопис султана Мухамеда II од Јована Критовула.[25] Од анализе Критовуловог дела, међутим, можемо мирно одустати, јер податак који је био позван да доказује дачко-мађарски идентитет већ је изоставио Мађаш Ђони, а за њим и сâм Ђула Моравчик из другог издања свог дела.[26] Остаје, према томе, само дело другог писца из XV века, рад Лаоника Халкокондила — Ἀποδεῖξεις ἱστορίων.

У делу Халкокондила дачко име доведено у везу са Мађарима јавља се само једанпут. Ту, говорећи о пореклу Јанка Хуњадија, учени аутор напомиње како је Хуњади οἱ δὲ φασὶ Δάκας γενέσται.[27] Према томе, примену назива Дачанин на Мађаре на овом месту не можемо сматрати сасвим једнозначном. (Као што су Беотија из Дакије, погрешно додуше, поред Бојота из Угарске, историчари називали такође Бојотом из Трансилваније.[28]) Вишеструкост значења Халкокоидиловог податка подупире још једна околност. Он не назива само Мађаре Дачанима. На једном другом месту овим именом назива такође Румуне из Трансилваније. „Az erdélyi oláhokat", као што Ђони наводи, односно „Walachen in Siebenburgen", по Моравчику.[29] На основу једногласног сведочанства ова два примера, мирно можемо тврдити како византијски извори XV века не називају Мађаре Дачанима.

дина почињала 1. септембра. Газес се вероватно држао византијског обичаја датовања почетка године. Могуће је међутим такође да је Газес датовао по „calculus florentinus"-у по којем година до 25. марта такође заостаје за почетком наше године. *V. Grumel*, La Chronologie, *P. Lemerle*, Traite d'etudes byzantines, I, *P. Lemerle*, Bibliotheque Byzantine, Paris 1958, 181 passim; *J. Stipišić*, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1985, 193–195: *H. Grotefend*, Taschenbuch der Zeitrechnung, Hannover 1948, 11–12. Следеће, 1475. године, која је била „света година", ходочастила је у Рим и супруга Христијана I, данска краљица Доротеја (*Pastor*, op. cit., 516). Иначе, 1475. међу владарским ходочасницима у Риму појавио се уистину и један Мађар: босански краљ Никола Илочки. *V. Fraknói*, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szentszékkel, II, Budapest 1902, 146, 442, напомена бр. 500, *Pastor*, op. cit., 516. Упореди: *A. Kubinyi*, Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky, Studia slavica 4 (1958) 373–384.

[25] *Gyóni*, Magyarság, 82; *Moravcsik*, Bizánci források, табела: *isti*, Byzantinoturcica, II, 116; *D. R. Reinsch*, Critobuli Imbriotae Historiae (*H. G. Beck – A. Kambylis – R. H. Keydel*, Corpus fontium historiae byzantinae, Series Berolinensis, XXII, Berolini et Novi Eboraci, 1983, I, 14, 15; 16, 10; 14, 17; II, 18, 4; 6, 3; 7, 6; 7, 1; 7, 2; IV, 10, 2; мађарски превод: *K. Szabó*, Kritobúlosz; II. Mehemet élete, Magyar történelmi emlékek (Monumenta Hungariae historica, II. classis, scriptores, XXII, Budapest 1875, 33, 34, 37, 124, 126, 129, 141, 142, 218, 243; *J. Радонић*, Критовул, византијски историк XV века, Глас Српске краљевске академије, CXXXVIII, Други разред, 73 (1930) 68.

[26] *Gyóni*, Magyarság, 82; *Moravcsik*, Byzantinoturcica, II, 116.

[27] *Darkó*, Laonikos Chalkokondyles, 68, 2–3; *Gyóni*, Magyarság, 82; *Moravcsik*, Bizánci források, табела; *isti*, Byzantinoturcica, II, 116.

[28] *Mályusz*, Egyházi társadalom, 340–341.

[29] *Gyóni*, Magyarság, 82; *Moravcsik*, Byzantinoturcica, II, 116.

Од података ранијих извора, оних из XII века, име дачког народа довео је Ђула Моравчик у везу са Мађарима из четири наративна и једног дипломатичког извора. Један од ових је песма Теодора Продрома. Овај аутор је, говорећи о походима византијског цара Јована (Калојана) II (владао 1118–1143), поређао, називајући их архаичним именима, од стране овог цара побеђене народе. Међу њима помиње такође Дачане.[30]

Други извор који потиче из тог доба на основу којег је Моравчик поистоветио Дачане са Мађарима јесте панегирик једног анонимног ретора из XII века, посвећен такође Калојану II Комнину. У њему аутор, слично Продрому, набраја оне народе над којима је овај владар однео победу. У његовом набрајању такође можемо наћи Дачане. Поред њих, међутим, безимени аутор помиње и Гете.[31] Тим именом су савремени писци такође обележавали Мађаре.[32] Нама су, додуше, познати случајеви у којима неки византијски писац исти народ назива са два или, евентуално, чак са више имена, али због интенције овог списа и због близине двају назива у набрајању — то у овом случају не држимо вероватним. Ако, дакле, назив Гет, по Моравчику, поистоветимо са именом Мађара, онда под називом Дачанин треба да се скрива неки други народ.

У сличном контексту помиње Дачане и Никола Каликлис, византијски говорник и песник из XII века. У песми писаној у част слике Откупитеља у манастиру Пантократора у Цариграду он је набројао пет народа које је Калојан II Комнин победио. То су: Персијанци, Скити, Гети, Пеонци и Дачани. Моравчик је, дакако, и у овом случају идентификовао Дачане са Мађарима. Како су, међутим, у тексту Николе Каликла већ два уобичајена назива Мађара — Гет и Пеон, коришћена, једва је вероватно да се и трећи — Дачанин, односи на њих.[33]

Овај наш закључак би могао, изгледа, потврдити и једини дипломатички извор међу оним врелима на основу којих је Моравчик Дачане поистоветио са Мађарима. Ради се о оснивачкој повељи цариградског манастира Пантократора. Ова листина — издата крајем тридесетих година XII века, набраја такође пет народа побеђених од стране Калојана II Комнина. Од ових, под Персијанцима треба без сумње подразумевати Турке-Селџуке. Далмати-

---

[30] *E. Kurtz*, Theodoros Prodromos. Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16 (1907) 79, 164; *W. Hörandner*, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte (*H. Hunger*, Wiener byzantinische Studien XI /Wien 1974/, I, 90; V, 27; VIII, 164; XXV, 39; XXIX, 8; XXX, 180; LXXI, 20; *Gyóni*, Magyarság, 82; *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 522–524; II, 116; *isti*, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (Fontes bizantini historiar ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium), Budapest 1984, 171 (даље: *Moravcsik*, Fontes).

[31] Rhetoris Anonymi oratio ad Ioannem Comnenum imperatorem (*W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum, I/2), Petropoli 1917, 322.22; *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 502; II, 116; *isti*, Fontes, 126.

[32] *Gyóni*, Magyarság, 37, 81; *Moravcsik*, Archaisierenden Namen, 251, 323–324; *isti*, Byzantinoturcica, II, 111.

[33] *L. Sternbach*, Nicolai Calliclis Carmina, Dissertationes philologicae Academiae Litterarum Cracoviensis, XXXVI, Cracoviae 1903, 327.23; *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 221; II, 116; *isti*, Fontes, 106.

ма је писац повеље обележио Србе, а Скитима Кумане.[34] Преостаје да се идентификују етноними Пеон и Дачанин.

Ђула Моравчик је обадва назива довео у везу са Мађарима. Та могућност је, међутим, сасвим искључена, јер нема никаквог смисла да се у набрајању пет народа један подведе под два имена. Пошто етноним Пеон може у ово доба да се односи само на Мађаре (управо је овај извор први који их под тим именом помиње), онда, у смислу горе реченог, Δᾶκες треба да обележи неки други народ. Полазећи и од чињенице коју је прихватио Моравчик како Дачанима поједини византијски писци X–XI века, као што су Константин Порфирогенит, Суида и Јован Зонара, називају Печенеге, мислимо да наведена повеља и остала релевантна наративна врела из XII века, додуше сто педесет – двеста година касније од поменутих писаца, ипак овај народ — Печенеге, а не Мађаре, обележавају именом Δακες.[35]

То би могло потврдити став Маћаша Ђонија и Ђуле Моравчика у случају панегирика једног другог византијског ретора, Михајла Италика, упућеног такође Јовану II Комнину. Тај аутор у својој беседи, поред походâ овог владара вођених против Персијанаца, Скита и Далмата, помиње такође онај вођен против Дачана.[36] Ђони и Моравчик, међутим, његов податак ипак нису сврстали међу оне изворе који се односе на Мађаре.

Ову нашу претпоставку на крају потврђују неки подаци из историје владавине Калојана II. У историјској науци је добро позната чињеница да се овај византијски цар, осим са Турцима-Селџуцима, Србима, Куманима и Мађарима, уистину борио и са Печенезима и тај народ 1122. или 1123. године, код места Бероe, данашње Старе Загоре у Бугарској, потпуно победио. Овој својој победи византијски владар је придавао тако велики значај да је њој у помен одредио један посебан печенешки празник. Тај се празник у Византији славио до краја XII века.[37] Ако се назив Дачанин у набројеним изворима из XII века, који су сви настали поводом владавине Калојана II Комнина, не би односио на Печенеге, било би необично да су они из свог набрајања изоставили управо онај народ над којим је од њих величани владар однео тако значајну победу. На основу реченог, чини нам се да можемо са сигурношћу тврдити како се назив Дачанин у поменутим делима византијских писаца из XII века, односно у повељи која потиче из истог периода не односи на Мађаре, као што је Ђула Моравчик мислио, већ на — Печенеге. Византијски извори, наведени од Ђонија и Моравчика дакле, осим дела Ане Комнине, Дачанима

[34] *А. Димитриевский*, Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока, I, Типика, Киев 1895, 656–702. Упореди: *М. Живојиновић*, Словенски пролог житија царице Ирине, ЗРВИ VIII-2 (1964) 483–491.

[35] *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 347, 387, 514; II, 116.

[36] *G. Mercati*, Gli anedotti d'un codice Bolognese, BZ 6 (1897) 128.

[37] *F. Chalandon*, Jean II. Comnene (1118–1143) et Manuel I. Comnene (1143–1180), Les Comnene, Etudes sur l' empire byzantin au XIe et au XIIe siecles, II, Paris – New York, 1912, 49, 51; *F. Makk*, Megjegyzések II. István történetéhez (*J. Horváth – Gy. Székely*, Középkori kútfőink kritikus kérdései), V. *S. Kovács*, Memoria saeculorum Hungariae, 1, Budapest 1974, 254; *isti*, The Arpads and the Comneni, Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century, Budapest 1989.

називају Данце, Румуне и Печенеге, а не Мађаре. Те изворе, према томе, треба брисати као врела која се односе на овај народ!

Peter Rokai

DIE „DAKEN“ ALS NAME FÜR DIE UNGARN IN DEN BYZANTINISCHEN QUELLEN

Dieser Beitrag hat für Aufgabe, die Meinung von M. Gyoni und Gy. Moravcsik im Bezug des Namen „Dakes“ als Bezeichnung für Ungarn in den byzantinischen Quellen zu korrigieren. Nach der Analyse der einzelnen Angaben stellt der Verfasser fest, daß mit diesem Namen in der gegebenen Fällen auch andere Völker; Dänen, Rumänen und Petschenegen genannt wurden.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 75.052.046.3.033.2(497.11)"11":808.101-54:949.711(093.5)"11"

IVAN M. ĐORĐEVIĆ

ON THE SCENE OF THE DESCENT OF THE HOLY SPIRIT ON THE APOSTLES AT ĐURĐEVI STUPOVI AT RAS

In this paper concerning the painting of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Đurđevi Stupovi at Ras (around 1175) we began with the opinion that the scene does not fall merely within the realm of routine iconography and standard painting programs in the Orthodox world, but is an „illusionary" iconographic *locus communis* which leads to linking the painting with the times in which it was created. For this reason we give special attention to „newly baptized nations", that is to the Serbian understanding of language and people at the end of the XII century and the beginning of the XIII century. The essence of the explanation is based on the position that the extended spiritual community of Byzantium was built upon an evangelical and apostolic principle. In connection with this, the so-called linguistic question of „Slavic independence and equality with other nations" is also important.

Our contribution concerning the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Đurđevi Stupovi at Ras is dedicated to uncovering the multi-layered and extraordinarily interesting Serbian-Byzantine relationship during the second half of the XII century. There are several reasons for our doing this. Naturally, the most important is the existence and endurance of Christianity for two thousand years. This is an appropriate time to remember the foundational principles and values which were left to us for eternal spiritual keeping by God the Son — Jesus Christ. Someone will ask: „Why is this scene so significant in a church founded by the Serbian great župan Stefan Nemanja, at a location which was nominally ruled by the Byzantine government and, more importantly, was ruled by the Byzantine ecclesiastic organization?"[1] The answer is very plain, for that which is most exciting for every researcher of the spiritual riches of his own people, is to see and to understand the message of a great beginning, when the first steps were taken in forming the people's complete ideological consciousness. Except for fragments in the National Museum in Belgrade, nothing remains of the painting of the Descent

[1] Concerning the Serbian-Byzantine relationship between the years 1170/1171, when the church of St. George was built at Ras, J. Нешковић, Ђурђеви ступови у старом Расу, Краљево 1984, 12, and 1175, when it was most likely painted, see J. Калић, Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, 102–104; Б. Ферјанчић, ibidem, 218–219; J. Калић, Историја српског народа. I, Београд 1981, 210–211.

of the Holy Spirit from the church of St. George. However, the old photographs taken by our predecessors in research allow us to fully reconstruct and discuss the scene. In this, as in everything, there exists something symbolic. The decades of this fresco's deterioration and the basic message which it carries correspond with the decay of the truly universal Christian principle that every people *may* and *must* have its place under the heavenly dome, above which abides the Holy Trinity — God the Father, God the Son, and the Holy Spirit. Because some may have forgotten and because of the times in which we live, it may be useful to repeat the words of the prophet Zechariah (XIV: 4): „And in that day His feet will stand on the Mount of Olives, which is in front of Jerusalem on the east; and the Mount of Olives will be split in its middle from east to west by a very large valley, so that half of the mountain will move toward the north and the other half toward the south."

Beginning with N. L. Okunev, the author of the first true monograph of Đurđevi Stupovi,[2] then D. Tasić[3] and L. Hadermann-Misguisch,[4] and on to S. Wages and her recent work,[5] only to mention the most important researchers, each historian with greater or lesser succes discussed the scene of the Descent of the Holy Spirit in Nemanja's foundation which was painted most certainly around the year 1175.[6] Despite the relatively detailed description of Okunev, and also not forgetting the *locus communis* in the science of art history — *slavica non leguntur*, the decisive occasion was the publishing of the photographs of G. Millet in Paris in 1954 — the photographs he had taken in 1934 and prepared by A. Frolow.[7] Not seeing the need to present the entire archeological dossier of the creation and the loss of the fresco of the Descent of the Holy Spirit at Đurđevi Stupovi since we did this several years ago,[8] at this time we only repeat the basic conclusion: that the only people who succeeded in their iconographic research of the scene were the ones who gave equal attention to the description given by Okunev, and to the original photographs of G. Millet, and to the surviving fragments of this fresco which were moved to the National Museum in Belgrade after World War II. Our objective now is to briefly describe the scene, to cite its primary „literary" sources, and finally, with respect to the special place of the Pentecost scene in the relatively reduced painting program, present our interpretation of this painting. It

[2] Н. Л. Окуневъ, Столпы святого Георгія. Развалины храма XII вѣка около Новаго Базара, SK 1 (1927) 236–237.

[3] Д. Тасић, Средњовековни културно-историјски споменици, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 130.

[4] L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, Bruxelles 1975, 180–181.

[5] S. M. Wages, The Fresco Program of Đurđevi Stupovi, Serbian Studies, 12, 2, Chicago 1998, 113–115.

[6] В. J. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1975, 27.

[7] G. Millet — A. Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, I, Paris 1954, Pl. 22, 1–2, 26, 2, 29, 2–3.

[8] И. М. Ђорђевић, Живопис XII века у цркви Светог Ђорђа у Расу. Археолошки досије и историографска белешка, Стефан Немања — свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Међународни научни скуп САНУ, Београд — Нови Пазар, 17–21. септембар 1996 (у штампи). The author of this paper is preparing a monograph of the frescoes of Đurđevi Stupovi, in which there will be more extensive discussion of each part of the paintings.

should be stated immediately, however, that the scene does not fall merely within the realm of routine iconography and standard painting programs in the Orthodox world, but is an „illusionary" iconographic *locus communis* which leads to linking the painting, with the times in which it was created.

The people who ordered the paintings, along with the artists who worked at Đurđevi Stupovi, chose more or less standard elements in the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles.[9] In the upper part, in a twofold painted segment of heaven, was the „Prepared Throne", or as it is called in the inscriptions in other Byzantium churches — the „Hetoimasia". This is a luxuriously decorated throne with a pillow on which were two pieces of cloth, one of which was the *sudarium*, and on these is the *codex*, or the „gospel book" as some researchers say. In front of the throne there was a purple pillow with golden ornament, pearls and precious stones. In addition to these elements, to emphasize the universal salvation role of Christ, and in accord with other contemporary images, behind the throne, as if rising from it, was the Cross of the Crucifixion with the crown of thorns on its upper arm and the two chief instruments of suffering on the Cross — a spear and a pole with a sponge. Twelve beams of light ending in teardrop shapes descended from the segment of heaven with the „Hetoimasia" and fell on the apostles. The form of the *exedra*, that is the seat on which the apostles sat, as well as the position of the „peoples, tribes, and languages", was determined by the shape of the space reserved for the scene on the western wall of the church and by the two windows on that wall. This seat was the antique, half circular *exedra* with straight benches on both sides, which could be described freely as resembling the Greek letter „omega". The order of the apostles, among whom are also the evangelists, can be reconstructed to a significant degree despite the destruction of the painting. In the central part to the north was St. Paul with a codex while St. Peter was to the south with a bound scroll. Beside St. Paul was St. Matthew the evangelist with a codex, while beside St. Peter was the evangelist St. John the Theologian, also with a codex. The two remaining gospel writers, who are recognizable only by the codices which they hold, were painted beside these evangelists. Beside St. Matthew most likely was St. Luke while on the opposite side would likely have been St. Mark. This order is very possible since the same arrangement of the evangelists can be found in the pendentives immediately above this scene at Đurđevi Stupovi.[10] Of

---

[9] On the iconography of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles see A. И. Кирпичников, Къ иконографіи Сошествія св. Духа, Труды императорскаго московскаго археологическаго общества 15, 1, Москва 1894, 1–15; А. Грабарь, Иконографическая схема пятидесятницы, SK 2 (1928) 222–237 (= L'art de la fin del l'antiquite et du Moyen âge, 1, Paris 1968, 615–627); M. Sakopoulou, Asinou en 1106 et sa contribution à iconographie, Bruxelles 1966, 56–60; L. Hadermann-Misguich, op. cit., 176–181; N. Thierry, Survivance d'une iconographie paléstinienne de la Pentecôte au Vaspourakan, Atti del Primo simposio internationale di arte Armena, San Lazzaro — Venezia 1978, 709–716; D. Mouriki, The Mosaics of Nea Moni on Chios, Athens 1985, 189–191; N. Ozoline, L'accomplissement des temps et le salut des nations dans l'iconographie orthodoxe de la Pentecôte, Eschatologie et Liturgie, Roma 1985, 227–247; Idem, La Pentecôte du Paris. grec. 510. Un temoignage sur l'église de Constantinople au IXe siècle, Rivista di archeologia christiana LXIII, Roma 1987, 245–255; L. Ouspensky, Iconography of the Descent of the Holy Spirit, St. Vladimir's theological Quaterly 31, 4, New York 1987, 309–347.

[10] G. Millet — A. Frolow, op. cit., Pl. 25.

the remaining apostles, only the heads of two others are „preserved" in the southern side. On the basis of other paintings of the XII century,[11] it seems that we would not be far from the truth to propose that the second from the end was St. James and that the last was St. Philip. Undoubtedly, the most important elements were the renderings of the „peoples, tribes, and languages" which were painted in the southern and northern corners of the fresco. In the northern section only portions of clothing were preserved, but the southern section is well known to us since parts of it are preserved in the National Museum in Belgrade. Although there were others, two figures are preserved — one of which was without doubt a ruler with a domed crown on his head. The fragments of his considerably damaged clothing allow us to conclude only that it differs from all other presently known representations of rulers in Pentecost scenes created in the XII century.[12] It is not the normal single colored *sakos* with the *loros*, rather it is something which resembles a mantle hemmed with pearls and plantlike ornamentation. The scene had the inscription Η ΠΕΝΤΗΚΟCΤΗ.

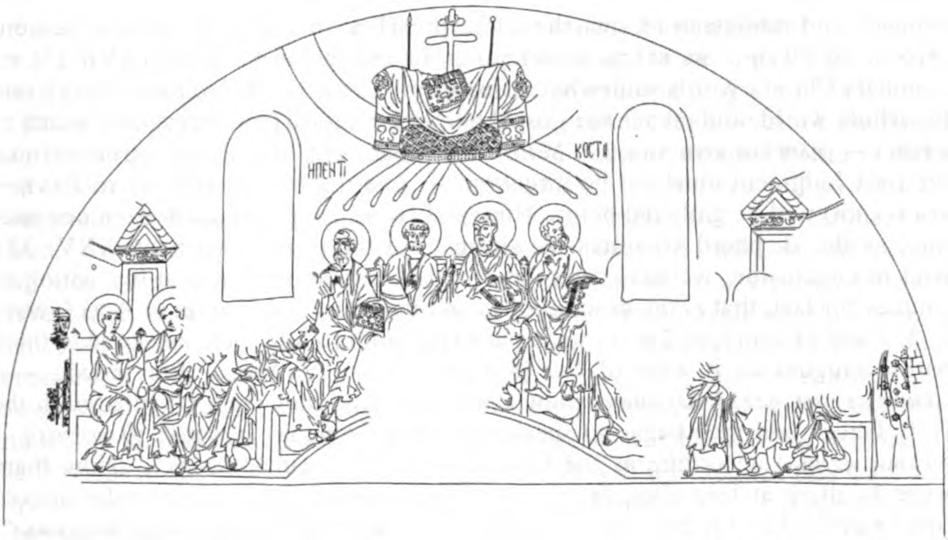
Sarah Wages, who by far expressed the most interest in the Descent of the Holy Spirit on the Apostles from Đurđevi Stupovi, refers only to three sources: two prophecies in the Old Testament and, certainly, the main text in Scripture which describes the coming of the Holy Spirit on the apostles in the book of Acts.[13] For the depiction of „peoples, tribes, and tongues", in her opinion, the starting point is the prophecy of Joel, II: 28–29 („And it shall come to pass after this, that I will pour out my spirit upon all flesh"; ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα) and the prophecy recorded in Daniel VII: 14 („And he gave him power, and glory, and a kingdom: and all peoples, tribes and tongues shall serve him"; ... καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαί, γλῶσσαι; ... и вси людиѥ, племена и ѩзъіци).[14] In Acts II: 1–12 where the Descent of the Holy Spirit is described (S. Wages mentions Acts II: 1–4) the terms „people, tribes, and languages" are mentioned directly. Whenever the Descent of the Holy Spirit is discussed, the words of Christ before the Ascension must not be forgotten. In the gospel of St. Matthew, Christ commands: „Go ye therefore, and teach all nations (πάντα τὰ ἔθνη — вьсе ѩзыки), baptizing them in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Ghost" (Matthew XXVIII: 19). Similarly, in the gospel of St. Luke (XXIV: 47) one finds: „and that

[11] See for example the mosaics of the Sicilian church at Cephalou, В. Н. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1986, таб. 300.

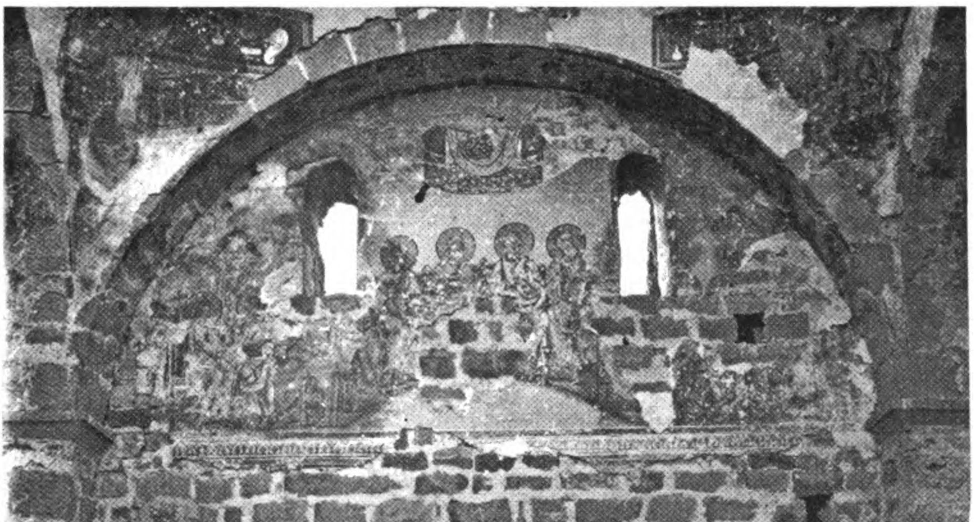
[12] See the portraits of rulers in the Pentecost scene in the Church of the Holy *Anargyres* at Castoria, Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, εικ. 37 β, at Kurbinovo, L. Hadermann-Misguich, op. cit., 175, fig. 88, and on the Pala d'Oro in San Marco in Venice, M. Garidis, La représentation des „nations" dans la peinture post-byzantine, Byzantion 39 (1970) Pl. II.

[13] S. M. Wages, op. cit., 113.

[14] We must here caution that for the modern Serbian translation of the Bible we used Đura Daničić for the Old Testament and the translation of the Commission of the Synod of the Serbian Orthodox Church for the New Testament. The Greek texts are from the Septuagent (ed. A. Rahlfs) for the Old Testament and the Novum Testamentum (ed. A. Merk S. J.) for the New Testament. For the Medieval translation we quote Книга пророка Данила въ древне-славянскомъ переводѣ (ed. И. Евсѣевъ, Москва 1905) for the Book of the Prophet Daniel, for the Gospels Miroslav's Gospel (ed. Н. Родић — Г. Јовановић, Београд 1986) and for the Acts of the Apostles Apostolus Šišatovacensis. Anni 1324 (ed. D. E. Stefanović, Wien 1989).

Đurđevi Stupovi at Ras, around 1175, The Descent of the Holy Spirit, based on photo documentation, computer graphic by J. Ilić

Đurđevi Stupovi at Ras, around 1175, The Descent of the Holy Spirit, photo by G. Millet

penance and remission of sins should be preached in his name, unto all nations (πάντα τὰ ἔθνη — вь всѣхь езыцѣхь)". The evangelist St. Mark (XVI: 15) remembers Christ's words somewhat differently — „And he said to them: Go ye into the whole world, and preach the gospel to every creature (τὸ ευαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει — евангелие всеи твари)". Mathew's account of Christ's warning concerning the Last Judgment must not be forgotten — „And the nations (πάντα τὰ ἔθνη — вси езыци) will be gathered before Him; and He will separate them from one another, as the shepherd separates the sheep from the goats" (Matthew XXV: 32). And in conclusion, we have reserved the most important verses in our listing of sources for last, that is the description found in the second chapter of Acts (verses 3, 4, 5 and 8) which will serve us in our explanation: „And there appeared to them parted tongues as it were of fire (διαμεριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρός — и ѡвише се имь раздѣлѥемии ѥзыци ѡгньнии); „And they were all filled with the Holy Ghost, and they began to speak with divers tongues (ἑτέραις γλώσσαις — инѣми ѥзикы) according as the Holy Ghost gave them to speak"; „Now there were dwelling at Jerusalim, Jews, devout men, out of every nation under heaven (ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ οὐρανόν — ѡть всего ѥзика иже подь небесемь)"; „And how have we heard, every man our own tongue (πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν ἕκαστος τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ ἡμῶν — како мы слышимь кьждо ѥзыкомь своимь) wherein we were born?" Finishing this selected survey of quotes from the Old and New Testaments and keeping in mind what is meant by *Concordia Veteris et Novi Testamenti* in the Christian world, we must state that all researchers, not only when speaking of this event, simply „take for granted" a knowledge of what is written in the books of the Holy Bible. The situation, however, is not that simple. We need only mention the creation of distinct services for specific feasts or services for individual saints, as well as the influence of the sermons of the great Church fathers.[15] Beside this, and this is what we feel is the most important question, there is the question of how a specific Christian community, „accepts", understands, and interprets the foundational written inheritance — the Old and New Testaments.

The occasion has arisen now to discuss contemporary art historical ideas. It is perfectly accurate to conclude that in the churches of the Orthodox world during the XII century the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles does not have a specific place in the painting program. The scene is not rarely found in the western parts of churches, in the western bay, or in the narthex — all of which also could be said for many other scenes in the cycle of the Great Feasts. Considering at least those in the Serbian sphere, we remember two examples: the Crucifixion scene which is painted on the western wall of the church of the Mother of God at Studenica in place of the scene of the Assumption of the Virgin Mary[16] and the Pentecost scene which is located in a narrow space on the western wall in the area under the dome,[17] while at Žiča, now displaying the XIV century version of

[15] Concerning the textual sources of the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles the most was offered by L. Ouspensky, op. cit., pass.

[16] Б. Тодић, Фреске, Манастир Студеница, Београд 1986, 144–145.

[17] С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965, 168.

the painting, the Descent of the Holy Spirit is located in an important place in the naos, on the southern wall in the area under the dome.[18] The largest and unquestionably the most important place in the restricted painting program of St. George at Ras was reserved for the painting of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles. Regardless of the aforementioned Byzantine tradition, is not difficult to show that this is the most important place in the painting program. We will now briefly enumerate what might have been painted in the upper zones of the area under the dome, or at least what was preserved between the two world wars. On the eastern wall most likely was the scene of the Annunciation, on the southern wall were the Presentation at the Temple and the Baptism, on the western wall was the scene of Pentecost, and on the northern wall was the Raising of Lazarus and the Entry into Jerusalem.[19] The people who ordered the painting of the church faithfully followed what was done in the programs of Byzantine churches, but while doing this, and this is the essence of our view, they gave special emphasis to the painting of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles. Why it was done in this way, and why, as we said in the beginning, it is only an illusionary *locus communis*, we hope to show in the next section.

Nemanja's sons, who were also his biographers, describe their father's founding of monasteries. After listing by name the monasteries which St. Simeon Nemanja built, St. Sava says: „And all these monasteries were given the governmental system exactly as is appropriate".[20] Stephan the First Crowned, when speaking of St. George at Ras, clearly states that his father — „established rules of the monks".[21] What, indeed, was the great župan Stefan Nemanja, the founder, able to do? Judging by the fact that St. Sava, on the basis of the Typicon of Evergetes, first composed the Hilandar typicon and then the Studenica typicon,[22] it must be concluded that until Sava's time Serbian monasteries must have used the generally accepted Byzantine typicon of the Studite type.[23] Anything else would not be expected. It is perfectly natural that in his monasteries, which he founded within the territory of the Ohrid archbishopric, Nemanja established „rules" of monastic life according to the canons of the Byzantine Church exactly as other founders did who built monasteries elsewhere in Byzantium.[24] In passing, it can be said that the Serbs were well acquainted with the role of the monk Paul and his

[18] Б. Живковић, Жича. Цртежи фресака, Београд 1985, 24.

[19] Attempts at reconstruction the painting program of the XII century at Đurđevi Stupovi were done by R. Hamann-Mac Lean — H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11 bis zum 14 Jahrhundert, Giessen 1963, Plan 8, A-B; S. M. Wages, op. cit., Fig. 8.

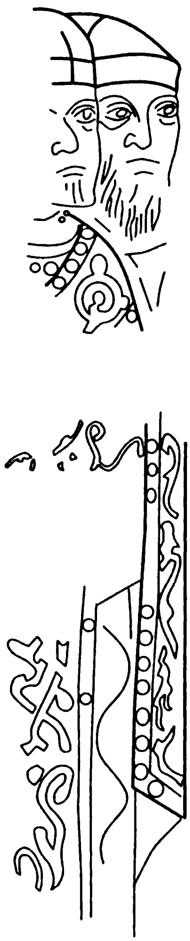
[20] Свети Сава, Сабрана дела, ed. Т. Јовановић, Београд 1998, 150–151.

[21] Стефан Првовенчани, Сабрани списи, ed. Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1988, 68.

[22] М. Живојиновић, Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике, ЗРВИ 33 (1994) 85–101 (with older literature).

[23] Ђ. Трифуновић, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990 (with older literature). The Studite type of typicon was used among the Serbs also during the XIII century.

[24] С. Троицки, Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 105–113.

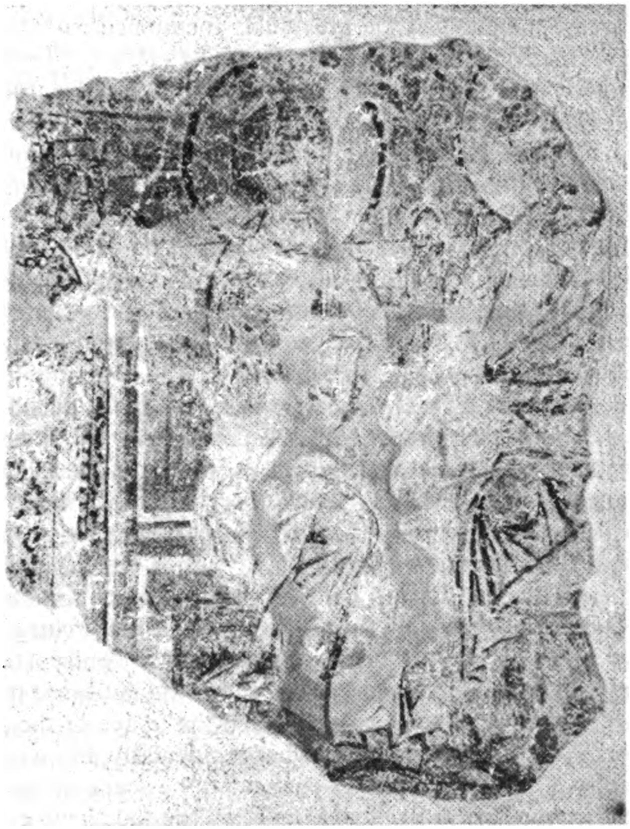

Đurđevi Stupovi at Ras, around 1175, The Descent of the Holy Spirit, detail of „people, tribes, and nations“, based on photo documentation, computer graphic by J. Ilić

successor the monk Timothy in establishing the Typicon of the Mother of God Evergetes in Constantinople.[25] Thus, the founder „officially“ establishes the typicon, taking it from the church ritual practiced at the time. The monastic community of St. George at Ras, whose ethnic make up we unfortunately do not know, was the most important factor in the selection of scenes and saints for the painting program. The founder could also contribute, however his knowledge of church history and liturgical practice were not on the same level as that of the monks, especially not of the hieromonk, since without him no service can occur in any church. Because of this, the particular finesses in the painting program — the distribution of the scenes, of saints and Old Testament figures, and the texts on the scrolls of the prophets and the saints — must reflect the desires of the monastic community. The role of the painters, however, must not entirely be dismissed either. How is this seen in St. George at Ras in connection with the Descent of the Holy Spirit on the Apostles? The persons who ordered the paintings determined that the prophet Daniel was to be placed on the western part of the dome and above him would be placed the busts of the Three Young Men, St. Hananiah, Azariah, and Mishael,[26] for whom the prophet interceded to King Nebuchadnezzar and wrote about their faith and deliverance from the fiery furnace. As far as we know, this arrangement in the dome is unique in all the Orthodox world. The same can be said for the text on the scroll held by the prophet Daniel — [O] Θ(ΕΟ)C O ΜΕΓΑC ΕΓΝΟΡΙCΕΝ ΒΑCΙΛΕΙ Α ΔΕΙ ΓΕΝΕC which corresponds with the text found in Daniel II: 45 — ὁ Θεὸς ὁ μέγας ἐγνώρισεν τῷ βασιλεῖ ἃ δεῖ γενέσθαι („the great God hath shewn the king what shall come to pass hereafter“). Someone in the monastic community at St. George at Ras must have been well acquainted, through *prophetologion* or prophetic passages in other manu-

[25] М. Живојиновић, op. cit., 88–89.

[26] И. М. Ђорђевић, op. cit., where one of the saints was recognized as O ΑΓ(ΙΟC) ΑΖΑΡΙΟC by photographs of the National Museum in Belgrade. This bust is preserved and is on permanent display at the museum. See Д. Милошевић, Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века, Народни музеј — каталог, Београд 1980, кат. бр. 1, where the photograph is also published. S. M. Wages, op. cit., 105–106, 141 with the help of J. Anderson one A and Z were able to be read, and this, it is said, in the photographs of G. Millet in the National Museum which does not agree with the facts since the negatives of the photographs of G. Millet are kept in Paris.

Đurđevi Stupovi at Ras, around 1175, The Descent of the Holy Spirit, detail of apostles and „people, tribes, and nations", photo by National Museum of Belgrade

scripts,[27] with the whole book of the prophet Daniel and especially with the verses in chapters II, III, and VII. In the second chapter, the prophet interprets the dream of Nebuchadnezzar concerning four worldly kingdoms and the eternal Kingdom of God. The third chapter describes the deliverance of Hananiah, Azariah, and Mishael from the fiery furnace, and in the seventh chapter Daniel himself has a dream about four kingdoms and about the eternal Kingdom of the Son of God. Having been convinced by the miraculous salvation of the three young men, Nebuchadnezzar proclaims in the final verses of chapter three, „Blessed be the God of them, to wit, of" Hananiah, Azariah, and Mishael, and declared „that every people, tribe, and tongue" (πᾶν ἔθνος καὶ πᾶσαι φυλαὶ καὶ πᾶσαι γλῶσσαι — вьси людие племена ѩꙁыкы) that speaks anything offensive against their God „shall be destroyed..." — Daniel III: 28–29.[28] Daniel returns to the phrase

[27] Книга пророка Данила (ed. И. Евсѣевъ), LXXXIV–LXXXIX.

[28] In the Septuaginta (ed. Rahlfs) this passage is Daniel III, 96.

„People, tribes, and tongues" in the previously mentioned passage in chapter VII when speaking of the Kingdom of the „son of God" (VII: 14). There it is said: „And he gave him power, and glory, and a kingdom: and all peoples, tribes and tongues (καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαί, γλῶσσαι — **и вси людиѥ, племена и ꙗзꙑци**) shall serve him". Finally, the learned people responsible for the painting program in Nemanja's church of St. George at Ras did not fail to see the meaning behind Daniel's words — „The great God hath shewn the king what shall come to pass hereafter" — since they intentionally placed the Descent of the Holy Spirit on the Apostles, a scene which indeed portrays „people, tribes, and tongues", directly under the prophet Daniel in the upper zone of cycle of the Great Feast on the western wall.

In the Byzantine world from the second half of the ninth century the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles symbolizes three primary ideas: trinitarianism represented by the „Prepared Throne", apostolicism represented by the apostles, and newly baptized peoples represented by the scene of „people, tribes, and tongues".[29] All three concepts are equally important, but during the period in question, the latter was most relevant for the Slavic world, that is for the Serbs and the Russians. Researchers have already noted this phenomenon, however, to the best of our knowledge, all have held to the general premise of A. Grabar, a premise which he himself held with reservation.[30] Grabar's position was accepted by N. Ozoline, who gave himself the task of researching the representations of the „people" in the Orthodox iconography of Pentecost.[31] He analyzed this phenomenon from various perspectives, but he did not sense the need to show specific examples of how the church actualized the image of the „people" in the Pentecost scene.[32] This was done, somewhat incidentally and without any scientific apparatus, by V. N. Lazarev, who connected the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles in St. Sophia in Kiev (mid eleventh century) with the baptism of various peoples, such as the Russians.[33] Based on the writing *Повесть временных лет* (the recension of monk Silvester in the year 1116),[34] Lazarev mentioned the visit of the apostle Andrew to Cherson and his preaching of Christianity. It is understood that the famous Russian scientist did not use scientific apparatus, since he would have had to offer broader explanations and tie all the facts together. First of all, the Pentecost scene in the southern arm of the cathedral in Kiev is grouped together with other post-resurrection appearances of Christ, secondly the „nations" were not painted in the scene, and thirdly, the apostle Andrew preached immediately after Christ's death, while the baptism of the Russians did

[29] N. Ozoline, op. cit., 229.

[30] A. Grabar, L'art religieux et l'empire byzantin à époque des Mácedoniens, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses, Annuaire 1939–1940 (= Idem, L'art de la fin del l'antiquité et du Moyen âge, I, Paris 1968, 162).

[31] N. Ozoline, op. cit., 230–231.

[32] Several researchers have dealt with the church-political actualization of the scene of Pentecost, primarily relating to the idea of „apostleship", see N. Ozoline, La Pentecote, passim.

[33] В. Н. Лазарев, Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, 44.

[34] Хрестоматия по древнерусской литературе, ed. М. Е. Федотова — Т. А. Сумникова, Москва 1974, 5.

not occur until the year 988 in the time of Prince Vladimir.[35] The situation with the Serbian community was similar according to preserved records dating from the XVIIth and XVIIIth centuries. In two genealogies it is written that one of the seventy apostles and a disciple of the apostle Paul — Titus — raised the church of St. Peter and St. Paul in Ras,[36] which, interestingly, is very close to Nemanja's monastery of St. George. Both examples, the Russian and the Serbian, demonstrate the desire of „newly" baptized peoples to connect themselves with the oldest traditions of baptism and, were possible, with the time of the work of the holy apostles and their disciples. This was plainly noted by A. Grabar, but he clearly added caution to accepting the supposition.

Besides our conclusion that the most important place in the condensed painting program of St. George at Ras was given to the Descent of the Holy Spirit on the Apostles and that it intentionally was placed directly below the portraits of the prophet Daniel with Sts. Hannaniah, Azariah, and Mishael in the western part of the dome, the appearance of „peoples, tribes, and languages" is of primary importance for us. In intepreting this scene, which today unfortunately is only preserved in fragments and without any explanatory inscripitons, the path is opened for us to completely understand the meaning of the Descent of the Holy Spirit in the Serbian community at the very beginning of the establishment of the sovereignty of its church and state. However, before we devote ourselves to this question, we should complete a philological analysis of the aforementioned literary inspirations, that is the translation of the Greek sources into the Old Slavic or Serbo-Slavic language. It is obvious that for the formula „peoples, tribes, and tongues" we used the Serbian translation of Đ. Daničić for the Old Testament and that of the Commission of the Holy Synod of the Serbian Orthodox Church for the New Testament.[37] To prevent the possibility of confusion, and especially to facilitate an understanding of Pentecost in the Middle Ages, in this paper the Greek sources and the Old Serbian translation which was produced as close as possible to the time of the creation of the frescoes at Đurđevi Stupovi, are presented beside the modern Serbian or English texts. While not explaining in detail all the finesses of the very sensitive translation of Scripture, we will mention what is now known. Among the Serbs in the Middle Ages the Greek noun in the plural οἱ λαοὶ was translated as людиє, ἡ φυλή as плємє or колѣно, and ἡ γλῶσσα as ѧзыкь, ѥзыкь, єзыкь. However, the noun τό ἔθνος also exists in the Greek language and is also translated as ѧзыкь, ѥзыкь and primarily means „nation". In this incidence, the text in Daniel chapter VII, verse 14, should read „all peoples, tribes, and nations", as it is, after all, translated.[38] For an example of translating τό ἔθνος as meaning

---

[35] Г. Острогорски, Византија и Словени, Београд 1970.

[36] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд — Ср. Карловци 1927, 46, 53.

[37] In the translation of William Taylor Hostetter Jr., to whom we owe our thanks for his efforts, the Douay-Rheims English translation of the Bible is used.

[38] Cf. supra. While surveying the Pentecost scene in the Orthodox world of the IX to the XII century, only in the Church of the Holy *Anargyres* at Castoria did we find the inscription ΛΑΟΙ beside ΦΥΛΑΙ and ΓΛΩCΑΙ, cf. Σ. Πελεκανιδου, op. cit., εἰκ. 37β.

„nation" we intentionally choose the well known Miroslav's Gospel which was created between 1180 and 1191.[39] In passing we will also mention that in the *Life* of St. Simeon, written by St. Sava and finished soon after the year 1207, in four places **ѥзыкь** is translated as „nation",[40] although the word **народь** is found once in this work.[41] Therefore, **ѥзыкь** or ἡ γλῶσσα besides meaning the tongue used in speaking, that is the speech organ, in most cases is used to mean „nation".[42] From this conclusion, which many more competent researchers than us in this field have already deduced, we begin our interpretation of the representation of „people, tribes, and nations" in the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Đurđevi Stupovi.

Many researchers have written about the first appearance of the Serbo-Slavic language on the frescoes of a church founded by Serbs, that is the painting of the Church of the Mother of God at Studenica (1208/1209).[43] Albeit indirectly, the most important contribution was given by Đ. Trifunović in two of his works. One is part of his „History of Old Serbian Literature" with the symbolic title „The Tower of Babel and the Understanding of Language in Old Serbian Literature",[44] and the second is „The Gift of the Holy Spirit and the Slavic Languages".[45] Having in mind the material, discussion, and conclusions contained in these two works of Trifunović, at one time we wrote that at Studenica St. Sava „for the first time sought that all the inscriptions on the frescoes be done in the Serbo-Slavic language" and that it „points us back to the distant past, to the time when the Thessalonician brothers, St. Cyril and St. Methodius, introduced the Slavic language into the liturgy".[46] From the few preserved works written in Serbian in the last decade of the XII century and the first decades of the XIII century, Đ. Trifunović selected one which gives us a premonition of the Serbian attitude toward their own language and especially toward its use. In very beginning of the charter of monk Simeon Nemanja for the Hilandar monastery (1198), which with

[39] Мирослављево јеванђеље (ed. Н. Родић — Г. Јовановић), 1.

[40] Свети Сава, op. cit., 150–151, 156–157, 184–185, 186–187. For the language of St. Sava, very useful is Ђ. Трифуновић — Т. Јовановић — Љ. Јухас, Азбучни показатељ речи у списима светога Саве, Археографски прилози 2, додатак, Београд 1980.

[41] Свети Сава, op. cit., 162–163.

[42] Ђ. Трифуновић, Стара српска књижевност — основе — (IV). Вавилонска кула и схватање језика у старој српској књижевности, Књижевна историја XIV, 56, Београд 1982, 621 (= Idem, Стара српска књижевност. Основе, Београд 1995, 145).

[43] For this we single out В. Ђурић, Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког, ЗРВИ 5 (1958) 186–187; В. J. Ђурић, Византијске фреске, 32; Idem, Свети Сава и сликарство његовог доба, Сава Немањић — свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 246; Ђ. Трифуновић, О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице, Православље XX, 460 (1986) 10–13.

[44] See our note 42.

[45] Ђ. Трифуновић, Дар Светога Духа и словенски језици — Поводом 1100-годишњице Ћирила и Методија, Зборник Матице српске за књижевност и језик XXXIII, 3, Нови Сад 1985, 545–550.

[46] И. М. Ђорђевић, О најстаријем зидном сликарству у студеничкој Богородичиној цркви, Православље XX, 460 (1986) 5.

reason is thought to be the work of St. Sava, we read: „In the beginning God created heaven and earth and people on it and blessed them and gave them rule over all His creation. And some He created as emperors, others as princes, and some as rulers, and to each was given the task to pasture their flock and protect them from every evil which comes upon them. Therefore, brothers, the most gracious God establishes Greek emperors, Hungarian kings, and divides each nation, and gives law, and establishes natures, and [creates] rulers above them by tradition and by law (**когождє ѥꙁика ꙓаꙁдѣливь и ꙁаконь давь и нꙓави оустановы и владикы надь ними по нꙓавоу и по ꙁаконоу**), doing this by His wisdom".[47] It is easy to notice that the translators of the charter translated **когождє ѥꙁика ꙓаздѣливь** as „and divided each nation". As we have seen, this is in agreement with the use of the word **ѥꙁыкь** as meaning „nation" and/or „tongue". The above quote is often mentioned when discussing the attitude of monks Simeon and Sava on the position of ethnic Serbian lands and state on the complex hierarchical ladder of states, but Trifunović pointed out that „In the words of the elderly monk Simeon one can recognize the distant model of the apocrypha, Byzantine chronicles, and narration of Černorizec Hrabar concerning the division of language, natures, customs, laws, and skills".[48] The general idea that „the extended spiritual community of Byzantium" was built upon an evangelical and apostolic principle and that by it „every people may pray and serve in its own language" is clearly shown in the example which Trifunović presents.[49] On the basis of this very principle, St. Sava could seek to have Serbo-Slavic inscriptions painted in Studenica (1208/1209) — the monastery which was subject to the Bishopric of Ras, the Archbishopric of Ohrid and, therefore, was within the Byzantine ecclesiastic organization.

As a general rule, it is valid that what happened in the field of the writing and in the general culture during the time of the first Nemanjić stands on the foundation of the Slavic tradition of Cyril and Methodius and their immediate successors. Because of this, the so-called linguistic question of „Slavic independence and equality with other nations" is also important.[50] The treatise „On the Alphabet" (**О писмєнѣхь**) of Černorizec Hrabar, which was written around the year 891/892 and which most likely is the work of a disciple of Cyril and Methodius, is especially enlightening.[51] The essence of the discussion is found in Hrabar's opposition to the inflexible understanding of the proponents of the trilingual dogma concerning the exclusive importance of the Hebrew, Greek, and Latin. He stated: „But we say that from the Holy Book we learn — everything proceeds orderly from God, and not from anyone else. God did not first create the Hebrew language, nor the Latin [**ꙓим'ска**], nor the Hellenic language, but Syrian, which

---

[47] Ђ. Трифуновић, Вавилонска кула, 629. Cf. also Ђ. Трифуновић — В. Бјелогрлић — И. Шпадијер, Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве, Осам векова Студенице, Београд 1986, 54, 58.

[48] Ђ. Трифуновић, op. cit., 629.

[49] Ibidem, 625.

[50] Ibidem.

[51] Ibidem, 626 (with the bibliography).

Adam spoke, and from Adam to the Flood, and from [the Flood] until God divided languages when the Tower was being built, as it is written [in the book of Genesis] when languages were divided. In the same way that languages were divided, so were natures [н'ϙави], and customs, and regulations [оуставі], and laws, and skills ['distributed'] on the nations [ѥзикы]".[52] Černorizec Hrabar correctly states that languages were divided after the Flood, during the construction of the Tower. This takes us back to the book of Genesis, chapter XI, and the story of the construction of the Tower of Babel in which is seen the „foundation of the medieval understanding of separation of mankind into languages, nations, and cultures".[53] In the time when Hrabar composed his discourse, writers „do not separated the language with which they write from the people for whom that language, in written form, is intended".[54] In fact, this is the essence of the „New Testament meaning" of language, that is, the „New Testament message of unity". The Holy Slavic „apostles" — Cyril, Methodius, and their followers — give instruction concerning this. „The authors of the oldest prose and poetic works concerning the Thessalonician brothers", who are the main defenders of the teaching, „recognize the Slavic language as a gift of the Holy Spirit in which a 'new' and 'small' baptized nation may rejoice".[55] All this is based on the New Testament text found in the Acts of the Apostles concerning the occurrences on the day of Pentecost, which, in Christian iconography, is expressed through the scene of in the Descent of the Holy Spirit on the Apostles. As a reminder to ourselves, on the day of Pentecost the apostles were gathered together — „And there appeared to them parted tongues as it were of fire, and it sat upon every one of them: and they were all filled with the Holy Ghost, and they began to speak with diverse tongues, according as the Holy Ghost gave them to speak" (Acts II: 3–4). Concerning this issue, Trifunović presented several examples from writings about Sts. Cyril and Methodius, of which we will particularly mention the words of Byzantine emperor Michael III to Prince Rastislav written in the *Life* of St. Cyril: „God has now, in our time, revealed 'letters for your language, which was only done in the beginning, in order that you may join to great nations who praise God in their language'".[56] Finally, we return to Černorizec Hrabar and his treatise „On the Alphabet" which is the true model for Nemanja's and Sava's charter for Hilandar. According to Genesis and to Hrabar „the discord of languages once came as a punishment. In the New Testament, however, speaking various languages came as a gift of the Holy Spirit, which must restore the former concord, which is sung about in a *sticheras* in the service consecrated for Pentecost: Once languages were confused because of the arrogant building of the Tower; but today languages wisely speak for the sake of the glory of knowing God. There God judged the evil because of their sin; here Christ enlightened fishermen with the Spirit. In the past,

[52] Ibidem, 627. See К. М. Куев, Черноризец Храбър, София 1967, 209.

[53] Ђ. Трифуновић, op. cit., 622.

[54] Ibidem, 629.

[55] Ђ. Трифуновић, Дар Светога Духа, 547.

[56] Ibidem, 547.

confusion was made as a punishment; now concord is renewed for the salvation of our souls."[57]

The fundamental principle of understanding the Byzantine world view is well known: from the general to the individual, the individual, and the contribution of the individual to the whole. In the case of the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Đurđevi Stupovi, which is contained within the painting program ordered by Stefan Nemanja because he finally had assumed the župan's throne at Ras, and furthermore, at the time when the new Serbian state was being formed, the general may be seen in the use of common Byzantine liturgical practice (reading the prophetical books, the gospels, the Acts of the Apostles, and singing the *sticheras* from the service of Pentecost) and can also be seen in the fact that the common Byzantine tradition of iconography and painting programs in churches of the orthodox world was honored. On the other hand, the individuality can be observed in the special emphasis given to this scene in the painting program. The contribution of the individual to the whole can be seen in the representation of „people, tribes, and nations" which is based on the gift of the Holy Spirit and the renewal of the concord of peoples and languages — the concord which forms the tenet of Slavic spirituality from the time of conversion and the work of the Thessalonician brothers Sts. Cyril and Methodius and their followers. Having in mind the already formed concord of the nation and its language, and longing for the full independence of the Serbian state and church sovereignty, St. Sava sought that all the inscriptions in the Church of the Mother of God at Studenica be written in the Serbo-Slavic language. The validity of the foresight of the greatest Serbian spiritual leader was confirmed only ten years after the painting of Studenica when the status of the Serbian state was raised to that of a kingdom and when the church organization received its autocephalous status. Nemanja's frescoes in Đurđevi Stupovi from around the year 1175 are at the very beginning of that same process. Because of all that has been said, we repeat what has already been stated: that, in our opinion, the scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles in this church does not fall merely within the realm of routine iconography and standard painting programs in the Orthodox world, but is an „illusionary" iconographic *locus communis* which leads to linking the painting with the times in which it was created.

[57] Ibidem, 549–550; R. P. E. Mercenier, La prière des églises de rite byzantin, t. II, pt. II, Monastère de Chevetogne 1948, 367.

Иван М. Ђорђевић

О ПРЕДСТАВИ СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА НА АПОСТОЛЕ У ЂУРЂЕВИМ СТУПОВИМА

Фреске великог жупана Стефана Немање у његовој цркви Светог Ђорђа у Расу, значајне су из више разлога. Главни је свакако чињеница да је ово зидно сликарство једино сачувано од не малог броја задужбина које је подигао и осликао оснивач династије Немањића. Други разлог, не мање важан, јесте време настанка живописа (око 1175), у години или годинама после завршених српско-византијских сукоба, коначног учвршћења на власти Стефана Немање и почетка дефинитивног уобличавања српског државног и црквеног суверенитета. Напослетку, без обзира на то што је храм Светог Ђорђа страдао током турске окупације, и нарочито током XX века, у њему је до Другог светског рата било довољно фресака да би се сликани програм могао готово у целини сагледати.

У монументалном али релативно суженом простору наоса Светог Ђорђа представа Силаска Светог Духа на апостоле добила је најистакнутије место. Двоструко већа од осталих сцена Великих празника, који су овде сходно времену настанка комбиновани са сценама Страдања, слика Духова је по замисли наручилаца морала имати и посебну поруку. Анализирајући „литерарне" изворе, пре свега текстове Старог и Новог завета, дошли смо до закључка да ова представа не припада само кругу општих места иконографије и програма православног света, већ као „привидни" ликовни топос нагони на повезивање слике и времена у коме она настаје. Од три главне идеје символике Силаска Светог Духа на апостоле — Тројичност, апостолство и покрштавање, ми смо у овом раду посебну пажњу посветили представама „новокрштених народа". У складу са текстовима Светог писма у византијском сликарству се уз „људе, племена и народе" стављају натписи-легенде ἡ φυλή и ἡ γλῶσσα, с тим што је друга реч у српскословенским преводима XII века навођена као ѩзыкъ. Међутим, са речју ѩзыкъ превођена је и именица τό ἔθνος, а она значи „народ", те је закључак филолога који су се бавили овим питањем — да ἡ γλῶσσα значи „народ" и/или „језик", што у крајњој линији води до познате „новозаветне сагласности језика и народа". Наше објашњење, у ствари, заснива се на резултатима истраживања Ђорђа Трифуновића о схватању језика у старој српској књижевности, односно о Дару Светог Духа и словенским језицима. Општи став да је Византија своју широку духовну заједницу градила на јеванђеоском и апостолском начелу, а по њему сваки народ може на свом језику молити и служити, треба да нас подсети на словенску традицију светих Ћирила и Методија и њихових настављача. У вези с тим је неизбежно такозвано језичко питање „словенске самосталности и равноправности са другим народима". Образованија српска средина крајем XII и почетком XIII столећа, разуме се предвођена првим Немањићима, свој став према сопственом језику и његовој употреби исказала је у познатој повељи монаха Симеона Немање и Саве манастиру Хиландару (1198) и у налогу архиман-

дрита Саве да се у Богородичиној цркви у Студеници (1208/1209) натписи на фрескама испишу на српскословенском. У првом случају реч је о Божијем „дељењу“ народа, њихових закона и нарави, а у другом суштина је у схватању настављача светих Ћирила и Методија, пре свих Црнорисца Храбра, да писци „језик којим пишу не раздвајају од народа којем је тај језик у писаном облику намењен“. Старозаветна несагласност језика претворила се путем Силаска Светог Духа на апостоле у могућност говорења разних језика као Дара Светог Духа. Дакле, држећи се начела сагласности народа и језика, „смелим“ потезом у Студеници, на територији византијске цркве, свети Сава тежи пуној самосталности српског духовног и државног суверенитета. Далековидост највећег српског духовника показала се само десет година после осликавања Студенице, уздизањем српске државе на краљевство и добијањем аутокефалне црквене организације.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.03(093.32=773):949.72"11":930.223.24

GÜNTER PRINZING (Mainz)

DEMETRIOS-KIRCHE UND ASENIDEN-AUFSTAND. ZUR CHRONOLOGISCHEN PRÄZISIERUNG DER FRÜHPHASE DES ASENIDEN-AUFSTANDES

Die Ausrufung des Aufstandes darf man mit dem St.-Demetrios-Festtag (26. Oktober 1185) identifizieren, da dieses Geschehen laut Choniates in Zusammenhang mit der Einweihung der Kirche erfolgte, wobei alle sonstigen Nachrichten weisen darauf hin, daß der Aufstand noch vor der Schlacht von Dimitrica (7. Nov. 1185) ausbrach.

Die Erforschung der byzantinischen Geschichte in ihrer Verknüpfung mit der Geschichte der Südslaven im weitesten Sinne hat Božidar Ferjančić, dessen Gedächtnis die Beiträge dieses Bandes gewidmet sind, immer besonders am Herzen gelegen. Abgesehen von Arbeiten, die für das breitere Publikum gedacht waren,[1] verdanken wir ihm hierzu auch überaus zahlreiche, hervorragend ausgearbeitete Monographien, Abhandlungen und Artikel, die unseren Kenntnisstand stets wesentlich bereichert haben. Mein Beitrag gilt daher einem Problem, das ebenso die Geschichte der Südslaven wie die der Byzantiner tangiert, nämlich dem oftmals behandelten Ablauf (und insofern auch der Chronologie) des von dem Bruderpaar Teodor (= Petăr) und Asen (= Ivan I. Asen) entfachten Aseniden-Aufstandes in seiner Frühphase.

Bekanntlich ist die Datierung der entsprechenden Nachrichten aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates insofern schwierig, als uns hier der Autor selbst nur vage Anhaltspunkte an die Hand gibt. Weithin läßt sich nur eine relative Chronologie erstellen, daher hängt sehr viel von der Interpretation der Quelle selbst ab. Zu welchen Ergebnissen hier die Forschung seit ca. 1971 gekommen ist, zeigt bequem eine Tabelle von Vasil Gjuzelev aus dem Jahre 1979, die er auf der Grundlage der Arbeiten von Genoveva Cankova-Petkova, und Phaedon Malingoudis, unter Berücksichtigung der wichtigen Untersuchung Jan-Louis van Dietens, erstellt hat.[2] Die dort wiedergegebenen Daten stimmen im Ergebnis nur partiell

[1] Vgl. etwa sein für Schüler gedachtes Büchlein: Vizantija i Južni Sloveni (= Saznanja 20), Belgrad 1966. — Nota bene: Im folgenden verwende ich in den bibliographischen Angaben die Siglen der BZ bzw. des JÖB.

[2] *V. Gjuzelev*, Neue Untersuchungen über den Aufstand der Aseniden (Rez. zu Malingoudis), Palaeobulgarica Jg. 3, H. 4 (1979) 76–80, Nachdr. in: *Ders.*, Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter (= Miscellanea Bulgarica 3), Wien 1986, S. 259–263, hier 262. Bei den erwähnten üb-

überein, und zwar vor allem im Bereich der Spätphase des Aufstandes (ab Sommer 1186 — Sommer 1188), d.h. für die Frühphase sind wiederholt mehrmonatige Differenzen zu konstatieren. Mit Recht kommentierte Gjuzelev daher diesen Sachverhalt mit dem Hinweis, es seien „einige ergänzende Untersuchungen und weitere Präzisierungen immer noch notwendig.“[3]

Trotz dieser mehr oder weniger spürbaren Datierungsunterschiede kann man aber sagen, daß uns die Tabelle Gjuzelevs gleichsam die nunmehr etablierten Ðatierungs-Margen im Hinblick auf die einzelnen Phasen des Aseniden-Aufstandes an die Hand gibt, was natürlich nicht ausschließt, daß man hier und da in neueren Arbeiten auch auf abweichende Datierungen stößt.

Für die weitere Erörterung ist es nun wichtig, daß nur einige wenige Daten eindeutig feststehen: die Einnahme Thessalonikes durch die Normannen am 24. August 1185, der Regierungsantritt Kaiser Isaaks II. Angelos am 12. September 1185 und der Sieg der Byzantiner über die Normannen am 7. November 1185 bei Dimitrica. Demgegenüber bietet Gjuzelevs Tabelle (S. 262) für die vier Vorgänge bzw. Ereignisse, aus denen sich die Frühphase des Aufstandes zusammensetzt, folgende, zugleich die Reihung bedingende Datierungsvorschläge (a: nach Cankova-Petkova, b: nach Malingoudis, jeweils gemäß Gjuzelev):

1. Verlobung des Kaisers Isaak II. Angelos mit der Tochter des ungarischen Königs
   a) Anfang 1186
   b) Ende 1185 — Anfang 1186
2. Requisition der Herden der bulgarischen und vlachischen Bevölkerung in Verbindung mit der Hochzeit des Kaisers
   a) Letzte zwei Monate d. Jahres 1185
   b) Ende 1185
3. Erscheinen der Brüder Petăr und Asen beim byzantinischen Kaiser in <Kypsella>
   a) Zum Anfang des Jahres 1186
   b) Zum 7. November 1185 (bzw. im November 1185, s. S. 75, Maling.)
4. Verkündung des Aufstandes
   a) Anfang 1186
   b) Frühjahr 1186[4]

---

rigen Autoren handelt es sich um folgende Arbeiten: *J.-L. van Dieten*, Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie (= Supplementa Byzantina Bd. 2), Berlin u. New York 1971, hier S. 66–79 u. 87–91; *G. Cankova-Petkova*, Bălgarija pri Asenevci, Sofia 1978, hier S. 23–34; *dies.*, La libération de la Bulgarie de la domination byzantine, Byzantinobulgarica 5 (1978) 95–121, bes. 103–111; und *Ph. Malingoudis*, Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates, Byzantiná 10 (1980) 51–147, besonders 113–122.

[3] *Gjuzelev* (wie Anm. 2), S. 262.

[4] Die einschlägigen Datierungen bei *Malingoudis* (wie Anm. 2) basieren allerdings, wie er selbst S. 113 sagt, auf den Ergebnissen der Arbeit *van Dietens* (wie Anm. 2), während *Gjuzelev* (wie Anm. 2), S. 260 die (vermeintlichen) chronologischen Präzisierungen als Leistung von Malingoudis herausstreicht.

Obwohl die hier wiedergegebene Reihung (bzw. Datierung) der Vorgänge von der Forschung überwiegend mit Zustimmung aufgenommen wurden, halte ich sie aus mehreren Gründen großenteils für anfechtbar.

1. Zunächst erscheint es mir zweckmäßig, sich dem unter Ziffer 3 notierten Vorgang zuzuwenden, weil in diesem Zusammenhang m.E. der früheste, relativ genau datierbare Hinweis auf die Ursachen des Aufstandes gegeben wird. Unsere Quelle, Niketas Choniates, berichtet in dem entsprechenden Passus, die Brüder seien zum Kaiser, der „in Kypsella sein Zelt aufgeschlagen hatte, gekommen mit der Bitte, in das rhomäische Heer mit eingeschrieben zu werden und durch eine kaiserliche Urkunde ein im Haimos gelegenes, wenig ertragreiches Dorf ihrerseits übertragen zu bekommen." In ihrer Verärgerung über die Ablehnung dieses Antrages, die sie als Zeichen von Mißachtung auffaßten, hätten dann beide, besonders aber Asen, unter anderem auch von Aufstand gesprochen und weitere, nach ihrer Rückkehr nach Hause zu treffende Maßnahmen angedeutet. Der gröbere Asen habe daher wegen Unverschämtheit auf Befehl des Sebastokrators Johannes Schläge ins Gesicht erhalten.[5]

Den Aufenthalt des Kaisers bei Kypsella verbindet van Dieten, wie ich meine zu Recht, mit dem Krieg gegen die Normannen. Er datiert daher den Vorgang, bei dem es den Brüdern offenbar darum ging, für ihren beantragten Heeresdienst die Besitzrechte an einem Dorf in Form einer Pronoia übertragen zu bekommen,[6] „vielleicht noch vor, sicher nicht lange nach dem 7. November 1185".[7] Ich halte jedoch eine Datierung des Vorgangs in die Zeit *nach dem 12. September bis spätestens Anfang Oktober 1185* für viel wahrscheinlicher als die wenig plausible und kaum näher begründete (letzlich auf Vasil Zlatarski zurückgehende) Datierung in den November 1185.[8] Denn es ist doch wohl anzunehmen, daß das Bruderpaar seinen Antrag zu einem Zeitpunkt stellte, der ihm von der „Konjunktur" her als besonders günstig erschienen sein mag: *nach* dem Amtsantritt Kaiser Isaaks II., aber geraume Zeit *vor* der entscheidenden Schlacht mit den Normannen, mithin zu einer Zeit, als auch viele andere Männer bereit waren, ihre Dienste dem by-

---

[5] Niketas Choniates, ed. *van Dieten* (= CFHB 11/1), S. 369, Zeile 60–69. Zu Kypsella s. *P. Soustal*, Thrakien (= TIB 6), Wien 1991, S. 330f.

[6] Siehe *G. Ostrogorskij*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Brüssel 1954, S. 53f., vgl. hierzu außerdem besonders *G. G. Litavrin*, Novoe issledovanie o vosstanii v Paristrione i obrazovanie Vtorogo Bolgarskogo Carstva, VV 41 (1980) 92–112, hier 103, *I. Božilov*, Familijata na Asenevci (1186–1460). Genealogija i prosopografija, Sofia 1985, S. 27 und zuletzt *J.-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, S. 120f., Nr. 165, und S. 451. — Vgl. auch unten Anm. 10.

[7] *van Dieten* (wie Anm. 2), S. 70. — Sein Hinweis „initio a. 1186", gegeben im chronolog. Apparat seiner Niketas-Ausgabe (zu Zeile 60 der in Anm. 4 zitierten Textstelle zur Begegnung in Kypsella), ist m.E. nicht hinreichend gesichert und sollte wenn nicht im Sinne des unten folgenden Datierungsvorschlages geändert, so doch wenigstens mit Fragezeichen versehen werden.

[8] *V. N. Zlatarski*, Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove, t. II: Bălgarija pod vizantijsko vladičestvo 1018–1187, Sofia 1934, Nachdr. ebda. 1994, S. 435, er bezieht hier die Nachricht über den Aufenthalt des Kaisers in Kypsella, ohne zu zögern, auf die Zeit nach dem Sieg über die Normannen in Dimitrica (7. 11. 1185), doch spricht nichts dagegen, daß sich der Kaiser auch schon geraume Zeit vor der Schlacht dort (mit Unterbrechungen) aufhielt.

zantinischen Militär anzubieten,[9] weil sie zweifellos darauf vertrauten, das Militär werde in größerer Zahl kampffähige Männer benötigen.[10]

An dieser Stelle ist ein Exkurs zur Chronologie des Niketas Choniates in den uns interessierenden Abschnitten seines Geschichtwerks vonnöten, ehe auf die weiteren Problempunkte eingegangen werden kann:

Wie zum Teil aus van Dietens Untersuchung hierzu, aber auch schon aus einigen Beobachtungen Zlatarskis in seiner Geschichte Bulgariens[11] hervorgeht, weist es in seinem Abschnitt über das Anfangsjahr der Regierung Isaaks II. mindestens einen, wenn nicht mehrere chronologische Brüche auf. Ganz deutlich ist das nach dem langen dreiteiligen Bericht über den Krieg gegen die Normannen bis zum Friedensschluß Ende 1187, und zwar beim Übergang zur Lage im Osten (S. 367, [Zeile] 25 = 480, [Zeile] 18 Bonn),[12] denn von hier an berichtet Niketas über diverse Vorgänge, die vom Normannenkrieg zu trennen sind und sich bald nach der Amtsübernahme Isaaks zugetragen haben. Dieser Teil reicht bis zum Ende des Kypsella-Vorfalls (S. 369, 73 = 483, 6 Bonn).

Ein weiterer chronologischer Bruch entstand nach meinem Eindruck durch den von Niketas Choniates ziemlich ungeschickt vorgenommenen Einschub des Berichts über die Marineexpedition gegen den Usurpator Isaak Komnenos auf Zypern vom Frühjahr (?) 1186[13]. Der Zypern-Bericht unterbricht nämlich deutlich spürbar den Bericht über den Aseniden-Aufstand, der erst S. 371, 13–15 (= 485, 3, Bonn) wieder aufgenommen wird mit der Formulierung: „Die Myser waren also unter der ruchlosen Führung der oben genannten Männer offen abgefallen. Deshalb zog der Kaiser gegen sie aus. Ich darf aber hier das Folgende nicht unerwähnt lassen: Die Vlachen sträubten sich zuerst gegen den Aufstand…“

Hierbei zeigt die Formulierung des ganzes Passus und seines letzten Satzes (*Die Vlachen sträbten sich zuerst gegen den Aufstand*) an, daß hier einerseits eine Rückblende erfolgt, durch die wieder an den ersten Teil des Aufstandsberichtes

---

[9] Zu beachten ist hier der entsprechende, generelle Hinweis auf den durch die unmittelbare Bedrohung seitens der Normannen bedingten Zustrom solcher Männer gleich nach dem Herrscherwechsel: Niketas, ed. *van Dieten*, S. 356, 28–36.

[10] Es ist mir unerklärlich, wieso *Božilov* (wie Anm. 6), S. 27 meint, zwischen zwei Gruppen von Gelehrten unterscheiden zu müssen: solchen, die glauben, es sei den Brüdern um die Mitbeteiligung am Kampf gegen die Normannen gegangen, und solchen, die von einem Ersuchen um Gewährung einer Pronoia ausgehen, da ja das eine das andere nicht ausschließt. — Den hier von mir gemachten Datierungsvorschlag hatte im Grunde schon *I. Dujčev*, Văstanieto na Asenevci i kultăt na sveti Dimitrija Solunski, in: *Ders.*, Proučvanija vărchu bălgarsko srednovekovie, Sofia 1945, Nachdr. 1994, S. 44–51, hier 44, gemacht, doch später vertrat *ders.*, La date de la révolte des Asênides, erstpubl. (1952–53), Nachdr. in: *Ders.*, Medioevo Bizantino-Slavo, I, Rom 1965, S. 341–348, hier 344f., Zlatarskis November-Datierung (also nach der Schlacht von Dimitrica). *Soustal* (wie Anm. 5), datiert die Kypsella-Szene übrigens schwankend, vgl. S. 99 („Herbst 1185“) und S. 331 („1186 bitten die Brüder…“).

[11] *Zlatarski* (wie Anm. 8), S. 413–415, s. auch unten Anm. 13.

[12] Vgl. *van Dieten* (wie Anm. 2), S. 69.

[13] Hierzu zuletzt *R.-J. Lilie*, Handel und Politik … in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081–1204), Amsterdam 1984, S. 558 und *E. Malamut*, Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe siècles, I, Paris 1988, S. 100 und 122, beide ohne genauere Zeitbestimmung, vgl. aber *van Dieten* (wie Anm. 2), S. 71, gefolgt von *Malingoudis* (ebda.), S. 114.

angeknüpft wird, und zwar direkt an den letzten Satz vor dem Zypern-Einschub („Jedoch noch nichts davon, ich will der Reihe nach erzählen“: S. 369, 73 [= 483, 6, Bonn]); andererseits ist festzustellen, daß der mittlere Satz (*Deshalb zog der Kaiser gegen sie aus*) hier noch keine Funktion hat, sozusagen fehl am Platze ist, worauf ich unten noch näher eingehen werde. Der ganze, sich an diese Rückblende anschließende Passus, der bis S. 372, 49 (= 487, 4 Bonn) reicht, ist also chronologisch meiner Ansicht nach noch *vor* dem Zypern-Bericht anzusiedeln und bildet die Fortsetzung des in der jetzigen Fassung dem Zypern-Bericht vorangestellten ersten Teils des Berichts über den Aseniden-Aufstand bis zu seinem Ausbruch.[14] Der konstatierte Befund wird auch durch die Beobachtung untermauert, daß *nach* Beendigung des Passus mit der Rückblende der eben erwähnte Satz („Deshalb zog der Kaiser gegen sie aus“: siehe oben) nochmals wiederholt, hier also an passender Stelle wieder aufgenommen wird: „Isaak zog also gegen sie aus. Sie aber wichen...“ (S. 372, 50 = 487, 45 Bonn).

Aus alledem ziehe ich den Schluß, daß in dem uns überlieferten Text des Niketas hier, anscheinend versehentlich, durch den um ca. ein Blatt „zu früh“ (von ihm selbst oder seinem Schreiber) vorgenommenen Einschub des Zypern-Abschnittes die ursprünglich beabsichtigte, sinnvolle Abfolge der Einzelabschnitte fehlerhaft verändert worden ist: Ohne die fehlplazierte Einordnung des Einschubs rückgängig zu machen oder durch eine sorgfältige Überarbeitung des Textes entsprechend auszugleichen, hat man (der Autor oder sein eventueller Helfer) dann wohl die jeweiligen Übergänge oder Überleitungen in die jetzige Textgestalt gebracht und diese, ohne der Widersprüche gewahr zu werden, so belassen.

Hier zur Verdeutlichung mein (freilich als hypothetischer Vorschlag aufzufassender) Rekonstruktionsvorschlag für die ursprünglich vorgesehene „richtige“ Berichtsabfolge:

a) Der oben angeführte Rückblendepassus (S. 371, 15 „οἱ Βλάχοι ὤκνουν = Die Vlachen sträubten sich ...“ *bis* S. 372, 49 „οὐκ ἐλάχιστον βιαρπάζουσιν = [raubten] ... sehr viele Güter“) wird an seinen ursprünglichen, als richtig postulierten Platz S. 369, 74ff., direkt anschließend an „... καθ' εἱρμόν = ... der Reihe nach“ (Ende Z. 73), verschoben.

b) Der Abschnitt über die Zypernexpedition (S. 369, 74 *bis* S. 370, 12) wird nach S. 371, 15 verschoben, also hinter den bei meiner Operation sozusagen stehengebliebenen, aus zwei Sätzen bestehenden Passus „Τῶν δὲ Μυσῶν ... ἀνιστόρετο = Die Myser waren also ... *bis* ... nicht unerwähnt lassen“ (S. 371, 13–15); das Ende des Zypern-Abschnitts würde demnach auf S. 372, 49 zu stehen kommen.

---

[14] Zlatarski hatte zwar richtig die Zeitbrüche bei Niketas erkannt, doch bestimmte er das Verhältnis der beiden Aufstands-Abschnitte zueinander falsch, da er den letzteren (Abschnitt II) nicht als Fortsetzung von Abschnitt I auffaßte, sondern als zurückblendende „Vorgeschichte“ zu Abschnitt I, s. *Zlatarski* (wie Anm. 8), S. 415: „Očevidno, pisatel se vrăšta nazad, t.e. iska da razkaza tova, koeto e predchoždalo văstanieto.“ Zlatarski erwähnt hier allerdings mit keinem Wort den Einschub über die Zypern-Expedition, darum hat er auch übersehen, daß Niketas die Rückblende nur deshalb so auffällig (aber zugleich verwirrend umständlich) zum Ausdruck brachte, weil er mit dem Einschub des Zypern-Passus' den Bericht über den Ablauf des Aufstandes unterbrochen hatte und den Anschluß wiederherstellen mußte.

c) Im ersten Satz des darauffolgenden 2. Absatzes (S. 372, 50) wäre, wegen des „Szenenwechsels" von Zypern zum Balkan, lediglich der Ausdruck „κατ' αὐτῶν = gegen sie" durch eine Formulierung zu ersetzen, in der statt des Pronomens eine Bezeichnung für die Aufständischen eingesetzt wird; zu lesen wäre dann etwa „κατὰ τῶν Μυσῶν" oder „κατὰ τῶν Βλάχων". —

Bei diesem Rekonstruktions-Versuch hätte übrigens, was doch vielleicht für seine Richtigkeit spräche, von den beiden nahezu identischen Sätzen über den Auszug des Kaisers gegen die Aufständischen auch der erstere nun eine sinnvolle Position und Funktion, ganz im Gegensatz zur jetzigen, aktuellen Textabfolge; denn er würde unmittelbar vor dem Zypernabschnitt auf etwas hinweisen, was sofort im Anschluß an diesen tatsächlich näher ausgeführt wird. Von hier an (S. 372, 50ff.) steht der Bericht über den Aseniden-Aufstand, angefangen mit dem ersten Feldzug Isaaks II. gegen die Aufständischen, eindeutig im Zeitraum um oder nach der Zypern-Aktion, mithin im Jahr 1186, während die vor dem Zypern-Einschub anzusetzenden Teile, wie auch die unten folgende Diskussion noch zeigen wird, sich entweder noch auf 1185 beziehen oder aber — in ihrer Schlußpartie — auf den Anfang des Jahres 1186. — (Ende des Exkurses).

2. Ebenfalls kaum plausibel scheint mir die bisherige Datierung der unter Ziffer 4 behandelten Verkündung des Aufstandes zu sein. Niketas Choniates verknüpft seinen natürlich höchst parteiischen Bericht hierüber, der in dem oben gerade behandelten „Rückblende-Passus" steht, mit dem Hinweis auf die von den Brüdern Asen eigens errichtete Demetrios-Kirche. In ihr hätten sie, um den anfangs eher gegen als für einen Aufstand eingestellten Vlachen und Bulgaren Mut zu machen, besessene Frauen und Männer (die er an anderer Stelle auch als Seher bezeichnet) versammelt und diesen „eingeschärft, sie sollten in Verzückung verkünden, daß Gott gnädig vom Volk der Bulgaren und Vlachen das langjährige Joch nehmen und ihnen die Freiheit gewähren wolle und daß aus diesem Grunde auch der Blutzeuge Christi, Demetrios, die Metropole Thessalonike und seine dortige Kirche verlassen habe, sich nicht mehr bei den Rhomäern aufhalte, sondern zu ihnen gekommen sei, um ihnen bei dem bevorstehenden Werk beizustehen." (Übers. hier wie auch sonst: Grabler). Das Vorhaben glückte, den „Sehern" und „Besessenen" gelang es, nun das Volk zum gewaltsamen Aufstand zu mobilisieren.[15]

Was die nähere Deutung der Besessenen und Seher angeht, so hat Ph. Malingoudis unter Hinweis auf Ergebnisse der älteren griechischen Forschung die Deutung bekräftigt, daß es sich hier um einen frühen Beleg für den Brauch der *Anastenaria*[16] (der Begriff kann auch die Handelnden selbst mit umfassen) handelt. Hierbei wies er darauf hin, daß sich diese Anastenaria (bzw. die sog. Anasta-

[15] Niketas Choniates, ed. *van Dieten*, S. 371, 15–28.

[16] *Malingoudis* (wie Anm. 2), S. 110f. Vgl. in Ergänzung seiner Bibliographie (in Anm. 172–173) auch *N. Th. Mpugatsos*, s.v. Anastenaria, in: ThEE 2 (1963) Sp. 634–637 sowie *G. A. Megas*, Greek calendar customs, Athen ²1963, S. 122–126. — Übrigens: Ein von *Malingoudis*, S. 111 erwähnter, angeblich der Forschung „bislang unbekannt" gebliebener Beleg für die Anastenaria in den Werken des Theodoros II. Laskaris war (sogar auch im Wortlaut) schon längst bekannt gemacht worden durch *St. Kyriakides*, s.v. Anastenaria, in: Megale Hellenike Enkyklopaideia 4 (o.J., zw. 1937 und 1954) 580–582, hier 581.

rides oder Anastarai) „einige Tage vor dem Fest eines Heiligen, der als Schutzpatron des Dorfes gilt (in den meisten Fällen ... Konstantin und Helena am 21. Mai), zu Gebet und Vorbereitung in Klausur mit den Ikonen des Heiligen" sammeln.

Betrachtet man diese Erklärung genauer, so fragt man sich indes, warum Malingoudis trotz seines eigenen Hinweises auf die Funktion des Heiligen-Festtags (wie auch der Ikonen des betreffenden Heiligen) nicht die Möglichkeit erwogen hat, daß es sich in diesem spezifischen Fall bei dem oder den gefeierten Heiligen wohl doch eher um Demetrios als etwa um Konstantin und Helena gehandelt habe. Die Frage stellt sich hier um so mehr, als ja vermutlich die Versammlung der Besessenen durch die Brüder Asen so terminiert gewesen sein dürfte, daß sie mit der Einweihung der neu erbauten Demetrios-Kirche (wohl identisch mit der gleichnamigen Kirche in Tărnovo) oder jedenfalls eines ersten Bauabschnittes (Apsis) derselben[17] zusammenfiel. Dieses Ereignis kann aber eigentlich an keinem anderen Termin als eben dem Festtag des Patrons der Kirche, Demetrios, stattgefunden haben, mithin am 26. Oktober 1185.[18]

Es überrascht, daß in der bisherigen Diskussion der sich auf den hl. Demetrios beziehenden Zeugnisse — d.h. auf seine Kirche in Tărnovo und die dort durch ein Epigramm des Theodoros Balsamon bezeugte Demetrios-Ikone, die schon wenig später Kaiser Isaak II. auf seinem ersten Feldzug gegen die Bulgaren 1186 in die Hände fiel — dieses Datierungsindiz für den Tag der Verkündung des Aufstandes durch die Versammlung der Besessenen nicht schon viel früher erkannt worden ist.[19] (Gjuzelevs Aussage, es sei allgemein bekannt, daß der Aufstand „mit der

[17] Zu dem Bau s. zuletzt *Ja. Nikolova*, Cărkvata „Sv. Dimităr" văv Veliko Tărnovo, Archeologija 27, 1 (1985) 24–31 (mit frz. Res.), bes. S. 29f. (Hinweis auf eine forcierte Erbauung der Kirche), *dies.*, Cărkvata „Sv. Dimităr" i văstanieto ot 1185 g., in: Kulturata na srednevekovnija Tărnov, Sofia 1985, S. 9–16f. und *T. Teofilov*, Izsledvanija vărchu problema za stilova rekonstrukcija na cărkvata „Sv. Dimităr Solunski" văv Veliko Tărnovo, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija/Jb. d. Museen in Nordbulgarien 17 (1991) 67–87 (Textteil), bes. 83f. (hier zu den frühzeitig fertiggestellten Bauteilen, wie der Apsis.-Den Hinweis auf diese Arbeiten verdanke ich cand. phil. M. Krischke, Mainz).

[18] Die Argumentation *van Dietens* (wie Anm. 2), S. 71 Anm. 85 gegen die herkömmliche Datierung der von den Aseniden betonten „Übersiedlung" des Demetrios von Thessalonike zu den Bulgaren im Zeitraum der Normannenbesetzung zugunsten eines Termins nach dem 7. November überzeugt mich nicht, sondern bestärkt mich, bei der bisherigen Interpretation zu bleiben. Nach dem 7. November hätte sich ja viel schwerer vermitteln lassen, daß der hl. Demetrios nun nicht mehr auch bei den Byzantinern weilt, da er ja aus der Sicht der Gläubigen zu ihrem Sieg und zu ihrer Rückkehr nach Thessalonike beigetragen haben wird. Dagegen dürfte vor dem 7. November die Annahme viel eher glaubhaft zu vermitteln gewesen sein, die Byzantiner seien nun gleichsam doppelt geschwächt, zum einen durch die Besetzung Thessalonikes und anderer Landesteile, zum anderen durch die (wenigstens partielle) Abwesenheit des Demetrios in der Stadt durch seine Übersiedlung zu den Aufständischen.

[19] Vgl. *Dujčev* (Văstanieto, wie Anm. 8), wo auch S. 498f. der Text Balsamons mit abgedruckt ist, ferner *V. Tăpkova-Zaimova*, Quelques représentations iconographiques de Saint Démétrius et l'insurrection des Assénides — première scission dans son culte „oecuménique", Byzantinobulgarica 5 (1978) 261–267 (mit weiteren Nachweisen) und *Božilov* (wie Anm. 6), S. 28. Was den Demetrios-Kult betrifft, so ist das „separatistische" Wirken des Heiligen, das seiner zumindest zeitweiligen, wie auch immer zustandegekommenen Übersiedlung zu den Bulgaren zuzuschreiben ist, kein Einzelfall, sondern hat durchaus seine „innerbyzantinischen" Parallelen, vgl. *R. Macrides*, Subversion and Loyalty in the Cult of St. Demetrios, BSl 51 (1990) 189–197 (freilich ohne Berücksichtigung des „Abstechers" des Heiligen zu den Vlachen und Bulgaren). — Es muß auf der hier untermauerten zentralen Bedeutung der Demetrioskirche (und somit des Demetrioskultes) für das Gelingen des Auf-

Einweihung der Kirche Heiliger Demetrios in Tarnovo ausbrach,[20] hatte jedenfalls für die Datierung bislang keine Konsequenzen.)

3. Abschließend sei auf die unter Ziffer 1 und 2 aufgelisteten Vorgänge noch kurz eingegangen: die Hochzeit Isaaks II. mit Margarete von Ungarn,[21] zu deren Feier den Vlachen und Bulgaren Sonderkontributionen an Vieh auferlegt wurden. Denn diese Sondersteuer haben die Vlachen und Bulgaren zum Vorwand für ihren Aufstand genommen, wie Niketas gleich anfangs in seinen Ausführungen über den Asenidenaufstand, noch vor dem Bericht über die Begegnung in Kypsella, hervorhebt;[22] in der Tat ist es naheliegend, gerade in dieser Sonder-Steuer das eigentliche Motiv für die Unterstützung des Aufstandes der Aseniden seitens der Bevölkerung zu sehen. Allerdings läßt sich die Hochzeit und somit der Zeitpunkt, zu dem die Steuer erhoben wurde, nicht genau datieren (s. die oben wiedergegebenen Daten), doch werden die Verhandlungen mit Béla III. von Ungarn über die Modalitäten der Hochzeit sicherlich bald nach der Machtübernahme Isaaks II. geführt worden sein,[23] so daß die erst knapp 10-jährige Braut vermutlich noch im Jahre 1185 nach Konstantinopel kam. Dementsprechend kann man wohl annehmen, daß die Vorbereitungen für die Hochzeit (selbst wenn diese vielleicht erst Anfang 1186 stattgefunden haben sollte), und insofern auch die für sie erhobene Sonderkontribution bei den Bulgaren und Vlachen schon Ende September oder Anfang Oktober getroffen wurden und bald darauf zu greifen begannen. In diesem Zusammenhang ist jedenfalls zu berücksichtigen, daß die vlachischen Hirten des Balkangebirges (wie noch im 19. Jh. bezeugt) ihre Herden nach altem Brauch ab dem 14. September in den Talschaften trieben, von wo aus sie allerdings oft noch weite Strecken bis zum Winterquartier (in Zeiträumen bis zu 2 Monaten) zurücklegten.[24]

So erklärt es sich, daß, wie oben dargelegt, der höchstwahrscheinlich schon am Demetrios-Tag (26. Oktober) 1185 zu Tărnovo ausgerufene Aufstand erst langsam um sich griff, bis die ländliche Bevölkerung endgültig zu spüren bekam

stands beruhen, daß dann auch der hl. Demetrios auf den Siegeln der Zaren des Asenidenreiches, angefangen mit Ivan I. Asen und Petăr, als Schutzpatron der Herrsher, freilich in Konkurrenz mit dem Erzengel Michael, herausgestellt wird (s. die Belege etwa bei *J. Jurukova / V. Penčev*, Bălgarski srednovekovni pečati i moneti, Sofia 1990, S. 50f.), die Übernahme des Demetrios-Bildes kann darum nicht erst als Folge des von Ivan II. Asen errungenen Sieges von Klokotnica (1230) über Theodoros Dukas, den Kaiser in Epeiros und Beherrscher der Demetrios-Stadt Thessalonike, gedeutet werden, wie dies *P. Schreiner*, Der thronende Demetrios. Ikonographie und politische Bedeutung eines Siegels Ivan Asens II., in: *Ders.*, Studia Byzantino-Bulgarica (= Miscellanea Bulgarica 2), Wien 1986, S. 95–104, hier 100 getan hat.

[20] *Gjuzelev* (wie Anm. 2), S. 260.

[21] Vgl. zu ihr *F. Makk*, Artikel s.v. Margit. 2, in: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század), ed. *Gy. Kristó*, Budapest 1994, S. 443.

[22] Niketas, ed. *van Dieten*, S. 368, 38–57.

[23] Vgl. auch *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 2. Teil Regesten von 1025–1204, zweite erweiterte und verbesserte Auflage bearb. v. *P. Wirth*, München 1995, Nr. 1567d.

[24] Vgl. die aufschlußreichen Angaben von *C. Jireček*, Das Fürstentum Bulgarien, Prag, Wien und Leipzig 1891, S. 120.

und begriff, was seitens der Steuereintreiber auf sie zukam. Er nahm an Stärke dann kontinuierlich über die Wintermonate zu, in denen der Kaiser selbstverständlich noch nicht gegen die Aufständischen zu Felde ziehen konnte.

Гинтер Принцинг

ЦРКВА СВ. ДИМИТРИЈА И УСТАНАК АСЕНИДА. ПРИЛОГ ЗА ХРОНОЛОГИЈУ РАНЕ ФАЗЕ УСТАНКА

На основу анализе одломака историјског дела Никите Хонијата који се директно односе на устанак Асенида, супротно владајућем мишљењу (између осталих, Ван Дитена, Цанкове-Петкове, Гјузелева, Малингудиса), долазимо до следећих нових резултата:

Објављивање устанка, као и тзв. скупштина „опседнутих", уследили су у вези са посвећењем новоподигнуте цркве Св. Димитрија (или макар прве фазе градње ове цркве) у Трнову. Лако је замислити, али то до сада није предложено, да се овај дан може идентификовати као празник Св. Димитрија (26. октобар), и то 1185. године. Јер, све остале вести о узроцима и почетку устанка указују на то да је он избио *пре* битке код Димитрице (7. новембра 1185), а не тек после битке, као што се обично тврди. Петар и Асен су покрет започели због тога што је цар Исак II одбио предлог двојице браће, учињен по његовом преузимању власти у Кипсели, да им се додели пронија за војну службу против Нормана. Додатно давање стоке, које су Византинци одредили Власима и Бугарима због предстојећег брака (закљученог тек крајем 1185. или почетком 1186), уведено је по свој прилици од септембра 1185. и вероватно је знатно допринело избијању устанка и његовом ширењу у наредним месецима.

Разматрање о раном избијању устанка додатну подршку добија кроз основано постављену тезу о томе да је првобитни ток збивања у одговарајућим одломцима историјског дела Никите Хонијата гурнут на погрешно место убацивањем описа кипарске експедиције. Пасус о Кипру (369, 74 — 370, 12) мора бити померен на место које у садашњој верзији текста заузима ретроспективни пасус о почецима устанка (371, 15 — 372, 49). Овај, пак, пасус морао би да започиње тамо где сада почиње „кипарски" пасус (369, 74 сл.). Ако се ствари тако поставе, добија се потпуно разумљив редослед извештаја о раној фази устанка. Реченица која следи (372, 50) може се лако, незнатном језичком изменом, прилагодити новом поретку одломака текста.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.04::929(=773)(093.32)

RADIVOJ RADIĆ

FOUR PROSOPOGRAPHIC NOTES ABOUT ORDINARY PEOPLE FROM THE LATE BYZANTINE HISTORY
(A Historiographic Essay)

"The history of the world is but the biography of great men."
Thomas Carlyle (1795–1881)

"All men are ordinary men; the extraordinary men are those who know it."
Gilbert Chesterton (1874–1936)

Lives of great men who created history are in the main well known, for many books have been written about them. In a way, history has trifled with the so-called ordinary and small people, allotting to them the fate of quick and complete oblivion. The aim of this contribution is not to achieve the impossible and amend the aforementioned historical injustice inflicted on most of mankind. Obviously, it would be a futile job. This contribution was primarily conceived as a modest attempt to bring out of oblivion four persons from late Byzantine history: the peasant Draganos from the environs of Prosek (13th century), the brave warrior Lantazaretos, an escort of John Kantakouzenos (14th century), Makouraino, the courageous woman from Karia (14th century) and Chrysobergina (15th century).

According to the data provided by historical demography, from the creation of man until 1970 around 78 billion people lived on the planet Earth. This fact is, in a way, a confirmation of ancient wisdom arguing that people died so that mankind would live. This contradictory thought, so succinct in nature that it is almost reduced to an axiom, at the same time expresses the most general law. Basic words contained in it — mankind, people, life and death — interlock in a mysterious and, up to a point, paradoxical fashion. Traces of human existence, at times clear, at times hazy, are deposited in the collective memory of entire nations, preserved in material remains and words, for in the end it is only they that survive.

On the other hand, the history of mankind is transformed into the history of accomplishments of great and important personages. They were protagonists of crucial events and, as much as it was in their power, steered the course of history. At the beginning of his work, the Byzantine historian Niketas Choniates attests:

„Men who value the attribute of virtue and eschew shameless conduct and corrupt habitude, although born mortal and subject to death, are immortalized and brought back to life by the writing of history. The same is true for those who, on the contrary, have led depraved lives. It is most fitting that the actions of the virtuous and shameless be known to posterity. The soul moves on to Hades while the body returns to those elements from which it was constituted. Whether the actions of a man during his lifetime were holy and righteous or lawless and contemptible, and whether he lived a happy life or gave up the ghost in evildoing, are proclaimed loudly by history. Wherefore, history can be called the book of the living and the written word of a clarion trumpet, like a signal from heaven, raising up those long dead and setting them before the eyes of those who desire to see them."[1]

Destinies of great men, if we thus designate personalities who created history, are in the main well known, for many books, studies and treatises have been devoted to them. This claim can be said to pertain to all nations and all epochs. As if history had always trifled with the so-called ordinary and small people, allotting to them the fate of quick and complete oblivion. Or, at best, they were occasionally reduced to nameless individuals in figures supplying information about participants of a battle, or victims of a disaster, earthquake, plague or fire, for instance. Narratives written about the past seem to leave no place for this category of people, referred to by a terse and observant phrase „the silent majority".[2] True, extant information about them is scarce, and in most cases nothing has survived. Therefore the fates of the majority of ordinary people, individuals who exerted no influence on complex historical processes, remained under the cover of opaque darkness.

The aim of this short paper is not to achieve the impossible and amend this historical injustice inflicted on most of mankind. Obviously, it would be a futile job. This contribution was primarily conceived as a modest attempt to bring out of oblivion four persons from late Byzantine history, four individuals whose common characteristic was that they were of no importance whatsoever for broad currents of history. Understandably, no data about their parents survive, neither the dates of their respective births nor deaths are known, surviving information about them being fragmentary and meager. Hence, the lines which follow inevitably bear the mark of incompleteness and in some instances remain at the level of cautious conjecture.

Draganos from the 13th century

The rich heritage of Demetrios Chomatenos, the Archbishop of Ohrid (1217–1235)[3] includes an interesting verdict about unintentional killing.[4] It is

[1] Nicetae Choniatae Historia, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1975, 1–2. Translation: City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, transl. *H. J. Magoulias*, Detroit 1984, 3.

[2] Cf. *A. Gurevič*, Srednevekovyj mir: kul'tura bezmolvstvujuščego bol'šinstva, Moskva 1990.

[3] For basic information about Demetrios Chomatenos cf. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. *A. P. Kazhdan*, I, New York – Oxford 1991, 426 (*R. J. Macrides*) /further in the text: ODB/.

[4] *J. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis–Romae 1891, No. 131, col. 533–536.

common knowledge that in the Middle Ages civil suits were under the jurisdiction of ecclesiastic courts. For this reason written documents left by the learned Archbishop of Ohrid are a mine of varying information about the daily life of his congregation.[5] The aforementioned verdict discloses the tragic fate of a Slav peasant who lived on the territory of Macedonia.

One day, a certain Draganos outlined his tragic history before the court, interspersing it with weeping and tears, as was recorded in the verdict of the Archbishopric of Ohrid.[6] This document informs us that the wretched shepherd, crushed by the lot that befell him, humbly stood before the holy doors of the house of God. In utter despair, he watched passers-by in confusion and bewilderment. Draganos originated from a village in the vicinity of the town of Prosek on the Vardar River.[7] He recounts that the tragic event occurred on a feast day when, appointed as shepherd, he was tending the sheep there. On that occasion he took with him his eight-year-old son.[8] The festive nature of the day urged the shepherds to start a game, a contest in archery.[9] Draganos outstripped his co-archers and the pleasure from this made him take part in a second and third drawing of the bow. But an arrow of Draganos, released from the bowstring, unexpectedly hit his beloved son, who happened to be starting from the flock of sheep to gather the arrows which had been shot. It was recorded that the arrow sent the boy straight to Hades and made the father a murderer of his own child.[10]

---

[5] Cf. *J. J. Vin*, Sud'ba slavjanskoj sem'i glazami ohridskogo arhiepiskopa Dimitrija Homatiana: opyt istoriko-psihologičeskogo issledovanija, Slavjane i ih sosedi, vypusk 6 (Grečeskij i slavjanskij mir v srednie veka i rannee novoe vremja), Sbornik statej k 70-letiju akademika Gennadija Grigor'eviča Litavrina, Moskva 1996, 109–118. Also cf. *H. N. Angelomatis-Tsougarakis*, Women in the Society of the Despotate of Epirus, JÖB 32-2 (1982) 473–480; *A. E. Laiou*, Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle, Fontes minores VI, herausgegeben von *D. Simon*, Frankfurt am Main 1984, 275–323; *D. Angelov*, B'lgarin' v srednovekovieto (svetogled, ideologija, duševnost), Varna 1985; *A. Kiousopoulou*, Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα, Athens 1990, 13 sq.

[6] *Pitra*, o. c., col. 533.

[7] On the medieval town of Prosek cf. *N. Radojčić*, O nekim gospodarima grada Proseka na Vardaru, Letopis Matice Srpske 259 (Novi Sad 1909) 1–19, 260 (1909) 32–40; *P. Mutafčiev*, Vladetelite na Prosek, Stranici iz istorijata na b'lgarite v kraja na XII i načaloto na XIII vek, Sbornik na B'lgarskata akademija na naukite 1 (1913) 1–85 (= Izbrani proizvedenija, I, Sofija 1973, 172–285); *A. Deroko*, Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd 1950, 195–198; *B. Aleksova*, Prosek — Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji, Skopje–Beograd 1966; *T. Tomoski*, Srednovekovni gradovi vo Makedonija megu rekite Vardar, Bregalnica i Lakavica, Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje 4 /30/ (1978) 270–277 (= Makedonija niz vekovite: gradovi, tvrdini, komunikacii, Skopje 1999, 198–206); ODB, III, 1738 (*R. Browning*) /in which Prosek is wrongly located on the left bank of the Vardar/.

[8] *Pitra*, o. c., col. 533.

[9] *K. Jireček*, Istorija Srba, II, Beograd 1978², 290 makes mention of this case to exemplify that inhabitants of towns and mountain villages in the Balkans practiced archery on feast days.

[10] *Pitra*, o. c., col. 534. Cf. *I. Snegarov*, Istorija na Ohridskata arhiepiskopija, I (Ot osnovavaneto i do zavladjavaneto na Balkanskija poluostrov ot Turcite), Sofija 1924 (reprint: 1995) 242, 260; *D. Angelov*, Prinos k'm narodnostite i pozemelni otnošenija v Makedonija (Epirskija despotat) prez p'rvata četv'rt na XIII vek (Glavno spored dokumenti na Ohridskata arhiepiskopija), Izvestija na Kamarata na narodnata kultura (Serija humanitarni nauki) IV-3 (Sofija 1947) 11 n. 4; *M. V. Strazzeri*,

The document also narrates that the holy church of God accepted the unfortunate Draganos and raised him from despair, instructing him not to lose faith in salvation. To redeem the sin he committed, the archbishop gave him penance (ἐπιτιμίοις).[11] For four years, he was denied holy communion; in the first two years he was to stand in front of the church during the service and to beg those entering the church to pray for him; in the third year he was to stand with penitents, and in the fourth to pray together with the faithful, only to be denied communion. Appropriate fasting and the exact number of daily prostrations were also determined for the entire four-year period. In the case of him being on the point of death, he was not to be denied communion.[12]

This was followed by a recommendation to the Bishop of Strumica — under whose jurisdiction the village in which the unfortunate Draganos lived was[13] — to examine the entire case and if everything outlined was true, to subject him to the performance of the epitimia. If the contrary proved to be true, the Bishop of Strumica was advised to dispense penitential acts in accordance with the provisions of the holy and divine canons.[14]

In the continuation of the text is a warning that no member of the secular authorities dared to raise a hand against Draganos as if he had committed a crime, or to impose punishment on him for the aforementioned sin. A possible flouting of this decision could be punished by excommunication.[15] Refraining from elaboration of the legal foundation of such a verdict reached by the Archbishop,[16] we would like to place special emphasis on the human aspect of the ill fate which befell Draganos and burdened him with the unbearable grievance of being a murderer of his own son. It can be only supposed how he endured this misfortune and how the grief for the loss of the child stamped the rest of the life of the unfortunate shepherd from Macedonia.

Lantzaretos from the 14th century

In certain historical circumstances, ordinary people can perform accomplishments and acquire fame equal to that of heroes from Antiquity. A very telling instance of this is the example of a Lantzaretos. He was a follower of the usurper

Drei Formulare aus dem Handbuch eines Provinzbistums, Fontes Minores, III, Herausgegeben von *D. Simon*, Frankfurt am Main 1979, 344 sq.; *G. Prinzing*, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, II, Ἠπειρωτικὰ χρονικά 25 (1983) 85 sq.

[11] *Pitra*, o. c., col. 534–535.

[12] Ibid., col. 535–536.

[13] The town of Prosek on the Vardar River belonged to the Bishopric of Strumica. Cf. *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 50.

[14] *Pitra*, o. c., col. 536.

[15] Ibid.

[16] On that see *D. Simon*, Byzantinische Provinzialjustiz, BZ 79 (1986) 316 sq.; *Idem*, Die Bussbescheide des Erzbischofs Chomatian von Ochrid, JÖB 37 (1987) 254 sq.; *R. J. Macrides*, Killing, Asylum, and the Law in Byzantium, Speculum 63 (1988) 528 sq.; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, V (*B. Ferjančić — N. Radošević*) /in preparation for the print/.

John Kantakouzenos in the civil war waged in the Byzantine Empire from 1341 until 1347, the most gory of similar fights in fourteenth-century Byzantium.[17] In June 1344, the local ruler Momčilo,[18] who for a long time skillfully steered a middle course between the warring sides in Byzantium and the Serbian ruler Stefan Dušan (1331–1355), all but caught John Kantakouzenos. Somewhere on the road between Mesina, or Mosynopolis,[19] at that time in ruins, and Koumoutzena,[20] there started a difficult battle with a completely uncertain outcome. The Emperor-writer noted down: „And when the Emperor (John Kantakouzenos) and those around him were outside the ruins (of Mosynopolis) there was not a slight doubt about an ambush, but those around Momčilo fiercely attacked them. Since everyone took to flight, when those from the first ranks of the enemy were near the emperor (he stayed behind as the last of those who remained), pressed from all sides he fought back those who came first; and the emperor's horse fell while he was fighting against the enemy. And one of the Emperor's envoy's (οἰκετῶν) bearing the name of Lantzaretos (Λαντζαρέτος), descended from the horse and gave it to the Emperor and at the same time helped him to mount it. While he was mounting the horse, someone walked up to him and struck him in the head with a sword, but did not harm him, for the helmet successfully warded of the blow. Thence, fighting back all the way, receiving and striking blows (for many of the enemy caught up to him), (the emperor) arrived in Koumoutzena, miraculously saved. And Lantzaretos, wounded by swords and spears, who was believed to be dead (for eighteen wounds were inflicted on him), remained in life. In such a fashion the Emperor, although no one expected it, was saved from such a danger and Momčilo, without hesitation, began to withdraw. The Emperor sent for Lantzaretos, who was still in life, and brought him to Koumoutzena; lavished with great attention, he was restored to health in no time and none of his limbs were lost to blows; and he enjoyed great favours and honours with the Emperor, and he seems to be worthy of even greater than those bestowed on him because of the devotion he displayed to him (the emperor).“[21]

If John Kantakouzenos could be reproached for being partial in describing events in which he directly participated and depicted them on the pages of his memoirs, then it is a fortunate circumstance that the work of another outstanding historian from fourteenth-century Byzantium, „Roman History" by Nikephoros

---

[17] *D. M. Nicol*, The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453, Cambridge 1993², 185–209; *R. Radić*, Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391), Beograd 1993, 121–164 with a list of the relevant bibliography.

[18] On the local ruler Momčilo cf. *M. Bartusis*, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, BSl 51 (1980) 206–221; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, VI, Beograd 1986, 254 sq. (*B. Ferjančić*) /further in the text: VIINJ, VI/.

[19] On the town of Mosynopolis cf. *C. Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athènes 1976, 104–109; ODB, II, 1418–1419 (*T. E. Gregory*).

[20] On Koumoutzena cf. *Asdracha*, o. c., 109–113; VIINJ, VI, 257 n. 103 (*B. Ferjančić*).

[21] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. *L. Schopeni*, vol. II, Bonnae 1831, 430–431 (further in the text: Cant.). Cf. *S. P. Kyriakides*, Μομτσίλος καὶ τὸ κράτος τοῦ, Μακεδονικά 2 (1941–1952) 337; *C. Asdracha*, Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, REB 34 (1976) 209; VIINJ, VI, 460–465 (*B. Ferjančić*).

Gregoras, has survived. A leading intellectual in the Empire in that epoch, a genuine erudite and Byzantine *homo encyclopaedia*, unlike John Kantakouzenos he was not an eyewitness and direct partaker of tumultuous events in civil wars raging on the territories of Thrace and Macedonia. Although chiefly residing in Constantinople, Nikephoros Gregoras was in possession of very reliable and trustworthy informations. Therefore his historical writings display all characteristics of a major source, and he earned the reputation of one of the best historians in the late Byzantine epoch.

Understandably, Nikephoros Gregoras gives a considerably shorter description of these events and attempts of the daring Momčilo to capture John Kantakouzenos. However, he also narrates about the brave deed of one of the usurper's men who saved his master at a critical moment. Thus, the learned writer noted down: „And the Emperor, since the horse fell under the blow, fought the assailants back from the ground as much as it was in his power, until one of his escorts (ὑπασπιστῶν) passing by descended the horse and gave it to the emperor to achieve salvation in flight, and himself, receiving blows from all directions fell half-dead and barely breathing, but the enemy nevertheless left him in life".[22]

There is no doubt that John Kantakouzenos was greatly indebted to Lantzaretos for saving his life under very dramatic circumstances. It is fact the Emperor emphasises in clear and unambiguous terms in his memoirs. The passage previously outlined is in the main everything known about the courageous escort of the usurper and subsequent emperor John VI Kantakouzenos (1347–1354) who did not shun to lose his life only to save his master's. Another mention of Lantzaretos on the pages of the historical work of the emperor-writer does not add to our knowledge of him, but is very characteristic. As a matter of fact, he appeared in the dream of Kantakouzenos' son Manuel who from 1343 to 1347 took the position of governor in Berroia.[23] The young Kantakouzenos dreamt the Emperor-father — at that time still the usurper — approaching him in a solemn attire, followed by two escorts. One, unknown to Manuel Kantakouzenos, was carrying the open book of the prophet Isaiah. The other escort, obviously familiar to the emperor's son, was Lantzaretos. In his hand, he was holding the sword of John Kantakouzenos.[24] This dream of Manuel Kantakouzenos, mentioned by the emperor-writer when describing events in 1345, indicates that Lantzaretos was certainly a man very close to the Kantakouzenos family.

As far as it is known, the name of Lantzaretos, supposedly of the Italian provenance,[25] is not encountered in sources from the Palaiologan epoch.[26] This man of John Kantakouzenos certainly could not have descended from an aristocratic family

[22] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. *L. Schopen — I. Bekker*, II, Bonnae 1830, 707. Cf. VIINJ, VI, 257–258 n. 105 (*B. Ferjančić*).

[23] *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Washington 1968, 122–123; *G. Ch. Chionides*, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. II. Βουζαντινοι χρόνοι, Thessaloniki 1970, 87–89.

[24] Cant. II, 499.

[25] *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 146–147.

[26] Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, 6. Faszikel, Wien 1983, No. 14457 /further in the text: PLP/.

in the Byzantine empire.[27] It follows from this that he was the man of humble origin who nevertheless succeeded in entering history with his heroic accomplishment.

Makouraino from the 14th century

Heroic deeds were not necessarily an exclusive privilege of men. An interesting note in a manuscript, recently published for the first time, describes the bravery of a woman. The manuscript in question, comprising writings of the Byzantine intellectual Maximos Planoudes, is treasured in the *Mediceo-Laurentain* Library in Florence (*Conventi soppressi, 20, fol. 73v*).[28] The note is marked as dating from 6849 from the creation of the world, that is, to the period from 1 September 1340 to 31 August 1341 A.D. The surviving text reads as follows: „In the part of Karia just opposite Chios, it is reported that, in our own day, a mature woman, with some facial hair, named Makouraino, married and with children, displayed valour and leadership when the occasion presented itself. What she did was no less than what a man would do, indeed what the bravest men would do. For her ability to stretch tight and stiff bows was awesome. It is said that, by herself, she stood up to two pirate ships and drove them away from he shore by firing arrows at them. In the year 6849 (= 1341)".[29] This was undoubtedly a great accomplishment.

Obviously, this woman was very energetic, and, we dare say, mannish, which is also indicated by the adjective describing her (γυναῖκα ὑπηνῆτιν), primarily referring to the hair appearing on the faces of young men in the period when they pass from the boyish age into manhood. For her unusual name Makouraino it can only be established that it is not Greek,[30] but it is difficult to supply further details about its origin, since in the 14th century Asia Minor offered a very diversified ethnic picture. On the other hand, it is known that on this side of the Mediterranean basin piracy was not an unusual occurrence in the second quarter of the 14th century. On the contrary, that was a flourishing period in the history of naval outlaws who harassed numerous island and coastal towns on the Levant.[31] The succinct information that the woman named Makouraino drew away the pirates deftly handling arrows and bows is a telling instance of her extraordinary valour. This bravery rendered possible her name becoming registered in a short note and in a way remain preserved for eternity.

---

[27] *M. Bartusis*, The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453, Philadelphia 1992, 224.

[28] *E. Rostagno — N. Festa*, Indice dei codici greci Laurenziani non compresi nel catalogo del Bandini, Studi italiani di filologia classica 1 (1893) 129–232.

[29] *G. T. Dennis*, Woman repels pirates: note in a Florentine manuscript, Byzantine and Modern Greek Studies 23 (1999) 256–257.

[30] *Dennis*, o. c., 257.

[31] On piracy in that epoch cf. *A. Tenenti*, Venezia e la pirateria nel Levante: 1300c.–1460c., Venezia e il Levante fino al secolo XVI. I-2, (= Civiltà Veneziana, Studi 27), Firenze 1973, 705–771; *I. Katele*, Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century, Speculum 63 (1988) 865–889; *A. Krantonelle*, History of Piracy, I–II, Athens 1985–1991.

Chrysobergina from the 15th century

In his historical writings, George Sphrantzes, a Byzantine statesman and writer from the 15th century, informs us that his wife Helen had a protégé named Chrysobergina. As far as it is known, of more than thirty thousand registered persons from the Palaiologan epoch, this was the only personality with such a name.[32] In the Byzantine Empire, there was the family of Chrysoberges known from the end of the 10th century, which in the ensuing epochs gave several prominent secular and spiritual dignitaries.[33] The etymology of the surname of this family is interesting: it derives from a „golden wand".[34] The last two centuries of Byzantine history register the existence of several members of the Chrysoberges family.[35]

The historical writings of George Sphrantzes contain solely two references to Chrysobergina. The chronicler of the last Palaiologoi mentions her for the first time when narrating about the destiny of his family after the Ottoman conquest of Constantinople on 29 May 1453. He states that he himself fell into Turkish captivity and experienced all sufferings of slavery. However, on 1 September of the same year, 1453, he managed to pay ransom for himself and to go to Mystras in the Peloponnese, the only remaining oasis of the Byzantine world together with the Empire of Trebizond.[36] Sphrantzes informs us that his wife and the remaining two children — son John and daughter Thamar — were first held in captivity by some old and good Turks. Afterwards they were sold to a Sultan official — *mir-ahor*, i.e. Master of the Horse[37] — who had made a fortune trading in reputable Byzantine captives. When Emir Mehmed II the Conqueror (1451–1481) heard about the beauty of Sphrantzes' children, he bought them for himself. Thus the unfortunate mother Helen was separated from her son and daughter and remained alone in captivity.[38] Only one protégé was by her side, referred to by George Sphrantzes by the term ἀνατροφή,[39] which in this case could denote a poor person left without parents who grew up in someone else's family. The editor of the latest edition of Sphrantzes history designates her as *Sfrantzae uxoris pupila*,[40] the translator into Russian uses the term *vospitannica*,[41] the translator into Bulgarian *v'zpitanica*,[42] while the English translator makes use of the term *her* (*Sphrantzes' wife*) *attendant*.[43]

---

[32] PLP 12 (1994) No. 31126.

[33] *A. P. Každan*, Social'nyj sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI–XII vv., Moskva 1974, 91 et passim.

[34] ODB, I, 450–451 (*A. Kazhdan*).

[35] PLP 12 (1994) Nos 31092–31125.

[36] Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990, 134.

[37] *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958², 68.

[38] Sfranze, Cronaca, 134–136.

[39] Ibid., 136.

[40] Ibid., 137 n. 1, 224 (*R. Maisano*).

[41] Georgij Sfrandzi, Hronika, Predislovie, perevod i primečanija *E. D. Dzagacpanjan*, Kavkaz i Vizantija 5 (Erevan 1987) 249.

[42] Georgi Sfrances, Dnevnik't na edin vizantijski sanovnik, prevod ot gr'cki *H. Matanov*, Sofia 1996, 92.

[43] The Fall of the Byzantine Empire. A Chronicle by George Sphrantzes 1401–1477, Translated by *M. Philippides*, Amherst 1980, 75.

George Sphrantzes makes the second mention of Chrysobergina when describing how he succeeded in freeing his wife Helen from the Ottoman captivity. While Sphrantzes' children, son Jonh and daughter Thamar, became captives of Sultan Mehmed II himself, Helen and her protégé Chrysobergina remained prisoners of the aforementioned dignitary of Emir's. George Sphrantzes tried with all his might to set them free, so that in September 1454 he first came to Adrianople and then to the town of Ainos.[44] He had to wait for Mehmed II the Conqueror to return from the environs of Sofia where he found himself at that time.[45] In the autumn of the same year he managed to ransom his wife Helen and her attendant Chrysobergina and after a lot of trouble and effort he departed with them for Patras in February 1455.[46] It follows from this that Helen Sphrantzes and Chrysobergina spent around a year and a half in Turkish captivity.

These two scant pieces of information about Chrysobergina are everything that is known about this girl. To put it in a nutshell, this was either a young woman or a girl who spent her young years in the home of Sphrantzes and who happened to be in Constantinople with them when it fell into the hands of Mehmed II the Conqueror. Then she was compelled to experience the hard lot of an Ottoman captive, but nevertheless lived to see her liberation and continued to live with her protectors and benefactors, this time in Patras, a town on the Peloponesian shores of the Corinth bay.[47] In order to achieve a better understanding of the atmosphere at Sphrantzes home in which Chrysobergina lived, it is necessary to draw attention to one fact. Ill fortune — the greatest possible for parents — befell George Sphrantzes and his wife Helen: they survived all of their five children. Their three sons died in their infancy, Alexios (I) lived for thirty days, Andronikos only eight, and Alexios (II) died at the age of six.[48] To make the family tragedy of the Byzantine dignitary and his wife even worse, the remaining two of their five children met with a tragic end. The eldest son, the already mentioned John Sphrantzes, not having reached the age of fifteen, was executed by Mehmed II the Conqueror in December 1453 for allegedly preparing the assassination of the Sultan. George Sphrantzes notes down that the unbalanced emir strangled the unfortunate boy with his own hands.[49] The writer's only daughter, Thamar, succumbed to the plague in the Sultan's sarai in September 1455 when she turned fourteen.[50] Therefore the bereaved father, as if giving vent to his unfathomable grief for his lost children, desperately cried out in his writing, at moments acqui-

---

[44] Sfranza, Cronaca, 144.

[45] *F. Babinger*, Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende, München 1953, 112 sq.

[46] Sfranza, Cronaca, 144.

[47] On Patras cf. *K. Andrews*, Castles of the Morea, Princeton 1953, 116–129; *H. Saranti-Mendelovici*, A propos de la ville de Patras aux 13e–15e siècles, REB 38 (1980) 219–232; ODB, III, 1597–1598 (*T. E. Gregory*).

[48] PLP 11 (1991) Nos 27273–27275.

[49] Ibid., No. 27279.

[50] PLP 4 (1980) No. 7027. Cf. *R. Radić*, Strah u poznoj Vizantiji 1180–1453, I, Beograd 2000, 89–90.

ring traits of a family saga: „Alas for me, her wretched father“ and „It would have been fine for me not to have been born or to have perished in childhood“.[51]

Радивој Радић

ЧЕТИРИ ПРОСОПОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ О ОБИЧНИМ ЉУДИМА ИЗ ПОЗНОВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ (Историографски оглед)

Према подацима које утврђује историјска демографија, од настанка човека до 1970. године на планети Земљи живело је око седамдесет осам милијарди људи. У тој чињеници се на особен начин испољава древна мудрост која казује како људи умиру да би човечанство живело. Крајње сажета и скоро сведена на аксиом, ова противречна мисао у исто време изражава и један од најопштијих закона. У њој се тајанствено и донекле парадоксално преплићу основне речи — човечанство, људи, живот и смрт. Понекад јасан а каткад замагљен траг људског постојања таложи се у сећању поколења, похрањује се у колективном памћењу читавих народа, чува у материјалним остацима и речима, јер на крају и после свега једино оне остају.

На својеврстан начин, с друге стране, повест човечанства се претвара у историју подухвата великих и значајних појединаца. Они су непосредно учествовали у пресудним збивањима и у границама својих моћи усмеравали историјске токове. Судбине великих људи, ако тако означимо личности које су стварале историју, махом су добро познате јер је о њима написано пуно књига, студија или расправа. Ова оцена углавном важи за све народе и све епохе. Као да се повесница одувек грубо поигравала са такозваним обичним и малим људима намењујући им коб брзог и потпуног заборава. Или, у бољем случају, они су каткад бивали сведени на непознату јединку у бројкама које обавештавају о учесницима битака или жртвама неке катастрофе, земљотреса, куге или пожара, на пример. Када се пише о прошлости, утисак је, готово да нема места за ову категорију људи коју обухвата језгровита и проницљива синтагма „ћутећа већина“. Истини за вољу, о њима је сачувано веома мало података, а у највећем броју случајева заправо није остало ништа. Због тога су и животне судбине већине обичних људи, појединаца који нису имали утицаја на сложене историјске процесе, заувек остале прекривене непрозирном тамом.

Овај мали прилог не стреми да учини немогуће и исправи речену историјску неправду која је на особен начин нанета највећем делу човечанства. Био би то, јасно је само по себи, узалудан посао. Пре свега, овај прилог је за-

[51] Sfranza, Cronaca, 4, 146.

мишљен као скроман покушај да се од заборава отргну четири личности из касновизантијске историје, четири особе којима је заједничко управо то да су у односу на широке повесне токове били сасвим безначајни. Они су били од важности једино за своје породице и најближу околину. Сасвим је разумљиво да нису сачувани подаци о њиховим родитељима, да им се не знају ни датуми рођења и смрти и да су подаци о њима крајње фрагментарни и оскудни. Отуда и белешке о њима неизбежно носе печат непотпуности и понегде остају у равни обазривог домишљања.

У овом прилогу као узорке обичних људи изабрали смо два мушкарца и две жене. Хронолошки посматрано, најпре је била реч о Драгану, житељу једног села у близини града Просека на Вардару, који је живео у првој половини XIII века. Он је доживео несрећу да у једној пастирској игри стрелом нехотице усмрти осмогодишњег сина и због тога доспе пред суд Охридске архиепископије. Да би искупио почињени грех, архиепископ Димитрије Хоматијан је Драгана подвргао одређеним казнама. Четири године је требало да буде одлучен од светог причешћа; прве две године да стоји пред црквом за време службе и да тражи од оних који улазе у цркву да се моле за њега; треће године да стоји са покајницима слушачима, а четврте да се заједно моли са верницима, само да буде одлучен од причести.

Да у одређеним историјским ситуацијама и обични људи могу да досегну подвиге и славу античких хероја, веома убедљив пример је извесни Ланзарет који је живео у XIV столећу. Он је био присталица узурпатора и каснијег цара Јована Кантакузина и у јуну 1344. године је спасао живот своме господару. Када је у бици која се заметнула Кантакузин остао без коња и када му је запретила опасност да буде заробљен од стране обласног господара Момчила, Ланзарет је будућем василевсу уступио свога коња и помогао му да га узјаши. Јуначни узурпаторов пратилац је био тешко повређен — имао је осамнаест рана — али је преживео само срећним стицајем околности. Непријатељски војници су веровали да је мртав и тако су га оставили на бојишту.

Јуначки подвизи нису морали бити искључива привилегија мушкараца. Занимљив запис на једном рукопису, који је недавно први пут објављен, казује о храбрости извесне жене. Она се звала Макурено — што је свакако име негрчког порекла — била је удата и имала је децу, а живела је у малоазијској области Карији, управо насупрот острва Хиоса. У запису који носи 6849. годину од стварања света (= 1340/1341) приповеда се да је лично устала против два гусарска брода и својом ратничком вештином, одапињући стреле, отерала их далеко од обале.

И, напослетку, четврта белешка се односи на Хрисовергину која је живела у XV столећу. Она је била сиротица која је одрастала у породици византијског угледника и писца Георгија Сфранциса. Приликом османлијског запоседања Цариграда, у мају 1453, она је заједно са Сфранцисовом супругом Јеленом, њеном заштитницом и доброчинитељком, допала турског ропства. У заточеништву су провеле око годину и по дана док их Георгије Сфранцис није откупио и после много мука и напора одвео у Патрас.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 877.3-6:262.12(495.02)

АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ

ТИТУЛАТУРА ОХРИДСКОГ АРХИЕПИСКОПА У ПИСМИМА ДИМИТРИЈА ХОМАТИЈАНА

Димитрије Хоматијан, архиепископ охридски, у својим писмима понекад користи титулу „архиепископ Јустинијане Приме и целе Бугарске", а понекад само „архиепископ целе Бугарске". Овај рад покушава да утврди када се и зашто Хоматијан позива на Архиепископију Јустнинијане Приме као претечу Охридске архиепископије на чијем се челу налазио.

Збирка писама охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, или Хоматена, с почетка XIII века, обухвата око две стотине писама правне садржине, односно пресуде, правне савете и одговоре на најразличитија правна питања која су угледном црквеном великодостојнику и једном од најчувенијих правника тога доба постављале разне личности.[1] Међу онима који су се обраћали охридском архиепископу срећемо припаднике свих друштвених слојева: сељаке, трговце, војнике, свештенике, црквене великодостојнике, аристократе, па и владаре суседних земаља. Као што је листа адресата шаролика, још су шароликији проблеми које је Хоматијан решавао: крађе, убиства, прељубе, склапања и разводи бракова, корупција, па све до питања везаних за литургију и црквене обреде.

О самом Димитрију Хоматијану зна се веома мало, па је и литература о њему више него скромна. Рођен је средином XII века у, како се претпоставља, Хомати у Ликији, месту по којем је и добио име Хоматијан или Хоматен. Изгледа да је добар део свог живота провео у Цариграду, одакле је 1204. године пред крсташима пребегао у Охрид. Ту је постао хартофилакс, то јест секретар охридског архиепископа Јована Каматира, да би највероватније 1217. године и сам постао архиепископ. На овом наглом успону у црквеној хијерархији имао је да захвали епирском деспоту Теодору Дуки Анђелу (око 1215 — 1230), који је у пролеће 1216. године заузео Охрид, Прилеп, и крајеве

[1] Многи текстови у збирци Хоматијанових писама не могу се сматрати писмима у правом смислу речи. Према томе, тачан број епистола зависи од субјективне оцене читаоца шта ће сматрати писмом, а шта не. У очекивању новог Принцинговог издања Хоматијанових писама, користили смо следеће издање: Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, ed. *J. B. Cardinalis Pitra*, Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, Parisiis–Romae 1891.

на истоку, све до Пелагоније. Већ следеће године епирски владар је поставио Хоматијана на место на коме се до тада налазио Јован Каматир. Десетак година касније Хоматијан је узвратио свом патрону Теодору Дуки, крунисавши га 1225. или 1227. године у Солуну за цара.[2] То је довело до схизме између Епирске и Никејске цркве и до отвореног сукоба између Хоматијана и патријарха Германа II. Претпоставља се да је Хоматијан умро око 1236. године.[3]

У јединном сачуваном рукопису писма су распоређена на основу тематике коју обрађују.[4] Хронолошки, она се могу поделити на две групе: на писма састављена до 1217. године, дакле у време када је Хоматијан био хартофилакс, то јест секретар архиепископа Јована Каматира, и на она писана после тог датума, када се нашао на трону охридских архиепископа.

У уводном делу многих писама, било да су у питању она која је Хоматијан сачинио као хартофилакс, било она која је писао као архиепископ, наводи се титула охридског архиепископа. Он се спомиње или као непосредни састављач и пошиљалац писма, или као доносилац пресуде. Охридски архиепископ се појављује под два различита назива: 1) као архиепископ целе Бугарске, 2) као архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске.

У овом кратком раду ћемо покушати да размотримо откуда ова разлика у титулатури, односно у којим случајевима и зашто Димитрије Хоматијан додаје уз титулу „архиепископ целе Бугарске" и „архиепископ Прве Јустинијане".

Најстарија позната идентификација Охридске архиепископије са Првом Јустинијаном јавља се у белешци Михаила, епископа деволског, на маргини два рукописа *Хронике* Јована Скилице (Codex Vindobonensis Historiae graecae LXXIV и Scorialensis graceus T III 9). Михаило напомиње да је цар Василије II (976–1025) потврдио аутокефалну Бугарску архиепископију која је идентична са епископијом Јустинијана Прима.[5] Белешка је вероватно унета око 1118. године.[6] Заснована је на XI Јустинијановој новели из 535. године којом

---

[2] О датацији Теодоровог крунисања постоји више опречних мишљења. Види *Нићифор Григора*, превод и коментар *С. Ћирковић* и *Б. Ферјанчић*, Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 154, нап. 2.

[3] *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, том 1, второ фототипно издание, София 1995, 207–210; *N. B. Tomadakis*, Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Атина 1961, 437–442; *R. J. Macrides*, Chomatenos Demetrios, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I, ed. by *A. P. Kazhdan et al.*, New York — Oxford 1991, 426; *H. G. Beck*, Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich, 2. Auflage, München 1977, 708–710; *G. Prinzing*, Chomatenos Demetrios, Lexikon des Mittelalters II, Stuttgart–Weimar 1999, 1874–1875. У наведеним делима читалац може наћи списак старије, не нарочито богате, литературе о Хоматијану.

[4] То је Codex Monacensis graecus 92.

[5] Cf. *G. Prinzing*, Entstehung und Rezeption der Justiniana — Prima Theorie im Mittelalter, Byzantinobulgarica V (1978) 269–287. Поменуту нотицу је први публиковао *B. Prokić*, Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (Cod. Vind. Hist. Graec. LXXIV), München 1906, 35, № 57, 48–49. Види и њен српски превод у: *Јован Скилица*, превод и коментар *Ј. Ферлуга*, Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 136.

[6] Тако сматрају *Prinzing*, Entstehung, 272, и *Р. Љубинковић*, Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, Старинар XVII (1965) 1967, 62. *И. Снегаров*, Охридската патриаршия, София 1919, 30, n. 1, датира ову белешку у XIII век.

је успостављена архиепископија Јустинијана Прима. Ова Јустинијанова законска одредба није нашла своје место у доцнијим *Василикама* цара Лава VI (886–912). Ипак, у њих је унета CXXXI новела у којој се спомиње архиепископ Јустинијане Приме. У закључку цариградског сабора 1157. године охридски архиепископ Јован Комнин потписао се као „ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος, α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας".[7]

У највећем броју писама у којима Хоматијан даје правне савете и доноси пресуде, уз назив охридског архиепископа не појављује се никаква титула. Ту Хоматијан за себе најчешће користи израз „наша смерност" (ἡ μετριότης ἡμῶν).[8] То важи, дакле, за документа настала у време када је већ био на владичанском трону, односно за писма сачињена после 1217. године.

Титулу „архиепископ целе Бугарске" — ἀρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας Хоматијан користи у писмима само када као хартофилакс пише у име тадашњег архиепископа Јована Каматира.[9] Понекад му придодаје и епитет „његова владичанска величајност" — ἡ δεσποτικὴ μεγαλειότης.[10] Евентуално, када пише као архиепископ, ову титулу себи приписује само кад цитира писма која су му упућена, односно када преноси дословно туђе речи. То показује да је међу потчињеном му паством било уобичајено да му се тако обраћа.[11] При томе порекло и друштвени положај адресата, па ни евентуалан пријатељски однос између Хоматијана и примаоца писма не играју никакву улогу.

Најређи су, а за нас најзанимљивији, случајеви када се Хоматијан у писмима позива на традицију Прве Јустинијане, односно када охридског архиепископа назива ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας.

У писму насловљеном са *О незаконитим и забрањеним браковима*, Хоматијан одговара српском владару Стефану Првовенчаном на питање да ли Црква одобрава његов будући брак са Маријом Комнином, ћерком покојног Михаила Комнина.[12] Писмо започиње следећим речима:

„Преблагородном великом жупану све Србије и Дукље, у Господу љубљеном нашем чеду, кир Стефану Немањи (Τῷ πανευγενεστάτῳ μεγάλῳ Ζουπάνῳ πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ ἡμῖν τέκνῳ, κυρῷ Στεφάνῳ τῷ Νεεμάνῃ) Димитрије, милошћу Божијом архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске (ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας), жели радост од Бога, мир и напредак у свему, и шаље поздрав у Светом Духу."[13]

Писмо под бројем LXXVII у Питриној збирци упућено је српском епископу, свакако Сави Немањићу. Писано је срдачним, пријатељским тоном, и

---

[7] *Prinzing*, Entstehung, 273; *V. Zlatarski*, Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929–30) 484–489.

[8] Нпр. Ep. XII, XVII, XX, и друга.

[9] Нпр. Ep. XIX, XXXIII, XL, LXII и друга.

[10] Нпр. Ep. XIX.

[11] Нпр. Ep. LXXI, LXXX, LXXXI и друга.

[12] Ep. X, coll. 49–52.

[13] Ep. X, col. 49.

у њему Хоматијан даје савете црквено-правне природе. На самом почетку писма истакнуто је да га шаље Δημήτριος, ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας.[14]

Друго писмо св. Сави одише сасвим другачијим тоном. Наиме, 1219. или 1220. године Сава Немањић је од стране патријарха Манојла I Сарантина, који је тада столовао у Никеји, постављен за архиепископа, добивши уз то и аутокефалност за своју цркву. Овим чином је била озбиљно угрожена Хоматијанова јурисдикција. На чин Савиног хиротонисања за архиепископа он је реаговао овим жучним протестним писмом одаслатим маја 1220. године.[15] Премда се тон писма битно разликује од оног претходно наведеног, титулатура којом оно започиње потпуно је истоветна. Епистолу, како читамо већ у првим редовима, шаље Δημήτριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας.[16] Свакако да је у једном оваквом писму, боље речи посланици, Хоматијан сматрао за потребно и корисно да истакне древност и углед свог положаја, везујући Охридску архиепископију за архиепископију Јустинијана Прима.

Додељивање аутокефалности Српској цркви подстакло је преписку између Хоматијана и патријарха Германа II, Сарантиновог наследника. У писму које је забележено под бројем CXII у Питриној збирци, охридски архиепископ се уз поштовање обраћа Герману као „пресветом господару и духовном господину и оцу своме“ (Τῷ παναγιωτατῷ δεσπότῃ καὶ πνευματικῷ κυρίῳ μου καὶ πατρὶ), да би у наставку истакао свој положај „архиепископа Прве Јустинијане и целе Бугарске“.[17]

У одговору на ово писмо Герман, свакако намерно, Хоматијана ословљава напросто са „Μακαριώτατε ἀρχιεπίσκοπε πάσης Βουλγαρίας“, без икаквог спомена Јустинијане Приме.[18]

У следећој епистоли, обраћајући се васељенском патријарху уз пуно поштовање са ὦ θεία καὶ ἱερὰ κεφαλὴ,[19] Димитрије Хоматијан показује да му је традиција по којој је његова архиепископија настављач Архиепископије Јустинијана Прима коју је Јустинијан основао добро позната. Ово је једино место у његовим писмима где је он сматрао за потребно да то истакне. Наиме, Хоматијан наводи да се архиепископски трон Бугарске по Јустинијановом законодавству налази на трећем месту, иза оног у Риму и Цариграду, те за своју архиепископију каже: μετὰ τοῦτον εὐθὺς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας μέμνεται ὃν καὶ Ἰουστινιανὴν ὀνομάζει, ὅτι τε ἐκεῖθεν τὸ γένος εἷλκε...[20]

[14] Ep. LXXVII, col. 329.

[15] Ep. LXXXVI.

[16] Ep. LXXXVI, col. 381.

[17] Ep. CXII, col. 481.

[18] Ep. CXIII, col. 483.

[19] Ep. CXIV, col. 487.

[20] Ep. CXIV, col. 494.

У писму упућеном извесном јеромонаху Харитону (ἱερομονάχῳ κυρῷ Χαρίτωνι), са којим је, судећи бар по речима којима га ословљава, био у блиском односу, поново назива себе Δημήτριος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας.[21] О овоме адресату не знамо ништа. Хоматијан му се обраћа као „у Господу нашем најдражем чеду“.[22] Само писмо се не тиче црквеног оца Харитона, већ његовог духовног сина „преблагородног кир Андроника Комнина“,[23] коме прети опасност да западне у блудњу и грех тиме што намерава да се ожени по трећи пут.

Још два писма упућена личностима о којима нам данас ништа није познато садрже пуну титулу охридског архиепископа, то јест помен Прве Јустинијане. Прво од њих је упућено извесном бележнику Симеону (τῷ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ ἡμῖν τέκνῳ τῷ νοταρίῳ Συμεών),[24] а тиче се проблема детета које је умрло некрштено. Не знамо чиме је ова личност подстакла Хоматијана да у писму употреби назив „архиепископа Јустинијане Приме“.

Друго писмо представља изузетак у односу на сва остала садржана у збирци. То је једино писмо у коме је Хоматијан као хартофилакс назвао свог владику Јована Каматира „архиепископом Прве Јустинијане и целе Бугарске“. Писмо је упућено Теодору Демниту из теме Ахелој (ἐν τῷ θέματι Ἀχελώου τὰς οἰκήσεις ποιούμενος, Θεόδορος ὁ Δεμνίτης),[25] особи која није позната из других извора. Из самог писма, у коме је, иначе, реч о убиству, не може се наслутити да је поменути Демнит заузимао некакав истакнут положај.

* * *

Ишчитавањем збирке правничких писама охридског архиепископа Димитрија Хоматијана може се закључити следеће:

Када шаље писма својој пастви, односно свима онима који су му се обратили у доба после ступања на трон охридских архиепископа, он себи не придаје никакву титулу. Међутим, када пише као хартофилакс, Јована Каматира редовно назива „архиепископом целе Бугарске“.

Титула „архиепископ Прве Јустинијане“ јавља се у веома малом броју случајева. По правилу, њу Хоматијан користи када се обраћа страним владарима или црквеним великодостојницима. Она се појављује у једном писму упућеном српском владару Стефану Првовенчаном, у два писма упућена Сави Немањићу, као и у преписци са цариградским патријархом Германом II. На њу наилазимо и у три писма о чијим примаоцима, нажалост, не знамо ништа подробније. Нема сумње да је традиција Охридске архиепископије као настављача Архиепископије Јустинијана Прима била жива у Хоматијаново доба. Међутим, он на њој у својим писмима није инсистирао. Само када је из

---

[21] Ep. XXVIII, col. 123.

[22] Ibid.

[23] Ibid.

[24] Ep. CXI.

[25] Ep. CXVIII, col. 503.

практичних, политичких разлога желео да истакне примат и достојанство свог положаја, што се, очигледно, веома ретко дешавало, он је себе називао ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς.

Aleksandar V. Popović

THE TITLES OF THE ARCHBISHOP OF OHRID IN THE LETTERS OF DEMETRIOS CHOMATIANOS

The collection of letters of the Archbishop of Ohrid Demetrios Chomatianos, or Chomatenos, dating from the beginning of the 13th century, comprises around two hundred letters of legal content — verdicts, legal advices and answers to various questions bearing on legal matters posed by different personalities to the reputed church dignitary and one of the most famous jurists of that epoch.

The introductory sections of many letters make mention of the title of the Archbishop of Ohrid. He is referred to either as the author and sender of these letters, or as the enactor of a verdict. The Archbishop of Ohrid is designated by two different titles: 1) the Archbishop of the entire Bulgaria and 2) as the Archbishop of Justiniana Prima and the entire Bulgaria.

The oldest known identification of the Archbishopric of Ohrid with Justiniana Prima appears in a note made by Michael, Bishop of Devolos, on the margin of two manuscripts of *Chronicles* by John Skylitzes (Codex Vindobonensis Historiae graecae LXXIV and Scorialensis graecus T III 9). Michael mentions that the Emperor Basil II (976–1025) confirmed the autocephalus Bulgarian Archbishopric, identical to the bishopric of Justiniana Prima. The note was probably composed around 1118. It is based on Justinian's XI "novel" from 535, by which the Archbishopric of Justiniana Prima was established. In the conclusion of the council of Constantinople of 1157, the Archbishop of Ohrid John Komnenos styled himself as "ἐλέῳ ϑεου ἀρχιεπίσκοπος, α' Ἰουστινιανῆς, καὶ πάσης Βουλγαρίας".

Very little is known about Demetrios Chomatianos, so that the bibliography about him is rather mearge. He was born in the middle of the 12th century, in, it is supposed, Chomata in Likia, the place after which he was named Chomatianos or Chomatenos. He seems to have spent considerable part of his life in Constantinople, wherefrom in 1204 he fled before the crusaders to Ohrid. There he became a chartophilax, that is, a secretary to the Archbishop of Ohrid John Kamateros, to have become Archbishop most probably in 1217. For this sudden rise in the ecclesiastic hierarchy he owns gratitude to the Despot of Epiros Theodoros Doukas Angelos (1215–1230), who in the spring of 1216 conquered Ohrid, Prilep, and the regions in the east, all the way to Pelagonia. In the following year the ruler of Epiros appointed Chomatianos to the position previously held by John Kamateros.

About ten years later Chomatianos returned favour to his patron Theodoros Doukas, having crowned him emperor in Thessaloniki in 1225 or 1227. This brought about a schism between the churches of Epiros and Nicaea and an open dispute between Chomatianos and the Patriarch Germanos II. It is supposed that Chomatianos died around 1236.

In the sole extant manuscript, letters are arranged on the basis of the topic they deal with (Codex Monacensis graecus 92). Chronologically, they can be divided into two groups: those composed by 1217, the period when Chomatianos was a chartophilax, or a secretary, to the Archbishop John Kamatiros, and those written after that date, when he was sitting on the throne of the Archbishops of Ohrid.

On the basis of the reading of the collection of legal letters of Demetrios Chomatianos, the following conclusion can be drawn: when sending letters to his congregation, that is, to those who addressed him after he had become the Archbishop of Ohrid, he does not use any title in referring to himself. However, when writing in the capacity as chartophilax, he regularly refers to John Kamatiros as "the Archbishop of the entire Bulgaria" (ἀρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας).

The title "Archbishop of Justiniana Prima" is encountered in few instances. As a rule, Chomatianos uses it when addressing foreign sovereigns or church dignitaries. It appears in a letter addressed to the Serbian ruler Stefan the Firstcrowned, in two letters written to Sava Nemanjić, as well as in his correspondence with the Patriarch of Constantinople Germanos II. We come across it in three letters about whose addresses we possess no knowledge. The tradition of the Archbishopric of Ohrid as a continuation of the Archbishopric of Justiniana Prima was undoubtedly vivid in Chomatianos' time. However, he did not insist upon it in his letters. Only when wanting to emphasize the primacy and dignity of his position out of practical, political reasons, which, obviously, happened on rare occasions, he styled himself ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 75.051.033.2:745.51.033.2::247.9(495.631)"12"

БОЈАН МИЉКОВИЋ

ХИЛАНДАРСКИ ЧАСНИ КРСТ И СТАРА МАНАСТИРСКА СТАВРОТЕКА

Манастирско предање и писани извори говоре да је хиландарски Часни крст никејски цар Јован III Ватац поклонио првом српском архиепископу Сави, који је затим реликвију даровао српском манастиру на Атону у другој половини 1229. године. О томе сведочи стара дрвена ставротека из XIII века у којој је Часни крст донет из Мале Азије или је у њу био смештен убрзо по приспећу у манастир.

Међу највећим хиландарским светињама у олтару католикона, испод Часне трпезе, похрањени су делови Часног крста на коме је распет Исус Христос. Сложени су у облику крста (30 × 17 cm), опточени златом, полудрагим камењем и бисерима и смештени у сребрни ковчежић новије израде (друга половина прошлог столећа). Као једна од најпоштованијих хришћанских реликвија, Часни крст из Хиландара се помиње у описима манастира и Свете Горе од XVI до XX столећа. Док неки укратко бележе само његово постојање у манастиру,[1] други пружају детаљнија обавештења која расветљавају историјат ове драгоцене реликвије у српском манастиру на Атону.

У *Повесши* о чудотворним хиландарским иконама, која је поклоњена руском цару Ивану Грозном 1558/9. године, говори се о димензијама Часног крста, о његовим чудотворним дејствима, као и о богослужбеној употреби — освећењу воде.[2] По Василију Григоровичу Барском, крст је велики, на краје-

[1] Сказаніе о Святой Аѳонской Горѣ игумена русскаго Пантелеймонова монастыря Іоакима и иныхъ святогорскихъ старцевъ, Памятники древней письменности 30 (С.-Петербургъ 1882) 15 — спис настао по жељи московског митрополита Макарија 1561. године; путопис Џона Ковела, који је на Атону био у пролеће 1677, *F. W. Hasluck*, The first english traveller's account of Athos, The Annual of the British School at Athens 17 (London 1910/11) 113; *J. Комнинос*, Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος, Кареја 1984, 60 — проскинитар Јована Комнина, потоњег митрополита Дристре, настао 1701. са посветом угровлашком митрополиту Теодосију; *Михаил, митрополит*, Света Гора Атонска, Нови Сад 1886, 34; *Сава Хиландарац*, Света Гора, Београд 1898 (репринт Пожаревац 1989), 164. Користимо прилику да се захвалимо колеги Александру Фотићу који нам је љубазно указао на писане изворе XVI и XVII века у којима се говори о хиландарском Часном крсту.

[2] *А. А. Турилов*, Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века, Чудотворная икона в Византии и древней Руси, Москва 1996, 523, 529.

вима обложен позлаћеним сребром, а забележено је и предање по коме је реликвија дар ктиторâ.[3] Барски је последњи међу путописцима који је хиландарски Часни крст видео у једном комаду 1744. године. Убрзо потом братство је одлучило да од њега начини два мања крста. Тако се већ у кратком опису манастира из 1814. Кирила Михајловића јављају два крста,[4] док Димитрије Аврамовић средином века, највероватније грешком, пише о три, од којих је један дар светог Саве, а други поклон грчког цара Андроника.[5] Архимандрит Порфирије (Успенски) први пут борави на Светој Гори 1846. године. У књизи објављеној тридесет година касније пише о два Животворна крста обложена позлаћеним сребром која се чувају у два посебна дрвена ковчежића и први бележи предање по коме је Часни крст, заједно са раскошно украшеним изборним јеванђељем бр. 105,[6] светом Сави даровао никејски владар Јован III Ватац.[7] *Кратка историја* Хиландара анонимног аутора, штампана у Санкт-Петербургу 1862, доноси сажету историју реликвије Часног крста, а о његовим деловима у Хиландару каже да су поклон Јована III Ватаца. Ту се такође бележи да је овај дар пратила и хрисовуља истог владара, која је изгорела у пожару 1722, и пише о добијању нове исправе од васељенског патријарха и Синода Цариградске цркве 1768. године којом се потврђивала веродостојност реликвије и санкционисала њена подела. Ту је и текст овереног превода овог документа на рускословенски од 1. марта 1860.[8] Овом историјом користили су се Нићифор Дучић, Порфирије Успенски и Сава Хиландарац пишући касније о хиландарском Часном крсту.[9] У својој опширнијој историји манастира која је читаво столеће чекала на објављивање, од 1898, Сава Хиландарац пише о нарочитом сребрном ковчежићу у коме се реликвија и данас чува, с тим што су се тада у њему налазила два крста, од којих је већи био 37 cm, а мањи 30 cm дуг. Наглашено је да већи комад никад ни-

[3] Второе посѣщеніе Святой Аѳонской Горы Василья Григоровича — Барскаго (у даљем тексту: Второе посѣщеніе), изд. *Н. П. Барсуковъ*, С.-Петербургъ 1887, 239.

[4] *К. Міхайловичъ*, Краткое описаніе святыя и преславныя лавры царскія Хиландара во Святой горѣ Аѳонской соуцція, Будим 1814 (репринт — Нови Сад 1998), 20 — ту се најпре говори о два велика, сребром обложена и позлаћена крста, а потом наводе димензије старог, неподељеног крста као код Барског. Већ је утврђено да се Михајловић у доброј мери користио делом старијег руског путописца, в. *Д. Медаковић*, Стара виђења Хиландара, Летопис МС 416/6 (1975) 807, те се ово место може објаснити некритичким преузимањем из Барског.

[5] О пореклу трећег крста се не говори, в. *Д. Аврамовићъ*, Описаніе древностій србски у Светой (Атонской) Гори, Београд 1847, 14; *исти*, Света Гора са стране вере, художества и повестнице, Београд 1848, 38.

[6] О стилским паралелама и датовању овог рукописа, cf. *P. L. Vocotopoulos*, A propos de l'évangéliaire No 105 de Chilandar (зборник радова са научног скупа поводом 800 година Хиландара — у штампи).

[7] Первое путешествіе въ Аѳонскіе монастыри и скиты Архимандрита, нынѣ Епископа, Порфирія Успенскаго въ 1846 году, II, 1, Кіевъ 1877, 5, 12.

[8] Краткая исторіа Славяно-Сербской Хиландарской Лавры на Св. Горѣ Аѳонской, С.-Петербургъ 1862, 24, 45–61.

[9] *Н. Дучић*, Старине хиландарске, Гласник СУД 56 (1884) 19, 56; *П. Успенский*, Исторія Аѳона, III, 2, ред. П. А. Сырку, Санктпетербургъ 1892, 86, 87; *Сава Хиландарац*, Историја и опис манастира Хиландара, Београд 1894, 24–25, 42.

је изношен из манастира, док мањи јесте и то најчешће ради освећења воде.[10] Герасим Смирнакис у свом делу о Светој Гори из 1903. такође зна за два Часна крста у Хиландару, као и то да је реликвију Јован III Ватац поклонио Сави Немањићу, а овај српском светогорском манастиру.[11] Позивајући се на предање забележено код Успенског, и у новијој литератури је без детаљнијих објашњења хиландарска светиња довођена у везу са никејским владарем. Тако стоји у основном делу о реликвији Часног крста Анатола Фролова,[12] али и у радовима других истраживача у којима се овај проблем само узгред дотиче.[13]

Једини сачувани документ о Часном крсту у хиландарском архиву јесте поменута исправа васељенског патријарха Самуила I из 1768.[14] У уводном делу акта уопштено се говори о потреби да се документи, временом оштећени или потпуно уништени, замене новим како би се њихова сведочанства сачувала, нарочито ако се тичу хришћанских светиња. Потом се говори о печатном писму сабора светогорских отаца које су Хиландарци поднели на увид патријарху и Синоду, а којим се потврђује постојање делова Часног крста у Хиландару. За реликвију се каже да је поклон цара Јована III Ватаца, а манастир је поседовао и хрисовуљу овог владара са подацима о величини и тежини Часног крста, која је изгорела у пожару 1722. Затим се каже како је братство, из предострожности, од старог крста тежине 79 драмија и 20 кока дало да се направе два мања, од којих је један тежак 43 драмије, а други 36 драмија и 20 кока.[15] На крају се потврђује акт атонског сабора, као и аутентичност подељене реликвије, са датумом 1. јул 1768. и потписима патријарха и десет чланова Синода.

Неопходна је извесна резерва у вези са подацима које пружа ова исправа. Неки би могли бити и предмет сумње. Најпре, у питању је неуобичајено велики комад Часног крста. Тежина неподељеног крста је, сравњено са данашњим мерама, износила око четвртине килограма. Збуњује и доста дуг временски период између нестанка хрисовуље Јована III Ватаца у пожару 1722. године и издавања патријаршијске грамоте, скоро пола века. Ово тим пре што се на Атону у XVIII веку, и то у његовој првој половини, јавља неколико лажних комада Часног крста изузетне величине пропраћених „повељама“ древних византијских царева. Познат је случај ксиропотамских крстова и фалсификованих повеља Теодосија II и Романа I Лакапина[16] или „чудесан“

---

[10] *Сава Хиландарац*, Историја манастира Хиландара, Београд 1997, 30, 109.

[11] *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Кареја 1988, 69, 487.

[12] *A. Frolow*, La relique de la Vraie Croix (даље: *Frolow*, La relique), Paris 1961, nº 509, 416.

[13] *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 90; *Б. Ферјанчић*, Хиландар и Византија, Манастир Хиландар, Београд 1998, 53.

[14] Повеља је издата у Actes de Chilandar, I — Actes grecs, éd. *L. Petit*, BB 17 (1911) — репринт Амстердам 1975, nº 171, 366–368. Повеља је била међу експонатима из Хиландара на великој изложби „Ризнице Свете Горе“ у Солуну 1997, cf. Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Солун 1997², 538–539.

[15] Старе мере за тежину δράμιον (3,190 g) и κόκκον (0,185 g), cf. *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 228–231.

[16] *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 6–45; *A. Frolow*, La relique, nºs 1091 et 1093, 643–645.

проналазак дела „часног крста" у зиду олтарске апсиде цркве Светог Василија на мору.[17] Манастири су на оваква кривотворења били приморавани економским разлозима. Вишевековна османска власт допринела је њиховом осиромашењу, а поседовање драгоцене реликвије посредно је обезбеђивало некакав извор прихода. Ипак, изгледа да се то није десило у хиландарском случају. Индикативан је начин тражења потврде о веродостојности светиње. Иза захтева Хиландараца стаје најпре целокупан светогорски сабор, а потом и највиша инстанца, Васељенска патријаршија. Врло је вероватно да се братство одлучило на овакав корак управо због појаве лажних часних крстова на Светој Гори у првој половини XVIII столећа, а да би отклонило сумњу што је могла настати услед губитка оригиналне царске хрисовуље којом је до 1722. потврђивана аутентичност манастирске реликвије. Постоје и други разлози због којих треба поклонити поверење подацима из акта патријарха Самуила I.

Да је у Хиландару заиста постојала хрисовуља Јована III Ватаца сведочи и познати попис грчких аката на српскословенском језику са самог краја XIII века.[18] Садржина хрисовуље није наведена, али је мало вероватно да је у питању општа потврдна повеља издата манастиру по царевом уласку у Солун децембра 1246, како су то мислили издавачи пописа.[19] С обзиром на то да не постоји ниједан документ овог никејског владара издат неком светогорском манастиру, тешко је поверовати да би Јован III Ватац потврђивао поседе, права и слободе српског манастира а да то исто не учини и грчким манастирима, међу којима има и старијих и угледнијих од Хиландара. Ако је веровати исправи патријарха Самуила, садржај ове хрисовуље се тицао величине и тежине хиландарског Часног крста, што је са извесном резервом и прихваћено у науци.[20]

Царске хрисовуље којима се потврђује даривање реликвије крста нису непознате византијској дипломатици. Поменућемо само хрисовуљу Нићифора Фоке од маја 964, којом цар свом пријатељу Атанасију и његовој новооснованој Лаври на Светој Гори дарује део Часног крста, делове моштију светог Василија Великог и светог Александра и потврђује раније стечене поседе и привилегије.[21] Хрисовуља је очувана у два преписа и садржи, поред осталог, димензи-

---

[17] Грчки монах Партеније је највероватније пронашао део крста од обичног дрвета који се, по обичају живом до данас, полаже у темељ апсиде на почетку градње цркве. Разделивши га, продао је његове делове као скупоцену светињу светогорским манастирима — Второе посѣщеніе, 249; *Frolow*, La relique, nº 1112, 650. О полагању крста у темељ апсиде у Византији и средњовековној Србији в. *О. М. Кандић*, Утемељење цркава у средњем веку, Зограф 9 (1978) 12–14.

[18] Постоје два издања са коментарима: *A. V. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Annales de l'institut Kondakov 10 (Praha 1938) 31–47; *Ф. Баришић*, Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару, ХЗ 7 (1989) 27–57.

[19] *Solovjev*, op. cit., 33; *Баришић*, нав. дело, 30.

[20] *П. И. Жаворонков*, Дополнения к третьему тому «Регест» Ф. Дэльгера периода Никейской империи, ВВ 41 (1980) № 17, 188; Actes de Chilandar, I. Des origines à 1319, edd. *M. Živojinović — V. Kravari — Ch. Giros*, Paris 1998, 14, 33; *М. Живојиновић*, Историја Хиландара (даље: *Живојиновић*, Историја Хиландара), I, Београд 1998, 107.

[21] Actes de Lavra I. Des origines à 1204, edd. *P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — D. Papachryssanthou*, Paris 1970, nº 5, 103–105.

је и опис Часног крста: крст је двострук, са уздужним краком дужим од једног педа и већим попречним краком који је краћи од педа, само часно дрво је ширине палца.[22] Крст се и данас чува у Великој лаври, смештен у новију, скупоцену ставротеку од позлаћеног сребра, која је украшена полудрагим камењем и плочицама са представама светитеља изведеним у емаљу. Сама ставротека приписује се цару Михаилу VII (1071–1078) из породице Дука.[23]

О пореклу хиландарског Часног крста јасно говори још један извор, овог пута наративан. Пишући о Савином поласку из Мале Азије на повратку са његовог првог пута у Свету земљу, Теодосије у свом Житију светог Саве на првом месту међу даровима добијеним од Јована III Ватаца наводи Часни крст.[24] О њему се не пише у множини и уопштено, као о моштима светих, свештеним одеждама и црквеним сасудима које је Сава куповао и добијао на овом путовању,[25] те се с разлогом дâ претпоставити да је у питању одређен предмет, као што нема сумње да су царска писма оверена златним печатом грчког цара Алексија[26] у ствари хрисовуља из јуна 1198. и златопечатни сигилион из јуна 1199. Алексија III Анђела. Склон уопштавању према правилима жанра у коме ствара, Теодосије зна да буде и врло конкретан у одређеним случајевима. То се нарочито дâ очекивати када је реч о стварима од изузетног значаја за Хиландар, као што су оснивачке повеље или драгоцена реликвија.

О даљој судбини ове светиње постоје различита мишљења међу истраживачима. Мара Харисијадис је сматрала да је реч о студеничком Часном крсту[27] који је данас у окову из 1627/8.[28] О пореклу студеничке реликвије ипак говори други извор. Читава дванаеста глава *Живоша свешог Симеона* од Стефана Првовенчаног посвећена је слању Немањиног пекторалног крста од часног дрвета по игуману Методију из Хиландара великом жупану Стефану у Рашку, дочеку реликвије и њеном смештању „у цркву своју (sc. Стефана Првовенчаног) … на спремљено му место“.[29] Не може се са сигурношћу утврдити шта је владар-писац подразумевао под „својом црквом“,[30] мада је највероватније у пита-

---

[22] Ibidem, 105.33–34.

[23] *Frolow*, La relique, n°s 147 et 233, 241, 278–279; *idem*, Les reliquaires de la Vraie Croix (даље: *Frolow*, Les reliquaires), Paris 1965, 27, 58, 72, 125–126, 137, 191, 226; *A. Grabar*, La précieuse croix de la Lavra Saint-Athanase au Mont-Athos, Cahiers archéologiques 19 (Paris 1969) 99–125, fig. 15–17.

[24] Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве (даље: Теодосије, Сава), изд. *Ђ. Даничић*, приредио *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 171.21–22; овај Теодосијев податак није незапажен у литератури, уп. *Ђ. Слијепчевић*, Историја Српске православне цркве, I, Минхен 1962, 111; *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 137; Теодосије, Житија, изд. *Д. Богдановић*, Београд 1988, 355.

[25] Теодосије, Сава, 170, 171.

[26] Исто, 47.17–18; 52.22–23.

[27] *М. Харисијадис*, Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји, Зборник Народног музеја 8 (Београд 1975) 476.

[28] *М. Шакоша*, Студеничка ризница, Београд 1988, 111–112, 151.

[29] Стефан Првовенчани, Сабрани списи, изд. *Љ. Јухас-Георгиевска*, Београд 1988, 82–84.

[30] Неприхватљиво је мишљење да је реч о Жичи, јер њена изградња у ово време, пре Симеонове смрти, још није започета — *Шакоша*, нав. дело, 111. Треба напоменути да се Часни крст из прве жичке повеље исписане на северном зиду у пролазу под кулом у Жичи не може

њу Студеница, над којом је као Немањин син и наследник на престолу стекао ктиторска права и о чијем се довршењу и осликавању старао. У прилог оваквој идентификацији иде и чињеница што студенички крст по димензијама заиста одговара једном напрсном крсту. Мирјана Ћоровић-Љубинковић[31] је сматрала да је код Теодосија реч о „Савином крсту" из сакристије катедрале у Пијенци. Реч је о крсту-ставротеци који садржи делић Часног крста и који се везује за првог српског архиепископа.[32]

Ипак, Теодосије, чије дело настаје најмање неколико деценија после Савине смрти, најпре је могао знати за Часни крст који се чувао у Хиландару, тим пре што овај податак он уноси мимо Доментијанових казивања. Њему је као хиландарском монаху несумњиво било познато порекло једне од највећих хришћанских светиња која се чувала у манастиру. Оваквом закључивању иде у прилог и даљи ток Савиног житија. Сава је бродом који му је ставио на располагање и опремио Јован III Ватац допловио до Свете Горе, ту је, по Доментијану, који детаљније описује ове догађаје, пристао у Ивирону, потом посетио Кареју и Ватопед, и најзад отпочинуо од путног напора у Хиландару.[33] По свему судећи, том приликом је свој манастир даровао часним дрветом крста и, највероватније, хрисовуљом никејског владара којом се потврђује његова аутентичност.[34] Да све драгоцености прибављене на овом ходочашћу Сава није морао са собом понети у Србију говори и пример с краја његовог другог пута по Истоку, када је један део богослужбених предмета, по животописцу Теодосију, оставио на поклон Трновској патријаршији.[35]

У депоу хиландарске ризнице чува се стара ставротека димензија 63 × 34 cm. У њој се некада налазио Часни крст са два попречна крака.[36] Максималне могуће димензије првобитног крста могу се сазнати на основу удубљеног лежишта у коме је био смештен: вертикални крак није могао бити дужи од 54,5 cm,[37] дужи попречни од 30 cm, краћи попречни од 20 cm, а највећа

идентификовати са оним код Теодосија, јер је Сава предузео прво путовање у Свету земљу после смрти свог брата, издавача обе жичке повеље. Текстови двеју жичких повеља исписани су на слоју малтера из XIV века (1309–1316), в. *Д. Синдик*, Једна или две жичке повеље?, Историјски часопис 14–15 (1965) 309–315.

31 *М. Ћоровић-Љубинковић*, Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века, Свети Сава, Београд 1977, 294–296.

32 *B. Radojković*, Les arts mineurs du XIIIe siècle en Serbie, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 135–136; *В. J. Ђурић*, „Престо светога Саве", Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, Београд 1972, 97.

33 Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона, изд. *Р. Маринковић*, Београд 1988, 181–183.

34 Постоји и мишљење да је поседовање реликвије крста Јован III Ватац потврдио Хиландарцима накнадно, после освајања Солуна у децембру 1246 — *Живојиновић*, Историја Хиландара, 107.

35 Теодосије, Сава, 200–201.

36 Барски, који је последњи видео неподељено часно дрво крста у Хиландару, пише: съ двѣма попречными преклады — Второе посѣщеніе, 239.

37 Податке о дужини првобитног крста доносе *Повест* о чудотворним хиландарским иконама из 1558/9, где се наводи дужина од 2,5 педа или једног лакта — в. нап. 2, и Барски, где она

ширина часног дрвета је могла бити 4 cm.[38] У подножју крста налазе се правоугаона удубљења 10,5 × 9,5 cm, од којих је једно затворено накнадно уметнутом дрвеном плочицом са орнаментом. Ставротеци недостаје поклопац, а сликани украс који се састоји од представа светих Константина и Јелене и арханђела Михаила и Гаврила у попрсју јако је оштећен. Недавно је извршена конзервација.

У досадашњој литератури овој ставротеци само је узгред посвећена пажња у оквиру ширих студија. Први је о њој писао Војислав Ј. Ђурић у монографији о Хиландару из 1978. Ту се каже да је ставротека припадала Немањиној и Савиној цркви, да је „најплеменитији рад" сликара „који је познавао сопоћанске облике", датује се у осму или девету деценију XIII века и репродукује се попрсје арханђела Михаила.[39] Познији истраживачи хиландарских старина ово дело шире датују у другу половину XIII века и нешто су уздржанији у похвалама сликарском умећу мајстора који је украсио ставротеку. Сретен Петковић је у два маха писао о овом делу.[40] Описујући га, он истиче наглашену употребу зелених сенки и хладних тонова у моделацији инкарната. У новијем раду о хиландарским иконама, Петковић доноси илустрацију попрсја арханђела Гаврила. Бранислав Тодић претпоставља да је ставротека цариградског порекла и најближе јој паралеле, по свежини поступка и љупкости фигура некласичног изгледа, налази у малој мозаичној икони Христа Емануила из Државно-историјског музеја у Москви.[41]

Стара хиландарска ставротека има уобичајен сликани украс за ову врсту реликвијара. Свети Константин и Јелена су представљени у целој фигури. Између себе држе двоструки крст, који је насликан подељен на две уздужне половине уз оба лика, због лежишта Часног крста у средини ставротеке. Ликови првог хришћанског владара и његове мајке насликани су на окерној позадини, уоквиреној бордуром оранж боје. Поред глава видљиви су остаци натписа, који су, као и сами ликови, веома оштећени. Константиново лице је потпуно уништено, видљиви су само круна, делови дивитисиона, лорос укрштен на грудима и руке. У Јеленином случају сачувани су лева половина лица, лева шака подигнута у висину груди, завршетак лороса и крајње оскудни делови одеће. Нешто су боље очувани ликови арханђела изнад краћег попречног крака лежишта крста. Попрсја арханђела смештена су у готово квадратне оквире, које чини тамна бордура украшена таласастом белом линијом комбинованом са (скупинама од) по три беле тачке. Арханђели су представљени са сферама и скиптрима у рукама. Арханђео Михаило — О АРХ(АГГЕΛΟΣ)

износи „више од два педа" — Второе посѣщеніе, нав. место. Сравњено са данашњим мерама за дужину, то износи око пола метра, в. *М. Влајинац*, Речник наших старих мера, IV, Београд 1974, 704–707.

[38] Код Барског је ширине прста, око 2 cm — Второе посѣщеніе, нав. место.

[39] *Д. Богдановић — В. Ј. Ђурић — Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978, 64 (В. Ј. Ђурић).

[40] *С. Петковић*, Хиландар, Београд 1989, 41; *исти*, Иконе манастира Хиландара, Манастир Хиландар 1997, 21–22.

[41] *Б. Тодић*, Сликарство XIII века, Манастир Хиландар, Београд 1998, 220.

MIX(AHΛ) — насликан је у сивозеленој доњој хаљини са пурпурним огртачем, док је Гаврило — О АРХ(ΑΓΓΕΛΟΣ) [Γ]ΑΒΡ(Ι)ΗΛ — у тамноплавом огртачу са белим светлосним одсјајима. Трагови позлате видљиви су на нимбовима и крилима арханђела. Лежиште крста и удубљења у његовом подножју уоквирена су широком црном бордуром са танком белом линијом по ободу, а преостале слободне површине обојене су светлоплаво.

Сликарски поступак одаје вештог мајстора који негује брз потез стварајући ликове изразите свежине. Оваквом утиску доприноси и уметникова палета у којој преовлађују боје хладнијег интензитета. У моделовању инкарната сликар се користи тонским градацијама сивозелене боје на осенченим деловима лица, прозирним руменилом на образима и кратким намазима беле боје на најосветљенијим деловима. Усне, линију носа и контуре у најдубљој сенци испод браде и на врату истиче црвеном бојом. Сликар се суочио са извесним тешкоћама приликом смештања арханђелских попрсја у већ исцртане четвртасте оквире, јер се, судећи по облику крила арханђела, очигледно користио предлошком у облику медаљона. Због тога, десно крило арханђела Михаила и лево Гаврилово крило својим рубом прелазе ивице бордуре и ремете правилан ток декоративне таласасте линије.

Идентичан избор и распоред ликова налазимо на ставротекама које се датују у период од XI до XIII века, попут оне од стеатита из Сиракузе,[42] средишњег дела триптиха-ставротеке који се данас чува у Pierpont Morgan Library у Њујорку[43] или ставротека из Ермитажа,[44] Лувра,[45] Урбина[46] и Бреше.[47] Сви набројени реликвијари, сем сицилијанског примера, израђени су од легура племенитих метала, сребра и злата, и украшени емаљом или рељефом у техници искуцавања. Иако далеко ређе, византијској уметности су познате и мање скупоцене ставротеке израђене од дрвета и осликане, попут хиландарске. Неке од њих израђене су од племенитих врста дрвета. У Житију светог Панкратија, епископа Таормине на Сицилији (VIII–IX в.), помиње се ставротека од кедровине, док је у катедрали у Виђенци похрањен реликвијар од абоноса, поклон латинског цара Роберта Куртенеа (1221–1228).[48] Од осликаних дрвених ставротека поменућемо примерак који се чува у Ватиканском музеју и највероватније представља рад из XIII столећа,[49] и познату ставротеку кардинала Висариона која се датује око средине XV века и налази се у Ака-

[42] *Frolow*, Les reliquaires, fig. 57; *I. Kalavrezou-Maxeiner*, Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985, nº 46, 138–139.

[43] *Frolow*, op. cit., fig. 11, 12; *K. Wessel*, Die byzantinische Emailkunst, Recklinghausen 1967, 155–159.

[44] *А. В. Банк*, Византийские серебряные изделия XI–XII вв. в собрании Эрмитажа, ВВ 14 (1958) 234–245.

[45] *Frolow*, op. cit., fig. 56; Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Paris 1992, nº 249, 335–337.

[46] *Frolow*, op. cit., fig. 52; *Банк*, нав. дело, 237.

[47] *Frolow*, op. cit., fig. 53.

[48] *Frolow*, La relique, nº 84, 214; nº 534, 431.

[49] Ibidem, nº 667, 487; *idem*, Les reliquaires, fig. 50.

демији у Венецији.[50] У највећем броју случајева код ставротека овог типа, поклопац, који хиландарској ставротеци недостаје, украшен је представом Распећа. У правоугаона удубљења у подножју крста најчешће су били смештени делови моштију светих или друге реликвије везане за Христово страдање, за шта постоје бројни примери међу ставротекама израђеним у Византији.[51]

Оштећени сликани украс хиландарске ставротеке не пружа довољно података за сигурно датовање. Без правих је паралела међу малобројним сачуваним и прецизно датованим делима XIII века украшеним истом техником — темпером на дрвету. Поредећи је са живописом, В. Ј. Ђурић је приметио сличности са сопоћанским сликарством (1263–1268).[52] Данас се не може у потпуности реконструисати еволуција најнапреднијих стилских токова византијског сликарства XIII столећа, која је резултирала појавом монументалних сопоћанских облика. Формирање више државних центара и латинска окупација Цариграда и Солуна после 1204. не дозвољавају да се са сигурношћу одреде ни средишта настајања нових схватања у сликарству XIII века, поготово што су кључна остварења овог периода сачувана на периферији некада јединственог културног простора Царства, у Србији и Бугарској. По транспарентним светлозеленим сенкама и благо наглашеном волумену ликова ослобођених познокомнинског декоративног линеаризма, сликар Ставротеке јесте део ових токова, а с обзиром на то да се нови стил у свом зрелом облику јавља већ са сликарством Милешеве (1222–1228),[53] настанак хиландарског дела треба најшире одредити у другу и трећу четвртину XIII столећа. На овакво датовање упућивао би још један детаљ. Реч је о облику Константинове круне. Владарски венац овог типа византијски василевси су преузели од римских царева из позне антике и, уз незнатне измене, носили до времена Јована II Комнина (1118–1143), када је, судећи према очуваном ликовном материјалу,[54] почело формирање круне куполног типа, познатог као камелавкион у последњим вековима Царства. Одежда светог цара Константина није увек доследно пратила развој инсигнија византијских владара, али већ у црквама са краја XII века, Курбинову[55] и испосници Светог Неофита на Кипру,[56] први хришћански владар носи круну новог типа. Нај-

[50] *Idem*, La relique, n° 872, 563–565; *idem*, Les reliquaires, fig. 49.

[51] *Idem*, La relique, n°s 332, 358, 381, 464,3, 534 etc. Најсличнији хиландарском је пример ставротеке која се данас чува у Лувру, в. нап. 45.

[52] *Д. Богдановић — В. Ј. Ђурић — Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978, 64.

[53] *В. Ј. Ђурић*, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (1992) 12–25.

[54] Први пут овај тип круне носе цар Јован Комнин и његов најстарији син Алексије на мозаику са јужне галерије цариградске Свете Софије, из 1118. и 1122, cf. *C. Mango*, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, pl. 17, 18; такође, и у рукопису насталом око 1125. године из ватиканске збирке (Vat. Urb. Gr. 2), cf. *I. Spatharakis*, Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts, I–II, Leiden 1981, n° 135, ill. 252.

[55] *C. Grozdanov — L. Hadermann Misguich*, Kurbinovo, Skopje 1992, pl. 25.

[56] *C. Mango — E. J. W. Hawkins*, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 121–206, fig. 35.

сличније Константиновој круни са хиландарске ставротеке јесу оне са представа царева Константина IX Мономаха,[57] Михаила VII Дуке[58] и Алексија I Комнина,[59] али и старозаветних царева Давида и Соломона,[60] које су настајале током друге половине XI и почетком XII века. Појава круне старог, отвореног типа у XIII столећу представља анахронизам и вероватнија је у његовој првој половини, а код сликара коме нису била страна савремена стилска струјања указује на коришћење старијег предлошка.

Писани извори осветљавају порекло и историјат Часног крста у Хиландару и потврђују истинитост манастирског предања по коме је драгоцена реликвија дар Јована III Ватаца првом српском архиепископу. О његовом постојању у манастиру у XIII веку сведочи стара дрвена ставротека у којој је некада био смештен. Може се претпоставити да је Часни крст у овој ставротеци донет из Мале Азије. У том случају terminus ante quem за њен настанак била би друга половина 1229, када се, судећи према подацима које пружају његови биографи, архиепископ Сава I вратио са свог првог пута у Свету земљу, преко Мале Азије, Свете Горе и Солуна.[61] Поред Часног крста могла је садржати, у правоугаоним удубљењима, делове моштију светитеља које се такође помињу међу Ватацевим поклонима Сави. Недостатак компаративног ликовног материјала отежава извођење сигурнијих закључака у погледу хронологије.[62] Није

[57] Мозаик са јужне галерије Свете Софије у Цариграду (1042–1055), cf. *Mango*, The Mosaics of St. Sophia, pl. 14; минијатура (fol. 3r) у рукопису (Sinait. Gr. 364) манастира Свете Катарине на Синају из 1042, cf. *Spahtarakis*, op. cit., n° 53, ill. 97.

[58] Минијатуре на fol. 2 у Словима Јована Златоустог из париске Националне библиотеке, 1074–1078 (Coislin 79), cf. ibidem, n° 94, ill. 173, 174; рукопис манастира Пантократора на Светој Гори бр. 234 (fol. 254r), cf. *idem*, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, ill. 174.

[59] Илуминације на fol. 2 рукописа у Ватиканској библиотеци у Риму, око 1110 (Vat. Gr. 666), ibidem, ill. 79, 80.

[60] Мозаици у Неа Мони на Хиосу (1042–1055) и Дафни (око 1080), *D. Mouriki*, The Mosaics of Nea Moni on Hios, Athens 1985, pl. 53; *В. Н. Лазарев*, История византийской живописи, Москва 1986, табл. 151, 275.

[61] У науци је прихваћено Станојевићево мишљење да је Сава пошао први пут у Палестину по закључењу мировног споразума између Фридриха II и египатског султана Ал-Камила 18. II 1229, в. *С. Сшанојевић*, Св. Сава и проглас Бугарске патријаршије, Глас СКА 156 (1933) 173, 174. Сава је на повратку са овог пута посетио цара Теодора Анђела који је тада још увек био у Солуну, што није било могуће после битке на Клокотници, те се и Сава морао вратити у Србију пре пролећа 1230, уп. *Ђ. Слијейчевић*, Историја Српске православне цркве, I, Минхен 1962, 111; *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 138, 139; *Д. Оболенски*, Шест византијских портрета, Београд 1991, 165–167. Постоји и мишљење да се Сава у Србију вратио већ за годишњи помен монаха Симона — Стефана Првовенчаног 24. IX 1229, cf. Actes de Chilandar, I. Des origines à 1319, edd. *M. Živojinović — V. Kravari — Ch. Giros*, Paris 1998, 32, 117–122; *Живојиновић*, Историја Хиландара, 92, 93; такође и *исша*, О боравцима светог Саве у Солуну, ИЧ 24 (1977) 70, 71.

[62] У поседу Јована III Ватаца била је стара ставротека од слоноваче коју је 1246. поклонио изасланику немачког цара Фридриха II, првом старешини реда Мале браће после Фрање Асишког, фра Илији де Копи. Она је могла бити позната сликару хиландарске ставротеке. Иако изведене различитим техникама, извесне сличности постоје, нарочито код попрсја арханђела. Већ је показано да су арханђели са хиландарске ставротеке изведени по кружном предлошку, по-

Стара хиландарска ставротека (фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека, св. Константин
(фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека, св. Јелена
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Михаила, детаљ
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Гаврила, детаљ
(фото Г. Суботић)

Михаило VII Дука (1071-1078),
Слова Јована Златоустог (fol. 2v),
Национална библиотека
(Coislin 79), Париз

Пророк Соломон,
Дафни, око 1080.

Стара хиландарска ставротека, св. Константин, детаљ
(фото Г. Суботић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Михаила
(фото Р. Добријевић)

Стара хиландарска ставротека,
попрсје арханђела Гаврила
(фото Г. Суботић)

Ставротека од слоноваче, 963-969,
Св. Фрања у Кортони

Хиландарски Часни крст у данашњој ставротеци од сребра
(фото С. Матејић)

искључено да је ставротека настала нешто касније као поруџбина хиландарских монаха.[63]

Bojan Miljković

THE HOLY CROSS IN HILANDAR AND THE OLD MONASTERY STAUROTHEKE

According to the monastery tradition noted down in the 19th century, the Holy Cross in Hilandar was presented by John III Vatatzes to the first Serbian Archbishop, Sava Nemanjić. Its trustworthiness is indirectly confirmed by a charter of the Ecumenical Patriarch Samuel I of 1 July 1768, the first census of Greek documents in Hilandar in the Old Serbian language from 1299/1300, and Teodosije's *Life* of St Sava from the close of the 13th or the outset of the 14th century. The existence of the Holy Cross in Hilandar is also attested by the old wooden Staurotheke. The painted ornamentation customary for this type of reliquary, featuring Sts Constantine and Helen and busts of Archangels Michael and Gabriel, is the work of a painter who was acquainted with the most advanced stylistic currents in the 13th century. The damaged state of the painted decoration of the Staurotheke does not permit us to date it with certainty. St Sava may have probably brought in it the Holy Cross from Asia Minor in the second half of 1229, but it is not improbable that it was commissioned by Hilandar monks after the relic had arrived at the monastery.

пут решења на реликвијару од слоноваче. У оба случаја арханђели носе скиптре на десном рамену, а поља са фигурама на примерку од слоноваче су уоквирена таласастом линијом, попут оне исликане на бордури око ликова арханђела на хиландарској ставротеци. На основу натписа и стилских одлика, реликвијар од слоноваче се датује у доба владавине Нићифора II Фоке (963–969). Данас се чува у цркви Светог Фрање у Кортони, Тоскана, cf. *A. Goldschmidt — K. Weitzmann*, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, II, Berlin 1934, nº 77, pl. XXX, fig. 23.

[63] Успенски у свом делу Первое путешествiе ..., в. нап. 7, помиње дрвену кутију у којој је Сава донео часно дрво крста из Мале Азије. Из ње се ширило благоухање и у њој су чак били сачувани делови платна којим је био увијен крст. За кутију се каже да ничим није била украшена. Ово позно забележено предање може указивати на касније датовање старе ставротеке, мада данас у Хиландару не постоји дрвена кутија за коју би се везивало овакво предање.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 336.216/.217(495.04)"1301":949.5.04(093.2)

LENOS MAVROMMATIS (Athènes)

UN PRAKTIKON INEDIT DE DEMETRIUS APELMENE (1301)

Un des praktika qui a été rédigé en 1301 par le recenseur du „thème" de Thessalonique Démétrius Apelméné, sur l'ordre de l'empereur Andronic II Paléologue, concerne la rente fiscale du monastère de Vatopédi. Le praktikon se divise en deux parties, une première — description et imposition des foyeux paysans dans les villages de Krymota, de Saint-Mamas et de Hiérissos. La seconde partie concerne les charges collectives qui grèvent les paysans, ainsi que les corvées dues par ces derniers. Les indications chronologiques: janvier, indiction 14, correspondent à l'année 1301 pour l'activité de Démétrius Apelméné.

Le passage du sébaste Démétrius Apelméné à Thessalonique est marqué par de nombreux recensements effectués dans le ressort du thème de Thessalonique, dont il a été un *apographeus* très productif[1]. Au fait, nous disposons, grâce au souci des monastères de l'Athos de préserver leurs titres de propriété, d'une série de *praktika* rédigés sous ordre impérial et sous la responsabilité du haut fonctionnaire, le recenseur, à ses bureaux à Thessalonique, après enquête sur place effectuée par ses représentants, et sans aucun doute, après consultation (dans la mesure du possible) des plus anciens titres de possession/propriété. Cette fois, Apelméné, au mois de janvier de l'indiction 14, donc de l'an 1301, signe, sur ordre d'Andronic II Paléologue, un praktikon (1. 50) concernant la *oikonomia* (1. 3) du monastère de Vatopédi, qui comprend la rente fiscale (*posotès*) due par des foyers paysans dans les villages de Krymota[2], circonscription (*katépanikion*)

---

[1] Sur les documents souscrits par Démétrius Apelméné cf. Lj. MAKSIMOVIĆ, *The Byzantine Provincial Administration under the Paleologi*, Amsterdam 1988, p. 188, L. MAVROMMATIS, La Pronoia d'Alexis Raoul à Prévista, *Σύμμεικτα* (13, 1999), p. 211. D. PAPACHRYSSANTHOU, *Actes de Xénophon*, Archives de l'Athos XV, Paris, 1986, Nos 3, 4, 5, 12. Dans les actes de Saint-Jean Prodrome, il y a mention d'un Apelmené ou Apelmelé qui avait procédé à des transactions avec Saint-Jean. Il nous est difficile de l'identifier au sébaste Démétrius Apelmené mais, comme il s'agit de la même région, en général, et, bien que les actes ne soient pas datés et commentés par l'éditeur, de la même période *grosso modo* (mais après 1328), il ne faudrait pas exclure qu'il s'agît d'un membre de sa famille, cf. *L. BENOU, Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome, Serrès XIIe-XVe s.*, Paris, 1998, Nos 164, 166, 167. Sur Apelméné cf. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, éd. E. Trapp, Vienne, 1976-1985, No 1155. M. ŽIVOJINOVIĆ — V. KRAVARI — CH. GIROS, *Actes de Chilandar*, I, *Archives de l'Athos*, XX, Paris 1998, App. II et No 21.

[2] χωρίον τοῦ Κρυμωτᾶ.

de Koveltzou[3] (1. 4–24), Saint — Mamas[4], circonscription de Kalamaria[5] (1. 24–31), et de Hierissos[6] (1. 32–33). Le document comprend encore les charges collectives, qui grèvent les paysans ainsi que les corvées dues par ces derniers (*paroiki*) (1. 33–49). Suivent la date et la souscription d' Apelméné. Le document porte sur le verso le No 214 Γ' (archives de Vatopédi) et il est en bon état de conservation (papier épais, encre marron, plis, taches d' humidité). L'édition répose sur notre transcription faite sur place (1981) et suit les rêgles observées dans la Collection Archives de l' Athos (Paris).

Le praktikon d' Apelméné se divise en deux parties, une première qui contient l' énumeration des foyers paysans et leur composition, en commencant par son „chef", à savoir le responsable vis à vis du fisc ou, en l' occurence du bénéficiaire de la rente fiscale, le monastère de Vatopédi, l'énumeration des biens de chaque famille et, enfin, la somme due à titre d' impôt. Le total est marqué à la fin ou, mieux, ont été regroupées les sommes dues par les foyers de trois villages à un seul total (*ὁμοῦ τὸ οἰκούμενον*) de 41 hyperpres (1. 33). Cette pratique est bien connue aux apographeis; Constantin Pergamènos et Georges Pharisée, par exemple, dans leur praktikon de 1320, pour le monastère de Xénophon, ont constitué un *oikouménon* en inscrivant ensemble 17 parèques du village de Stomion, 7 de Néakitou et 4 de Hierissos[7]. Ces 28 paysans étaient rédevables de 62/3e hyperpres d'impôt[8].

La seconde partie concerne les impôts, les taxes et les corvées dus par l' ensemble des feux des communes paysannes mentionnées dans l' acte, chose qui pose plusieurs questions.

Le village de Krymôta, que nous n' avons pas pu identifier, est composé, si l' on admet que Vatopédi est l' unique possesseur de la totalité des revenus du village, de 20 feux, soit de 89 âmes environ (43 hommes et 46 femmes, dont une femme „âgée" et deux filles). Ici, comme dans d'autres cas[9], le recenseur a pris en considération seulement les gens participant à la production, ou mieux, au labeur (ou proches d'y être); il est impossible, biensûr, faute de „vieux" ou d' enfants, de conclure à une mortalité si généralisée. D' ailleurs, dans notre document sont signalés comme veufs trois chefs de foyer, un homme et deux femmes, pourcentage, à notre avis, très raisonable.

Les feux recensés reproduisent, comme les autres documents byzantins du bas Moyen Age, les mêmes structures familiales, c' est à dire, le couple et les enfants et quelquefois un gendre ou une bru, veufs ou célibataires pour la plupart de cas. Dans un de cas, Georges le tailleur ou Πάπτης, le gendre d' Anastase, qui est

[3] κατεπανίκιον Κοβελτζοῦ.

[4] χωρῖον Ἅγιος Μᾶμας.

[5] κατεπανίκιον Καλαμαριάς.

[6] χωρίον Ἱερισσός.

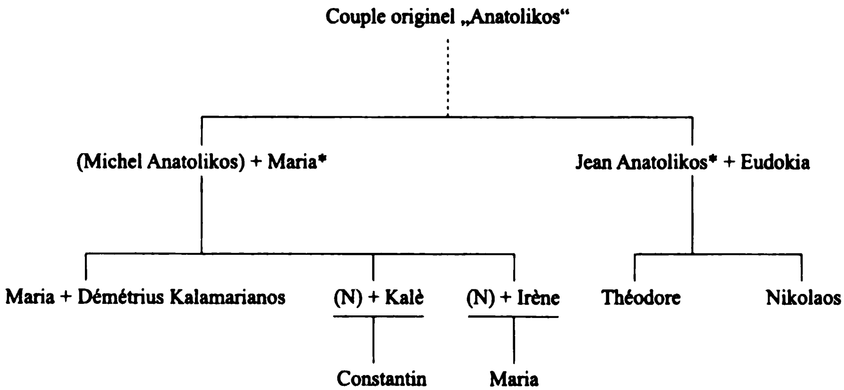
[7] Cf. PAPACHRYSSANTHOU, *op. cit.*, No 13, p. 128.

[8] Total calculé par PAPACRYSSANTHOU, *op. cit.*, p. 128.

[9] Cf. à titre d' exemple L. MAVROMMATIS, *op. cit.*, 207, A. LAIOU, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977, p. 223 s.

gendre de Théodore le gendre de Jean Makrès, ce Georges donc, a sous son toit son épouse Marie, leur fils Jean, sa belle-soeur (*γυναικαδέλφη*) Anne, son beau-frère (*σύγγαμβρος*) Vlade (Βλάδος) et sa nièce Arétè (la fille de Vlade, qui sans aucun doute est veuf). Comme on s' aperçoit, la moitié de familles enregistrées, est liée à l' autre moitié par le sang ou par le mariage, mais ce qui importe ici, est que chaque feu garde sa structure nucléaire et multi-générationnelle et son autarcie économique[10]. Prenons le cas de la famille des Anatolikoi (1. 15–17 et 1. 21–22). En 1301, Apelméné recensa deux feux à Krymota, le premier ayant à sa tête Maria, veuve de Michel Anatolikos et le second, Jean Anatolikos. Maria Anatolikè avait une fille mariée à Jean Kalamarianos, deux filles, veuves elles aussi et deux petits enfants, assez grands toutefois pour qu' ils soient recensés. Jean, lui, vivait avec son épouse Eudocie et ses deux fils célibataires. Michel et Jean Anatolikoi étaient, sans aucun doute, les fils d'un paysan originaire de l' Asie Mineure qui serait installé en Macédoine vers les années soixante ou soixante dix du XIIIe siècle. Une fois mariés, les fils fondèrent leurs foyers et assumèrent les impôts qui les grevaient. Maria Anatolikè garda sous son toit l' ἐσώγαμβρος Kalamarianos, tout en restant le chef du feu, et ses deux filles veuves.

La famille des Anatolikoi

* = Chef du foyer en 1301.
( ) = Décédé.

Dans un autre cas, nous rencontrons un feu qui, très probablement avait donné naissance à un second, dont la vie fut assez courte. Théodore Krymotianos dit Tétychoménos, le gendre de Xénos, et son épouse Marie, avaient un fils Jean, deux filles, Irène et Kalè, une bru veuve, Nekta, qui avait, à son tour, un fils, Jean et une fille Irène. La fortune du foyer consistait à deux ζευγάρια[11] et trois vaches. Théodore devait 2,5 hyperpres d'impôt (1. 17–18). Il nous semble légitime de sup-

[10] Cf. L. MAVROMMATIS, *op. cit.*, 209. E. LE ROY LADURIE, *Montaillou, Village Occitan*, de 1294 à 1324, Paris, 1982, p. 81–82, 75.

[11] Sur les animaux de labeur cf. A. LAIOU, *op. cit.*, p. 142 s.

poser que le fils de Théodore, quand il épousa Nekta, quitta le feu paternel, où coexistaient déjà cinq personnes, dont deux filles non mariées, et fonda le sien. Après le decès de son mari, Nekta et ses deux enfants, et un *ζευγάριον*, peut être, s' inclurent au potentiel du foyer de son beau-père. En d' autres termes, la veuve Nekta ne pouvait pas affronter le poids et l' imposition d'un feu autonome. En revanche, un autre paysan, Michel, le fils de Démétrius Prodanos, chef d' un feu comprenant son épouse Marie, sa fille Irène, son beau-frère (*γυναικάδελφος*) Michel et sa belle soeur (*γυναικαδέλφη*) Chrysè, doit à titre d' impôt 1,5 hyperpre (1. 4–6); ce chiffre contient le somme due *ὑπέρ στ(ο)ιχικοῦ τέλους*[12]; cette taxe, devrait être percue et incluse dans la somme de l' impôt une seule fois, crois-je, au moment du premier recensement d' un paysan qui venait d' être établi (*ἐλεύθερος*, *ξένος* etc.) dans une commune rurale et assumait les obligations fiscales. Ce „droit d' inscription", pour avancer avec précaution une hypothèse, dans les livres du recenseur représentait, certes, la reconnaissance de la part de l' inscrit d' une série de charges mais, dans une période troublée, comme celle du XIVe siècle, le fait d' être membre de la communauté villageoise pouvait représenter aussi, une garantie et une sécurité, grâce à la solidarité paysanne vis à vis des divers archontes laïques ou ecclésiastiques, des raids et des incursions de toutes sortes ou, enfin, des épidémies et des famines. C' est bien dans ce sens, peut être, que l'on pourrait expliquer la raison pour laquelle dans le praktikon de Panarétos pour Alexis Raoul, le parèque Jean Pal[...]kinos, à Prévista, et sa famille sont invités de verser annuellement 0,5 hyperpres bien que depourvus de tout bien[13]. Le démi hyperpre de ce paysan pourrait représenter, en effet, son inscription dans le praktikon et, eventuellement, sa „candidature" pour l' aquisition d' un ἐξάλειμμα. Conception, certes, très moderne de la relation fisc — contribuable mais qui a dit que dans une économie fortement monétarisée comme celle de l'empire byzantin, une opération pareille serait impossible? Les habitants de Rentina, d' ailleurs, se réfugièrent directement près de l' empereur, en 1330 environ, et des juges généraux, en 1334 environ, contre le monastère d'Esphigménou[14].

Deux de nos paysans, Nicolas le fils de Romanoutzikos et Jean Anatolikos sont des gens aisés: Nicolas, possède deux ζευγάρια, huit vaches, un cheval et paie 3 hyperpres (1. 20–21). Anatolikos dispose d'un ζευγάριον, de deux vaches et d'un cheval et il doit 1 hyperpre (1. 21–22). On sait bien, combien cher est au XIVe siècle un cheval et son maintien. Son prix s' élève, comme en temoignent des actes de la première moitié de ce siècle, à 10 nomismata environ, toujours en Macédoine orientale[15]. D' ailleurs, l' usage du cheval est limité, en principe, à des fins militaires ou de luxe en général: trop cher et fragile pour le labeur de la terre.

[12] Cf. J. LEFORT, *Actes d' Esphigménou*, Archives del'Athos, VI. Paris, 1973, No 7.

[13] L. MAVROMMATIS, La pronoia d' Alexis Comnène Raoul à Prévista, *Σύμμεικτα* 13, p. 208. Cf. plus bas, note 16: le statut du vieux Rentakis.

[14] J. LEFORT, *op. cit.*, Nos 18, 19.

[15] Cf. L. MAVROMMATIS, Η στρατιωτική υπηρεσία στή Μακεδονία τόν ΙΔ' *αιώνα. Βαλκάνια καὶ Ανατολικη Μεσόγειος (12ος–17ος αι.)*, Athènes, 1998, p. 152.

Peut-on, donc, conclure que Nicolas et Anatolikos destinaient leurs chevaux pour une fin qui depassait leurs taches de cultivateurs?

Dans les villages de Saint-Mamas et de Hierissos, Apelméné a recensé six et un feux respectivement (1. 24–33), soit 23 âmes (13 hommes et 10 femmes) à Saint-Mamas et 4 (?) à Hierissos; les paysans de Saint-Mamas sont presque tous parents entre eux et ils doivent en tout 11 hyperpres, tandis que Nicolas, le fils du kouratôr, à Hierissos, possesseur d'un boeuf, d'un *ἀμπελοτόπιον* de 0,5 modios et de 14 modioi de champs (*γη*) paie 1,5 hyperpres d'impôt.

Le recenseur a procédé, comme nous l'avons déjà signalé, à l'adition des hyperpres dus par chaque feu individuellement, sans distinction; les paysans de Krymota, de Saint-Mamas et Nicolas d' Hierissos constituent un seul *οικούμενον* dû au pronoiaire (41 hyperpres) annuellement. Limitons-nous, ici, avant de continuer l'analyse des données du document, à une première observation, bien évidente. La commune rurale de Hierissos n'est pas composée d'une seule personne, ni celle de Saint-Mamas de 23 individus seulement. Par contre, les 89 paysans de Krymotas pourraient, en effet, représenter l'ensemble des habitants du village.

La deuxième partie de l' acte, se réfère avec minutie, aux redevances collectives et elle comprend, entre autres, l'impôt sur l' ensemble de champs de Krymotas, soit 3.381 modioi (67,5 hyperpres). Les chiffres enoncés, tant pour les modioi de terre que pour l'impôt dû, sont considérables et, chose qui plus est, on ne voit pas la raison pour laquelle les 23 gens de Saint-Mamas et le paysan d'Hierissos seraint co-rédevables pour des champs, qui ne leur apartenaient pas et *vice versa*! Plus loin, le recenseur exige le paiement de 83 hyperpres pour 3.680 modioi au *προάστειον* dit Ismennou près du village de Raphaliou etc. A la fin, l' auteur inscrit 1 hyperpre pour les Trois-Staseidia, sis à Komitissa, selon l'ancien statut (1. 43, *καθὼς προκατειχεν αὐτά*); à Komitissa, à Prosphorion on prend soin de noter, mais **sans** faire mention d'une somme d'argent due, un métochion du monastère (de Vatopédi), qui avait 122 modioi de champs, 15 modioi de vignes en pleine propriété, et 84 oliviers; le métochion avait été donné au monastère par celui des Karyai, donc par le Prôtos (1. 44, *κατεχόμενον παρὰ τῆς αὐτῆς μονῆς ἀπὸ τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Καρεῶν*). Suivent les clauses habituelles sur les dates du versement de l'impôt, les 12 journées de corvée et les trois kaniskia. On observera immédiatement, que manquent les impôts et les taxes, qui accompagnent quasi obligatoirement les chartes de la sorte, à savoir le meurtre, le viol et la découverte d'un trésor, la sitarkia, le sel, le mitation (et le calcul *ἀντὶ οἰκουμένου*) etc.

Mais, revenons aux sommes dues par les paysans. Apelméné aditionne les chiffres concernant la communauté à titre collectif: 229 hyperpres, total (*ὁμοῦ*) 270 hyperpres (1. 44–45). Aux 229 hyperpres, ont été ajoutés les 41 hyperpres qui constituent les obligations des 31 feux, ces derniers constituant, à leur tour, pour les besoins du recenseur, une seule entité fiscale. En d'autres termes, les responsables des 31 feux seraient invités de se partager, outre leur obligation individuelle, 229 hyperpres annuellement, soit 7,3 ou 7,5 hyperpres par feu. La somme est naturellement excessive et nous amène à chercher ailleurs, c'est à dire au but du document lui même. Tous les details nous conduisent à penser qu'il s'agit d' un praktikon „d'appoint", d'un acte complementaire à un autre document, que le destina-

taire, peut-être, ou le recenseur lui même, auraient trouvé insuffisant et auraient essayé de pallier cette carence en faisant dresser un second acte de recensement. La *oikonomia* donnée à Vatopédi par l'empereur devait correspondre à une *posotès* précise; or, il s' avera, si notre raisonnement est bon, qu'une première *ἀπογραφή* et *ἐξίσωσις*, effectuées par Apelméné, ne répondait ni au prostagma d' Andronic II ni, *a fortiori*, aux exigences de Vatopédi. L' apographeus donc, fit l' appoint en „fabriquant" une nouvelle entité fiscale; il „emprunta" des feux paysans aux trois villages et il recalcula les impôts collectifs sans revenir, toutefois, à ceux qui étaient déjà mentionnés dans l' acte originel. C' est ainsi que l'on peut expliquer une certaine hâte évidente dans notre praktikon; bien que les familles paysannes soient décrites minutieusement et que le nombre de bêtes soit imanquablément noté, les champs et les vignobles, en revanche, figurent très rarement ou pas du tout. D' autre part, comme nous l' avons signalé plus haut, la somme d'argent, excessive pour être exigée seulement aux 31 chefs de foyer, ne pourrait correspondre qu' à un nombre plus élevé de contribuables: les paysans recensés par le sébaste Démétrius Apelméné au mois de juin de l'an 1301[16], seraient complémentaires à une liste de rédevables plus étendue.

Signalons, pour conclure, un fait bien connu et accusé par toutes presque les sources. La grande instabilité politique et économique du XIVe siècle se repercute sur toutes les couches sociales jusqu'au plus humble paysan-parèque, sujet et objet à la fois de toute tractation financière entre le monarque et les membres des mechanismes de l'Etat. Les recenseurs tout le long de ce siècle ne s' arrêtent pas de distribuer et redistribuer des biens fonciers aux grands propriétaires qui plus l'Etat s'enlisse dans une crise quasi permenente, plus ils deviennent exigeants et accaparants.

LE TEXTE

+ Θείω (καὶ) προσκυνητῶ προστάγμ(α)τι τ(ὴν) τοῦ θέματο(ς) Θε(σσαλ)ον(ίκης) ἀπογρα(φὴν) (καὶ) ἐξίσωσ(ιν) ποιήσασθαι ὁρισθεὶς (καὶ) παραδοῦναι ἑκάστω τ(ὴν) τ(ῆς) ἰδί(ας) ‖2 οἰκονομί(ας) αὐτ(οῦ) ποσότητα, μετὰ τῶν ἄλλων εὑρὼν (καὶ) τ(ὴν) ἐν τῶ ἁγίω ὄρει τοῦ Ἄθω σεβασμίαν βασιλικ(ὴν) μον(ὴν) τῆς ‖3 πανυπεράγνου δεσποίν(ης) ἡμ(ῶν) Θεομήτ(ο)ρο(ς), ἣν Βατοπεδίου ἐπονομάζου [οι, κατέχ] ουσαν οἰκονομίαν ἐν τῶ τοιούτω θέματι, παρα-‖4 δίδωμι ταύτ(ην) πρὸ(ς) αὐτ(ήν), ἥτ(ις) (καὶ) ἔχει οὕτ(ως). Ἐν τῶ κατεπανικίω Κοβελτζοῦ, χωρίον τοῦ Κρυμωτᾶ, ἐν ὧ ° Μιχαὴλ ὁ ‖5 υἱὸ(ς) Δημητρίου τ(οῦ) Προδάνου, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Μαρίαν, θυγατ(έ)ρ(α)

[16] Le cas d'un paysan de Saint-Mamas mérite notre attention (l. 31). On note que *εἴπερ ἐστὶν ἐλεύθερος γέρων ὁ Ῥεντάκης*, donc si le vieux Rentakis est *libre*, si, c' ést à dire, le vieux Rentakis continue à garder son statut de *ἐλεύθερος* (d' inconnu au fisc), qu'il soit enregistré (et qu' il verse la taxe *ὑπὲρ στοιχικοῦ*), lui et sa famille, ses fils Nicolas et Elie, l'épouse de Nicolas et leur boeuf et qu' ils paient 1 hyperpre d' impôt. Autrement dit, Rentakis devient parèque établi à Saint-Mamas. Sur les ελεύθεροι cf. A. LAIOU, *op. cit.*, p. 213–214, 245–247. L. MAVROMMATIS, La notion de liberté à Byzance à l' époque des Paléologues, *La notion de liberté au Moyen Age. Islam, Byzance et l'Occident*, Paris, 1985, p. 253–260, A. KAZHDAN, *The concepts of freedom and slavery in Byzantium, vol. cit.*, p. 215–252.

Εἰρήν(ην), γυναικάδέ(λφον) Μιχ(αὴλ), γυναικαδέ(λφην) Χρυσ(ῆν), ζευγ(ά)ρ(ιον) ἑν, ἀργ(ὰ) γ′, χοί(ρους) δ′, (ὑπὲρ) στ(ιχικοῦ) τέλ(ους) ‖[6] (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἑν (ἥμισυ) Ξένο(ς) ὁ υἱὸς τοῦ Βούτκου, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Ξέν(ην), υἱοὺς Δημήτρ(ιον) (καὶ) Θεόδ(ω)ρ(ον), ϑυγατ(έ)ρ(α) Ἄνν(αν), ζευγάριον ἕν, ἀργὰ ς′, χοί(ρους) δ′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἓν (ἥμισυ). |[7] Ανδρόν(ικος) ὁ ἀντίσηκο(ς) Γε(ω)ρ(γίου) γ(αμβ)ροῦ τοῦ Παύλου, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Τομπρίτζαν, υἱ(ὸν) Μπράτ(ον), ϑυγατ(έ)ρ(ας) Εἰρήν(ην), Μαρί(αν) (καὶ) Ἄνν(αν), νύ(μφην) ἐπὶ τῷ Μπράτω |[8] Καλ(ήν), [± 15 |[9]], ζε(υ)γ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) β′, χοί(ρους) γ′, τ[έλ(ος)] (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἐν (ἥμισυ). [± 15], ἔχ(ει) γ(υναῖκα) Μαρ[(ίαν)], [υἱὸν] Λέο[ντα], ζε(υ)γ[άριον α′] ἀργ(ὰ) δ′, ἀμ[μπέλιον εἰς τὴν] |[10] Δριμύγκλαβ(αν) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) μοδί(ων) β′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα β′. Νεκτεάνο(ς) ὁ γ(αμβ)ρ(ὸς) αὐτ(οῦ), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Καλ(ήν), υἱοθετ(ὴν) Μαρί(αν), ζε(υ)γ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) β′, χοί(ρους) δ', ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τ(ὴν) Δριμυγ-|[11] κλάβ(αν) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) μοδ(ίου) ἑνός, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα β′. Γεώρ(γιος) Ἄνν(αν), υἱ(ὸν) Ἰω(άννην), θυ(γα)τ(έ)ρ(α) Χρυσ(ῆν), βοΐδ(ιον) α′, ἀργ(ὰ) β′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. Θε(ό)δ(ω)ρο(ς)|[12] ὁ υἱὸ(ς) Γε(ω)ρ(γίου) τοῦ Κουρούπη, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Μαρί(αν), υιοὺς Γε(ώ)ρ(γιον) (καὶ) Δημήτρ(ιον), ἀδε(λφὸν) Ἰω(άννην), ζε(υ)γ(ά)ρ(ιον) ἓν, ἀργ(ὰ) δ′, χοί(ρους) στ′ τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα δύο. Βασίλ(ει)ο(ς) ὁ ἐπ' ἀδε(λφ)ῆ γ(αμβ)ρὸ(ς) αὐτ(οῦ), ἔχει (γύναῖκα) Εἰρήν(ην), Βοΐδ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) β′, χοί(ρους) δ′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν.|[14] θε(ό)δ(ω)ρο(ς) ὁ γ(αμβρ)ὸς Ἰω(άννου) τοῦ Μακροῦ, ἔχ(ει) μητ(έ)ρ(α) Ἄνν(αν), ζε(υ)γ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ᾶ) β′, ἀμπ(έ)λ(ιον) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) μοδ(ίου) [ἑ]νός, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρον ἕν (ἥμισυ). Χή(ρα) Μαρία ἡ αὐταδέ(λφη) αὐτοῦ|[15] ἔχ(ει) θυγατέρ(ας) Ἄνν(αν) (καὶ) καλ(ήν), γ(αμβ)ρ(ὸν) ἐπὶ τῇ Καλῇ Νικόλ(αον) τὸν Καρυδ[ ]τζ(ήν), υἱ(ὸν) [Μι]χαήλ, [ζευγάριον] ἐν, ἀργ(ὰ) β′, χ[οί(ρους)] β′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἐν. Χή(ρα) Μαρία ἡ γυνὴ|[16] τοῦ Ἀνατολικ(οῦ) Μιχαήλ, ἔχ(ει) ϑυγατ(έ)ρ(α) [vacat], γ(αμβ)ρ(ὸν) ἐπ' αὐτ(ῇ) Δημήτριον Καλαμαρ[ῖνος], νύ(μφην) χη(ραν) Καλ(ήν), ἑτέρ(αν) ϑυγ(α)τ(έ)ρ(α) χή(ραν) Εἰρήν(ην), ἔγγονον Κω(ν)στ(αν)τῖν(ον), ‖[17] ἐγγόν(ην) Μαρί(αν), τέλ(ος) (ὑπέρ)π(ύ)ρου τρί(τον). Θε(ό)δ(ω)ρο(ς) Κρυμωτιανὸ(ς) ὁ γυναικάδε(λφ)ο(ς) τοῦ Ξένου ἤτοι ὁ Τ[ε]τυχομεν(ος), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Μαρί(αν), υἱ(ὸν) Ιω(άννην), ϑυγ(α)τ(έ)ρ(ας) Εἰρήν(ην) (καὶ) ‖[18] Καλ(ήν), νύ(μφην) χή(ραν) Νέκταν, ἥτ(ις) ἔχ(ει) υἱ(ὸν) Ἰω(άννην), ϑυγ(α)τ(έ)ρ(α) Εἰρήν(ην), ζευγ(ά)ρ(ια) δύο, ἀργ(ὰ) γ′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα δύο (ἥμισυ). Ἀναστασ(ι)ο(ς) ὁ γ(αμβ)ρὸ(ς) τοῦ Μακροῦ, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Εἰρήν(ην), υἱὸν ‖[19] Κω(ν)στ(αν)τ(ῖ)ν(ον), ϑυγατ(έ)ρ(ας) Καλ(ήν) (καὶ) Χρυσ(ῆν), νύ(μφην) ἐπὶ τῷ Κω(νσταντίν)ω Ἄνν(αν), ζευγ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) β′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα β′. Γε(ώ)ρ(γι)ο(ς) Ῥάπτ(ης) ὁ γ(αμβ)ρὸ(ς) αὐτοῦ, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Μαρί(αν), υἱ(ὸν) Ἰω(άννην), γυναι-‖[20] καδέ(λφην) Ἄνν(αν), σύγγαμβρον Βλάδον, ἀνεψιὰν Ἀρετ(ήν), βοιδ(ιον) ἕν, ἀργ(ὸν) ἕν, τέλ(ος) (ὑπερ)π(ύ)ρου ἥμισυ. Νικόλ(α)ο(ς) ὁ υἱὸ(ς) τοῦ Ῥωμανούτζικου, ‖[21] ἔχ(ει) (γυναῖκα) Καλ(ήν), υἱ(ὸν) Κω(νσταντῖν)ον, ϑυγατ(έ)ρ(α) Μαρί(αν), ζευγ(ά)ρ(ια) δύο, ἀργ(ὰ) ὀκτώ, ἄλογον ἕν, τέλ(ος) (ὑπερ)π(υ)ρα γ′. Ἰω(άννης) ὁ Ἀνατολ(ικ)ὸ(ς), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Εὐδοκί(αν), υἱ(οὺς) Θε(ό)δ(ω)ρ(ον) (καὶ) Νικόλ(αον), ζευγ(ά)ρ(ιον) α′, ‖[22] ἀργ(ὰ) δύο, ἄλογ(ον) ἕν, τέλ(ος)

(ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. Ὁ Ἀνδρέ(ας) ἔχ(ει) (γυναῖκα) Σέβαν, υἱ(ὸν) [vacat], θυγ(α)τ(έ)ρ(ας) Μαρίαν (καὶ) Καλ(ήν), βοιδ(ιον) ἕν, τέλ(ος) (ὑπερ)π(ύ)ρου τρίτον. Βασίλειο(ς) ‖[23] ὁ γ(αμβ)ρὸ(ς) τοῦ Ἀνδρονίκου, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Ἄνν(αν), χοί(ρους) δ′, τέλ(ος) (ὑπέρ)π(ύ)ρου τρίτον. Νικόλ(αος) ὁ Ὀρέστης, ἔχ(ει) (γυναῖκα) Ζω(ήν), υἱ(ὸν) Δη[μή]τρ(ιον), θυγ(α)τ(έ)ρ(α) Θε(ο)δ(ώ)ρ(αν), βοΐδ(ιον) ἕν, ἀργὰ δύο, ‖[24] τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. Ἐν τῷ κατεπανικίῳ Καλαμαρί(ας), εἰς τ(ὸ) χωρίον τ(ὸν) Ἅγ(ιον) Μάμαντα. Χή(ρα) Θεοτοκὼ ἡ γυ(ν)ὴ Ἰω(άνν)ου ἱερέ(ως) τοῦ Ποτηρᾶ, ἔχ(ει) υἱ(ὸν) Γε(ώ)ρ(γιον), νύ(μφην) ἐπ' αὐτῷ ‖[25] Παρασκευώ, ἐγγόν(ην) Πανωραί(αν), ζευγ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) δύο, ἀμπ(έ)λ(ιον) μοδ(ίου) ἑνὸς (διμοίρου), ἕτ(ε)ρ(ον) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) μοδ(ίου) (διμοίρου), τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἓν (ἥμισυ). Θε(ό)δ(ω)ρο(ς) ἱερεὺς ὁ ἕτ(ε)ρ(ος) ‖[26] υἱὸς αὐτ(ῆς), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Εἰρήν(ην), ζευγ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) δύο, ὀνικ(ὸν) ἕν, ἀμπ(έ)λ(ιον) ὑποτελούμ(ε)νον τῇ αὐτ(ῇ) μον(ῇ) ἐν δυσὶ τμήμ(α)σι μοδ(ίων) β′ (ἡμίσεος), τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα β′ (ἥμισυ). ‖[27] Κυριακὸ(ς) ὁ ἐπὶ θυγατρ(ὶ) γ(αμβ)ρὸ(ς) αὐτ(οῦ), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Εἰρήν(ην), υἱ(οὺς) Ἰω(άννην) (καὶ) Δημήτρ(ιον), Βοΐδ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) β′, ἀμπέλ(ιον) ὑποτελουμ(εν)ον τῇ αὐτ(ῇ) μον(ῇ) μοδ(ίου) α′ (διμοίρου), ‖[28] τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἓν (ἥμισυ). Μιχ(αὴλ) ὁ υἱὸ(ς) Ἰω(άνν)ου ἱερέ(ως) (καὶ) νομικοῦ τοῦ Κοντοστεφανίτ(ου), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Εἰρήν(ην), ἀνεψιὰν Καλ(ήν), γ(αμβ)ρ(ὸν) ἐπ' αὐτ(ῇ) Ἰω(άννην), ζευγ(ά)ρ(ιον) ἕν, ἀργ(ὰ) γ′‖[29] ὀνικ(ὸν) ἕν, χοί(ρους) δ′, ἀμπ(έ)λ(ιον) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) τῇ αὐτ(ῇ) μον(ῇ) μοδ(ίων) β′ (διμοίρου) (καὶ) γ(ῆν) μοδ(ίων) ν′, τέλο(ς) (ὑπέρ)π(υ)ρ(α) β′ (ἥμισυ). Συναδηνὸ(ς) ὁ γυναικάδε(λφ)ο(ς) Ἰω(άνν)ου ἱερέ(ως) τοῦ Ποτηρᾶ, ‖[30] ἔχ(ει) (γυναῖκα) Ἄνν(αν), υἱ(οὺς) Ἰω(άννην) (καὶ) Γε(ώ)ρ(γιον), θυγ(α)τ(έ)ρ(α) Μαρί(αν), ζευγ(ά)ρ(ιον), ἕν, ἀργ(ὰ) β′, ὀνικ(ὸν) ἕν, ἀμπ(έ)λ(ιον) ὑπ(ο)τ(ε)λ(ὲς) ἐν δυσὶ τμήμα(σ)ι μοδ(ίου) α′ (διμοίρου), τέλ(ος) (ὑπέρ)π(υ)ρα β′. Εἴπερ ‖[31] ἐστ(ὶν) ἐλεύθ(ε)ρο(ς) γέρων ὁ Ῥεντάκ(ης), ἔχ(ει) υἱοὺς δύο Νικόλ(αον) (καὶ) Ἠλί(αν), νύ(μφην) ἐπὶ τῷ Νικολάῳ [vacat], βοΐδ(ιον) ἕν, τέλο(ς) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν.

Εἰς τ(ὸ) χωρ(ίον) ‖[32] τ(ὸν) Ἱερισσ(όν). Νικόλ(α)ο(ς) ὁ υἱὸ(ς) τοῦ Κουράτ(ο)ρο(ς), ἔχ(ει) (γυναῖκα) Ἄνναν, παιδ(ας) [vacat], βοΐδ(ιον) ἕν, ἀμπελοτόπιον μοδ(ίου) (ἡμίσεος) (καὶ) χ(ωρά)φ(ιον) ἐν διαφόρ(οις) ‖[33] τμήμα(σ)ι μοδ(ίων) ιδ′, τέλο(ς) (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἐν (ἥμισυ) .. (Ὁμοῦ) τὸ οἰκούμ(ε)ν(ον), (ὑπέρ)π(υ)ρα τεσσαρακονταέν. (Ὑπὲρ) ὠφελ(είας) (ὑπέρ)π(υ)ρα δ′ (ὑπὲρ) ἀέρο(ς) (ὑπέρ)π(υ)ρ(α) δ′ ‖[34] (ὑπὲρ) χοιροδεκατεί(ας) (καὶ) μελισοεννομίου (ὑπέρ)π(υ)ρα δ′ (ὑπὲρ) χοιροπροβ(ά)τ(ου) (ὑπέρ)π(υ)ρα ἓξ (ἥμισυ). (Ὑπὲρ) τ(ῆς) γ(ῆς) χωρ(ίου) τοῦ Κρυμωτᾶ ὡσεὶ μοδίων ‖[35] ,γτπα′, (ὑπέρ)π(υ)ρα ξζ′ (ἥμισυ). (Ὑπὲρ) τ(ῆς) /γ(ῆς)/ προαστείου τοῦ Ἰσμέννου τοῦ διακειμ(έ)νου ἄνωθ(εν) τοῦ Ῥαφαλίου ὡσεὶ μοδί(ων) ,γχο′, (ὑπέρ)π(υ)ρα ογ′. ‖[36] [γύ...] μοδ(ίων) ,α (ὑπέρ)π(υ)ρα κβ′. (Ὑπὲρ) τ(ῆς) εἰς τ(ὸν) Ἅγ(ιον) Μάμαντα γ(ῆς) ὡσεὶ μοδίων σ′ ‖[37] [(ὑπέρ)π(υ)ρ(α) γ′ ημισυ. (Ὑπὲρ)] τοῦ ἐκεῖσε ἀμπελοπακτου ὡσεὶ μοδ(ίων) [π′] (ὑπέρ)π(υ)ρα ιγ′ (τρίτον), ἀνὰ ἑ'ξ μοδ(ίων) τῷ ἑνὶ (ὑπέρ)π(υ)ρω. (Ὑπὲρ) ἑτέρ(ας) ἐκεῖσε ‖[38] γῆς ερπο τ(ῆς) εἰς ἀπὸ τ(ῆς) ἁγιας ‖[39] ἐπισκοπ(ῆς) Κασανδρεί(ας) (ὑπέρ)π(υ)ρα ἕξ. (Ὑπὲρ) τ(ῆς) εἰς τ(ὸν) Προαύλακα γ(ῆς) (καὶ) τοῦ Ἐλαδιάβα ὡσεὶ μοδ(ίων) χλε′ (ὑπέρ)π(υ)ρα ιγ′.

(Ὑπὲρ) τ(ῆς) ἑτέρ(ας) ||40 ἐκεῖσε γ(ῆς) τ(ῆς) ὀνομαζομέν(ης) Ἁμαξίδο(ς) ὡσεὶ μοδ(ίων) το', (ὑπέρ)π(υ)ρα ζ'. (Ὑπὲρ) τ(ῆς) νήσου τ(ῆς) Ἀμουλιαν(ῆς) καθὼς προ- ||41 κατεῖχεν αὐτ(ὴν) διὰ παλαιγενῶν χρυσοβούλλ(ων) (καὶ) ἀλλοίων δικαιωμάτ(ων), (ὑπέρ)π(υ)ρα ε'. (Ὑπὲρ) τοῦ σκαλιατικοῦ (καὶ) τ(ῆς) ||41 ἁλεί(ας) τοῦ Προαύλακο(ς), ἤ(γουν) (καὶ) ἀπὸ τοῦ Κοκκίνου Κορμοῦ μέχρι τ(ῆς) ἀλυκ(ῆς) (καὶ) τ(ῆς) ἐπισκοπ(ῆς), (ὑπέρ)π(υ)ρον ἕν. (Ὑπὲρ) τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ ||42 περιοχ(ῇ) μυλοκωπίου, (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. (Ὑπὲρ) τ(ῆς) ἁλεί(ας) τοῦ Προσφορίου (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. (Ὑπὲρ) τοῦ εἰς τ(ὴν) Κομήτισσ(αν) ἀποστατοῦ ||43 ἤ(γουν) τ(ῶν) Τρ(ιῶν) Στασειδί(ων) καθὼς προκατεῖχεν αὐτ(ά), (ὑπέρ)π(υ)ρ(ον) ἕν. Εἰς τ(ὴν) Κομήτισσ(αν), εἰς τ(ὸ) Προσφόρ(ιον) μετόχ(ιον) τ(ῆς) αὐτ(ῆς) μον(ῆς) ||48 ἔχον γ(ῆν) μοδί(ων) ρκβ' (καὶ) ἀμπ(έ)λ(ι)α ἰδιόκτητα μοδί(ων) ιε' (καὶ) ἐλαί(ας) οδ', κατεχόμ(ε)ν(ον) παρὰ τ(ῆς) αὐτ(ῆς) μον(ῆς) ἀπὸ τ(ῆς) σε(βασμίας) μον(ῆς) τ(ῶν) Καρ(εῶν). (Ὁμοῦ) ||45 (καὶ) ταῦτα (ὑπέρ)π(υ)ρα διακόσια εἰκοσιεννέα, ὡς γινόμ(ε)να τὰ ὅλα (ὑπέρ)π(υ)ρα διακόσ(ι)α ἑβδομήκοντα. Ἃ (καὶ) ὀφ[ε]ίλ(ει) κατέχειν (καὶ) ||46 νέμεσθαι (καὶ) τ(ὴν) ἐξ αὐτ(ῶν) πᾶσ(αν) (καὶ) παντοίαν ἀποφέρεσθαι πρόσοδον, ἀπαιτ(εῖν) τὲ τὸ οἰκού(μενον) διὰ δύο τοῦ ἔτ(ους) ||47 κατα[βολ](ῶν) [κ(α)]τ(ὰ) [μ](ὲν) [τ](ὸν) [Σε]πτ(έμβ)ρ(ιον) τὰ ἡμίση, κ(α)τ(ὰ) δὲ τ(ὸν) Μάρτιον τὰ ἕτερα ἡμίση, λαμβάν(ειν) δὲ (καὶ) (ὑπὲρ) οἰκομοδίου ἀ(νὰ] ||48 [ἑνὶ ἑκάστῳ ὑπερπύρω τοῦ τέλους τῶν τοιούτων παροίκων] σιτόκριθον μο[δίον]α', ἀγγ[αρείας] παν[ημερίους] (ὑπὲρ) ὅλου τοῦ ἐνιαυτ(οῦ) δώδ[εκα] ||49 καθὼς ὁ πάροικο(ς) εὑρίσκεται ἔχων δυνάμ(εως) (καὶ) τὰ συνήθ(η) τ(οῦ) ἔτ(ους) τρία κανίσκια. Ἐπὶ τούτω γ(ὰρ) ἐγεγόνει (καὶ) τὸ παρὸν ||50 ἡμέτερ(ον) πρακτικὸν σ[υν]ήθως ὑπογραφὲν (καὶ) μολιβδίνη βούλλη πιστωθέν, ὃ (καὶ) ἐπεδόθη τῇ διαληφθείση ||51 σεβασμ(ία) μον(ῇ) τοῦ Βατοπεδίου δι' ἀσφάλει(αν), μην(ὶ) Ἰ[αν]ουα(ρίου) (ἰνδικτιῶνος) ιδ'.

+ Ὁ δοῦλο(ς) τοῦ κρατ(αιοῦ) (καὶ) ἁγίου ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(ου) ||52 (καὶ) βασιλ(έως) [ἀπο]γ[ραφ]εὺς τοῦ θέματο(ς) [Θ(εσσαλ)]ον(ίκης) σε(βαστὸς) Δημήτριος Ὁ ΑΠΕΛΜΕΝΕ +

Ленос Мавромашис

ЈЕДАН НЕИЗДАТИ ПРАКТИК ДИМИТРИЈА АПЕЛМЕНЕА (1301)

Аутор се, најпре, укратко осврће на делатност катастарског чиновника за солунску „тему" Димитрија Апелменеа, посведочену 1300/1302. године. Затим износи и коментарише садржину практика који је Д. Апелмене сачинио по наредби цара Андроника II Палеолога, јануара 1301. године, за манастир Ватопед. Практик се састоји, како је уобичајено за ову врсту докумената, из два дела. Први део садржи опис појединих паричких домаћинстава и бројчану вредност њихових пореских задужења за село Кримоту, кате-

паникиј Ковелцу (20 огњишта — 43 мушкарца и 46 жена), каламаријско село Св. Маманта (6 огњишта — 13 мушкараца и 10 жена) и Јерис (1 огњиште — мушкарац, жена и 2 детета?), која укупно износи 41 перпер. Он такође анализира састав појединих домаћинстава и, када је могуће, утврђује њихово порекло, као на пример да се породица Анатолика доселила из Мале Азије. На основу бројчаног састава домаћинстава указује да 89 душа Кримоте вероватно чине целокупно становништво овог села, док је извесно да сеоску општину Јериса не чини само једна породица, односно Св. Маманта шест, које су у међусобној сродничкој вези.

У другом делу практика детаљно су забележене, релативно бројне, заједничке обавезе парика, међу којима су најзначајнији порези од 67,5 перпера за 3.381 модиј поља Кримоте и 83 перпера за 2.380 модија земље проастија званог Измена, повише села Рафалија. Такође је забележен, али без навођења пореског задужења, ватопедски метох од 122 модија поља, 15 модија винограда и 84 маслине, који је манастир добио од Протата итд. Збир појединих ставки заједничких обавеза даје 229 перпера, што са 41 перпером пореских задужења поменутих домаћинстава износи укупно 270 перпера. Разделивши заједнички порез на поједина домаћинства, аутор указује да је цифра која би их теретила претерано велика, те закључује да је у питању „додатни" акт који допуњава претходно издати практик, због чије је непотпуности, а на иницијативу можда самог апографа или примаоца, сачињен још један катастарски попис, односно листа пореских обвезника и њихових задужења.

Хронолошке индикације: јануар, индикт 14, за време делатности апографа Димитрија Апелменеа, дају 1301. као годину састављања практика.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 881.01-94.091:235.3-055.1:929.731(=861)(093.5)"12"

ДАНИЦА ПОПОВИЋ

КУЛТ КРАЉА ДРАГУТИНА — МОНАХА ТЕОКТИСТА

У раду је размотрен особен облик култа српског краља Стефана Драгутина, на основу анализе његовог житија, и материјалних података о гробу у манастиру Ђурђевим Ступовима у Расу. Основни циљ Драгутинове биографије, састављене према обрасцима византијске хагиографије и царске енкомијастичке литературе, било је стварање идеалног лика владара-монаха. Са друге стране, околности краљеве сахране, а пре свега забрана објављивања моштију указују на намеру да се спречи заснивање Драгутиновог култа, како би се лоза светородних владара наставила преко његовог брата — краља Милутина.

О култу краља Стефана Драгутина може се говорити само условно. Облик штовања овог владара и монаха у тој мери је особен да га треба сматрати изузетном појавом у српској култној пракси средњега века.[1] Задатак нашег рада стога је покушај да се та појава што свестраније сагледа, а истраживање је засновано на два основна, међусобно различита извора. То су житије краља Драгутина, и подаци, текстуални и материјални, који се односе на његов гроб у манастиру Ђурђеви Ступови.

Биографија краља Драгутина, сачувана у Зборнику житија архиепископа Данила II, налаже опрез приликом коришћења, а нарочито тумачења, будући да у науци још увек нису решена многа питања која се тичу хронологије и сврхе њеног настанка. Несагласности постоје већ око времена састављања Драгутиновог житија.[2] Према садашњим сазнањима, сматра се да је изворни Данилов спис за кратко време претрпео бар две измене. Најпре је, како се претпоставља, Настављач интерполирао или изнова написао завршене де-

---

[1] О култу краља Драгутина, још увек најпотпуније, *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 88–91; Житије краља Драгутина, са становишта владарске идеологије, размотрио је *B. I. Bojović*, L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du moyen âge serbe, Roma 1995, 84–87, 488–491; в. нарочито, *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, Дипломатичка студија, Београд 1997, 118–128 и passim.

[2] Поређењем хронолошки блиских житија краља Драгутина и краљице Јелене, *Ђ. Сп. Радојичић* (Антологија старе српске књижевности, Београд 1960, 319–320) био је мишљења да је Драгутинова биографија настала убрзо после 1316, а Јеленина након 1317. године. Другачије схватање износи *Г. Мак Данијел* (Данило II, у: Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, Службе, Београд 1988, 17) који сматра да житије краљице Јелене изворно претходи Драгутиновом.

лове житија, а негде око 1340. године, када се саставља и уређује Зборник, краљева биографија подељена је на житије краља Уроша и житије краља Драгутина.[3] Тачна хронологија ових промена представља сложено, а за наша истраживања веома важно питање, које треба сагледавати у склопу унутрашњих прилика у Србији првих деценија 14. века. Посебну тешкоћу представља чињеница да Зборник текстолошки није проучен,[4] као што је извесно да ће пажњу истраживача и даље привлачити различити рукописи појединих житија Зборника, односно питање њихових филијација.[5]

За наш проблем најзначајнија је ипак садржина Драгутиновог житија, која је у непосредној функцији грађења лика идеалног владара и монаха. У ту сврху, Данило II послужио се опробаним средствима — топосима различитог порекла. То су општа места преузета, с једне стране, из фонда византијске енкомијастичке литературе и, са друге, из традиционалне заоставштине византијске хагиографије.

Опис првог раздобља Драгутиновог живота, оног што претходи дежевској смени власти, садржи низ образаца који се јављају у источнохришћанским светачким житијима,[6] али у њему као да преовлађују реторичка средства византијских царских говора. Такву врсту утицаја на књижевност Данила II већ је раније документовано показала Нинослава Радошевић.[7] Већ сам долазак на свет младог принца приказан је као резултат божје промисли. Он је зачет пошто су његови родитељи, угледајући се на старозаветне узоре, упутили усрдну молитву Богу. Истиче се, затим, племенито порекло краљевића, који је „Богом насађена грана од доброплодног корена"; на њему је, од рођења, почивала божја благодат, па је стога Драгутин био „богознаменито дете", на којем „почину Дух премудрости, дух страха и разума божја".[8] Препознатљивим обрасцима једнаког порекла Данило се служи када говори о младићком узрасту, спољним и унутрашњим својствима, као и стицању

---

[3] Исто, 17–21; *Г. Мак Данијел*, Увод, у: Данилови настављачи, Београд 1989, 14–19 (са старијом литературом о изучавању Даниловог зборника); *исти*, Генесис и састављање Даниловог зборника, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 218–219.

[4] На ову чињеницу, уз одговарајуће сугестије, упозорио је *Ђ. Трифуновић*, Проза архиепископа Данила II, Књижевна историја 33 (1976) 16 (са прегледно датом старијом историјом истраживања).

[5] О томе *Г. Л. Мак Данијел*, Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских" од Данила II, Прилози КЈИФ књ. 46, св. 1-4, 1980 (1984) 42–52.

[6] Такве обрасце, који описују рођење, младост и формирање будућег светитеља, коментаришу *R. Morris*, The Political Saint of the Eleventh Century, The Byzantine Saint, Birmingham 1981, 43–50; *E. Patlagean*, Sainteté et Pouvoir, The Byzantine Saint, 100–101; нарочито драгоцена студија: *C. Galatariotou*, The Making of a Saint, The life, times and sanctification of Neophytos the Recluse, Cambridge 1991, passim.

[7] *Н. Радошевић*, Данило II и византијска дворска реторика, Архиепископ Данило II и његово доба, 245–251.

[8] Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други. На свијет издао Ђ. Даничић. У Загребу 1866, 10–12 (даље: Данило изд. *Ђ. Даничић*); превод: *Архиепископ Данило*, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 12–13 (даље: Данило изд. *Л. Мирковић*).

образовања. Краљевић је, тако, имао „неисказан диван изглед", а по нарави је био „душељубазан"; васпитан је „у сваком благоверју и чистоти", а свете књиге изучио је „вешто и разумно".[9] Приповедајући о Драгутиновој женидби, животописац не пропушта да истакне благородно порекло невесте: Кателина је „кћер од царског племена угарског народа" и „благочастива", а краљевић живи са њом „безлобним животом" и са „смиреном мудрошћу".[10] Када је Драгутин преузео престо, пошто је збацио оца, његова владавина такође је описана према важећим нормама жанра. Владарски ауторитет у односу на „околне цареве" доказивао је „силом" и „крепошћу"; државу је водио „целомудрено", вођен љубављу према божјем закону; стога је био „благочастиви сасуд потребан Богу хотећи пронети његово име пред народима и царевима".[11] Раздобље Драгутинове владавине свим српским земљама, како је то одавно истакнуто, није забележило успехе у унутрашњој, а нарочито не у спољној политици, што је свакако имало знатног утицаја на смену власти 1282. године.[12] Та чињеница ипак није представљала препреку Данилу II да краљев лик — мада у понешто сведеној форми, нарочито када се упореди са биографијом краља Милутина — саобрази са идеалном представом ауторитативног, праведног и побожног, а пре свега богом изабраног владара.[13]

Преломни тренутак у животу и владавини краља Драгутина била је без сумње предаја, односно подела власти извршена у Дежеву. Овај догађај, који су историчари више пута разматрали — са становишта околности у којима се збио, као и крупних последица на потоњу српску историју[14] — подстиче, међутим, и на размишљања о функцији употребе општих места за описивање једног реалног историјског догађаја. Данило II, добро је знано, протумачио је смену власти као последицу пада с коња, односно прелома ноге задобијеног том приликом. Незгода се збила, према увијеном казивању животописца, када је краљ „јездио неким послом с властелом својом под градом Јелечом". Много јасније Данило предочава последице Драгутиновог повређивања. Оно је у земљи изазвало „велику узбуну и велику жалост", изазвавши оправдану бојазан: „јер ако ко од околних царева чује за такав твој изненадни пад, ми ћемо насилно потпасти под руку туђинаца".[15] Околности под којима је дошло до краљеве повреде у изворима нису осветљене, као што није познато у

---

[9] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 12–13; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 14.

[10] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 13–14; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 14.

[11] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 22–23; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 21.

[12] То је истакао још *С. Станојевић*, Краљ Драгутин, Годишњица Николе Чупића XLV (1936) 5–8; *Љ. Максимовић*, Почеци освајачке политике, Историја српског народа 1, Београд 1981, 437–438 (са старијом литературом).

[13] *Н. Радошевић*, нав. дело, 249–251; о својствима идеалног владара у доба Немањића, *С. Марјановић-Душанић*, нав. дело, 187–302.

[14] *М. Динић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 49–51; *Љ. Максимовић*, нав. дело, 438–439; *И. Ђурић*, Дежевски сабор у делу Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, 169–193 (са обимном библиографијом); *С. Марјановић-Душанић*, нав. дело, 118–128 (са свом старијом литературом).

[15] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 24; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 22.

чему се све састојала „многа узбуна у отачаству“, те Милутинова улога у насталим приликама. Индикативно је, међутим, што се догађај збио у непосредној близини тврђаве Јелеч која је, како се сматра, у то време могла имати улогу владарског рефугијума.[16] „Неки посао“, због којег се Драгутин нашао под Јелечом, стога би можда требало схватити као његов покушај да се, суочен са незадовољством у земљи и притиснут од противника, склони у тврђаву са „својом“ још увек лојалном властелом. Остаје, најзад, отворено питање како треба тумачити сам чин краљевог пада с коња. Иако не постоје разлози за сумњу у реалност догађаја, није искључено да и ово Данилово сведочење припада особеној топици. Она почива на схватању, раширеном у средњем веку, према којем је инвалидност препрека у вршењу владарских дужности, а исказује се, често, управо мотивом пада с коња.[17]

Прилике у Србији након смене власти и појединости Драгутинове владавине у сопственом делу државе биће без сумње предмет даљих истраживања и тумачења. За наш проблем од превасходног је интереса Данилова интерпретација Драгутинове личности и дела у постдежевском раздобљу. У опису краљевог живота након предаје власти, структура житија упадљиво се мења. У односу на први део, она постаје знатно сложенија, увођењем хагиографских општих места, као низа посебних жанрова — молитви, дијалога, плачева, исповедања — који наглашавају контемплативну функцију житија и представљају средство за приказивање слојевитог душевног живота личности.[18] У нашем случају, унутрашњег конфликта краља Драгутина који је, према Данилу, губитак престола доживео као казну божју за грех учињен према оцу: „Ове заповести (божје) преступивши ја јадни погубих самога себе, подигавши руку на свога родитеља, тако да су ево моје ране по заслузи“.[19] Овај, други део житија жанровски и садржајно заправо је веома разнородан. Ту се и даље доследно развија лик идеалног владара, истицањем прописаних врлина и дужности које Драгутин упражњава и у својој одељеној држави. Он брине, на првом месту, „како да брани и штити земљу отачаства свога од наиласка и насиља иноплемених варвара“.[20] Важну владалачку обавезу да чува и шири „праву веру“ — тада очигледно сврсисходну у северним областима Србије — краљ такође ревносно спроводи: „Дође у ту земљу (Мачва) да је просвети, и да народ, који је био у тами и мраку незнања, по учењу божанског писма приведе ка светлости спасоносног живота“.[21] Као оличење правде и милосрђа, Драгутин је исходиште „неисказаних чуда, милостиње

---

[16] *М. Поповић*, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, Стефан Немања — свети Симеон Мироточиви, историја и предање (у штампи).

[17] *S. Hafner*, Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie, München 1964, 121–123; *И. Ђурић*, нав. дело, 169–171.

[18] *Ђ. Трифуновић*, нав. дело; *Д. Богдановић*, Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 85–96; *исти*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 177.

[19] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 24; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 23.

[20] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 38; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 32.

[21] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 28; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 25.

ништима, утехе малодушнима, састрадање онима који су у скрби".[22] Незаобилазну дужност заштитника цркве Драгутинов биограф нарочито истиче, подробно приповедајући о краљевим издашним даривањима — не само у српској земљи већ и далеким странама, у Русији и Светој земљи.[23] Правдољубље, каритативна и донаторска делатност происходе из побожности, као темељне врлине средњовековног владара.[24] Код краља Драгутина богољубље је нарочито наглашено и, осим стандардним општим местима, исказује се на посебне начине — рецимо, кроз жељу да ходочасти, и да попут светог Саве посети знаменита места Јерусалима, Синаја и Раита.[25]

Круна Драгутиновог богоугодног живота било је предсмртно примање „великог анђелског образа" и монашког имена Теоктист.[26] Овим чином, краљев идеални лик такође је саображен познатом моделу. У овом случају он је особито важан, јер илуструје носећу идеју житија, ону о владару-монаху. Реч је о схватању које у средњем веку има дугу и богату литерарну традицију, али и одјека у историјској реалности.[27] Монашење владара — у случајевима, разуме се, када у питању није била принуда већ програмски чин — добро је познато у источнохришћанском свету. Обичај је био нарочито распрострањен у Русији. О томе сведочи подугачка листа кнежева-инока, али, једнако убедљиво, и оне одредбе Кијево-печерског патерика које забрањују постриг пред смрт — настале, очигледно, као реакција на учестале злоупотребе.[28] У Бугарској, образац владара-монаха стекао је популарност у раздобљу по покрштавању, кроз личност кнеза Бориса-Михаила (852–889), а нарочито цара Петра (927–969), о чијем су богољубљу и подвизима извори сачували низ података.[29] Истицање монашког идеала један је од врхунских израза схватања о владару као подражаваоцу Христа.[30] Он је узор хришћанских врлина које оличавају монаси, највернији следбеници јеванђеоског учења. Сто-

---

[22] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 28; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 25.

[23] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 36, 40; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 31, 33.

[24] *Н. Радошевић*, нав. дело, 249–250; темељно о том питању *С. Марјановић-Душанић*, нав. дело, passim.

[25] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 40; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 33–34.

[26] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 49–50; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 39–40.

[27] Велики утицај на формирање типа владара-монаха имала су дела попут „Владарских огледала" (в. Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magister, ed. *W. Blum*, Stuttgart 1981; *И. С. Чичуров*, Традиция и новаторство в политической мысли Византии конца IX в. (место «Поучительных глав» Василия I в истории жанра), Виз. временник 47 (1986) 95–100, као и роман о Варлааму и Јоасафу, в. *V. J. Djurić*, Le nouveau Joasaph, Cahiers archéologiques 33 (1985) 99–109 (са примерима и обимном библиографијом).

[28] *Е. Е. Голубинский*, История канонизации святых в Русской церквы, Москва 1903, 40–92; *Г. П. Фёдотов*, Святые древней Руси (10–17 ст.), Paris 1931, repr. Москва 1991, 89–108.

[29] *Г. Бакалов*, Средновековният български владетел, София 1994, 132–173; *F. Kämpfer*, Herrscher, Stifter, Heiliger. Politische Heiligenkulte bei den orthodoxen Slaven, Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter, ed. J. Petersohn, Sigmaringen 1994, 425–427.

[30] У питању је темељно начело византијске владарске идеологије, које за собом има обимну историју истраживања, в. *G. Dagron*, Empereur et prétre, Etude sur le „césaropapisme" byzantin, Paris 1996 (са старијом литературом).

га и сам византијски василевс, по дефиницији харизматичан, у неким случајевима следи монашки образац.[31] Према сведочењу византијских писаца, снажну жељу да се замонаши исказивао је цар Нићифор II Фока (963–969).[32] Тај идеал чини се да је оживљен у доба Комнина, а свакако најбоље илустрован предсмртним монашењем цара Манојла I (1143–1180) о којем приповеда Никита Хонијат.[33] Програмски смисао овог чина образложен је и стиховима, уклесаним на царевом гробном споменику у цариградском манастиру Пантократору.[34] И доцније, у 14. веку, забележени су примери када је византијски василевс примао „анђеоски лик". У случају цара Јована VI Кантакузина (1347–1354), који узима монашко име Јоасаф, такво духовно опредељење најнепосредније је истакнуто.[35]

У српској средини, идеја о владару-монаху имала је велику важност. Њена појава, нимало случајно, поклапа се са значајним иницијативама усмереним ка стварању самосталне државе Немањића. Образац је успостављен приликом грађења лика Симеона Немање, као припремна етапа у настајању његовог култа, а коначно је заокружен Симеоновим уврштењем у светитеље. Тај модел, владар-монах-светитељ, постао је у Србији један од темеља владарске идеологије Немањића.[36]

Житије краља Драгутина, по садржини и функцији, припада у начелу овој традицији, али у њој има сасвим особено место. Међу српским владарским биографијама, оно се видно издваја по репертоару образаца употребљених за грађење лика владара-монаха. Његова новина, уочљива у другом делу житија, јесте наглашено присуство топоса што припадају изворној источнохришћанској аскетици. Они су успостављени још у апофтегмама Отаца,[37] а у хагиографији — у житију св. Антонија од патријарха Атанасија, које ће постати важећи узор потоњим животописима источних анахорета.[38] У току средњега века, такви обрасци широко су коришћени — нарочито у књижевности патерика[39] али и другим врстама аскетске литературе, у којој је наро-

---

[31] За примере, в. *E. Patlagean*, Le basileus assasiné et la sainteté imperiale, Media in Francia, Recueil de mélanges offert à K. F. Werner, 1989, 345–359; *P. Schreiner*, Aspekte der politischen Heiligenverehrung in Byzanz, Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter, 365–384.

[32] Ове изворе наводи и коментарише *E. Turdeanu*, Le dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano, Thessalonique 1976, 95.

[33] Nicetas Choniates, Bonn ed. 288/289; превод: Der Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Johannes und Manuel Komnenos (1118/1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, ed. *F. Grabler*, Graz–Wien–Köln 1958, 271–272.

[34] *C. Mango*, Notes on Byzantine Monuments III. Tomb of Manuel I Comnenus, Dumbarton Oaks Papers 23/24 (1969–1970) 372–373.

[35] *V. J. Djurić*, нав. дело, 99, нап. 1.

[36] *Д. Пойовић*, О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања — свети Симеон Немања, историја и предање (у штампи); *С. Марјановић-Душанић*, нав. дело, 274–286.

[37] *Apophthegmata Patrum*, PG, LXV, 71–440; в. такође *Paradisus Patrum*, PG, LXV, 442–455.

[38] Vita et conversatio S. P. N. Antonii, PG, XXVI, 835–976.

[39] Кратко и садржајно о књижевној традицији патерика: Християнство, энциклопедический словарь, Т. 2, изд. *С. С. Аверинцев — А. Н. Мешков — Ю. Н. Попов*, Москва 1995, 316;

чити утицај имала „Лествица" Јована Климакса.[40] Функција им је била да опишу прописани метод анахорезе и предоче њен крајњи циљ: прелазак из телесне у духовну раван егзистенције, схваћене као могућност интензивне и непрестане контемплације Бога.[41] Таква, изворна и временом освештана аскетска предаја представља оквир за приповедање о подвизима краља Драгутина. При томе, важно је напоменути да се у његовом житију јављају и топоси радикалне аскетике, који припадају традицији сиријског монаштва,[42] а у српској хагиографији примењени су, на доследан начин, у Теодосијевом Житију светог Петра Коришког.[43]

Подвиге краља Драгутина Данило излаже систематски, као саставне делове шире целине. Он најпре умртвљује своје тело, мучећи га строгим постом, свеноћним стајањима и бдењима. Како би усмерио своје мисли ка Богу, он користи уобичајени метод, усрдну молитву и појање псалама.[44] Чак и своју спољашњост, краљ саображава изгледу прослављених пустињака. Одбацивши скупоцене хаљине, „облачи се у поцепане и искрпљене, а паше се јако ужетом од сламе по нагом телу своме"; „вретишче од длаке оштре" које носи на себи назива пак „оружјем", односно „ризом спасења".[45] На тај начин, краљ следи поруке Отаца, који су сматрали да богата одећа представља препреку истинском покајању.[46] Међу Драгутиновим подвизима, нарочито је важан његов обичај да пребива у гробу. Данило II га у два наврата истиче, па чак вели да се краљ на овај начин подвизавао не само у свом дому већ и, „ако се догодило да иде на неки пут, на којем год месту … увек је био ископан гроб у земљи, и место мекане постеље било је простртo оштро камење и трње".[47] Реч је о поступку који у пракси анахорезе има нарочит смисао — као дослован израз „сећања на смрт". Тај посебни облик медитације о пролазности свега земаљског — који отшелнику помаже да освоји врлину непристра-

Ђ. Трифуновић, Отачник, у: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990, 224–229.

[40] Свети Јован Лествичник, Лествица (прев. *Д. Богдановић*), Београд 1963; *Д. Богдановић*, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968.

[41] Стандардне, опште студије о циљевима и пракси анахорезе: *A. J. Festugière*, Les moines d'Orient I–III, Paris 1960–1962; *D. J. Chitty*, The Desert a City, Oxford 1977; *G. Gould*, The Desert Fathers on Monastic Community, Oxford 1993; *С. М. Зарин*, Аскетизм по православно-христианскому учению, Этико-богословское исследование, Москва 1996.

[42] *A. Vööbus*, History of Ascetism in the Syrian Orient, A Contribution to the History of Culture in the Near East, Louvain 1960.

[43] *D. Popović*, The Cult of St Petar of Koriša, Stages of Development and Patterns, Balcanica XXVIII (1997) 181–211 (са старијом литературом); *З. Витић-Недељковић*, Демонска искушења у Теодосијевом „Житију светог Петра Коришког", Научни састанак слависта у Вукове дане 28, 1 (1999) 143–152.

[44] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 32–34; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 27–29.

[45] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 32; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 28.

[46] *V. J. Festugière*, Les moines d'Orient I, 45, passim; *J. Chryssagvis*, Repentance and Confession in the Orthodox Church, Brookline Massachusetts 1990, 53; није случајно што похабану монашку расу, којом Манојло Комнин на самртном одру замењује царску одећу, Хонијат назива „пречасним оклопом и богоугодном кацигом", в. Die Krone der Komnenen, 272.

[47] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 33, 39; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 29, 33.

шћа — једна је од кључних категорија источнохришћанске аскезе.[48] Упражњавање „свакодневне смрти“ успостављено је као образац у житију св. Антонија, а затим постало раширен обичај међу његовим следбеницима.[49] Као опште место, јавља се у аскетској књижевности читавог средњег века, укључујући варијанте каква је плач поред гроба.[50] Најзад, није неважно подвући да се овом искушењу краљ Драгутин излагао склоњен од погледа, и да му је Данило, према сопственим речима, био „тајни зналац“.[51] То сведочење упућује на још једно изворно начело аскетике — захтев за самозатајивањем, односно прикривањем сопствених заслуга и врлина.[52]

На Драгутинове праве узоре његов животописац непосредно се позива када приповеда о краљевој жељи да странствује. Тај појам он схвата на суштински начин, као сотериолошки чин, који понавља „туђиновање“ Христово.[53] Свој врхунски израз странствовање досеже у опредељењу за монаштво и то оно радикално, пустињачко, што Данило II не пропушта да истакне: „Јер толику своју славу и небројено богатство хоћаше оставити, у намери да странствује као ништи и убоги Христа ради и да постигне живот оних који страдају Христа ради, скитајући се у горама и пећинама и пропастима земаљским“.[54] Следећи ступњевито пут аскезе, краљ Драгутин се излаже и вишем облику подвига, који подразумева не само телесну патњу већ и тешку душевну борбу, праћену непрестаним самоиспитивањем. Ову, најдраматичнију етапу монашког подвига по правилу илуструју топоси борбе са демонима — који су оличење не само спољашњег зла већ, пре свега, сопствених грехова и непревладаних страсти.[55] Тако и Драгутина „колебају вали бесовских нападаја“, против којих се бори молитвом да му Бог „утврди ум непоколебљиво“.[56] Мукотрпна борба аскете има исходиште и подстицај у врлини покајања.[57] Она је у основи Драгутиновог душевног испаштања и представља

[48] *Д. Богдановић*, Свети Јован Лествичник, 95–96.

[49] О распрострањености тог обичаја међу тебаидским монасима речита сведочанства оставио је Руфин, презвитер из Аквилеје, који је крајем 4. века неколико година боравио у Египатској пустињи: Жизнь пустынных отцев, творение пресвитера Руфина, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1898, repr. 1991, XXII, XXVII, 56 и passim.

[50] Многобројне примере доноси Древен патерик, София 1994; да је обичај остао непромењен и у позновизантијском раздобљу, сведоче подвизи св. Атанасија са Метеора. Он је упражњавао непрестане плачеве крај сопственог гроба, који је својим рукама усекао у стени, в. *D. M. Nicol*, Meteora, The Rock Monasteries of Thessaly, London 1963, 104.

[51] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 39; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 33.

[52] За примере в. Древен патерик, passim, посебно на стр. 69.

[53] *L. und R. Kriss-Rettenbeck*, Homo Viator — Ideen und Wirklichkeiten, Wallfahrt kennt keine Grenzen, München–Zürich 1984, 10–22. У „Лествици“ Јована Климакса о туђиновању се посебно расправља, у трећем поглављу: Лествица, 27–31; *Д. Богдановић*, нав. дело, 82–83.

[54] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 41; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 34.

[55] О топосу борбе са демонима и његовој функцији у хагиографији, *E. Patlagean*, Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale, Annales, 23e Année, № 1 (1968) 106–124; cf., такође, *D. Popović*, The Cult of St Petar of Koriša, 201–202; *З. Вишић-Недељковић*, нав. дело.

[56] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 32; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 28.

[57] Сажет, али одличан оглед о покајништву у Источној цркви, *J. C. Chryssagvis*, op. cit (са преведеним изворним текстовима); *А. Зарин*, нав. дело, 546–565.

окосницу приповедања о краљевом животу након одступања с престола. Грађено у догматским и дидактичким оквирима „Лествице", Драгутиново покајништво испољава се кроз снажно осећање кривице и морално преиспитивање, сазнање о неумитности вечног суда и, најзад, као „самосудна мисао", којом краљ сам себи изриче казну: „О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога проживела си у небризи; о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си волела грех. После овога немаш никаква дела у овом веку. Нема ти спасења но вечна мука".[58] Извори суза и непрестани плачеви учестала су општа места у Драгутиновом житију. У аскетици, они су појавни облик и потврда покајања али такође, на вишем ступњу подвига, израз радости и љубави према Богу.[59] Речито је што се Данило II јасно позива на Лествицу када саопштава Драгутинову молитву: „Дај ми извор суза да омијем душевне нечистоте, и да се не удаљим од Твоје милости у страшан и грозни онај дан".[60] Истом кругу схватања — у то време нарочито особеном за аскетику Атоса — може се, најзад, приписати Даниловo сведочење о духовним оцима Драгутиновим. Са њима је краљ водио преписку, а један међу њима, по имену Галактион, био је чак из Јордана. Примајући од њих епитимију, „колико припада за његове грехе",[61] Драгутин је упражњавао не само врлину покајања већ и послушности — која заузима главно место у аскетици „Лествице".[62]

Аскетској традицији, у најужем смислу речи, припада и заповест краља Драгутина о посмртној судбини његовог тела, која за наш проблем има кључни значај. Животописац о томе каже следеће: „Заповедио је у животу своме и са страшном клетвом изрекао је говорећи: ако се јави каква благодат Божја на њему да не износе тела његова од прашњаве земље", а на крају додаје: „Тако је и било".[63] Овај исказ више пута је коментарисан са становишта његове политичке сврсисходности,[64] али није добио одговарајуће, шире тумачење. У питању је важан топос аскетике, штавише суштински, будући да непосредно одражава једно, њој својствено поимање смрти. Још од раних хришћанских времена смрт се — као и читав живот — дефинише као борба, ἀγών, али се у њеном тумачењу напоредо јављају два опречна схватања.

[58] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 29; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 26.

[59] *J. C. Chryssagvis*, нав. дело, 9–10 (са наведеним изворима); изреке отаца о „дару суза" у: Древен патерик, passim.

[60] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 33; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 28; cf. Лествица, 72–80. Данило II преузима од Јована Лествичника не само формулацију о сузама као очишћењу душе од „смећа греха" већ прихвата и „типологију" плача с обзиром на његов узрок. У случају краља Драгутина, порекло му је, очевидно, страх од смрти и последњег суда. О утицају „Лествице", као и светогорске аскетике на дело Данила II, *Д. Богдановић*, нав. дело, 193–194; *исти*, Нове тежње у српској књижевности, passim.

[61] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 42; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 34–35.

[62] Лествица, 32–57; cf. *A. Zarin*, loc. cit и passim; о институцијама духовних отаца и Драгутиновој преписци са њима, *Ђ. Трифуновић*, Проза архиепископа Данила II, 7–8.

[63] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 52; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 41.

[64] *Л. Павловић*, нав. дело, 88–89; Историја српског народа I, 427 (*С. Ћирковић*); *Г. Мак Данијел*, у: Данило Други, 20.

Према једном, смрт је ослобођење и коначна победа, а према другом — ἀγών је, дословно, агонија — тешка и опасна борба, нарочито мучна у тренутку *transitus*-а, када се душа сусреће са ваздушним митарствима. Ова супротстављена схватања смрти имала су и своје веома важне практичне последице. Прво, тријумфално и засновано на вери у обоготворење материје, подстакло је штовање светитељских моштију. Логична консеквенца другог, које тело сматра грешним и извором трајне патње, био је отпор према култу реликвија.[65] У том погледу, најекстремнија гледишта и поступци забележени су у најстрожим монашким срединама. Тако Лествичник, приповедајући о начину живота у знаменитом покајничком манастиру „Тамница" (Φυλακή) крај Канопе, између осталог каже да би „онај који осети да му се ближи крај преко настојатеља молио и заклињао великог аву да га не удостоји људског гроба, већ да га као мрцину баци у реку или у поље зверима".[66] Прави смисао оваквог става — на први поглед неспојивог са хришћанским обичајима и учењима Отаца[67] — може се разумети само ако се има у виду антиномијски и парадоксални начин мишљења својствен источном богословљу. Са тог становишта, пракса покајника „Тамнице" испоставља се доиста као радикална — али по својој спиритуалности. Она представља потврду највеће мере самоодрицања и освојеног савршенства једне личности.[68] Сличне предсмртне заповести изрицали су стога и други знаменити подвижници. Свети Лука из Стириса наложио је да га, везаног ужетом, баце у провалију као храну зверовима.[69] Једнаки топос понављају свети Анастасије са Метеора,[70] а у руској средини черниговски митрополит Константин.[71] Начелно исти став могао је имати и блажу форму, која следи образац из житија светог Антонија. Славни пустињак наложио је пред смрт својим ученицима да га сахране тајно у планини, а да му гроб не отварају.[72] Сличну жељу саопштио је, у једној од својих апофтегми, његов следбеник ава Арсеније.[73] У српској средини, заповест да му се тело не подиже изрекао је, осим краља Драгутина, још и патријарх

[65] *R. Stichel*, Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Wien 1971, 126–132 (са наведеним изворима). Теолошке и догматске основе култа светитељских реликвија темељно је претресла *N. Herrmann-Mascard*, Les reliques des saints, Formation coutumière d'un droit, Paris 1975; cf., такође, *A. Angenedt*, Heilige und Reliquien, Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart, München 1997 (са старијом литературом).

[66] Лествица, 62.

[67] Јован Златоусти, на пример, каже да обавеза погреба представља људски закон којег се придржавају чак и дивљи варвари, PG, LXI, 304.

[68] В. *Д. Богдановић*, Свети Јован Лествичник, 66; *R. Stichel*, op. cit., 132.

[69] *C. L. and W. R. Connor*, The Life and Miracles of St Luke of Steiris. Text, Translation and Commentary, Brookline Massachusetts 1993, 106–107 (критичко издање текста са преводом).

[70] *D. M. Nicol*, op. cit., 96.

[71] *А. С. Хорошев*, Политическая история русской канонизации (11–16 вв.), Москва 1986, 60.

[72] PG, XXVI, 970–971; једнако сведочење у: Versio Evagrii, loc. cit.

[73] PG, LXV, 705.

Јефрем, уважени аскета, а такву своју жељу образложио је угледањем на пример светог Антонија Великог.[74]

Идентификација топоса у житију краља Драгутина само је један, и то лакши део нашег задатка. Много је сложеније питање њиховог порекла, а нарочито разлога и крајње сврхе због којих су употребљени за описивање краљевог живота. Приликом размишљања о првом питању, треба узети у обзир присуство и учесталост аскетских образаца у српској житијној књижевности — и то оних систематски изложених, тако да творе целовиту слику монашког подвига. На тај начин, они су убедљиво присутни у делу Данила II. Препознају се у житију краљице Јелене, али су још кохерентније изложени, са ширим репертоаром мотива, у житију краља Драгутина. Обрасце и општа места истог порекла користи и Теодосије. Његово житије светог Саве, одавно је показано, дубоко је прожето аскетским идеалом, на који је нарочити утицај имало учење „Лествице".[75] Овај идеал добио је свој врхунски израз у Теодосијевом житију светог Петра Коришког, у целости грађеном према одабраним моделима најжешћег пустиножитељства.[76] Реч је, дакле, о саставима насталим у невеликом временском размаку. Сачинили су их писци који су припадали истом духовном поднебљу — светогорској средини из првих деценија 14. века, где се управо тада, на традицијама изворне аскетике и мистике, стварају замеци паламитског богословља.[77]

Састављајући житије краља Драгутина, Данило II имао је за циљ стварање лика који ће, истовремено, бити саображен владарском и монашком идеалу. Стога се може помишљати да су му, осим већ помињаних књижевних састава, као узор могли послужити и неки посебни текстови, који су садржавали овај модел. То би, можда, могло бити „Слово о цару Нићифору II Фоки и његовој жени Теофано".[78] У овом спису, лик цара Нићифора окарактерисан је на двојак начин: цар је, с једне стране, храбар ратник и мудар државник, а с друге — чезне за монаштвом и упражњава аскезу. Међу царевим подвизима — које су забележили и византијски историчари — наводе се његов обичај да

[74] *Ђ. Трифуновић*, Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка, Анали Филолошког факултета 7 (1967) 72–73.

[75] *Д. Богдановић*, Свети Јован Лествичник, 186–192.

[76] *Т. Јовановић*, Житије Петра Коришког, Књижевна историја XII, 48 (1980) 635–681; превод: Теодосије, Житија, Житије светог Петра Коришког, изд. *Д. Богдановић*, Београд 1988, 263–288; cf. *D. Popović*, op. cit., *З. Вишић-Недељковић*, нав. дело.

[77] *Д. Богдановић*, Нове тежње у српској књижевности, 85–96; *исти*, Историја старе српске књижевности, 168 и passim; *Ђ. Трифуновић*, Проза архиепископа Данила II, 11–12; *Д. Калезић*, Архиепископ Данило II и питање његова припадања исихазму, Архиепископ Данило II и његово доба, 117–128. За опште оквире, cf. *J. Meyendorff*, Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems, Collected Studies, London 1974.

[78] Основни рад: *E. Turdeanu*, op. cit. (критичко издање текста са преводом на француски језик и посебном студијом). Питање порекла и функције „Слова" било је предмет оштре научне полемике: *E. L. Vranoussi*, Un „discours" byzantin en l'honneur du saint empereur Nicéphore Phocas transmis par la littérature slave, Revue des études sud-est européennes XVI, № 4 (1978) 729–744; *E. Turdeanu*, Nouvelles considérations sur le „Dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Théophano", Rivista di studi bizantini e slavi V (1985) 169–195.

чита псалтир, затим чедност у браку и жеља да ходочасти у Јерусалим, одевање у грубу власеницу и навика да спава на оштром камењу уместо у царској постељи.[79] Слична, богоугодна дела Нићифора Фоке забележена су и у Служби која му је састављена, као заметни облик царевог култа, иницираног у светогорском манастиру Лаври.[80] Реч је, дакле, не само о сродним топосима већ и о једнакој идеји о владару који тежи аскетском идеалу. Може се с разлогом претпоставити да је обавештени Данило II знао за ове саставе, утолико пре што је, почев од 13. века, „Слово" стекло широку популарност у словенским земљама, од Балкана па све до Русије.

Други део проблема, који се тиче сврхе поменутих образаца, не само што је тежи за решавање већ је и ризичан приликом доношења закључака. Он задире у осетљиво питање односа хагиографије и историјске реалности — који је тешко, а најчешће и немогуће са сигурношћу утврдити.[81] Тако се данас можемо само домишљати да ли су општа места што говоре о Драгутиновој аскези имала икаквог упоришта у стварности или пак припадају појави коју су истраживачи означили као „симболичну анахорезу".[82] Са нарочитим опрезом треба тумачити и топос којим краљ Драгутин забрањује „објављивање" свог тела. Наиме, добро су познати случајеви када такво наређење није извршено, што значи да се сводило на реторичку фигуру. Међу примерима које смо овде већ навели, два су веома карактеристична. Упркос изричитој забрани, тело светог Луке из Стириса не само што је „подигнуто" из гроба већ се око њега образовао монументалан манастирски комплекс, једно од најугледнијих култних средишта тадашњег византијског света.[83] Речит је и случај черниговског митрополита Константина чије су тело, држећи се заповести, доиста изнели из града и одбацили, да би га одмах затим, због тренутних политичких потреба, „пронашли" и прогласили светим.[84] С друге стране, када је о топици реч, треба увек имати на уму њену основну функцију: „Опште место је условни израз, знак којим се омогућава општење; није баналност, као данас. Систем тих знакова шифрује, а истовремено дешифрује један мисаони садржај и, исто тако, условљава једно емоционално стање".[85]

---

[79] *E. Turdeanu*, Le dit de l'empereur Nicéphore II Phocas, 63, 70, 72; међу византијским историчарима, нарочито су важна сведочења Лава Ђакона и Јована Скилице, в. Лев Диакон, История, изд. *Г. Г. Литаврин*, Москва 1988, 30, 46, 48 (Лав Ђакон), 111 (Скилица).

[80] *L. Petit*, Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas, BZ XIII (1904) 406; о локалном карактеру и домету овог култа, в. *P. Schreiner*, op. cit., 368–369 (са старијом литературом).

[81] Драгоцена методолошка упозорења у том смислу даје *С. Ћирковић*, Проблеми биографије светога Саве, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 7–12; уп., такође, *Д. Пойовић*, Мошти светог Саве, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 251–265.

[82] *C. Galatariotou*, The Making of a Saint, 79.

[83] *C. L. Connor*, Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes, Princeton 1991 (о образовању култа св. Луке, посебно на стр. 93–111).

[84] В. нап. 72.

[85] *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, 62; о функцији општих места в. такође *Н. Радошевић*, нав. дело, 245–246; *Ђ. Трифуновић*, Азбучник, 199–221.

У настојању да „дешифрујемо“ смисао топоса о којем је реч, размотрићемо и други извор важан за наш проблем. То су подаци о краљевом гробу, тачније — о статусу његовог тела као објекта култа.

Краљ Драгутин сахрањен је у манастиру Ђурђеви Ступови у Расу, задужбини свог славног прадеде, чији је други ктитор и сам био.[86] Ту је, према сведочењу Данила II, његово тело пренето „од сремске земље“, а смисао овакве краљеве одлуке у науци је већ добио своје шире тумачење.[87] Једном ранијом приликом, изнели смо разлоге за претпоставку да се краљев гроб првобитно налазио у цркви Св. Ђорђа, вероватније него у капели улазне куле. Извесно је да се он састојао од подземне гробнице обележене мермерним саркофагом, од којег су до данас сачувани само фрагменти постоља.[88] Према изричитом, већ наведеном тврђењу Данила II, тело из гроба није подизано. То значи да није дошло до његовог објављивања и излагања у кивоту, што представља завршни чин и потврду светитељства једне личности.[89] Ретки расположиви извори из наредних столећа не оповргавају Данилов исказ, али истовремено упућују на закључак да је краљев гроб био веома поштован. Хронолошки најстарије сведочанство налази се у Служби краљу Милутину од Данила Бањског, из око 1380. године, која истовремено прославља Драгутина и краљицу мајку Јелену. Стихови осме песме — „Христова црква светло празнује свете мошти ваше као многоцену ризницу“[90] — могли би, на први поглед, водити закључку да је Драгутин сматран светитељем. Међутим, израз „свете мошти“ Данило Бањски користи на овај начин само једанпут, и то у множини, када говори о реликвијама „истоимене једнонаравне браће“. Драгутинове мошти понаособ не помиње, за разлику од Милутинових, које квалификује помоћу прописаних општих места: његова „света гробница“ извор је „невештаствених аромата“, „присноживотног благоухања“ и „потока исцељења“.[91] Осим тога, овај исказ мора се посматрати у ширем контексту Службе и њене основне идеје, а то је континуитет светородне династије Немањића.[92] Стога се никако не би могао сматрати потврдом да је Драгутиново тело доиста имало статус светих моштију. На сличан начин треба тумачити и познато писмо монаха Дамјана и Павла из 1597. године: приповедајући о светињама које су видели на Ђурђевим Ступовима, они помињу и „свето тело краља Драгутина“.[93] Хронолошки последњи извор пре краја 17. века, када су

[86] О цркви Св. Ђорђа и манастирском комплексу, *Ј. Нешковић*, Ђурђеви Ступови у Старом Расу, Краљево 1984 (са старијом литературом).

[87] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 52; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 41; краљеву сахрану у Расу, традиционалном језгру српске државе, тумачила је *Ј. Калић*, Рашко наслеђе у време Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, 46–47.

[88] *Д. Поповић*, Српски владарски грб у средњем веку, Београд 1992, 91–93.

[89] Исто, 176–177, 180.

[90] Данило Бањски, Служба светоме краљу Милутину, Срблљак 2, Београд 1970, 114–115.

[91] Исто, 84–85, 88–89, 98–99, 106–107.

[92] *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, 192–193.

[93] *K. Horvat*, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 21 (1909) 56–57.

Ђурђеви Ступови тешко пострадали у аустро-турским ратовима,[94] уједно је и најпрецизнији. Никола Бошковић се сећа да је у цркви Св. Ђорђа видео „la sepoltura del Re Dragutino … fatta di un finissimo marmo di diversi colori“.[95] Ово тврђење, сасвим је очигледно, односи се на мермерни надгробни споменик, а не на кивот са моштима. Ако се упореде сведочанства о Драгутиновом гробу која претходе и следе разарању Ђурђевих Ступова, произлази да су краљеви посмртни остаци поделили судбину манастира. Биће да је истом приликом девастиран и Драгутинов гроб, а његово тело — тачније, скелетни остаци — сакупљени и спасени.

У сваком случају, тек од 18. века о њима се више не говори на уопштен, већ сасвим одређен начин. Такав је познати податак о изгледу Драгутиновог тела из Троношког родослова који, важно је нагласити, представља белешку очевица: **вистъ же всѣмъ стѹашанъ велико мѹжественъ и силенъ тѣломъ и кѹѣпокъ до ѕѣла, егоже и кости его свидетелствоваша, еже мї̈и исти видѣхомъ.**[96] Из исказа такође следи да је до средине 18. века краљев скелет био у целини сачуван. У неко позније време, он је међутим распарчан, стекавши више власника. У том смислу, веома индикативно је предање — које у другој половини 19. века бележи Александар Гиљфердинг — да је неки Новопазарац по имену Знобић мошти опљачкао а затим у деловима продавао, због чега је његов род сустигло проклетство.[97] Да оно има упоришта у стварности, потврдила би различита, мада углавном непоуздана сведочења о даљој судбини краљевих посмртних остатака. Мало је вероватно да је део костију преостао на Ђурђевим Ступовима све до времена Гиљфердинга, који је записао да се у цркви, десно од врата, налази „гробница са моштима краља Драгутина“.[98] Пре ће бити да је руски путописац затекао само празан гроб, али и живо сећање на личност којој је припадао. Са више сигурности, краљу се може приписати рука из дечанске ризнице, која се чува у једном сребрном реликвијару датованом у прву половину 19. века. Урезан натпис идентификује светињу као: **сї̈а частыца рѹка преподовиого ѡ(т)ца н(а)шего Ѳеоктиста сърбскаго Неманиќа.**[99] Остали подаци о краљевим посмртним остацима — на пример онај што се односи на мошти у чачанској цркви — сасвим су несигурни и најчешће су плод забуна или легенди.[100] Најзад, предањем свакако треба сматрати податак о мироточивости Драгутинових моштију, који се среће најпре у Московском Србљаку, а затим и у рукописном Зборнику митрополита

[94] *Ј. Нешковић*, нав. дело, 21.

[95] В. *М. Пантић*, Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине, ЗЛУМС 8 (1972) 258.

[96] *Я. Шафарикъ*, Србский лѣтописацъ изъ почетка 16-г столѣтия, Гласникъ Друштва србске словесности 5 (1853) 52; уверљивост овог сведочења не би требало довести у питање, упркос слабој веродостојности Троношког родослова као историјског извора, в. *Н. Радојчић*, О Троношком родослову, Београд 1931.

[97] *А. Ф. Гиљфердинг*, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 131.

[98] Исто, 130–131.

[99] *М. Шакота*, Дечанска ризница, Београд–Приштина 1984, 200, сл. на стр. 239 (са библиографијом).

[100] Те податке сабрао је *Л. Павловић*, нав. дело, 90–91.

Михаила.[101] Он са своје стране сведочи да је „култ" краља Драгутина добио нов подстицај у раздобљу друге половине 18. и у 19. веку — што представља посебан проблем, вредан даљег проучавања.

Посмртни статус краља Драгутина нужно је сагледавати како у светлости изложених чињеница тако и са становишта општих начела светитељског прослављања. У источнохришћанској пракси, целовит модел култа обухватао је неколико елемената: на првом месту, хагиолошко-литургијске саставе, чија је функција превасходно ритуална. Затим, визуелно-материјални, који је отелотворен у икони светитеља. Трећи елемент, дословно корпоралан, односи се на светитељске мошти које се излажу виђењу и додиру. Овај последњи утолико је важан јер апстрактни појам светитељства преводи у телесни, а истовремено сакрални објект штовања — што је битна претпоставка упражњавања побожне праксе. Када се ова општа начела примене на случај краља Драгутина, произлази следеће: Драгутин је добио житије, али не и основни прославни састав, а то је служба. Његов лик овековечен је бројним портретима који краља приказују у статусу владара или ктитора, са низом појединости што илуструју сложене династичке прилике у Србији тога времена.[102] Ипак, Драгутиново „светитељство" никада није потврђено иконом или посветом цркве. Најзад, резултати наших испитивања воде закључку да се краљево тело није објавило, односно да је оно из гробнице „подигнуто" најраније крајем 17. века, и то стицајем нарочитих историјских околности. Иако је Драгутинов гроб на Ђурђевим Ступовима без сумње уживао велико поштовање, његово тело било је лишено врхунског статуса и харизматског, благодатног дејства. Ова привилегија, ускраћена Драгутину, припала је његовом брату, „светом краљу". Милутинове објављене мошти, „целе и нетлене", биле су изложене у кивоту и почивале на најсветијем месту у храму, поред олтара. Према начелима владарске сахране код Срба у средњем веку, такво решење имало је вредност програмске поруке: њиме је краљ Милутин стекао највиши, истовремено двоструки статус — светитељски и предстојнички.[103]

Када се узму у обзир све изложене чињенице, доиста уверљиво изгледа мишљење да је интерполирани завршетак Драгутиновог житија, којим се забрањује објављивање моштију, имао за циљ да спречи образовање култа у пуном облику, односно да обезбеди наслеђивање Милутиновој породичној грани. Поткрепили би га и други разлози — од оних опште природе, какви су посведочена употреба владарских моштију у политичке сврхе, па до сасвим

[101] Loc. cit. Својства моштију краља Драгутина ту се описују на следећи начин: **светие его мощи сѹхие и ꙁмажливие мироточивие намь подалъ еси штачаствѹ его благоѹханнꙗ и целби своимь людемь неwскѹдно подавае**, в. *П. Срећковић*, Неколико српских споменика. Зборник митрополита Михаила, Споменик СКА XV (1892) 26.

[102] *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 27–28, 30–31; најновија темељна анализа портрета из времена краља Милутина, укључујући и Драгутинове, у контексту оновремене владарске идеологије и политичких прилика, код *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 32–39, 44–52 (са свом старијом литературом).

[103] *Д. Поповић*, Српски владарски гроб, 97–98 (са изворима и литературом).

одређених, који се тичу унутрашњих прилика у Србији, обележених борбом за наслеђе престола. Ту је најзад и главни разлог — сама чињеница да је лоза светих владара продужена преко краља Милутина. Међутим, могло би се преиспитати мишљење да је аутор интерполације био Данилов Настављач.[104] Најпре стога што је она, по садржини и пореклу обрасца, неодвојива од целине, тачније — топике преузете из аскетске литературе на којој Данило гради важан део Драгутиновог житија. У приповедању Настављача, ова традиција неупоредиво је слабије заступљена и исказује се сасвим конвенционалним топосима.[105] Осим тога, саме историјске околности и ток догађаја не пружају довољно основа за датовање интерполације после 1337. године. Њене поруке тада су већ изгубиле актуелност и сврху. Наиме, исцрпљујућа борба за наслеђе престола између Драгутинове и Милутинове породичне гране сасвим се примакла коначном расплету након смрти краља Милутина 1321. и крунисања Стефана Дечанског на Богојављење 1322. године. Међу преосталим претендентима, Стефанов полубрат Константин погинуо је у изнуђеној бици, док се Драгутинов син Владислав, како изгледа, убрзо одрекао својих претензија и окренуо очевим областима.[106] Велики преокрет у односу снага, који се испоставио као пресудан за крајњи исход догађаја, била је свакако промена Милутиновог става према Стефану Дечанском, и његов повратак у Србију 1320. године. Добро је познато, такође, да је у рехабилитацији Дечанског кључну улогу одиграо Данило, тада игуман хилаидарски, својим посредовањем код Милутина — како личним, путем писама, тако и преко архиепископа Никодима, кога је молио да утиче на краља.[107] С обзиром на све ове околности, не би требало одбацити могућност да је аутор интерполације био сам Данило II. Тако учен, а истовремено ефикасан начин да се санкционише решење једног тешког династичког питања одаје изузетну личност, која једнако суверено влада књижевним жанровима као и политичким приликама свог времена. А колико је важно било да се уз помоћ топике смена унутар династије представи као легитимна, потврђује и чињеница да је преврат, хронолошки, заокружен са два чуда: као што је почетак борбе за Милутинову превласт обележен божјом казном — Драгутиновим падом с коња, тако је и њен успешан исход потврђен божјим благословом — чудесним враћањем вида Стефану Дечанском.[108]

---

[104] *Г. Мак Данијел*, у: Данило Други, 20; *исти*, у: Даниловн настављачи, 19.

[105] Општа места којима се описују монашки подвизи препознају се у Житију архиепископа Данила II, в. Данило изд. *Ђ. Даничић*, 339, 356–357; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 257, 271.

[106] За ток ових догађаја, в. Историја српског народа I (са старијом литературом): *Љ. Максимовић*, Почеци освајачке политике, 437–448; *С. Ћирковић*, Унутрашње борбе почетком 14. века, 449–461; *исти*, Унутрашња политика краља Милутина, 462–475; *исти*, Владавина Стефана Уроша III Дечанског, 496–510.

[107] Данило изд. *Ђ. Даничић*, 164–168; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 124–127.

[108] Значај ових догађаја посебно се подвлачи њиховим квалификацијама. О Драгутиновом паду с коња Данило говори као о „знамењу" (Данило изд. *Ђ. Даничић*, 23; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 22), док Настављач описује враћање вида Дечанском као „предивно чудо". Необично је важан и шири контекст у којем се чудо догодило: оно је непосредно претходило

На самом крају, вратимо се краљу Драгутину. Разумевање његовог реалног статуса, са становишта култа, у доброј мери зависи од одговора на питање — која је била сврха састављања Зборника житија српских краљева и црквених поглавара. Димитрије Богдановић је сматрао да је Данилова намера била да сачини неку врсту српског пролога.[109] Доиста, почетак Драгутиновог житија садржи карактеристичне формуле — „житије и жизн" и читачку молитву „благослови оче" — што подвлачи његов хагиолошки смисао и указује да је било читано у трпезарији.[110] С друге стране, истраживачи су одавно уочили потребу да се Данилов подухват сагледава кроз идеју српске историјске поворке, чија је носећа мисао светородност и легитимност династије.[111] Осим у владарској историографији, та идеја је експлицитно исказана у живописаним програмима: најпре поворкама светих предака и заступника, а на врхунцу — сликаним Лозама Немањића.[112] Истина, у оба случаја, наглашавана је нарочита благодат појединих личности, као начин да се истакну протагонисти директне линије наслеђивања. Међутим, харизма одређеног владара увек је почивала на схватању о сакралности колективитета, то јест светородном пореклу династије. Данило II можда је био најближи својим уверењима када је наложио да се у пећкој Лози свим Немањићима, укључујући и жене, насликају ореоли око глава. У том светлу треба сагледавати и право место краља Драгутина. Иако није стекао култ у ужем смислу речи, уважаван је као припадник посвећене породичне заједнице. У светородној лози Драгутину је, вољом судбине, припала бочна грана, али је, заузврат, упамћен као оличење монашких врлина и један од највећих аскета међу српским владарима.

Милутиновом престављању, а уследио му је Стефанов позив Данилу II да помогне у обављању државних послова, в. Данило изд. *Ђ. Даничић*, 170–172; превод: Данило изд. *Л. Мирковић*, 128–131.

[109] *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, 177.

[110] В. издање Београдског рукописа, *Љ. Стојановић*, Житија краљева и архиепископа српских, од архиј. Данила и других, Глас СКА 106 (1923) 99. Хагиолошки смисао житија с обзиром на присуство ове формуле тумачио је *Л. Мирковић*, Увршћење деспота Стефана у ред светитеља, Богословље II, св. 3 (1927) 168–177.

[111] *Н. Радојчић*, предговор за Данило изд. *Л. Мирковић*, XXI; *И. Ђурић*, нав. дело, 177; о светородности династије као битном чиниоцу владарске идеологије Немањића, *С. Марјановић-Душанић*, нав. дело, 111–117 и passim (са обимном библиографијом).

[112] *Б. Тодић*, нав. место. О лозама Немањића, *V. J. Đurić*, Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu, Zbornik radova I kongresa Saveza društava istoričara umetnosti SFRJ, Ohrid 1976, 53–55; *E. Haustein*, Der Nemanjidenstammbaum, Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie, Bonn 1985; вредна запажања код *Д. Војводић*, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 294–297 (са старијом литературом).

Danica Popović

THE CULT OF KING DRAGUTIN — MONK THEOKTISTOS

The paper discusses a specific form of the veneration of the Serbian king Stefan Dragutin (1276–1282, †1316), who assumed the habits of a monk before his death under the name of Theoktistos. The research is based on the analysis of two different sources: the *Life* of King Dragutin, surviving the Miscellany of the Archbishop Danilo II, and the data about his tomb in the monastery of Djurdjevi Stupovi.

The analysis of Dragutin's *Life* reveals that its main objective was the creation of the ideal character of the ruler-monk. To that purpose, patterns of various origin were employed. The first period of the King's life — birth, youth and the time of his rule over all Serbian lands — was described with the help of the pattern taken from Byzantine *encomia*, conjuring up the picture of the powerful, just, pious ruler chosen by God. In the account of the King's life after 1282, when Dragutin was forced to cede the throne to his younger brother and to limit his rule to the northern regions of Serbia — the structure of the *Life* becomes more complex. The prevailing patterns are undertaken from the hagiography and traditional ascetic literature of the eastern world. Among the models it is possible to recognize the *Life of St Anthony* by the Patriarch Athanasios, the morals of the *Ladder to Heaven* by John Klimax, and in all probability some specific compositions, such as *The Word about the emperor Nikephoros II Phocas*. These patterns are employed in the construction of the monastic character of King Dragutin. They describe in great detail all prescribed forms of asceticism: from overcoming the passions of the flesh and spirit, to the practice of ascetic virtues such as penitence and the constant remembrance of death.

Special attention has been focused on the interpolated ending of Dragutin's *Life*, in which the opening of the King's tomb is forbidden. It has been shown that the issue in question is a topos, also undertaken from the ascetic literary tradition. Its function was to prevent the announcement of the relics, that is, the proclamation of Dragutin as saint. Such an interpretation is confirmed by the stream of historic events — the fact that the holy Serbian dynasty continued through the opposing, Milutin's branch.

The data yielded by the examination of the tomb of King Dragutin, which is situated in the monastery of Djurdjevi Stupovi in Stari Ras, confirm the aforemention claim from the *Life*. The analysis of the available sources leads to the clear conclusion that the ban on the proclamation of the relics was observed. The King's body was raised from the tomb at the end of the 17th century at the earliest, by force of special circumstances, after the destruction of the monastery in Austrian–Turkish wars. As late as the 18th–19th century, the preserved remains became the object of veneration.

Finally, it can be concluded that King Dragutin — monk Theoktistos did not have a cult in its full form and in the narrow sense of the word. Although he was accorded a *Life*, a service to him was never composed, he was never depicted on an icon, nor was a church dedicated to him. Contrary to other 'holy kings' from the Nemanjić family, his body was not balmed and displayed in a shrine. On the other hand, Dragutin enjoyed undoubted respect, as a member of the holy family and as one of the greatest ascetics among Serbian rulers.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.711(093.2)"13":949.5.04:949.563.1(093.2)

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

О ВРЕМЕНУ СКЛАПАЊА БРАКА СТЕФАНА УРОША III (ДЕЧАНСКОГ) СА МАРИЈОМ ПАЛЕОЛОГ

Спомињање Стефана Уроша III као зета цара Андроника II у једном ватопедском акту из, по свој прилици, септембра 1324. указује да је брак српског краља и Марије Палеолог могао бити склопљен већ у позно лето 1324. године.

Већ одавно је показано да се Стефан Урош III, коме је супруга Теодора умрла, поново оженио, пре децембра 1324. године, византијском принцезом Маријом, ћерком паниперсеваста Јована Палеолога и Ирине Метохитове.[1] Тада је, наиме, цар Андроник II Палеолог издао хрисовуљу за Хрусијски пирг у којој помиње Стефана Уроша /III/ као „свога мнюговољеног сина и зета" (ὁ περιπόθητος υἱὸς καὶ γαμβρὸς αὐτῆς).[2] Изгледа да време склапања краљевог брака можемо одредити прецизније захваљујући реципрочним актима монаха Хиландара и Ватопеда, по свој прилици из септембра 1324. године,[3] јер се у оном за Ватопеђане Урош III помиње као зет Андроника II.[4]

У питању су акти којима је спор између монаха Хиландара и Ватопеда окончан уступањем спорне земље Ватопеђанима. Већ је неуобичајено да се монашка свађа заврши даровањем једној страни објекта око кога су се спориле, а да су српски монаси, заузврат, једино очекивали да Ватопеђани помињу српског краља у својим службама — сасвим је изузетан догађај. Због тога ћемо се осврнути на спор који је предмет садржине поменутих докумената.

---

[1] Уп. *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд 1926 (Српске краљице, 1990), 84; Историја српског народа I, Београд 1981, 502 (*С. Ћирковић*). Јован Палеолог је био син Константина Порфирогенита Палеолога, брата Андроника II, а његова супруга Ирина ћерка Теодора Метохита, в. ВИИНЈ VI, 195, нап. 78 (*С. Ћирковић*), и PLP n° 21479.

[2] Actes de l'Athos V: Actes grecs de Chilandar, éd. par. *L. Petit*, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение 1, n° 101, l. 32, цит. даље: Chil. grec.

[3] О датуму њиховог издавања, в. *М. Живојиновић*, Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници, ЗРВИ 20 (1981) 89–90; *Д. Пайахрисанйу*, Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός, ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση, Атина 1992, 362–363, нап. 83.

[4] Неиздати ватопедски акт, фотографија: Collège de France; Chil. grec., n° 44, датован са „око 1319".

У моменту када се део струмског села Здравика, септембра 1318, нашао у поседу српског манастира,[5] „не мала земља" (γῆ οὐκ ὀλίγη) Ватопеда, чија површина је износила 1300 модија без паричких парцела,[6] нашла се унутар српском манастиру дарованог поседа (ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ εἰρημένου χωριοῦ), због чега је избила „не мала свађа".[7] И док монаси Ватопеда нису располагали правним исправама о њеном држању (... κατεχομένην ... χωρίς τινὸς δικαιώματος), те су истицали да им дугогодишње поседовање (τὴν χρονίαν ... κατοχήν) даје право на спорну земљу, Хиландарци су тврдили да се она налази унутар поменутог села (ἐν τῇ περιοχῇ κεῖσθαι ταύτην τοῦ εἰρημένου χωρίου), тј. територије која им је дарована хрисовуљом.[8] Потом су одлучили да се измире, те су Ватопеђани, признавши да земља припада Хиландарцима, затражили да им је српски монаси пријатељски уступе (ὡς αὐτοῖς προσήκουσαν τὴν γῆν, κατὰ χάριν ᾐτήσαμεν λαβεῖν αὐτὴν παρ' αὐτῶν).[9] Монаси Хиландара су, са своје стране, најпре указали на зло које долази од свађе међу монасима због малог комада земље (ὑπὲρ ὀλίγου χωρίου), и на корист од мира и уступања, што је свакако утицало на то да удовоље захтеву Ватопеђана да им, како су истакли, спорну земљу „поклоне братски и пријатељски" (ἀδελφικῶς δὲ κατὰ χάριν καὶ δωρεᾶς τρόπον ταύτης τυχεῖν παρ' ἡμῶν).[10] Уз то су још и неки други разлози утицали на то да српски монаси одлуче да недавно обрађену земљу (νέωμα) уступе манастиру Ватопеду, не тражећи никакву материјалну надокнаду, без обзира на корист коју би од ње имали. Најпре су то били, још од времена оснивања српског светогорског манастира, традиционално добри односи између Хиландара и Ватопеда, на које су српски монаси указали истичући да поклон чине „због врлине од почетка /својствене/ монасима Ватопеда" (διὰ τὴν ἀρχῆθεν ἀρετὴν τῶν ... ἀνδρῶν τῇ ... Βατοπεδίου μονῇ);[11] затим, на њихову одлуку је, очигледно, утицало „још и помињање преузвишеног краља Србије и многовољеног зета моћног светог нашег господара и цара" (ἔτι δὲ καὶ διὰ μνημόσυνον τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ ὑψηλοτάτου κράλη Σερβίας τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τοῦ κραταιοῦ ... βασιλέως).[12] Из тога јасно произлази закључак да су Хиландарци, за дарова-

[5] Сачуван је акт којим је апограф Михаило Неокесарит предао део Здравика Хиландару: Archives de l'Athos XX: Actes de Chilandar I, éd. dipl. par *M. Živojinović — V. Kravari — Ch. Giros*, Paris 1998, nº 41, цит. даље: Chilandar I. Поред поседа у Здравику, Хиландар је, на основу споразума између цара Андроника II и краља Милутина, добио још неколико села у подручју језера Тахинос, која је исти апограф тада предао српском манастиру: ibidem, nºs 39, 40; о тада постигнутом српско-византијском споразуму, cf. ibidem, 45, и *М. Живојиновић*, Историја Хиландара I, од 1198. до 1335. године, Београд 1998, 189–190.

[6] Према катастарском попису Јована Панарета, из почетка XIV века: издање *А. Ватопединос*, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 217.

[7] Неиздати ватопедски акт; Chil. gr., nº 44, 1. 1, 3–4.

[8] Chil. gr., nº 44, 1. 4–6; споменута хрисовуља (1. 2) јесте она из марта 1319: Chilandar I, nº 42, и cf. Notes уз nº 39; неиздати ватопедски акт.

[9] Chil. gr., 44, 1. 6–8.

[10] Неиздати ватопедски акт.

[11] Исто; о односима Хиландараца и Ватопеђана, cf. *M. Živojinović*, Les rapports entre Vatopédi et les moines serbes à l'époque de la fondation du monastère serbe (у штампи).

[12] Неиздати ватопедски акт.

ну земљу, обавезали монахе Ватопеда да помињу српског краља, који је зет њиховог цара.

Већ смо указали на то да је сасвим неуобичајено да се спор заврши нагодбеном даровницом, а додајмо да је ово, ако изузмемо помињање, почевши од новембра 1345, краља, односно цара Душана, после имена византијског цара, у службама монаха светогорских манастира,[13] сасвим усамљен податак да се монаси једног грчког атонског манастира обавезују да помињу српског краља.

Подсетимо се да су приликом даровања која су приватна лица чинила појединим манастирима монаси обично прихватали да вечно помињу дародавца и чланове његове породице, како живе, тако и покојне,[14] а само изузетно овом обавезом је обухваћено и помињање византијских царева.[15] Да су српски монаси желели да обавежу Ватопеђане да помињу дародавце хиландарског поседа у Здравику, у томе случају би то били Андроник II и Милутин.[16] Међутим, видели смо да је овде реч само о Милутиновом наследнику, тадашњем краљу Урошу III, чије помињање је, очигледно, постало актуелно, јер је он, по свој прилици, у то време постао зет Андроника II. С обзиром на то да су Ватопеђани и Хиландарци постигли споразум, вероватно, септембра 1324. године,[17] брак између Уроша III и Марије Палеолог је могао бити склопљен у лето исте године. Оваквом мишљењу ишло би у прилог и, у то време, веома благонаклоно држање Андроника II према монасима Хиландара. Хиландарски јеромонах Матеја је тада добио значајан комад земље у селу Лушцу,[18] што би се могло довести у везу са неком успешно обављеном дипломатском мисијом, можда посредовањем у вођењу брачних преговора између српског и византијског двора, који су окончани склапањем поменутог брака.[19]

---

[13] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. 5, л. 32–34 (новембра 1345). Да су монаси славили и помињали цара Душана и после његове смрти види се из хрисовуље којом је цар Урош потврдио (октобар 1361) њиховом манастиру поседовање манастира Свих Светих, даровање његове мајке царице Јелене, у знак захвалности за добро расположење Лавриота према српским владарима: Archives de l'Athos X: Actes de Lavra III, de 1325 à 1500, éd. dipl. par *P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — D. Papachryssanthou*, Paris 1979, nº 140, 1. 1–6.

[14] Наводимо неколико даровница епохе којој припадају и наши акти: Archives de l'Athos XVIII: Actes d'Iviron III, de 1204 à 1328, éd. dipl. par *J. Lefort — N. Oikonomidès — D. Papachryssanthou — V. Kravari*, avec coll. d'*Hélène Métrévéli*, Paris 1994, nº 71, 1. 15–16 (1309); nº 81, 1. 4–5, 22–27 (1324); Actes de l'Athos XV: Actes de Xénophon, éd. dipl. par *D. Papachryssanthou*, Paris 1986, nº 20, 1. 8–9 (1324); 28, 1. 3–4; Actes de l'Athos II^2: Actes de Kutlumus, éd. dipl. par *P. Lemerle*, Paris 1988, nº 13, 1. 5 (1327); nº 18, 1. 73–74 (1338) итд.

[15] То су обично случајеви у којима је дародавац уступао манастиру посед који је добио царским даровањем, cf. Chilandar I, nº 7, 1. 1, 16 (1265).

[16] В. горе, нап. 5.

[17] В. горе, нап. 3.

[18] Андроник II је, децембра 1324, издао јеромонаху Матеји, на његов захтев, потврдну хрисовуљу (Chilandar I, nº 100) о поседовању земље која му је већ била предата на основу цареве простагме (ibidem, 1. 1).

[19] Ову идеју већ су изнели *В. Мошин — М. Пурковић*, Хиландарски игумани средњега века, Београд 1999^2, 58–59.

Mirjana Živojinović

SUR LA DATE DE LA CONCLUSION DU MARIAGE ENTRE STEFAN UROŠ III (DEČANSKI) ET MARIE PALÉOLOGUE

Depuis longtemps il a été démontré que Stefan Uroš III a épousé la princesse byzantine Marie Paléologue avant décembre 1324. Nous fondant sur la mention du roi serbe en tant que beau-fils de l'empereur Andronic II Paléologue dans un acte, encore non publié, des archives de Vatopédi, datable, à ce qu'il semble, de 1324, nous en concluons que le mariage en question a pu avoir lieu déjà à la fin de l'été de cette même année, c'est-à-dire peu avant la conclusion de l'accord entre les confréries de Chilandar et de Vatopédi. Ceci semble attesté par le fait que les moines de Chilandar, afin de mettre un terme au litige, ont satisfait la demande des moines de Vatopédi en leur cédant „fraternellement et amicalement" la terre litigieuse, ainsi que, en contre partie, par l'engagement, tout à fait inhabituel, des moines de Vatopédi de mentionner, lors de leurs offices, le roi serbe qui est beau-fils de l'empereur.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.5.04(093.32=773)"13":877.3-6/992.091

PETER SCHREINER (Köln)

DIE GESANDTSCHAFTSREISE DES NIKEPHOROS GREGORAS NACH SERBIEN (1326/27)

Der Bericht des Nikephoros Gregoras über die Gesandtschaftsreise wurde in sein Geschichtswerk aufgenommen. Der Bericht ist für eine Rekonstruktion der Wegstrecke wenig hilfreich, doch bietet er eine Fülle von kulturgeschichtlichen und volkskundlichen Beobachtungen (z. B. „Heldenlieder").

Die Straßen des byzantinischen Reiches müssen voll Gruppen kaiserlicher und kirchlicher Gesandtschaften und Boten gewesen sein. Ein Blick in das Regestenwerk Dölgers zeigt, wie viele Einträge mit der Überbringung eines Dokumentes oder einer mündlichen Nachricht verbunden sind.[1] Dabei ist festzuhalten, daß nur jene Vorgänge bekannt sind, die in schriftlichen Quellen überliefert sind. Wenn man an die Vielzahl der Siegel denkt, die alle zu einstmals ausgehändigten Urkunden gehörten, war die Zahl an Gesandtschaften (im weitesten Sinn des Wortes) noch erheblich größer als es die heute verfügbaren Quellen erkennen lassen. Nehmen wir ein Beispiel: Im Zeitraum zwischen 1282 und 1300 haben die Regesten 143 Einträge, von denen 116 mit Gesandtschaften oder Botendiensten (außerhalb Konstantinopels) in Zusammenhang stehen. Wenn wir innerhalb dieser 18 Jahre ein (wegen Eheverhandlungen) relativ gut dokumentiertes Jahr, etwa 1294, herausgreifen,[2] ergibt sich folgendes Panorama: (1) Überbringung eines ὁρισμός an zwei Steuerbeamte in Thessalonike (Reg. 2156), (2) Gesandtschaft an Karl II. von Anjou nach Neapel wegen der Heirat Michaels IX. mit Catharina von Courtenay (Reg. 2156a), (3) Gesandtschaft des Johannes Glykys und des Theodoros Metochites an Heinrich II. von Zypern und Hethum II. von Armenien, ebenfalls wegen der Heirat Michaels IX. (Reg. 2156b), (4) Gesandtschaft des μέγας διερμηνευτής Johannes in die Provence, in der Eheangelegenheit mit Catharina von Courtenay (Reg. 2157), (5) Gesandtschaft des Patriarchen Athanasios II. von Alexandreia an die Könige von Zypern und Armenien als Brautwerber (Reg.

[1] Vgl. jüngst *D. Nerlich*, Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756–1002, Bern 1999.

[2] Die in Klammern stehenden Zahlen beziehen sich auf die Nummern bei *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 4. Teil. Regesten von 1282–1341, München 1960.

2157a), (6) Gesandtschaft zu Friedrich von Sizilien, um dessen Schwester als Frau für Michael IX. zu gewinnen (Reg. 2157b), (7) Prostagmata und Chrysobulloi für das Athoskloster Karakallu (Reg. 2166–2169, in einer oder mehreren Gesandtschaften überbracht).

Die oben genannten Gesandtschaften sind nur durch knappe Erwähnungen in Geschichtswerken und diplomatischen Briefen genannt oder aus dem Urkundentext zu erschließen. Schilderungen über den Verlauf, über Reisewege oder Land und Leute fehlen in fast allen Fällen oder finden sich nur ganz vereinzelt, etwa in der Gesandtschaft des Patriarchen Athanasios II., der schon bei Phokaia seine Mission abbrach, da er vor Seeräubern fliehen mußte. Das Sammelwerk des Konstantin Porphyrogennetos zeigt, daß es offizielle Gesandtschaftsberichte gab, die von den äußeren Umständen und Erfolg oder Mißerfolg der Verhandlungsführung Zeugnis ablegten.[3] Der fragmentarische Erhaltungsgrad dieser Sammlung macht aber deutlich, daß über den kaiserlichen Hof hinaus kein Interesse an solchen Texten bestand (wegen ihres notwendigerweise sachlichen und unrhetorischen Charakters?), und es muß offen bleiben, ob solche Berichte nach dem 10. Jhd. etwa gar nicht mehr archiviert wurden oder sich nur durch die Ungunst der Überlieferung nicht erhalten haben.[4]

Die wenigen Ausnahmen in späterer Zeit beruhen auf der Privatinitiative von Teilnehmern einer Gesandtschaft und sind gering an Zahl. Konstantin Manasses hinterließ einen Bericht von 793 Versen über eine Gesandtschaft nach Zypern und ins Königreich Jerusalem, im Jahr 1160, an der er nur ein untergeordneter Teilnehmer (im Schreibdienst?) war.[5] In einer ähnlich unbedeutenden Funktion nahm Andreas Libadenos an einer Gesandtschaft wohl zum Mamlukensultan Malik Nasir Muhammed 1325/1326 teil und verfaßte darüber 30 Jahre später eine bisweilen recht phantasievolle Erzählung.[6] Authentischer ist sicher der Gesandtschaftsbericht des Philologen Thomas Magistros im Auftrag seiner Heimatstadt Thessalonike zu Kaiser Andronikos II. (zwischen 1314 und 1318).[7] Als zeitlich letztes Werk

[3] Excerpta de legationibus, ed. *C. de Boor*, Bd. 1–2, Berlin 1903.

[4] Einen solchen verlorenen Bericht (aus der Feder des späteren Patriarchen Johannes Glykys erwähnt der Historiker Nikephoros Gregoras, Historia Romaike, Bd. 1, Bonn 1829, 194, lin. 15–22. Inhalt war die eingangs erwähnte Gesandtschaft nach Zypern und Armenien im Jahr 1294.

[5] *K. Horna*, Das Hoidoporikon des Konstantin Manasses, BZ 13 (1904) 312–355, vgl. dazu auch *P. Schreiner*, Viaggiatori a Bisanzio: il diplomatico, il monaco, il mercante, Columbeis 5 (Genua 1993) 29–39. Zum Gesandtschaftszweck (Eheverhandlungen) und Datum siehe *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 2. Teil ... bearbeitet von *P. Wirth*, München 1995, Regest 1436.

[6] Text bei: *O. Lampsides*, Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα, Athen 1975, 39–87 (der Bericht trägt den Titel περιήγησις). Zu den Datierungsproblemen s. *P. Schreiner*, Byzantinische Orientreisende im 14. Jahrhundert, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Suppl. VI, Stuttgart 1985, 141–149. Kritisch zu den inhaltlichen Realitäten *G. Makris*, Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt, Genua 1988, 227–228.

[7] *M. Treu*, Die Gesandtschaftsreise des Rhetors Theodulos Magistros, Jahrbücher für klassische Philologie, Suppl. 27, Leipzig 1900, 5–30. Siehe *Makris*, Studien (wie Anm. 6) 225–227, und 282–283 (Teilübersetzung).

ist in diesem Zusammenhang auch das „Tagebuch“ des Silvester Syropulos zum Konzil von Ferrara-Florenz zu nennen.[8]

Angesichts der kargen Überlieferung solcher Berichte ist es geradezu als ein Glücksfall zu bezeichnen, daß uns innerhalb eines Vierteljahrhunderts gleich zwei Texte dieser Art, wenngleich höchst verschieden in Umfang und Gestaltung, zu Reisen an den serbischen Königshof erhalten sind, der „Presbeutikos“ des Theodoros Metochites (1299)[9] und ein Bericht des Nikephoros Gregoras (1326/7).[10] Da der Presbeutikos jüngst eine kulturgeschichtliche Untersuchung erfuhr,[11] werden wir uns an dieser Stelle allein mit der Reiseschilderung des Gregoras beschäftigen.

Die vier Textfassungen

Der autobiographische Bericht mit seiner Wiedergabe persönlicher Gefühle und seltenen Momenten der Naturbeobachtung, stellt im Rahmen von Geschichtswerken zweifelsohne eine Besonderheit dar.[12] Gregoras hat diesen Bericht aber ursprünglich überhaupt nicht für das Geschichtswerk verfaßt, sondern ihn dort (spätestens um 1349)[13] aus seinem eigenen Briefcorpus übernommen. Die zeitlich früheste Schilderung ist sicherlich jene im Brief an Andronikos Zarides, und „ersetzt“ einen mündlichen Bericht, den Gregoras nicht mehr zu geben vermochte, da er aus Skopje einen Rückweg nehmen mußte, der ihn nicht mehr, wie geplant, bei Zarides vorbeiführte. Andronikos Zarides, als Verfasser von Briefen und Epigrammen bekannt,[14] lebte damals in einem Ort an der Via Egnatia zwischen Konstantinopel und Amphipolis, drei Tagesreisen von letzterem entfernt.[15] Er wieder-

---

[8] *V. Laurent*, Les 'Mémoires' du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439), Rom 1971.

[9] *L. Mavrommatis*, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Thessalonike 1978. Dieser Text würde längst eine vollständige Übersetzung verdienen.

[10] Nicephorae Gregorae, Epistulae, ed. *P. A. M. Leone*, Bd. 2, Bari 1982, Nr. 32a (p. 103–115) nach C = Vat. gr. 116 (Brief an Andronikos Zarides) und O = Vat. Urbin. gr. 151 (Brief an einen gewissen Athanasios), und Nr. 32b (p. 115–124) nach A = Vat. gr. 1086 (Brief an Andronikos Zarides, von stilistischen Varianten abgesehen mit C übereinstimmend). Nach Hs C ediert und übersetzt bei Nicephore Grégoras, Correspondance, Paris 1927, Nr. 12 (op. 30–51). Abgesehen vom persönlichen Proömion an die beiden Adressaten (ed. *Leone* lin. 1–51) ist der Brief auch in das Geschichtswerk (Historia Romaike, VIII, 3–14 = ed. *L. Schopen*, Bd. 1, Bonn 1829, 374–384) aufgenommen (nach. Hs. A, vgl. *J. L. van Dieten*, Entstehung und Überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras, /Diss./ Köln 1975, 162). Deutsche Übersetzung mit ausführlicher Kommentierung: Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte (Historia Rhomaike) übersetzt und erläutert von *J. L. van Dieten*, Bd. II, 1, Stuttgart 1979, 72–78. Die beiden Briefproömia sind übersetzt ibid. S. 181 (Anm. 158).

[11] *E. Malamut*, Sur la route de Théodore Métochite en Serbie en 1299, Voyages et Voyageurs au Moyen Age, Paris 1996, 165–175. Siehe auch *P. Schreiner* (wie Anm. 5) 29–39.

[12] Zu autobiographischen Stellen in Geschichtswerken (darunter auch der vorliegende Text) siehe nun *M. Hinterberger*, Autobiographische Traditionen in Byzanz, Wien 1999, 295–343, bes. 304–305.

[13] Zu dieser Zeitangabe *van Dieten*, Entstehung (wie Anm. 10), 12.

[14] Prosop. Lexikon der Paläologenzeit, Nr. 6461.

[15] So im Proömium des Briefes, ed. *Leone* Nr. 32a, lin. 35. Der Entfernung nach könnte dies in Xanthe (Xantheion) oder Komotene (Komutzena) gewesen sein. Leone läßt alle Briefe des Gregoras

holt die Reiseerzählung in einem Brief an einen uns unbekannten Athanasios, der einst eine Reise ins Ausland unternommen hatte, jedoch sein Versprechen, brieflich darüber zu berichten, nicht eingehalten hatte.[16]

Zweck und Datierungsprobleme der Gesandtschaft

Gregoras selbst teilt den Zweck der Gesandtschaft mit.[17] Maria, Enkelin des Großlogotheten Theodoros Metochites aus der Ehe seiner Tochter Eirene mit dem Panhypersebastos Johannes Palaiologos, war seit etwa 1325 mit Stephan Uroš III. in Skopje verheiratet. Dorthin hatten sich auch ihre Eltern (noch 1325) begeben, doch starb Johannes bald (Herbst 1325, Winter 1326?) und ließ seine Frau als Witwe am serbischen Königshof zurück. Theodoros Metochites erwirkte bei Kaiser Andronikos II., daß dieser eine Gesandtschaft nach Serbien schicke, um eine sichere Rückkehr seiner Tochter ins byzantinische Reich zu ermöglichen; Gregoras spricht daneben noch von der „Regelung verschiedener Angelegenheiten", mit denen die Gesandtschaft ebenfalls beauftragt war.[18]

Wir kennen die Verhandlungsführer nur aus der Präambel zum Brief an Zarides (nicht aus dem Geschichtswerk), gewissermaßen als persönliche Mitteilung, nämlich neben Gregoras ein Sohn des Theodoros Metochites (und somit Bruder der in Skopje lebenden Eirene), sowie ein Tornikes und ein Kassandrenos. Gregoras nannte in diesem persönlichen Brief keine Vornamen, da der Adressat mit den Vorgängen vertraut war, doch ist es der Forschung nicht möglich, sie mit bekannten Trägern dieser Familiennamen zu identifizieren.

Die chronologische Einordnung der Gesandtschaft schwankt zwischen Frühjahr 1326 und Frühjahr 1327, da das exakte Todesdatum des Johannes Palaiologos nicht bekannt ist, und Kantakuzenos in seinem Geschichtswerk die Gesandtschaft überhaupt nicht erwähnt.[19] Die Chronologie bei Gregoras ist in sich stringent und spricht für Frühjahr 1326: Unter dem Weltjahr 6834 = Sept. 1325 — Aug. 1326 erwähnt der Geschichtsschreiber die Hochzeit Marias mit dem Ser-

---

an Zarides nach Serres gerichtet sein. Dies ist, zumindest im vorliegenden Fall völlig ausgeschlossen, da es gegen die Aussage im Brief spricht. Diese Festlegung bei Leone scheint zurückzugehen auf *S. Lindstam*, Georgii Lacapeni eipstolae X priores cum epimerismis editae, Uppsala 1910, p. XIV, wo ohne nachvollziehbare Begründung Serres erwähnt wird.

[16] Ed. *Leone* Nr. 32a. Athanasios ist aufgeführt im PLP (Addenda) Nr. 91072.

[17] Rhomaike Historia VIII, 2 = I, 374 (*Schopen*).

[18] *Dölger*, Regesten (wie Anm. 2) Nr. 2562 (zum Jahr 1327).

[19] *Dölger*, a.O. plädiert für „Frühjahr 1327", da sich die Gesandtschaft besser in den Beginn der dritten Auseinandersetzung zwischen den beiden Andronikai füge. *F. Barišić* und *B. Ferjančić*, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Bd. 6, Beograd 1986, 620–627, bes. Anm. 4 (*N. Radošević*) datieren sie in das Frühjahr 1327, nicht nur deswegen weil sie den Tod des Johannes „Ende 1326-Anfang 1327" annehmen, sondern auch wegen der bekannten Bewegungen des serbischen Königs, die der Periode nach Ostern 1327 entsprechen sollen (s. im selben Bd., S. 197, Anm. 81), während die Verfasser dieses Zeitraums vom 1. Band der Istorija Srpskog Naroda (Beograd 1981), 502 wiederum vom Frühjahr 1326 sprechen. Ohne weitere Begründung datieren auch Leone und Guilland den Brief ins Frühjahr 1326. Van Dieten im Kommentar zur Übersetzung (wie Anm. 10) plädiert mit Nachdruck für 1326.

benkönig, die Reise der Eltern nach Skopje, den Tod des Vaters und die Absendung der Gesandtschaft. Nach dem Gesandtschaftsbericht spricht Gregoras vom Tod der Kaiserin Eirene, Frau Andronikos' III. (am 16. August 1324) und der Ankunft der neuen Frau, Johanna (Anna) von Savojen im Februar 1326, ein Datum, das von Johannes Kantakuzenos in Übereinstimmung mit lateinischen Quellen bestätigt wird.[20] Es ist wahrscheinlich, daß die Gesandtschaft Konstantinopel bald nach der Ankunft der westlichen Prinzessin verlassen hat, doch sollte darauf hingewiesen werden, daß erst eine Notiz über den Tod des Johannes Palaiologos die Frage definitiv entscheiden kann.[21]

Probleme des Reisewegs

Gregoras wählte bis Amphipolis die Via Egnatia, wo er (nach seinem Aufenthalt bei Zarides) auf die übrige Gesandtschaft stieß. Erst hier setzt seine Wegbeschreibung ein:[22] 1. Tag (= 21. März; bzw. 9. April 1327) Überquerung des Flusses, die wegen des großen Trosses (140 Menschen und Lasttiere) bis in den Nachmittag hinein dauerte. Weitermarsch im Dunkeln durch den Wald bis zu einer Ortschaft, wo man Unterkunft findet. 2. Tag (= 22. März; 10. April 1327) Nach einem vollen Tagesmarsch Ankunft in Strumica. Übernachtung. 3. Tag (= 23. März; 11. April 1327) Feier des Osterfestes. Gregoras sagt nicht, ob sich die Gesandtschaft länger in Strumica aufhielt. 4. (?) bis 7. Tag: Weitermarsch nach Skopje ohne Nennung von Zwischenorten.

Diese Zeit- und Ortsangaben weisen eine Reihe von Ungereimtheiten auf, die bisher noch nicht aufgefallen sind. Zunächst erstaunt es, warum die Truppe über den Strymon übersetzt, statt auf dem Ostufer des Strymon zu bleiben und über Serres zu ziehen. Gregoras weist zwar darauf hin, daß man eine „skythische" Invasion, also einen Angriff versprengter oder gedungener mongolischer Reitertruppen,[23] zu dieser Zeit gefürchtet habe, doch stellt der Autor keinen kausalen Zusammenhang zwischen dieser Gefahr und dem gewählten Weg her. Es ist aber nicht zu zweifeln, daß die Gesandtschaft am Westufer des Strymon wohl auf den waldigen Höhenrücken zog.

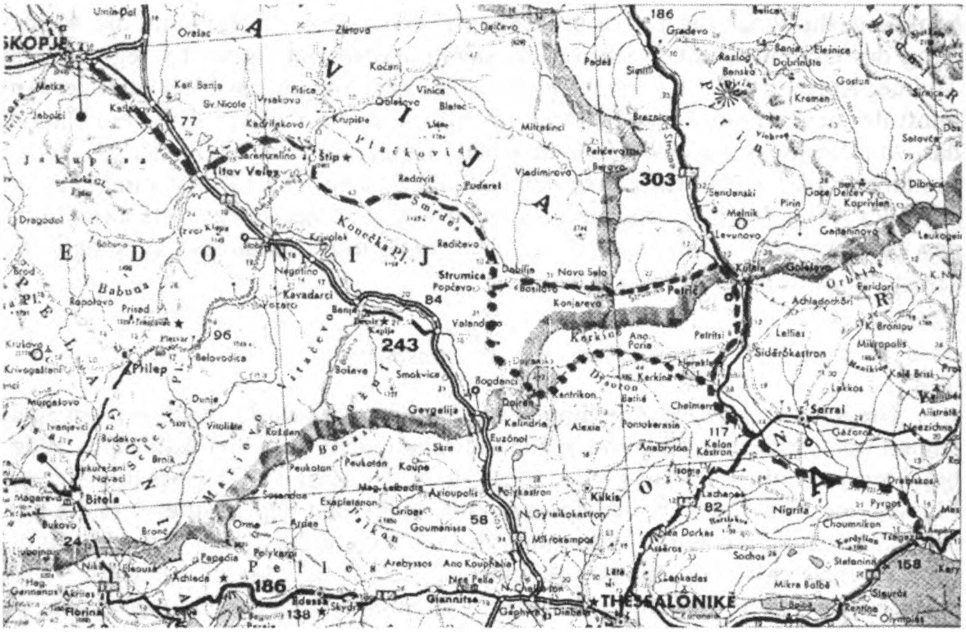
---

[20] Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, Bd. 1, Bonn 1828, 204, 4–6. Zu den westlichen Quellen siehe jetzt *S. Origone*, Giovanna. Latina a Bisanzio, Mailand 1999, 40–41.

[21] Auch der Hinweis auf den Frühjahrsvollmond, der im Reisebericht als „eben (ἄρτι) erfolgt" erwähnt wird, hilft in der Entscheidung kaum weiter. Den Tabellen zufolge (*V. Grumel*, La Chronologie, Paris 1958, 260) fiel im Jahr 1326 der Frühjahrsvollmond auf den 21. März, im Jahr 1327 auf den 9. April. Gregoras erwähnt nun, daß man in der dunklen Nacht nach dem Frühjahrsvollmond an einen Ort kam, von dem aus man tags darauf Strumica erreichte, wo wiederum am folgenden Tag Ostern gefeiert wurde. Diese Angabe spräche für den Vollmond in der Nacht vom Donnerstag auf Freitag, und somit (wie 1326) zwei Tage vor Ostern. Doch darf man m.E. die Zeitangaben nicht so eng interpretieren, da, wie im folgenden zu zeigen ist, die Wegstreckenentfernungen mit diesen Zeitangaben in keiner Weise vereinbar sind.

[22] Analysiert auch bei *H.-V. Beyer*, Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras, Jahrb. d. Österr. Byzantinistik 27 (1978) 127–155, bes. 132–133. Beyer nimmt ebenfalls das Jahr 1326 an.

[23] Vgl. die Bemerkungen von *van Dieten* (wie Anm. 10) S. 183 (Anm. 159).

Maßstab: 1 : 1 500 000

Betrachten wir nun einmal die Entfernugen (vgl. Karte). Von Amphipolis bis Petrič (über den heutigen Grenzpunkt Kulata) beträgt die Entfernung dem Verlauf des Strymon entlang etwa 120 km. Dies dauerte bei einer Truppe von der gegebenen Größe in jedem Fall zwei bis drei Tage.[24] Von Petrič bis Strumica zog man wohl das Flußtal der Strumeschnitza entlang, dem Verlauf der heutigen Straße folgend. Für diese Strecke beträgt die Entfernung auf der modernen Straße 53 km. Auch wenn diese Entfernungsangaben nicht exakt auf die Zeit des Gregoras übertragen werden können, liefern sie doch einen sehr hohen Näherungswert. Auf ähnliche Entfernungen kommen wir bei der Annahme einer südlichen Umgebung des Kerkine-Massives (punktierte Wegstrecke, nach Vorschlag P. Soustal, Wien). Es ist also völlig ausgeschlossen, daß die Gesandtschaft nach der Überquerung des Strymon und einem Marsch in der Dunkelheit von etwa 20 km (d.h. einem

---

[24] Wir verfügen leider über keine Zusammenstellungen von Marschgeschwindigkeiten größerer Einheiten, da in der Literatur, soweit überhaupt, eher von Boten oder Einzelpersonen die Rede ist. Berechnungen, die der Verf. dieses Beitrags an Hand einzelner, ihm bekannt gewordener Beispiele durchführte, kommen auf 30 bis 40km/Tag. Vgl. dazu Angaben aus dem spätmittelalterlichen Westen bei *G. Beerings*, Transport and Communication in the Middle Ages, in: Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit, Wien 1992, 47–73, bes. S. 70, wo für ein bepacktes Reitpferd eine tägliche Strecke von 30 bis 45 km veranschlagt werden, sowie *D. Deneke*, Straßen, Reiserouten und Routenbücher im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit, in Chloe, Beihefte zu Daphnis 13 (Amsterdam–Atlanta 1992), 227–253 (freundlicher Hinweis von J. Koder). Die gründliche Arbeit von *J. Haldon*, The Organisation and Support of Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period, in: Τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο, Athen 1997, 111–151 geht auf Marschdauer und Entfernung nicht ein.

halben Tagesmarsch (30–40 km) schon in Strumica sein konnte. Der Weg von Amphipolis nach Petrič allein kann nicht weniger als drei Tage gedauert haben. Jener Ort, in dem die Gesandtschaft am späten Abend Unterkunft fand, könnte Petrič gewesen sein, das im 14. Jhd. als Festung belegt ist.[25] Dazu würde auch die Erwähnung mysisch, d.h. bulgarisch sprechender Bevölkerung passen, die am unteren Strymon (wohin Gregoras den Übernachtungsort verlegt) nicht oder nicht in diesem Umfang anzutreffen ist. In einem „Gewaltmarsch" ist es nicht auszuschließen, daß man von hier aus in einem Tag die rund 50 km nach Strumica zurücklegte. Der Marschweg von Strumica nach Skopje, mit Sicherheit über Štip führend, beträgt auf den heutigen Straßen 165 km. Wenn die Gesandtschaft sie in drei Tagen zurücklegte, so sind Rasttage sicher nicht eingerechnet.

Gregoras hat den Reiseverlauf also recht unverläßlich, da stark verkürzt, wiedergegeben, und insbesdonere die plastische Schilderung eines Nachtmarsches mit Sicherheit in eine Gegend verlegt, in der er nicht stattfand.[26]

Kulturgeschichtliche Reisebeobachtungen

Der besondere Wert dieses Berichts liegt in seiner Schilderung von Land und Leuten, die in der byzantinischen Literatur bekanntlich von höchster Seltenheit ist, wenngleich der Autor bei der Erwähnung geographischer Gegebenheiten seine Antikenkenntnisse hervorkehrt und auch sonst mit klassischer Gelehrsamkeit nicht spart. Beides erforderte aber gerade das epistolographische Genus, dem der Bericht zuzuordnen ist.[27]

Der nächtliche Marsch

Der Gruppe der Gesandten widerfährt, was jeder mittelalterliche Reisende zu vermeiden sucht: der Einbruch der Dunkelheit (der Jahreszeit entsprechend gegen 6.30 Uhr abends), ehe man jene Ortschaft (Petrič?) erreicht, von der man wußte, daß sie „fünfzehn Stadien" entfernt war. Sicherlich hat Gregoras hier nur den klassischen Ausdruck verwendet, meint in Wirklichkeit aber das in Byzanz übliche Milion, da die in Stadien gemessene Entferung (knapp 3 km) gegenüber jener in Milion (etwa 22,5 km) der Aufregung nicht Wert gewesen wäre.[28] Wie der Autor berichtet, erreichen sie das Dorf, als schon ein „Drittel der Nacht" verstrichen war, d.h. nach mehr als vier Stunden[29] — eine erhebliche Leistung angesichts der

---

[25] Vgl. *P. Koledarov*, Politіčeskaja geographia na srednevekovnata bůlgarska država, Bd. 2, Sofia 1989, Karte Nr. 8.

[26] Es ist seltsam, daß an jener Stelle, wo die via Egnatia den Strymon erreicht, nur ein einziges Boot zur Verfügung steht, zumal es sich um eine kaiserliche Gesandtschaft handelt. Hat Gregoras Strymon und Strumeschnitza verwechselt?

[27] Leone hat im Apparat diese Zitate und Anspielungen gewissenhaft vermerkt.

[28] *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 33–35. Schilbach erwähnt auch literarische Beispiele für die Gleichsetzung (a.O. 33 Anm. 2). Alle Übersetzungen legen dagegen das originale antike Maß zugrunde.

[29] Der byz. Tag bestand aus 12 Tages- und 12 Nachtteilen.

schlechten Wegstrecke. Es mangelt nicht an spannenden Erlebnissen, die Gregoras, ganz gegen byzantinische Gewohnheiten, auch niederschreibt. Die Begleiter singen (natürlich um die Furcht zu vertreiben, nicht wie der gelehrte Autor meint, weil sie keine Furcht hatten) Heldenlieder (τραγικὰ μέλη), und bringen damit eines der ganz seltenen Beispiele für den mündlichen Liedgebrauch (τραγούδια), wes Inhalts diese auch immer in vorliegendem Fall gewesen sein mögen.[30]

Einzigartig ist die Begegnung mit den bulgarischen Wege- und Flurwächtern. Sie tragen schwarze Kleider aus Ziegen- und Schafsfellen und sind leicht bewaffnet. Diebstähle auf Grundstücken waren an der Tagesordnung, wie die zahlreichen Hinweise im Nomos Georgikos zeigen.[31] Gregoras weist darauf hin, daß die Mehrzahl (οἱ πλείους) der dort lebenden Bevölkerung seit alters (ἀρχῆθεν) bulgarische Siedler (Μυσῶν ἄποικοι) seien und mit den Griechen gemischt (τοῖς ἡμῖν ὁμοφύλοις ἀναμίξ) lebten.[32] Auch diese Bemerkung über eine überwiegende und ursprüngliche bulgarische Besiedlung spricht dafür, daß der Ort nicht in der Nähe von Amphipolis liegt.

Zum Gefühl der Fremde gehört ganz wesentlich die Unvertrautheit mit der Sprache. Es war nicht nur dunkel, die Wegewächter sprachen auch nicht „unsere Sprache". Zum Glück gab es unter den Dienern einige, „die mit ihrer Sprache nicht völlig unbekannt waren" (τῇ σφῶν διαλέκτῳ προσηνές). Es läßt sich nicht ausschließen, daß es sich dabei um Griechen aus Thrakien handelt, die mit dem Bulgarischen etwas vertraut waren; da die Gesandtschaft aber Serbien zum Ziel hatte, könnten auch Serben (als Dolmetscher) mitgezogen sein, denen es (wie heute) keine Schwierigkeit bereitet, auch das Bulgarische zu verstehen.

Das Dorf

Gregoras bezeichent den Ort als κώμη πολυάνθρωπος, anders hätte es auch eine Gesandtschaft mit 140 Menschen und Tieren nicht aufnehmen können. Leider gibt Gregoras keine nähere Beschreibung des Dorfes und seiner Häuser, wohl weil der Adressat genau wußte, wie ein solches Dorf in etwa aussieht.[33]

[30] Gregoras zitiert ihren Inhalt betreffend zwei Homerstellen (Ilias 9, 189: Sangen Siegestaten der Männer, und Ilias 2, 468: deren Ruf wir nur gehört haben), die wegen ihrer literarischen Formulierung nicht in jedem Fall erlauben, an die epischen Lieder der byz. Vergangenheit (Digenis) zu denken.

[31] Nomos Georgikos, ed. *I. P. Medvedev*, Leningrad 1984, §§ 9, 22, 30, 35, 41, 42, 46, 47, 60, 62, 63, 68, 69. In § 33 ist ausdrücklich ein solcher Gartenwächter (ὀπωροφύλαξ) genannt.

[32] Vgl. *A. E. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Adronicus II, Cambridge (Mass.) 1972, 295.

[33] Wir erfahren Details über ein Dorf auch nicht aus der einzigen (?) „Beschreibung" eines Dorfes bei Johannes Eugenikos, ed. *Sp. Lampros*, Palaiologeia kai Peloponnesiaka 1, Athen 1923, 49–55.

Das Osterfest in Strumica

Die volkskundlich interessantesten Bemerkungen bringt Gregoras freilich über Strumica, wo damals ein Sohn des Großlogotheten, Demetrios Metochites, und Bruders des uns unbekannten Begleiters des Gregoras als byzantinischer Statthalter tätig war.[34] Er schildert zunächst die ihm (und uns!) völlig unbekannte Melodik des Volksgesanges, die er in sein musiktheoretisches Schema nicht einordnen kann: „Ihren Gesang brachten sie nicht halbbarbarisch (μιξοβάρβαρος) aber (somit doch) in irgendeiner Weise rhythmisch vor, damit es noch nach Gesang klingt, wie es die Halblyder und sozusagen (schon) Halbphryger es tun, sondern er war völlig tierisch und roh wie das Bergland. So mögen wohl die Söhne der Nomaden singen, wenn sie ihre Herde «im Frühling, wenn Milch von den Butten herabtrieft» (Ilias, 2, 471), auf die Bergweiden und waldigen Talschluchten hinaufführen." Dieser Gesang war begleitet von den verschiedenartigen Tänzen (χορεῖαι παντοδαπαί) der Männer, Jünglinge und Knaben. Es ist auffallend, daß Nikephoros den Vergleich mit Gesängen der Nomaden sieht, so daß es sich vielleicht gar nicht um die Lieder der ansässigen bulgarischen Bevölkerung handelt, sondern jenen der walachischen oder kumanischen Hirten, die anläßlich des Festes an die Stadt herankamen.

Damit endet der beschreibende Teil des Reiseberichtes, da Gregoras bei der Ankunft in Skopje (abgesehen von Hinweis auf den mächtigen Vardar-Strom) sich nur noch den kaiserlichen Verwandten widmet, derentwillen er hierher gekommen war.

Die Schilderungen des Theodoros Metochites und Nikephoros Gregoras im allgemeinen Vergleich

Streng genommen ist ein Vergleich der beiden Texte überhaupt nicht möglich, da es sich um unterschiedliche Genera handelt. Metochites verfaßte einen *offiziellen* Bericht, wohl (über die Person des Nikephoros Chumnos) an Kaiser Andronikos selbst. Er steht in der Reihe der aus frühbyzantinischer Zeit bekannten Berichte, die Konstantin Porphyrogennetos in seine Sammlung De legationibus aufnahm. Gregoras schreibt dagegen, wie bereits gesagt, einen Brief an seinen Freund, in dem er nur die wichtigsten Eindrücke hervorhebt. Vor allem liegt jedoch bei Metochites ein kontinuierlicher Bericht vor, der den Gang des gesamten Unternehmens erkennen läßt. Auch diese offizielle Schilderung entbehrt nicht persönlicher und sogar recht emotioneller Eindrücke, so etwa die Hinweise auf den thrakischen Winter und die Erkrankung des serbischen Begleiters, der zu leicht bekleidet gewesen ist. Das Hauptaugenmerk allerdings hat Metochites, hier ganz Hofmann und Diplomat, auf die Beschreibung des serbischen Hofes, auch im Vergleich mit Konstantinopel, das Hofprotokoll und nicht zuletzt die politischen Verhandlungen gelegt. Dies alles fehlt bei Gregoras, der sich, höchst selten für einen byzantinischen Literaten (der er gleichermaßen wie Theodoros Metochites

[34] PLP Nr. 17980.

war), fast ganz dem Volksleben während der Reise widmet.[35] Für beider Reisen und ebenso jene vieler anderen Byzantiner galt aber, was Gregoras angesichts des Marsches in der Finsternis mit den Worten Homers (Odyssee 4, 481–483) zum Ausdruck bringt: „Da brach mir wahrhaftig das Herz, da ich eine so lange, beschwerliche Reise machen mußte."

Božidar Ferjančić hat das Reisen, besonders in fremde Länder, nie geliebt, und die Berichte des Metochites und des Gregoras, die er gut kannte und zu deren Übersetzung im Rahmen der *Izvori* er beitrug, konnten seine Abneigung nur bekräftigen. Daher lernte ihn der Verfasser dieses Beitrages auch nicht erstmals auf einem internationalen Kongreß kennen, sondern in seiner serbischen Heimat. Er fühlte sich zufrieden, wenn er seinen Freunden die Morava-Klöster zeigen konnte, verbunden mit dem landesüblichen Mahl, bei dem die rakija nie fehlen durfte. So blieb er in Erinnerung: als heimatverbundener, liebenswerter und hochgelehrter Freund.

Петер Шрајнер

ПОСЛАНИЧКО ПУТОВАЊЕ НИЋИФОРА ГРИГОРЕ У СРБИЈУ (1326/1327)

Вероватно 1327 (мада могућно већ 1326) повео је Нићифор Григора, по налогу цара Андроника II, посланство упућено Стефану Урошу III (Дечанском), да би вратио у Цариград његову ташту Ирину, ћерку великог логотета Теодора Метохита. Непосредно по путовању састављени извештај сачуван је у два писма — Андронику Заридису и извесном Атанасију — и касније (око 1349) са малим променама укључен у Григорину „Римску историју". Посланство, које се састојало од 140 људи са мноштвом товарних животиња, није изабрало пут преко Солуна, него је код Амфипоља напустило Via Egnatia и наставило пут дуж Стримона, вероватно од Петрича и одатле преко Струмице и, по свој прилици, Штипа (који није поменут) ка Скопљу. Уосталом, код испитивања ових података показује се несклад између стварног растојања Амфипољ–Струмица (око 170 km) и времена за пут, које је према Григори износило само три дана. Такође је тешко објашњиво зашто није био изабран пут преко Сера. Григорин извештај је, дакле, од мале помоћи за реконструкцију итинерара. Али је у њему, с друге стране, понуђен низ културно-историјских и етнографских опажања која су до сада углавном остајала непримећена. Тако су пратиоци за време једног ноћног марша певали „јуначке песме" и тако пружили конкретан пример усменог преношења пое-

[35] Zu byzantinischen Autoren und Texten als Grundlage einer Volkskunde siehe *P. Schreiner*, Versuch einer historischen Volkskunde in Byzanz: Methode, Quellen, Gegenstände, Beispiele, in: Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 2001 (im Druck).

зије. Авантуристички изгледа сусрет са бугарским („мизијским“) чуварима кланца, наоружаним и одевеним у црне коже. Нарочито је интересантан опис једне народне прославе у Струмици на дан Ускрса. Писац посматра не само плесове мушкараца, младића и дечака, него упоређује тон њиховог певања, које означава животињским и сировим, са виком номада који терају своја стада у брда. Ово музичко-етнолошки значајно место закључује описани део извештаја о путовању.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 344.4(093)"13":359.7(450.342)"13":945.05(262.3/.4)

BARIŠA KREKIĆ (Los Angeles)

TWO EPISODES FROM VENETIAN POLITICAL LIFE IN THE LATE MIDDLE AGES

Based on unpublished documents from the State Archives in Venice, the author in the first part of the article discusses Venetian attitudes towards cowardice on the sea, while in the second part he describes a failed attempt to send mercenaries from Venice to Cyprus in the early fifteenth century.

1. *Punishment of Cowardice on the Sea in the 1330s*

Antonio Morosini (born probably in 1365) wrote in his „Chronicle": „Anchora siando chapetanio del cholfo misier Tomado Viaro de legni VIII sotil, Zenovexi trovandose chom VI galie fuora al chorso, prexe V de le dite galie, e zonto el dito chapetanio in Veniexia meso fo de prexente in prixion, e lì dentro morì per lo so chativo portamento"[1]. Although Morosini does not give the precise date of these events, from the text which precedes and which follows this sentence, it is possible to assume that the year was 1337, something that is definitely confirmed by an act of the Venetian Major Council that we shall presently consider.

Indeed, on September 4, 1337, the Major Council discussed the case of „ser Thomas Uiadro, olim capitaneus X galearum Culfi". The accusation was that he „discessit a bello habito ab ipso cum dictis galleis contra novem galleis Januensium bello predicto non finito". As a consequence, six out of ten Venetian galleys were „eius culpa a dictis galleis Januensium debellate". The Major Council, after examining the documents concerning the case, decided with 395 ballots for, 50 against and 47 abstentions, that „dictus ser Thomas stet uno anno in carcere inferiori et postmodum baniatur de Uenetiis et omnibus terris et locis subiectis comuni Veneciarum, nec possit navigare cum galeis et navigiis hominum Uenetiarum". Should he be caught at any time breaking those rules, „capi debeat et incarcerari in carcere inferiori et ibi finiat dies suos". It was also decided to write „omnibus nostris rectoribus et capitaneis quod si eum invenirent in suis regiminibus, ipsum ad nos mittant sub fida custodia". Ser Thomas had no doubt violated the orders of the Major Council and had been caught, because on the mar-

[1] *The Morosini Codex*, vol. 1, ed. by M. P. Ghezzo – J. R. Melville-Jones – A. Rizzi, *Archivio del Littorale Adriatico*, III, Padova, UNIPRESS, 1999, 100.

gin of this act, there is a note: „Obiit in carceribus"[2] which confirms Morosini's statement that Viaro died in jail[3].

It is interesting to mention, however, that one month later, on October 5, 1337, the Major Council considered the case of „ser Nicoletus Zanchani qui fuit supracomitus sub capitaneria ser Thome Viadro". Zanchani was accused that, „post recessum capitanei a prelio, ipse recessit et levata vela in galea capitanei, ipse eciam fecit velum et secutus fuit eum". But this time the Major Council, with 421 ballots for, 35 against and 31 abstentions, freed Zanchani from jail, with the explanation that he followed his capitain „et propterea non appareat quod sit in culpa"[4]. Clearly, the Venetian government made a very important distinction between the responsibility of the fleet commander and that of a subordinate captain.

Cowardice was punished also when it came to individual shipowners and captains. Thus, in August of 1339 proceedings were initiated „per inquisitionem" against „Adamus Boali de confinio Sancti Mauritii". He was accused „super eo quod non absumpsit arma ad se defendendum contra duas galeotas Januensium de Monaco, ipso existente super portum Trani". Instead of defending his ship, Adamus „recessit, dimictendo ipsam navim, propter quod ipse et dicta navis capti fuerunt per dictas galeotas". The accused did not appear in court and was sentenced to spend two years „in uno carcerum inferiorum et solvat libras ducentas". Later on, however, in March of 1346, the sentence was commuted: instead of spending one year in jail, Adamus „stare debeat in exercitu Jadre vel alio, sicut placebit dominacioni, sine aliquo soldo"[5].

---

[2] Archivio di Stato, Venice (hereafter ASV), *Avogaria di comun, Raspe*, vol. 1, f. 176. There was trouble with Tommaso Viaro already in 1328, when he wanted to refuse the grain office. See D. E. Queller, *The Venetian Patriciate, Reality versus Myth*, University of Illinois Press, 1986, 116.

[3] Morosini, *o. c.*, f. 100. There seems to have existed yet another Tommaso Viaro at this time. Morosini, *o. c.*, 122, speaking of the struggle with the Genoese around Negropont in 1351, states that „iera là per bailo uno pesimo homo clamado misier Tomado Viaro, e lui sentandose mal fornido de zente e chostui homo timido tirase fuora de la porta da tera e schanpase". This Tommaso Viaro was put under accusation in 1353, but on February 18th of that year, the Major Council, by a vote of 271 for, 150 against and 51 abstentions, decided not to prosecute the former „baiulus et capitaneus" of Negropont. F. Thiriet, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, vol. I, Paris — The Hague, EPHE-Sorbonne, 1966, no. 600. Given the fact that Tommaso Viaro, „capitaneus galearum Culfi" in 1337, died in jail, it seems probable that we are dealing here with two different men of the same name. See also F. C. Lane, *Venice, a Maritime Republic*, The Johns Hopkins University Press, 1973, 176. On the events of 1351 in the Levant see G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, Basil Blackwell, 1968, 528–530. M. Balard, La lotta contro Genova, in *Storia di Venezia*, vol. III, *La formazione dello stato patrizio*, ed. by A. Tenenti and G. Cracco, Rome, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1997, 110–111. W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997, 774–776.

[4] ASV, *Raspe*, vol. 1, f. 177.

[5] *Ibidem*, ff. 190v–191. In December of 1339 two sailors „in nave derelicta veniente de Creta" were accused „ob timorem choche pro viltate... quod derelinquerunt navem predictam pro viltate, contra honorem dominationis, non recepto aliquo prelio a chocha predicta nec insulta". In the end the two sailors were exonerated, but a group of nine others from the same ship, including a merchant, a sailor and a „marangonus", were sentenced to stay in jail until Easter. *Ibidem*, f. 196. On the situation in Zadar in 1346 see N. Klaić and I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet — Zadar, 1976, 303-311. G. Praga, *History of Dalmatia*, Pisa, Giardini

Obviously, cowardice, non-resistance and surrender of ships was considered as a very grave infraction of Venetian rules, a crime which had to be severely punished. In view of the importance of maritime trade and of the Venetian colonial interests, especially in the Levant at this time, the policy of the Venetian authorities and their efforts to punish and thus to dissuade cowardice and surrender of ships to any enemy — and especially to the Genoese — are quite understandable. It is, however, also worth noting that the authorities made clear distinctions in the degree of responsibility, depending on the position and significance of the officials who had been derelict in their duties.

2. *A Failed Attempt to Send Mercenaries from Venice to Cyprus in 1401*

On November 6, 1402, the Venetian „Judices petitionum" had to decide a rather unusual controversy. „Frachassius de Bononia... armigerius", represented in court by his lawyer „dominus Franciscus Contareno", had accused „Johannem de Veneciis", represented by „dominus Leonardus Uicturi", alleging that Johannes had promised to Frachassius „in Platea Sancti Marci iuxta piscariam" that he would „conducere ipsum cum socio suo cum XXV lanceris et LX balistariis ad stipendium domini regis Cipri". They had agreed that Frachassius would go to Ferrara „ad sustinendum socios suos qui erant ibidem in hospiciis", and Johannes was supposed to go to Ferrara within eight days himself to fetch Frachassius and his fellow-mercenaries. Should Johannes fail to keep his promise, he would have to reimburse Frachassius for all expenses into which he might have incurred from the day of the initial arrangement to the time of any other mutual agreement. As it turned out, Johannes did not keep his end of the bargain „in magnum suum (sc. Frachassius') damnum et prejudicium" and Frachassius was demanding from Johannes a reimbursement of 180 golden ducats and payment of court expenses „pro suo damno et expensis factis tam Veneciis, quam Ferarie, et pro eundo et redeundo et stando in hospiciis cum equis et sociis suis"[6].

What had caused this attempt to send mercenaries to Cyprus in 1402? At the time Cyprus was ruled by King Janus, who had been crowned in 1399 with the crowns of Cyprus, Jerusalem and Armenia. As usual, the island kingdom was plagued by ever-present conflicts with the Italian maritime republics and by constant quarrels between Venice and Genoa. Indeed, in June of 1401, the Venetian Senate had prohibited any purchase of merchandise in Famagusta or elsewhere in Cyprus by any Venetian citizen. This, in effect, could have meant the cutoff of commercial relations between Venice and the island, but it does not seem to have been too strictly enforced for reasons which will become visible a little later. The Venetians had plenty of grievances against Cyprus: non-observance of previous agreements, non-payment of debts, disrespect of Venetian privileges, etc. In August of 1401 Venice sent an ambassador, „Johannes de Canale", to Cyprus to try

Editori, 1993, 121–122. B. Krekić, Venezia e l'Adriatico, in *Storia di Venezia*, vol. III (note 3 above), 56–58.

[6] ASV, *Sentenze di giustizia — Petizion*, busta 7, ff. 8v–9.

to resolve these and other problems, but his efforts did not bring any positive results. Similar missions in subsequent years did not fare better and the Venetians at times even issued orders for their citizens to leave Cyprus — something that was never rigorously implemented[7].

Cyprus' difficulties in meeting Venetian expectations and demands were caused by the fact that it was in the Genoese political and military stranglehold at the time. There was a Genoese garrison in Famagusta, which had its own troubles. In January 1402, Marshall Boucicaut, at the time governor of Genoa, sent Maliaduse Pallavicini to take over the command of the Genoese garrison in Famagusta, after the previous commander, Antony Guarco, came under suspicion of treason. The Genoese even warned the Venetians not to trade with Guarco and Cyprus. The Venetians replied that — if Guarco's relations with Genoa did not improve — Venice would be willing to prohibit contacts between its citizens and Famagusta, but not with the island as a whole. Cyprus was too important for Venetian trade and, should they have to avoid Famagusta, the Venetians would find another port in Cyprus for their commerce[8].

Indeed, Cyprus was a significant port of call for the Venetian Levantine trade. Venice was getting several very important articles from the island. One of them was salt: in 1399 the price of Cypriot salt brought to Venice was fixed from 1 1/4 ducat to 7 ducats a „modium", depending on quality. Next year it was decided to import again salt from Cyprus and to pay 7 1/2 ducats a „modium"[9]. Sugar was another article imported from Cyprus, as was cotton. For example, in June 1400, the „muda" for Beyrouth was supposed to bring from Tripoli and from Cyprus cotton and sugar[10]. On the other hand, textiles were among exports to Cyprus. In February 1401 „panni florentini" were sent to Famagusta to be sold there, but

---

[7] G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. II, Cambridge, At the University Press, 1948, 447–448.

[8] *Ibidem*, 448–449. A Venetian document from 1410 illustrates how bad the situation in Cyprus was eight years earlier. It says that a Venetian had to leave Famagusta „propter assiduum quod habebat rex (sc. Cipri) die 13 mensis aprilis 1402... et ab dicta die usque 1403 maii numquam ivit aliquod navigium ab insula in Siriam... vel Barutum". ASV, *Sentenze*, busta 18, ff. 70–74. See also J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425)*, Rutgers University Press, 1969, 229. Lane, *Venice* (note 3 above), 186. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Paris, E. De Boccard, 1975, 367. P. Racine, Note sur le trafic véneto-chypriote à la fin du Moyen Age, in *Byzantinische Forschungen*, Band V, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1977, 321–322. A. Tenenti, Il senso del mare, in *Storia di Venezia*, vol. XII, *Il mare*, ed. by A. Tenenti and U. Tucci, Rome, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1990, 42. G. Pistarino, *Genovesi d'Oriente*, Genoa, Civico Istituto Colombiano, 1990, 430–433. P. W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge University Press, 1991, 209–211. M. Balard, *La lotta contro Genova* (note 3 above), 117–118.

[9] F. Thiriet, *Délibérations*, vol. II, nos. 960, 963.

[10] *Ibidem*, no. 1070. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, vol. II, Paris — The Hague, EPHE Sorbonne, 1959, nos. 985, 1090. Travel to Cyprus in June 1400. ASV, *Sentenze*, busta 6, ff. 43v–44. In October of 1402 a controversy arose about a shipment of grains; mention of „bisançia de Nicosia, bisançia de Famagusta". It is stated that „bisançia 733 1/2... faciunt valere Veneciis ducatos 160 auri, salvo errore calculi". *Ibidem*, busta 7, ff. 3–3v. On Venetian trade in the Levant in the early fifteenth century, including imports of cereals, salt, sugar, cotton, etc., see F. Thiriet, La crise des trafics vénitiens au levant dans les premières années du XVe siècle, in *Studi in memoria di Federigo Melis*, vol. II, Naples, Giannini Editore, 1978, 59–72.

„non fuit modus quod panni habentes colores claros non faciunt pro illo loco", and so they were sent to Syria, where they went through a variety of troubles[11]. Obviously, Cyprus was too valuable for Venice to be disregarded or abandoned.

The Venetians, of course, were unhappy with the Genoese presence and influence on Cyprus. In the summer of 1402 Boucicaut was contending that Venice was sending ships, soldiers and weapons to King Janus — an accusation that Venice rejected, but in which there was some truth. Nevertheless, by August the Genoese were able to secure their position on the island. As is easily understandable, that did not make Venice happy and things got even worse in September of 1402, when Genoese ships started capturing Venetian ones in Cypriot waters, a process which continued in the following months. Venice protested in Genoa and Boucicaut, for his part, sent an ambassador to Venice to try to smooth things. The Genoese contended that they were waging war on King Janus because of his ingratitude towards Genoa and added that they appreciated the fact „that Venice was not supporting and would not support Janus, and hoped that she would persevere in this course"[12]. However, Venice responded by re-asserting the right of Venetian ships to visit Cypriot ports[13].

This was, then, the framework within which we must put the quarrel between Frachassius and Johannes. The attempt to send mercenaries to the king of Cyprus obviously took place in October of 1402, because the document is registered on November 6. Thus, it fell at a time when Venice was unhappy with Genoese activities in the area, and — despite earlier prohibitions — maintained the right of its ships to do business in Cypriot harbors, but did not want to get actively involved in the Cypriot-Genoese conflict. For their part, the Genoese were pretending that the Venetian decree of June 1401, forbidding purchases by Venetian merchants in Famagusta and elsewhere on Cyprus, was still in force. As for King Janus, he was at war with the Genoese and did, indeed, need mercenaries, although the Venetians in December of 1402, were telling the Cypriot envoys, passing through Venice, that the Genoese will be conciliatory and that negotiations were the best way to resolve the conflicts between the Genoese in Famagusta and the king[14].

Returning now to our document, accused by Frachassius of breaking their agreement to send mercenaries to Cyprus, Johannes replied that it was true that

---

[11] *Ibidem*, busta 12, ff. 21v–23v. In March of the same year „balle septem cartarum que sunt risine septuaginta" were to be sold in Cyprus and the proceeds invested in galleys sailing to Beyrouth. *Ibidem*, busta 12, ff. 39v–40. On changing habits of dress and on imports of western textiles into the Near East see E. Ashtor, L'exportation de textiles occidentaux dans le Proche Orient musulman au bas Moyen Age (1370–1517), in *Studi in memoria di Federigo Melis*, vol. II, 303–377 (esp. 312–314 for Florentine textiles). See also D. Stöckly, Commerce et rivalité à Chypre. Le transport du sucre par les Vénitiens dans les années 1440, d'après quelques documents génois in *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in onore di Geo Pistarino*, vol. II, ed. by L. Balletto, Acqui Terme, Università degli Studi di Genova, 1997, 1133–1144.

[12] Hill, *o. c.*, 450–451. On the Venetians and Genoese in Cyprus see D. Jacoby, Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle, in D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée Orientale du XIIe au XVe siècle*, London, Variorum, 1979, no. VI.

[13] Hill, *o. c.*, 452. See also Lane, *Venice* (note 3 above), 199.

[14] Thiriet, *Régestes* (note 10 above), vol. II, no. 1085.

„per aliquos comissos domini regis Cipri“ he had been asked to find „aliquam quantitatem gencium armigerium“ and to take them into the king's service. It was also true that he had promised to Frachassius „aliquod stipendium et provisionem pro ipso et sociis quos reperiret“ and that he had hád „aliquam colocutionem“ with Frachassius in that connection, but „non in forma quam dicit“. Instead, Johannes had promised to Frachassius to inform him in Ferrara or elsewhere within eight days whether or not he would be able to engage Frachassius and his companions „quos tentabat habere“.

When the Venetian government learned about this plan, it „misit pro comissis domini regis et eis mandavit quod *de Veneciis nec per navigium Venetorum aliqua gens armigerum extraheretur nec conduceretur Ciprum* (cassum: ad damnum Januensium) justissimis de causis“. When Johannes heard „de tali precepto dictis comissis“, according to his defence, he informed Frachassius within three days that „dicta conducta sive viagium erat reductam (sic!) ad nichilum“ because of the aforementioned reasons and that Frachassius should harbor no hope in the matter. Johannes added that Frachassius was not entitled to enjoy better conditions than Johannes himself and that Frachassius had suffered no damage in this case. There was no need for him to come to Venice after Johannes had notified him that the deal was off, consequently „damnum non potest pati ubi damnum non est“[15].

The „Judices petitionum“ produced a rather ambiguous verdict. Disregarding any political implications, after following the usual procedure and examining all documents and witnesses, they decided that Johannes should pay to Frachassius the amount of 25 golden ducats „pro expensis illorum octo dierum quibus... expectavit et expectare debebat et pro expensis quas fecit in veniendo Venecias et etiam stando in Ueneciis“. Johannes had to pay this money under penalty of jail, but he was absolved „a reliquo dicte petitionis superius facte per dictum Frachassium“[16].

It seems quite clear from this act that the Venetians were very reluctant to provoke the Genoese and thus to become part of their war with King Janus. At the same time, the Venetians continued claiming for themselves the right to carry on trade with Cyprus. Venetian commercial contacts with the island in the early years of the fifteenth century were constant and quite intense, despite the fact that, in addition to the prohibition of 1401, in April of 1403 the „Regimen“ of Crete had forbidden all contacts between Cretan ships and Cyprus to avoid conflicts with the Genoese[17]. Nevertheless, individuals and groups of merchants travelled to the island and carried on their business deals there. Venetian „mudae“ going to Beyrouth and back also stopped over in Cyprus and loaded there various merchandise for Venice[18].

[15] ASV, *Sentenze*, busta 7, ff. 8v–9.

[16] *Ibidem*.

[17] Thiriet, *Régestes*, vol. II, no. 1110.

[18] In July 1402, two galleys sailing for Beyrouth were supposed to make a stopover in Cyprus. *Ibidem*, no. 1062 (see also no. 1090). On the importance of Cyprus for the Venetian commerce see Thiriet, *La Romanie* (note 8 above), 329–330. On the Cypriot economy see J. Richard, Une économie coloniale? Chypre et ses ressources agricoles au Moyen Age, in *Byzant. Forsch.* (note 8 above),

Alberto Tenenti has calculated that at this time, the „mudae" for Alexandria constituted 28%, and those for Beyrouth 26% of all Venetian convoys travelling to Mediterranean and Atlantic ports[19]. Still, the situation in Cyprus was dangerous and the relations between Venice and Genoa were tense and uncertain[20].

It is not surprising, therefore, that the Venetian government did not want to add to its problems by allowing the recruitment of mercenaries in the city of Saint Mark for the king of Cyprus[21]. Our document throws additional light on the policies of the Venetians at the time. It confirms their efforts to maintain as much as possible a neutral stance as far as the conflict between their perennial rival Genoa and the king of Cyprus was concerned, while at the same time preserving the safety of their trade with Cyprus and the Levant in general.

Бариша Крекић

ДВЕ ЕПИЗОДЕ ИЗ ВЕНЕЦИЈАНСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

1. Наводећи случај Томаза Виара, команданта венецијанске флоте на Јадрану који је 1337. оптужен у Венецији да је побегао из битке против ђеновљанских лађа и да је изгубио неколико сопствених бродова — због чега је осуђен на затвор у којем је и умро — аутор указује да су Венецијанци кукавичлук на мору, непружање отпора или предају непријатељу врло оштро кажњавали. Истовремено, капетани појединих бродова у флоти нису били

331–352. D. Ballestracci, Cipro e l'Italia nel medioevo. Temi vecchi e nuovi per la storia, un rapporto, in *Epeterida*, vol. XXII, Leukosia, 1996, 33–55.

[19] A. Tenenti, Introduzione, in *Storia di Venezia*, vol. III (note 3 above), 12, now also in A. Tenenti, Venezia e il senso del mare. Storia di una prisma culturale dal XIII al XVIII secolo, Milan, Guerini e Associati 1999, 37. On the traffic with Cyprus see also Racine, *o. c.* (note 8 above), 319–320, 322–323. J. Richard, Le transport outre-mer des croisés et des pèlerins (XIIe–XVe siècles), in J. Richard, *Croisades et états latins d'Orient*, Aldershot, Variorum, 1992, no. VII. A. Luttrell, The Hospitalers of Rhodes Confront the Turks, 1306–1421, in A. Luttrell, *The Hospitalers of Rhodes and Their Mediterranean World*, Aldershot, Variorum, 1992, no. II.

[20] Problems and uncertainties with the Genoese continued in 1403. See Thiriet, *Régestes*, vol. II (note 10 above), nos. 1108, 1112, 1121. The same, *Délibérations*, vol. II (note 3 above), nos. 1004, 1006, 1019.

[21] In April 1403 a young squire of the Cypriot king had transported on a Cretan ship mercenaries, intended for the defense of the kingdom. The Venetian government forbade its citizens, under the enormous penalty of 2000 ducats, from buying or even using in any way the ship in question. Thiriet, *Délibérations*, vol. II, no. 1020. A little later, in June 1403, a man in Dubrovnik (Ragusa) wanted to enlist as a mercenary for the king of Cyprus. To that effect, he was waiting for the Venetian ships on which an envoy of the king, who was enlisting mercenaries (maybe the same one with whom Johannes had negotiated?), was travelling. However, those ships did not stop in Dubrovnik. The man then went to Serbia and finally to Wallachia. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris — The Hague, EPHE-Sorbonne, 1961, no. 518.

кажњавани ако су напустили битку следећи пример команданта. Међутим, кукавичлук је кажњаван и када се радило о приватним лађама и капетанима. Тако строг став Венеције не изненађује, имајући у виду њене поморске интересе и важност одржавања веза са њеним колонијалним царством.

2. Почетком XV века дошло је у Венецији до судског спора између плаћеника Фракасиуса из Болоње и Венецијанца Ивана. Фракасиус је оптужио Ивана да је ангажовао њега и 85 других плаћеника, који су се налазили у Ферари, за службу кипарском краљу Јанусу, па није одржао своју реч. Аутор кратко анализира врло комплексну политичку ситуацију у то време на Кипру, где су се сукобљавали интереси краља, Ђенове и Венеције. Из венецијанских аката се вnди да је влада у то доба забранила да се из Венеције или на било којем венецијанском броду возе плаћеници за Кипар. Иван се бранио наводећи управо ову забрану, а венецијански суд је ипак досудио Фракасиусу 25 дуката као накнаду за време док је чекао Иванову одлуку. Аутор наводи и случај једног Дубровчанина који је желео да иде као плаћеник на Кипар, па није отишао, јер се венецијанске лађе нису зауставиле у Дубровнику. Након тога он је отишао у Србију па затим у Влашку. Необично енергичне венецијанске мере против слања плаћеника кипарском краљу могу се тумачити жељом Венеције да сачува неутралност у сукобима на острву и око њега, у интересу венецијанске трговине са Кипром и са Левантом у целини.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 949.711(094.1)"13":396(=861)::687(091)(497.11)-055.2

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU (Athènes)

LA FILANDIERE SERBE A LA PRODUCTION ARTISANALE (milieu du XIVe s.)

L'article No 64 du Zakonik stipule "Que la filandière restée soit libre tout comme le prêtre". Dans la présente étude on place cet article dans le contexte socio-économique de la Serbie au XIVe s.; de même, on examine la situation de la filandière serbe en comparaison avec la situation des veuves chefs de famille à Byzance et dans les villes occidentales et on essaie de préciser en quoi consistait sa liberté en se référant aux dispositions du Zakonik concernant le prêtre.

Le Zakonik, le Code des Lois du tsar Étienne Duchan (1331–1355), contient entre autres l'article suivant: „Que la filandière restée veuve soit libre tout comme le prêtre"[1]. Cette brève disposition présente un intérêt particulier et touche certains problèmes d'ordre économique et social, qui demandent un examen spécial. A noter dès le début que cet article est l'unique du Zakonik qui concerne une femme[2] en liaison même avec un certain métier. Pour une meilleure approche du sujet, il serait utile de rappeler brièvement certains points concernant le Code et ses sources, ainsi que la situation économique de la Serbie à l'époque en question.

---

[1] Cet article porte le No 64 dans les quatre plus anciens manuscrits: St. Novaković, *Zakonik Cara Dušana, cara Srpskog, 1349 i 1354,* Belgrade 1898 (mns. de Prizren); N. Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana*. Belgrade 1953 (mns. de Prizren); M. Begović, *Zakonik Cara Stefana Dušana. Knjiga I. Struški i Atonski Rukopis,* Belgrade 1975 (mns de Struga et du Mont Athos) avec la traduction française: p. 225–250 (No 64: p. 233); L. Hatziprodromidis, *Στέφανος Δουσὰν αὐτοκράτορος Σερβιας καὶ Ἑλλάδας. Ὁ Κώδικας Νόμων* (= Étienne Duchan tsar de la Serbie et de la Grèce. Le Code des Lois), Athènes 1983 (mns du Mont Athos, en traduction grecque); D. Bogdanović — Đ. Krstić, *Dushan's Code. The Bistrica Transcript,* [Belgrade] 1994 (mns de Bistrica). Pour la présente étude j'ai pris en considération la lecture des mns de Prizren (P), de l'Athos (A) et de Bistrica (B), qui présentent entre eux certaines nuances quant à la qualification de la tisserande.

[2] A l'exception évidemment de la tsarine, mais dans ce cas-là le contexte et le but sont différents. Sur l'article No 64 en général voir A. Solovjev, "Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine", Beograd 1980, p. 226. Quant à mon thème decoulant de cet article voir M. Filipović, "Sirota kudeljnica", Zbornik MS za društvene nauke 5 (1953) p. 40–47; D. Dinić-Knežević, "Položaj žene u Dubrovniku u XIII i XIV veku", Beograd 1974, p. 2, 120. Sur le prêtre et sa liberté dans cet article voir D. Dinić-Knežević, "Prilog proučavanju sveštenstva u srednjovekovnoj Srbiji", Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 11/1 (1968) p. 51–61.

Le Zakonik, rédigé sous l'ordre et l'initiative du tsar Duchan, est un texte juridique de grande valeur, qui reflète la situation sociale et économique de la Serbie au XIVe s.[3], c'est à dire au temps de la plus grande évolution des structures étatiques, du développement économique et de l'extension territoriale du pays. Le Code constitue une source primitive, donc authentique, pour l'étude de la société serbe et pour les relations de l'État avec les divers groupes sociaux, ainsi que pour l'économie et les relations économiques. La disposition en question est transmise par tous les anciens manuscrits. Par conséquent il n'y a pas de doute en ce qui concerne sa véracité et son authenticité.

Quant aux sources du Zakonik, rappelons que les influences exercées sur le droit serbe proviennent de divers facteurs. Comme N. Radojčić l'a bien souligné, "le Code de Duchan doit être étudié en rapport avec le droit slave, byzantin et celui de l'Europe centrale"[4]. En effet, l'influence des institutions byzantines, du droit et du système juridique byzantin sur le Zakonik fut très grande: en particulier les dispositions concernant l'idéologie étatique, les principes de la loyauté, la vigueur de la loi, la foi chrétienne et l'Église, et dans une certaine mesure la procédure juridique suivent des modèles byzantins, adaptés évidemment au droit coutumier et à la réalité historique du pays. En même temps, on y relève d'importantes influences occidentales surtout sur l'économie et le commerce, en conséquence des étroites relations commerciales avec les Occidentaux et de l'expérience provenant des traités entre l'État serbe et les villes marchandes de l'Europe. Ainsi, certaines dispositions reflètent les nouvelles conditions économiques.

Comme il est bien connu, depuis la seconde moitié du XIIIe et surtout au XIVe s. un grand essor économique, dû essentiellement à l'exploitation des mines et à l'élaboration des métaux s'est produit en Serbie. Ces conditions favorables ont attiré l'intérêt des facteurs économiques étrangers, des villes et des sociétés marchandes européennes, d'autant plus que l'épuisement des mines en Europe occidentale a rendu de plus en plus grande la demande par les marchés européens des produits miniers serbes et en particulier de l'argent; cela a contribué à son tour à l'intensification de l'exploitation minière en Serbie[5]. La conséquence immédiate de cette activité était le développement rapide des villes et des marchés régionaux,

---

[3] Cf. M. Kostrenčić, "Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena", *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana*, Belgrade 1951, p. 27–44.

[4] Cf. N. Radojčić, "Dušanov Zakonik i vizantisko pravo", *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana*, p. 45–77. Sur l'influence du droit byzantin il y a une très riche bibliographie: cf. Sp. Troianos — S. Šarkić, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσὰν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο" (= Le Code d'Étienne Duchan et le droit byzantin), *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα*, Institut de Recherches Byzantines, Athènes 1996, p. 248 note 1.

[5] Desanka Kovačević-Kojić, "Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle", *Actes du IIe Congrès International de Études du Sud-Est Européen, Athènes 1970*, t. II, Athènes 1972, p. 170. Cf. aussi Desanka Kovačević, "Dans la Serbie et la Bosnie médiévale: les mines d'or et d'argent", *Annales*, 15e année, No I, Paris 1960, p. 251: "il est possible que la demande d'argent, alors assez forte sur les marchés européens, ait pu indirectement donner une impulsion au développement des mines de Serbie et de Bosnie. La liaison est plus que probable. Les Balkans ont joué un rôle de remplacement".

ainsi que la création de nouveaux centres commerciaux en proximité des mines. Par l'intermédiaire des villes et des ports du littoral adriatique, de Cattaro (Kotor) et surtout de Raguse (Dubrovnik), les produits miniers entrèrent dans le circuit du marché européen, ce qui a entraîné aussi l'entrée dans le commerce international d'autres produits du pays, en particulier des céréales et de la production artisanale[6]. Parmi ces produits le textile fut un de plus importants articles du commerce interbalkanique, très recherché par les marchands européens et plus spécialement par les espagnols. Le fait que les principaux ateliers occidentaux de l'époque se limitaient presque exclusivement à la soierie[7], serait peut-être une des raisons pour la demande de plus en plus augmentée des tissus serbes.

Placée dans ce contexte économique la disposition du Zakonik concernant la filandière acquiert une importance particulière. Il est évident qu'il ne s'agit pas ici de n'importe quelle femme qui filait dans son milieu familial ou bien pour les besoins de son maître, mais d'une personne qui participait à la production artisanale. Sa mention précise dans le Code est explicable, étant donnée l'importance, déjà soulignée, des tissus serbes pour les marchés européens. La filandière est caractérisée dans les manuscrits comme veuve[8], ce qui signifie qu'elle n'était plus sous la protection d'un homme, lequel aurait le droit de la représenter devant toute autorité et de faire à son compte toute démarche, comme c'était le cas pour les femmes mariées. La filandière en question avait probablement le droit de faire elle-même toutes les démarches et les transactions concernant son travail, comme c'était le cas à Byzance et en Occident à la même époque.

En effet, la comparaison avec les cas analogues prévus par la législation byzantine du temps est très instructive. Selon les documents byzantins de la première moitié du XIVe s.[9], la paysanne veuve était légalement considérée comme chef de sa famille, contrairement à la femme mariée qui ne figure jamais en tête d'un ménage. De même, la paysanne veuve jouissait d'un statut social précis et avait de droits et d'obligations réconnus par le fisc. Elle avait aussi le droit de propriété et était responsable pour le versement des impôts; cela nous permet de supposer qu'elle avait également le droit de faire des transactions commerciales nécessaires pour l'exploitation de sa fortune. Il est également attesté par les actes de la juris-prudence byzantine de la même époque que la veuve mère

---

[6] Cf. Marie Nystazopoulou-Pélékidou, "Le développement économique des Balkans Occidentaux et le rôle de l'Europe centrale et occidentale (XIIe–XVe ss.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ Studies in honour of Robert Browning,* Venise 1996, p. 310.

[7] Pour la fabrique et le commerce de la soie en Occident voir à titre d'exemple S. Cavacciochi (éd.), *La seta in Europa, Atti XXIV Sett. di Prado,* 1993. Edith Ennen, Frauen im Mittelalter, 4e éd., Munich 1991, surtout p. 160 sq. (pour Cologne), 164 sq. (pour Paris), où il y a aussi mention des branches commerciaux, métiers et artisanats, dépendant de l'élaboration de la soie, avec une riche bibliographie.

[8] Cf. la lecture des mns de Prizren (P), de l'Athos (A) et de Bistrica (B), ainsi que le commentaire correspondant.

[9] Voir Angélique Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study,* Princeton, New Jersey 1977, p. 92 sq.

de famille avait le droit de gérer sans restriction la fortune de ses enfants[10], et même on y relève de rares cas où elle exerçait du commerce[11].

Très significative est également la comparaison avec la situation des femmes en Occident, où, malgré le morcellement politique, on remarque une uniformité dans le statut des villes, puisque l'économie et les conditions économiques étaient plus ou moins partout pareilles. Or, il paraît en général que les femmes acqueraient certains droits après la mort de leur mari, droits qu'elles n'avaient pas de son vivant, puisqu'elles se trouvaient sous sa protection. A partir du XIIe s., les sources occidentales mentionnent des femmes, mariées ou plus souvent veuves, qui exerçaient du commerce dans les villes ou entretenaient des boutiques, ateliers de tissage dans la plupart des cas; elles étaient ainsi considérées comme citoyens (*cives*) et jouissaient des droits qui en découlaient. Dans le milieu bourgeois de la plupart de grandes villes occidentales les femmes, et surtout les veuves, avaient le droit de contracter et d'être membres des corporations. Le fait que les premières corporations d'artisans libres attestées en Occident sont celles des tisserands et des tisserandes est bien indicatif de l'importance de ce métier. On doit souligner que la participation à une corporation donnait à ses membres le droit de participer aux libertés de la ville[12].

Il paraît donc que la filandière serbe, étant devenue veuve, jouissait d'un statut analogue. Ce qui signifie que les rédacteurs du Zakonik n'ont fait que codifier une réalité du marché, imposée par les exigences économiques, et dont le modèle provenait des réglements analogues du droit byzantin et des villes occidentales.

Le Zakonik détermine que la filandière en question était une personne libre. Pour comprendre en quoi consistait cette liberté il serait utile de rappeler briévement certains points structurels de la société serbe à cette époque. Cette société présentait beaucoup de contradictions, puisqu'elle comprenait la coexistence des groupes et des systèmes socio-économiques différents, fait qui doit être attribuée à la tradition, à la conjoncture historique et surtout aux nouvelles conditions économiques. En effet, il y avait en Serbie d'une part les archontes-grands propriétaires fonciers, laïcs et ecclésiastiques, et les domaines seigneuriaux avec de parèques-paysans dépendants et d'esclaves, dont l'organisation rappelle le régime féodal; et d'autre part les paysans indépendants-cultivateurs libres, qui avaient aussi le droit héréditaire d'avoir une terre en pleine possession (baština).

---

[10] Voir Eleuthéria Papayanni, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, Β'. Τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο* (= La juris-prudence des tribunaux ecclésiastiques de la période byzantine et post-byzantine concernant le droit de propriété. II. Le droit familial), t. II, Athènes-Komotini 1997, surtout p. 160 sq.

[11] *Ibid.*

[12] Voir en détail Edith Ennen, *Frauen im Mittelalter*, surtout p. 143–195, où l'auteur examine en détail (avec une riche bibliographie) la place sociale des femmes, et en particulier des veuves, leurs droits et leurs activités commerciales et artisanales à l'époque en question (1250–1500), en mettant l'accent sur le cas de grandes villes de l'Europe Centrale et Occidentale; pour le droit de citoyen (*civis*) voir surtout *ibid.*, p. 180–181. Cf. Idem, "Die Frau in der mittelalterlichen Stadtgesellschaft Europas", *Hansische Geschichtsblätter* 98 (1986), p. 1–22.

A côté de ces groupes sociaux, le Zakonik mentionne des villes et des villages indépendants, dont les habitants étaient des personnes libres. Il est bien connu qu'à cette époque, avec le développement économique du pays et la pénétration des facteurs économiques occidentaux, certaines villes serbes ont commencé à former des unités économiques indépendantes. Il est évident que du point de vue administratif les villes-centres commerciaux appartenaient au système administratif de l'État, avec toutes les obligations qui en découlaient, et dépendaient du gouverneur-représentant de l'État, appelé *kefalija*[13]. Mais ces centres commerciaux avaient leur propre entité, sociale et économique, avec leur structure et leur activité commerciale et artisanale et ils jouissaient d'importants privilèges, que l'économie du pays et les intérêts politiques les ont imposés, souvent suivant des modèles occidentaux. Les habitants de ces unités commerciales, Serbes ou étrangers, marchands, artisans, ouvriers ou paysans, étaient des personnes libres; ils jouissaient d'un statut privilégié, confirmé par des documents officiels qui assuraient leur indépendance par rapport à la grande propriété foncière. Il est bien indicatif que le Code appelle les habitants des villes *građanin* (citoyens), c'est-à-dire il emploie un terme analogue à celui de *civis* qui caractérisait les habitants des villes occidentales. L'activité économique en Serbie au XIVe siècle permet de supposer que les divers travaux pour la fabrication des tissus, étant donné la demande augmentée par les marchés européens, auraient été bien développé, disposant des ateliers plus ou moins bien organisés avec un certain nombre de tisserandes ou de filandières. D'ailleurs le tissage était toujours une préoccupation traditionnelle des femmes et, quand les circonstances l'ont permis ou imposé, il s'est évolué en métier. Cependant on ne saurait dire si tisserands et tisserandes étaient alors organisés en corporation, comme c'était le cas en Occident.

C'est dans le cadre du statut privilégié des villes que l'on doit placer le témoignage du Zakonik que la filandière était une personne libre. Si l'on juge d'après les cas analogues en Europe Centrale et Occidentale, où la participation des habitants, commerçants et artisans, aux activités de la ville présupposait qu'ils étaient des personnes libres, des citoyens (*cives*), et qu'ils jouissaient automatiquement des libertés de la ville, on pourrait soutenir que la liberté de la filandière serbe était directement liée à sa participation à la production artisanale de la ville où elle vivait et travaillait.

Mais, le Zakonik compare sa liberté avec celle du prêtre. Pour déterminer le contenu de cette liberté, les dispositions du Zakonik concernant les prêtres (P31, 65/A38–39/ B32–33) sont bien éloquentes. En effet, le Code stipule de façon explicite que les prêtres avaient le droit d'avoir une terre héréditaire en pleine possession (baština) et qu'ils étaient alors des personne libres.[14] D'ailleurs, de l'étude du Code il ressort clairement que le droit d'avoir une baština présupposait toujours la liberté personnelle. De plus, le Code prévoit que l'on doit concéder un lot de terre exemptée d'impôts aux prêtres qui n'avaient pas une baština. De plus, le

[13] Cf. RAB 63, du titre grec de *kefali*.

[14] Voir ci-dessus, n. 2.

Zakonik ajoute qu' "aucun prêtre ne peut pas quitter son maître (gospodar)" et qu'en révanche "si le prêtre possède une baština le maître de la région n'a pas le droit de le chasser, puisqu'il est une personne libre". Ces mesures assurent d'une part au bas clergé un mode de vie digne de sa fonction et d'autre part en lui défendant de quitter son poste elles assurent la continuité du service religieux aux églises locales. Il est probable que dans le cas de notre filandière existaient les mêmes conditions, c'est-à-dire que cette liberté lui donnait le droit d'avoir un petit lot de terre en pleine possession, que personne ne pouvait la chasser de son travail et qu'en révanche celle-ci ne pouvait pas quitter le lieu où elle vivait et travaillait. Je note qu' à cette époque, pour des raisons politiques et socio-économiques, dont l'analyse ici n'est pas de mon propos, on remarque une grande mobilité et une tendance de fuite surtout par les groupes sociaux inférieurs et c'est pour cette raison que l'État prenait certaines mesures pour empêcher se phénomène qui privait le pays d'un potentiel humain important[15].

La disposition du Zakonik sur la filandière montre clairement l'importance que l'État attribuait à ce genre de travail et la possibilité que cette artisane avait, sous certaines conditions, d'exercer "librement" son métier, fait qui lui donnait certains droits. La question est de savoir si en Serbie à cette époque les femmes non mariées avaient la possibilité d'exercer aussi un autre métier, à part le tissage, p. ex. le commerce, et dans ce cas-là quelle était leur place dans la procédure productive.

Il ressort de ce bref examen, basé sur les textes juridiques et les documents, que la société serbe, comme en général toute société européenne au Moyen Age, n'était pas immuable: elle a connu une évolution continue et a été apte à s'adapter aux exigences du temps. La place donc de la femme serbe présentait une certaine différenciation selon les circonstances, ainsi qu'une évolution qui dépendait des conditions socio-politiques et répondait aux nécessités et aux exigences de l'économie.

Марија Нисӣазойулу-Пелекиду

СРПСКА ПРЕЉА У ЗАНАТСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ (средина XIV века)

Члан 64 Душановог Законика установљује: „Прельа („кудельница") удовица да је слободна, исто као и свештеник". Овај члан је од нарочитог интереса за економски и социјални поредак.

---

[15] Voir l'oeuvre collectif *Migration in Balkan History*, Belgrade 1989, les articles de Dr. Dragojlović (p. 61 sq.), B. Krekić (p. 67 sq.), R. Samardžić (p. 77 sq.). Pour les causes de cette fuite voir aussi Marie Nystazopoulou-Pélékidou, Ἡ δημογραφικὴ κατάσταση ἀστικῶν κέντρων τῶν Κεντρικῶν Βαλκανίων (15ος–16ος αἰ.) (= La situation démographique de certains villes du centre des Balkans (15e–16e s.), *Βυζαντιακά* 18 (1998), p. 35.

У питању је јединствена одредба Законика која се тиче жене у вези са једним одређеним занатом. Јасно је да се овде не ради о било којој жени која преде у сопственој породичној средини за њене потребе, него о жени која је учествовала у занатској производњи. Аутор покушава да постави делатност њену у социјално-економске оквире средине XIV века, који је у Србији представљао период значајног економског развоја и тесних веза са трговачким градовима Запада. Чињеница да су српске тканине биле врло тражене на европским тржницама дозвољава претпоставку да је производња тканина као занат била развијена по радионицама у трговачким центрима.

Прељa је овде окарактерисана као удовица тј. као жена без заштите мушкарца. Супротно од удате жене коју представља њен супруг, прељa удовица је вероватно имала право да сама води све послове у вези са својим радом, као што је у исто време био случај са удовом-главом породице у Византији или у великим градовима Запада, где су жене уопште, а посебно удовице, сматране за *cives*, имале право да упражњавају неки занат или воде трговину.

Према сведочанству Законика, прељa је требало да буде слободна као свештеник. Ова слобода је несумњиво проистицала из економске активности везане за њен рад. Наиме, градови као трговачки центри уживали су у Србији овог времена извесне привилегије и образовали препознатљиве економске заједнице. Њихови становници, Срби или странци, трговци, занатлије, најамни радници или сељаци били су лично слободни и у Законику окарактерисани као *грађани*. Упоређивање ове слободе са свештениковом можда значи да је удова имала право на (малу?) количину земље у потпуној својини (*баштина*), да нико није могао да је одвоји од њеног рада, а да с друге стране она није могла да напусти место где је живела и радила, као што је био случај са свештеницима према одредбама Законика (Р 31, 85 / А 38–39 / Б 32–33), који се односе на ниже свештенство.

Закључујући, може се сматрати да место жене у средњовековном српском друштву, које се у XIV веку налази у полету, показује извесну еволуцију у складу са друштвеним и економским условима и потражњом на тржишту.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.5.04:949.711"13":281.961:281.911

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

О СПОРНИМ МИТРОПОЛИЈАМА ЦАРИГРАДСКЕ И СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

У освојеним областима од Византије цар Душан углавном није нарушавао затечену црквену организацију. Једино је територију између Струме и Месте, са митрополијама у Серу, Мелнику, Зихни, Драми и у граду Филипи, ставио под јурисдикцију Српске патријаршије. Био је то разлог на основу којег је цариградски патријарх Калист одлучио цара Душана, српског патријарха Јоаникија и све српске архијереје из заједнице православних хришћана

Када је васељенски патријарх Манојло I Сарандин хиротонисао Саву Немањића за првог српског архиепископа (1219), том приликом издао је и посебну исправу у којој се поред осталог каже: „поставих овога кир Саву као архиепископа свим српским и поморским земљама, и као свога вазљубљеног сина шаљем га у сву васељену, што је област мога светитељства правоверне хришћанске вере, да има област по моме начину над свим градовима и земљама, над митрополитима и епископима и поповима и ђаконима по божанственим правилима, свакога по достојању и све учити у име Оца и Сина и светога Духа, и као мене тога сви послушајте који сте у Христу правоверни хришћани."[1] Из овог опширног цитата, и поред китњастих речи, јасно се види како је архиепископ Сава после хиротонисања отпослат да врши апостолску мисију искључиво у држави Немањића, односно у „српским и поморским земљама". Уводећи у употребу „српске и поморске земље", Доментијан је титулатуру српског архиепископа саобразио титулатури српског краља Уроша I, по чијој је жељи половином XIII века и написао житије св. Саве.[2] Узимајући у обзир ову чињеницу као и садржину горњег цитата, може се слободно рећи да се духовна власт српског архиепископа простирала „над

[1] Доментијан, Животи св. Саве и св. Симеона, превео *Л. Мирковић*, Београд 1938; *Ђ. Даничић*, Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан, Београд 1865, 220. За литературу и проблеме у вези стицања самосталности Српске цркве види: *Б. Ферјанчић*, Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Сава Немањић — свети Сава. Историја и предање, Београд 1976, 65–72.

[2] О разлозима који су утицали на обликовање краљевске титуле у доба краља Уроша I види: Историја Црне Горе, књ. 2, том I, Титоград 1970, 12, 13 (*С. Ћирковић*).

свима градовима и земљама“ државе Немањића, а посебно над свим митрополитима, епископима, поповима и ђаконима. Из тога следи даље закључак да је јурисдикција српског архиепископа била омеђена политичким границама тадашње српске државе.

У тренутку издавања горе поменуте исправе, Српска аутокефална црква још није била ни организована. Вративши се из Никеје у Србију, архиепископ Сава је приступио овом сложеном послу, па је, поред осталог, целокупну државну територију поделио на једанаест епархија. На челу прве и најважније епархије налазио се српски архиепископ са седиштем у Жичи, док су се на челу преосталих 10 епархија, односно епископија, налазили владике или епископи. Биле су то следеће епископије: Зетска, Хумска, Рашка, Призренска, Липљанска, Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Моравичка и Топличка.[3] Број епископија није повећаван све до пред крај XIII века, тачније до времена када је краљ Драгутин стекао Мачву, Београд, Соли и Усору, а нешто касније Кучево и Браничево, док је краљ Милутин на југу запосео крајеве у северној и западној Македонији. Захваљујући овим тековинама, Српској архиепископији прикључене су на северу Браничевска и Мачванска епископија, односно Београдска митрополија, а на југу Скопска и Дебарска епископија.[4] Прикључивање поменутих епископија недвосмислено показује да се са ширењем политичке власти српских владара истовремено проширивала и јурисдикција Српске православне цркве. Овај је поступак био у суштини усклађен са одредбама из исправе васељенског патријарха Манојла I Сарандина, према којима је српски архиепископ вршио своју апостолску мисију у „српским и поморским земљама“, које су оивичене политичким границама државе Немањића. Проширивање јурисдикције Српске православне цркве на прелазу из XIII у XIV век извршено је у основи на рачун Охридске архиепископије, тако да није угрожавало интересе Цариградске патријаршије.[5]

Околности су се нагло измениле после брзих освајања Стефана Душана 1342–1345. и 1348. године извршених на рачун Византије, пошто су се тада у оквирима његове државе нашли многи крајеви који су били под духовном јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Према створеној пракси у доба краља Милутина, с разлогом се могло очекивати да ће све православне епископије и митрополије у освојеним областима бити прикључене Српској православној цркви. Расположива изворна грађа као да на први мах упућује на такав закључак, па је због тога увек опрезни К. Јиречек и написао: „Митрополити цари-

[3] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 13–33.

[4] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве, 35–60. Нису узете у обзир оне епископије у унутрашњости српске државе које су настале деобом старих епархија (Бањска, Ибарска).

[5] Приликом оснивања Охридске архиепископије припадале су јој епископије у Београду, Браничеву и Скопљу, док је Дебарска епископија основана нешто касније, вероватно деобом Охридске епархије. Више о томе: *С. Новаковић*, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас СКА 76 (1908) 37–47; *И. Снѣгаровъ*, История на Охридската архиепископия, том I, София 1924, 192.

градске патријаршије беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи".[6] Овај закључак оспорио је Г. Острогорски и констатовао: „Потчињење освојених земаља Пећкој патријаршији било је несумњиво једна општа мера, а смењивање грчких црквених поглавара и њихова замена српским црквеним старешинама једна честа појава. То не значи међутим ни да су у освојеним областима сви митрополити Цариградске патријаршије изгубили своја седишта, ни да је освојена територија стварно у целини прешла под јурисдикцију српске патријаршије".[7] Из наведеног цитата јасно се види како и Г. Острогорски сматра да је дошло до осетног проширења јурисдикције Српске патријаршије, али се сада поставља питање — у којим освојеним областима. Према његовим истраживањима, највећи део територије, који се касније нашао под влашћу деспота Угљеше, био је још у доба цара Душана потчињен Српској патријаршији.[8] Сада се само по себи намеће питање — шта је било са преосталим великим областима као што су Епир, Акарнанија или Тесалија.

Одговор на постављено питање захтева додатна објашњења, па и о увођењу митрополитског система у Српској православној цркви. У науци је већ утврђено да се већи број митрополита и митрополија помиње у изворима тек после Душановог крунисања за цара и уздизања српског архиепископа Јоаникија на достојанство патријарха.[9] Све се то догодило у пролеће 1346. године, па поводом тога цар Душан каже у Лесновској хрисовуљи како по милости Божјој: „подвигохь сань кралевьскы на царьство, и архїепископию на патрїаршьство и епископие иа митрополитьства".[10] Наведени цитат пружа недвосмислено објашњење да се митрополије организују тек са оснивањем патријаршије, што је опет омогућавало Српској цркви да у свој састав укључи и већ постојеће митрополије у освојеним византијским областима. Овај поступак није могао остати непримећен од стране Цариградске патријаршије, али је њена реакција уследила са знатним закашњењем, што представља не мало изненађење.[11] У науци је добро познат податак да цариградски патријарх Калист: „одлучи цара са патријархом и његове архијереје"[12] из заједнице православних хришћана, највероватније ујесен 1350. године. Раскол до којег је дошло између Цариградске и Српске цркве свестрано је проучаван, тако да о томе постоји обимна литература, па се на томе не треба дуже задржавати.[13] О самом расколу изречени су бројни и поуздани закључци, који се

---

[6] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 222.

[7] *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 131.

[8] *Г. Острогорски*, Серска област, 104–107, 131.

[9] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, 61–78.

[10] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 677.

[11] *Г. Острогорски*, Серска област, 129.

[12] Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, Превео *Л. Мирковић*, Београд 1935, 289; *Ђ. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, Написао архиепископ Данило и други, Загреб 1866, 380.

[13] Из многобројне литературе о расколу и измирењу Цариградске и Српске патријаршије упозоравамо на следеће студије: *В. Мошин*, Св. патријарх Калист и Српска црква, Гласник Срп-

слободно могу преузети. За казну екскомуникације српског цара, патријарха и свештенства, Г. Острогорски сматра да је изречена с политичким циљем, како би подупрла контраофанзиву цара Јована VI Кантакузина, али је она промашила непосредни циљ, пошто је цар Душан брзо стабилизовао своју власт на југу државе. Остале су ипак последице које су се осећале пуних 25 година.[14]

Цар Душан није потценио казну „одлучења", па је настојао да је отклони још за живота. О свему томе као и о узроцима екскомуникације даје занимљива обавештења Данилов Настављач, који за цара Душана каже: „оставивши прародитељску власт краљевства, зажелевши царско достојанство, венча се на царство. И после овога остави од прародитеља и светога Саве предано му архиепископство од патријарха цариградског, постави себи насиљем патријарха Јоаникија. Затим са саветом овога одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области, и настаде не мала беда. А тадањи патријарх царствујућег града васељенски кир Калист, посла и одлучи цара са патријархом и његове архијереје. Када је ово било, покаја се цар, и заиска разрешење за ово зло, и није могао наћи **„сана ради и градовь"**.[15] На основу казивања Даниловог Настављача могло би се заиста закључити да је казна екскомуникације изречена због тога што се цар Душан крунисао за цара, што је архиепископ Јоаникије уздигнут за патријарха и што су из освојених области протерани сви грчки митрополити. Овако поједностављено објашњење више се не може прихватити, поготово што су узроци и последице раскола, као и измирења цркава, свестрано осветљени. У науци је поуздано доказано да су многи епископи и митрополити који су били по народности Грци остали на својим положајима за време цара Душана, па и после његове смрти.[16] Патријарх Калист није могао пронаћи ваљане разлоге да казни Стефана Душана због тога што се прогласио за цара и што је освојио многе градове, пошто је то у Византији била уобичајена појава код свих претендената на царски престо. Ово се не би могло узети као разлог већ и због тога што је цар Душан био дубоко одан православљу, па је подједнако потпомагао и грчке и српске манастире.

Правну основу за изрицање екскомуникације Д. Богдановић тражи и проналази у канонским прописима: „који строго забрањују присвајање туђих епархијских права, узурпацију туђих катедри (invasio, ἐπίβασις) и који предвиђају у таквом случају одређене строге санкције све до одлучења".[17] Имају-

---

ске православне цркве 27 (1946) 192–206; *Г. Осӣрогорски*, Серска област, 129–137; *Д. Богдановић*, Измирење српске и византијске цркве, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 81–91; *М. Пеӣровић*, Повеља — писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу Српске и Цариградске цркве, ИЧ 25–26 (1978–1979) 29–51; *Сања Мешановић*, Још једном о Калистовој анатеми, ЗРВИ 29–30 (1991) 221–232; *Ж. Јанковић*, Нове карактеристике досадашњег писања о црквеном спору из XIV века, Гласник Српске православне цркве 71 (1990) 80–81.

[14] Види нап. 13.

[15] Види нап. 12.

[16] *В. Мошин*, Св. патријарх Калист, 196; *Г. Осӣрогорски*, Серска област, 106, 107; *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 205, 206.

[17] *Д. Богдановић*, Измирење српске и византијске цркве, 87.

ћи у виду ове и друге чињенице, М. Петровић је закључио да приликом измирења Српске и Цариградске патријаршије међу најтежим питањима „које је требало решити није било проглашење Јоаникија за патријарха и Душана за цара, већ сукоб јурисдикција двеју цркава у Серској области".[18] Имајући у виду ове и друге закључке саопштене у историографији, лакше ће се пронаћи објашњење због чега цар Душан није добио *разрешење*: „сана ради и градова" и на шта се овај израз односи.

Реч „**сань**" често се среће у српским средњовековним изворима и обично се односи на одређено достојанство, које има посебно име или назив.[19] Уз сваки „сан" иду одређена овлашћења, права и обавезе, тако да то никада није празна титула, већ одређено звање које се често преводи као „чин". Приликом превођења Синтагме Матије Властара на српски, односно словенски језик, грчке речи: ἀξία, ἀξίωμα, ὀφφίκιον преведене су као „**сань**". У самој Синтагми Матије Властара постоји посебан одељак чији наслов гласи: „**ѡ цоьковныхь сановѣхь**", после чега следи набрајање најистакнутијих достојанственика „велике цркве".[20] Први по редоследу је „велики економ", други „велики сакеларије", трећи „велики скевофилак", док се ђакон нашао тек на четрнаестом месту.[21] Наведени примери упућују на закључак да се свако достојанство у цркви може дефинисати као посебан „сан", укључујући и највише достојанство. Према једном запису, св. Сава српску земљу: „**великымь аохиеоѣискымь саномь почьть**", односно великим архиепископским достојанством одликова.[22] На сличан закључак упућују и поједине одредбе Душановог законика. У једном његовом члану било је предвиђено следеће: „И по свим црквама да се хране убоги, како је прописано од ктитора. Ако их неко од митрополита или од епископа или од игумана не усхрани, да се одлучи од 'сана'."[23] На основу цитиране одредбе може се слободно закључити да достојанство митрополита, епископа или игумана представља посебан „сан". Свим епископима, укључујући митрополите и архиепископе, а такође и презвитерима, припадао је и „учитељски сан", пошто су они били у стању да дају поуке о правој вери.[24]

---

[18] *М. Петровић*, Повеља — писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године, 43.

[19] Ђ. Даничић је протумачио значење речи „**сань**" уз помоћ латинске речи dignitas, упозоривши и на неколико примера из књижевности који то потврђују (*Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских III, Београд 1864, 78).

[20] *С. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Београд 1907, LXXXV–LXXXVII.

[21] О компетенцијама економа, сакеларија, скевофилакса и осталих достојанственика патријаршије и митрополије, више: *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, 207–238.

[22] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 17, бр. 38. Према Теодосијевом писању, прот Свете Горе понудио је неколико пута Сави, још као обичном монаху, да прими свештеничко достојанство, односно „**сань свештенства**" (*Ђ. Даничић*, Живот св. Саве, Београд 1860, 76). Д. Богдановић је „сан свештенства" превео као „свештенички чин" (Теодосије, Житије светог Саве, Превео *Л. Мирковић*, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 76).

[23] Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, изд. САНУ, Београд 1975, стр. 170, 171.

[24] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 17, бр. 38.

Прилежним трудом и радом могло се напредовати из нижег у више звање, односно уздићи са нижег на виши „сан“.[25] Дешавало се међутим и да неко изгуби стечено звање због какве велике грешке у служби, као што је злоупотреба положаја и примање мита.[26] Игуманима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља упућена је опомена која гласи: **„Аще ли се наиде игоумень криво соудивь, да извръжеть се сана“**.[27]

Термин „сан“ често је употребљаван и када су у питању достојанства световних лица, укључујући и она највиша. Према надгробном натпису игумана Јоаникија у Пологу, српски архиепископ Јоаникије и бугарски патријарх Симеон благословише Стефана Душана у Скопљу **„на царьски сань“**;[28] другачије речено, они су га крунисали на царско достојанство. Према томе, „царски сан“ подразумева на првом месту достојанство и титулу цара са свим владарским прерогативима. Из других средњовековних извора може се видети да се поменути израз могао односити на било којег владара, без обзира на назив његовог достојанства. Према архиепископу Данилу II, српски краљ Владислав је носилац **„сана царьскааго“**,[29] мада постоји и **„сань кралевьскы“**.[30] Када је краљ Милутин дао Зету на управу свом сину Стефану, одликовао га је сваком чашћу **„сана царьскааго“**.[31] У овом случају Стефан нема никакву титулу, изузев титуле „господина“, али га је зато српски краљ овластио да господари Зетом као прави владар. У Раваничкој повељи кнез Лазар каже како се усрдно трудио да подиже цркве, као што су то пре њега чинили благочестиви цареви, па га је због тога Бог узнео на престо и украсио **„царствїа санωм“**,[32] односно владалачким достојанством. За његовог сина Стефана Лазаревића посебно се наглашава: **„ωтачьскымь же саноωмь ȣкрашаеть се. великы же кнезь Стефань именȣеть се“**.[33] Наведени примери недвосмислено показују да се под „царским саном“ непосредно подразумева владалачко достојанство цара, а посредно свако владалачко достојанство као што је краљ, кнез или само „господин“, тачније — без посебне титуле. Према писању Стефана Првовенчаног, када је цар Манојло I Комнин срео Стефана Немању, задивљен његовом мудрошћу: **„царьскымь саномь почьть и и да‍р'ми различнымии“**, што значи да га је одликовао или почаствовао владалачким достојанством и различитим даровима.[34]

---

[25] *Ђ. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, 239, 283; Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, Превео *Л. Мирковић*, 181, 215.

[26] *С. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, чл. 13, стр. 17, 157; Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, чл. 13, стр. 166–169.

[27] *С. Новаковић*, Законски споменици, 616.

[28] *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 65, 66 бр. 47.

[29] *Ђ. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, 5.

[30] *С. Новаковић*, Законски споменици, 677.

[31] *Ђ. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, 124.

[32] *С. Новаковић*, Законски споменици, 769; *С. Мандић*, Болоњски препис Раваничке повеље, Манастир Раваница, Београд 1981, 257.

[33] *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, Прилози, Слово кнезу Лазару, Глас СКА 136 (1929) 98.

[34] *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1939, 20.

„Сан" није увек био „царски", већ је то могло бити неко одређено достојанство или звање у српској држави. Боравећи на двору цара Душана, кнез Лазар је био украшен или удостојен: **„сьнѡмь великымь ставил'чьскымь"**, односно постављен је за ставилца.[35] На двору српских владара било је и других достојанственика са различитим титулама и звањима, па се о њима говори као о „сановитим" (**сьновитымь**), а таквих је било и на двору бугарског цара.[36]

На основу целокупног разматрања о употреби термина „сан" може се закључити да су уз помоћ овог термина истицана и црквена и световна достојанства, па и она највиша, тачније носиоци одређених звања и титула. За свако владарско достојанство, како најниже тако и највише, коришћен је израз „царски сан", док је за поглавара Српске православне цркве истицано да је украшен „великим архијерејским саном". Полазећи од ових чињеница може се ближе одредити шта је имао у виду Данилов Настављач када је написао да до разрешења раскола за време цара Душана није могло доћи „сана ради и градова".[37] Уопштена употреба термина „сан" у цитираном изразу искључује сваку могућност да је Душанова титула цара представљала формалноправни разлог за екскомуникацију, као што то није представљала ни титула српског патријарха. Пошто су термин „сан" и градови стављени у исту раван, онда се с разлогом може помишљати само на највиша црквена достојанства у освојеним византијским градовима. У науци је поуздано утврђено да је српски патријарх хиротонисао митрополите Србе који су долазили на чело појединих митрополија у освојеним областима, као што је то био случај са серским митрополитом Јаковом.[38] На такав начин некадашње митрополије Цариградске патријаршије улазиле су у састав Српске православне цркве. Управо због тога оне представљају срж сукоба, а уједно и формалноправни основ за екскомуникацију српског цара, патријарха и свештенства.[39]

Сада се с разлогом поставља питање о којим освојеним областима је реч и које су митрополије у питању, због тога што су се освојене територије спуштале дубоко на југ све до Коринтског залива, а на запад до обала Јонског мора, док су у правцу истока допирале до Христопољских кланаца и долине реке Месте. У науци је одавно познато да се у оквирима државе цара Душана налазила целокупна територија Охридске архиепископије, као и да је Охридска архиепископија сачувала своју аутокефалност.[40] За тадашњег охридског

---

[35] *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, Прилози, Слово кнезу Лазару, 86. О ставилцу више: *Р. Михаљчић*, Ставилац, ИЧ 24 (1976) 5–21; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 31–37.

[36] *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, Слово кнезу Лазару, 86.

[37] Види нап. 12.

[38] Међу првима је без сумње хиротонисан митрополит Јаков. Више о томе: *М. Петровић*, Повеље — писма деспота Јована Угљеше из 1368. године, 36, 37; *Г. Острогорски*, О серском митрополиту Јакову, Зборник Филозофског факултета X-1 (Београд 1968) 219–226; *Б. Ферјанчић*, Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 95–100.

[39] Види нап. 17; *Г. Острогорски*, Серска област, 130; *М. Петровић*, Повеља — писмо деспота Јована Угљеше, 36–39.

[40] *К. Јиречек*, Историја Срба I, 222, 264, II, 72, 73; *И. Снѣгаровъ*, История на Охридската архиепископия, 317–324.

архиепископа поуздано се зна да је тесно сарађивао и са царем Душаном и са српским патријархом Јоаникијем. Половином XIV века подручје Охридске архиепископије било је неупоредиво мање него приликом оснивања (1019), али још увек довољно велико да спречи ширење јурисдикције Српске патријаршије у правцу југа преко линије: Струга–Охрид–Прилеп–Струмица.[41] Имајући у виду ове чињенице, тешко се може поверовати да је Српска патријаршија стекла нове епископије и митрополије које су се налазиле јужније од подручја Охридске архиепископије, а конкретно у Епиру, Акарнанији и Тесалији.

Велики верски центар за целу Тесалију налазио се у Лариси, где је било седиште митрополије потчињене Цариградској патријаршији. У одређеном периоду и према једном бројању, митрополиту Ларисе било је потчињено чак 25 епископа,[42] приближно колико охридском и српском архиепископу заједно у доба краља Милутина. На челу веома угледне и моћне митрополије Ларисе, у периоду између 1340. и 1363. године, налазио се непрекидно митрополит Антоније. Према истраживањима Б. Ферјанчића, митрополит Антоније је „променио низ политичких господара: прво је то био севастократор Јован Анђео (1342–1348), који је управљао Тесалијом у име Јована Кантакузина; затим су се један за другим ређали српски цар Стефан Душан (1348–1355), деспот Нићифор II Анђео (1356–1359) и најзад Симеон Палеолог (1359 — с. 1370), за чије владе Антоније добија високу функцију васељенског судије".[43] Имајући у виду чињеницу да је митрополит Антоније успешно пребродио све политичке промене и да је задржао свој угледни положај, с разлогом се може рећи да су на својим положајима остали и сви његови суфрагани, односно многобројни епископи потчињени митрополиту Ларисе. Б. Ферјанчић није пронашао ниједан податак који би указивао да је цар Душан дирао у црквену организацију Тесалије, па се на основу тога може закључити да митрополија у Лариси за време цара Душана није претрпела никакве битније промене. Поштовано је затечено стање и све је остало по старом. Слично би се могло рећи и за подручје суседног Епира и Акарнаније. На основу ових чињеница са сигурношћу се може закључити да јурисдикција Српске патријаршије у правцу југа није прелазила линију: Струга–Охрид–Прилеп–Струмица.

Српска црква није могла да прошири своју јурисдикцију ни на подручје Солуна, због тога што овај град никада није био под српском влашћу, па је митрополит Солуна сачувао свој положај, а са њим и један број његових су-

[41] И. Снегаров пише да су у састав Охридске архиепископије улазиле следеће епархије: Охридска, Струмичка, Костурска, Деволска, Главеничка, Канинска, Пелагонијска, Могленска, Сланичка, Гревенска, Влашка (*И. Снѣгаровъ*, нав. дело, 195). Ова се констатација односи на крај XIII века. У то доба или нешто касније најјужније епархије Српске архиепископије, које су се граничиле са Охридском, Пелагонијском (битољском) и Струмичком епархијом, биле су Скопска и Дебарска епархија. Види: *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, 48, 49, 55, 56, 59.

[42] У доба Андроника II митрополит Ларисе имао је 25 суфрагана, а 1371. године 16 потчињених епископа, што још увек представља велики број. Посебно о томе: *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 212, 255.

[43] *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, 256.

фрагана. За епископа града Јериса поуздано је доказано да је за све време српске власти био потчињен цариградском патријарху, што се у начелу односи и на аутономну Свету Гору. Овај велики верски центар православља налазио се у оквирима државе цара Душана и признавао је његову власт, али се „ни из чега не види да је српској патријаршији била икад потчињена Света Гора, ни епископија Јериса под коју је Света Гора спадала".[44] Овој констатацији Г. Острогорског нема се шта додати. Полазећи од чињенице да је за време цара Душана и касније постојала аутокефална Охридска архиепископија, затим недирнута организација велике митрополије у Лариси, потом да постоје митрополија у Солуну која је потчињена Цариградској патријаршији и аутономна Света Гора, која је љубоморно чувала и поштовала све што је византијско, лако ће се закључити да је за ширење јурисдикције Српске патријаршије преостао релативно мали простор, смештен између долина Струме и Месте.

Поуздано је у науци утврђено да су на поменутом простору српски цар и патријарх постављали Србе за митрополите, што је имало за последицу укључивање оваквих митрополија у састав Српске православне цркве. Међу новим митрополитима српског порекла најистакнутије место припада серском митрополиту Јакову. Коментаришући његово постављење, Г. Острогорски примећује: „ускоро, а може бити и непосредно после пада Сера (25. IX 1345), Душан је довео за серског митрополита свог старог пријатеља и сарадника у кога је могао имати поверење".[45] О великом поверењу најбоље говори чињеница што је Јаков пре хиротонисања за митрополита у својству првог игумана руководио градњом Душановог манастира Св. Арханђела код Призрена и што је организовао манастирско властелинство. Као митрополит Јаков је уживао посебан углед и поштовање, не само у граду Серу већ и у суседним епископијама и митрополијама. Б. Ферјанчић је с разлогом приметио да је Јаков као „серски митрополит имао реалну предност над поглаварима других епархија у југоисточним крајевима државе цара Стефана Душана, па и над митрополитом града Зихне",[46] тако да је „био на неки начин иадређен околним епископима и митрополитима" у Зихни, Јежеву и Кесаропољу.[47] За епископа Кесаропоља то је сасвим извесно, пошто је он био суфраган серског митрополита.[48]

Јурисдикција Српске патријаршије није се протезала само на митрополију у Серу, односно на епископије у Кесарпољу и Јежеву, већ је по свој прилици обухватала и митрополију у граду Мелнику. Феремски епископ Кипријан, по народности Грк, био је суфраган митрополита у Мелнику,[49] али га је не без разлога Душан узимао у заштиту, још као краљ.[50] За Кирила митро-

[44] *Г. Осӣрогорски*, Серска област, 131.

[45] *Г. Осӣрогорски*, Серска област, 104.

[46] *Б. Ферјанчић*, Византијски и српски Сер у XIV столећу, 99.

[47] *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 100.

[48] *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, 206, нап. 42.

[49] *Г. Осӣрогорски*, Серска област, 104, нап. 3.

[50] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 24–27.

полита у Мелнику „није јасно да ли је српског порекла јер се потписивао грчки“, примећује М. Јанковић.[51] За нашу анализу то и није од примарног значаја, већ да ли се налазио под јурисдикцијом српског патријарха. Будући да је митрополит Кирило уживао подршку и цара Уроша и царице Јелене, могло би се претпоставити да је и он био Србин, а свакако да је био потчињен српском патријарху.[52] Сада се већ назиру контуре оне области освојене од Византије која је доспела под јурисдикцију Српске цркве. Била би то у суштини територија између долина Струме и Месте, али пошто је тамо постојала и митрополија у граду Зихни, може се поставити питање — коме је она била потчињена.

На основу посредних обавештења могло се наслутити да је и она прикључена Српској цркви, али се о томе у изворима могу пронаћи и поузданија обавештења. У једној простагми коју је цар Душан издао манастиру Св. Анастасије код Зихне потврђује се најпре да манастир: „поседује старо селиште код Зихне, названо Острина, на основу старих исправа“.[53] Потом се у издатој исправи манастиру са свим поседима потврђују широка имунитетска права, да би се на крају предвидело још и следеће: „А дужан је и дворанин наш господин Ђорђе логотет да штити (их) и да не дозвољава узнемиравање било чега од поменутих обитељи“.[54] Помињање логотета Ђорђа са обавезом да штити манастир од узнемиравања „општих кефалија“ и „локалних жупана“ захтева додатна објашњења.[55] Издавачи простагме А. Соловјев и В. Мошин обратили су дужну пажњу на употребу именице δεφένδευσις (заштита) и глагола δεφενδεύω (бранити, пружити заштиту). Упозорили су да је именица латинског порекла и да: „стоји у вези са западно-европским имунитетским термином defensio (= mundeburdium, tuitio), који је означавао нарочиту заштиту од стране краља према имунисту, који се предао под краљево

---

[51] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, 77. М. Живојиновић констатује да изузев града Сера: „У осталим духовним центрима сви познати епископи и митрополити друге половине XIV века изгледа да су били Грци“ (*М. Живојиновић*, Судство у грчким областима, 205).

[52] На интервенцију царице Јелене цар Урош је маја 1356. године даровао цркву Св. Николе Стошког мелничком митрополиту Кирилу. Подсећамо да је царица Јелена својевремено интервенисала да цар Душан потчини цркву Св. Николе под Кожљем серском митрополиту Јакову, за којег је извесно да је Србин (види нап. 38). Поред благонаклоности цара Уроша и царице Јелене, митрополит Кирило уживао је подршку и српских властеличића Витомира и Станише, који су његовој цркви даровали винограде (*С. Новаковић*, Законски споменици, 308, 309). Све ово упућује на закључак да је мелнички митрополит Кирило уживао поверење цара Уроша, царице Јелене, а свакако и цара Душана, као и да је уживао подршку српских властеличића у Мелничкој митрополији, вероватно због тога што је сам био Србин. Његов грчки потпис не представља поуздан доказ да је био Грк. Његова лојалност српској држави и Српској цркви не подлеже никаквој сумњи, без обзира на националност.

[53] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, 176, 177.

[54] *А. Соловјев — В. Мошин*, нав. дело, 177. У оригиналу цитирана одредба гласи: ὀφεῖλει δὲ καὶ ὁ οἰκεῖος αὐτῇ κύριος Γεώργιος ὁ λογοθέτης δεφενδεύειν καὶ οὐκ ἐᾶν διενοχλεῖν τι τὸ τυχὸν ἐξ αὐτῶν δὴ τῶν δηλωθεισῶν μονῶν.

[55] О кефалијама и „општим“ кефалијама у Византији исцрпно: *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 10, 71–100 (види и нап. 101).

окриље".[56] Поменути издавачи скренули су пажњу на поједина мишљења према којима дефензија нема значај „правног појма", већ означава фактичко пружање заштите. Сва су ова објашњења занимљива и корисна, али пошто је у питању српски владар и српска власт, онда би објашњење за дефензију требало потражити и у српској дипломатици, тачније у повељама и хрисовуљама. За ову прилику требало би обратити пажњу на оне случајеве када се логотет појављује у улози заштитника или извршиоца одређене правне радње.

Захваљујући већ објављеним истраживањима и бољем познавању компетенције логотета, то се сада с лакоћом може учинити. Према одредбама Душановог законика могао је „Црквама да облада господин цар, и патријарх, и логотет, а други нико".[57] Садржина ове одредбе добро је позната и на више места коментарисана, али треба ипак приметити да су у питању цркве и манастири под јурисдикцијом Српске патријаршије. Једино се тако могу објаснити права српског цара, српског патријарха и логотета да одлучују о црквеним пословима. Достојанство „великог логотета" уведено је у државну управу у доба Душановог уздизања за цара и српског архиепископа за патријарха. Као члан централне државне управе, логотет је по службеном положају био заштитник или извршилац, односно „милосник", правне радње којом се одређеној цркви или манастиру поклањају земљопоседи и дају или потврђују имунитетска права, а такође и када се једна црквена установа са свим поседима потчињава другој и угледнијој цркви или манастиру.[58] Извршиоци или заштитници одређене правне радње називају се у српским повељама „милосници",[59] где се често помињу, па је за њих створена кратка и посебна формула која обично гласи: „**А томоу милостникь**", односно „**А томоу ѥсть милостникь**" или „**И томоу би милостникь**".[60] Приликом превођења српских исправа на италијански, поменута формула је гласила: „Et de questo fo executor", а у једном случају: „E de questo executor sia logofet Manuil".[61] Имајући у виду наведене чињенице, лако ће се наслутити да је цар Душан у своју простагму која је издата манастиру Св. Анастасије код Зихне унео један елеменат из српске дипломатичке праксе. У питању је садржина формуле о мило-

---

[56] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, 418.

[57] *С. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског, чл. 25, стр. 26, 161; Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, стр. 170, 171. Према Атонском рукопису, поменути члан гласи: „**Цркьвамн да ѡблада господинь цаҁь. и патҁїаҁхь и лѡгѡфѣть. а инь никто**", а у преводу: „Црквама да влада Господин цар, и патријарх, и логотет, а други нико". Мишљења смо да глагол „владати" није најсрећније изабран, па је због тога у основном тексту остављен глагол „обладати", што је у складу са оригиналом.

О надлежностима логотета потпуније: *С. Новаковић*, Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави, Београд 1886; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 167–185.

[58] *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 183.

[59] О „милосницима" као извршиоцима и заштитницима одређене правне радње исцрпно: *М. Благојевић*, нав. дело, 99–155.

[60] Прве две формуле о милосницима коришћене су у доба Српског царства, да би у доба обласних господара претрпеле извесне промене. Посебно о томе: *М. Благојевић*, нав. дело, 132.

[61] *М. Благојевић*, нав. дело, 138, 139.

снику, за коју је дато потребно објашњење на грчком језику. Поверавање заштите манастирских права Св. Анастасије код Зихне логотету Ђорђу представља уједно и сведочанство да је он заиста управљао одређеним црквеним пословима и на подручју митрополије у Зихни. Пошто је велики логотет имао права „да оглада" црквама на поменутом подручју, онда су још већа права припадала српском патријарху. Из тога даље следи закључак да се митрополија у Зихни налазила под јурисдикцијом српског патријарха Јоаникија, а такав је случај био са митрополијом у Серу и митрополијом у Мелнику. На основу својих истраживања М. Јанковић је закључила да су српском патријарху били још потчињени митрополити градова: Драме, Филипа и Христопоља,[62] што изгледа извесно за прва два града која су се налазила под непосредном управом Душановог братучеда кесара Воихне.[63]

Досадашње разматрање је показало да се територија између долина Струме и Месте, коју је Стефан Душан освојио од Византије, налазила под јурисдикцијом патријарха Јоаникија. Сада се само по себи намеће питање да ли је постојала непосредна територијална веза између старог и новог подручја Српске патријаршије. Одговор на постављено питање треба дати због тога што су епархије са седиштем у Струмици, Морозвизду и Велбужду раздвајале старе српске епархије од новостечених митрополија. Све три епископије улазиле су у састав Охридске архиепископије приликом њеног оснивања, па би због тога подручје Охридске архиепископије спречавало ширење јурисдикције Српске патријаршије, не само у правцу југа, већ и према југоистоку, где су се налазиле већ помињане митрополије Мелника, Сера и Зихне. Излаз из насталог стања морао се што пре пронаћи, због тога што је територијална веза била неопходна. Решење је нађено на тај начин што је основана нова српска епископија са седиштем у манастиру Леснову, који је подигао деспот Јован Оливер.[64] Епископија је основана на државном сабору (1347) где су били присутни: цар Душан, патријарх Јоаникије, охридски архиепископ Никола, скопски митрополит Јован, царица Јелена, краљ Урош, деспот Јован Оливер, митрополити, епископи и властела.[65]

Прва четворица и деспот Јован Оливер имали су одлучујућу реч приликом оснивања епископије у Леснову. Радило се о једном сложеном и осетљивом питању. Новооснована епископија била је потчињена одмах Скопској митрополији, која је још као епископија ушла у састав Српске православне цркве за време краља Милутина.[66] Ово и не би био неки крупнији догађај да Лесновској епископији није потчињена стара и запустела епископија са седиштем у Морозвизду, са истоименим насељем и целом епархи-

---

[62] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве, 77.

[63] *С. Ћирковић*, Област кесара Воихне, ЗРВИ 34 (1995) 175–184.

[64] О Злетовској епископији исцрпно: *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве, 63–72, 123–127, 161, 191–193.

[65] *С. Новаковић*, Законски споменици, 677; *Г. Томовић*, Повеља манастира Леснова, ИЧ 24 (1977) 86–88.

[66] *М. Јанковић*, Епископије и митрополије Српске цркве, 48, 49, 60.

јом.[67] За епископију у Морозвизду поуздано се зна да је улазила у састав Охридске архиепископије још приликом њеног оснивања, као и да су у њен састав улазили жупе и крајеви као што су: Славиште, Пијанец, Малешево, Злетово, Козјак и Лукавица.[68] Са припајањем старе и запустеле епископије у Морозвизду епископији у Леснову, а потом потчињавањем Лесновске епископије Скопској митрополији, издвојена је једна епархија из оквира Охридске архиепископије и прикључена Српској патријаршији. Све је то учињено на легалан начин и уз пристанак охридског архиепископа Николе. Овим чином истовремено је остварена и непосредна територијална веза између старих и нових епархија Српске православне цркве, пошто се жупе Пијанец и Малешево простиру у непосредном суседству долине средњег тока Струме, где се налазила и митрополија Мелника. Према томе, оснивање Лесновске епископије није проистекло ни из какве намере да се удовољи сујети моћиог деспота Оливера, већ искључиво због тога да се успостави територијална веза између старих и нових епархнја Српске патријаршије.

На основу целокупног излагања може се закључити да су спорне територије између Цариградске и Српске патријаршије биле неупоредиво мање него што се то обично претпостављало. Спорне су биле једино митрополије на територији између долине Струме и долине Месте, конкретно митрополије: Мелника, Сера, Зихне, вероватно Драме, Филипија, па и Христопоља, које су се налазиле под јурисдикцијом српског патријарха. У свим преосталим областима освојеним од Византије није нарушаван затечени црквени поредак. Једна од основних претпоставки за успостављање јурисдикције Српске патријаршије била је континуинирана територијална веза између њених епархија, како старих тако и нових. Тамо где тога није било, постојеће православне епархије, које су се налазиле у областима освојеним од Византије, остале су и даље у саставу своје матичне цркве, првенствено Цариградске патријаршије или Охридске архиепископије. Духовна власт српског патријарха Јоаникија уживала је снажну подршку цара Душана и његовог управног апарата. Царев велики логотет могао је заиста да „облада“ црквама, како у „српским“ тако и у „грчким“ земљама, односно у „Краљевству“ и „Царству“, уколико су поменуте цркве биле под јурисдикцијом српског патријарха. Захваљујући снажној подршци цара Душана и његове управе, Српска патријаршија је стекла неколико угледних митрополија на простору између Струме и Месте које су раније биле у саставу Цариградске патријаршије. Присвајање ових митрополија био је основни разлог што је дошло до раскола између Цариградске и Српске патријаршије.

[67] *С. Новаковић*, Законски споменици, 677.

[68] *И. Снѣгаровъ*, История на Охридската архиепископия, 174–176.

Miloš Blagojević

SUR LES MÉTROPOLIES OBJETS DE LITIGE ENTRE LES PATRIARCATS DE CONSTANTINOPLE ET DE SERBIE

Comme cela est parfaitement attesté par l'historiographie, en 1350 le patriarche de Constantinople, Calliste, a exclu l'empereur Stefan Dušan, le patriarche serbe Joanikije et tout le clergé serbe de la communauté des chrétiens orthodoxes. La prononciation d'une telle sanction a attirée l'attention de nombreux chercheurs de sorte que l'on possède une bonne connaissance des faits liés à cet événement. Les recherches ont notamment permis d'établir les diverses raisons ayant concouru à la prononciation de cette sanction. La plus importante traduisait une réaction face à la subordination au patriarcat de Serbie des métropolies de Constantinople qui se trouvaient dans les territoires alors enlevés à Byzance par la Serbie. Malgré tout il reste encore à éclaircir de quelles métropolies il s'agissait exactement.

Selon l'opinion admise jusqu'à présent on pensait que tous les métropolites grecs avaient été remplacés par des Serbes, ce qui est désormais contesté par la science. Dans ce travail M. Blagojević prouve que dans la majorité des territoires conquis, tels la Thessalie, l'Epire ou l'Akarnanie, la hiérarchie ecclésiastique en place n'ont pas été bouleversée. Et on savait déjà que le statut autocéphale de l'archevêché d'Ochrid, lequel se trouvait, dans sa totalité, à l'intérieur des frontières de l'empire de Stefan Dušan, n'avait pas été remise en question. Des changements plus sensibles apparaissent uniquement sur le territoire compris entre le Strymon (Struma) et le Nestos (Mesta), où les métropolies de villes de Melnik, Serres et Zihne, et vraisemblablement Drama et Philippi, ainsi que leurs suffragants se sont retrouvés placés sous la juridiction du patriarche serbe. Entre les anciennes et les nouvelles métropolies de l'Eglise serbe un lien territorial direct a été établi par la création du nouvel évêché de Zletovo qui englobait également l'ancien évêché de Morozvizd, puis a été directement soumis à la métropolie de Skopje. Concernant l'évêché de Skopje on sait avec certitude que déjà depuis le début du XIVe siècle il entrait dans le cadre de l'Eglise orthodoxe serbe. A cette époque également la compétence du "grand logothète", membre influent de l'administration centrale de l'Etat, s'étendait sur l'ensemble du territoire placé sous la juridiction du patriarcat de Serbie.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 930.24(093.5:497.17):929.731(=861)"13":75.052.033.2(=861)(497.17)

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

НАТПИС УЗ ЈОВАНА ОЛИВЕРА У НАОСУ ЛЕСНОВА
Прилог хронологији лесновских фресака

Натпис крај ктитора Јована Оливера на фресци у манастиру Леснову био је интерполиран, по добијању његовог деспотског достојанства после 1346, због чега у њему постоје противречности. Његов портрет, као и остале фреске у цркви (осим нартекса), настали су 1342–1343. године, док је још носио титулу севастократора. Постоје наговештаји да је ову титулу добио баш наведених година од цара Јована Кантакузина, који се тада налазио у Србији.

Натпис крај портрета ктитора манастира Леснова, Јована Оливера, на северном зиду наоса цркве, заокупља пажњу историчара и историчара уметности већ преко стотину година због обиља података који помажу бољем разумевању времена краља и цара Стефана Душана, али и због датовања лесновских фресака. Премда је много пута био објављиван, овде још једном доносимо његов текст, по последњем и најтачнијем читању, пропраћеним калком, ради лакшег праћења нашег излагања: **азь рабь х(рист)овь иѡань ѡливерь по м(и)л(о)сти б(ожие)и и г(осподи)на ми кр(а)ла стеф(а)на бихь ꙋ срьблемь великы челиникь пот(о)мь велики слꙋга пот(о)мь великы воевода пот(о)мь великы севастократ[о]р[ь и или а] ꙁа вѣрное емꙋ порабoтание по м(и)л(ос)ти б(о)жиеи и великы деспоть всеѧ срьбские земле и поморьскиѥ и ꙋчестникь грькомь.**[1] Јован Оливер је свој лик у ктиторској композицији обележио сасвим необичним натписом за ово место,[2] у којем је изложио свој хијерархијски успон од великог челника до деспота, приписујући то милости Божјој и милости краља Стефана. Забуну су изазвали баш то краљево спомињање и две последње Оливерове титуле (севастократора и деспота), које му је могао доделити само цар, па су слика и натпис, да би били усклађени, датовани после априла 1346. године. Противречности у натпису су објашњаване разно-

[1] *С. Габелић*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 112, цртеж 7 (за ранија издања натписа в. нап. 153).

[2] Својим почетком он више наликује интитулацијама у повељама, нарочито оним у којима се наводи исцрпна генеалогија владара (*С. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, II. Интитулација, Глас СКА 92 /1913/ 143–149); набрајање звања више је одлика записа, уп. ССЗН, IV, бр. 6853.

лико, почев од тога „que l'on ait fait erreur dans la titulature de Dušan",[3] до претпоставке да је у натпису наведена „и она титула, наиме деспотска, чије се добијање ускоро и са извесношћу очекивало".[4] Верујемо, међутим, да би неспоразуми били мањи кад би се више поверења поклањало давном запажању о пресликавању натписа, на шта упућују и његов изглед и његова садржина.

Наиме, Ђ. Бошковић је још 1938. уочио да је натпис био ретуширан: старији текст је био исписан прецизним словима танким слојем беле боје, а млађи натпис изведен мање брижљиво, дебелим рељефним словима; уз то, линије првобитног и новијег натписа нису идентичне.[5] Пошто се овај други слој боје налази на словима целог натписа, то значи да је он изведен одједном.[6] Не може се, међутим, прихватити мишљење да је „читав овај натпис, једном касније, подебљан"[7] из следећих разлога: други слој боје не прати доследно старији, реч „всејен" у седмом реду померена је удесно,[8] а у истом реду, пре поменуте речи, преостао је полуглас из старијег натписа,[9] док је цео натпис компонован тако да испуни слободан простор између вертикалне бордуре и Оливерове фигуре, због чега су редови збијени, а они последњи искошени, како би се исписао сав потребан текст. То се сигурно не би десило да је натпис у непознато време само освежаван, без измене његове садржине.

Садржај натписа још боље показује да је у међувремену у њему интервенисано, што су запазили скоро сви истраживачи који су се њиме бавили.[10]

---

[3] *N. L. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, II. Recueil Th. Uspenskij, I/2, Paris 1930, 259.

[4] *С. Габелић*, нав. дело, 33.

[5] *Ђ. Бошковић*, Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава, Споменик СКА LXXXVII. Други разред 68 (1938) 11, сл. 9.

[6] Исто, 11. Да је цео натпис из истог времена верују и *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 212; *С. Габелић*, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања лесновског наоса, Зограф 11 (1980) 60–61; *исша*, Манастир Лесново, 32–33; *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 97, 272, нап. 86 (по њему, натпис, први пут изведен 1346, убрзо је био пресликан, кад је Оливер добио деспотско достојанство, а заједно с њим и портрет ктитора, што се не може прихватити). *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 165, прихвата да је натпис ретуширан и претпоставља „да није настао одједном, него да су поједини делови накнадно додавани".

[7] *С. Габелић*, Једна локална сликарска радионица из средине XIV века и Дечани. Лесново — Марков манастир — Челопек, Дечани и византијска уметност средине XIV века, Београд 1989, 368, нап. 3; *исша*, Манастир Лесново, 33, нап. 152.

[8] *С. Габелић*, Једна локална сликарска радионица, нав. место.

[9] *Ђ. Бошковић*, нав. дело, сл. 9. Он се види и на добрим фотографским снимцима: *G. Millet — T. Velmans*, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, 4, Paris 1969, pl. 14, fig. 30.

[10] *N. L. Okunev*, op. cit., 259; *Ђ. Бошковић*, нав. дело, 11; *Ђ. Сшричевић*, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар н. с. 7–8 (1956–1957) 119–120; *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 164–165; *Г. Томовић*, Повеља манастира Леснова, Историјски часопис 24 (1977) 89, нап. 16; *С. Габелић*, Нови податак, 61; *исша*, Манастир Лесново, 33; *И. М. Ђорђевић*, нав. дело, 272, нап. 86; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 382, нап. 90 (*С. Ћирковић — Б. Ферјанчић*).

То се огледа како у његовој композицији (понављање израза „по милости Божјој" два пута), тако и у противречности што се у њему помиње краљ Душан, док Јован Оливер носи и титуле севастократора и деспота, које је могао добити само од цара. Овај несклад је различито разрешаван. Ако, засад, оставимо по страни старије претпоставке, по којима је Оливер ова два достојанства добио у време краља Душана (дакле, пре 1346), било од српског краља било од византијских царева, а на основу родбинских веза,[11] навешћемо овде само објашњење професора Ферјанчића, пошто је оно прихваћено у науци. По њему, натпис тачно наводи Оливеров успон на титуларној лествици, и баш он сведочи да је Оливер све титуле добио од Душана, чије је име поменуто на почетку, дакле и севастократорску и деспотску, које би му овај доделио најраније 1346. Он се, ипак, оградио речима да је натпис проблематичан, ретуширан и да „садржи неколико врло нејасних детаља".[12] Овакво објашњење било је допуњено запажањем да натпис говори о успону Јована Оливера, а не Душана, па је то учинило излишним истицање Душанове царске титуле поред оних звања које је доделио Оливеру тек после 1346. године.[13] Сматрало се, такође, да је Оливеров севастократорски портрет једно време био без натписа, све док овај, убрзо, није добио деспотски чин,[14] или је, пак, он одмах означен с деспотском титулом, чије се добијање очекивало.[15] Писац последње монографије о Леснову ипак упозорава: „Нелогичност натписа није добила задовољавајуће разрешење у истраживањима, а она и надаље остаје као таква".[16]

Мада у писаним изворима нема потврда кад је и од кога Јован Оливер добио севастократорско и деспотско достојанство, покушаћемо да се приближимо решењу кад је насликан у наосу Леснова и какав је натпис пратио његов портрет. Полазимо при томе од непобитне чињенице да је ктитор Леснова овде приказан као севастократор, о чему говоре његова одећа, инсигније и остатак севастократорске титуле у соклу испод арханђела Михаила, коме приноси храм.[17] С том титулом он се помињао и у натпису на, сада изгубљеном, металном украсу хороса. Уколико је ово достојанство добио од цара Душана, оида би се заиста старије лесновске фреске могле датовати између 1346. и 1347. го-

[11] *С. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века, Глас СКА LXXVIII (1908) 239; *Ј. Радонић*, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас СКА XCIV (1914) 95–101; *N. L. Okunev*, op. cit., 225; *Ђ. Стричевић*, нав. дело, 120; *Р. М. Грујић*, Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит, ГСНД 5 (1932) 236. Њихова мишљења је критички претресао *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 162–164.

[12] *Б. Ферјанчић*, нав. дело, 164–165; уп. *исти*, Севастократори и кесари у српском царству, ЗФФБ 11-1 (Споменица Јорја Тадића) (1970) 257–259; Византијски извори, VI, 382 (*С. Ћирковић — Б. Ферјанчић*).

[13] *Г. Томовић*, нав. дело, 89, нап. 16.

[14] *С. Габелић*, Нови податак, 61.

[15] *Иста*, Манастир Лесново, 33.

[16] Исто.

[17] *Иста*, Нови податак, 54–61, сл. 1–2, 8; *иста*, Манастир Лесново, 32–33, 113–116, сл. 65–66.

дине, кад се Јован Оливер већ помиње с деспотским достојанством.[18] Томе би једино сметало навођење и његове деспотске титуле у натпису.

Напред смо, међутим, показали да је лесновски натпис несумњиво интерполиран и да га треба опрезно користити. Најпре треба рећи да су били у праву сви они који су тврдили да је данас видљив текст исписан одједном, али исто тако и Ђ. Бошковић (који, заправо, наводи Мијеово усмено саопштење), Ђ. Стричевић и Б. Ферјанчић,[19] претпоставком да његов садржај није настао одједном, већ да су неки делови накнадно додавани. Судећи по траговима старијег натписа, он је такође био дугачак, и заузимао је отприлике простор као и новији. Његов садржај је, без сумње, дословно пренет у други, млађи натпис, уз један нов додатак, онај о Оливеровој деспотској титули. Када је настао тај првобитни натпис, заједно с ктиторовим портретом, може се и тачно утврдити: судећи по његовом завршетку (**всєѩ срьбскиѥ ꙁємлє и поморьскиѥ и ꙋчѣстникь грькомь**), било је то између 1343. и 1345. године (мало касније ћемо видети да се то десило баш 1343). Наиме, проучавање дипломатичке грађе поуздано је издвојило ово кратко раздобље у успону краља Душана ка царском достојанству, у којем српски краљ својој титули додаје „грчке земље и пределе“, односно помиње да је „честник Грком“.[20] Строго

---

[18] Година 1347. је забележена у повељи цара Душана Лесному, али с трећим индиктом, што одговара 1350. години (*С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 681). Без обзира на то да ли се више верује години или индикту (што за нас овде није од значаја), остаје као сигурно да је Јован Оливер наведен као деспот и 6. августа 1349. године у накнадно подигнутој и осликаној лесновској припрати (*С. Габелић*, Манастир Лесново, 33–34, цртеж 4, с ранијим издањима натписа у нап. 163).

[19] *Ђ. Бошковић*, нав. дело, 11; *Ђ. Стричевић*, нав. дело, 119; *Б. Ферјанчић*, Деспоти, 165. Решењу се највише приближио Стричевић (нав. место) речима „да се по садржини — а не по времену настанка — натпис састоји из два дела“, али се његово тумачење Оливеровог добијања деспотске титуле од Јована Кантакузина не може прихватити, између осталог и због Оливерове севастократорске представе у ктиторској композицији.

[20] Повеља манастиру Хиландару о дару струмског властелина Рудла, 28. марта 1343. или 1345 (*B. Korablev*, Actes de Chilandar. Actes slaves, Византийский временник 19 /1912/, Приложение, 481): **кралъ и самодрьжьць всѣхь србскыихь и поморскыихь ꙁємль и чьстникь грчкыимь странамь**; повеља Св. Петру и Павлу на Лиму, 25. октобра 1343 (*А. В. Соловјев*, Кад је Дечански проглашен за свеца? Краљ Душанова повеља Лимском манастиру, Богословље 4 /1929/ 296): **кралъ ... всєхь срьбскиχ ꙁєм'ль и помор'скиχ и грьчкиχ**; повеља Хиландару о поклону протосеваста Хреље (на основу познијег фалсификата), 1343–1345 (*B. Korablev*, Actes de Chilandar, 459): **кралъ и самодрьжьць всѣхь србскыихь ꙁємль и честьникь грьчьскимь странамь**; повеља Хиландару о поседима Св. Николе у Врању (1343–1345) (ПКЈИФ 7 /1927/ 109): **крал всєхь срьп'скиχь и помор'скиχь ꙁємьль и честьник г'рькомь**; даровна повеља хиландарском пиргу Хрусији, 1. јануара 1345 (*С. Новаковић*, Законски споменици, 487): **кралъ самодрьжьць всѣхь срьбскиχ ꙁємль и чєстникь грьчьскыимь странамь**; трећа дечанска хрисовуља, 1343–1345 (*П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 278): **кралъ всѣχ србскиχ и поморскиχ ꙁємль и прѣдѣль грьчскиχ и вьльгар'скиχь**; повеља Богородици Перивлепти у Охриду, јесен 1345 (*С. Новаковић*, Законски споменици, 672); **кралъ всѣχь срьпьскиχь и поморьскиχь и грьчкиχ ꙁємль**; Душаново писмо Млечанима, 15. октобра 1345 (*S. Ljubić*, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, II, Zagreb 1870, 278): Stephanus Dei gratia Serbie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modice particeps, et fere totius imperii Romanie dominus); натпис крај портрета краља Стефана Душана у Св. Ђорђу у Полошком, 1343–1345 (*Ц. Грозданов — Д. Ћорнаков*, Историјски портрети у Полошком, I, Зограф

омеђено пространим освајањима Македоније и Албаније почетком 1343. и заузимањем Сера у септембру 1345, овакав додатак Душановој титули не појављује се ни пре ни после тога. Премда се у Леснову он налази уз Оливерову, а не Душанову титулу, то је без већег значаја, јер је титула властеле, као и највиших црквених достојанственика, пратила владареву.[21] Поред других, то најбоље потврђује баш пример Јована Оливера: у повељи манастиру Св. Димитрија у Кочанима (пре 1340/41) потписао се као „Јован велики слуга Оливер српскије земље и поморскије“, а у једном запису у рукопису Wuk 6 у Државној библиотеци у Берлину (XIV век) забележена је смрт великосхимника Јована Каливита, некада „великог деспота свих земаља српских“, највероватније такође Јована Оливера.[22]

Пошто је несумњиво да је Јован Оливер насликан као севастократор, а то је подвукао и исписивањем титуле у соклу испод арханђела Михаила у ктиторској композицији,[23] док завршетак нове титулатуре упућује само на време између 1343. и 1345, првобитан натпис уз његов лик могао је да гласи: **азь рабь х(рист)овь иωань ωливерь по м(и)л(о)сти б(ожие)и и г(осподи)на ми кр(а)ла стеф(а)на бихь ȣ срьблемь великы челникь пот(о)мь велики слȣга пот(о)мь великы воевода пот(о)мь великы севастократ[о]р[ь] всеѧ срьбские земле и поморьские и ȣчестникь грькомь.** Такав натпис, ма колико необичан за ктиторске композиције, састављен је по угледу на владарске интитулације: започиње обраћањем у првом лицу („аз“), с атрибутом „раб божји“, девоцијом „по милости божјој“ и додатком „и господина ми краља Стефана“, којим се истиче не само поданички однос према владару, већ и легитимитет титула које је Оливер добио вољом или сагласношћу српског краља. Истицање владареве милости било је изгледа обавезно у самосталним повељама властеле, о чему сведочи и поменута Оливерова повеља манастиру Св. Димитрија у

14 /1983/ 62–63): κράλις καὶ αὐτοκράτωρ πάσις Σερβίας καὶ παραθαλασσίας καὶ Ῥομέων. Најсадржајније расправе о значају и важности овакве Душанове титуле: *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 6–10; *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 64–65; *Г. Суботић*, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 118 и нап. 31; *С. Ћирковић*, Србија уочи Царства, Дечани и византијска уметност, 9–11; *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија, Београд 1997, 82–86.

[21] *М. Југовић*, Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, Богословље 9 (1934) 253–272, посебно 255–256; Историја српског народа, I, Београд 1981, 532 (*М. Благојевић*).

[22] ССЗН, II, бр. 4602; *С. Новаковић*, Законски споменици, 662–663; *Р. М. Грујић*, нав. дело, 233–237; *Ђ. Стричевић*, нав. дело, 128 и слика на страни 129; *С. Габелић*, Манастир Лесново, 29, 35–36. Сличне ингредијенте титули у XIV веку имају севастократор Влатко у Псачи („севастократор все српске земље Владко“), велики кнез Војислав („раб Христа Бога Стефан а зовом велики кнез Војислав всеј србској и греческој и поморској земљи“) и протовестијар Тома („раб божји Тома а зовом Борислав велики? протовистијар всеје српскије и грчскије земље“), уп. *Ђ. Сп. Радојичић*, Севастократор Влатко и његов новац, Старинар 13 (1938) 71–73; *М. П(анић) С(урей)*, Заштита Сопоћана. Гробни натписи, Саопштења РЗЗСК 1 (1956) 26; *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 74, сл. 58; *С. Мандић*, Велика господа све српске земље и други просопографски прилози, Београд 1986, 66–72, 108–117; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 52, нап. 65.

[23] *С. Габелић*, Нови податак, 54–61.

Кочанима, издата десетак година раније, чија је интитулација врло слична почетку лесновског натписа: „По милости Божјој, и по милости господина ми краља Степана, ја слуга велики Оливер“.[24] Уосталом, и у Душановим повељама редовно се истиче да краљ својом милошћу потврђује властели одређене привилегије, њихове поклоне и слично.[25] Затим се у натпису у наративном облику („бих у Србљем“) набрајају сва висока достојанства која је Оливер носио, стално се успињући на хијерархијској лествици моћи и звања, од великог челника до великог севастократора,[26] а њихов редослед се подвлачи речцом „потом“. Само уз последњу, севастократорску титулу, коју Оливер носи у том тренутку, појављује се и додатак „све српске земље и поморскије и (у)честник Грком“, уобичајен у то време у владарској титулатури. Сматрамо да Оливер при набрајању својих титула не додаје случајно оно „бих у Србљем“, већ да тиме подвлачи да је све то (велики челник, слуга итд.) био у Срба, у српској земљи, што је изгледа понајпре било потребно због севастократорског достојанства, пошто су остала, добијана од краља, била уобичајена у српској титулатури.

Добро је познато да Јован Оливер није могао добити ово достојанство од краља Душана, па је у науци преовладало мишљење да се то десило најраније 1346. године. Његова слика у Леснову, севастократорска титула у соклу и првобитни натпис поред слике, настао 1343–1345, не потврђују ову претпоставку. Професор Ферјанчић је с правом истакао да „не постоји ниједан документ који наводи Јована Оливера са достојанством севастократора“.[27] С титулом великог војводе помиње се последњи пут 1342. у једном запису,[28] а 1347. у Душановој повељи Леснову већ носи деспотско достојанство.[29] У раздобљу између ових двеју година о Јовану Оливеру нема помена у домаћим изворима. О њему током 1342. говоре Нићифор Григора, укратко,[30] и, много опширније, Јован Кантакузин,[31] али ни један ни други не наводе његову титулу, вероватно не случајно.

---

[24] *Ђ. Стричевић*, нав. дело, 128. Сличан је почетак интитулације и у једној повељи Гргура и Вука Бранковића из 1365: „по милости Божјој и господина ми превисокаго цара Стефана Уроша“, *С. Новаковић*, Законски споменици, 442.

[25] Уп. *С. Станојевић*, нав. дело, 153; Историја српског народа, I, 375 (*М. Благојевић*); *М. Благојевић*, нав. дело, 59 и даље.

[26] О Оливеровим титулама у овом натпису в. Лексикон српског средњег века (изд. С. Ћирковић — Р. Михаљчић), Београд 1999, 72–73 (*А. Веселиновић*), 74 (*Р. Михаљчић*), 74–75 (*М. Благојевић*), 661–662 (*Б. Ферјанчић*), с најнеопходнијом литературом. Епитет „велики“ уз севастократора додат је вероватно по аналогији са српским титулама, исто, 71–72 (*Р. Михаљчић*); за другачије мишљење, *С. Мандић*, нав. дело.

[27] *Б. Ферјанчић*, Севастократори и кесари, 258.

[28] ССЗН, I, бр. 74–76.

[29] *С. Новаковић*, Законски споменици, 676–681.

[30] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, II, ed. *L. Schopenus*, Bonnae 1830, 637–639 (даље: Greg. II) (Византијски извори, VI, 232–235).

[31] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, graece et latine, II, ed. *L. Schopenus*, Bonnae 1831, 259–260, 269, 290–293 (даље: Cant. II) (Византијски извори, VI, 380–386, 398, 407–412).

Пошто је између 1343. и 1345. Оливер био насликан и обележен као севастократор, поново искрсава питање порекла ове његове титуле. Међу онима који су му тада могли доделити то достојанство треба искључити царицу Ану Савојску и бугарског цара Ивана Александра, јер није познато да је Јован Оливер имао везе с њима, било непосредне било посредне. Као једина могућиост остаје цар Јован Кантакузин, али он сам у својим сећањима, написаним много година касније, о томе ништа не говори. Имајући, међутим, на уму пристрасан карактер његовог списа, у којем бивши цар настоји да себе прикаже у што повољнијем светлу и као чувара царских обичаја, тако нешто тешко да можемо и очекивати. Случај родопског великаша Момчила, коме је Јован Кантакузин дао титулу севастократора 1344, упозорава, међутим, да је он сигурно додељивао високе титуле и пре свог уласка у Цариград 1347. године. Тај свој поступак у вези с Момчилом, једини који помиње, Кантакузин правда прилично неубедљиво реакцијом на потез цариградске владе.[32] Због тога постављамо питање — није ли цар-узурпатор у, за њега, најтежим околностима, у Србији 1342–1343, могао да прибегне додељивању високих титула најутицајнијим особама око српскога краља, ради њиховог придобијања за себе? А најмоћнији је био баш Јован Оливер. Кантакузин каже да τὸν δυνατώτατον εἶναι τῶν Τριβαλῶν Λίβερον ὠνομασμένον ... τῶν ἄλλων τῶν ἐν τέλει μάλιστα ὢν ὁ δυνατώτατος, тако да због Оливеровог μεγάλα δύνασθαι παρὰ Τριβαλοῖς, ὥστε καὶ αὐτὸν Κράλην προσκρούειν ὀρρωδεῖν.[33] Григора и Кантакузин су сагласни да је Оливер, поред краљице, био главна подршка цару у преговорима с Душаном током пролећа и лета 1342. године.[34] Том приликом, вероватно током августа, утаначена је и удаја Оливерове кћери за млађег Кантакузиновог сина Манојла. Морамо се опет запитати зашто је амбициозном Јовану Оливеру било стало до овог орођавања с царском породицом и да ли је то било само ради пуког престижа и части, као што то представља Јован Кантакузин. Блиско је помисли да би тиме био испуњен један од формалних услова (сродство) за додељивање севастократорске титуле српском велможи.[35] У доста подробном опису ових разговора о браку царевог сина и Оливерове кћерке, Кантакузин истиче посредничку улогу српског

[32] Кантакузин вели да је Момчилу претходно царица подарила достојанство деспота, па му је он тек потом доделио севастократорску титулу, што је овај тобож више ценио (τὴν σεβαστοκράτορος αὐτὸς παρείχετο ἀξίαν), Cant. II, 432. По свему судећи, било је обрнуто, јер је севастократорско достојанство ниже од деспотског, уп. Византијски извори, VI, 256, нап. 99, 465, нап. 345 (*С. Ћирковић — Б. Ферјанчић*), где се придаје поверење Кантакузиновим речима, али и поставља питање како је Момчило пристао да прими нижу титулу од већ добијене деспотске. Ово додељивање севастократорског достојанства Момчилу од стране Кантакузина уопште не региструје Нићифор Григора.

[33] Cant. II, 259, 269, 291 (Византијски извори, VI, 380, 398, 409); уп. *Б. Ферјанчић*, Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина, ЗРВИ 33 (1994) 189.

[34] Greg. II, 638–639; Cant. II, 257–276 (Византијски извори, VI, 233–234, 380–406).

[35] На тај начин би умногоме био поновљен случај из времена Михаила VIII Палеолога, кад је цар оженио свог нећака Андроника Тарханиота кћерком тесалијског господара Јована I Анђела, и том приликом његовом тасту доделио титулу севастократора (*Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 /1968/ 181).

Севастократор Јован Оливер, Лесново, наос, 1343
(натпис интерполиран после 1346)

краља и његову сагласност, што значи да Душан и овде чини милост свом властелину, допуштајући му orođавање с византијским царем.[36] Том приликом или убрзо после тога могао је Кантакузин да додели севастократорску титулу Јовану Оливеру, коју је овај носио и после разлаза Јована Кантакузина и Стефана Душана, јер је она стицана доживотио.[37] Титула му је сигурно

[36] Cant. II, 290–292 (Византијски извори, VI, 407–410). Изгледа вероватно да овај брак никад није био остварен и да се остало само на веридби, не само што се принц Манојло оженио Изабелом од Лузињана 1348, већ и што Кантакузин наглашава да усмени брачни уговор нису пратиле заклетве и друга средства обавезивања. Кантакузиново казивање о преговорима око брака Оливерове кћерке заслужује пажљивије истраживање, посебно оно место где се исказује нов однос Оливера према цару: он се придружује цару и постаје његов δοῦλος, спреман да увек ради у његову корист, а све то уз краљеву сагласност.

[37] Ово не би било први пут да севастократора и деспота буде у Србији и пре 1346: осим Стефана Немањића (који је то достојанство добио вероватно од цара Алексија III Анђела, а које византијски извори прећуткују), у једној повељи Стефана Дечанског (1326) помиње се неки

била додељена уз знање и одобрење краља (можда и формално посредовање, као код веридбе његове кћерке), дакле, краљевом „милошћу", као што ће то Оливер истаћи и у натпису у Леснову. Разуме се, ово је претпоставка, заснована на индицијама и карактеру Кантакузинове историје, усклађена с подацима лесновског натписа, коме се не може одрећи вредност историјског податка. Без ње је неуверљиво свако тумачење лесновског натписа и севастократорског портрета Јована Оливера које не уважава слику и текст, нарочито његову хронолошку слојевитост.

Посредну потврду о Оливеровом добијању севастократорске титуле крајем 1342. или почетком 1343 (између договора о браку његове кћери с Кантакузиновим млађим сином, вероватно у августу 1342, и коначног разлаза Јована Кантакузина са српским краљем у пролеће 1343) пружа и поменути запис писара Станислава у минеју бр. 62 бивше београдске Народне библиотеке.[38] Тај рукопис Станислав је исписао по налогу великог војводе Оливера у манастиру Леснову 1342, две године после завршетка храма, који велики војвода **създа ис темелиꙗ и съвръшивь и пописа и всакими добротами ꙋкрасивь**. Податак о осликавању цркве 1342. заслужује поверење, пошто су овакве белешке увек тачно регистровале подизање или осликавање неке цркве.[39] Стога нема разлога за сумњу да је лесновски храм, завршен 1340/41 (вероватније 1340),[40] почео да се живопише 1342, у време настанка овог записа. Мада Станислав говори о пописивању као већ завршеној радњи, тешко је у то поверовати: величина лесновске цркве упућује да су фреске у њој биле извођене у две сезоне, дакле у летњим месецима 1342. и 1343; прве године, када Станислав пише своју белешку, вероватно су били осликани само виши делови цркве.[41] У том тренутку Јован Оливер још носи титулу великог војводе, коју ће убрзо заменити севастократорском.

деспот Драгослав, у писму папе Бенедикта XII (16. септембар 1336) споменут је, без имена, и један севастократор, а у Душановој повељи охридској Богородици Перивлепти (1345) помиње се познати севастократор Керсак; сви су они, без сумње, своје титуле добили од византијских царева, уп. *Б. Ферјанчић*, Севастократори и кесари, 256–257, с изворима и старијом литературом. То још више оснажује претпоставку да је Јован Оливер добио ово достојанство од цара Јована Кантакузина, што би потврђивали лесновска фреска и првобитни натпис крај ње.

[38] ССЗН, I, бр. 75.

[39] Уп., на пример, ССЗН, бр. 5704, 6555, 6734, 7087–7089. Слично је и у наративним изворима (и овде помињемо само сачуване и проверљиве примере): Живот светога Саве, написао Доментијан (треба: Теодосије) (изд. *Ђ. Даничић*), Београд 1860, 139, 141 (Жича); Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан (изд. *Ђ. Даничић*), Београд 1865, 226, 228 (Жича); Живот краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други (изд. *Ђ. Даничић*), Загреб 1866, 75 (Градац), 369 (Богородичина црква у Пећи), 570 (припрата у Пећи); Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога (изд. *В. Ћоровић*), Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1939, 43 (Хиландар); Антологија старе српске књижевности (изд. *Ђ. Сп. Радојичић*), Београд 1960, 117 (Раваница).

[40] *С. Габелић*, Манастир Лесново, 28.

[41] Тешко је поверовати да је велика црква у Леснову осликана у току једног лета, а још теже да је почела да се живопише непосредно по подизању (*Г. Томовић*, нав. дело, 89, нап. 16). Тачна би била већ исказана претпоставка (*С. Габелић*, Манастир Лесново, 32) да је тада, 1342, посао око осликавања цркве био само започет. С. Габелић, свакако најбољи познавалац леснов-

Живописање је свакако завршено следеће, 1343. године, у летњим месецима, када су изведене и фреске у најнижој зони наоса. Тада је настао и Оливеров портрет у ктиторској композицији на северном зиду, који га приказује у севастократорској одећи и са севастократорским венцем, а у тада исписаном натпису Оливер је поносно навео сва висока звања кроз која је прошао, закључно са севастократорским. У соклу су исписана имена његове жене Ане Маре и његово са севастократорском ознаком, а у исто време је поручен и додатак металном хоросу (који је, иначе, израђен још док је Оливер носио титулу великог војводе) с ктиторовим новим, севастократорским достојанством.[42]

Неколико година касније, 1346. или 1347, Јован Оливер је, сада од цара Душана, добио нову и највећу титулу деспота.[43] Најмоћнији Душанов властелин пожурио је да ту промену забележи и крај свог портрета у наосу Леснова.[44] Изгледа из техничких, али и формално-садржајних разлога, ова титула није могла да буде једноставно додата постојећем натпису: за дужи текст вероватно није било места између бордуре и фигуре ктитора, дописани текст би лако био уочљив, као што би и ингредијентн титуле морали бити поновљени или би остали само уз оне раније. Свакако је због тога одлучено да се старији натпис избрише, допуни новим податком на крају набрајања Оливерових достојанстава, а задржи ранији завршетак титуле, с поменом свих српских и поморских земаља и Грка, па је све то наново исписано на месту ранијег натписа. Због расположивог простора добио се нешто згуснутији текст и изгубила правилност редова. С друге стране, остварена је само привидна јединственост текста, јер се у њему јасно разазнаје уметнути део, који уместо речи „потом“ почиње везником **и** (или **а**), и наставља: **ꙁа вѣрное емꙋ поработаниѥ по милости божиѥи и великы деспоть**. По уобичајеној формули,

ског живописа, изгледа невољно прихвата датовање фресака после 1346, а све због помена Оливерове севастократорске титуле, уз ограду — „ако је, како се мисли, Јован Оливер добио севастократорско достојанство од српског цара“ (*С. Габелић*, Једна локална сликарска радионица, 368, нап. 3), односно „уколико је севастократорска титула добијена од цара Душана“ (*иста*, Манастир Лесново, 33). Другачијим датовањем лесновских фресака (1342–1343) доводи се у склад и хронологија рада неких њихових мајстора у дечанској припрати (1343–1346/7) и тако решава проблем с којим је била суочена Смиљка Габелић (Једна локална сликарска радионица, 368).

[42] О остацима лесновског полијелеја в. *С. Габелић*, Старине манастира Леснова, Зборник на Македонија, н. с. 2 (1996) 107–108; о његовим деловима с именима и титулама ктитора и његове жене *G. Millet*, L'ancien art serbe. Les églises, Paris 1919, fig. 11; *Ђ. Бошковић*, Белешке са путовања, Старинар 7 (1932) 91, сл. 11.

[43] Истина, ни о овом Оливеровом достојанству не постоје подаци када га је и од кога добио, али се узима као несумњиво да је реч о цару Душану, *Б. Ферјанчић*, Деспоти, 162–165.

[44] Не може се тачно рећи када се то збило, одмах по добијању деспотског венца, приликом осликавања припрате (1349) или, што је мало вероватно, још касније (уп. *Ђ. Бошковић*, Неколико натписа, 11). Палеографија натписа и његове филолошке одлике нису од веће користи, јер се у Леснову текстови са сличним одликама срећу и у наосу (1342–1343) и у припрати (1349), при чему не можемо усвојити мишљење *С. Габелић* (Манастир Лесново, 153) да га је извео писар или сликар који је исписивао натписе уз неке светитеље и текстове на њиховим свицима у наосу и олтару (св. Јоаким Осоговски, св. Амфилохије, св. Ђорђе и др.), јер су на овима и на натпису уз ктитора сасвим различита нека карактеристична слова, на пример **а**, **ѡ**, **и** или **ы** (исто, сл. 23, 62, цртеж 12).

Оливер у њему истиче да је постао деспот због верне службе владару и милошћу Божјом, па је тако дошло до удвајања девоције с почетка натписа.[45] Пошто старији текст није мењан, задржани су стара краљевска титула Стефана Душана и завршетак тада већ анахроне Оливерове (севастократорске) титуле из времена великог освајања грчких земаља и градова. На тај начин је добијен интерполиран текст натписа, с противречним подацима, који — разлучивањем првобитног садржаја од познијег додатка — наводи не само на преиспитивање неких питања из српске историје средине XIV века, већ омогућава и тачнију хронологију лесновских фресака.

Branislav Todić

THE INSCRIPTION NEXT TO JOHN OLIVER
IN THE NAOS OF LESNOVO
A Contribution to the Chronology of Lesnovo Frescoes

The inscription placed next to the portrait of the founder of Lesnovo, John Oliver, on the north wall of the naos, has attracted considerable attention in scholarship because of certain contradictions. The most important of them is, that in it are mentioned King Stefan Dušan and John Oliver with all the titles which had been accorded to the latter, ending with those of the (grand) sebastokrator and (grand) despot. Since these dignities could have been granted only by an emperor, the inscription and Oliver's portrait (as well as other frescoes in the naos and the altar) were dated to the epoch after Dušan's coronation as Emperor in April 1346. However, the discrepancy between the picture — featuring John Oliver as sebastokrator (who was designated as such in the medallion beneath the donor's composition, and also in the subsequently produced decoration of the choros) — and the inscription, in which this magnate is referred to by the titles of sebastokrator and that of the despot as well, remained unexplained.

The problem is resolved in the comparison of archaeological and diplomatic data, i.e. the text and the picture. The inscription was undoubtedly interpolated after 1346 or 1347, when John Oliver became despot. It means that in the original inscription and the painting he was designated only as sebastokrator, together with his previous titles (grand *čelnik*, grand servant, grand duke). The time when the inscription and the frescoes in the church were made is revealed by his title, in which mention is made of all Serbian and coastal lands and partial rule over Greeks. Such an addition appeared in Serbian titles only between 1343 and 1345. A contemporary domestic source would suggest that the frescoes were painted in

[45] О владаревој милости и правоверном поработанију в. *М. Благојевић*, нав. дело, 67–72 (ту и о сродним изразима у Душановој повељи Леснову из 1347. године).

the course of 1342 and 1343, and that Oliver became sebastokrator at the end of 1342 or at the beginning of the following year.

Sources contain no reference as to who accorded Oliver this dignity. It ought to be believed that it was granted to him by the Emperor John Kantakouzenos, who sojourned in Serbia at that time, in the most critical period in his political career. In his wish to take to his side Dušan's most powerful feudal lord, in which he had succeeded (as confirmed both by Gregoras and Kantakouzenos himself), the Emperor-usurper probably accorded him the title of sebastokrator. The same title was granted to the feudal lord of Rhodope Momčilo at a later date. The formal justification could be found in the marriage of Oliver's daughter to the Emperor's son Manuel. Kantakouzenos does not mention granting the title to Oliver, in the same manner as he is silent about some of his actions, or he depicts them in a favourable light for himself. However, this claim is indirectly confirmed by Oliver's picture in Lesnovo and the inscription next to it, executed in 1343.

After Oliver had become despot (1346–1347), the inscription was rewritten, the new title of the founder having been incorporated in the old text. For this reason it contains contradictory data, which can be explained only by chronological division of its content into two parts: most of it came into existence in 1343, and the added section concerning the despotic title in 1346, or after that year.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.711(093.2/.5)"13/14":348.73(093.2=861):930.272(497.11)

ДУШАН И. СИНДИК

ПОВЕЉА ЋЕСАРА УГЉЕШЕ[1]

У овом раду расправља се о три међусобно повезана питања: 1. аутентичност садржине повеље, 2. хронологија повеље, 3. да ли је Угљеша, син севастократора Влатка, приказан на фресци у цркви Св. Николе у селу Псачи, идентичан са аутором повеље.

При крају своје расправе *Повеље севасӣократора и кесара*, академик Божидар Ферјанчић, чијој светлој успомени се овом приликом приклањамо, последњи пут се осврнуо на повељу ћесара Угљеше[2].

Повеља ћесара Угљеше, једина сачувана од српског достојанственика тако високог ранга, више пута објављивана и коментарисана, привлачила је пажњу истраживача како због цркве Св. Николе у Врању и других имања поклоњених Хиландару, тако и због њеног аутора, о којем се ни данас не зна превише[3]. А оно мало што се о њему зна буди знатижељу, јер указује да се ради о занимљивој личности којој треба дати одговарајуће место када се расправља о пресудним догађајима српске прошлости крајем XIV и у првој четвртини XV века. Судећи по до сада познатим изворима, није сигурно да ли ће то увек бити могуће[4].

---

[1] Током последњих тридесет година прихваћен је изговор титуле *кесар*. Ја сам се овде определио за изговор *ћесар* зато што ми се у овом акту писање *кјесар* чинило ближе средњовековном изговору.

[2] *Б. Ферјанчић*, Повеље севастократора и кесара, ЗРВИ 23 (1984) 105–117; посебно 116, нап. 50 (даље: *Ферјанчић*, Повеље). Уп.: *Ферјанчић*, Севастократори и кесари у српском царству, Зборник Филозофског факултета 11–1 (Београд 1970) 267.

[3] Повељу су објавили: *Љ. Сӣојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик 3 (1891) 33, уз напомену да је датум дописан; *Сӣ. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 460–461 (извод), дат. око 1400, с образложењем да је Угљеша 1402. пришао деспоту па је повеља морала бити издата пре те године; *В. Korablev*, Actes de Chilandar II, Actes slaves, Византийский временник 19 (1915) Приложение № 80, 560–561.

[4] Најважнија општа дела о ћесару Угљеши: *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба 2, Београд 1952², 339–340; *Ђ. Сӣ. Радојичић*, Црква Св. Николе у Врању, Старинар 13 (1938); *Р. Михаљчић*, Крај Српског Царства, Београд 1975, 73–75; Историја српског народа, 2, Београд 1985, 21, 34, 55, 68, 83, 86, 115, 331. Биографски подаци о Угљеши су крајње оскудни и заснивају се на претпоставкама о датуму фресака, а нешто сигурније на подацима Константина Филозофа и повељи која је предмет овог прилога. Чини се да нема реалног основа за претпоставку *V. R. Petkovića*, O portre-

Као што је одавно познато, овом повељом ћесар Угљеша поклонио је манастиру Хиландару цркву Св. Николе у Врању са селом, цркву Св. Николе у Лучанима са селом, као и село Трновац. Сама повеља привлачи пажњу зато што је то једина повеља не само ћесара Угљеше него и једина повеља носилаца ове високе титуле у нас. Главна питања о којима се још увек расправља у науци када се говори о ћесару Угљеши а нарочито о његовој повељи су следећа: 1. да ли је садржај повеље која се налази међу српским актима у Архиву манастира Хиландара под бр. 81 (= А 6/14, са преписом XIX в.) аутентичан; 2. хронологија наведене повеље; 3. да ли је Угљеша, средњи син севастократора Влатка, приказан на фресци у цркви Св. Николе у Псачи, идентичан са аутором повеље? Сва ова питања су међусобно повезана.

Али да видимо пре свега шта нам пружа сачувани старији текст ове исправе. Он је написан на пергаменту ширине 270–280 mm, дужине 376 mm, црним мастилом, полууставним писмом прве четвртине XV века у 28 редова. Десна ивица је искрзана, па је и текст делимично оштећен. Реконструкција оштећеног дела текста, који се овде у прилогу објављује, почива делом на препису монаха Никандра из XIX в. (р. 1–20), а делом на идентичним деловима санкције повеље деспота Стефана (р. 21–28, према: Хил. бр. 77 = А 2/4). На почетку се налази крст, тј. *симболична инвокација*, после које следи *аренга* (р. 1–4). *Интитулација* — ... азь благовѣрнии кесарь Оуглѥша, у ствари је почетак *нарације* (р. 5–9), која је формулисана као логичан наставак побожних књижевних размишљања дародавца изречених у аренги. Из *нарације* сазнајемо да је ћесар Угљеша, подстакнут тим размишљањима, осетио искрену потребу да обдари „велику лавру“ Хиландар. Дар је усклађен са општим државним приликама, које ограничавају његове могућности, па он прилаже колико може. Из *диспозиције* (р. 10–20) види се да те могућности и нису тако мале као што би се могло закључити из његових речи: елико би ми мощно[5]. Угљеша је, као што је наведено, поклонио две цркве Св. Николе, односно по једну цркву у селима Врање и Лучани са атарима тих села и село Трновац. Како је било уобичајено у старијим повељама, и овом приликом је наглашено да су села поклоњена са својим границама и правима. Оно што овде привлачи посебну пажњу јесу имунитети, тј. ослобађање од великог броја феудалних обавеза у корист манастира Хиландара. Споменута села су ослобођена од свих обавеза дотадашњем световном феудалцу ћесару Угљеши, тј. од свих *малих и великих работа*, *од свих данака малих и великих*, *градозиданија*, *повоза*, *поноса и иномистра*. *Њима није могла управљати ниједна световна власт, ослобођени су од свих заповести световних власти. Били су*

tima iz Psače, Narodna starina sv. 20, knj. VIII, br. 3 (Zagreb 1929) 202, према којој је Угљеша, због неизвесних родбинских веза добио име по деспоту Јовану Угљеши, а још је нереалнија недокументована тврдња *М. Кашанина*, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975, да се Константин Филозоф после смрти деспота Стефана Лазаревића повукао у област ћесара Угљеше, што је прихваћено и у Историји српског народа 2, 331 (*Д. Богдановић*). Можда би реалније било очекивати Константиново повлачење у неки од румунских манастира којима је деспот Стефан давао поклоне. — Син ћесара Угљеше, чије име није записано, сахрањен је у манастиру Љубостињи. Уп.: *Гордана Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 93-94, са старијим издањима и литературом.

[5] Овај израз, као жеља за исказивањем скромности дародавца, може да буде опште место (топос).

дужни да слушају само оно шшо им зайоведа манасшир. Такве имунитете, колико је из сачуваних докумената познато, у старије време, до Стефана Дечанског, давао је само владар, а од времена краља Стефана Душана и највиши државни чиновници, као што је био Јован Оливер, још као *велики слуга*, а касније и носиоци високих титула или сродници царске породице (нпр. Дејановићи)[6]. Одмах после диспозиције налази се духовна *санкција*. Пример санкције ове повеље (р. 20–24) убројан је у нашој историографији у оне које имају српски мотив[7] зато што се у овом акту, као и у бројним другим актима, у њој директно спомињу св. Симеон Мироточиви и св. Сава. Ова двојица српских светитеља спомињу се и у санкцијама других српских средњовековних повеља, али никада као *свешилници = свешионици* (*лучоноше*?). Овај епитет се ретко среће у повељама, а чешће у књигама. У Копоринском летопису св. Симеон Немања описан је као: **пръвы свѣтил'никь тое землѥ**[8]. Важно је истаћи да је санкција Угљешине повеље готово идентична са санкцијом у повељи деспота Стефана (Хил. бр. 77 = А 2/4), па је стога изгледало упутно да се овде њихови текстови објаве упоредо.

Хил. 81

Нь и ѡбичнаа хрисоволѥмь да при[речече]мь и сь молбою и запрѣщенїемь его же изволить Б(ог)ь по мнѣ г(о)сподст[вова]ти землѥю ѡтчьства ми или с(и)нь или вноукь или кто ѡд рода нашего ближни или дал'ни

аще дрьзнеть разорити сиѥ да разорить г(оспод)ь Б(ог)ь в'са до[браа ѥго] начинаннꙗ и здѣ и вь боуд<оу>щемь вѣцѣ. И да моу ѥ пр(ѣ)ч(и)стаа м(а)ти Б(о)жїа ѡтмьст[ница] вь д(ь)нь стра-ш(ь)наго испитанїа. И да не имать оучестиѥ сь великыми нашими [свѣ]тил-никы и хтитори мνротоучемь Сνмеѡ-ном(ь) и архїерешм(ь) Савою; на ни[хь же] наше оупованїе, нь имать ждрѣби сь всѣми иже разорише б(о)ж(ь)ствна и ап(о)с(то)л[ска] и ѡтчьска прѣданиꙗ. Ам(и)нь.

Хил. 77

Нь и ѡбичнаа хрисовоулѥмь да при-речемь и сь молбою и сь запрѣщениѥмь ѥго же изволить Б(ог)ь ц(а)рствовати Срьбскою землѥю по нас(ь) или брать или с(и)нь или вноукь или кто ѡт рода нашего ближни или даллни или пакы грѣхь ради нашихь и тоуждь нашего пле-мене, сихь всѣхь молимь именемь г(о-спод)а нашего Ї(со)у Х(рист)а сиѥ не разо-рити нами записанноѥ и приложенноѥ нь паче испльнꙗти ꙗко таковоужде мьздоу ч..ѥ ꙗко же имїи ѡт мьздодателꙗ Б(ог)а. Аще кто дрьзнеть разорити сиѥ да разорить г(оспод)ь Б(ог)ь и вса добраа ѥго начинаниꙗ и здѣ и вь боудоущемь вѣцѣ. И да моу ѥ прѣч(и)стаа м(а)ти Б(о)жиꙗ ѡтмьстница вь д(ь)нь страшна-го испытаниꙗ. Да не имать оучестиѥ сь великыими нашими свѣтил'ник<и> и ктитори мνрѡтоучемь Сνмеѡномь и архїерешмь Савою, на них же наше оупо-ваниѥ, нь да имать ждрѣби сь всѣми иже разорише б(о)ж(ь)ствнаа и ап(о)с(то)льскаа и ѡт(ь)чьскаа прѣда-ниꙗ. Аминь.

---

[6] *Сш. Новаковић*, Законски споменици, 453, 458.

[7] *Сш. Сшанојевић*, Студије о српској дипломатици, 10 Санкција, Глас СКА 100 (1920) 43, нап. 17.

[8] *Љ. Сшојановић*, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци 1927, 66. Захваљујем академику С. Ћирковићу што ми је указао на овај податак.

Као што се види, на оним местима где се ради о истом топосу, разлике су минималне. Санкција Угљешине повеље је нешто краћа, али је упадљиво да се и овде, као и у интитулацији, пазило да се не иде против ауторитета врховне власти. Угљеша пише о „земљи отачаства" а деспот о „Српској земљи".

После санкције, на одговарајућим местима налазе се датум и потпис.

Ова кратка анализа дозвољава и одређене закључке.

1. Примерак повеље који је сачуван до наших дана није оригинал. Он већ на први поглед показује да су датум и потпис дописани неколико векова касније. Још пре више од педесет година запажено је да су ти, иначе веома важни делови сваког средњовековног акта дописани у првој половини XIX века[9]. По том мишљењу, сачувани примерак је старији препис. Данас се, на основу преписа више српских повеља, бројних записа на полеђинама већег броја докумената, као и најмање три рукописне књиге[10], што се све налази у Архиву манастира Хиландара, са сигурношћу може рећи да су и датум и потпис дописани руком монаха Никандра, који је све наведене послове обавио приближно између 1835. и 1849. године. Без поузданог одговора остаје питање шта је подстакло тог вредног монаха, можда првог по имену познатог архивисте хиландарског, да на овом акту запише датум 10. јул 1423. године, као и да допише потпис. Да ли је монах Никандар имао пред собом, поред сачуваног примерка, и веома оштећен оригинал, па је стога осетио потребу да допише датум и потпис као и да сачини још један препис? Сваки одговор на ово питање био би само претпоставка. Исто тако могуће је да је датум реконструисан на основу неког нама данас непознатог извора. Постојећи Никандров препис не задовољава у потпуности потребе науке у погледу прецизности, али у основним цртама не мења смисао садржаја сачуваног старијег примерка.

Кад се говори о хронологији, треба имати у виду мишљење палеографа, по којем писмо српског једнојеровог правописа главног текста повеље одговара дописаном датуму[11]. Томе иду у прилог: поређење са сличним облицима слова, идентичан правопис, а посебно формулар санкције у наведеној повељи деспота Стефана Лазаревића о поклону Хиландару 100 литри сребра, такође без датума[12]. Кад је реч о датуму те Стефанове повеље, не би требало превидети ни заобићи једну белешку на примерку *Monumenta Serbica* из библиотеке

---

[9] *P. Lemerle — A. Soloviev*, Trois chartes de souverains serbes conservées au monastère de Koutloumus (Mont Athos), Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum), 11 (1940) 127–146; 145, note 7: on constate que signature est d'une main moderne, probablement de la première moitié du XIXe siècle, et que le document lui-même, que ne porte d'ailleurs aucun sceau et qui est ecrit en onciale, n'est sans doute qu'une copie ancienne.

[10] *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара; *Д. Медаковић*, Старе штампане књиге манастира Хиландара, Београд 1978. В. бр. 516 (1835), 536 (1837) и 599 (1849); *Д. И. Синдик*, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, Хиландарски зборник 10 (1998) 19, passim.

[11] Дугујем искрену захвалност колегиници Катарини Мано-Зиси и доц. Климентини Ивановој за консултацију о палеографским особинама овог акта.

[12] Овој повељи се може приговорити да се на њој налази очигледно накнадно привезан печат кнеза Лазара, што само по себи не мора да утиче на питање аутентичности, јер се чини да унутрашња анализа текста не даје основ за сумњу.

Јована Томића, писану највероватније његовом руком: „Писана после 21. априла 1421. год.“[13] Није познато образложење овог Томићевог мишљења.

Монах Никандар је потпис дописао црвеним мастилом. Б. Ферјанчић је показао да су у Византији кесари потписивали своја акта по правилу зеленим мастилом, али је забележен и један случај потписа плавим мастилом[14]. О црвеном мастилу нема помена. Будући да се српска царска канцеларија у многим својим поступцима угледала на одговарајуће византијске институције, тешко је претпоставити да су касније, у време деспотовине, ћесари потписивали акта црвеним мастилом, иако, сем ове, није позната ниједна њихова исправа. Такође није познато како је гласила њихова титула у потпису. Ипак, не изгледа реално да би званични потпис ћесара могао да гласи: ВЪ ХРИСТА БОГА БЛАГОВѢРНЫИ КЕСАРЬ ОУГЛЕША ГОСПОДАРЪ СЕРБЛЕМЪ И ПОДѸНАЮ И ВСѢХЬ ЗАПАДНИХЬ СТРАНЬ. Зато ће највероватније бити да је монах Никандар потпис ћесара Угљеше сам саставио по угледу на потписе исправа не само деспота Стефана него и претходних владара, које је имао пред собом, а који временски нису увек одговарали дописаном датуму. С друге стране, и сам аутор у својој интитулацији себе назива само **благовѣрни кıесарь Оүглıеша**, а област којом влада **ꙁемлıею ѿтьчьства ми** (да ли је под тим подразумевао само баштинска права?), истичући тако своје место у Деспотовини, али не повређујући при томе прерогативе деспота као свог врховног господара. Исто тако он у *санкцији* употребљава израз **господство ми**, иако би по византијском узору имао право да напише *царство ми*.

Стицајем политичких прилика, деспот Стефан и ћесар Угљеша нису увек били на истој страни, као што је то било у току битке код Грачанице, о чему веома важно сведочанство пружа Константин Филозоф: „**Бѣше же тогда и кесаръ Оүглıеша съ Їсмаилїты и ть много слоүженїе сътвори съ сланиıемь къ бл(а)гоү(ь)стивомоү иꙁ' сїих. Сих съвѣты и ковы възвѣща, таже по малѣ и самъ прибѣгь под крилѣ деспотꙋ, и ꙁемлю свою отьчьскоүю Враню, и Иногошꙋ, и Прѣшево, прѣетъ и оудръжа. И быс(ть) ıакѡж(е) нѣкоıе крыло хрїс(ти)аном(ъ)**“.[15] Као што се види, у време битке Угљеша је био на страни Турака, али је у току борбе пружио драгоцена обавештења деспоту Стефану и прешао под његово окриље. Рекло би се да је за узврат деспот наградио Угљешу тако што му је, уз нама недовољно познати степен аутономије, оставио „отачаску земљу“, али и уз извесне обавезе одбране државе. Како друкчије објаснити израз „као неко крило хришћанима“. Зато је оправдано мишљење по којем је област ћесара Угљеше имала посебан и донекле осамостаљен положај пограничне области, тј. *крајишта* у Српској деспотовини[16]. Савременим језиком речено, била је то нека врста тампон зоне према Турцима.

---

[13] Библиотека Историјског института САНУ, сигн.: И 57ª, стр. 331.

[14] *Б. Ферјанчић*, Повеље, 114.

[15] *К. Куев – Г. Петков*, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 391, по л. 169–170 Богишићева рукописа.

[16] *М. Благојевић*, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, Историјски гласник 1–2 (1987) 29–42; о Угљеши, в. стр. 33.

Да ли нам и овај акт пружа доказ за такву претпоставку? После битке код Трипоља, које се у најновије време идентификује као Трепања[17], односи деспота Стефана и ћесара Угљеше остали су непомућени. Ћесар је учествовао у бици код Космидиона 1410, а 1412. замало га је заробио турски претендент на престо — принц Муса.

2. У најновије време веома опрезно је указано на могућност да је Угљешин акт *фалсификат* сачињен у канцеларији манастира Хиландара[18]. Као разлог за такав поступак или пак само захтев за потврђивање манастирских имања, наведене су тешке прилике у којима су се нашли и Србија и Хиландар после битака на Марици (1371) и Косову (1389), па је стога требало још једном потврдити поклон цркве Св. Николе, дат општом хрисовуљом цара Стефана Душана из 1348. Наведени разлози о сметњама за експлоатацију метоха насталим услед запоседања појединих крајева око Врања и области Дејановића од стране Турака, не би, чини се, ишли у прилог мишљењу да су Хиландарци могли тражити од ћесара Угљеше не само потврду старих него и нове поседе (села Лучани и Трновац се не спомињу у општој Душановој повељи Хиландару), који су се налазили у области захваћеној ратним сукобима или у непосредној близини тих сукоба. Зато изгледа прихватљивија претпоставка да је до захтева за потврду старих, али и тражења нових поседа могло доћи тек када су се прилике колико-толико смириле, а то није могло бити пре силаска принца Мусе са историјске позорнице. Мирнији период наступио је после 1413, тј. са доласком на турски престо султана Мехмеда I. Зато мислим да година 1423. није нереална, и да би стога разложније било за овај акт употребити израз *нейошврђени концейш* или из било којих разлога *неоверени ирейис*. Фалсификати обично имају и потпис исписан једновремено са главним текстом.

3. Један од проблема јесу фреске у цркви Св. Николе у селу Псачи. Наиме, када су те фреске откривене, приликом првог описа, наведена су и имена исписана уз ликове портретисаних личности. То су били: кнегиња Озра, кнез Паскач, севастократор Влатко, севастократорица Владислава, њихов најстарији син Стефан и млађи Угљеша, на чијем оковратнику — огрлици стоји записано име: *син севастократора Угљеша*. На основу ликова приказаних на фрескама заснивају се мишљења о датуму осликавања цркве и пореклу, тј. о идентификацији севастократоровог сина Угљеше са ћесаром Угљешом. Време осликавања на основу заједничког портрета цара Стефана Уроша и краља Вукашина одређено је између 1365. и 1371. год. У том опису није наведено да се на фресци налази и портрет још једног детета уз чији лик није записано име[19].

---

[17] *Гордана Томовић*, Врање и околина у средњем веку, Врањски гласник XXVI–XXVII (1993/94) 52, 55 (са старијом литературом).

[18] *И. Ђорђевић*, О средњовековној цркви Св. Николе у Врању, Врањски гласник XXVI–XXVII (1993/94) 25–43; о „фалсификату", 41.

[19] *Vl. R. Petković*, O portretima iz Psače, 202.

То је учињено нешто касније.[20] Тек много година после Другог светског рата ктиторска композиција је оцењена као највиши домет сликарства у време цара Стефана Уроша. Тада је веома импресивно и сугестивно написано да ова фреска приказује породицу од седам чланова окупљену око иконе као за славу. Истом приликом, замењено је без образложења име севастократоровог сина Угљеше — у *Урош*[21]. Можда је разлог за такав став био покушај новог читања, јер су натписи уз портрете, за време бугарске окупације у Првом светском рату, били веома оштећени. Најновија истраживања упућују на могућност да је лик краља Вукашина млађи по постанку, односно да је на његовом месту претходно била фреска са ликом царице Јелене, мајке цара Уроша. Предложен је нови датум осликавања првобитног слоја — године 1358–1360, а за лик краља Вукашина године 1365–1371, што је омогућило неутралисање мишљења по којем севастократоров син, као мало дете до 10 година, није могао бити носилац титуле ћесара, јер се у време новог сликања већ радило о одговарајућем узрасту. Анализа ликова и одеће омогућава претпоставку да су натписи уз ликове касније дописивани. Истовремено, опет је прихваћено име Угљеша.[22] Том приликом је први пут речено да читање имена *Сшефан* уз лик најстаријег севастократоровог сина није поуздано, што се показује калком.

Истовремено са сумњом у аутентичност повеље оспорена је и идентификација ћесара Угљеше са ликом детета приказаног на фресци у Псачи.[23] Образложење таквог става јесте чињеница да ћесар Угљеша никад није наведен као господар жупе Славиште, у којој се налази Псача, а да се изричито наводе жупе Врања, Иногоште и Прешево као његова баштинска добра. Ипак, не би требало заборавити да су се у међувремену, тј. од помена жупе Славиште у Душановој (или Урошевој?) повељи несигурне године (1358) издања,[24] а нарочито после 1389, променили не само граница и обим некадашњег царства него су многи обласни господари изгубили своје територије. Чини се да породица Паскачић–Влатковић и њен изгледа једини познати наследник Угљеша нису владали жупом Славиште, која је после 1389. остала у унутрашњости турске територије[25]. У литератури је

---

[20] *В. Пешковић — П. Ј. Пойовић*, Старо Нагоричино, Псача, Каленић, СКА, Стари југословенски уметнички споменици, део први, Стари српски уметнички споменици, књ. 1, Београд 1933, 53, 55. *Вл. Р. Пешковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 270.

[21] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 75–76, 216–217, са старијом литературом.

[22] *Загорка Расолкоска-Николовска*, О историјским портретима у Псачи, Зограф 24 (1995) 39–51 (са старијом литературом и опширним коментарима уз описивање портрета).

[23] *Г. Томовић*, Врање и околина, 52, нап. 17.

[24] *Сш. Новаковић*, Законски споменици, 435–436; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (XII–XV век), Београд 1926, 155–157.

[25] За јасније сагледавање политичких прилика у време непосредно пре Косовске битке и у време Деспотовине, као и феудалних односа у области Врања, у историјско-географском смислу, корисно ће послужити: карта уз рад *М. Рајичића*, Основно језгро државе Дејановића, Историски часопис 4 (1952–1953) 227–243; карте у Историји српског народа II, на стр. 29, 93 и 211 према нацрту М. Благојевића и на стр. 59 према нацрту С. Ћирковића, Београд 1982; Школски и историјски атлас, ред. М. Благојевића, Београд 1997, 54.

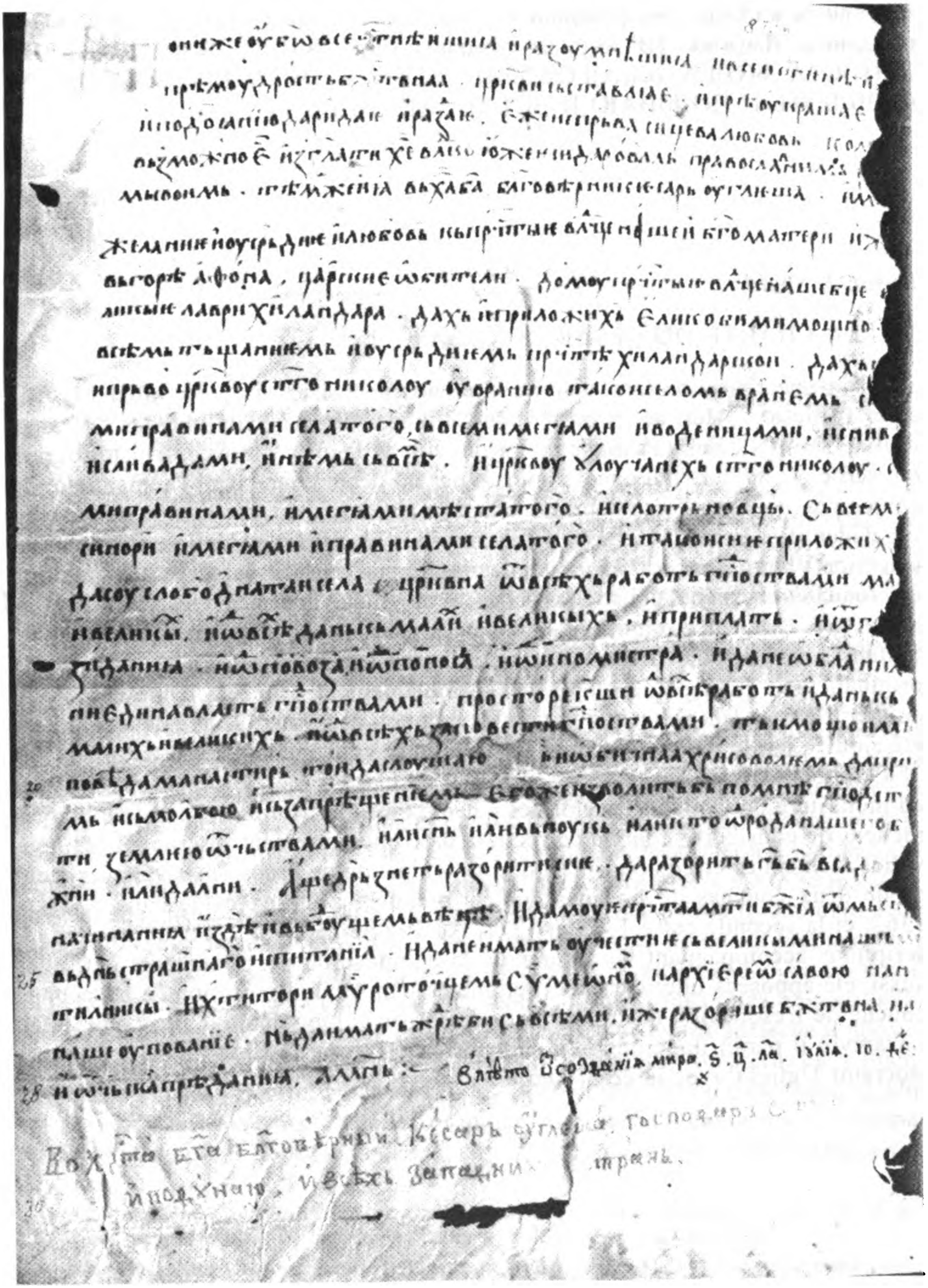
забележено да је још севастократор Влатко овладао жупама Врања, Иного-ште и Прешево[26]. Да ли смемо претпоставити да су, услед промене државних граница, неки феудалци мењали своје боравиште и добијали нове баштинске поседе у накнаду за изгубљену земљу? Багаши који су спомињани као властела у Врању не јављају се после 1385. а дете или младић Угљеша могао је да стаса у зрелог човека и да чека одговарајућу прилику за добијање нових поседа. Због свега наведеног чини се да сведочење Константина Филозофа о томе да је ћесар Угљеша у погодном моменту променио господара иде у прилог мишљењу да није погрешно *сина севастократоровог Угљешу* и *ћесара Угљешу* идентификовати као исту личност.

ТЕКСТ ПОВЕЉЕ

† Понеже оуѡ всечст(ь)нѣишиꙗ и разоумнѣишиꙗ и всеистинѣи[шаꙗ] [2]прѣмоудрость б(о)ж(ь)ствнаа, цр(ь)кви сьставлꙗе и прѣоукрашае [3]и по достоꙗнию дари дае и раздае, еже испрьва сицева любовь ко[мꙋ] [4]вьѕ'можно ес(ть) иѕгла(гола)ти Х(рист)е вл<а>д<и>ко юже еси даровал православним [рабо][5]мь своимь, тѣм'же и ꙗ вь Х(рист)а Б(ог)а благовѣрни кесарь Оуглеша, им[еꙗ] [6]желание и оусрьдие и любовь кь прѣч(и)стые вл<а>д<ы>ч<и>це нашеи Б(о)гоматери иж[е] [7]вь <Светѣи> Горѣ Ѧѳона, царские ѡбители, домоу пр(ѣ)ч(и)стые вл<а>д<ы>ч<и>це наше Б(огороди)це [8][ве]ликые лаври Хиландара, дахь и приложихь елико би ми мощно, [сь] [9]всѣмь тьщаниемь и оусрьдиемь пр(ѣ)ч(и)стѣ хилан'дарскои, дахь [во] [10]и прьво цр(ь)квоу С(ве)т(а)го Николоу оу Врању тако и селомь Вранемь с[ь вс ѣ][11] ми правинами села того, сь всеми мегꙗми и воденицами, и с' нив[ами] [12]и с ливадами, и инѣмь сь всѣм(ь). И цр(ь)квоу ꙋ Лоучанехь С(ве)т(а)го Николоу с[ь всѣ][13] ми правинами и мегꙗми села того. И село Трьновць, сь всѣми [14]синори и мегꙗми и правинами села того. И тако и сие приложих[ь и][15] да соу слобод'на таи села цр(ь)к(о)вна ѡт всѣхь работь г<о>спо<дь>ства ми ма[лих] [16]и великых, и ѡд всѣх даньк малих и великыхь, и приплать, и ѡт г[радо][17]ѕиданиꙗ, и ѡд повоѕа, и ѡд поноса, и ѡд иномистра. И да не ѡблад<а> ним[и] [18]ни една власть г<о>сподства ми, просто рек'ши ѡд всѣх работь и даньк [19]малихь и великихь, и ѡд всѣхь ѕаповести г<о>сподства ми. Тькмо що имь [ѕа][20]повѣда манастирь, тои да слоушаю. Нь (!) и ѡбичнаа хрисоволемь да при[пише][21]мь, и сь молбою и ѕапрѣщенїемь, его же иѕволить Б(ог) по мнѣ г(о)сподст[вова][22]ти ѕемлею ѡтчьства ми, или с(и)нь или виоукь, или кто ѡд рода нашего бли[23]жни, или дал'ии, аще дрьѕнеть раѕорити сие, да раѕорить Г(оспод)ь Б(ог)ь вса до[бра] егѡ] [24]начинаниꙗ и ѕдѣ и вь боуд<оу>щемь вѣцѣ, и да моу е пр(ѣ)ч(и)стаа м(а)ти Б(о)жїа ѡтмьст[ница] [25]вь д(ь)нь страш'наго испитанїа, и да не имать оучестие сь великыми нашими [свѣ][26]тил'никы, и хтитори мчротоучемь

---

[26] Историја српског народа I, Београд 1981, 584–585 (*Р. Михаљчић*); *Д. Сйасић – А. Палавесйра – Д. Мрђеновић*, Родословне таблице и гробови српских династија и властеле, Београд 1991, 71–74.

Сѵмеѡном(ь) и архїереѡм(ь) Савою, на ни[хь все] [27]**наше оупованїе, нь да имать ждрѣби сь в'сѣми, иже разорише б(о)ж(ь)ствиа и ап(о)с(то)л[ска]** [28]**и ѡтьчьска прѣданиꙗ. Ам(и)нь.** [В' лѣто ѡт создания мира ҂Ѕ.Ц̃.Л̃А̃. їꙋлїа, 10 ден. ВО ХР(И)СТА Б(О)ГА БЛ(А)ГОВѢРНЫ КЕСАРЪ ОУГЛЕША ГОСПОДАРЪ СЕРБЛЕМЪ И ПОДꙊНАЮ И ВСѢХЬ ЗАПАДНИХЬ СТРАНЬ]

Dušan I. Sindik

LA CHARTE DU CÉSAR UGLJEŠA

Par une charte portant, inscrite ultérieurement, la date du 10 juillet 1423, le césar Uglješa a offert au monastère de Chilandar l'église Saint-Nicolas à Vranja, l'église Saint-Nicolas au village de Lučani et le village de Trnovac. L'historiographie serbe est aujourd'hui encore animée par un débat concernant l'authenticité du contenu de cet acte, l'acceptabilité de la date apposée ultérieurement et la possibilité d'identifier le césar Uglješa mentionné dans cet acte avec Uglješa fils du sébastocrator Vlatko dont les figures apparaissent sur les fresques de la composition des fondateurs ornant l'église Saint-Nicolas au village de Psača. Observant le texte de cet acte et le comparant avec les données fournies par la biographie du despote Stefan Lazarević l'auteur en est arrivé à la conclusion que: 1. l'acte n'est pas un original, mais il s'agit néanmoins vraisemblablement d'une ancienne copie non authentifiée ou d'un concept non confirmé et non d'un faux; 2. la date a surement été ajoutée par le moine de Chilandar Nikandar, vraisemblablement entre 1835 et 1849, époque où est enregistrée son activité d'archiviste et de copiste à Karyés et au monastère de Chilandar; selon les paléographes l'écriture et l'orthographe permettent de considérer comme correcte la date ultérieurement inscrite; 3. les nouvelles recherches effectuées sur la décoration peinte de Psača ont révélé l'existence de deux couches de fresques dont la première a été exécutée entre 1358 et 1360, et la seconde entre 1365 et 1371. Au vue de l'opinion estimant que les inscriptions accompagnant les figures de la composition des fondateurs ont, elles aussi, été apposées ultérieurement (en même temps que l'exécution de la seconde couche de fresques) et des données fournies par la biographie du despote Stefan Lazarević il paraît donc possible d'identifier, à raison, la figure du fils du sébastocrator Uglješa avec la césar Uglješa.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 949.5.05(093):929.731.034(=773=861)"15"

СИМА ЋИРКОВИЋ

ПОСТВИЗАНТИЈСКИ ДЕСПОТИ

Настављајући рад Б. Ферјанчића о деспотима у Византији и јужнословенским земљама, испитује се појава деспота у периоду после пада Византије све до XVIII века. Српски деспоти су убрзо после 1402. укључени у хијерархијски систем Угарске. Поред угарских краљева деспоте су именовали и римско-немачки цареви, а у један мах и римски папа. Од средине XVI века владари не постављају деспоте, али се јављају самозвани наследници ранијих деспота. Удаљавањем од Византије деспотска титула мења карактер, приписује јој се наследност и уместо везе са владајућим царем истиче се веза са претходним деспотима. Пустоловима XVI–XVII века су пред очима били деспоти као владаоци, а не деспоти као дворски достојанственици и царски рођаци.

I

Титула деспота створена је у Византијском царству у особеном контексту комнинске епохе и одржала се у хијерархијском систему докле год је Царство постојало. Прилично рано је чак изашла из строго ромејских оквира и била је употребљавана у једнакој функцији и у другим хришћанским царствима на Балкану, насталим било као изданци или продужеци, било као супарници Царства у Цариграду. Достојанство деспота прихваћено је и усађено у хијерархијске системе Другог бугарског царства, затим Душановог царства и држава наследница, како је то сјајно приказао Божидар Ферјанчић у својој докторској дисертацији.[1] Он је у својим истраживањима показао колико је деспотска титула у склопу тзв. царских достојанстава била блиска титулама севастократора и кесара,[2] а колико је, ипак, протоком времена и променом општих услова, добијала већи значај, пре свега због тога што су је носили владаоци самосталних држава, који су само симболички, баш захваљујући тој титули и везама са цариградском династијом, себе и своју земљу сматрали идеалним делом Царства, чак и кад су били од њега просторно одвојени.

[1] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960. Поред Цариграда, истраживањем су били обухваћени и Епир, Мореја и Солун.

[2] *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141–192; *исти*, Севастократори и кесари у Српском царству, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 255–269; *исти*, Повеље севастократора и кесара, ЗРВИ 23 (1984) 115–118.

Кад су под ударом османлијских освајача пали Византијско царство и хришћанске балканске државе, оставили су као наслеђе не само богату, вековима стварану културу, већ и низ установа и звања прихваћених и очуваних у оквиру хришћанских цркава или међу световном господом и потомцима аристократије, обузетим идејом о обнови Царства. У склопу тога сложеног наслеђа, које је чинило „Византију после Византије“, да се послужимо популарном формулацијом Николе Јорге, деспотска титула је имала значајно место; укључивала је у себе не само оно с чим је створена у Цариграду доба Комнина, већ и оно што се уз њу везало и наталожило током два и по столећа дуге примене у политичком и друштвеном животу.

Увод у дугу историју поствизантијских деспота дао је Б. Ферјанчић у већ споменутој дисертацији, у поглављу о деспотима у Србији, показујући како су још пре пада Цариграда српски владари, прво Стефан Лазаревић, а затим Ђурађ Бранковић, са својим достојанством деспота (despotus regni Rascie), уврштени у угарску хијерархију и то на највише место, одмах после краља. После њих је само Ђурђев најмлађи син, Лазар, 1446. интронизован и венчан од стране изасланика византијског цара, сви каснији српски деспоти су поствизантијски. Њихово именовање, титуле, симболе Ферјанчић је приказао све до Павла Бакића, с којим се, по традиционалном гледању, угасило деспотско достојанство код Срба.

Ономе што је он изнео нема се што битно додати, јер није заобишао заплетена и тешка питања као што је оно о деспотским титулама које се придају слепом Стефану и Гргуру, које отац није одредио за наследнике; затим оно о деспотству Стефана Томашевића; па о пореклу титуле Вука Гргуревића.[3] Запазио је и осветлио удвајање српске деспотске титуле, прво у породици Бранковића, када су кратко време и Ђорђе и Јован били деспоти, затим у Краљевини, када су се, после мохачке катастрофе, појавили супарници у борби за круну, па је сваки имао свога деспота. Оно прво двоструко деспотство повезано је било са реформом краља Владислава II из 1493, који „не даје и неће да даје ниједну службу појединцу већ само по двојици“.[4] Трајало је веома кратко јер се Ђорђе замонашио, па је Јован остао једини деспот. Када је почео раскол међу противкраљевима, Фердинандом Хабзбургом и Јованом Запољом, тадашњи деспот Стефан Бериславић се колебао и, најзад, пришао Фердинанду. Запоља је на то за деспота именовао Радича Божића, који није надживео државу краља Јануша (умро је 1538), тако да и та двострука линија српских деспота није дуго трајала. Са нестанком краљева Угарске нестало је и личности овлашћених да именују српске деспоте.

---

[3] На хронолошке и друге проблеме у вези са преласком Вука Гргуревића на територију Угарске указао сам касније: *С. Ћирковић*, О деспоту Вуку Гргуревићу, Зборник МС за ликовне уметности 6 (1970) 1–10. У сваком случају био је већ мртав Михајло Силађи, којем је краљ Матија обећао титулу *деспота* ако освоји Смедерево. Уп. Историја српског народа II, 376 нап. 11 (*С. Ћирковић*).

[4] *F. Šišić*, Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496), Starine JAZU 38 (1937) 1.

II

Српска грана деспота била је, међутим, само део византијске баштине, остала су наслеђа царева из Цариграда, затим морејских деспота, прихватана од оних власти које су претендовале на универзалност и на оставштину византијских владара. Божидар Ферјанчић је показао на примеру Андрије Палеолога да је и папа сматрао да може располагати деспотском титулом и доделио ју је сину последњег морејског деспота. Овај се издавао за цара и своја права је пренео на француског краља и краљеве Кастиље и Арагона.[5]

Није јасна политика римско-немачких царева у односу на деспотску титулу. Цар Фридрих III Хабзбург је примио под своју заштиту српску деспотицу Ангелину и њене синове, али се није упуштао у додељивање деспотске титуле. Њени синови су постали деспоти тек у Угарској, Ђорђе је постављен од стране краља Матије Корвина 1486, Јован, по свој прилици, тек 1493. када је Владислав II подвостручио све службе и звања.

Међу деспотима из царског круга сигуран је на самом почетку XVI века деспот Фердинанд, којега цар Максимилијан назива својим верним деспотом: Wir haben unsern lieben getreuen Ferdinandum dispot zu unserem prefecti zu Görz aufgenommen.[6] Дата му је годишња плата од 200 дуката; у царевој околини деспот Фердинанд је био 1501. у Линцу, Нирнбергу, Аугсбургу, а издавачи цитираних докумената мисле да је био унук деспота Ђурђа.[7] Можда је овај деспот Фердинанд имао сина Фердинанда који се такође називао деспотом. Биће да је о њему реч у одломку једног документа који је А. Ивић користио. Наиме, у уговору надвојводе Фердинанда и Крсте Франкопана из 1526. одредбе се изричито протежу и на његовог младог рођака: seines jungen vettern des Dyspoten, graf Ferdinands sun ... und so er vnd gedachter sein vetter der disspot.[8]

На следеће наименовање деспота од стране Хабзбурговаца наилазимо 1531. већ после Мохачке битке кад је Фердинанд био краљ Угарске. У писму обавештајца Буцињолића (Буцињоле) од 20. новембра 1531. преноси се шта су Турци из Београда посредством ухода сазнали о томе шта ради краљ у Бечу. Пре вести о поправци бечких зидина, проширењу јарака, увођењу воде из Дунава, стављено је именовање неког Србина деспота: Auditumque est Belgradi ab eo qui Viennam exploratum iverat Majestatem vestram (писмо је упућено Фердинанду I) creasse quendam Servianum Despotum Servie.[9] Није вероват-

[5] О Андрији Палеологу поред *Ферјанчић*, Деспоти, 121–122, 183, в. *A. Pippidi*, Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe–XVIIIe siècles, Etudes byzantines et post-byzantines 1, Bucarest 1979, 269–305 (= *A. Pippidi*, Hommes et idées du Sud-East européen à l' aube de l' âge moderne, Bucarest–Paris 1980, 257).

[6] *L. Thálloczy — A. Hodinka*, A Horvat véghelyek okléveltára I, 1490–1527, Budapest 1909, 11.

[7] У генеалогијама Бранковића се такво име појављује међу потомцима по женској линији. Наиме, кћерка деспота Јована Марија била је удата за Фердинанда Франкопана. Он је, изгледа, умро 1527. а Марија 1540, па би могли тачно хронолошки одговарати. Био би, дакле, у женској линији не унук, него праунук деспота Ђурђа (ibid., 12).

[8] *А. Ивић*, Историја Срба у Војводини, Нови Сад 1929, 43, 354.

[9] Цитирано у: *И. Руварац*, Прилошци д) Трилогија. 1. Сиромах Дмитар из Купиника, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 308.

но да би реч била о Стефану Бериславићу, који се на положају деспота затекао у време Мохачке битке. Он је од 1522. по наслеђу modernus despotus, али се нашао у кругу Запољиних присталица и о његовом преласку на страну Фердинаида се преговарало и утаначило до јесени 1527. Није било никакве потребе да њега краљ именује за деспота у лето или јесен 1531. године. После 1529. он је у немилости Фердинандовој, био је формално оптужен и затворен. Павле Бакић тада свакако није именован јер се спомиње са другом титулом. У сваком случају, било кога да је Фердинанд I поставио, далеко је вероватније да је то учинио у својству угарског краља, а не у име цара.

Царским деспотима нас враћа случај Божидара Вуковића, познатог штампара и трговца, војводе и обавештајца Карла V. Та личност је привлачила пажњу у нашој литератури, посвећен јој је био један садржајан симпозиј у Подгорици (Титограду) 1983. године.[10] Па ипак, тајна страна његове делатности остала је непозната и истраживачима окупљеним на томе скупу. Незапажени су остали документи архива у Симанкасу, из којих се могло видети да је трговачка делатност била делом и плашт којим су прекривани обавештајни послови. Божидар је правио планове о дизању устанка против Турака и цару Карлу V се препоручивао за српског деспота. Образлагао је то тиме да би у предстојећем устанку против турске власти имао већи ауторитет код становника које је требало дићи: Quanto alla richiesta feci a Sua Maestà di farmi Despoto di Servia, fu solum per tirar le cose designate a bon effetto et dar bono animo a tutti del paese, che dapoi exequiti i desegni, sua Maesta mi potrà rimunerar sechondo li parerà per sua bonta et prudentia. Io di continuo secondo il successo delle cose referirò li negotii mei con il Signor Ambasciator, basando li man et piedi di quella.[11]

Молба му није била услишена, остао је царски племић и носио титулу и грб палатинског грофа, на књигама је себе титулисао војводом. После тога је још кратко поживео, до 1539. Док се сам Божидар на књигама титулисао као војвода, његов син Винћенцо није показивао такву уздржаност. Он се хвалисао тиме да му је отац био владар Срба и да је од патријарха и сабора добио искључиво право да штампа књиге. Ишао је и даље од тога — потписивао се di despoti, а у једном периоду се и представљао као деспот.[12] Њега ћемо још срести у вези са једном другом „династијом" деспота. У Влашкој се у другој половини XVI века јавља и „унук Божидаров" Димитрије, али објашњено је

---

[10] Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Радови са научног скупа Титоград 29. и 30. септембра 1983, Титоград 1986.

[11] Писано у Венецији 18. децембра 1537, уп. *A. Çioranescu*, Documente privitoare la istoria Românilor culese din archivele din Simancas, Bucureşti 1940, 20, № 11. Први је Н. Јорга упозорио на овог њему непознатог деспота (није знао ко је Dionisio della Vechia). Relations hispano-roumaines au XVI s., RHSEE 17 (1940) 230–6.

[12] Уп. документе које је објавио *M. Milošević*, Novi izvori Kotorskog, Vatikanskog i Mletačkog arhiva o djelatnosti Vukovićâ, štampara i knjižara XVI vijeka, Studije iz književne i kulturne prošlosti, Titograd 1987, и у зборнику радова о Божидару нав. у нап. 10. *М. Пешикан*, Лексикон српскословенског штампарства, Пет векова српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 83, претпоставио је да име Giovanni, Јован — Giovanni di Despoti, које је додавао испред свога имена Винћенцо, има везе са деспотским насловом, упућујући на имена Јована Угљеше и Јована Оливера.

да се то односи на Божидара Љубавића, чији „мадри" — слова се изричито спомињу у неким влашким ћирилским књигама.

III

Приликом промене амбијента, преласком из Византије, у којој је поникла, у Угарску, где је била непозната, титула деспота је унеколико променила и карактер. Упадљива је промена у односу на династију и наследност. Док је у византијском периоду додељивање титуле деспота било повезано са сродством и брачним везама са породицом владајућег цара, код српских деспота у Угарској није се обраћала пажња на везе с краљем, већ су пресудне биле везе са претходним деспотима. То се опажа по избору личности, али не само по томе: деспот Вук је био син слепог Гргура (којега савременици називају деспотом), деспот Ђорђе син слепог деспота Стефана, деспот Јован је његов брат. А још јасније се то види код постављења првог Бериславића, Иваниша, који је постао деспот пошто се оженио удовицом свога претходника, и то упркос тешкоћама и њеном противљењу.[13]

После Стефана Бериславића настаје доба деспота из различитих кућа, мада се у историјској традицији деспотство и даље везује за Бранковиће, па каснији претенденти доказују своје порекло баш од династије Бранковића.

О наследности деспотског достојанства настојали су да сведоче и потомци оних деспота који су титулу добили из Цариграда. Нашавши се у Италији, у средини у којој титула деспота није била позната као део хијерархијског система, осећали су потребу да објашњавају њено место и значење првенствено ради тога да би нагласили славу своје породице и свој углед. Једно такво за породичне потребе сачињено обавештење познато је одавно у литератури. Потиче из пера Константина Мусакија, а ослања се, по његовом сопственом признању, на старијег грчког аутора. Томе треба захвалити за добру обавештеност, коју је већ Б. Ферјанчић истакао.[14]

„Још желим да знате титуле цариградског царства. Велим да их је било пет главних: прво цар; друга титула која се давала била је деспот, што је код Грка значило колико код Латина краљ. Обичај је био да се та титула даје од стране цара браћи и зетовима, рођацима и синовима и понеком другом великом господину који му је изгледао достојан такве титуле и давао се за њега и наследнике и потомке, као што је наша (sc. титула), а другим некима доживотно." Затим следи објашњење треће титуле севастократора, док је четврта изобличена: Magacissate. Вероватније од megas kaisar него од megas domestikos — како је сугерисао К. Хопф у своме издању.[15] Пета је титула паниперсеваст. Затим се враћа на све скупно па и на деспотску:

---

[13] Уп. Историја српског народа II, Београд 1982, 461 (*С. Ћирковић*).

[14] *Б. Ферјанчић*, Деспоти, 10, нап. 6.

[15] Anco voglio, che sappiate li tituli del Impero di Constantinopoli; dico che foro cinque li principali; in primo l' Imperadore; il secondo titolo che se donava, era Despoto, che questo vuol dire appresso Greci tanto com' a dire apresso latini Rè. Il quale titolo se soleva dare per l' Imperadore alli fratelli et alli generi, alli cognati, alli figli et ad alcun altro gran Signore, che li pareva degno de tale tito-

„Иако су ово после деспота дворске службе, највише као што сам рекао, када се обраћало некоме од горереченних пет, давала им се титула светог величанства и сваки од њих је на чадору имао двоглавог орла са различитим одорама (libree) и бојама, као што се јасно зна у папској библиотеци (у књизи) састављеној од стране једног Грка по имену Гемиста.“[16]

Ако се остави по страни проблем титуле која долази после севастократора, настао очигледно због рђаве традиције рукописа ранијег преписивача или грешке овога, видљива је интервенција на месту наследних деспота међу које је убрајан случај баш њихове породице. То је, нема сумње, тенденциозан додатак; у извору који је користио по свој прилици је стојало оно што је пренето речима: in vita.

Мусаки даје и преглед деспота које је он памтио: ту су српски, па епирски Токо, па деспоти Палеолози, један Кантакузин, и допушта да их је још било којих се не сећа.

Из приближно истог времена потичу и информације које је давао Константин Ласкарис, чији је спис наведен у једној каснијој књизи: Lascaris Constantinus, *De nomine, ac dignitate Despotae ad Cardinalem Aragoniae epistola*. Посланица је вероватно настала после 1453. у италијанском периоду Ласкариса, у Милану, Напуљу или Месини. Али, како су списи Константина Ласкариса углавном неиздати, овај помен би заслуживао пажњу истраживача хуманистичке литературе.

Тај аутор и наслов наводе се у попису литературе код једног другог писца из круга потомака епирских деспота из породице Токо Андреје Ћитија (Andrea — Giuseppe *Gittio*) у књизи: *Lo scettro del despota, o vero del titolo, e dignita despotale. Discorso istorico, politico e giuridico*, штампаној у Напуљу 1697. На њу је упозорио давно још Л. Талоци идући трагом једног помена код J. X. Енгела.[17] Да је аутор био повезан са традицијама породице Токо закључујем по наслову једног другог његовог дела, које сам цитира: *Istoria Genealogica della Despotale, e Real Famiglia di Tocco*. У огромном списку коришћених дела, који по Талоцију има 270 ставки, 50 их је Талоци репродуковао у своме чланку, огромну већину чине генеалогије владара појединих земаља, познатих породица, династија.

Нису само Мусаки инсистирали на наследности деспотског достојанства. Отменост и висина његова наводила је и женске потомке Бранковића да наглашавају деспотско порекло. Готово за сваку се тврди да је Деспина, тако да је у неким случајевима тешко разликовати титулу од личног имена. Византијско разликовање *десӣине* и *василисе* потпуно се изобичајило.

---

lo, e se concedeva per se et heredi e soccessori, com il nostro, et ad alcun altri in vita. *Ch. Hopf*, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873, 294.

[16] ... benche questi dopo di Despoto sono officij della corte i maggiori, com'ho detto, e quando se parlava ad alcuni sopradetti cinque, se le donava titolo de Sacra Maesta, e ciascuno de loro portava nelli paviglioni suoi l'aquila con due teste con varie e diverse libree e colori, *come chiaramente è noto nella libraria del Papa composta per uno Greco nomine Gemisto.*

[17] *L. Thallóczy*, A deszpota — méltóság bibliografiájához (Прилог библиографији о деспотском достојанству), Magyar könyvszemle 9 (1901) 20–23.

IV

Око средине XVI столећа престало је владарско именовање деспота. Томе је допринео слом оба дела угарског краљевства, Запољиног, које постаје предмет борби између наследника и великаша, и освајања Будима и стварања вилајета и санџака на територији Угарске. Хабзбурзи се тада удаљују, постају титуларни краљеви Угарске. Протекло је скоро столеће од пада Цариграда, Византијско царство је постало прошлост, предмет ученог занимања, поље истраживања, објављују се и коментаришу византијски текстови.

Деспотска титула ипак не пада у заборав. Захваљујући томе што се наметнула идеја о наследности, отворило се широко поље пред стварним или лажним наследницима породица из којих су некада потицали деспоти. Како догађаји показују, деспотска титула је сачувала актуелност све до XVIII века, али је процес политизације довео до диференцирања: деспоти као дворски достојанственици и царски рођаци потиснути су на маргине, за њих се интересују антиквари из хуманистичких кругова, преко Диканжа и других они постају предмет интересовања византологије, док деспоти као владари почињу да играју улогу у политици и остају на позорници више од сто година.

У другој половини XVI века почињу се јављати самозвани деспоти, носиоци ове титуле по основи наслеђа, без било какве везе са царевима или краљевима који су у првој половини тога века постављали деспоте. Најзнатнији међу њима, иако можда не први по редоследу, био је Јаков Хераклид Басилик, који је успео да се попне на престо Молдавије и да влада земљом непуне две године. У његовом успону деспотска титула и деспотске традиције имале су тако велику улогу да је он од стране савременика називан Деспот, као да му је то лично име, а и у румунској историографији је познат као Деспот-Војвода (Despot Voda). Савременици су га неретко спомињали као деспота Србије — despotus Rascie.

О тој личности је настала читава мала библиотека о којој се овде не може опширно реферисати;[18] могу се истаћи само оне појединости које су у вези са титулом и њеном ранијом историјом. Код нас је појаву овог пустолова забележио Јован Рајић, пратећи и ослањајући се на текст другог једног деспота, Ђорђа Бранковића, а затим је сасвим занемарена. Јован Радонић је запазио значај „Јакова Ираклијског" за генеалогију грофа Ђорђа Бранковића, ја сам упозорио на његове српске везе и улогу српских традиција бавећи се српским везама с протестантизмом.[19]

---

[18] Поред општих прегледа румунске историје: *N. Iorga*, Aventuriers orientaux en France au XVI-e siècle, Académie Roumaine Bulletin de la Section historique 17 (1930) 1–22; *N. Iorga*, Un „Héraclide" à Montpellier et un courtisan valaque de Henri III, на истом месту стр. 23–48; *C. Marinescu*, Jacques Basilicos „le despote", prince de Moldavie (1561–1563), écrivain militaire, Mélanges d' Histoire Générale 2 (1938) 319–380. *Idem*, A propos d' une biographie de Jacques Basilicos l' Héraclide, récement découverte, ibidem, 381–422. *N. Iorga*, Nouveaux matériaux pour servir à l' histoire de Jacques Basilicos, Bucarest 1900. *A. Armbruster*, Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts- und Einheitsgedanke der Rumänen, Revue roumaine d' histoire 10 (1971) 257–265. Остало ми је неприступачно: *E. Legrand*, Deux vies de Jacques Basilicos, Paris 1889.

[19] *J. Радонић*, Гроф Ђорђе Бранковић и његово време, Београд 1911; *С. Ћирковић*, Срби и рани протестантизам, Зборник Матице српске за историју 36 (1987) 7–25 (= Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1977, 470–488).

Иако је пустио у оптицај неколико верзија о своме пореклу, овај пустолов, колико се до сада зна, није имао везе са неком од династија средњега века, а потицао је са Самоса или Сицилије. Првобитно име му је било Јакоб Маркети, на књижици штампаној 1555. употребио је то име и титулу „господар Самоса", у повељама којим га је те године потврђивао Карло V не спомиње се Србија. Деспотске претензије су се појавиле између 1555. и 1558. а заснивао их је на наслеђу деспота̑ Самоса и Пароса, и на даљем пореклу од предака који су били владари Србије. По сопственим изјавама њему је цар Карло V 1555. потврдио права на Самос и Парос, произвео га у витеза и именовао за палатинског кнеза. О деспотској титули том приликом нема речи.

Деспотске претензије је јавно испољио 1558. кад је у Брашову штампао генеалогију Хераклида, славне породице из које је тобоже потицао.[20] Њихов родослов, који почиње од крсташких ратова, састављен је из фиктивних и реалних елемената. Лоза Хераклида је фантастична по свој прилици до *Лазара*, који је постао *десӣоӣ* и прославио се у рату с Турцима. Он је имао сина Стефана, овај сина Ђурђа, овај опет Георгија и Стефана за које се каже — „ове је Турчин лишио очију". Очигледно је у овом делу генеалогије под Хераклидима подразумевао српске Бранковиће. Овде је Георгије заменио Гргура (Georgius/Gregorius), од кога би потицао сам Деспот-Војвода. Док је ова грана без сумње измишљена (Петра не познају извори, Вук Гргуревић није имао потомства), грана која води од Стефана је у основи тачна са карактеристичним проверљивим подацима. И по генерацијама и по именима слаже се са оним што дају модерне реконструкције. Види се јасно веза са Јеленом, женом војводе Петра Рареша (коју називају Деспина или деспотица), преко ње са Роксандом, женом војводе Александра Лапушњануа и са „царем Московљана". Сродство са Роксандом је било веома важно, јер му је отворило пут на молдавски двор и престо.

Од Јована потиче Јелена (haec domina fuit Moldaviae), која је заиста била жена војводе Петра Рареша. Она је родила Илију, Стефана, Роксанду. По наводу Јакова, Илијашко је постављен за војводу, али је — од Турчина заведен — постао муслиман, Стефан га је наследио, постао војвода, али су га убили бољари (a propriis baronibus interficitur). Наследила га је сестра Роксанда са мужем, али је уз пољску помоћ власт узео Александар, ослепио мужа владарке и њу узео за жену. Она је родила Богдана и Петра. Генеалогија садржи и један не случајан нетачан податак. Као сестра Јована Бранковића представљена је мајка Ивана „цара Московљана ове 1558. године", која је у ствари била свастика деспота Јована Бранковића, иначе из породице Јакшића. Тачност овог дела генеалогије потомака Стефана Бранковића може се објаснити само коришћењем српског родослова у једној од каснијих верзија које су обухватале и Глинске и везу са руском династијом. Како Јаков Хераклид није потицао из српске средине, морао је имати помоћника и он се даје пре-

[20] Генеалогију је репродуковао *E. Benz*, Melanchton und Jakobus Heraklides Despota (Die Reformation in der Moldau), Kyrios 4, 2 (1939–40) 97–128 (= Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlichorthodoxen Kirche, Marburg 1949).

познати у побратиму Димитрију, којега је укључио у своју генеалогију и одликовао грбом Хераклида, доделивши га по царском овлашћењу „због његове славне врлине". Тај Димитрије, несумњиво Србин, поседовао је књиге и литерарну културу, тако да се рачунало у протестантским круговима да би био користан у раду на штампању српских књига. Иначе тај загонетни Demetrius, vir Rascianus, није занимљив са гледишта деспотске титуле сем као потенцијални информатор о српској историји. Његово име ипак треба запамтити јер ће се појавити у генеалогији једног другог важног деспота.

Јаков Хераклид је имао и „наследнике", осветљене у литератури. Први је био Јован Георгије Хераклид Басилик, чије деловање је недавно приказано.[21] Без сумње — пустолов који се представљао према потреби као брат, син или синовац или само рођак Деспота — Војводе, Јакова Хераклида. Није обухваћен генеалогијом из 1558. мада је у Риму изводио сведоке (један је био православни свештеник) који су потврђивали да је у Молдавији био „принц" и уживао почасти владара, да је заједно са стрицем (tio) командовао одредом од 2000 коњаника и 5000 стрелаца. Веома занимљив је податак из 1574. где каже да му је рођак Giovanni Vinzenzo „Despoto della Servia", што нас доводи у околину сина Божидара Вуковића, који се и сам није либио, видели смо, да наступа као „деспот". Овај други Хераклид — Ioannes Georgius Heracleus Basileus, Despotis Peloponnensis, Moldaviae Rex et Vallachiae Princeps (1567), повезан је још са једном радионицом генеалогија и славних традиција, оном Андреје Анђела Комнина, чији су се преци из прве половине века везивали за римске и византијске цареве а у своје претке убрајали и Немањиће, пројициране у далеку прошлост.[22] Упоредо са овим другим Хераклидом наступао је међу Угрима још један пустолов, деспот Карло, који се издавао за брата Јакова Хераклида. Њега су, међутим, Турци привукли на своју страну, покушали да га употребе, затим заточили на Родосу, где је по свој прилици смакнут.[23]

Знаци поштовања и памћења српске деспотске династије могу се опазити и у време банатског устанка. Један савремени извештај од 2. јула 1594, уз вести о потапању турских бродова с провијантом, о победама над турским локалним одредима, каже и да су недавно Rasciani дошли под Темишвар, предвођени једним потомком њихових старих деспота: guidati da uno del sangue de loro antichi Despoti.[24] Не може се, међутим, наслутити ко би то био. У малом броју вести о тадашњим вођама Срба нема помена деспота. Сами устаници су се ердељском кнезу обраћали као „краљу Ердеља и Рашке", један међу вођама носио је титулу бана, која има веома дугу историју и одржала се поред Хрватске и међу достојанствима двора у Вла-

---

[21] *I. Hassiotis*, George Heracleus Basilicos, a Greek Pretender to a Balkan Principality, Balcanica 13–14 (1982–1983) 85–96.

[22] *A. Pippidi*, Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe–XVIIIe siècles, Etudes byzantines et post-byzantines 1, Bucarest 1979, 269–305. *A. Pippidi*, Hommes et idées su Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne, Bucarest–Paris 1980; *A. Pippidi*, Traditia politica bizantina in tarile romane in secolele XVI–XVIII, Bucureşti 1983.

[23] *A. Pippidi*, op. cit., 261.

[24] Memoriile sectiuni istorice 10 (1930) 27.

шкој.[25] Мала је вероватноћа да би то могао бити Despot Steffano Bogdan Vaivoda, principe legitimo et herede di Moldavia Vlachia, који се јављао у Венецији 1593. Још мање је вероватно да би то могао бити његов савременик: Demetrio despot, figliolo de Demetrio Pietro Circiello, који је претендовао на власт над Влашком.[26]

О памћењу деспотске титуле и круне, напоредо са царском, још почетком XVII века занимљиво сведочанство пружа мађарски историчар Никола Иштванфи причајући о Бочкајевом крунисању 1605. године. Узета је круна грубе израде, изнутра дрвена, споља покривена златним плочицама, постављена драгим камењем, за коју се каже да је била царева или деспота: a Turcis imperatorum Constantinopolitanorum aut Despotarum Thraciae diadema fuisse fertur, што је Ђорђе Бранковић, користећи Иштванфијев текст, овако репродуковао: **или сьѹвским деспотам венчавателна диядима вити глаголет се**. Деспотску круну Ђорђе још једном спомиње у вези са гробом Бочкајевим: стављене су две дијадеме, једна од Турака, друга деспота Ираклијског (= Хераклида), коју је себи узео Михајло Витез: **и тѹжде диадимѹ имевшемѹ деспотском именѹ пѹедавши се деспотом назван бист**.[27]

V

Велико интересовање Ђорђа Бранковића за деспотске инсигније постаје разумљиво у светлости његових претензија на средњовековно порекло и деспотске претке. По своме утицају на политичка схватања и на представе о историји међу Србима, најважнији је неоспорно био један од позних самозванаца, гроф Ђорђе Бранковић. Он није био последњи претендент на византијску титулу деспота, али је стицајем околности оставио изразито јак траг и далекосежне последице. Живећи у Ердељу, Влашкој и Турској у другој половини XVII века, он је познавао случајеве ранијих претендената на деспотско достојанство, а кретао се у круговима у којима су биле распрострањене фантастичне генеалогије и позивања на некадашњу величину породице.

Подлога његових претензија била је у пореклу од средњовековне династије Бранковић, потомака Вука Бранковића *од Подгорице*. Ову појединост вреди запазити јер она открива један од извора генеалошке конструкције, представља траг који води до већ споменутог другог деспотског кандидата, који је заиста потицао из Подгорице. Везу између грофа Ђорђа Бранковића и Божидара Вуковића уочио је већ Руварац, а Радонић аргументовано доказао. Као карике које га повезују са српском владарском династијом, Бранковић користи личности познате из литературе, које уплиће у своју генеалогију. Тако, на пример, познати угарски војсковођа Павле Кињижи, заповедник

[25] О банатском устанку уп. *Ј. Томић*, О устанку Срба у Банату 1594. године са нарочитим погледом на савремене прилике у суседним земљама, Београд 1899; *А. Ивић*, Историја, 204.

[26] *N. Iorga*, Moldavie et Pologne au commencement du XVI siècle, RHSEE 7 (1930) 139–149.

[27] *Ј. Радонић*, Гроф Ђорђе Бранковић, 711–712.

граничне одбране у време краља Матије, постаје Павле Бранковић (преко: Павле Кнежевић).

Одређенија је веза са деспотским Бранковићима, лоцирана у рани XVI век, преко Јелене, жене војводе Петра Рареша, и Роксанде, жене молдавског војводе Александра Лапушњану. Спону између ердељских Бранковића и средњовековних деспота Ђорђе Бранковић је нашао код Иштванфија у личности Роксанде, која је била унука деспота Јована Бранковића. Ту се као његов предак појављује Димитрије, којега већ познајемо из историје о Јакову Хераклиду. Не може бити ни најмање сумње у то да су Ђорђе и његов брат, епископ Сава, којем се приписује важна улога у креирању породичних традиција, имали пред очима генеалогију Хераклида која је штампана у Брашову 1558. Види се то не толико по Бранковићима, који су преузети из српских родослова, већ по улози Димитрија, који је убачен као карика у ланац предака: Heraklides Demetrios. Hic ab Heraclida Jacobo qui Basilicus Despota nuncupatur, propter suam insignem virtutem adoptatur et arrogatur, at loco fratris ponitur, auctoritateque imperiali armis Heraclidarum ornatur, anno Dn. 1558.[28]

Као што је споменуто, код Рајића налазимо оптужбе да је Хераклид био лажни деспот, али му то не смета да његовог побратима Димитрија уврсти у Бранковиће и у њему види деспотовог претка. Деспотска титула грофа Ђорђа Бранковића није се ни по чему разликовала од оних које су понели самозванци од средине XVI века, али јој је стицајем особених околности дата већа тежина и имала је знатније последице. Његово крунисање за деспота у Једрену од стране патријарха Максима је чиста измишљотина, његова наследна права као потомка некадашњих деспота су провидна фикција, али као „хебски сужањ“, као затвореник, као жртва хабзбуршких власти, као осујећени деспот, он је накнадно постао вођа Срба, што у стварности није био, нити је имао изгледа да буде у време рата ћесареваца против Турака.[29] У грчевитом настојању да обезбеде свој положај у Монархији, која се преуређивала, проширена на огромне просторе ослобођене од Турака, српски прваци окупљени на скупштини 1691. извикују га за деспота. У дугој историји деспотске титуле он је редак пример постављања деспота „одоздо“.

У Бранковићевом случају је у пуној мери дошла до израза појава „народних главара“, тако карактеристична за српско друштво у периоду туђинске власти.[30] Деликатност тренутка, потреба двора за српским ратницима, омогућила је даљу занимљиву последицу. Уместо да се деспот укључи у хијерархију и добије место у управном и војном систему, што бечки двор није никако хтео, именује се *подвојвода* као његов заступник. Са Монастерлијом то звање се гаси, али се не заборавља. У каснијем српском тражењу аутономије и световног поглавара деспота ће заменити војвода. Неку врсту крњег

[28] *E. Benz*, Wittenberg und Byzanz, као нап. 20, 254.

[29] О реалном политичком деловању Ђорђа Бранковића уп. Историја српског народа IV, 1, Београд 1986.

[30] Уп. *N. Lemajić*, Srpski narodni prvaci, glavari i starešine posle propasti srednjovekovnih država, Novi Sad 1999.

и краткотрајног остварења Срби у Угарској доживели су после 1848/49. у лику Војводства Србије и Тамишког Баната. Овде није место да се бавимо обимном и садржајном литературом о српским борбама за аутономију. Са гледишта тема о поствизантијским деспотима значајном се чини чињеница да је име *Војводине*, које се касније усталило, повезано на посредан начин али сасвим препознатљиво са деспотском титулом и византијским наслеђем.

Sima Ćirković

POST-BYZANTINE DESPOTS

The study of post-Byzantine despots was begun by B. Ferjančić with the example of Serbian despots and the descendants of the Palaiologoi in the Morea. Mention is made of despots who were accorded that title by the Habsbourgs (Božidar Vuković addressed Charles V with a plea to invest him with the title of despot). It has also been pointed to the change evident in the example of Serbian despots in Hungary: the connection with the ruler is not considered important, but rather the link with the family of former despots, which strengthens the conviction that the dignity of despot was hereditary. Examples of spreading information about the despotic title have been presented (Constantine Lascaris, Gemistos, Constantine Mousakis, Andreas Gitti). From the mid-16th century, rulers ceased to appoint despots, but political life saw the appearance of self-proclaimed descendents of former despotic families. The best known is Jacob Heraclides, who became a ruler of Moldavia (1561–1563) as a descendant of Serbian despots, a relative of the woman-ruler who was a grand-daughter of the Despot Jovan Branković; and Djordje Branković of Erdelj, who made use of literature about former despots. By force of circumstances he exerted influence on the political life of the Serbs in Hungary at the turn of the 17th and the 18th centuries. The name of Vojvodina (duchy) originated from his pretensions through the duke (vojvoda) and sub-duke (podvojvoda).

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

UDC 910.26(=773):528.9(091):910.2 Columbo C

JOHANNES KODER (Wien)
unter Mitarbeit von Hans-Veit Beyer (Jekaterinburg)

DIE GEOGRAPHISCHEN TRADITIONEN DER BYZANTINER UND DAS WELTBILD DES CHRISTOPH COLUMBUS

Christoph Columbus benützte die Schriften von Ptolemaios und Strabo in lateinischer Übersetzung, nach den Werken aus dem 15. Jh. Die geographischen Überlegungen seiner Zeit sieht man in seiner Ausdehnung der Grenzen der Oikumene nach Westen, wobei er unsicher bleibt, wie weit man es tun dürfte.

Der Titel dieser Untersuchung[1] soll nicht den Eindruck erwecken, daß Christoph Columbus (* um 1451, † 20. Mai 1506) mit Byzanz, der byzantinischen Kultur und dem Stand der naturwissenschaftlichen Kenntnisse in Byzanz vertraut war, wenngleich unter den zahlreichen, ihm zugemuteten Vaterländern auch Byzanz (näherhin die Ägäis-Insel Chios) zu finden ist[2]. Doch immerhin lernte Columbus um 1475, als junger Mann, auf einem genuesischen Schiff die Ägäis kennen und gelangte bis zu der — damals im Besitz der genuesischen Handelsgesellschaft *Maona* befindlichen — Insel Chios[3].

Hier soll es freilich um die Frage gehen, inwieweit Columbus möglicherweise indirekt von der in Byzanz beheimateten Tradition und Pflege antiker Autoren profitierte, wobei die Geographen im Vordergrund stehen sollen.

Da anläßlich der Columbus-Centenalien des Jahres 1892 die einschlägige Forschung die Herkunft der geographischen Informationen bereits in vielen wichtigen Punkten aufgearbeitet hat und die seither erschienene Literatur weitere Zu-

---

1 Eine erste Fassung dieses Beitrages referierte ich im November 1992 in Wien während des 18. Symposions der Internationalen Kommission für vergleichende Kirchengeschichte, mit dem Generalthema „Die Entdeckung der Neuen Welt und die Kirche". Die vorliegende Druckfassung wurde von Hans-Veit Beyer mit Verbesserungen und Ergänzungen versehen.

2 Vgl. den (journalistischen) artikel von *G. Mpakuru*, Πεντακόσια χρόνια από την ανακάλυψη της Αμερικής, Politika Themata, 9.–15. 10. 1992, 48f., mit Hinweisen auf *D. Sisilianos*, Ηριστόφορος Κολόμβος (βυζαντινός ευπατρίδης), Athen 1962, und die Dissertation von *S. G. Canoutas*, Christopher Columbus, a Greek Nobleman, New York 1943, wonach Columbus ein Verwandter des Georgios Disypatos Palaiologos gewesen sei (für die Literaturhinweise danke ich T. Kolias, Ioannina, und I. Leontiadis, Wien).

3 *S. E. Morison*, Admiral of the Ocean Sea. A Life of Christopher Columbus, I–II, Boston 1942, hier I 30f. mit A. 7 u. 11.

sammenhänge geklärt hat, beschränke ich mich im wesentlichen darauf, die Forschungsergebnisse der verflossenen hundert Jahre zusammenzufassen, auf Unklarheiten hinzuweisen und einige Präzisierungen anzubringen.

Zunächst sei ein eher unerwarteter Hinweis aus dem Kreis von Zeitgenossen des Columbus auf die Quellen seiner geographischen Kenntnisse angeführt: Der türkische Kartograph Piri Re°is zeichnete um 1512 Karten zu seinem 1521 fertiggestellten *Kitab-i Bahriye*[4]; hierfür verwendete er, wie er selbst sagt, unter anderen eine von Columbus gezeichnete Karte der westlichen Gebiete. Auch die Darstellungsweise der neu entdeckten Gebiete bei Piri Re°is läßt seine Behauptung zusätzlich durchaus glaubwürdig erscheinen. Die Columbus-Karte, samt weiteren Informationen über Columbus, die in der Einleitung des Segelhandbuches zu finden sind, erhielt Piri von seinem Onkel, dem türkischen Admiral Kemal Re°is (der 1500 Lepanto, Modon und Coron eroberte); letzterer kam 1501, bei der Kaperung einer spanischen Flotte vor Valencia, in den Besitz der Karte der neu entdeckten Länder und ließ sich von seinen Gefangenen über Columbus informieren. Aufgrund der Berichte seines Onkels spricht Piri Re°is unter anderem von „einem Buch aus der Zeit Alexanders" (des Großen) als Quelle des Columbus; dieses ist zweifelsfrei mit der Geographie des Ptolemaios zu identifizieren[5].

Ergänzend hierzu berichtet Ferdinand Columbus, sein Vater habe Aristoteles' De caelo, Ptolemaios, Marinos von Tyros, Strabon und den älteren Plinius gelesen. Dabei hätten ihn bei Strabon zwei Äußerungen besonders beeindruckt[6]: (1.) seine Hypothese einer weiten Ost-Erstreckung Indiens (Strabon 15.1.5f., 10–12), und (2.) daß er kein grundsätzliches Problem sah, den Atlantik (τὸ Ἀτλαντικὸν πέλαγος) auf einer Westroute zu durchfahren; nur, so berichtet Strabon am Beginn der *Geographika*, seien diejenigen, die dies versucht hätten, wegen der Nachschub- bzw. Versorgungsprobleme und wegen der Einsamkeit bisher stets umgekehrt[7].

Weiterhin wurde Columbus stark durch die geographischen Vorstellungen des Marco Polo († 1324) geprägt, aber auch durch des Aeneas Sylvius *Historia rerum ubique gestarum* und die *Imago mundi* Pierre d'Ailly's (um 1480), die den Text Strabons bereits berücksichtigte. Dies beweisen zahlreiche eigenhändige Randnotizen des Columbus in Exemplaren, die in seinem Besitz waren[8]. Die Muße für Lektüre ergab sich für ihn vermutlich in der von 1485 bis 1490 dauernden Zeit des Wartens auf die Beschlüsse einer spanischen königlichen Kommissi-

[4] Ed. *P. Kahle*, Piri Re°is Bahrije. Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521, I–II, Berlin 1926; vgl. auch die Neuausgabe von *E. Z. Ökte*, I–II, Istanbul 1988.

[5] *P. Lunde*, The Middle East and the Age of Discovery, Aramco World 43/3 (1992) 2–64, hier 18–25.

[6] *Morison* 1942, I 78 f., *M. V. Anastos*, Pletho, Strabo, and Columbus, ΠΑΓΚΑΡΠΕΙΑ. Mélanges Henri Grégoire, IV (= Ann. Inst. Philol. Hist. Or. Slaves 12), Bruxelles 1953, 1–18, hier 14–16.

[7] Οἵ τε γὰρ περιπλεῖν ἐγχειρήσαντες, εἶτα ἀναστρέψαντες, οὐχ ὑπὸ ἠπείρου τινὸς ἀντιπιπτούσης καὶ κωλυούσης τὸν ἐπέκεινα πλοῦν ἀνακρουσθῆναί φασιν, ἀλλὰ ὑπὸ ἀπορίας καὶ ἐρημίας, οὐδὲν ἧττον τῆς θαλάττης ἐχούσης τὸν πόρον (Strabon 1.1.8, I 1, 71, ed. *G. Aujac*, Strabon, Géographie, Paris 1969ff.).

[8] *Morison* 1942, I 120–129, II 315.

on (unter der Leitung von Fray Hernando de Talavera), die über sein Unterstützungsersuchen für eine Westreise nach Asien befinden sollte[9].

Columbus war des Griechischen zwar nicht mächtig, doch erwarb er sich schon früh, wahrscheinlich ab 1477, als er noch in Lissabon weilte, Kenntnisse der lateinischen Sprache[10], was ihm den Zugang zu Strabon und Ptolemaios in lateinischer Übersetzung ermöglichte. Seine Lektüre überzeugte ihn, daß Asien wesentlich weiter nach Osten reiche, als Ptolemaios angenommen hatte. Hinzu kam ein Mißverständnis: Er las die astronomische Studie des al-Fargani (latein. Alfraganus), eines Zeitgenossen al-Ma°mūns (Anfang 9. Jahrhundert), und übernahm dessen Maßzahlen für den Erdumfang als Meilenangaben, ohne zu berücksichtigen, daß sich die italienische Seemeile (zu 1480 m) von der arabischen Meile (zu 1995 m) um etwa 25% unterscheidet[11]. Dies bewog ihn, den Erdumfang um dieses Viertel geringer zu veranschlagen und somit den Westweg nach Indien entsprechend verkürzt zu berechnen.

Columbus' unmittelbare Informanten über die griechische Geographie

Woher Columbus die unmittelbaren Hinweise auf Strabon und Ptolemaios erhielt, scheint ebenfalls klar zu sein: Eine Schlüsselfigur für die Vermittlung des Weltbildes der griechischen Geographen war der zwei Generationen ältere Florentiner Paolo dal Pozzo Toscanelli (Paulus Florentinus)[12], ein Arzt, Mathematiker und Humanist (1397–1482); er stellte als erster einen Vergleich der theoretischen Angaben von Ptolemaios und Strabon mit den Berichten von Marco Polo und Niccolò de Conti[13] († 1469) an, wobei ihm auch die kartographische Umsetzung seiner Erkenntnisse gelang. Das Ergebnis war eine Karte, auf der China, Zipangu und das Quinsay des Marco Polo sehr weit nach Osten reichen, wodurch die unbekannte West-Dimension am Globus ebenfalls erheblich verkürzt wurde.

Toscanelli gab seine Erkenntnisse 1474 an Fernão Martins weiter, einen Kanoniker der Kathedrale von Lissabon; belegt ist ein Brief, ein Antwortschreiben Toscanellis als Reaktion auf einen nicht erhaltenen Brief von Martins vom 25. Juni 1474, in dem er seinen Standpunkt darlegt und Martins für den portugiesischen König Alfons V. eine Weltkarte übersendet, die eine kürzere westliche Route in das Gewürzland enthält[14]; Columbus erfuhr später davon und korrespondierte selbst — vor 1481 — zweimal mit Toscanelli, der ihm eine Kopie seines Briefes an Martins und eine Karte schickte[15]. Somit ist der wahrscheinliche Weg rekonstru-

---

[9] *Morison* 1942, I 116; *S. Günther*, Columbus und die Erweiterung des geographisch-kosmischen Horizontes, Hamburg 1892, 27.

[10] *Morison* 1942, I 48f.

[11] Vgl. hierzu *Lunde* 1992, 14–16; vgl. auch *Morison* 1942, I 87, und die Tabelle I 103.

[12] *M. E. Cosenza*, Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300–1800, V, Boston, Mass. 1962, 1774.

[13] Vgl. *G. Hamann*, Conti 1, Lexikon des Mittelalters 3 (1986) 197f.

[14] *Morison* 1942, I 45–47 mit A.9.

[15] *Morison* 1942, I 85–87 mit A.9f.; *Lunde* 1992, 14f.; *Günther* 1892, 8f., 16f.

ierbar, auf dem Columbus mit dem westlichen bzw. italienischen Wissensstand seiner Zeit über die antiken Geographen, vor allem über Ptolemaios und Strabon, vertraut wurde.

Wie aber stand es um die Kenntnis der griechischen Geographen in Italien? Ptolemaios war im Westen zunächst zwar nicht ausschließich, aber doch vorwiegend durch arabische Vermittlung bekannt; seine Lektüre war in Italien spätestens seit 1406 — dank der Übersetzung des Jacopo (d' Angelo) da Scarperia, eines Schülers des byzantinischen Gelehrten Manuel Chrysoloras[16] — auch in lateinischer Übersetzung möglich[17]. Im Gegensatz dazu kannte man Strabon im Mittelalter in Italien nicht. Deshalb ist als nächster Schritt die Frage zu beantworten, woher Toscanelli (und Columbus) ihre Strabon-Kenntnisse bezogen. Zwar dürfte es schon seit dem früheren 15. Jahrhundert Strabon-Codices in Italien gegeben haben[18], doch erscheint als Ausgangspunkt verstärkten Interesses an Strabon das ökumenische Konzil von Ferrara und Florenz (1438/39) bedeutsam. Denn nur wenige Jahre nach 1439 ist die Strabon-Lektüre in Italien nachweisbar, und 1458 erscheint die erste, von Guarino da Verona (1374–1460) veranstaltete, lateinische Übersetzung der *Geographika*; schon ab 1469 lag sie in gedruckten Texteditionen vor[19].

Dies ist kein Zufall, denn Guarino da Verona[20] war während eines mehrjährigen Aufenthaltes in Konstantinopel (1403–1408) Schüler des Manuel Chrysoloras[21] (Guarino reiste in dieser Zeit auch nach Rhodos und Chios[22]).

Plethon als Geograph

Es war aber dann höchstwahrscheinlich ein nicht eigentlich theologischer Konzilsteilnehmer, nämlich der byzantinische Philosoph und Staatstheoretiker Georgios Ghemistos „Plethon" (ca. 1360–1452), der in Florenz mit Toscanelli und Ugo Benzi, vielleicht auch mit Nikolaus von Kues und Guarino da Verona zusammentraf und sie auf den Strabon-Text hinwies[23]. Plethon war damals seit langem

[16] So *Cosenza* 1962, 917f.

[17] Vgl. *Anastos* 1953, 6f., 12f.; *Lunde* 1992, 24f.

[18] Für 1423 ist ein Strabon-Text im Besitz des Francesco Filelfo bezeugt, für 1424 des Giovanni Aurispa, vgl. *R. Sabbadini*, La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese, Catania 1896, 126.

[19] Vgl. *Sabbadini* 1896, 2 A. 3, 126ff., s. auch *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978, 511 mit A. 15b; *A. Diller*, The Textual Tradition of Strabo's Geography, with Appendix: The Manuscripts of Eustathius' Commentary on Dionysius Periegetes, Amsterdam 1975, 97ff.; *C. M. Woodhouse*, George Gemistos Plethon, The Last of the Hellenes, Oxford 1986, 185f. und *Anastos* 1953, 13ff.

[20] *Sabbadini* 1896, vgl. *Cosenza* 1962, 870–874, und *H.-B. Gerl*, Lexikon des Mittelalters 4 (1989) 1761, s.v.

[21] So wie auch Francesco Filelfo, Giovanni Aurispa und Jacopo da Scarperia, vgl. *M. Baxandall*, Guarino, Pisanello and Manuel Chrysoloras, Journal Warburg and Courtauld Inst. 24 (1961) 183–204, hier 190. Zu Chrysoloras s. Prosopogr. Lexikon der Palaiologenzeit, Nr. 31113, und *E. Gamillscheg*, Lexikon des Mittelalters 2 (1983) 2052f.

[22] Vgl. *Sabbadini* 1896, 12.

[23] Vgl. *Anastos* 1953, 7ff.; zu Plethon vgl. Prosopogr. Lexikon der Palaiologenzeit, Nr. 3630.

in Mistra in der Peloponnes beheimatet, wo er offenbar ein geistiges Klima vorfand, das seinen Studien und seiner religiösen bzw. ideologischen Ausrichtung toleranter gegenüberstand als das Konstantinopels[24]. Plethon war nicht nur einer der letzten Byzantiner, der sich kritisch mit antiken Geographen, konkret mit Strabon[25] und Ptolemaios auseinandersetzte, sondern zugleich — unbewußt schon halb der Renaissance zugehörig — auch der erste, der auf einen Ausgleich mit dem christlichen Weltbild verzichtete, ja sogar ausdrücklich davon abrückte. Dies gilt übrigens für seine zentralen politischen und ideologischen Schriften ebenso, wie für den im Rahmen seines Oeuvres eher marginalen Bereich seiner Äußerungen zu geographischen Fragen, die uns hier beschäftigen.

Plethon befaßte sich wiederholt mit geographischen Themen[26], sei es daß er selbst darüber arbeitete oder daß er einzelne seiner Schüler damit betraute[27], wobei ihm sowohl Strabons als auch Ptolemaios' Schriften verfügbar gewesen sein dürften. Bekannt sind von ihm sowohl topographische als auch kosmographische Untersuchungen: Erstere sind die auf Strabon beruhende „Topographie Thessaliens" (Χωρογραφία τῆς Θεσσαλίας)[28] und die auf Ptolemaios fußende „Beschreibung der gesamten Peloponnes, Küsten- und Binnenland" (Διαγραφὴ ἁπάσης Πελοποννήσου, παραλίου τε καὶ μεσογείου)[29]; den kosmographischen Untersuchungen ist die zweiteilige Auseinandersetzung mit Strabon zuzurechnen, die unter anderem in einer Handschrift im Nachlaß des Kardinals Bessarion, dem Cod. Marc. gr. 379 (f. 1^r–15^v), erhalten ist (Es handelt sich übrigens um einen Autograph Plethons).

Der erste Teil der letztgenannten Untersuchung trägt den Titel „Aus Strabons Geographika: Über die Form der bewohnten Erde" (Ἐκ τῶν Στράβωνος γεωγραφικῶν περὶ τοῦ τῆς γῆς τῆς οἰκουμένης σχήματος) und enthält ein Exzerpt aus Buch 2 der Geographie Strabons[30]. Der zweite Teil bietet die „Verbesserung von

---

[24] Allgemein zum geistigen Ambiente in Mistra im 15. Jahrhundert vgl. jetzt *M. Dąbrowska*, Hellenism at the Court of Despots of Mistra in the first half of the fifteenth century, in: *M. Salamon* (Hrsg.), Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium, Krakau 1991, 157–167, mit älterer Lit.

[25] Vgl. *G. Salmeri*, Tra politica e antiquaria: Letture di Strabone nel XV e XVI secolo, Strabone e l'Italia antica, hrsg. v. *G. Maddoli*, Neapel 1988, 287–312, hier 292f.

[26] Vgl. hierzu *A. Diller*, The Autographs of Georgius Gemistus Pletho, Scriptorium 10 (1956) 27–41; *ders.*, The Scholia on Strabo, Traditio 10 (1954) 29–50; *Woodhouse* 1986, 181–186; *B. Knös*, Pléthon et son souvenir, Bull. Ass. G. Budé, Suppl.: Lettres d'Humanité 9 (1950) 97–184, hier 107; *J. Koder*, Παρατηρήσεις στα γεωγραφικά ενδιαφέροντα του Πλήθωνα, Byzantinai Meletai 3 (1991) 49–59; *ders.*, Sopppravvivenza e trasformazione delle concezioni geografiche antiche in età bizantina, Geografia storica della Grecia antica. Tradizioni e Problemi, ed. *F. Prontera* (*Bibl. di Cultura Moderna* 1011), Bari 1990, 46–66.

[27] Die Vermutung von *W. Blum*, Georgios Gemistos Plethon, Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355–1452) (bibl. Griech. Lit. 25), Stuttgart 1988 (vgl. die Anzeige von *J.-A. van Dieten*, Südost-Forschungen 48 [1989] 467–472), 8, daß einzelne Werke Plethons auf Schülerarbeiten zurückgehen, ist grundsätzlich ansprechend, wenngleich ich seine Argumentation, daß das, was „Plethon als Lehrer und Haupt einer Schule sehr gut angestanden hätte", deswegen gleich „historische Wahrheit ist", nicht nachvollziehen kann.

[28] Zitiert nach *L. Allatius*, Patrologia Graeca 160, 781f., vgl. *Woodhouse* 1986, 181.

[29] Zitiert nach *Allatius*, ebd. 777f., vgl. *Woodhouse*, ebd.

[30] Strabon 2.5.13–33 (I 2, 93–117 *Aujac*), vgl. *A. Diller*, A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho, Isis 27 (1937) 441–451, hier 442.

einigem, was Strabon nicht korrekt gesagt hat" (Διόρθωσις ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων); darin bringt er zu einigen Feststellungen Strabons — teils berechtigte und teils unberechtigte — Verbesserungen an, wobei er auch in diesem Fall auf Ptolemaios zurückgreift.

Bei der Lektüre des zweiten Teiles[31], der bald nach 1439, also nach dem Unionskonzil von Florenz, entstanden ist, stellt man fest, daß Plethon keinesfalls unsystematisch „zufällige" Corrigenda abhandelt, sondern daß er sich besonders für die Grenzen der Ökumene zu Land und zu Wasser interessiert. Dabei prüft Plethon kritisch die diesbezüglichen Angaben Strabons in Konfrontation mit denen das Ptolemaios, aber auch zeitgenössischer Autoren[32]. So berichtet er im Zusammenhang mit der Nord-Erstreckung der Oikumene: *Der Florentiner Paulos, ein hoch angesehener Mann, zeigte uns eine Karte, die er, wie er sagte, von jemandem aus Dateia erhalten hatte*[33]. Er nennt also namentlich den bereits als Columbus-Informanten hervorgehobenen Paolo Toscanelli und erwähnt indirekt Claudius („Clavus") Clausson Swart, einen dänischen Geographen, der bald nach 1425, basierend auf Ptolemaios, eine Geographie Skandinaviens verfaßte[34], die in zwei (nach den Aufbewahrungsorten *Nancy* und *Wien* benannten) Redaktionen erhalten ist und zur Landkarte Nordeuropas Präzisierungen enthält, die auch bei Plethon ihren Niederschlag fanden.

Als Ausgangspunkt dient Plethon, wie schon gesagt, Buch 2.5 der Geographie Strabons[35]. Er benützte einen Strabon-Codex, der demjenigen sehr nahestand, den Cyriacus von Ancona um 1447 direkt vom Kopisten Theodoros Agallianos erwarb und in den Westen brachte[36]. Plethon geht systematisch vor und kontrolliert offensichtlich, inwieweit die Landkarte der Ökumene gegenüber Strabons Weltbild erweiterungsfähig ist. Plethons Erweiterungsüberlegungen lassen sich, nach Himmelsrichtungen geordnet, folgendermaßen wiedergeben:

Nördliche Erweiterungen

Im Norden (§ 5, 6) ist es Thule (Großbritannien), Ierne (Island/Irland), die Kimbrische Halbinsel (Jütland), die Insel Dateia, das nördliche Festland mit

[31] Ediert und kommentiert von *Diller* 1937, woher auch die folgenden Textzitate.

[32] *M. V. Anastos*, Pletho and Strabo on the Habitability of the Torrid Zone, Byz. Zeitschrift 44 (1951) 7–10, hier 7ff., weist auf die Möglichkeit hin, daß beispielsweise § 2 der Διόρθωσις nicht auf Ptolemaios — dies belegte *A. Diller* 1937, 446f. —, sondern auf Geminus beruhen könnte, dessen Werk Pletho gekannt haben dürfte, vgl. *dens.*, Pletho's Calendar and Liturgy, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 183ff., hier 193.

[33] Διόρθωσις, § 5: Ἐπέδειξε δ' ἡμῖν Παῦλος ὁ Φλωρεντῖνος, ἀνὴρ πολλοῦ ἄξιος, πίνακα, ὃν ἔφασκε παρά του τῶν ἀπὸ τῆς Δατείας παρειληφέναι. Vgl. *Woodhouse* 1986, 161.

[34] Vgl. *A. A. Björnbo — C. S. Petersen*, Der Däne Claudius Clausson Swart (Claudius Clavus), der älteste Kartograph des Nordens, der erste Ptolemäus-Epigon der Renaissance, Innsbruck 1909; *Diller* 1937, 447f., und *Woodhouse* 1986, 182f.

[35] Konkrete Bezüge: Strabon, p. 112, 116–121, 126, 129f.

[36] Beide Codices sind mit W (Vatop. 655, 14. Jh.) eng verwandt, vgl. *Aujac* I 1, 1969, LXIV, LXXIVf., LXXXI (Stemma).

Buchten, die deutsche und die wendische (polnische) Küste und der Wendische Meerbusen (Ostsee), weiters Nordrußland mit dem kalten Meer (Weißen Meer) als Bucht des Nördlichen Eismeeres mit ihrem Zufluß, dem Tibenos (Dvina)[37].

Plethon spricht hier davon, daß östlich von der Kimbrischen Halbinsel (offensichtlich Jütland), schon im Wendischen Meerbusen (der Ostsee), eine Insel Dateia liege, die an Größe die größere der britischen Insel erreiche und vom nördlichen Festland durch eine lange, enge Meeresstraße getrennt sei. Man könnte zunächst meinen, Dateia (Dänemark) sei mit Seeland, die Meeresstraße mit dem Öresund und das nördliche Festland mit Skandinavien zu identifizieren, und könnte davon absehen, daß Seeland nach dieser Beschreibung die Größe Großbritanniens erreicht; der Irrtum wäre dann nicht Swart zuzuschreiben, da dieser weder in der älteren noch in der jüngeren Fassung seines Textes Großbritannien erwähnt. Doch eine weitere Angabe spricht gegen die Identifizierung von Dateia mit Seeland: Plethon bezeichnet das nördliche Festland und die diesem zugekehrte Seite von Dateia als unbewohnt, was ein Däne von der Küste des schon damals großen Kopenhagen (Swarts Wiener Fassung: *Koobenhavn villa murata cum portu maximo*[38]) und dem damals dänischen Schonen unmöglich behaupten konnte. So sind wir also genötigt, wie es schon Diller, der Herausgeber der *Diorthosis* tat, unter Dateia Skandinavien zu verstehen. Zu bemerken ist, daß Swart keinen zusammenfassenden Namen für diese nördliche Landmasse bietet, daß er sie aber sehr genau unter Dänemark, Schweden und Norwegen aufteilt.

Weiters fragt man sich, wieso denn Plethon in Skandinavien eine Insel sieht. Eine Erklärungsmöglichkeit hierfür bietet der Wiener Swart-Text, in dem das „Eismeer" nördlich Norwegens mit dem „Gotlandsmeer" (Ostsee) fälschlich verbunden erscheint[39]. Es könnte sein, daß Swart hierdurch den Finnischen Meerbusen zu deuten sucht. Zu Ehren des griechischen Philosophen dürfen wir sagen, daß das Phantastische seiner Vorstellung vom nördlichen Skandinavien durch den dänischen Informanten bedingt ist. Das gilt in noch höherem Maße für das unbewohnte, nördliche Festland und die Meeresstraße, die er zwischen diesem und Dateia annimmt.

Nach Swarts Nancy-Text liegt Island bei Norwegen[40], sechs Meridiane von Trondheim entfernt. Wichtiger aber noch für des Weltbild Plethons war Swarts Beschreibung Grönlands (Gronlandia). Swart spricht im Nancy-Text von einem nordnordöstlich von Grönlands Südkap gelegenen dritten Vorgebirge und sagt: *Von diesem Vorgebirge dehnt sich ein ungeheures Land nach Osten bis nach Rußland ausschließlich aus. In dessen Norden wohnen die ungläubigen Karelen, deren Gebiet sich unter dem Nordpol bis zu den Chinesen (Seres) des Ostens ausdehnt*[41]. Die Wiener Version enthält als zusätzliche Information, daß Swart

---

[37] ... τούτων οὖν πάντων τοὺς ἐσχάτους πρὸς τῇ κατεψυγμένῃ οἰκοῦντας οὐ τῆς Ἰέρνης μόνον ἀλλ' ἔτι καὶ τῆς Θούλης βορειοτέρους εἶναι (§ 6, 444, *Diller* 1937).

[38] *Björnbo — Petersen* 1909, 151[459–460].

[39] *Björnbo — Petersen* 1909, 143[255–259], 147[376–379].

[40] *Björnbo — Petersen* 1909, 127[235–236].

[41] *Björnbo — Petersen* 1909, 130[285–291].

von sich behauptet, die ungläubigen Karelen selbst auf Grönland gesehen zu haben[42]. Die Karelen sind also, wie sie für Swart in Erscheinung treten, zunächst einmal Eskimos. Die Landbrücke aber, die Grönland in seiner Vorstellung mit Rußland und China verbindet, läßt diese Völker für ihn zu Karelen werden. Dadurch enstand bei den italienischen Geographen auch die Vorstellung einer mehr oder minder breiten Meeresstraße, die nördlich durch Grönland und südlich durch Skandinavien — Plethons Dateia — begrenzt wird und nach der phantastischen Vorstellung Swarts Eurasien wohl in Karelien erreichte. Auf Swarts Nancy-Karte ist sie nur angedeutet (die Wiener Fassung des Swart-Textes ist ohne Karte überliefert).

Weiters ist zu bemerken, daß Swart die britischen Inseln zwar nicht nennt, daß Britannien aber mit der Beischrift „Britanni anglicati apostate" und Irland mit der Beischrift „Ibernia insula" sowie Island mit der Beischrift „Islandia" in ungefähr richtigem Verhältnis zueinander — Britannien östlich von Irland und Island nördlich der Irischen See — eingezeichnet sind[43]. In Plethons „Diorthosis", § 5, heißt Irland 'Ιέρνη, das von diesem aus weiter nördlich gelegene Island Θούλη. Großbritannien bezeichnet er neben Irland als „die andere, größere der britischen Inseln". Er sagt, daß das Südwestkap des nördlichen Festlandes — gemeint ist Grönland — auf dem Längengrad von Irland und dem Breitengrad von Thule-Island liege. All das entspricht der Darstellung der vier geographischen Gebilde auf der Nancy-Karte des Clavus und bedeutet, wenn auch Grönland sehr viel weit westlicher und Island nördlicher als die Südspitze von Grönland liegt, wenigstens einen Schritt in die Richtung der geographischen Realität. Zudem ist zu beachten, daß Plethon auch in diesem Punkt kein Mißverständnis des Clavus unterlaufen ist.

Östliche Erweiterungen

Im Osten (§ 7, 8) ist es — erstaunlicherweise ohne uns wahrnehmbare Kenntnis Marco Polos, den Toscanelli doch kannte, sodaß letzterer Plethon auf ihn hingewiesen haben könnte — das Gebiet östlich von China, sowie der Bereich des Indischen Ozeans, den Plethon ausdrücklich ein „Meer", nennt, weil er nicht wisse, ob er mit dem Ozean zusammenhängt.

Die chinesischen Ortsnamen, die Plethon anführt, sind alle schon in der Antike, hauptsächlich durch Ptolemaios, belegt. Er sagt, daß das Indische Meer nach Osten bis Kattigara erforscht sei (§ 8), das er als Ankerplatz der Chinesen bezeichnet und weit südlich des Äquators annimmt. Dies ist falsch, wenn wir Plethons Kattigara noch in Asien, also auf der Halbinsel Malakka als dessen nach Indien (das nicht in Frage kommt) südlichsten Ausläufer suchen wollen und es nicht auf Sumatra annehmen. Dieses Kattigara sei von der Küste der weit nördlich des

[42] *Björnbo — Petersen* 1909, 144^{289}–145^{292}.

[43] *A. E. Nordenskiöld*, Studien u. Forschungen veranlaßt durch meine Reisen im hohen Norden, Leipzig 1885, Karte 2 (S. 64–65); vgl. *ders.*, Facsimile-Atlas, Stockholm 1889 [Nachdr. Nendeln/Liechtenstein 1970], 49; *Björnbo — Petersen* 1909 bieten nur eine Skizze nach dem Kodex in Nancy und zeichnen Britannien und Irland nicht ein.

Äquators gelegenen chinesischen Hauptstadt Thinai aus westlich gelegen. Dies bedeutet, daß Plethon eine Landgrenze zwischen dem Indischen und dem Chinesischen Meer voraussetzt. Durch Ptolemaios kennt Plethon die chinesischen Seen und Sümpfe, scil. im Tal des Jangtsekiang. Dann schließt er, daß die Sümpfe außerhalb der kalten Zone wiederum an einem Ozean und einem Meer enden müßten. Er präzisiert: *Denn entweder nach diesen Sümpfen oder auch wiederum nach einem anderen Land (χώρα) muß wieder ein Ozean folgen. ... Doch, wie gesagt, ist bis jetzt von uns über einen östlichen Ozean noch nichts in Erfahrung gebracht worden.* Dies bedeutet, daß er — wie vom portugiesischen Kap Hieron aus nach Westen gesehen — so auch von China nach Osten gesehen, eine „Gegenerde", hier nur „Land" genannt, für möglich hält.

Südliche und westliche Erweiterungen

Im Süden (§ 2, 3, 8) sucht Plethon die Oikumene entlang der Ostküste Afrikas bzw. im Indischen Ozean (südlich von Ceylon) zu erweitern, wobei er die grundsätzliche Bewohnbarkeit der südlichen Erdhälfte postuliert.

Im Westen (§ 9) schließlich betrachtet er zusammenfassend — und komplementär zu einer weiter nach Osten reichenden Oikumene — die Möglichkeit der Existenz einer *antichthonen Oikumene* als realistisch.

Plethons Zusammenfassung

Plethon resumiert seine Überlegungen in § 9 folgendermaßen: *Wenn aber auch wir über die Enden der uns bekannten Oikumene Genaueres als Strabon sagen sollen, so ist nach Süden hin Agisymba* (nach Plethons Vorstellung etwa mit Somalia oder allenfalls einem Land weiter südlich zu identifizieren[44]) *als Land der Äthiopier als äußerstes erforscht, und nach Osten die Sinai* (Chinesen[45]) *und die Sēres, wobei die Sinai südlich der Sēres, die Sēres also nördlich der Sinai siedeln. Aber dies sind wohl nicht die Enden der Oikumene an sich, sondern der uns bekannten Oikumene; denn noch wissen wir nicht, ob die weiter als diese entfernten Gebiete bewohnbar sind oder auch nicht.*

Das Folgende gehört bereits zur Oikumene an sich: Nach Norden zu ist Permia (nach Plethon am Kalten [Weißen] Meer gelegen) *das äußerste Land, sowie die Insel Dateia; die nördlich davon gelegenen Gebiete sind nicht mehr bewohnbar* (d.h. die Eskimos bzw. Karelen Swarts scheinen bei ihm nicht auf).

Nach Westen zu ist laut Strabon selbst das Kap Hieron (heute Kap S. Vicente in Portugal) *der westlichste Punkt von Iberien. Denn es erscheint deswegen nicht gerechtfertigt, die Inseln der Seligen* (die Kanarische Inseln) *für einen Teil unserer Oikumene zu halten, weil die Schwierigkeit der Kontaktaufnahme zwischen uns und jenen (und jenen und uns) besteht. Dieses Kap Hieron dürfte eine Art*

[44] Von *W. Tomaschek*, Agisymba, RE 1/1 (1893) 822, im Gebiet des Tschad-Sees angesetzt.

[45] Vgl. *A. Herrmann*, Sinai, RE 3A/1 (1927) 219–221.

Säule (= Grenzstein) *des westlichsten Endes unserer Oikumene sein. Freilich gibt es auch an der Meerenge* (zwischen der iberischen Halbinsel und Nordafrika) *keine von Menschenhand geschaffenen Säulen, doch halten viele die dortigen Berge, Kalpē* (der Felsen von Gibraltar) *in Europa und Abylix* (das phönizische Abyla, nahe Ceuta, auf der Erhebung al-Mina) *in Libyen* (Afrika), *für Säulen, doch mögen sie die Säulen unseres, des inneren Meeres sein, während Kap Hieron für die Oikumene diese Funktion hat, für diese unsere nämlich, die nördlich des Äquators liegt. Über die antichthone nämlich, und ob jene mit dieser zusammenhängt, sind wir nicht informiert, und ebenso nicht, wie die große Masse von jener gelegen ist, außer einigen kleinen Teilen, die innerhalb der beiderseits beschatteten Zone erforscht sind*[46].

Bei einzelnen Überlegungen Plethons stellt man fest, daß er Informationen zu verwerten scheint, deren Herkunft im Detail noch nicht geklärt ist; doch brauchen wir in unserem Zusammenhang nicht näher darauf einzugehen[47].

Die große Unsicherheit ist für Plethon — und dieser Zweifel sei als Positivum hervorgehoben — die westliche Erstreckung der Oikumene; einerseits zitiert er hier die traditionelle Lehrmeinung der Alten Welt[48], wonach die Säulen des Herkules und Kap Hieron in Portugal als Grenzen zu betrachten sind, andererseits bezieht er immerhin die Kanarischen Inseln in seine Überlegungen mit ein und erwägt zumindest für die *antichthon* eine noch weitere Ausdehnung nach Westen.

Es gibt aber einen Hinderungsgrund bei ihm, die Erde für eine Kugel zu halten: Dieser besteht darin, daß er einen östlichsten und einen westlichsten Längengrad annimmt und in einem Punkt Strabon zu unkritisch rezipiert, wenn dieser nämlich die Erde als chlamys- (mantel-)förmig gestaltet annimmt. Wenn man aber den westlichsten und den östlichsten Längengrad, der beliebig angenommen werden kann, nicht in eins setzt (z.B. 180° westlich und östlich von Greenwich), kann man in Gedanken nicht über den Atlantischen Ozean nach China gelangen (ob nun noch ein Land dazwischen liegt oder nicht), folglich auch nicht zu dem Versuch

---

[46] Text bei *Diller* 1937, 445f.: Εἰ δὲ δεῖ τι καὶ ἡμᾶς περὶ τῶν τῆς ἐγνωσμένης ἡμῖν οἰκουμένης περάτων ἀκριβέστερον Στράβωνος εἰπεῖν, πρὸς μὲν νότον ἡ Ἀγίσυμβα Αἰθιόπων χώρα ἱστόρηται ἐσχάτη, πρὸς ἕω δὲ Σῖναι τε καὶ Σῆρες, Σῖναι μὲν νοτιώτεροι Σηρῶν, Σῆρες δὲ Σινῶν βορειότεροι οἰκοῦντες, ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὐ τῆς ἁπλῶς οἰκουμένης ἴσως, ἀλλὰ τῆς ἡμῖν ἐγνωσμένης εἴη ἂν ἔσχατα· οὐ γάρ πω ἴσμεν εἴτε οἰκήσιμα καὶ τὰ ἔτι προσωτέρω τούτων εἴτε καὶ μή.

Τὰ δ' ἑξῆς ἤδη καὶ τῆς ἁπλῶς οἰκουμένης. πρὸς μὲν γὰρ βορᾶν ἥ τε Περμία χώρα ἐσχάτη ἐστὶ καὶ νῆσος ἡ Δάτεια, ὧν τὰ βορειότερα οὐκ ἔτι οἰκήσιμα.

Πρὸς ἑσπέραν δὲ καὶ κατ' αὐτὸν Στράβωνα τὸ Ἱερὸν ἀκρωτήριον Ἰβηρίας δυσμικώτατον. αἱ γὰρ Μακάρων νῆσοι διὰ τὸ δυσεπίμικτον ἡμῖν τε πρὸς ἐκείνους κἀκείνοις πρὸς ἡμᾶς οὐδ' ἂν ἐν δίκῃ τι τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μέρος εἶεν. τὸ δ' Ἱερὸν τοῦτο ἄκρον κἂν στήλη τις τοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς εἴη … τῆς δ' οἰκουμένης τὸ Ἱερὸν ἀκρωτήριον, τῆς γε δὴ καθ' ἡμᾶς τε ταύτης καὶ τοῦ ἰσημερινοῦ βορειοτέρας· περὶ γὰρ τῆς ἀντίχθονος, κἂν εἰ ταύτῃ κἀκείνη συνεχής ἐστιν, ἀλλά γε ἡμεῖς οὐκ ἴσμεν ὅπῃ κἀκείνης ἡ· πολλὴ ἔχει θέσεως ἔξω σμικρῶν αὐτῆς ἐνίων μερῶν τῶν ἐντὸς τῆς ἀμφισκίου ἱστορημένων ζώνης.

[47] Vgl. hierzu *Anastos* 1953, 5f., und *Koder* 1991.

[48] Hierzu vgl. zuletzt *F. Prontera*, L'estremo Occidente nella concezione geografica dei Greci, La Magna Grecia e il lontano Occidente. Atti del 29° convegno di studi sulla Magna Graecia, Neapel 1990, 55–82, hier 55ff.

motiviert sein, China in westlicher Richtung zu erreichen. Es ist wohl anzunehmen, daß Plethon die Imagination besaß, diese geistige Schranke zu überwinden, aber er überwand sie nicht. Ein Land wie Amerika im Westen und ein Land östlicher als China sind für Plethon zwar noch denkbar, nicht aber eine China-Reise auf dem Seeweg in westlicher Richtung.

Wie bereits erwähnt, entstand Plethons kleine Schrift kurz nach dem Konzilsende und seiner Rückkehr nach Mistra, sodaß sie im Westen erst wesentlich später (und nur in griechischer Sprache) bekannt wurde; sie hatte also mit Sicherheit keinen Einfluß auf das westliche geographische Denken im 15. Jahrhundert. Seine Strabon-Kritik spiegelt aber die Aktualität der Frage nach einer westlichen Erweiterung der Oikumene, verbunden mit der Frage nach einer antichthonischen Oikumene, in damaligen Gelehrtenkreisen wieder. Daß die Zone südlich der Tropen (ἑτερόσκιος) bewohnt sei, deutet Plethon nur kurz an (§ 2, S. 443[1–4]) und spricht es indirekt aus, indem er einen Ort wie Kattigara weit südlich des Äquators annimmt. Die „Gegenerde" (ἀντίχθων) bezieht sich auf ein unbekanntes Land im Westen.

Wenn also Columbus beispielsweise mit Pierre d'Ailly's in dessen *Imago mundi* getroffenen Feststellung, daß die heiße Zone (die Tropen) wegen ihrer Hitze unbewohnbar sei[49], nicht übereinstimmt, so befindet er sich vermutlich durchaus im Konsens mit den geographisch interessierten Wissenschaftlern seiner Zeit. Daß Plethon ihnen zustimmte und (unter anderem daher) eine kritische Position gegenüber Strabon (und Ptolemaios) einnahm, war für Columbus freilich bedeutungslos. Als wesentlich erweist sich, daß Plethon die interessierten zeitgenössischen Gelehrten in Italien offenbar nachdrücklich auf Strabon hinwies, daß er dadurch die Übersetzung von dessen „Erdkunde" ins Lateinische anregte und diesen Text somit indirekt Columbus zugänglich machte.

Auf der Höhe seiner Zeit erwies Plethon sich weiterhin, wenn er Strabons Nordeuropa-Vorstellung nach der Karte Swarts zu korrigieren suchte. Der schwedische Polarforscher A. E. Nordenskiöld hatte angenommen, daß Text und Karte Swarts, wie sie vorliegen, in Italien nach byzantinisch-skandinavischen Vorbildern überarbeitet wurden[50]. Das hat sich durch die Kritik seines Landsmannes Gustav Storm als falsch erwiesen. Byzanz trug nichts zu dieser Karte bei, es sei denn das ptolemäische Grundmuster; Plethon aber erweiterte ihr Bild nach Osten hin, indem er aus offenbar byzantinisch-russischen Quellen eine sehr genaue Beschreibung des Weißen Meeres hinzufügte, die zu seiner Zeit als literarisches Dokument wahrscheinlich einzigartig war.

[49] *Morison* 1942, I 53f.

[50] *Björnbo — Petersen* 1909, 7.

Јоханес Кодер
(у сарадњи са Ханс-Фајт Бајером)

ГЕОГРАФСКЕ ТРАДИЦИЈЕ ВИЗАНТИНАЦА И СЛИКА СВЕТА КРИСТИФОРА КОЛУМБА

Кристифор Колумбо (око 1451 — 1506) био је као млад човек, око 1475, једном у Егеју и доспео до острва Хиос, али није био никакав познавалац Византијског или Османског царства. Додуше, обострана веза постојала је између њега и географске литературе источног Средоземља. С једне стране, турски картограф Пири Реис је за свој атлас „Kitab-i Bahriye" из 1521. употребио једну карту „западних области" коју је израдио Колумбо. С друге стране, Колумбо се служио списима Птолемеја и Страбона у латинском преводу. Одлучујући подстрек у том смислу дошао је од Георгија Гемиста Плитона, истина посредством Страбоновог преводиоца Гварина да Верона (1374–1460, ученик Манојла Хрисолора), флорентинског лекара, математичара и хуманисте Паола дал Поцо Тосканелија (1397–1482) и једног каноника лисабонске катедрале — Фернао Мартинса. Плитон је написао више топографских и космографских текстова, међу којима је овде нарочито интересантан онај под насловом „Из Страбонове Географике: о облику настањене земље", јер се у њему допуњују Страбонови подаци о границама екумене на основу савремених сазнања, при чему је за „северна пространства" као извор препознатљив Данац Клауднус („Клавус") Клаусон Сварт.

Велику несигурност за Плитона представља простирање екумене на запад. С једне стране, он цитира традиционална мишљења антике, према којима Херкулове стубове и рт Хиерон у Португалу треба сматрати границама, док с друге стране увлачи Канарска острва у своја разматрања и пледира за, у најмању руку као „антихтоно", још даље ширење на запад. Његова критика Страбона одражава актуелност питања, у ондашњим ученим круговима, проширивања екумене на запад, повезаног с питањем једне антихтоне екумене.

Зборник радова Византолошког института XXXVIII, 1999/2000.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXVIII, 1999/2000

УДК 75.052.033.2.046.3(=861)(497.17-25)"14"

ГОЈКО СУБОТИЋ

ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛИКАРСТВА У СКОПСКОМ КРАЈУ У ВРЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАСТИ (1)

Зидне слике у Светој Петки у Побужју и припрати Богородичине цркве у Кучевишту говоре о скромној обнови уметничког живота у првом столећу турске власти и мајсторима који су пристизали са стране, по свему судећи, најпре из Котора где су следбеници Ловра Добричевића за православну клијентелу сликали „на грчки начин".

Млађе фреске у Кучевишту, на јужној фасади, особеним избором представа употпуниле су фунерарни програм украса старе властеоске задужбине у којој је сахрањено више чланова ктиторске породице, а представе апотропејског значења штитиле су вернике од недаћа и спречавале недостојне да уђу у храм.

Више вредних прилога је у последње време обогатило слику уметничког стварања у околини Скопља и пружило могућност да се уз велике средњовековне споменике упознају и млађи, који су остали у сенци. Њихов значај за разумевање и праћење уметничких токова под османском влашћу није мали. Скопски крај са плодном котлином и питомим падинама Црне горе дуго је чекао на обнову уметничког живота, све до шездесетих-седамдесетих година XV века, када су се прилике почеле да мењају. Готово из деценије у деценију након тога обнављана су стара здања и досликавани оштећени делови њиховог зидног украса или су у целини живописане цркве које у претходном раздобљу нису добиле фреске. Споменици овог доба — како велики манастирски тако и скромни сеоски храмови и испосничка светилишта — пружају могућност да се преко њих спознају идеје и начин рада уметника, а у једном броју случајева одреди и порекло мајстора који су у скопски крај пристизали из средишта у којима се уметничка делатност није затрла или је брже била обнављана.

У првим познатим црквама XV века живопис су изводили сликари из различитих средина.

У најстаријој од њих, Светој Петки у Побужју, испољио се једноставан, врло скроман вид украшавања унутрашњости вотивним представама чији су дародавци у молитвама, исписаним крај њих, навели и своја имена.[1] Темат-

[1] *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Света Петка во Побужје, Зборник — Археолошки музеј на Македонија X–XI (Скопје 1983) 40 и д.

ска целина, у идеалној схеми, била је том приликом поштована: фигуре светих особа и поједине сцене добијале су у храму места која су им у складу с програмом припадала, али се њихов избор понекад прилагођавао жељама приложника. Након прве етапе рада, када би прилике то омогућиле, настављало се са живописањем по распореду који се од почетка имао у виду, све док се тематска целина не би закључила. Тако је, на пример, у цркви Ваведења Богородице изнад Доца код Клине, у Дреници, судећи по стилу, познати јеромонах Макарије из Пелагоније или неко из његовог круга већ крајем XIV или почетком XV века у најнижој зони насликао више светих личности и, као у Побужју, уз њих исписао молитве дародаваца, оставивши да се остале површине прекрију фрескама касније.[2] У цркви села Побужја, мајстор је, поред фигура св. Петке и Николе на јужном зиду и св. Павла, Петра, Христа и Јована Претече на северном, насликао у олтарској апсиди Богородицу, у проскомидији првомученика Стефана, а на зиду изнад њих Благовести. Имена дародаваца у посветним натписима су, када је било могуће, одговарала именима представљених светих личности. По жељи приложника Петка, молитва је исписана крај слике патрона храма, св. Петке, а помен Николе уз светитеља истог имена, архиепископа Николу, док су речи свештеника Божндара биле поред архиђакона Стефана — видљиве на месту где су јереји, служећи проскомидију, његово име могли да прочитају када су помињали преминуле ктиторе и за њих призивали милост.[3]

Имена једног броја ових особа из Свете Петке сачувала су се и у дефтерима турских власти из 1452/3.[4] и 1467/8,[5] где су се наводиле пореске обавезе села Побужја. То је допустило да се личности ктитора хронолошки одреде, уз могућност да су фреске настале и нешто касније.[6]

Особени карактер ликова, снажно моделованих пастуозним, засићеним намазима дубоких тонова, са крупним, широко отвореним и често несиметрично изведеним бадемастим очима, са осенченим веђама и ниским челом, неуобичајен за византијску традицију, упућује на начин сликања у Јужном приморју где су мајстори западног васпитања сликали и за православну паству, а повремено прихватали и да „на грчки начин" (more greco) фрескама оплемене унутрашњост цркава.[7] У трећој четвртини XV века најистакнутији међу њима био је Ловро Добричевић, которски сликар који се образовао у

---

[2] *Г. Суботић*, Белешке из Доца, Гласник Друштва конзерватора Србије 12 (1988) 54–59. Нажалост, према последњим обавештењима, храм је након доласка међународних снага (КФОР-а) на Косово и Метохију потпуно уништен.

[3] *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Света Петка во Побужје, 42–46.

[4] *М. Соколоски*, Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век, III, Скопје 1976, 210–211; *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Света Петка во Побужје, 42 и д.

[5] *М. Соколоски – А. Стојановски*, Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 (1467–1468 година), Скопје 1971, 465.

[6] *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Света Петка во Побужје, 42–46.

[7] *Г. Суботић*, На прагу новог доба. Сликарство византијског стила у нашој средини крајем XV века, Лесковачки зборник XXXIII (1993) 154–155.

Венецији у атељеу готичара Микеле Ђамбона.[8] Он је око 1455. године код Херцег Новог живописао цркву манастира Савине, прилагодивши иконографију и програм у њој потребама православног обреда, али је задржао и одређене одлике свога рада у духу позне готике.[9] Касније, након преласка у Дубровник (1459), на његовим се делима већ опажао ренесансни утицај млађих млетачких уметника. Слике цркве у Побужју не пружају довољно могућности да се упореде са радовима Ловра Добричевића у Савини, с обзиром на то да од сложенијих представа постоје једино Благовести. Али већ начин приказивања простора у тој композицији, са издуженим облицима здања који се спуштају готово до тла и тек при дну сцену закључују ниским зидом, више одговара позноготичкој него византијској традицији. Мало је, при свему, вероватно — и поред стилске блискости са ликовима у Савини — да је сам Ловро Добричевић у време када је имао атеље у Дубровнику био у прилици да изведе скромну декорацију у Побужју. Пре је то могао бити један од његових раних сарадника, мање вештих, можда из Котора, који је неговао његов начин рада из тог времена. Могуће је да се он у некој прилици обрео у Скопљу, средишту са развијеном привредом у којој су живо учествовали которски и дубровачки трговци, или, северније, у католичкој жупи око села Летнице, где су се Дубровчани бавили рударским пословима.[10]

У том светлу вредан је посебне пажње и приказ Деисиса.[11] Његово место у програму зидног украса на северном зиду, уз иконостас, није било ретко већ у споменицима XIV века, а као есхатолошка тема јављао се нарочито у просторима сепулкралног карактера. То је одговарало храму у Побужју, посвећеном св. Петки, заштитници мртвих, уз који се налазило старо гробиште.[12] Утолико је разумљивије што су овде појединачно биле назначене молитве оних који су својим прилогом помогли да црква добије зидне слике.

Деисис је, међутим, насликан у варијанти необичној за византијску традицију: Христу се, поред св. Јована Претече, лево од њега, обраћа св. Петар, уз кога је, лицем окренут гледаоцу, св. Павле који десном руком благосиља. Из Деисиса је изостављена Богородица, увек сликана како се у молитви обраћа сину да буде милостив према људском роду. Првенство је, дакле, неочекивано дато двојици првоапостола који су имали посебно место у култу римске цркве, што је било блиско теми Traditio legis. Као што је познато, св. Петар и Павле, веома истицани и у храмовима источног хришћанства, обично су сликани крај улаза у цркву, на подужним зидовима наоса или у певницама, а у грађевинама са куполом на чеоним странама источног пара стубаца, окренутим олтарском простору. Ову иконографску појединост, као ни уздржане

[8] О сликару Ловру Добричевићу, његовом пореклу, образовању и делатности: *В. Ђурић*, Дубровачка сликарска школа, Београд 1963, 69–83 et passim.

[9] *Исти*, Савина, изд. „Југославија", Београд 1977, стр. VII–XIII.

[10] *А. Урошевић*, Католичка жупа Црна Гора у Јужној Србији, Гласник Скопског научног друштва XIII (1934) 131–139.

[11] *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Света Петка во Побужје, 40.

[12] Исто, 49, нап. 48.

стилске одлике западне уметности, нису запазили скромни приложници из села Побужја, а није засметала ни архијереју који је живопис осветио.

Мајстор старијих слика у Светој Петки поновио је и украс неких зидних површина у Богородичином храму суседног села Кучевишта. У тмурном, неосветљеном амбијенту њене припрате, са издуженим просторима на северној и јужној страни, испред којих су широки лукови подсећали на аркосолијуме, изнад улаза у наос насликао је Богороднцу Елеусу,[13] чија је појава одговарала гробном карактеру простора, а у северној апсиди св. Петку, чији је култ посебно био везан за мртве.[14]

Не знамо да ли је непознати мајстор још нешто оставио у овом храму, погођеном, изгледа, већ тада једним пожаром, и колико се још дуго задржао у скопском крају. По свему судећи, већа обнова старе властеоске задужбине у Кучевишту није предузимана до краја столећа, када је други мајстор радио у њој и, опет истовремено, у Побужју — као да су личности које су се старале о овим црквама заједнички трагале за уметницима и уговарале послове. У Светој Петки је млађи живопис довршен 9. октобра 1500, а у капели Светог Николе, над припратом Богородичине цркве, на новом слоју, преко пострадалог украса из XIV века, 9. маја 1501. Тешко је рећи да ли је овде у питању био локални уметник, скромних могућности, који је радио током двеју сезона или неки мајстор са стране који је, након обављеног посла у Побужју, у јесен 1500, презимио, бавећи се, можда, иконописом, а у пролеће, када су се стекли услови за рад на свежем малтеру, исликао и мали параклис на спрату цркве у Кучевишту.

У међувремену, између првог и другог сликања цркава у Побужју и Кучевишту, још два споменика у околини Скопља добила су живопис, и то трудом уметника из познатих средишта на југу. У храму Светог Никите изнад села Чучера, из времена краља Милутина, пострадале површине зидног украса је 1483/4. исликао мајстор спонтаног израза и необичне свежине из Костура, који је осамдесетих година оставио дела у великом броју споменика од Тесалије, преко Костура и Пелагоније, до околине Скопља.[15] Нешто касније, 1496/7, један од мајстора из Охрида, на измаку снага сликарских радионица у њему, фрескама је опремио и Богородичин храм манастира Матке у клисури Треске.[16]

[13] Исто, 49; *З. Расолкоска-Николовска*, О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, Зограф 16 (1985) 48.

[14] На сепулкрални карактер указују и илустрације псалама на своду припрате: *В. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 56, 213; *И. Ђорђевић*, Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту, ЗЛУ 17 (1981) 102–103 (препознао је осам сцена ове целине, надахнуте стиховима који су имали своје место у заупокојеним молитвама); *З. Расолкоска-Николовска*, О ктиторским портретима, на нав. месту; *И. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 135–136.

[15] *С. Радојчић*, Једна сликарска школа из друге половине XV века. Прилог историји хришћанске уметности под Турцима, Зборник за ликовне уметности МС 1 (Нови Сад 1965) 67–104; *Е. Георгицојани*, Ένα εργαστήριο ανωνύμων ζωγράφων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδραση του στη μεταβυζαντινή τέχνη, Ηπειρωτικά χρονικά 29 (1988/89) 145–172; *Г. Суботић*, Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица, Глас CCCLXXXIV САНУ (1998) 122–123 (са широм литературом).

[16] *Р. Љубинковић*, Српски црквени споменици у клисури реке Треске, Скопље 1940, 17–22 et passim; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 141–158.

Црква Ваведења Богородице у Кучевишту била је живописана и у познијим столећима турске власти. Зна се да је пре пожара 1983. године у спољној припрати постојао један број илустрација Акатиста и сцена из живота и страдања св. Ђорђа,[17] а на западној фасади приказ Страшног суда.

Најмање пажње су добиле доскора добро очуване фреске на јужној фасади наоса и нартекса. Представе су биле добро заштићене издигнутим тремом чија је дрвена конструкција са спратом временом мењала изглед, а у поменутом пожару и изгорела. Иза једног броја дрвених стубова прислоњених уза зид, који су носили кров, виделе су се необрађене малтерне површине, док су о распореду косих греда у горњем делу сведочила упоришта у зиду. Изглед првобитног трема тешко је одређеније претпоставити без непосредног испитивања свих преосталих трагова и није намера да се то овде учини,[18] али у вези са његовом некадашњом конструкцијом треба поменути остатак једног лика који је припадао старом украсу на фасади. Он је очуван на посебном слоју, на уској вертикалној површини између млађих слика св. Димитрија и Богородице (из Деисиса). Малтерна подлога фреске је на левом крају била стањена и изван бордуре необојена, што јасно говори да се представа ту завршавала, а крај ње је у једанаест редова била исписана и, данас нешто оштећена, једноставна молитва Владиславе и њене деце Јована и Дмитра.[19] Натпис је свакако подсећао на одређене заслуге у вези са живописањем цркве, али су подељена мишљења да ли је у питању била војводица Владислава која је са мужем, војводом Дејаном представљена у припрати или нека друга личност која је платила само сликање површина око јужних врата.[20] На први поглед, необичним се чини што је једино овде, између двеју млађих представа, остављен фрагмент из времена Владиславе и њених синова. Објашњење,

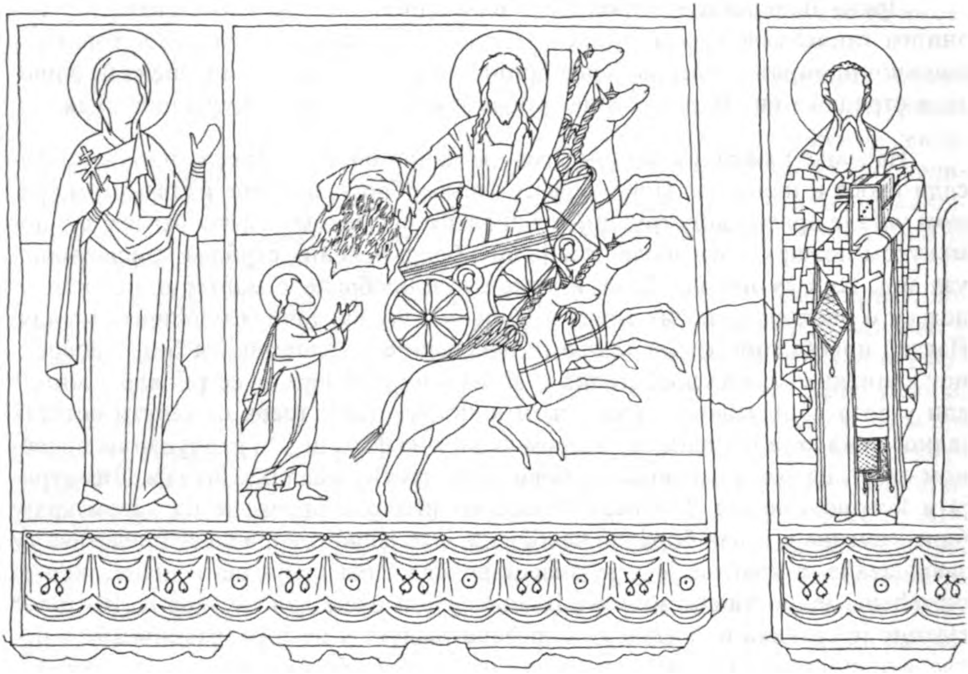
---

[17] *А. Николовски – Д. Ќорнаков — К. Балабанов,* Споменици на културата во Н. Р. Македонија, Скопје 1961, 26; *исти,* Споменици на културата во СР Македонија, Скопје 1971, 21–22; *К. Балабанов — А. Николовски — Д. Ќорнаков,* Споменици на културата на Македонија, Скопје 1980, 32. Њихове податке преноси и *M. Garidis,* La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous la domination étrangère, Athènes 1989, 234.

[18] Није нам познато да ли је учињен напор да се из преосталих трагова наслуте могући облици првобитног трема. Висина његовог патоса је одговарала сликаном соклу испод представа, а приступало се степеништем са једне од бочних страна, највероватније са западне, одакле се стизало и до параклиса Светог Николе на спрату; у новије време (до 1983. године) до њега се могло попети само из нартекса, прислоњеним степеницама, кроз отвор који је накнадно пробијен у његовом јужном делу. — Издигнутом трему у Кучевишту је сродан био дрвени трем на северној страни Богородичине цркве у Драгалевцима, који је уништен приликом доградње бочног простора. О његовој старој дрвеној конструкцији и преградњама в. *Г. Суботић,* Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 127–128, нап. 149.

[19] Натпис је више пута објављен: *В. Ђурић,* Византијске фреске, 206; *П. Миљковиќ-Пејек,* Црквата Св. Спас во село Кучевиште — Скопско, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 420; *И. Ђорђевић,* Сликарство XIV века, 83–86; *С. Мандић,* Чрте и резе. Фрагменти старог именика, Београд 1981, 197 и д.; *С. Расолкоска-Николовска,* О ктиторским портретима, 50–51; *И. Ђорђевић,* Зидно сликарство српске властеле, 135, 268–269.

[20] *С. Расолкоска-Николовска,* О ктиторским портретима, 50; *И. Ђорђевић,* Зидно сликарство српске властеле, 135, 268.

Јужна фасада Богородичине цркве у Кучевишту — света Петка, Вазнесење пророка Илије на небо, свети Атанасије (цртежи Драгомира Тодоровића)

чини се, може да пружи касније изгубљена дрвена конструкција трема. Вероватно је над овим делом фасаде, испред улаза у наос, и раније постојао један портик, свакако мањи, начињен да би штитио прилаз и чувао зидне слике, па је од дрвених носача, прислоњених уз зид, онај на левој страни задржан и касније када су сликане нове представе. Тада су уклоњене све фреске изнад јужних врата изузев одломка са натписом који је био скривен дрвеним стубом. То потврђује и друга, уска, само омалтерисана и окречена површина између Вазнесења пророка Илије и св. Атанасија. Она такође није исликана, јер се предвиђало да иза стуба, који је након завршетка живописа требало да буде постављен, неће бити видљива.

Молитва Владиславе и њених синова исписана је уз фигуру од које се види једино мали део полиставриона, што говори да се на месту које је касније добила Богородица налазио један архијереј. Верујемо да је то био св. Никола, патрон параклиса на спрату,[21] а да се над самим улазом налазило попрсје Спаситеља.[22]

[21] Другачије претпоставке изложио је *С. Мандић*, Чрте и резе, 199 и д.

[22] Лик Богородице, патрона храма, био је свакако над западним вратима и пре него што је у XV веку насликана њена представа са епитетом Елеусе.

Свети Меркурије убија цара Јулијана Отпадника, свети Димитрије убија цара Јована Калојана

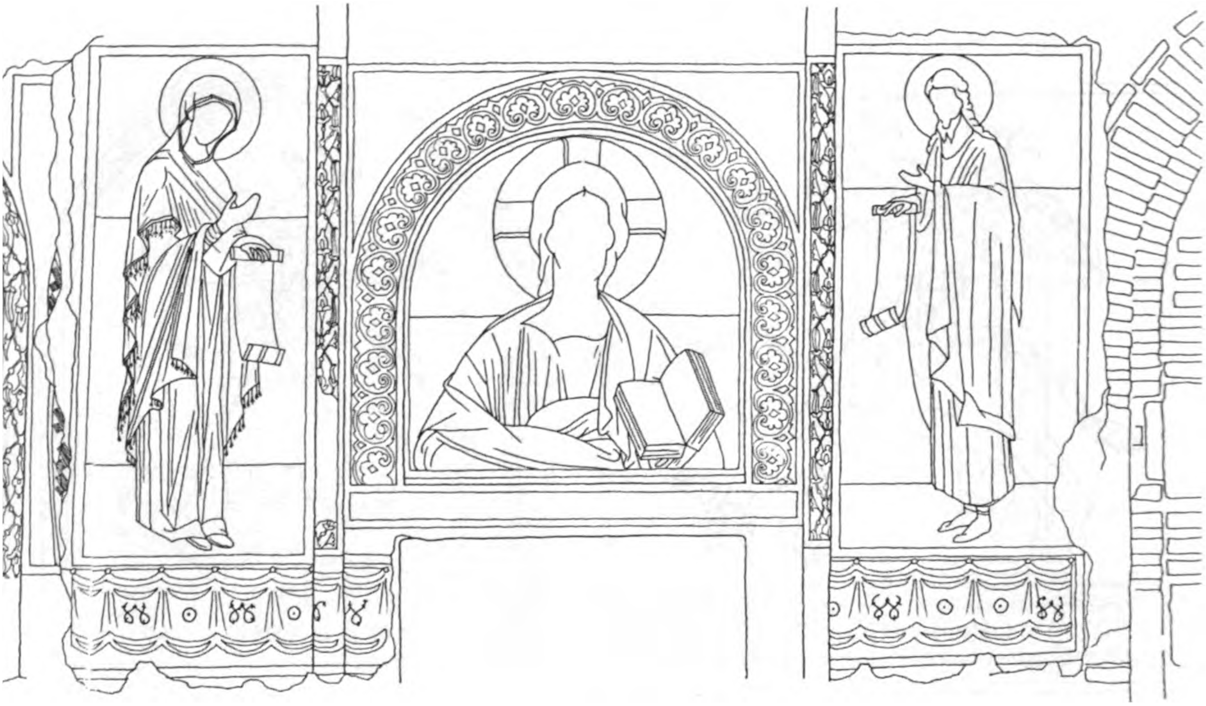
Последњи пожар је темељно изменио карактер боја на фасади, свевши и иначе скроман колорит млађих слика на редуковане тонове, карактеристичне за пигменте земљаног порекла који су били изложени пламену.[23]

Дуж већег дела јужне фасаде насликане су у мирном поретку, једна за другом, представе монументалног кроја, у сведеном виду, без појединости које би реметиле једноставност казивања чистим формама. Све су означене словенским сигнатурама српске редакције која се у овим областима дуго одржала у столећима турске власти.

Прва у низу је св. Петка — **с(ве)та Петька** — са крстом у десној руци и левом коју је подигла у молитви. Иза ње, на широком пољу одвојеном траком, насликано је Вазнесење пророка Илије на небо — **с(ве)ти Илї[а] пророк(о)кь**. Седи старац је приказан у четворопрегу боје пламена, на чијим странама су, у гризају, насликане главе анђела. Кола вуку крилати коњи исте боје,[24] чије се

[23] Поједине колористичке одлике које ће се у опису наводити забележене су на споменику пре промена насталих 1983. године.

[24] Сасвим у складу са казивањем Светог писма и описом запреге у сликарском приручнику Дионисија из Фурне: *Огњена кола и огњени коњи ... — Дионисије из Фурне* (*Διονύσιος ὁ ἐκ*

Јужна фасада Богородичине цркве у Кучевишту — Деисис
(Богородица, Христос и свети Јован Претеча)

задње ноге одвајају од тла, а предње успињу увис. Илија, окренут гледаоцу, баца свој плашт пророку Јелисеју — **пророк Єлісеи** — у доњем левом крају сцене, преносећи на њега своју пророчку моћ. Приказ прате његове речи на свитку: **Рече Ил(ї)а кь Єлисею седі ѹво зде ıако посла ме Г(оспод)ь до Iωрьдана.**[25] Текст се односи на догађај који је претходио Илијином уздизању на небо — на његово обраћање Јелисеју пре него што је кренуо ка Јордану[26] чије је воде ударцем плашта раздвојио и са Јелисејом прешао по сувом. Након разговора који је уследио, Илија се огњеним колима, у вихору, уздигао, препустивши Јелисеју огртач којим му је испунио жељу да му „два дела духа" свога остави.[27]

У наставку, одвојен поменутом белом траком испред које је био дрвени носач, насликан је св. Атанасије — **с(ве)ти Ѧданасїе** — у белом стихару и поли-

---

Φουρνᾶ), Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Петроград 1909, 65 (= Ерминија).

[25] Друга (четврта) књига о царевима, II, 6.

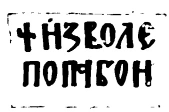
[26] Упутство Дионисија из Фурне (на нав. месту) не предвиђа текст пророка Илије, него речи на свитку Јелисеја, којима је он пропратио одлазак свога духовног оца: *Πάτερ, πάτερ, ἅρμα Ἰσραὴλ καὶ ὑππεὺς αὐτοῦ* — Βασιλ. Β', β', 12 (у преводу Ђ. Даничића: *Оче мој, оче мој, кола Израиљева и коњици његови!*).

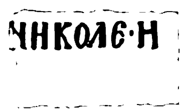
[27] Друга (четврта) књига о царевима, II, 9–14.

ставриону са омофором и набедреником, који десном руком благосиља, а левом држи јеванђеље. Лик седог александријског патријарха, коврџаве косе која уоквирује високо чело и широке дводелне браде са праменовима увијеним у средњем делу, пре пожара 1983. године најбоље је показивао поступак непознатог мајстора и његов колорит: снажна пластична моделација остварена је окерним и маслинастим тоновима чије су вредности биле наглашене потезима беле боје и мркоцрвеним цртежом.

Иза њега, на површини подељеној у три различито обојена водоравна појаса (тамноплав, светлозелен и тамнозелен), место је добио св. Меркурије — с(ве)ти Мерк҄ꙋріе. Ратник је приказан на светлом коњу, у оклопу, са шлемом, штитом на плећима, развијеним руменим плаштом и дигнутом исуканом сабљом, у часу када копљем пробада цара Јулијана (цар ꙋліан). Владар-отпадник, одевен у дивитисион и са круном на глави, пада са престола, окрећући уплашено главу уназад.

На увученом, лучно завршеном пољу до њега је св. Димитрије — с(ве)ти Димитріе. Заштитник Солуна, са бисерним венцем мученика, представљен је како брани свој град. На коњу, у оклопу, са штитом и огртачем који се оштро оцртава на позадини сцене, свети ратник победоносно корача преко зидина са кулама, које у доњем делу укосо пресецају композицију, и копљем убија цара Калојана. Поражени бугарски владар, такође у одећи ратника са штитом, лежи оборен на земљу, под копитима свечевог коња.

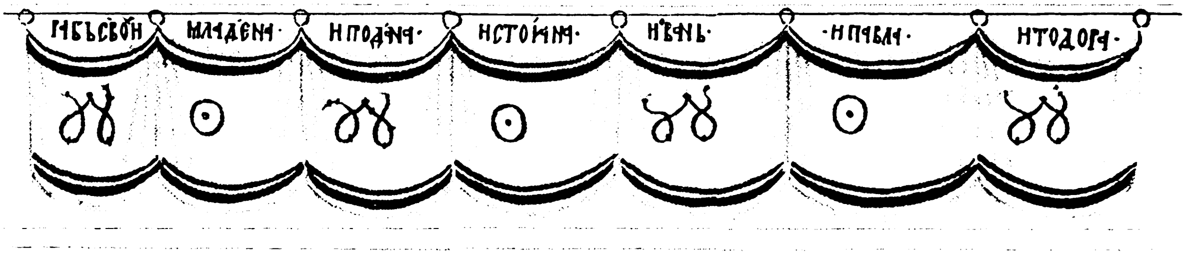

Јужна фасада Богородичине цркве у Кучевишту, почетак и крај ктиторског натписа изнад улаза у храм

На преосталим површинама јужне фасаде, везаним за бочни улаз у храм, насликан је Деисис. У истој висини са претходним сликама, са стране су целе фигуре Богородице — Μήτηρ Θ(εο)ῦ и св. Јована Претече — с(ве)ти Іѡ(вань) [Прѣдт]еча, који се моле за спас људског рода. На развијеном свитку Мајке исписан је почетак њеног познатог разговора са Сином: + Слїши м(а)т(е)рь свою щедре · Что просиши м(а)ти моꙗ · Гр(ѣшнымь ...), док св. Јован одвојено води дијалог: + Слїши молениие Крьстителꙗ своего щедрѣ · Что просиши Іѡ(ване) ... Лик Христа над вратима — І(исоу)с Х(ристо)с — прилагодио се расположивој површини лунете, па је представљен у широком попрсју како десном, готово положеном руком благосиља, док левом држи Јеванђеље са речима + П[рид]и[т]е [благослове]ни [ѡ(т)ца м]оего · н[а]слѣдꙋите ꙋготованое вамь ц(ь)рствїе ѡт сложенїа · (Матеј XXV, 34).

Испод Христа, на површини која је већ раније пострадала, вероватно због оштећења архитрава, стајао је натпис чији су се само крајеви сачували.

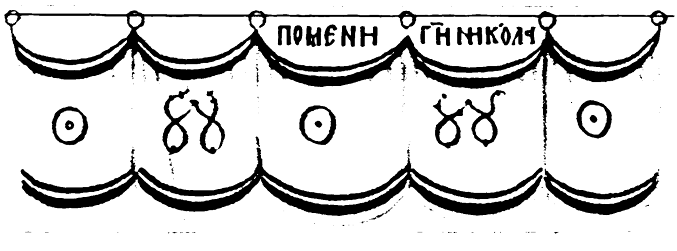
Јужна фасада Богородичине цркве у Кучевишту — имена приложника на соклу
(цртеж арх. Николе Дудића)

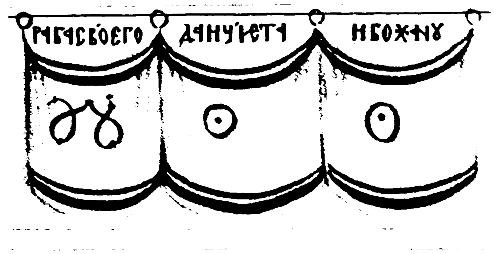
Ктиторска порука уобичајене садржине почињала је речју + **Изволе[ниемь** …], а на крају првог реда се завршавала именом **Николе · и** (у наставку, на почетку другог реда) **попа Бои[ка?]**. У питању су свакако биле личности заслужне за сликани украс, при чему је могуће да је и Никола био свештеник, с обзиром на то да су се у натписима овакве садржине обично наводиле прво духовне, а тек потом световне личности. Кратки текст при томе није испунио цео ред, па је могуће да је и податак о времену сликања — најчешће исписиван на крају — изгубљен у његовом оштећеном делу.

Изгледа да је уска површина над улазом, недовољна да се помену све личности заслужне за сликање монументалног низа представа, навела сликара да више њихових имена испише одвојено, у виду једноставних молитви на соклу који је украшен завесама, између алки које их „држе" на белој основи. Прва белешка, испод св. Димитрија, као да је наставак молитве започете на другом месту: **рабь своихь Младена и Продана · и Стоıана Иовань и Павла и Тодора.** У продужетку, у подножју Богородице стоји: **Помени Г(оспод)и Никола,** а испод св. Јована Претече: **раба своего Данчиета и Божаноу.** Поновљено је, дакле, поименично навођење приложника, познато у скопском крају још од XV столећа, али не крај одређене представе коју су они посебно одабрали. Наведене особе — из Кучевишта, а можда и из неког од суседних села — сакупиле су средства и заједнички наручиле, свакако у договору са образованим духовним лицем које се старало о украшавању, тематску целину испод које су у низу наведена њихова имена.

Који је заједнички смисао окупио представе на јужној фасади старе властеоске цркве у Кучевишту?

Прва у низу светих личности на фасади, св. Петка, већ је поменута као патрон гробљанске цркве у околини Скопља, на чијим су се зидовима верници појединачно обраћали молитвама за спасење. Светитељка је поштована због помоћи коју им је пружала, штитила их од болести и чувала им њиве, винограде и стада, али је њен култ на широком простору почивао пре свега на уверењу да је она усрдна заступница мртвих пред Христом. У том смислу довољно је подсетити на сам почетак молитве коју је, према њеном Житију, познатом и у словенским верзијама, св. Петка изговорила пред смрт: *Владико, Госиоде, ти који си створио небо, земљу и мора … свима који мени иомен*

чине йоклони милосйи на Дан судњи.[28] Њено име је одговарало грчком називу дана у седмици (ἡ παρασκευή) када је Христос смрћу на крсту искупио грехе људског рода.[29] Поједине представе св. Параскеве непосредно су откривале везу са страдањем: на њеним грудима, у медаљонима, сликани су инструменти мучења или сам мртви лик Спаситеља.[30]

Старо светилиште св. Параскеве на Кипру показује занимљив континуитет локалног култа, у близини Пафоса, где се налазио древни храм богиње Афродите,[31] а иа пешчаној обали чувала и успомена на њен излазак из мора. Афродити/Венери је био посвећен пети дан у седмици (Dies Veneris), па је разумљиво што је у њеном Светом врту подигнута једна од најстаријих цркава св. Параскеве, са зидним украсом још из времена иконоборства.[32]

У зидном сликарству балканских земаља св. Петка је чешће сликана од XIV века, када се јављају и њени развијени циклуси у Доњој Каменици[33] и Св. Константину и Јелени у Охриду.[34] Појединачни ликови св. Петке, иако без особених црта, нису остављали места сумњи да се односе на *сйарију*, *римску* светитељку овог имена, која је по традицији страдала у време Антонија Пија (138–161), а не на млађу, из Епивата код Каликратије, с краја X — почетка XI века. Тако је у цркви пророка Илије у Долгаецу код Прилепа св. Петка 1454/5. приказана са одсеченом главом у рукама, карактеристичним атрибутом старије

---

[28] *С. Новаковић*, Апокрифско житије свете Петке, Споменик СКА XXIX (1895) 25.

[29] Опширније в. *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена у Охриду, Београд 1971, 89–97, 101–104; *Архим. С. Кукјарис*, Ὁ κύκλος τοῦ βίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Ρωμαίας καὶ τῆς ἐξ Ἰκονίου στὴ χριστιανικὴ τέχνη, Атина 1994, 21–111.

[30] Благо Кипра, каталог изложбе, Београд 1968, 55, бр. 116 и 118.

[31] Светитељке у западном свету носиле су по њој име Венера и Венеранда.

[32] *A. Stylianou — J. A. Stylianou*, The painted Churches of Cyprus. Tresaures of byzantine Art, Second Edition, Nicosia 1997, 382–385.

[33] *М. Ћоровић-Љубинковић — Р. Љубинковић*, Црква у Доњој Каменици, Старинар I (1950) 79–81; *Л. Мавродинова*, Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман, София 1969, 10, 16; *L. Mavrodinova*, La date des peintures de Dolna Kamenica et leur place dans l'histoire de la peinture bulgare, éd. Maison d'éditions de l'Academie des sciences de Hongrie, 1972, 219–223; *Б. Живковић*, Доња Каменица. Цртежи фресака, Београд 1987, стр. VI, са уводним текстом *М. Ћоровић-Љубинковић*, 3–4; *С. Кукјарис*, Ὁ κύκλος, 49–51.

[34] *Г. Суботић*, Свети Константин и Јелена, 55–56, 89–104, цртеж 10; *С. Кукјарис*, Ὁ κύκλος, 52–53, где наводи и више целина из XIV века на Криту (исто, 42–51).

мученице,[35] док је у Богородичином храму у Велестову изнад Охрида, 1444, насликана у олтарском простору, где присуствује евхаристији — евокацији Христове жртве коју је њена појава оличавала.[36] Иначе, св. Петка је сликана у знатном броју храмова XV века,[37] обично на јужном зиду и често, уз друге свете ликове и симболе апотропејског карактера, крај врата или прозора.

Старозаветна тема Вазнесења пророка Илије на небо имала је такође ослонца у уметности античког света. Основну иконографску схему пружала је представа Сунца које се на својој квадриги уздиже изнад Океана[38] или лик цара који се у својој постхумној слави узноси на небо.[39] Међу њима, у апотеози, најчешће је представљан Александар Велики.[40] Уметници су се, дакле, служили одговарајућим узорима које су налазили у својој околини и пре него што су сцене са пророком Илијом стекле место у хришћанској иконографији, где су добиле и нови смисао.[41] Учени писци, попут св. Григорија Назијанског, видели су у Илијином уздизању на небо праобраз Христовог вазнесења[42] које је у свом раном изгледу показивало и занимљиву иконографску блискост.[43]

---

[35] *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 55, 58, цртеж 33.

[36] Исто, 68–69, 175. Њену појаву у тесном олтарском простору, где су приказани једино св. Василије Велики, Јован Златоусти и, по свој прилици, Григорије Богослов, разумљивом чини једна икона с краја XIV века из Снетогорског манастира код Пскова, на којој је св. Петка сама поред тројице великих литургичара — *K. Onaš*, Ruske ikone, Beograd 1961, 367, t. 66.

[37] У пећинским црквама Арханђела Михаила изнад села Радожде, Светог Спаса код села Вишни и Богородице Елеусе на Преспи, у Богородичином храму села Велестова, Светом Стефану Панциру код Горице, Вазнесењу Христовом у Лескоецу и Свим светим у Лешанима, а затим у Богородичином храму у Драгалевцима и Светом Димитрију у Бобошеву у Бугарској, Матки код Скопља и др. — *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, passim (са старијом литературом).

[38] *F. Cabrol — H. Leclercq*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, XL (1920) col. 2670. Чак је и име пророка Илије на грчком (Ἡλίας) подсећало на Сунце (ὁ ἥλιος). Већ је св. Јован Златоусти писао: *Верујем, када вам говорим о уздизању Илије на небо, да су песници и сликари овај приказ позајмили од Сунца које се пење на блиставим колима са упрегнутим тркаћим коњима који зраче пламеном* ... — ibidem, col. 2671 (где се наводе и други писци који се дотичу ове теме).

[39] Иконографију и новозаветно схватање Вазнесења пророка Илије широко је изложила *Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentales de Saint-Luc en Phocide, CA XXII (1972) 96–104; *eadem*, Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales, Athènes 1982, 49–66.

[40] Под видним утицајем сасанидске уметности где је персијски краљ представљан на колима која вуку звери (*Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques, 102).

[41] *A. Grabar*, Les vois de la création en iconographie chrétienne, Paris 1979, 36. С. Радојчић подсећа на казивање Лиутпранда да је у Цариграду био позван на двор 20. јула, када је сценским играма слављено Вазнесење пророка Илије. Уздизање на небо је било омиљена тема античког позоришта од времена Еурипида. Крилати ватрени коњи спомињу се у Електри, па је, на пример, одлазак Ганимеда на небо приказиван посебним машинама, због чега С. Радојчић закључује да је и иконографија Илијиног вазнесења била „позајмица из касноантичке позоришне инсценације raptionis ad caelos" — *С. Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ VIII 2, Mélanges G. Ostrogorsky II (1964) 374.

[42] *F. Cabrol — H. Leclercq*, Dictionnaire, XL, col. 2671.

[43] У једном маузолеју испод Светог Петра у Риму и у апсиди Sant' Aquilino у Милану Христос је представљен како се у слави узноси на сунчаним колима, а у сродној схеми се јавља и у Рабулином кодексу (*Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques, 100–102).

Вазнесење пророка Илије имало је различита значења, али најчешће фунерарно, због чега се његова представа већ у IV веку сретала у катакомбама[44] и на саркофазима.[45] У том духу непосредно говори и литургијска молитва *Commendatio animae* Григорија Антиохијског: *Ослободи, Господе, душу раба свога Н., као што си Илију ослободио од заједничке смрти.*[46]

Поштовање према пророку Илији рано је исказивано представљањем читавих његових циклуса. Десет сцена чува већ Дура Еуропос у зидном сликарству синагоге из III века, док се у византијској уметности Уздизање на небо приказује након окончања иконокластичке кризе, у IX веку, и то најпре у минијатурама — у Псалтиру из збирке Хлудова, Sacra Parallela св. Јована Дамаскина (Par. gr. 923), Хомилијама св. Григорија Назијанског (Par. gr. 510)[47] и Хришћанској топографији Козме Индикоплова (Vat. gr. 699).[48] У зидном сликарству, сцене Илијиног вазнесења појавиле су се у пећинским црквама Кападокије, најраније у Илташу, можда већ у VIII веку, у цркви која је овом празнику и посвећена,[48a] затим у Ђулу Дере (920) и др.,[49] а у XI столећу и у великим манастирима и катедралним храмовима попут Светог Луке у Фокиди[50] и Свете Софије у Охриду.[51]

У нашој средини, најзначајнију целину посвећену пророку Илији добила је средином XIII века Морача,[52] где је Вазнесење, без посебног истицања, закључило циклус од једанаест сцена.[53] Као појединачна представа, међутим,

---

44 Поред осталог, на лучној површини једног аркосолијума на гробљу Домициле у Риму и на једном зиду галерије са гробовима испод Via Latina из средине или друге половине III века — *A. Grabar*, Le prémier art chrétien (200–395), Paris 1966, 255 et passim.

45 На рељефима више саркофага у Риму, Милану и Арлу (*F. Cabrol — H. Leclercq*, Dictionnaire, XL, col. 2672; *Th. Chatzidakis*, Les peintures murales, 50–51).

46 *Libera, domine, animam servi tui N. sicut liberasti Eliam de morte communi (F. Cabrol — H. Leclercq,* Dictionnaire, XL, col. 2671).

47 *Sirarpie der Nersessian,* The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus Paris. Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images, DOP 16 (1962) 201, Fig. 2.

48 *Th. Chatzidakis,* Les peintures murales, 51–52, где се наводи и низ млађих примера (са литературом).

48a *C. Jolivet-Lévy,* Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'apside et de ses abords, Paris 1991, 167, 169.

49 *N. et M. Thierry,* Ayvalı kilise ou Pigeonnier du Gülli Dere. Église inédite de Cappadoce, CA XV (1965) 121–124; *C. Jolivet-Lévy,* Les églises byzantines de Cappadoce, 38, 77.

50 *Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques, 96–104; *eadem*, Les peintures murales, 49–66 (са старијом литературом).

51 *С. Радојчић*, Прилози, 374.

52 *А. Сковран-Вукчевић*, Фреске XIII века у манастиру Морачи, ЗРВИ 5 (1958) 169–170; *С. Петковић*, Морача, 27–28, 34.

53 У појединим, посебно представљаним епизодама из живота пророка Илије, као што је његов боравак у пустињи крај Хората где га је хранио гавран, може се препознати евхаристично значење сцене (*J. D. Stefanescu*, Illustrations des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, 153). У хомилији посвећеној Христовом крштењу Григорије Назијански наводи пример пророка Илије који је доживео очишћење када је после своје смрти прелазио таласе Јордана (*Th. Chatzidakis*, Les peintures murales, 63), а Илијино васкрсавање удовице из Сарепте било је основа да се верује у његову моћ исцељења и враћања у живот — *L. Réau*, L'iconographie du prophète Elie, Elie le prophète, Les études carmélitaines, Bruges 1956, 239 (наведено према *С. Петковић*, Морача, 30).

Илијино уздизање на небо имало је нарочито значење.[54] Недавно је његова појава у припрати Леснова, као и у Светом Луки у Фокиди, оправдано доведена у везу са наменом простора и обредом сахрањивања на који су речито подсећале илустрације последњих псалама читаних у оквиру заупокојене литургије.[55] Исти смисао Илијиног вазнесења, иначе, непосредно откривају и други споменици у којима се представа, као у катакомбама, налази изнад одређеног гроба или у параклисима фунерарне намене[56] — у Кападокији и др.[57]

У Кучевишту, на спољном лицу припрате чија је унутрашњост са „аркосолијима" такође била намењена сахрањивању, слика Вазнесења пророка Илије свакако је имала исто значење као и, испред ње, фигура св. Петке, заштитнице мртвих.

У наставку, на површини између прислоњеног дрвеног стуба и уског прозора, лик св. Атанасија Великог овде је издвојен из низа архијереја у олтарском простору. Познато је да је стари александријски архиепископ слављен као непоколебљиви бранилац правоверних схватања, посебно као противник учења које је упорно и са снажним утицајем на широке кругове Царства исповедао александријски презвитер Арије.[58] Атанасије је тегобно проживео готово пола столећа на престолу александријске цркве, повремено се удаљујући или кријући од прогона, али је његов допринос догматским схватањима која су на крају превладала био огроман. Веома образован, следбеник филозофске традиције велике александријске школе, био је истовремено и тумач монашких погледа које је упознао у пустињским пребивалиштима и разговорима са духовним оцем Евтимијем Великим. Та рана искуства учврстила су његова уверења и дала му снагу да енергично иступа на великим црквеним скуповима. Већ на Првом васељенском сабору у Никеји (325), као архиђакон, у пратњи архиепископа Александра кога је касније (328) наследио на престолу, оштро се супротставио Аријевим погледима, заступајући учење о једносушности (ὁμοουσία) Оца и Сина, формулисано већ у првим ставовима Символа

[54] У иконографској анализи теме Т. Хадзидаки је показала да је догађај представљан у два основна вида, чеоним и бочним изгледом кола са пророком који се узноси на небо. Обе варијанте су преузете из старије грчке и римске уметности где је на један или други начин приказивано уздизање митолошких личности, успињање душа славних покојника или апотеоза царева. Садржај ових представа је био сродан: значајна личност се хероизовала својим натприродним вазнесењем — *Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques, 100–101; *eadem*, Les peintures murales, 57. Обе иконографске схеме, вредно је такође пажње, јављале су се на приказима исте садржине, али су у знатно већем броју примера профане теме представљане у фронталном, а религиозне у бочном изгледу уздизања на небо, са елементима који су сцену чинили литерарно богатијом — ibidem, 102. Последњој варијанти припада и Вазнесење пророка Илије у Кучевишту.

[55] *С. Габелић*, Лесново, Београд 1999, 183–190.

[56] У њима она подсећа на пут који душа прелази после смрти — *Th. Chatzidakis*, Particularités iconographiques, 105.

[57] *С. Габелић*, Лесново, 189, наводи и више примера из Грузије (са одговарајућом литературом).

[58] Reallexikon für Antike und Christentum, I, Stuttgart 1950, col. 860–866, s. v. Athanasius; *А. Јевтић*, Патрологија, II, Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона 325–451, Београд 1985, 35–59; *А. В. Карташов*, Васеленски сабори, I, Београд 1995, passim.

вере. Свакако је због тога Дионисије из Фурне у свом приручнику саветовао да се на представи Првог васељенског сабора у Никеји наслика св. Атанасије као млад ђакон, без браде, како седећи пише: Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν ...[59]

У распрама са Аријем и његовим присталицама које су деценијама потресале Царство, увлачећи у себе не само духовне него и световне кругове на челу са царем, Атанасије је био признаван и оспораван, а често и приморaван да се повлачи у друге средине. Његови боравци изван Александрије и састави као што је *Живот св. Евтимија*, писан са искуством из живота египатских насеобина, знатно су допринели развоју монаштва на другим странама, посебно на Западу. Атанасије се зато у својим списима посебно обраћао монасима. За наше разматрање чини се вредним пажње да је у саставу *Historia arianorum ad monachos* — тражећи, по честом обичају, сагласност између личности Старог и Новог завета — у пророку Илији (овде представљеном на суседној површини) препознао претечу монахâ: Илија је, писао је св. Атанасије, „био сâм када је прогоњен; Бог нам га је дао за пример".[60]

Спор о природи Христа и његовом односу према Оцу трајао је и након Аријеве смрти, а неприлике за св. Атанасија нису престале ни у време Јулијана Отпадника (361–363), који га је, вративши се паганским култовима, оптужио да је противник богова и непријатељ римске државе.[61] Ако се то има у виду, следећа сцена на фасади са приказом Јулијанове смрти у рату с Персијанцима, коју је Црква приписала заслузи св. Меркурија, чини се природним наставком излагања о правој вери коју је оличавао „отац православља" и праведној казни која је због одступништва погодила неверног владара.

Појава св. Атанасија, великог мислиоца и догматичара, називаног „стубом православља" и „тринаестим апостолом", била је овде апотропејског значења: „најсветије око васељене" будно је мотрило све који прилазе храму да не би у њега ушли они који одступају од истинитог учења.

Представа св. Меркурија који убија цара Јулијана, иако не честа, имала је у сликарству доста дугу традицију. Већ око 880. у минијатурном украсу Хомилија св. Григорија Назијанског (Par. gr. 510) царева погибија је приказана у ниском пределу, у развијеној композицији „турнирског" карактера двају ратника на коњима: св. Меркурије је свога супарника избацио из седла и пробада га копљем.[62] У иконопису, најранији познати пример је сачувао манастир Свете Катарине на Синају.[63] Једно мало дело из његове збирке дога-

---

[59] *Дионисије из Фурне*, Ἑρμηνεία, 154. Можда је на ову иконографску појединост утицала традиција да је на Првом васељенском сабору у Никеји (325) Атанасије учествовао у писању Символа вере. Познато је, с друге стране, да је на тражење скупа источних архијереја у Антиохији (363) Атанасије саставио спис *Цару Јовијану о вери*, који је садржао и аутентични текст *Символа вере*, у верзији која је прихваћена на Првом никејском сабору.

[60] Migne, PG XXV, § 47.

[61] *А. Јевтић*, Патрологија, II, 38.

[62] *H. Omont*, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIe siècle, Paris 1929, T. LIV (fol. 409v).

[63] *Г. Галаварис*, Πρώϊμες εἰκόνες στὸ Σινὰ ἀπὸ τὸν 6ο ὣς τὸν 11ο αἰῶνα, in Σινά. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἰ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, Атина 1990, 97.

ђај представља у декоративном амбијенту — у духу коптских минијатура лаичког стила X века за чију се средину везује — на сасвим једноставан начин: свети ратник је на коњу и копљем усмрћује владара-отпадника који је покушао да поново уведе паганску веру.[64]

Последњу епизоду из живота Јулијана Апостате опширно је већ у VI веку, у својој *Хронографији*, описао Јован Малала: ратујући на Истоку, приповеда он, цар се са сенатом и војском упутио ка Вавилону у намери да га освоји, али му се ноћу, у сну, привидео један наоружан човек који је пришао његовом шатору и ударио га мачем. Јулијан се, уплашен, пробудио; његови дворјани и војници, са светиљкама, кренули су у потеру, али је цар, тешко рањен, након крварења, издахнуо. Исте ноћи, епископ кесаријски Василије видео је у сну како се небеса отварају и Христос Спаситељ са престола поручује: *Меркурије, иди и убиј цара Јулијана који је против хришћана.* Меркурије, у блиставом челичном оклопу на грудима, саслушао је Христа и ишчезао, а када се поново појавио, известио га је речима: *Цар Јулијан је био смртно рањен и умро је, као што си наредио, Господе* ...[65] Види се, дакле, да ни у најранијим иконографским верзијама слике није коришћена наративна подлога коју је пружао Малалин спис, па се она у сведеном виду појавила и на фасади у Кучевишту.[66] За распрострањеност легенде у словенском свету од значаја је било да је обимни спис Јована Малале, у осамнаест књига, представљао најраније, још у X веку на словенски преведено дело ове врсте.[67] Но, ни у Русији, показало се, текст није утицао да се догађај иконографски богатије представи.[68]

---

[64] Његово копље, у горњем делу завршено у виду крста којим су отклањане зле силе, подсећа на оружје арханђела Михаила на синајској икони Три младића у пећи огњеној, насталој у истој коптској средини (*Г. Галаварис*, Πρώϊμες εἰκόνες, loc. cit.).

[65] *The Chronicle of John Malalas*. A Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melburn 1986 (Byzantina Australiensia 4), 181–182. Нажалост, расправа *S. Binon*, Essai sur le cycle de Saint Mercure, martyr de Dèce et meurtrier de l'empereur Julien, Paris 1937, 109–134, није ми приликом писања овог рада била доступна.

[66] Изражена је, иначе, претпоставка да је Чудо св. Меркурија било илустровано у *Хронографији* Јована Малале — *Г. Галаварис*, Πρώϊμες εἰκόνες, loc. cit. Необично је да Дионисије из Фурне и други писци сликарских приручника не спомињу св. Меркурија као наоружаног коњаника који убија цара-отпадника, иако ова тема није била ретка.

[67] Превод тринаесте књиге са описом смрти цара Јулијана доноси *В. М. Истрин*, Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук XC 2 (1913) 7–8.

[68] У зидном сликарству је лик св. Меркурија често представљан уз друге свете ратнике, обично са искошеном стрелом у рукама, чију правилност пажљиво проверава. Описе и анализу више Меркуријевих ликова доноси *М. Ахимасту-Потамијану*, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Атина 1983, 103, 167–168, а свакако најтемељнији иконографски преглед — у оквиру своје широке студије — *М. Марковић*, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 567–626. Према западној традицији, Меркурије је у Кесарији погубљен по наређењу цара Јулијана, при чему *Miracles de Notre-Dame*, дело Gautier de Coinsy-a, наводи да је Богородица васкрсла св. Меркурија који се осветио цару Јулијану и затим вратио у гроб — *L. Réau*, Iconographie de l'art chrétien, III, 1, Paris 1958, 953. Према Цариградском синаксару, кападокијски ратник је живео и страдао у време Деција и Валеријана (251–259) — Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Acta Sanctorum Novembris, Bruxelles 1902, 258–259.

На следећој површини фасаде, у сличном победничком ходу насликан је и св. Димитрије како копљем пробада цара Калојана. Позната опсада Солуна, коју је бугарски владар предузео 1207, након освајања Тракије, испунила је становништво страхом, а његова изненадна смрт, под бедемима, окружила је догађај легендом да је град спасао сâм његов заштитник, св. Димитрије. Занимљив је у вези с тим, као и у случају св. Меркурија, однос старијих приказа св. Димитрија према онима из познијег доба.

Култ и иконографија св. Димитрија мењали су се у складу са историјским приликама и потребама средине. На раним мозаицима, св. Димитрије је представљан у хламиди, као патрон који штити и гестом молитве препоручује архијереје, војводе и приложнике храма подигнутог на месту његовог страдања.[69] Ратови и упади Гота и Хуна, а затим Авара и Словена учинили су неопходним да и Солун има свога браниоца. О улози која је додељена св. Димитрију говоре *Miracula s. Demetrii*, чије су прве две збирке у VII веку саставили солунски архиепископ Јован и његов анонимни настављач.[70] Свети заштитник, који је непрестано бдео над градом, у свим одсудним тренуцима појављивао се на његовим бедемима и спасавао га од непријатеља. Описи чуда св. Димитрија драгоцен су и занимљив извор за његову рану иконографију. Они не наводе само свечев изглед у сећању савременика, чак и Словена који су учествовали у нападима, већ и његове представе по којима су га „препознавали".[71] У Чудима се приповеда да је виђен како стоји или седи, а понекад и јаше,[72] да је био одевен у белу хламиду коју би „у ватри акције" забацио на рамена,[73] или да је непријатеље, сем у једној прилици, гонио штапом[74] — у то време св. Димитрије „још није био војник", али је био на путу да то постане.[75] За његову иконографију вредна је пажње и вест да су га уплашени непријатељи упам-

[69] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καὶ ἐφίππου καὶ οἱ σχετικὲς παραδόσεις τῶν θαυμάτων, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου, Α', Атина 1955, 477–478.

[70] Најновије издање *Чуда св. Димитрија*, са преводом на француски: *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I, Le Texte, Paris 1979; II, Commentaire, 1981; изводе из *Чуда* од значаја за историју Словена донео је у преводу и са коментарима *Ф. Баришић*, Miracula s. Demetrii I и Miracula s. Demetrii II, Византиски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1955, 173–216. Последњи аутор се овом темом темељно бавио у својој докторској дисертацији — *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953.

[71] Представама св. Димитрија у *Чудима* посебну су пажњу поклонили *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 479–480, и *P. Lemerle*, op. cit., I, 40–42.

[72] *P. Lemerle*, op. cit., I, 41.

[73] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 480, нап. 2, примећује да речи χλαμύς, ὑμμάτιον, χίτων, χλαίνη и др. не значе увек исто, због чега се добија утисак да изрази не одговарају значењима која су они имали у класично доба. Тако се одећа ипата назива хламидом, док се на сликама где се Димитрије приказује као ипат види да је у питању химатион.

[74] У току опсаде, одевен као војник, св. Димитрије је копљем пробо нападача који се први успео на зидине и одбацио га тако да је он, сурвавајући се низ лествице, оборио и оне иза себе, што је изазвало општу пометњу — *P. Lemerle*, op. cit., I, 135.

[75] Ibidem, 41.

тили као човека риђег и светлећег, у белом химатиону, који језди на белом коњу.[76]

У каснијим временима, св. Димитрије је готово увек сликан као ратник, са оружјем, чак и у представама чуда која су се дешавала у храму,[77] али је у сценама из живота и страдања представљан махом у лаичкој одећи.[78]

Култ великомученика и заштитника другог града Царства, широко распрострањен и у суседним земљама, оставио је у познијим изворима више вести о његовим представама, пре свега у његовом солунском храму где су му биле мошти, а сачуван му је знатан број ликова и на зидовима, у књижном украсу и иконопису, као и на делима примењене уметности.[79] Међу њима су и прикази св. Димитрија на коњу, у кратком хитону и панциру, који једном руком држи копље, а другом узде, док му се огртач, напред везан, вијори иза леђа.[80]

Опасност у којој се Солун нашао почетком XIII века када га је опсео цар Калојан и срећни исход, схваћен као чудо св. Димитрија, пружили су прилику да се створи још један његов приказ и придружи старијој, већ развијеној иконографији.[81] У почетку, додуше, погибија цара Калојана није у свим изворима тако протумачена. Георгије Акрополит бележи да је умро од болести у слабинама, али додаје да је, по мишљењу неких, до смрти дошло због „божјег гнева" — Калојан је у сну видео једног наоружаног човека који му забада копље у слабине.[82] Догађај је, дакле, био пренесен у сферу божанске воље, али није одмах везан за св. Димитрија нити је речено да је особа која је цара усмртила била на коњу.[83]

---

[76] Ἄνδρα πυρράκη καὶ λαμπρὸν ἵππῳ λευκῷ ἐφεζόμενον καὶ ἱμάτιον φοροῦντα λευκόν — ibidem, 157.

[77] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 480.

[78] На пример, у оксфордском рукопису Bodleian Gr. Th. F 1, украшеном минијатурама између 1322. и 1340, солунски мученик са крстом у руци, на засебном пољу, као и у сценама страдања, носи тунику са огртачем — *А. Ксингойулос*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Солун 1970, 16–34, πίν. I–III. На житијној икони из цркве Свете Јелене на Миконосу, вероватно с краја XVI века, Димитрије у приказима живота и страдања такође носи тунику и огртач, али у средњем делу слике његова фигура, у свечаном седећем изгледу, као и у Чуду са царем Калојаном, има оклоп и оружје ратника — ibidem, 35–45, πίν. IV–XII.

[79] Темељан и широк преглед иконографије и култа св. Димитрија, посебно у нашој средини, доноси *М. Марковић*, О иконографији светих ратника, passim.

[80] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 479–483 (са изворима, литературом и примерима).

[81] Према А. Ксингопулосу, прикази страдања и других догађаја из живота св. Димитрија нису старији од краја X века, када је једна његова представа добила место у познатом Менологу Василија II — *А. Ксингопулос*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, 12 (v. *Il Menologio di Basilio II*, Codices e Vaticanis selecti ... VIII, Torino 1907, t. 139). За иконографију св. Димитрија, посебно као бранитеља Солуна, нарочито је вредан украс ковчежића са његовим реликвијама из средине XII века у манастиру Ватопеду, *А. Ксингопулос*, Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς (1936, обј. 1937) 101–136 (= у зборнику радова: *А. Ксингопулос*, Θεσσαλονικεία μελετήματα /1925–1979/, Солун 1997, 81–116); *A. Grabar*, Quelques reliquaires de saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique, DOP 5 (1950) 3–5 et passim, fig. 1–5; *К. Ловерду-Цигарида*, Βυζαντινὴ μικροτεχνία, Ἱερὰ Μονὴ Βατοπαιδίου. Παράδοση — ἱστορία — τέχνη, Света Гора 1996, 470–475, εἰκ. 391, 413–419.

[82] Georgii Acropolitae opera recensuit Augustus Heisenberg, I, ed. *P. Wirth*, Stuttgart 1978, 23.

[83] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 484.

Но, већ српски писци, Стефан Првовенчани и Доментијан,[84] а затим Константин Акрополит и Јован Ставракије страдање Калојана непосредно приписују св. Димитрију.[85] Нарочито је последњи од њих живо описао догађај: у поноћ, док је цар спавао у свом шатору обасјаном мноштвом светиљки, који су војници чували, пришао му је Димитрије на белом коњу и пробо га копљем. Калојан је након тога, крварећи, умро, а Бугари се дали у бекство.[86]

Пре него што се осамосталила као тема, представа најмлађег чуда којим је св. Димитрије сачувао становнике Солуна чинила је само епизоду у његовом циклусу. Но, ни у њему она није одмах добила место, иако се брзо раширило уверење да је сâм мироточиви светац спасао свој град. Штавише, ни тематски развијене целине које су се вероватно ослањале на старије верзије Житија нису ову сцену одмах уврстиле у свој програм.

Највећи број циклуса св. Димитрија у зидном сликарству забележен је у нашој средини.[87] Најранији од њих, размештен по зидовима параклиса који му је посвећен на спрату Богородице Љевишке у Призрену, није потпун, али има неколико представа,[88] док је споља, на полукружно завршеној површини изнад улаза, монументална фигура св. Димитрија на коњу насликана у благо усталасалом пределу, са кратким, исуканим мачем у руци.[89] Није искључено да се на своду, на једној од површина које су изгубиле живопис, налазила и сцена са царем Калојаном. Украс призренске катедрале (око 1310–1315) био је дело сликара Михаила из угледне уметничке породице Астрапа у Солуну,[90] у чијој је уметности догађај најпре морао добити своје место. Ипак, не чини се да је убиство бугарског цара представљано пре тога.[91] Сцена се није појавила у обимном циклусу од десетак епизода, који је неколико година раније илу-

---

[84] У биографији свога оца Стефана Немање, довршеној 1216, Стефан Првовенчани подсећа да је св. Димитрије уморио и цара Калојана, рођака властелина Стреза — *Стефан Првовенчани*, Сабрани списи, Београд 1988, 93. Неколико деценија касније, Доментијан у Животу светога Саве, такође у опису Стрезове погибије, каже да је бугарског цара Јована усмртио св. Димитрије — *Доментијан*, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона, Београд 1988, 127, док Теодосије, по обичају, развијајући причу, догађај описује са низом појединости (*Теодосије*, Житија, Београд 1988, 177).

[85] *Н. Теотокас*, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, 485.

[86] Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐκδ. *Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτη*, Μακεδονικά Α′ (1940) 371.

[87] *V. J. Djurić*, L'art des Paléologues et l'Etat serbe, Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 188, n. 40.

[88] *Д. Панић — Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1975, 68; *J. Радовановић*, Иконографија живота и чуда светог Димитрија на фрескама манастира Дечана, Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, Београд 1988, 118; *Б. Живковић*, Богородица Љевишка. Цртежи фресака, Београд 1991, 61–63.

[89] *Б. Живковић*, Богородица Љевишка, 57.

[90] *С. Кисас*, Солунска уметничка породица Астрапа, Зограф 5 (1974) 35–37.

[91] У студији А. Ксингопулоса, у приложеном табеларном приказу циклусâ св. Димитрија назначено је да се догађај са царем Калојаном налази у катедрали Богородице Љевишке у Призрену и Богородичиној цркви у Драгалевцима, а касније још и на икони у храму Свете Јелене на Миконосу. Чини се да је у питању једноставна омашка, наиме — да је одговарајући знак из колоне са прегледом *дечанских* тема (где је требало да буде забележен и приказ убиства цара

стровао Живот и чуда св. Димитрија у Митрополији, храму њему посвећеном, у Мистри,[92] а нема је, штавише, ни поменути оксфордски рукопис који је украшен највероватније у Солуну, за деспота Димитрија Палеолога, у време његове управе градом (1322–1340).[93]

Најранија позната представа погибије цара Калојана сачувала се у Дечанима.[94] Она је насликана у параклису св. Димитрија, на источном пиластру северног зида, у чијем је суседству, у натпису на греди, поменут први дечански игуман Арсеније и наведена година 1339/40.[95] Фреска је, дакле, настала у то време или само нешто касније, а описује догађај у дубоком пределу, са светим заштитником града на коњу чија копита лебде изнад косог поља са ниским растињем и високим, у горњем делу стеновито завршеним брегом који у позадини уоквирује његову ратничку појаву. Сликар се овде послужио једном од традиционалних схема којима је приказиван тријумф владара у борби са непријатељем, али се определио за варијанту другачију од оне у Кучевишту: св. Димитрије, јашући, у победничком ходу, копљем пробада бугарског цара чија је фигура знатно мања, такође на коњу, и у одећи ратника а не владара; цар у галопу покушава да побегне, при чему се осврће и светом војнику дигнутом руком обраћа за милост. Слика, дакле, не говори да се догађај десио испред солунских бедема, а још мање да је непријатељ био затечен на спавању у своме шатору. Уметник је очевидно изабрао другачију, иконографски једноставнију схему каква је често и у разним приликама била коришћена.[96]

Само нешто млађе фреске у Светом Дмитрију у Пећи, из 1343–1345, првобитно су имале осам сцена посвећених патрону храма, које су биле необично распоређене: почињале су на северном зиду н текле од запада ка истоку, а настављале се на јужном, у обрнутом смеру.[97] Сачуване представе, њих шест, описују догађаје од извођења солунског мученика пред цара Максимијана до његове смрти и одбране града од варвара, при чему су последње од њих, на западном делу јужног зида, изгубљене. Природно је претпоставити

Калојана) „склизнуо" на суседно поље, у колону са темама из Богородице Љевишке — *А. Ксингопулос*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, 54.

[92] *G. Millet*, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, 12, Pl. 69–70; *А. Ксингопулос*, Βυζαντινὸν κιβωτίδιον, 127; *idem*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, 54+.

[93] *А. Ксингопулос*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, 16–34.

[94] *В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, Београд 1941, II, 58, табла CCXCV; *Ј. Радовановић*, Иконографија, 124–125; *С. Пајић*, Циклус св. Димитрија, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 359, слика 4.

[95] *Г. Суботић*, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 113, 115.

[96] Ј. Радовановић помишља да би у трагању за појавом ове теме у нашем зидном сликарству вредело прегледати рукопнсе из XIV века, подсећајући да управо дечанска библиотека има два чти-минеја из средине столећа, а цетињска збирка један из сса 1370–1380 — *Ј. Радовановић*, Иконографија, 125; уп. *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982, 139–140 (бр. 2202 Дечани 94, бр. 2198 Дечани 95 и 2200 Цетиње 20). У сваком случају, занимљиво је да је у Дечанима бугарски владар обележен као Загоранин, што одговара помену код Теодосија (... *Калојана цара загорскога*) — *Теодосије*, на нав. месту.

[97] *Ј. Радовановић*, Иконографија, 118, нап. 15; *В. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 192, 194.

да су оне приказивале још два чуда св. Димитрија, међу којима и Погибију цара Калојана. Могућност се чини основаном, утолико више што је у сликању северне цркве у Пећи учествовала скупина мајстора која је тих година радила и у Дечанима, где је догађај, видели смо, био представљен.[98]

Најзад, у Марковом манастиру, који је такође славио св. Димитрија, на бочним сводовима припрате насликано је 1376/7. неколико епизода из његовог живота, али, изгледа, без чуда која су га прославила као заштитника Солуна.[99]

Смрт цара Калојана била је, дакле, у XIV веку приказана једино у Дечанима и, вероватно, на једној од пострадалих површина у Светом Димитрију у Пећи.[100] Иконографија дечанске фреске одступала је при томе од литерарне основе већ самим изгледом Калојана на коњу, као да је у питању била погибија ратника на отвореном пољу.

Сведену схему сцена је добила касније, и то у варијанти која је била ближа приказу у Кучевишту.[101] У сваком случају, догађај са Калојаном се тематски осамосталио, издвојио из циклуса тако што се везао за познати старији лик св. Димитрија на коњу; његова композициона схема је тада проширена малом фигуром владара кога светац обара копљем.

Свети ратници Меркурије и Димитрије који убијају безбожне и зле цареве показују на кучевишкој фасади видну иконографску подударност која се може опазити и на другим странама. Она подстиче да се сагледа њихова заједничка основа и размотри могућност међусобног односа. Разуме се, околност да је прва позната представа св. Меркурија који кажњава цара Јулијана још из IX века, а да је неочекивана смрт бугарског владара пред Солуном задесила тек 1207. сама не говори да је иконографија *управо овог* старијег приказа послужила као узор. Обе слике су биле далеко од живих описа догађаја на чијој су наративној подлози могле да настану сложене композиције: иконографски, међутим, оне су биле посебна појава. Њихова сведена верзија заслужује зато да се размотри и у вези са сродним представама других светих ратника, пре свега св. Ђорђа Кападокијског који зачудо у Кучевишту — и поред широке популарности — није добио место.[102]

---

[98] *С. Пајић*, Циклус св. Димитрија, 359.

[99] *Л. Мирковић — Ж. Татић*, Марков манастир, Нови Сад 1925, 72; *Ј. Радовановић*, Иконографија, 118 и нап. 17.

[100] Готово сви циклуси св. Димитрија, од којих је најобимнији, у Дечанима, имао дванаест сцена, насликани су у храмовима и параклисима који су њему посвећени (Митрополија у Мистри, јужна капела на спрату Богородице Љевишке у Призрену, северни параклис простране базилике у Дечанима, северна црква Пећке патријаршије и храм Марковог манастира).

[101] Изузетак чини поменута житијна икона из цркве Свете Јелене на Миконосу. На представи која одаје утицај западног схватања простора, јасно је не само да се догађај збива испред града него и да св. Димитрије копље потеже на личност под шатором — *А. Ксингопулос*, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, πίν. XII. Необично је, с друге стране, да Дионисије из Фурне и други писци сликарских приручника, као и у случају св. Меркурија, уопште не предвиђају представљање сцене са царем Калојаном, што говори за могућност да су, бар у том делу, коришћена старија иконографска искуства.

[102] Порекло и развој представа св. Ђорђа недавно је, врло темељно, приказао *М. Марковић*, О иконографији светих ратника, 564–626 (са обимном литературом).

Св. Ђорђе се рано појавио у Грузији, земљи његовог развијеног култа,[103] где је столећима приказиван као ратник на коњу који копљем пробада људску фигуру. Уз њега, у иконографски подударном виду, такође као коњаник, представљан је и св. Теодор који убија аждају. Најстарије представе ове врсте виде се већ на спољном каменом украсу цркве у Мартвили из VII века, мада немају ознака које би непосредно посведочиле њихов идентитет.[104] Хришћански карактер ових ликова који су оличавали победу добра над злом потврђују не само нимбови око њихових глава него и присуство анђела од којих им један приноси победнички венац.[105] Исте фигуре се налазе и на олтарској прегради храма у Цебељди у Абхазији из VII–VIII века,[106] а на познијим споменицима имена крај коњаника јасно казују да су у питању били св. Ђорђе и св. Теодор.[107] Храм у Никорцминду, довршен пре 1014, у рељефима има чак двоструке представе ових светих војника, на источној и западној фасади, са змајем и царем Диоклецијаном чији је пораз симболизовао победу хришћанске вере.[108] Одговарајући прикази сретали су се у то време и у металу.[109]

Свете личности које поражавају звери појавиле су се, иначе, у уметности већ у V–VI веку: на једној од још недовољно проучених керамичких плоча из Винице, у Македонији, св. Христофор Кинокефал и св. Ђорђе, стојећи, копљем усмрћују неман са људском главом.[110]

У зидном украсу, најраније фигуре светих ратника који војују са злим силама и противницима праве вере очувале су се у Кападокији. У прегледу традиције која је претходила познатој фресци у Дечанима, К. Валтер је раз-

---

[103] Свети Ђорђе је у грузијској традицији наследио стари култ Месеца, највише поштованог у пантеону паганских божанстава, због чега је и у хришћанској хијерархији, упоредо са Христом, заузимао прво место (*Н. А. Аладашвили – Г. В. Алибегашвили – А. И. Вольская*, Живописная школа Сванети, Тбилиси 1983, 6–7).

[104] Први ратник забада копље у срце оборене фигуре, под ногама коња, док друга двојица на пропетим коњима двоглаву аждају боду у чељуст — *Н. А. Аладашвили*, Монументальная скульптура Грузии, Москва 1977, 48+, сл. 52, 55 и 56.

[105] Иконографски, њихово порекло може се препознати у сасанидским каменим рељефима који приказују цареве или божанства на коњима са обореним фигурама под ногама, које понекад симболизују зле силе — исто, 247, нап. 48 (са примерима и литературом).

[106] Данас у Уметничком музеју у Тбилисију: *Ш. Я. Амиранашвили*, История грузинской монументальной живописи, I, Тбилиси 1957, 153 (где се датује у VI–VII век); *Н. А. Аладашвили*, Монументальная скульптура Грузии, 170.

[107] Рељефи над западним улазом цркве у Валеу из X века — *Н. А. Аладашвили*, Монументальная скульптура Грузии, сл. 95.

[108] *Н. Аладашвили*, Рельеф Никорцминда. О фасадной скульптуре в средневековой Грузии, Тбилиси 1957, т. 5, 7, 18 и 19; *исто*, Монументальная скульптура Грузии, 170, сл. 146, 149, 150 и 156. У Ахашени, такође почетком XI века, ктитор се обраћа патрону храма, св. Ђорђу на коњу, који усмрћује цара — исто, сл. 136.

[109] *Г. Н. Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство, Тбилиси 1959, 324–372 (нав. према *Н. А. Аладашвили*, Монументальная скульптура Грузии, 255, нап. 35).

[110] *K. Balabanov — V. Popovska-Korobar*, Ikone iz Makedonije, Zagreb 1987, 9–11, 35–36, 99; *С. Пејић*, Изложба Ikone iz Makedonije у Загребу, Саопштења 19 (1987) 315–317; *К. Балабанов — Ц. Крстевски*, Керамичке иконе из Винице, Београд 1991, 3–16; *М. Марковић*, О иконографији светих ратника, 578–579.

двојио иконографске токове и назначио промене након којих је св. Ђорђе представљан како убија змаја или митску звер, а не више људску фигуру.[111] Његова појава на коњу, понекад са аждајом под копитима, јављала се у низу светилишта чији се украс датује између VII и X века,[112] а најранији датовани пример има Света Варвара у Соганлију из 1006–1021. године.[113] Временом, приказ са пораженим људским ликом био је сасвим потиснут, при чему је из новог, са змајем, израсла легенда о спасавању принцезе из града Ласије и била образована ликовно сложенија варијанта. Обе последње представе — са аждајом коју убија светац и са принцезом која се враћа родитељима, тријумфално водећи укроћену звер — упоредо су опстале као посебни прикази.[114]

Трагање за аналогијама на које је подстакао приказ св. Димитрија у Кучевишту указало је на приврженост веома старој иконографској традицији да се свети ратници као заштитници у борби против злих сила и непријатеља вере представљају у сведеној схеми. Ни у Дечанима који чувају најстарију познату епизоду са Калојаном, и то у развијеном циклусу, није искоришћена могућност да се чудо представи богатије и у складу са описом, као друге сцене. Једино је коса линија бедема у пределу где бугарски владар гине у Кучевишту наговестила присуство града у чијој се близини догађај збио.

Св. Димитрије је на коњу, без цара Калојана, сликан и касније, изнад улаза у храмове који су му били посвећени[115] или у друштву других светих ратника, у унутрашњости. Епизода са бугарским владарем додавана је, међутим, када је појави св. Димитрија требало дати посебан смисао: када га је требало представити као моћног заштитника који своје вернике чува као што је и свој град спасао чудом.

У том духу, импресивно уобличену целину добила је западна фасада Богородичине цркве у Драгалевцима, на северној падини Витоше, са ратничким фигурама св. Ђорђа, Меркурија и Димитрија који у победоносном ходу језде на витким коњима.[116] У врху западне фасаде, кападокијски мученик је насликан са свим појединостима које садржи прича о спасавању цареве кћери од немани, док су св. Димитрије и св. Меркурије приказани у једноставној схеми, са неутралном позадином, без елемената који би означавали место догађаја или дефинисали простор.[117]

---

[111] *Ch. Walter*, The Cycle of Saint George in the Monastery of Dečani, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 352.

[112] Свети Ђорђе у Чавушину, Карабулит Килисеси, Гереме 11, 18, 20, 21 и 28, Дерин Дере Килисеси и др. — *C. Jolivet-Lévy*, Les églises byzantines de Cappadoce, 59–60, 77, 80–81, 113, 122, 125, 126, 136, 190–191.

[113] *G. de Jerphanion*, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1924–1925, II, 311, 322, pl. 189ii; *Ch. Walter*, The Cycle of Saint George, loc. cit. (где наводи и потпун тематски преглед који садржи необјављена дисертација *Dominique Le Henaff de Maulde*, Recherches sur l'iconographie des saints militaires en Cappadoce rupestre).

[114] *Ch. Walter*, The Cycle of Saint George, loc. cit.

[115] У блиставом изгледу наоружаног коњаника насликан је у лунети на западној фасади Марковог манастира (1376/7).

[116] *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 128–130.

[117] Цареви које свети ратници поражавају такође су у ратничкој одећи: Калојан, опружен на земљи, страда од копља заштитника Солуна, али и сам још има подигнуто копље, као да је у

У целини, представе у Драгалевцима сасвим су блиске кучевишким. Ако се остави по страни сцена са св. Ђорђем, чији се живописни карактер надахнуо популарном легендом, прикази св. Меркурија и св. Димитрија су остали у духу наведених раних приказа. Не треба при томе помишљати да мајстори нису познавали изворе и да зато подвиге ових светих ратника нису представили у сложенијем виду. У питању је био *избор* иконографске варијанте којом је једноставно али јасно изражавана апотропејска садржина.

У настојању да се препозна смисао зидног украса на фасади старе цркве у Кучевишту мора се, као и у другим приликама, имати у виду да своју поруку представе откривају тек у тематској целини којој припадају или у простору који има одређену улогу у култу. У том смислу се и овде могу видети разлози заједничке појаве слика које на први поглед не одају непосредну међусобну везу.

Представе св. Петке и Вазнесења пророка Илије на небо на западном крају фасаде добиле су место већ у раним здањима фунерарне намене, а есхатолошки смисао, као сажети облик Другог доласка Христовог, имао је и Деисис над улазом са крупним попрсјем Христа и ликовима Богородице и св. Јована Претече. У Кучевишту је, нема сумње, њихова појава одговарала сепулкралном карактеру цркве, где су у нартексу и пре тога биле насликане Богородица Милостива и св. Петка, а на своду илустровани стихови из псалама који се певају на заупокојеним службама. Оне при томе нису биле везане само за унутрашњост храма где су нашли покоја чланови угледне властеоске породице која га је подигла него и за гробиште испред цркве где су столећима сахрањивани становници села Кучевишта.

Остали ликови — св. Атанасија Великог, св. Меркурија који кажњава цара Јулијана због прогона следбеника Христове вере и св. Димитрија који спасава Солун убијајући цара Калојана — припадали су реду апотропејских представа. Они су, попут св. Христофора у медитеранским градовима чији су становници веровали да их невоље у току дана неће снаћи ако ујутро виде његов лик, штитили вернике од зала и недаћа, а на улазу у храм — као арханђели Михаило и Гаврило, св. Марија Египатска и Зосим Исповедник или голготски крст са словима магичног значења и моћи — спречавали људе нечистог срца и скврних мисли да кроче у свети простор.

питању била борба, док Јулијан, између копита, клечећи, такође са оружјем, ишчекује да буде посечен сабљом.

Gojko Subotić

FROM THE HISTORY OF PAINTING IN THE REGION OF SKOPLJE DURING THE TURKISH RULE (1)

On the basis of the surviving monuments in the region of Skoplje we are entitled to postulate that the environs of this town with a fertile valley and the gentle slopes of Crna Gora Mountain awaited for the renewal of artistic life until 1460–1470s. The altered political and social circumstances did not allow the construction of new churches; however, the old ones underwent restoration. In reconstruction works damaged parts of wall-paintings were repainted, and the churches without painting decoration were adorned with frescoes.

St Paraskeve in the village of Pobužje, in which the oldest frescoes from the epoch of the Ottoman rule survive, was embelished with simple *ex-voto* representations next to which short prayers with the names of donors were inscribed. The church of the Presentation of the Virgin in Dolac near Klina was ornamented in the same manner, rather rare for that period, which points to the modest capacities of the surroundings. Its master-painter was an exceptionally gifted artist from the end of the 14th — the beginning of 15th century, perhaps the hieromonk Makarije himself, or some of his associates.* The names of several founders of St Paraskeve were registered in Turkish tax documents from this epoch. The specific character of these images, powerfully modelled by means of pastelike layers, with large, almond, wide open eyes, frequently painted asymmetrically, is not customary for Byzantine tradition. These features, together with certain iconographic characteristics and the forms of painted architecture, point to the manner of work typical of the south Adricatic coast, where artists trained in the West painted *more greco* for Orthodox believers. In the third quarter of the 15th century the most prominent among them was Lovro Dobričević, a painter from Kotor (Cattaro), who acquired painterly skills in the Michele Giambono studio in Venice. Around 1455, he frescoed the church of the monastery of Savina near Herceg Novi, and then moved from Kotor to Dubrovnik. The paintings in the vicinity of Skoplje may have been executed by some of his followers, perhaps from Kotor.

The same artist repainted several images in the narthex of the church of the Virgin in the nearby village of Kučevište, the burial church of the family who had it erected. We do not possess knowledge whether the artist from the Littoral was engaged in another project, or how long he stayed in the region of Skoplje.

In the following century, an interesting selection of compositions, eight in number, were painted on the south façade of the Kučevište church, under an elevated wooden porch to which access is gained by a staircase. The frescoes were considerably damaged in a fire in 1983. On that occasion the colours lost much of their value. The documentation outlined here was collected before the fire.

* Unfortunately, in the summer of 1999, after the arrival of the international forces in Kosovo and Metohija, the monument was razed to the ground.

A calm, uniform row, stretching from the west to the east, includes St Paraskeve, the prophet Elijah taken up into heaven, St Athanasios, St Makarios kills the Emperor Julian, St Demetrios saves Thessaloniki from the Emperor Kalojan and the Deesis with the Virgin, Christ (above the southern entrance to the church) and St John Prodromos. The socle beneath them features a painted decorative curtain, and a Slavic inscription (Serbian redaction) running between the rings „supporting" it, which contains prayers and the names of benefactors who supplied financial means for painting.

At first glance, the representations on the façade are not mutually connected, but the analysis of their character and iconography indicates that some of them (St Paraskeve, the Prophet Elijah taken up into heaven, Deesis) refer to the sepulchre purpose of the church. The narthex, apart from the Virgin Eleousa and St Paraskeve, features illustrations of the psalms chanted at memorial liturgies.

Other representations, apotropaic in character, depicted care for righteous learning (St Athanasios) and a protection against misfortune and evil powers (St Merkurios and St Demetrios). The holy warriors, the archangels Michael and Gabriel, St Mary of Egypt and Zosimos the Confessor, or Golgotha crosses with the letters invested with magical meaning and power — prevented those with impure hearts and sinful thoughts from stepping into this sacred area.**

** Because of its length, the paper had to be divided into two parts. The second part, which will be published in the following issue of *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, contains the iconographic analysis and points to direct analogies revealing the origin of the artist and the time of fresco-painting.

Зборник радова Византолошког института САНУ
38 (1999/2000)

Издаје
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез-Михаилова 35

Лекшура
Мр Жељко Ћупић

Коректура
Мр Жељко Ћупић

Превод на енглески
Мр Радица Поповић

Превод на француски
Паскал Донжон

Корице
Драгомир Тодоровић

Класификашор
Весна Тодоровић

Комūјуūерска ūриūрема за шūамūу
Давор Палчић

Шūамūа
ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА „Бигз" д.о.о.
„Бигз — Графичко предузеће" д.о.о.
Београд, Булевар војводе Мишића 17

Тираж
800 примерака